

Handläggare
Anita Fagervall
Telefon: 08-508 33 494

Som om vi aldrig funnits – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset (SOU 2023:68)

Remiss från kommunstyrelsen, KS 2024/100

Sammanfattning

Kommunstyrelsen har skickat betänkandet ”Som om vi aldrig funnits- exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset (SOU 2023:68)” på remiss till utbildningsnämnden. Utbildningsförvaltningen lämnar synpunkter på remissen i form av ett kontorsutlåtande.

Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset har haft i uppdrag att kartlägga och granska den assimileringspolitik som svenska staten och svenska kyrkan bedrev mot tornedalingar, kväner och lantalaiset under 1800- och 1900-talen. Kommissionen lämnar en rad förslag på fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning för den skada som åsamkats minoriteten genom den statligt sanktionerade assimileringspolitik.

Utbildningsförvaltningen ställer sig positiv till kommissionens förslag. Rekommendationerna att utöka uppdragen till ”Forum för levande historia” kan, menar förvaltningen, vara till gagn för skolorna i deras arbete med att synliggöra den nationella minoritetens historia, kultur och rättigheter.

Bakgrund/Ärendet

Kommunstyrelsen har skickat betänkandet ”Som om vi aldrig funnits - exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset (SOU 2023:68)” på remiss till utbildningsförvaltningen. Utbildningsförvaltningen lämnar synpunkter på remissen i form av ett kontorsutlåtande, då remisstiden inte medger behandling av utbildningsnämnden.

Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset har haft i uppdrag att kartlägga och granska den assimileringspolitik som svenska staten och svenska kyrkan bedrev

mot tornedalingar, kväner och lantalaiset under 1800- och 1900-talen.

Slutbetänkandet består av personliga berättelser som en central del i kommissionens kartläggning, forskarrapporter på olika teman samt efterforskningar i arkiv och annat material. Regeringens mål för politiken för nationella minoriteter är att ge skydd för de nationella minoriteterna och stärka deras möjligheter till inflytande samt stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande. Sametinget och länsstyrelsen i Stockholm har regeringens uppdrag att följa upp minoritetspolitikens utveckling årligen. I deras senaste rapport om minoritetspolitikens utveckling under 2022 konstateras att regeringens mål långt ifrån är uppnådda.

Kommissionens kartläggning och granskning utgör grund för den fortsatta försoningsprocessen och ett erkännande av kränkningar som begåtts mot minoriteten. Kommissionen lämnar en rad förslag på fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning för den skada som åsamkats minoriteten genom den statligt sanktionerade assimileringspolitik. Kommissionen föreslår att regeringen i nära samarbete och i dialog med minoriteten utarbetar en handlingsplan med uppföljning för genomförandet av förslagen. Förslagen till insatser tar avstamp i det som har framkommit i kartläggningen, men även i den kritik som har förts fram till Sverige inom ramen för granskningen av Sveriges efterlevnad av sina folkrättsliga åtaganden.

Kommissionens rekommendationer är uppdelad i förslag som riktar sig till regeringen angående statens ansvar för de kränkningar som begåtts mot minoriteten, ansvaret för en försoningsprocess, dialog med minoriteten om former för en offentlig ursäkt samt en handlingsplan för fortsatta insatser för upprättelse och försoning. De föreslagna insatserna fokuserar på synliggörande och egenmakt, förverkligande och utökade rättigheter, språkvitalisering och kulturfrämjande samt stärkt nordiskt språksamarbete.

Ärendets beredning

Ärendet har beretts inom grundskoleavdelningen.

Förvaltningens synpunkter och förslag

Utbildningsförvaltningen ställer sig positiv till kommissionens förslag.

Stockholms stad ingår sedan flera år i ett förvaltningsområde för finska, meänkieli och samiska. Det medför utökade rättigheter för

minoriteterna, bland annat rätten till förskola där hela eller en väsentlig del av utbildningen bedrivs på finska, meänkieli eller samiska. Utbildningsnämnden har ett övergripande ansvar för att alla elever ska få kunskap om de nationella minoriteterna i enlighet med aktuella lagar. I arbetet ingår att kompetensutveckla och ge stöd till skolorna samt att säkerställa att elever som tillhör någon av de nationella minoriteterna får tillgång till modersmålsundervisning enligt gällande lagstiftning. Det systematiska arbetet mot diskriminering och alla former av rasism, barnrättsperspektivet i beslutsfattande samt jämställdhet är ett ständigt pågående värdegrundsarbete på samtliga skolor.

Förvaltningen välkomnar rekommendationen att ”Forum för levande historia” får ett utökat uppdrag att synliggöra historiska övergrepp och kränkningar av minoriteten. Vidare anser förvaltningen att detta kan komma att underlätta och bidra till ett välkommet pedagogiskt stöd för skolorna att sprida kunskap om tornedalingarna, kvänerna och lantalaiset, såväl ur ett barnrätts- som ett demokratiperspektiv.

Lena Holmdahl
Utbildningsdirektör
Utbildningsförvaltningen

Attesterat av

Detta dokument har godkänts digitalt av följande personer:

Namn	Datum
Lena Holmdahl, Utbildningsdirektör	2024-03-07

Som om vi aldrig funnits

– exkludering och assimilering
av tornedalingar, kväner och lantalaiset

Aivan ko meitä ei olis ollukhaan

– eksklyteerinki ja assimileerinki
tornionlaaksolaisista, kväänistä ja lantalaisista

*Slutbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen
för tornedalingar, kväner och lantalaiset*

Stockholm 2023

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2023:68

SOU och Ds finns på [regeringen.se](https://www.regeringen.se) under Rättsliga dokument.

Svara på remiss – hur och varför
Statsrådsberedningen, SB PM 2021:1.

Information för dem som ska svara på remiss finns tillgänglig på [regeringen.se/remisser](https://www.regeringen.se/remisser).

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet

Omslag: Elanders Sverige AB

Omslagsbild: Martina Huber

Tryck och remisshantering: Elanders Sverige AB, Stockholm 2023

ISBN 978-91-525-0748-3 (tryck)

ISBN 978-91-525-0749-0 (pdf)

ISSN 0375-250X

Till statsrådet Parisa Liljestrand

Regeringen beslutade den 19 mars 2020 att tillsätta en kommitté i form av en sannings- och försoningskommission för granskning av kränkningar och övergrepp mot tornedalningar, kväner och lantalaiset. Kommissionen skulle utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs. Kommissionen skulle slutredovisa sitt uppdrag senast den 16 maj 2022. Före detta chefsjustitieombudsman Elisabet Fura förordnades samma dag som kommissionens ordförande.

Regeringen beslutade den 23 juni 2021 om ett tilläggsdirektiv varigenom utredningstiden förlängdes till den 15 maj 2023. Enligt tilläggsdirektivet skulle ett delbetänkande lämnas den 16 maj 2022. Regeringen beslutade den 1 februari 2023 om ytterligare ett tilläggsdirektiv varigenom utredningstiden förlängdes från den 15 maj 2023 till den 15 november 2023.

Som ledamöter i kommissionen förordnades fr.o.m. den 11 juni 2020 fil. dr Malin Arvidsson, professor emeritus Lars Elenius, professor emeritus Kenneth Hyltenstam, f.d. kommunalrådet Bengt Niska, juristen Kaisa Syrjänen Schaal, docenten Sia Spiliopoulou Åkermark och fil. master Josephine Ylipää. Den 8 mars 2021 förordnades professor Klas-Göran Karlsson som ledamot. Den 27 juni 2022 entledigades Josephine Ylipää och i hennes ställe förordnades den 1 januari 2023 antikvarien Hanna Aili.

Som utredningssekreterare i kommissionen anställdes den 14 april 2020 juristen Pernilla Krusberg och den 11 maj 2020 komministern Stefan Aro. Den 18 maj 2020 anställdes juristen Kaisa Syrjänen Schaal som utredningssekreterare och hon entledigades den 31 augusti 2020. Kanslirådet Eva Dahlén lånades in från Regeringskansliet FA kommunikation fr.om. 10 september 2020 och anställdes som utredningssekreterare i kommissionen fr.o.m. den 1 maj 2022.

Verksamhetsledaren Eva Kvist anställdes som utredningssekreterare i kommissionen fr.o.m. den 1 mars 2021 och hon entledigades den 6 juni 2021. Pedagogen Astrid Kruukka anställdes som utredningssekreterare den 30 augusti 2021 och pol. master Elsa Hellqvist som biträdande utredningssekreterare den 1 oktober 2021. Pernilla Krusberg entledigades den 2 oktober 2021. Som huvudsekreterare anställdes den 12 november 2021 juristen Nadia Boussaid Pettersson och hon entledigades den 14 augusti 2022. Juristen Anna Rosenmüller Nordlander anställdes som utredningssekreterare den 1 februari 2022 och entledigades den 2 juni 2022. Elsa Hellqvist och Astrid Kruukka entledigades från sina uppdrag den 28 februari 2022.

Översättaren Anders Alapää anställdes som utredningssekreterare den 15 februari 2022. Universitetslektorn i historia Josefin Rönnbäck och laboranten Iris Kvist anställdes som utredningssekreterare den 1 juni 2022. Fil. master Josephine Ylipää anställdes som utredningssekreterare den 27 juni 2022. Iris Kvist entledigades den 30 september 2022 och Anders Alapää entledigades den 2 oktober 2022.

Pol. master Elsa Hellqvist anställdes som biträdande utredningssekreterare och doktorand i statsvetenskap, Daniel Fjellborg anställdes som utredningssekreterare den 1 augusti 2022. Juristen Paula Pontvik anställdes som utredningssekreterare och kanslirådet Anna-Lena Sjölund som huvudsekreterare den 15 augusti 2022. Daniel Fjellborg entledigades den 31 december 2022.

Paula Pontvik entledigades den 13 mars 2023. Utredaren Jennie Spetz anställdes som utredningssekreterare den 6 mars 2023. Hon entledigades den 15 oktober 2023.

Kommittén har antagit namnet Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Kommissionen överlämnade i juni 2022 delbetänkandet *Då människovärdet mättes – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset* (SOU 2022:32).

Härmed överlämnar kommissionen sitt slutbetänkande *Som om vi aldrig funnits – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset* (SOU 2023:68). Samtliga ledamöter har ställt sig bakom betänkandet.

Kommissionens uppdrag är i och med detta slutfört.

Pajala i november 2023

Elisabet Fura
Hanna Aili
Malin Arvidsson
Lars Elenius
Kenneth Hyltenstam
Klas-Göran Karlsson
Bengt Niska
Sia Spiliopoulou Åkermark
Kaisa Syrjänen Schaal

/Anna-Lena Sjölund
Stefan Aro
Eva Dahlén
Elsa Hellqvist
Josephine Ylipää

Innehåll

Förord	23
Esipuhe	25
Foreword	27
Förkortningar och begrepp	29
Sammanfattning	31
Yhteenveto	49
Summary	67

DEL 1 Uppdraget och utgångspunkter

1 Uppdraget och dess genomförande	87
1.1 Kommissionens uppdrag enligt kommittédirektivet	87
1.1.1 Kommissionen har behövt prioritera inom ramen för uppdraget	89
1.1.2 Behov av ett långsiktigt arbete från statens sida.....	91
1.2 Kommissionens arbete.....	92
1.2.1 Arbets- och förhållningssätt	93
1.2.2 Minoritetens delaktighet och inflytande.....	93
1.2.3 Insamling av berättelser	94
1.2.4 Forskarrapporter	95
1.2.5 Kunskapsspridande symposier.....	96

1.2.6	Annat arbete med att sprida information och öka kunskap.....	98
1.2.7	Samarbeten och samråd med myndigheter och organisationer.....	99
1.2.8	Försening till följd av pandemin	100
1.3	Arkivering av materialet	101
1.4	Begrepp och utgångspunkter	101
1.4.1	Benämning av minoriteten, området och minoritetens språk	101
1.4.2	Självidentifikation som utgångspunkt	105
1.5	Minoritetens historia.....	105
1.5.1	Några historiska årtal.....	105
1.5.2	Kort historisk bakgrund	111
1.6	En bred definition av vad som omfattas av assimileringpolitik	115
1.6.1	Vad är en kränkning eller ett övergrepp?.....	118
1.6.2	Statens ansvar för assimileringpolitiken och retroaktivitetsdilemmat	119
1.6.3	Staten har en skyldighet i dag att främja förutsättningarna för minoritetens kultur och identitet	122
1.6.4	Kommissionens syn på sanning och försoning...	123
1.6.5	Utgångspunkter för en upprättelse- och försoningsprocess	124
2	Sveriges åtaganden om nationella minoriteters rättigheter.....	127
2.1	Förenta nationerna (FN)	127
2.2	Europarådet.....	129
2.2.1	Ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter.....	129
2.2.2	Den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk	132
2.3	Nationell reglering om nationella minoriteter och minoritetsspråk.....	134

2.4	Regeringens politik för de nationella minoriteterna.....	135
3	Andra exempel på arbete för sanning och försoning.....	137
3.1	Sannings- och försoningskommission som verktyg	137
3.2	Norges sannings- och försoningskommission för samer, kväner och norsksamier	139
3.2.1	Bakgrund till kommissionens uppdrag	139
3.2.2	Kommissionens uppdrag och arbete	140
3.3	Finlands sannings- och försoningskommission för samer.....	145
3.3.1	Bakgrund till kommissionens uppdrag	145
3.3.2	Kommissionens uppdrag och syfte	146
3.4	Den svenska sanningskommissionen för det samiska folket.....	148
3.4.1	Beslut om inrättande och bakgrund till kommissionen.....	148
3.4.2	Kommissionens uppdrag och arbete	149
3.5	Andra tidigare exempel på sannings- och försoningskommissioner	151
3.5.1	Kanada.....	151
3.5.2	Grönland	156
3.6	Tidigare svenska exempel på arbete för upprättelse.....	160
3.6.1	Vitbok om romer	160
3.6.2	Försoningsarbetet mellan Svenska kyrkan och samerna.....	163
3.6.3	Svenska kyrkan inleder en upprättelseprocess för tornedalingarna	166
3.6.4	Utredningen om vanvård i den svenska sociala barnvården	167
3.7	Lärdomar för kommissionens arbete	169

DEL 2 Historisk bakgrund

4	Minoritetens historia i ett längre tidsperspektiv	177
----------	--	------------

4.1	Behovet av ett längre tidsperspektiv.....	177
4.2	Minoritetens kontinuitet i Sverige.....	178
4.2.1	Finsktalande och svensktalande handelsmän, birkarlarna.....	178
4.2.2	Beskrivningar av kvänerna som folkgrupp	180
4.2.3	De finskspråkigas historiska kontinuitet.....	182
4.3	Den finskspråkiga befolkningens ställning i det svenska riket.....	183
4.3.1	Minoritetens kulturella särdrag.....	185
4.3.2	Kriget med Ryssland och delningen av minoritetsområdet.....	191
4.4	Minoriteten i Sverige efter 1809	191
4.4.1	Konsekvenser av den nya riksgränsen.....	191
4.4.2	Jordbruk och industrialisering	193
4.4.3	Den laestadianska väckelsen	195
4.4.4	Tornedalsgränsen som hotbild.....	196
4.5	Utbildning som ett verktyg i assimileringpolitiken.....	201
4.5.1	Perioden med finskspråkig folkskola.....	202
4.5.2	Ett nationalistiskt system av utbildningar	203
4.6	Motstånd mot assimileringpolitiken.....	217
4.6.1	Strid om språkpolitiken i skolan	218
4.6.2	Identitet, rättigheter och politisk organisering ...	225

DEL 3 Kommissionens kartläggning

5 Kommissionens förhållningssätt och tillvägagångssätt ... 235

5.1	Utgångspunkter för kommissionens kartläggning och granskning.....	235
5.1.1	Historiens påverkan på minoriteten i dag.....	235
5.1.2	Källkritik.....	236
5.1.3	Rättighetsbaserat arbetssätt.....	237
5.1.4	Etiska hänsynstaganden utifrån individuellt skyddskravet	240
5.1.5	Kommissionens sekretess.....	243

5.2	Öppna möten för dialog med minoriteten.....	245
5.2.1	Uppstartsmöten.....	245
5.2.2	Kaffemöten	245
5.2.3	Toinen kuppi-möten	247
5.3	Intervjuer i syfte att samla in personliga berättelser och inhämta kunskap	248
5.3.1	Demografisk information om intervjupersonerna.....	249
5.3.2	Anmälan till att lämna personlig berättelse.....	252
5.3.3	Genomförandet av intervjuer.....	253
5.3.4	Kunskapsinhämtande intervjuer med referenspersoner	255
5.3.5	Referat	255
5.3.6	Psykosocialt stöd.....	257
5.3.7	Analys av intervjumaterialet	259
5.3.8	Andra intervjuer	261
5.4	Arkivsökningar.....	261
5.4.1	Syftet	261
5.4.2	Arkivsökningar av forskare och sekretariat	262
5.4.3	Inventering och avgränsning.....	262
5.4.4	Samråd med arkivinstitutioner.....	262
5.4.5	Fokus på kommunarkiv i utvalda kommuner.....	263
5.4.6	Utmaningar med arkivsökningarna	264
5.5	Forskarrapporternas bidrag till kartläggningen	265
5.5.1	Syftet med forskarrapporterna	265
5.5.2	Uppdragen till forskarna.....	266
5.5.3	Bearbetandet av rapporterna i kommissionen	268
6	Assimileringspolitikens konsekvenser för språket, kulturen och identiteten	269
6.1	Språklig och kulturell assimilering bland tornedalingar, kväner och lantalaiset.....	269
6.1.1	Förlust av minoritetsspråket.....	269
6.1.2	Förlust av språk och kulturarv.....	275
6.1.3	Förhållningssätt till det svenska språket och kulturen	276
6.1.4	Religionens olika roller i försvenskningen.....	279

6.1.5	Kvinnor och mäns relationer till assimilation och bevarande av språket och kulturen.....	280
6.1.6	Överföring av språk och kultur till yngre generationer.....	281
6.1.7	Revitalisering av språk och kultur.....	287
6.2	Assimilerings konsekvenser för identiteten.....	291
6.2.1	Olika begrepp används inom minoriteten för den egna gruppen.....	291
6.2.2	Avsaknad av samhörighet och sämre psykiskt mående.....	292
6.2.3	Namnbyten.....	296
6.2.4	Minoriteten mellan två majoriteter.....	300
6.3	Osynliggörande, nedvärdering och negativ särbehandling.....	302
6.3.1	Allmänhetens bristande kunskap och osynliggörande.....	302
6.3.2	Osynliggörande i förhållande till den samiska minoriteten.....	303
6.3.3	Behov av att informera eller tystnad kring ursprung.....	304
6.3.4	Upplevelser av nedvärdering.....	304
6.3.5	Negativ särbehandling i kontakt med det offentliga.....	305
6.3.6	Skadat förtroende och mindervärdes känsla.....	305
6.4	Ogynnsam språk- och kunskapsutveckling samt underlägsenhet.....	306
6.5	Sammanfattande analys.....	307
7	Utbildning och fostran.....	309
7.1	Försvenskningen i Tornedalens folkskolor från 1880- till 1960-talet.....	309
7.1.1	Folkskolan i den tornedalska kontexten.....	310
7.1.2	Erfarenheter av assimilerande språkpolitik i folkskolan.....	313

7.2	Försvenskning och fostran i arbetsstuga.....	325
7.2.1	Arbetsstugorna i Tornedalen.....	326
7.2.2	Erfarenheter från arbetsstuga.....	334
7.2.3	Efter kommunaliseringen: mindre våld men språkförbudet fanns kvar.....	346
7.2.4	Erfarenheter av arbetsstuga och folkskola – de långvariga konsekvenserna.....	347
7.3	Vidarestudier efter folk- och grundskolan.....	352
7.3.1	Möjligheten till vidare studier i minoritetsområdet.....	352
7.3.2	Erfarenheter och reflektioner om vidarestudier.....	353
7.4	Språkresor och bygdekurser i försvenskningssyfte.....	356
7.4.1	Bygdekurser – ”kärlek och förtroende för det svenska språket”.....	357
7.4.2	Språkresor till svensktalande bygder.....	358
7.4.3	Sammanfattning.....	361
7.5	Tornedalens folkhögskola och bibliotek i försvenskningen.....	362
7.5.1	Tornedalens folkhögskola.....	362
7.5.2	Tornedalens bibliotek i Övertorneå.....	364
7.6	Skolan från 1970 – tillgången till språket.....	367
7.6.1	Förstärkta formella rättigheter – hemspråksundervisningen under 1970–1990-talen.....	367
7.6.2	Erfarenheter av modersmålsundervisning 1970–1990-talen.....	368
7.6.3	Stärkta rättigheter till modersmålsundervisning på 2000-talet.....	370
7.6.4	Föräldrars erfarenheter från 2000-talet och framåt.....	371
7.7	Sammanfattande analys.....	372
7.7.1	Minoritetens barn hamnade i ett kunskapsunderläge.....	372
7.7.2	Flera aktörer bär ett ansvar.....	373
7.7.3	Upprättelse utifrån nuvarande behov.....	374

8	Traditionella näringar som identitet och kulturarv	377
8.1	Minoritetens traditionella näringar och kultur	378
8.1.1	Några begrepp kopplade till traditionella näringsar	378
8.1.2	Parallella näringar	381
8.1.3	Samverkan mellan minoriteten och renskötande samer	392
8.1.4	Betydelsen av den geografiska platsen	394
8.2	Minoritetens renskötsel	398
8.2.1	Regleringen av renskötseln	399
8.2.2	Minoritetens erfarenhet av renskötsel	406
8.3	Andra aspekter som har påverkat minoritetens traditionella näringar och kultur	412
8.3.1	Gränsdragningen 1809 splittrade minoritetens bosättningsområde	412
8.3.2	Järnvägsdragning och försvenskade ortnamn	413
8.3.3	Förändringar i minoritetens försörjningsmöjligheter	416
8.3.4	Avvittring och skiftesdelning	425
8.3.5	Statens hantering av andra mark- och naturresursfrågor	430
8.3.6	Osynliggörandet av minoritetens kultur	433
8.3.7	Begränsningar av minoritetens rätt att utöva traditionella näringar på grund av utvidgade rättigheter för samerna	437
8.3.8	Exkludering från det politiska rummet och beslutfattande	439
8.3.9	Urfolksfrågan kopplas samman med de traditionella näringarna	442
8.3.10	Skadat förtroende för staten och myndigheter ...	445
8.3.11	Språkförlust och kopplingen till en förlorad kultur	447
8.4	Sammanfattande analys	452
8.4.1	Förlusten av marken	452
8.4.2	En känsla av att inte finnas	453
8.4.3	Upprättelse handlar om att få inflytande	454

9	Svenska kyrkans ansvar för assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset.....	455
9.1	Att kartlägga Svenska kyrkans ansvar.....	456
9.1.1	Kyrkans ansvar uppmärksammas.....	457
9.1.2	Gränsen för ansvarsutkrävande	458
9.1.3	Sammanfattning.....	461
9.2	Kyrkan och laestadianismen	461
9.2.1	Den laestadianska väckelserörelsens uppkomst ..	461
9.2.2	Väckelsen som hot mot kyrkan	463
9.2.3	Laestadianismen som etnisk identitet och motvikt till assimileringen	464
9.2.4	Laestadianismens betydelse för språkbevarandet	466
9.2.5	Den laestadianska identiteten och traditionerna – intervjupersonernas berättelser...	468
9.2.6	Sammanfattning.....	477
9.3	Kyrkan i nationalismens tjänst.....	477
9.3.1	Kyrkans inflytande över skolan	478
9.3.2	Reformationen – att förmedla tron på folkspråk.....	478
9.3.3	Den kyrkliga paradoxen	479
9.3.4	Kyrkans försvagade ställning	480
9.3.5	Den nya folkkyrkan.....	481
9.3.6	Biskop Landgren och hotet från laestadianismen	481
9.3.7	Prästen P.O Grape – en länk mellan väckelse och kyrka.....	482
9.3.8	Statsskolor inrättas	483
9.3.9	Tidskriften Det nya Sverige och unghögern.....	484
9.3.10	Förstatligande och ökad kontroll	486
9.3.11	Luleå stift – <i>att stärka det andliga gränsförsvaret</i>	487
9.3.12	Konfirmation på finska överges.....	490
9.3.13	Finnbygdsutredningen och nomadskolereformen	491
9.3.14	Nomadskolereformen och osynliggörande av minoriteten.....	493
9.3.15	Kyrkans inflytande minskar.....	495

9.3.16	Omsvängning mot en mer tillåtande språkpolitik.....	495
9.3.17	Sammanfattning	497
9.4	Kyrkans ansvar för arbetsstugorna.....	499
9.4.1	Arbetsstugorna i minoritetsområdet	499
9.4.2	Kyrkans formella representation.....	499
9.4.3	Kyrkans närvaro i arbetsstugan	500
9.4.4	Arbetsstugan och de laestadianska barnen	501
9.4.5	Kollektinsamling och bilden av den fattiga minoriteten	503
9.4.6	Sammanfattning	504
9.5	Svenska kyrkan och den rasbiologiska ideologin	504
9.5.1	”Den finska genen”	504
9.5.2	Teorin om de förfinskade svenskarna.....	505
9.5.3	Tillträde till familjerna	506
9.5.4	Sammanfattning	507
9.6	Avslutande analys	508
9.6.1	Kyrkan bär ett ansvar	508
9.6.2	Intentioner och effekter av handlingar	509
9.6.3	Det moraliska ansvaret	510
9.6.4	Passiva handlingar och underlåtenhet att agera... ..	510
9.6.5	Minoritetens behov vägledande.....	510
9.6.6	Vidare utredningar en möjlig väg framåt	511
10	Rasbiologi, insamling av mänskliga kvarlevor och mindervärdes känsla.....	513
10.1	Rasbiologins koppling till assimileringpolitiken.....	513
10.2	Rasbiologiska undersökningar.....	514
10.2.1	Få intervjuade har upplevt rasbiologiska undersökningar.....	515
10.2.2	Undersökningar på 1950-talet.....	517
10.3	Insamling av mänskliga kvarlevor.....	518
10.3.1	Återlämnande av mänskliga kvarlevor	519
10.4	Konsekvenser av rasbiologin för minoriteten.....	519

11 Minoritetens arbete för att bevara språket och kulturen... 521

11.1	Röster för tvåspråkighet under första delen av 1900-talet ...	522
11.1.1	Den utbildade tvåspråkiga medelklassens betydelse.....	522
11.1.2	Förespråkarnas dubbla roll.....	524
11.1.3	Den laestadianska väckelserörelsens betydelse för språkbevarandet	525
11.1.4	Tornedalens folkhögskolas dubbla roll	525
11.1.5	Jordbrukarnas ungdomsförbunds roll i att sprida litteratur och kultur på minoritetsspråket...	526
11.2	Protester mot försvenskningen under efterkrigstiden	528
11.2.1	Ragnar Lassinantti – en förgrundsgestalt för språket och kulturen	528
11.2.2	Radiosändningar på meänkieli från 1957.....	530
11.2.3	Språkpolitiskt uppvaknande inom forskningen på 1960-talet.....	530
11.2.4	Läroutbildningens roll.....	532
11.3	Synliggörande och etnopolitiskt uppvaknande i början av 1980-talet.....	534
11.3.1	Minoriteten synliggörs i litteraturen	534
11.3.2	Musikens roll i att bevara kulturen.....	536
11.3.3	Språket och kulturen tar plats på scen.....	536
11.3.4	Festivaler som bidrar till stolthet över hembygden.....	538
11.3.5	Minoriteten organiserar sig etnopolitiskt genom STR-T	539
11.3.6	Erkännande av språket	542
11.4	Etnopolitisk mobilisering och generationen ummikko i början av 2000-talet.....	547
11.4.1	STR-T efter 2000	547
11.4.2	Kväner och lantalaiset organiserar sig men känner sig fortsatt osynliggjorda.....	548
11.4.3	Meänmaa	549
11.4.4	Met Nuoret	550
11.4.5	En ny generation som är ”Proud to be ummikko”	551

11.5	Kyllä se kannattee!.....	552
------	--------------------------	-----

DEL 4 Kommissionens bedömningar och förslag

12 Kommissionens bedömning i ansvarsfrågan 555

12.1	Staten och kyrkan bär ett ansvar.....	555
12.1.1	Assimileringspolitiken har åsamkat minoriteten skada.....	556
12.1.2	Kommissionens uppdrag och ramar för ansvarsutkrävande	557
12.2	Att dra en gräns mellan statens och kyrkans ansvar.....	558
12.2.1	Svenska statens och Svenska kyrkans samverkande roll på nationell nivå	559
12.2.2	Domkapitlet och länsstyrelsen – myndighetsutövning på regional nivå	560
12.2.3	Den lokala nivån – de lokala styrelserna och prästerna	561
12.3	Att betrakta historien med nutidens glasögon	562
12.3.1	Arbetsstugebarnens situation i retrospektiv	563
12.4	Reparativ rättvisa – den drabbade i fokus	566
12.4.1	Intervjupersonernas berättelser kan bidra till fördjupad förståelse	567
12.5	Tidigare generationers upplevelser och kvarlevande orättvisor	569
12.5.1	Den ärvda skammen och tystnaden	570
12.5.2	Naturresurser och markrättigheter – exkludering och osynlighet	571
12.6	Principer för ansvarsutkrävande	573
12.6.1	Det moraliska ansvaret	574
12.6.2	Underlåtenhet att agera	575
12.6.3	Handlingarnas intentioner.....	576
12.7	Minoritetens behov som utgångspunkt – vägen framåt	577
12.7.1	Kommissionens kartläggning ett första steg	578
12.8	Sammanfattning.....	579

13	Upprättelse och försoning	581
13.1	Intervjupersonernas tankar om upprättelse och försoning	581
13.1.1	Offentlig ursäkt eller något annat slags erkännande	582
13.1.2	Olika slags satsningar för att meänkieli ska överleva	583
13.1.3	Behov av kulturella samlingsplatser.....	585
13.1.4	Synliggörande och kunskapsspridning i majoritetssamhället.....	586
13.1.5	Naturresurser och andra frågor om inflytande....	587
13.1.6	Kommissionens del i upprättelse- och försoningsprocessen.....	587
13.2	Resultat från förankringsarbetet	588
13.3	Erkännande av historiska kränkningar är en förutsättning för försoning	589
13.3.1	Kommissionen har lagt grunden för en fortsatt försoningsprocess	589
13.3.2	Stegen i genomförandet av en försoningsprocess	590
13.3.3	Ett omfattande arbete återstår innan försoning kan uppnås.....	592
13.3.4	De historiska kränkningarna måste erkännas och skadan repareras.....	592
14	Förslag på insatser för försoning och upprättelse	595
14.1	Insatser för en ansvarstagande upprättelse- och försoningsprocess	595
14.2	Regeringen bör ta på sig ansvaret för en fortsatt försoningsprocess	598
14.3	Regeringen bör utan dröjsmål erkänna de kränkningar som har begåtts mot minoriteten.....	600
14.4	Dialog om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt.....	601

14.5	Mekanism för genomförande och uppföljning av förslagen	603
14.5.1	Staten har ett moraliskt ansvar att reparera skadan	603
14.5.2	Minoriteten måste ges inflytande över regeringens fortsatta arbete för försoning och upprättelse	604
14.5.3	Gränsdragning mellan åtgärder som berör specifikt minoriteten och åtgärder som berör samtliga nationella minoriteter	605
14.5.4	Handlingsplanen kan bidra till att minoritetspolitikens mål nås	606
14.6	Övergripande mål: synliggörande och egenmakt	606
14.6.1	Ökat inflytande och ökad egenmakt	607
14.6.2	Ett erkännande av kväner och lantalaiset som en del av den nationella minoriteten tornedalingar	609
14.6.3	Stöd till etablerandet av ett huvudmuseum	610
14.6.4	Stöd till etablerandet av ett informationscentrum	612
14.6.5	Utökat uppdrag till Forum för levande historia i syfte att synliggöra historiska övergrepp och kränkningar	613
14.6.6	Utökat organisationsbidrag	615
14.6.7	Utökat utbud och förhöjd kvalitet inom public service	618
14.6.8	Forskningsatsning om minoritetens historia, språk och samhälle	620
14.6.9	Översättning av kommissionens slutbetänkande	621
14.6.10	Representation i Ortnamnsrådet	622
14.6.11	Återbördande av mänskliga kvarlevor måste omfatta minoriteten	623
14.7	Övergripande mål: förverkliga och utöka rättigheterna	625
14.7.1	Förslagen i betänkandet <i>Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering</i> bör genomföras	626

14.7.2	Stärkta folkrättsliga åtaganden.....	630
14.7.3	Språk som diskrimineringsgrund.....	632
14.8	Övergripande mål: språkrevitalisering och kulturfrämjande.....	634
14.8.1	Permanent pågående insatser för språket.....	634
14.8.2	Integrerad undervisning på meänkieli i kommuner i förvaltningsområdet.....	636
14.8.3	Utvecklade möjligheter att lära sig meänkieli i vuxen ålder.....	638
14.8.4	Förstärkta möjligheter att lära sig meänkieli i kombination med de kulturella och kreativa näringarna.....	639
14.9	Övergripande mål: stärkt nordiskt samarbete.....	640
14.9.1	Gränsöverskridande samarbete för att främja språk och kultur.....	641
14.10	Frågor som kräver ytterligare utredning.....	643
14.10.1	Utredning som allsidigt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel.....	643
14.10.2	Utredning av hur avvittringen av ströängar genomförts.....	645
14.10.3	Utredning i syfte att utreda minoritetens status som urfolk.....	647
14.11	Uppmaning till andra aktörer.....	649
14.11.1	Svenska kyrkan bör utveckla en försoningsprocess i nära dialog med minoriteten.....	650
14.11.2	Länsstyrelsen i Norrbottens län bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och utbildningsinsatserna.....	651
14.11.3	Berörda kommuner bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och skolhemmen.....	651
14.11.4	Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bör underlätta tillgången till arkivmaterial och rikta medel till studier som kan leda till att meänkieli främjas.....	652

14.11.5	Universitet och högskolor bör göra efterforskningar om sin roll i rasbiologin samt genomföra en minoritetspolitisk strategi	653
14.11.6	Tornedalens folkhögskola bör närmare granska sin roll och sitt ansvar i assimileringen av minoriteten	655
14.11.7	Region Norrbotten och kommunerna bör aktivt synliggöra minoriteten genom Filmpool Nord	656
15	Konsekvenser av förslagen	657
15.1	Kravet på konsekvensutredning	657
15.2	Kostnader och samhällsekonomiska konsekvenser.....	658
15.2.1	Ett fortsatt arbete för försoning och upprättelse kräver resurser.....	658
15.2.2	Förslag från andra utredningar.....	658
15.3	Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter och minoritetspolitikens mål	659
15.4	Tillgodose enskildas rättigheter som en del av en försonings- och upprättelseprocess.....	660
	Referenser.....	663
	Bilagor	
Bilaga 1	Kommittédirektiv 2020:29.....	685
Bilaga 2	Kommittédirektiv 2021:49.....	691
Bilaga 3	Kommittédirektiv 2023:15.....	693

Förord

”För mig handlar det inte om en längtan efter det förflutna – utan om en önskan att framtiden inte ska tappa bort historien utan ha den med sig.”

Så skriver författaren Maja Hagerman i sin bok *Minnesbrunnen* år 2022. Välartikulerat beskriver hon den kamp om minnen som pågår i Sverige i dag.

När bilden av nationalstaten konstruerades under 1800-talets slut och 1900-talets början, måttanpassades den efter dåtidens behov. Vår kollektiva berättelse handlade om hur järnvägen drogs genom Norrbotten, hur industrierna och skogsbruket skapade grunden för det moderna Sverige. När skoleleverna läste om den här tiden i läroböckerna fanns inget spår av dem som redan levde där. Ett folk som bedrev renskötsel och jordbruk, som jagade och fiskade. Ett folk som pratade ett annat språk än svenska. Bilden av Sverige rymde endast föreställningen av Sverige som ett land med ett folk, ett språk, en kultur och en tro.

Kanske är det inte så konstigt. Tornedalingars, kväners och lantalaisets erfarenheter av att ha blivit nedvärderade, diskriminerade och utsatta för kränkningar och övergrepp stämmer inte överens med vår självbild av Sverige som en humanitär stormakt. Det är en del av vår gemensamma historia som har osynliggjorts. Det är hög tid att den historien nu får ta den plats den förtjänar.

Kommissionen har fått ta del av enskildas personliga erfarenheter av den assimileringspolitik som staten och Svenska kyrkan bedrev under 1800- och 1900-talen. Berättelserna genomsyras av upplevelser av förlust, osynliggörande och skambeläggande. Det handlar om upplevelsen av att språket och kulturen har blivit skambelagda och till viss del gått förlorade från en generation till en annan. Det handlar om upplevelsen av att ha blivit fråntagen rättigheter knutna till

traditionella näringar så som renskötsel, jakt och fiske, näringar som minoriteten har haft tillgång till i tidigare generationer. Det handlar om smärtsamma minnen från skolan och arbetsstugan. Framför allt handlar det om konsekvenser som lever vidare än i dag.

Men den förlust som assimileringpolitiken inneburit är inte bara tornedalingars, kväners och lantalaisets egen, utan hela Sveriges. Vi alla som bor i Sverige har gått miste om en del av vårt lands gemensamma historia. Det är min övertygelse att Sverige hade varit ett rikare land i dag om assimileringpolitiken aldrig ägt rum.

Ett fortsatt arbete för försoning och upprättelse förutsätter att staten och Svenska kyrkan tar på sig ansvaret för den genomförda assimileringpolitiken och de konsekvenser den har fått för minoriteten. En utgångspunkt för en framtida upprättelse och försoning är att erkänna de kränkningar som har begåtts mot minoriteten och gottgöra för konsekvenserna. Genom konkreta åtgärder kan staten lägga grunden för en framtid där erfarenheterna från det gamla, mångkulturella och flerspråkiga Sverige formas till vägmarken för det moderna, framtida Sverige.

Föreliggande slutbetänkande med tillhörande publikationer är resultatet av ett lagarbete. Kommissionens ledamöter har i sitt arbete biträttats av såväl sekreterare som forskare och andra experter men jag vill särskilt framhålla insatsen som alla intervjupersoner stått för. Utan deras generösa och modiga bidrag hade detta betänkande aldrig kunnat skrivas. Jag är full av beundran för dessa individer och ödmjuk inför vad det har kostat. Vi har gjort vårt bästa för att förvalta förtroendet som visats oss och lämnar med tillförsikt över betänkandet. Vi hoppas och tror att det kan utgöra en början till en framtida försoning och upprättelse.

Elisabet Fura
ordförande

Esipuhe

”Mulle se ei ole kyse ette haaveila entisaikoja – ko toivomus ette tulevaisuus ei unhoustas histuuriata ko kantas sen matkassa.”

Näin kirjailia Maja Hagerman kirjottaa hänen kirjassa *Minnesbrunnen* vuela 2022. Hyvin artikyleeratusti hään selostaa siitä muistoitten keskinhäisestä kamppailusta joka tänäpäivänä oon käynissä Ruottissa.

Ko kuva kansalisvaltiosta konstryeerathiin, 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alusta, mitta sovitethiin sen aijan tarpheitten mukhaan. Meän kolektiivi kertomus käsitteli sitä kunka rautatie veethiin Norrbottenin läpi, kunka teolisuuet ja mettäpruuki loit pohjan uuenaikehaiselle Ruottile. Ko kouluoppilhaat luit tästä aijasta koulukirjoissa niissä ei mainittukhaan niitä ihmisiä jotka jo elit sielä. Kansa joka harrasti poronhoitoa ja maapruukia, jotka jahtasit ja kalasit. Kansa joka porisi muuta kieltä ko ruottia. Kuvhaan Ruottista ei mahtunu ko käsitys ette Ruotti oli maa missä oli yks kansa, yks kieli, yks kulttuuri ja yks usko.

Se ei piia in ole niin kummalista. Tornionlaaksolaisitten, kväänitten ja lantalaisitten kokemukset ette heitä oon halveksuttu, syrjitty ja ette het oon joutunheet loukkauksitten ja väkistämisitten kohtheeksi ei ole sama kuva ko meän omakuva Ruottista hymanitäärinä suurvaltana. Se oon osa meän yhtheisestä histuuriasta joka oon tehty näkymättömäksi. Se oon korkea aika ette se histuuria nyt saapii ottaa sen paikan minkä se ansaittee.

Komisuuni oon saanu ottaa ossaa yksityisitten ihmisitten henkilökohtasista kokemuksista siitä assimileerinkipolitiikasta jotako valtio ja Ruottin kirkko harrastit 1800- ja 1900-luvuila. Kertomuksia leimaavat menettämisen, näkymättömyyden ja häpeän kokemukset. Se oon kokemuksesta ette kieli ja kulttuuri oon tehty häpeäliseksi ja ette net jonku verran oon menetetty yhestä

sukupolvesta toisheen. Se on kokemuksesta ette oon otettu pois oikeuet liitetty perintheelishiin elinkeihnoin niinku poronhoitohon, jahthiin ja kalastuksheen, elinkeinoja joihiin minuriteetilä entisissä sukupolvissa oli saatavuus. Se on kyse tuskasista muistoista koulusta ja työtuvasta. Ennen kaikkia se oon kyse konsekvensistä jokka elävät vielä tänä päivänä.

Mutta se häviö jotako assimileerinkipolitiikka oon tarkottannu ei ole aivan tornionlaaksolaisitten, kväänitten ja lantalaisitten oma, ko koko Ruottin. Met kaikin jokka asuma Ruottissa olema menettänheet osan meän maan yhtheisestä histuuriasta. Se oon minun usko ette Ruotti olis ollu rikhaampi maa tänäpäivänä jos assimileerinkipolitiikka ei olis ollukhaan.

Tie sovinthoon ja hyvityksheen etelyttää ette valtio ja Ruottin kirkko ottavat päälensä vastuuen assimileerinkipolitiikasta jotako oon tehty ja niistä seurauksista mitä se oon tuottanu minuriteetile. Yks lähtökohta tulevaiselle hyvitykselle ja sovitukselle oon ette tunnustaa niitä loukkauksia joitako oon tehty minuriteettiä vasten ja korvata seurauksista. Konkreettiten toimenpioitten kautta valtio saattaa lua perustan tulevaisuuele jossako kokemukset vanhaasta monikuluttuurisesta ja monikielisestä Ruottista muotostehaan tiemerkiksi uuenaikehaiselle, tulevaiselle Ruottile.

Esitetty loppumietintö liitheitten kansa oon tulos ryhmätyöstä. Komisuunin jäsenet oon heän työssä saahneet apua niin sekreteerarilta ko tutkioilta ja muilta ekspärtiltä mutta mie halvaan erityisesti korostaa kaikitten haastatteluhenkilöitten tehtyjä toimia. Ilman heän höölitten ja rohkeitten ittestä antamisesta tätä mietintöä ei olis koskhaan menny kirjottaa. Mie olen täynä kunniotusta näitä intiviitä kohin ja nöyrä siitä mitä net ihmiset oon antanheet ittestä. Met olema tehneet meän parhauen ette hallita luottamusta jotako oon näytetty meitä kohin ja jätämä luottamuksella yli mietinön. Met toivoma ja uskoma ette se saattaa olla alku tulevaisuuen sovitukselle ja hyvitykselle.

Elisabet Fura
puhheenjohtaja

Foreword

“For me, it’s not about nostalgia for the past, but about wanting to ensure that the future does not lose sight of its history – that it carries that history with it”

writes Maja Hagerman in her book *Minnesbrunnen* (The font of memories) in 2022. In it, she describes the contest over memories in Sweden today.

When the vision of the nation-state was being devised in the late 1800s and early 1900s, it was dimensioned for the needs of those times. Our collective narrative then was about how railways were being laid through Norrbotten in northern Sweden, how industries and forestry were building the foundations of modern Sweden. But when school pupils read about this period in their textbooks, there was no trace of the people who were already living there. A people whose livelihoods were reindeer herding and agriculture, who hunted and fished. A people who spoke another language than Swedish. The image of Sweden as a nation-state only had room for the notion of Sweden as a country with one people, one language, one culture and one religion.

Perhaps this is not so surprising. The history of Tornedalians, Kvens and Lantalaïset – of being disparaged and belittled, discriminated against and subjected to violations of their rights and mistreatment – does not sit well with our self-image of Sweden as a humanitarian superpower. It is part of our shared history that has been rendered invisible. It is high time for this part of our history to get the place it deserves in our shared narrative.

Individuals have shared with the Commission their personal experiences of the assimilation policy pursued by the State and the Church of Sweden during the 1800s and 1900s. Their accounts are steeped in loss, being rendered invisible, and being made to feel

ashamed. They are about experiencing their language and culture as shameful, and largely losing their language and culture from one generation to another. About being deprived of their rights tied to traditional livelihoods such as reindeer herding, hunting and fishing – livelihoods that the minority freely exercised in previous generations. About painful childhood memories from school and the *arbetsstuga* (residential work cottages). More than anything, they are about the consequences of this policy that persist even to the present day.

But the losses resulting from the assimilation policy are not just losses for the Tornedalians, Kvens and Lantalais, but for the whole of Sweden. All of us who live in Sweden have been deprived of a part of our country's shared history. It is my belief that Sweden would have been a richer country today if the assimilation policy had never happened.

The road to reconciliation and redress requires the State and the Church of Sweden to take responsibility for the assimilation policy that was implemented and its consequences for this minority. A starting point for future redress and reconciliation is to acknowledge the wrongs committed against this minority and to make amends for their consequences. Through concrete measures, the State can lay the foundations for a future where the experiences of the old multicultural and multilingual Sweden help guide us to a future modern Sweden.

The present final report with its associated volumes is the result of teamwork. The members of the Commission have been assisted in their work by secretaries as well as researchers and other experts, but I would like to highlight in particular the contribution made by all the interviewees. Without their generous and courageous input, this report could never have been written. I am full of admiration for these individuals and humbled by what it has cost them. We have done our best to honour the trust that they have shown in us and submit this report with confidence that we are doing so. It is our hope and belief that it can be the beginning of future reconciliation and redress.

Elisabet Fura
Commission Chair

Förkortningar och begrepp

Europakonventionen	Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna
Föreningen Meänmaa	en partipolitiskt, etniskt och religiöst obunden förening som syftar till att sprida kunskap om Meänmaa, främja och utveckla dess kultur, språk och dialekter
METavisi	ett magasin som bevakar tornedalingarnas språkliga, kulturella och samhälleliga intressen
Met Nuoret	(sv. vi unga), en partipolitiskt obunden organisation för unga som känner samhörighet med meänkieli och det ursprungliga språkområdets kultur och historia
Meänflaku	(sv. vår flagga) tornedalsflaggan som antogs av föreningen Meänmaa vid bildandet den 5 juni 2007
Meänmaa	(sv. vårt land) en kulturregion och ett symboliskt land på båda sidor om Torneå-, Muonio- och Könkämä älvar. Meänmaa omfattar kommunerna Haparanda, Övertorneå, Pajala, Gällivare, Kiruna, delar av Överkalix och Kalix samt finska kommunerna Tornio, Ylitornio, Pello, Kolari och Muonio
Meänraatio	(sv. vår radio), en radiostation i Sveriges Radio som sänder på meänkieli
Ramkonventionen	Ramkonvention om skydd för nationella minoriteter
Språkstadgan	den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk
STR-T	Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset – en intresseorganisation för alla som känner samhörighet med meänkieli och det ursprungliga språkområdets kultur och historia
Ummikko	en benämning för en person som inte behärskar omgivningens språk (används främst i förhållande till meänkieli)
Väärti	husvärd i "väärtisystemet" och syftar på en relation som kännetecknas av god vänskap
Väärtisystemet	en benämning för samarbetsformen där en familj i minoritetsområdet inhyste en samisk familj under vinterhalvåret

Sammanfattning

Kommissionens uppdrag

Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (kommissionen) har haft i uppdrag att kartlägga och granska den assimileringspolitik som svenska staten och Svenska kyrkan bedrev mot tornedalingar, kväner och lantalaiset (minoriteten) under 1800- och 1900-talen. Uppdraget har även inneburit att sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter. Kommissionen lämnar i enlighet med uppdraget i detta slutbetänkande förslag på fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning.

De personliga berättelserna är en central del i kommissionens kartläggning. Kommissionen har genomfört kartläggningen bl.a. genom att intervjua 166 enskilda personer om deras erfarenheter av assimileringpolitiken samt med ett mindre antal personer som har specialkunskaper inom sådana områden som kommissionen har utrett. Kommissionen har även beställt 12 forskarrapporter på olika teman samt gjort efterforskningar i arkiv och annat material. Kommissionen har bedrivit ett omfattande utåtriktat arbete i syfte att nå ut till minoriteten och brett informera om kommissionens arbete. Genom s.k. kaffemöten har kommissionen informerat om möjligheten att bli intervjuad och genom s.k. *toinen kuppi*-möten (sv. påtår-möten) har kommissionen förankrat kartläggningen och möjliga förslag till insatser för att främja försoning och bidra till upprättelse. Arbetet har bedrivits i nära samarbete och dialog med minoriteten.

Sveriges åtaganden om nationella minoriteters rättigheter

Regeringsformen (1 kap. 2 §) föreskriver att det samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas. Sverige har anslutit sig till en rad internationella konventioner gällande minoriteters rättigheter. Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter och konventionen om barnets rättigheter reglerar bl.a. minoriteters rätt att använda sitt språk och utöva sin kultur. Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter syftar till att skydda såväl nationella minoriteter som enskilda personer som tillhör nationella minoriteter. Den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk syftar till att skydda nationella minoritetsspråk. Sverige har fått kritik i Europarådets granskningar för att inte uppfylla konventionsåtagandena bl.a. vad gäller rätten till modersmålsundervisning.

I lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk framgår bl.a. att kommuner och andra myndigheter är skyldiga att skydda och främja minoriteternas språk och kultur. I särskilda områden, s.k. förvaltningsområden, för finska, meänkieli och samiska är kommunerna skyldiga att ordna förskola och äldreomsorg på språken. Regeringens mål för politiken för nationella minoriteter är att ge skydd för de nationella minoriteterna och stärka deras möjligheter till inflytande samt stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande. Sametinget och Länsstyrelsen i Stockholm har regeringens uppdrag att följa upp minoritetspolitikens utveckling årligen. I deras senaste rapport om minoritetspolitikens utveckling under 2022 konstateras att regeringens mål långt ifrån är uppnådda.

Andra exempel på sannings- och försoningskommissioner

I kommissionens uppdrag har det ingått att följa arbetet i sannings- och försoningskommissioner i andra länder. Norges sannings- och försoningskommission för samer, kväner och norskfinnar har granskat den norska statens förnorskningsspolitik och kränkningar. Kommissionen lade fram sin slutrapport i juni 2023.

Finlands pågående sannings- och försoningskommission för samer har i uppdrag att bl.a. granska statens assimileringsspolitik gentemot samerna och kränkningar av deras rättigheter.

Den svenska sanningskommissionen för det samiska folket, tillsatt i november 2021, har bl.a. i uppdrag att kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket.

Kommissionen har även följt arbetet i sannings- och försoningskommissioner i Kanada och på Grönland. Sannings- och försoningskommissionen i Kanada handlade om hur ursprungsbefolkningen (*First Nations, Métis och Inuit*) tvingades att gå i internatskolor i syfte att kristnas och integreras. Kommissionens arbete resulterade i en samling av *Calls to Action*, dvs. uppmaningar till ett flertal aktörer, också utanför regeringen.

Den grönländska försoningskommissionen tillsattes för att belysa kolonialtidens inverkan på dagens grönländska samhälle. Detta var i hög grad en intern grönländsk process, utan medverkan från den danska regeringen. En ny utredning om relationerna mellan Danmark och Grönland sedan 1945 håller dock på att tillsättas, utifrån ett direktiv som antogs i juni 2023.

I Sverige har flera liknande kartläggningar om historiska övergrepp mot olika grupper genomförts, bl.a. gällande övergrepp och kränkningar av romer (Vitboken) och vanvård i den sociala barnavården (Vanvårdsutredningen). Ett försoningsarbete mellan Svenska kyrkan och samerna har pågått sedan 1990-talet och kyrkan har inlett en upprättelseprocess för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Kommissionen har dragit lärdomar av andra kommissioners arbete och har bl.a. valt att i ett tidigt skede bjuda in minoriteten för att förankra kommissionens uppdrag och skapa delaktighet.

Historisk bakgrund

Det finskspråkiga folket har en lång historia i norra Skandinavien. Källor visar att det fanns en finsktalande befolkning i norra Bottenviksområdet på 800-talet. Minoriteten försörjde sig fram till medeltiden huvudsakligen på fiske, jakt och boskapsskötsel och senare även på jordbruk.

När Sverige förlorade nuvarande Finland till Ryssland 1809 blev de finskspråkiga i Tornedalen en ny slags minoritet. Till en början skedde inga större förändringar i inställningen till minoriteten från statens sida. Folkskolestadgan från 1842 begränsade inte vilket språk

undervisningen skulle ske på vilket innebar att både samiska och finska i början kom att användas i undervisningen i minoritetsområdet. Men i takt med en växande nationalistisk ideologi blev svenska språket allt viktigare och 1888 etablerades fyra folkskolor i minoritetsområdet med krav på att svenska skulle vara det enda undervisnings-språket. Tornedalens folkhögskola och Tornedalens bibliotek användes för att sprida svenskt språk och kultur. Svenska kyrkan hade en central roll i att sprida svenskt språk och kultur genom skolväsendet.

Arbetsstugorna som etablerades 1903 var en form av internat dit barn flyttade från sju års ålder. Anledningen kunde vara att de levde under fattiga förhållanden eller hade långa avstånd till skolan. Ett av syftena var att få barnen att anamma svenskt språk och svensk kultur. Det gjorde man genom att förbjuda dem att prata minoritetsspråket. Samtliga utbildningar i minoritetsområdet genomsyrades av syftet att försvenska minoriteten. De blev på så sätt ett effektivt verktyg i assimileringpolitiken.

Det fanns även andra faktorer som bidrog till statens negativa och nedvärderande syn på minoriteten. Under 1800-talet spreds den laestadianska väckelserörelsen hos den finskspråkiga befolkningen. Laestadianismen, vars förkunnelsespråk var finska, sågs som ett främmande element i Svenska kyrkan. De rasbiologiska idéer som växte fram i början av 1900-talet innebar att den finsk-ugriska gruppen ansågs stå på en lägre utvecklingsnivå och sågs som ett hot mot den s.k. svenska folkstammen. De nationalistiska strömningarna i Finland och den kritik som finska nationalister riktade mot Sveriges minoritetspolitik uppfattades i Sverige som hotfull. Minoritetsområdet förknippades länge med en militär hotbild först från Ryssland och sedan från Sovjetunionen.

Sammanfattningsvis var det flera samverkande faktorer som bidrog till assimileringpolitiken. Efter andra världskriget började dock de värdekonserverativa nationalistiska värderingarna ses som alltmer främmande och i slutet av 1950-talet började assimileringpolitiken också kritiseras. Förbudet mot att prata finska i skolan togs bort och minoriteten fick så småningom tillgång till hemspråksundervisning. I samband med detta och som en reaktion på assimileringpolitiken började minoriteten organisera sig. Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset (STR-T) bildades 1981 i syfte att bevara minoritetens språk och kultur. Minoriteten utropade meänkieli som

ett eget språk 1988 och 1999 erkändes meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk.

Kommissionens förhållningssätt och tillvägagångssätt i kartläggningen

Kommissionens arbete har inneburit att samla in och analysera intervjuer, forskarrapporter, arkivmaterial och annat material. Kommissionen har från början inkluderat minoriteten i kommissionens kartläggning. I samband med detta har kommissionen behövt ta hänsyn till olika etiska principer. Den som har blivit intervjuad har exempelvis lämnat sitt samtycke till intervjun och har fått vara anonym. Intervjumaterialet omfattas av sekretess.

Kommissionen har inledningsvis under s.k. kaffemöten informerat om kommissionens uppdrag och bjudit in enskilda att bli intervjuade om erfarenheter av assimileringpolitiken. I en efterföljande serie *toinen kuppi*-möten har kommissionen förankrat kartläggningen och inriktningen på förslagen till fortsatta insatser för försoning och upprättelse. Kommissionen har därutöver även hållit andra möten och seminarier i syfte att bl.a. sprida kunskap om minoriteten och kommissionens arbete.

Kommissionen har genomfört 160 intervjuer med 166 enskilda personer. Könsfördelningen bland de intervjuade är 47 procent kvinnor och 53 procent män. Den yngsta som intervjuats är född 1993 och den äldsta 1925. Majoriteten av de intervjuade är födda på 1950-talet eller tidigare.

Intervjupersonernas berättelser har varit en huvudsaklig källa för kommissionens kartläggning. Intervjuer om smärtsamma minnen kan framkalla både fysiska och psykiska reaktioner och intervjupersonerna har därför erbjudits professionellt psykosocialt stöd.

Kommissionen har även genomfört ett mindre antal intervjuer med personer med specialkunskaper inom sådana områden som kommissionen har utrett. I syfte att få fram forskning som belyser minoritetens förhållande till staten har kommissionen beställt tolv forskarrapporter inom olika tematiska områden. Kommissionen har även genomfört arkivsökningar.

Assimileringspolitikens konsekvenser för språket, kulturen och identiteten

Försvenskningsspolitiken har inneburit att minoritetens språk, kultur och identitet nedvärderats, skambelagts och osynliggjorts. Konsekvensen har blivit att meänkieli minskat i användning och inte förts vidare till nästa generation annat än i begränsad utsträckning.

Generationer födda under slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet var huvudsakligen finsktalande med varierande kunskaper i svenska. Generationerna födda mellan 1920 och 1950 har/hade ofta kunskaper i båda språken, medan generationerna därefter har alltmer begränsad kunskap i minoritetsspråket.

Som ett resultat av assimileringen är det många av dagens föräldrar som inte kan språket och därmed inte heller kan föra det vidare till sina barn. Barnen har därmed också gått miste om en del av sitt kulturella arv och sin samhörighet med gruppen.

Intervjupersonerna berättar om upplevelser av förlust av samhörighet inom minoritetsgruppen. Vissa ger uttryck för att de själva inte känner sig som fullvärdiga medlemmar inom minoriteten till följd av kultur- och språkförlust. Många av de intervjuade kopplar samman nedvärdering av meänkieli med en nedvärdering av minoritetspersoner och gruppen som kollektiv. Andra tar upp att minoriteten blivit osynliggjord i relation till det omgivande samhället och att det finns begränsade kunskaper i samhället om minoriteten, dess ursprungsområde och historia.

Flera lyfter fram betydelsen av att traditionella sysselsättningar och näringar tryckts tillbaka. Flera anser också att det finns en tystnadskultur kring det egna kulturarvet. En framträdande identitetsmarkör är namnet, mera specifikt bytet till svenskklingande namn. För övrigt kan nämnas att vissa i dag byter tillbaka till de ursprungliga namnen. Vissa uppger att de har blivit diskriminerade vid utbildningar eller tjänstgöring inom myndigheter och som en konsekvens har deras förtroende för myndigheter och stat skadats.

Utbildning och fostran

Folkskolan

I syfte att bygga ut utbildningsväsendet och assimilera befolkningen i minoritetsområdet inrättades 1888 statligt finansierade folkskolor med krav på svenska som undervisningsspråk. Från att ha använt finska i undervisningen gick man nu över till den helsvenska metoden, som innebar att de finskspråkiga barnen enbart fick använda svenska från första skoldagen, inte endast under lektionstid, utan i praktiken gällde förbudet att tala finska även under raster.

Många intervjupersoner som gick i skolan under första delen av 1900-talet har berättat att de inte kunde svenska alls när de började folkskolan. En del berättar att de blev bestraffade om de talade finska. Det faktum att finstalande elever blev undervisade på ett språk de inte behärskade, dvs. svenska, skapade en ojämlig inlärningssituation i förhållande till de svensktalande.

Först på 1950-talet upphörde förbudet att använda finska. Två decennier senare, 1977, infördes rätten att få undervisning i sitt modersmål i skolan via hemspråksundervisning.

Arbetsstugorna

De första arbetsstugorna i Norrbotten inrättades 1903 för att ge fattiga barn mat, husrum och skolgång. Men syftet var också att fostra barnen i den nationalistiska andan. Arbetsstugorna skulle, i kontrast till barnens hemmiljö, stå för ”kulturell förfining”, vilket inte bara innebar att barnen skulle tala svenska utan också att de skulle ta till sig svensk kultur.

Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor ansvarade för arbetsstugorna och var beroende av statliga medel. Kyrkans roll blev också betydande, bland annat genom att prästen var delaktig i flera av de organ som styrde arbetsstugorna.

Föreståndarinnorna hade ansvar för den dagliga verksamheten i arbetsstugorna. Vardagen i arbetsstugan präglades av fasta rutiner, där dagsverken liksom skolarbetet utfördes på regelbundna tider.

Berättelser från intervjupersoner vittnar om att många upplevde sig ”bortlämnade” på arbetsstugan. Många som var på arbetsstugan under 1900-talets första hälft berättar att våld, kränkningar och över-

grepp förekom. För många blev det ett abrupt avbrott från den miljö man kom från. Förbud mot att tala finska var vanligt. En del intervjupersoner har dock ljusare upplevelser från arbetsstugan.

Tornedalens folkhögskola och Tornedalens bibliotek

Tornedalens folkhögskola och bibliotek spelade båda en central roll i försvenskningen av minoritetsområdet. Tornedalens folkhögskola, som grundades 1899, erbjöd bildning till den ”fattiga finnbygden”.

Undervisningen i svenska var mer omfattande på Tornedalens folkhögskola än på folkhögskolor i övriga landet. Tornedalens bibliotek etablerades som en del av Tornedalens folkhögskola 1928, i syfte att sprida svenskspråkig litteratur i minoritetsområdet och förstärka befolkningens band till Sverige och det svenska. Enligt stadgarna skulle biblioteket t.ex. bara erbjuda invånarna svensk litteratur. Först på 1950-talet blev finsk litteratur tillåten på detta bibliotek.

Traditionella näringar som identitet och kulturarv

Jämte jordbruket har skogsbruk, jakt, fiske, hantverk, bär- och svamplockning varit näringar som alla behövdes för överlevnad. Varje hushåll var i princip självförsörjande fram till 1930-talet när det gällde mat, kläder, hantverk, energi och arbetskraft.

För jordbruket behövdes stora mängder djurfoder. Det möjliggjordes bl.a. genom de s.k. slåttermyrarna. Även när jordbruket moderniserades fortsatte slåttermyrarna att vara viktiga för jakten och fisket. Hos minoriteten finns än i dag ett missnöje över statens genomförande av avvittring av ströängarna 1921.

Många intervjupersoner uttrycker en nära relation till naturen och vikten av den fysiska platsen. Samtidigt uppger många att de förlorat rätten till mark, skog, jakt, fiske och renskötsel. De menar att minoritetens historia i minoritetsområdet behöver synliggöras men också att minoriteten måste få inflytande i frågor som rör mark- och naturtillgångar.

Många av berättelserna vittnar om att renskötseln varit och fortfarande är en viktig del av minoritetens vardag och identitet. Flera intervjupersoner berättar att de har renmärke eller har släktingar som har eller har haft renmärke. Historiskt har renarna haft stor be-

tydelse bl.a. som dragdjur för att få hem höet från myrarna. Renskötseln har dock genom lagreglering blivit en exklusiv rättighet för den som är medlem i en sameby. Minoritetens begränsade möjlighet att ägna sig åt renskötsel och de rättigheter som sammankopplas med renskötsel så som jakt och fiske, tas upp i många av intervju-personernas berättelser.

Svenska kyrkans ansvar för assimilering

Historiskt har kyrkan haft ett stort ansvar för folkbildningen och religion var länge en stor del av skolundervisningen. Det är därför svårt att skilja på kyrkans och utbildningsväsendets roll.

Från cirka 1560 till 1870 kännetecknades kyrkan av en tillåtande hållning till folkspråken, då det var trosutövningen som stod i fokus. I slutet på 1800-talet antog kyrkan en nationalistisk hållning och bedrev fram till 1930-talet, genom Luleå stift, en assimilerande politik i skolan gentemot minoriteten.

Kyrkan spelade även en roll i de rasbiologiska undersökningarna genom att präster bl.a. förmedlade kontakt till människor i församlingen som sedan blev utsatta för rasbiologiska undersökningar. Präster gav även rasbiologerna tillgång till kyrkogårdar från vilka mänskliga kvarlevor fördes bort.

Kyrkan motarbetade till en början den laestadianska väckelserörelsen som upplevdes som ett hot mot kyrkans ställning. Eftersom finskan användes i väckelserörelsens predikningar och var en central del i det religiösa livet bidrog rörelsen till att finskan kunde bevaras. Väckelserörelsen fick på så sätt ett starkt fäste i minoritetsområdet.

Staten och kyrkan har haft ett gemensamt intresse av att kontrollera minoriteten och minoritetsområdet i nationalistiska, försvarspolitiska, ekonomiska och rasbiologiska syften. Kyrkans företrädare hade stor auktoritet och förtroende bland folket och handlade därmed utifrån ett stort maktkapital.

Rasbiologi, insamling av mänskliga kvarlevor och mindervärdeskänsla

Rasbiologin byggde på en rasistisk föreställning om att det fanns lägre stående raser med oönskade genetiska anlag som skulle kunna försämra den svenska befolkningen. Syftet med rasbiologin var, i mot-

sats till assimilering, att exkludera och särskilja en grupp från majoritetsgruppen, inte att förmå en folkgrupp att anpassa sig till majoritetskulturen.

Många av de personer som var anhängare av assimileringspolitikerna var även förespråkare av rasbiologin. Det är dock inte klarlagt vilken roll som språk spelade i rasbiologin och därmed inte heller på vilket sätt rasbiologin inverkade på försvenskningen av minoriteten.

I de intervjuer som kommissionen genomfört framkommer att det är ytterst få som själva har blivit utsatta för rasbiologiska undersökningar. Flera säger dock att de har hört talas om rasbiologiska undersökningar eller att deras egna släktingar eller familjemedlemmar har berättat att de utsatts för sådana undersökningar. I kommissionens kartläggning har uppgifter framkommit som visar att forskning med utgångspunkt i rasbiologin förekom så sent som på 1950-talet.

Rasbiologiska undersökningar genomfördes inte enbart på levande personer utan det finns även exempel på skullmätningar av avlidna personers kranier. STR-T har i samverkan med flera aktörer arbetat för ett mänskliga kvarlevor ska återbördas till hembygden och begravas där. Sommaren 2024 planeras en återbegravning av 23 kranier som grävdes upp i Akamella kyrkogård i rasbiologiskt forskningsyfte. Det är första gången som en repatriering av kvarlevor som också berör den meänkielitalande befolkningen, äger rum.

Konsekvenserna av de rasbiologiska föreställningarna, och uppgifterna om rasbiologiska undersökningar, är att minoritetens känsla av skam över sin identitet, språk och kultur har förstärkts. Även för de som inte själva har utsatts är vetskapen om att rasbiologiska undersökningar förekommit obehaglig och upprörande.

Minoritetens arbete för att bevara språket och kulturen

Minoriteten har på olika sätt motarbetat eller ifrågasatt försvenskningprocessen och arbetat för att få sin rättigheter tillgodosedda. Under första delen av 1900-talet var dock statens assimileringspolitik stark och minoriteten genomgick en språkbytesprocess där svenska blev det alltmer dominerande språket. I det stora hela rådde då en acceptans hos minoriteten för den förda assimileringspolitikerna och det fanns ingen kollektiv etnopolitisk organisering. Däremot

fanns det enskilda individer i ledande ställning som på olika sätt förespråkade och främjade tvåspråkighet, t.ex. i skolundervisningen.

Efter andra världskriget har minoriteten övergått till att vara huvudsakligen tvåspråkig förutom den yngre generationen som blev alltmer svenskspråkig med begränsad kunskap i finska/meänkieli. Under den här tiden börjar flera röster höras som inte bara verkade för tvåspråkighet utan som även ifrågasatte försvenskningsprocessen. Olika språk och kulturfrämjande initiativ togs, exempelvis inom ramen för det nordiska samarbetet och i syfte att främja litteratur på minoritetsspråket.

I början av 1980-talet förändrades minoritetens mobilisering och strategi genom att den blev mera aktiv, folklig och framför allt etnopolitisk i och med att STR-T bildas. Från att arbetet för bevarandet av minoritetens språk och kultur huvudsakligen förts på svenska, fördes det nu även på meänkieli. Minoriteten utropade den 27 februari 1988 meänkieli som ett eget språk och 1999 erkändes meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk.

Under 2000-talet bildade minoriteten fler organisationer, exempelvis Föreningen Svenska Kväner-Lantalaiset och Meänmaa. Met Nuoret grundades 2014 och är ett förbund för ungdomar som känner samhörighet med meänkieli och det ursprungliga språkområdets kultur och historia. En ny generation som huvudsakligen är ”ummikko”, dvs. personer som inte pratar meänkieli men som identifierar sig med språket, trädde fram och visade att man kan identifiera sig med minoriteten även om man inte kan språket.

Kommissionens bedömning i ansvarsfrågan

I frågan om ansvarsutkrävande har kommissionen behövt förhålla sig till en rad omständigheter som följer av en granskning av händelser som skett historiskt. Ett dilemma är att det är svårt att dra en skiljelinje mellan statens och kyrkans agerande eftersom kyrkan var en del av staten. Ett annat dilemma handlar om i vilken mån man kan hålla en nutida aktör ansvarig för historiska orättvisor som drabbat en folkgrupp i en annan tid och under andra förutsättningar – det så kallade *retroaktivitetsdilemmat*. Kommissionen har inte haft i uppdrag att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller eko-

nomisk kompensation till enskilda och har därför inte granskat ansvarsfrågan utifrån detta.

Under den tid som arbetsstugorna i minoritetsområdet bedrev sin verksamhet, mellan 1903 och cirka 1950, skilde sig synen på barnuppföstran och fysiska bestraffningar från den syn som råder i dag. Samtidigt förekom sådant som redan i samtiden skulle ha ansetts som en kränkning eller ett övergrepp. Kommissionens slutsats är att barnens utsatta position i arbetsstugorna borde ha varit uppenbar för de ansvariga aktörerna.

En annat fråga handlar om att många av dem som utsattes för assimileringpolitiken inte längre är i livet. För att förstå dagens förhållanden behöver man dock också ibland tala om historiska orättvisor som ”kvarlevande orättvisor”. I förhållande till minoriteten lever de kvar i form av minoritetens ärvda skam över språket, kulturen och identiteten. En annan kvarlevande orättvisa är minoritetens exkludering och osynlighet generellt och särskilt i förhållande till naturresurs- och markrättigheter.

Staten och kyrkan har ett moraliskt ansvar att gottgöra minoriteten för den skada som blivit konsekvensen av assimileringpolitiken. Hur den gottgörelsen och försoningen ska ske behöver ta avstamp i minoritetens behov i dag.

Upprättelse och försoning

Intervjupersonernas egna tankar om upprättelse och försoning handlar i stor utsträckning om synliggörande av och kunskapsspridning om minoriteten, dess kultur, språk och historia. Inställningen till en eventuell offentlig ursäkt från staten eller kyrkan varierar. För en del är det viktigt, för andra är det mindre viktigt. Flera menar att det är viktigt att staten erkänner att fel har begåtts och att staten som aktör har haft ett ansvar. Många menar att det allra viktigaste framöver är att meänkieli ska leva vidare. För det krävs möjligheter att använda språket praktiskt i skolan och i andra miljöer. Många intervjupersoner tar också upp frågor om naturresurser så som rätten till jakt, fiske och renskötsel.

Kommissionen gör bedömningen att för att försoning ska vara möjlig måste de historiska kränkningar som begåtts mot minoriteten erkännas. Den skada som har uppstått till följd av assimileringspoli-

tiken måste repareras. Försoningsprocessen behöver fortsätta långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats. Kommissionens kartläggning och granskning bör därför ses som en grund för en fortsatt och långsiktig försoningsprocess.

Förslag på insatser för försoning och upprättelse

Kommissionen bedömer att regeringen bör ta på sig ansvaret för en fortsatt sammanhållen försoningsprocess i nära samråd med minoriteten, myndigheter och andra berörda aktörer. I en sådan process bör regeringen utan dröjsmål erkänna statens ansvar för de kränkningar som har begåtts mot minoriteten och den skada de inneburit för minoriteten. Regeringen bör även utan dröjsmål inleda en dialog med minoriteten om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt.

Kommissionen lämnar en rad förslag på fortsatta insatser för upprättelse och försoning och föreslår att regeringen i nära samarbete och dialog med minoriteten utarbetar en handlingsplan för genomförandet av förslagen. Kommissionen föreslår att handlingsplanen ska vara riksdagsbunden och innehålla en tydlig uppföljningsmekanism som ger minoriteten insyn i och möjlighet att påverka regeringens arbete med handlingsplanen.

Kommissionen förslag till insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning är strukturerade utifrån följande övergripande mål:

- synliggörande och egenmakt,
- förverkligade och utökade rättigheter,
- språkrevitalisering och kulturfrämjande,
- stärkt nordiskt samarbete för språket.

Kommissionens bedömning och förslag tar avstamp i det som har framkommit i kartläggningen men även i den kritik som har förts fram till Sverige inom ramen för granskningen av Sveriges efterlevnad av sina folkrättsliga åtaganden. Men det handlar inte bara om att Sverige ska leva upp till sin nationella och folkrättsliga åtaganden. Den skada som har åsamkats minoriteten genom den statligt sanktionerade assimileringpolitiken förpliktigar även moraliskt att reparera skadan.

Kommissionen presenterar även ett antal frågor som kräver ytterligare utredning, bl.a. att regeringen bör tillsätta en utredning som på ett allsidigt sätt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel.

Slutligen uppmanar kommissionen ett antal andra aktörer att vidta åtgärder inom ramen för sina ansvarsområden. Dessa aktörer är bland andra berörda kommuner, Länsstyrelsen i Norrbotten, Svenska kyrkan och Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor.

Nedan listas kommissionens samtliga förslag och uppmaningar.

Insatser för en fortsatt försoningsprocess

Regeringen

- bör ta på sig ansvaret för en fortsatt sammanhållen försoningsprocess i nära samråd med minoriteten, myndigheter och andra berörda aktörer,
- bör utan dröjsmål erkänna de kränkningar som har begåtts mot minoriteten,
- bör utan dröjsmål inleda en dialog med minoriteten om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt,
- bör utan dröjsmål och i nära samarbete och dialog med minoriteten utarbeta en handlingsplan för genomförandet av förslag till fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning.

Övergripande mål: synliggörande och egenmakt

Regeringen

- bör ge minoriteten ökat inflytande och ökad egenmakt,
- bör erkänna kväner och lantalaiset som en del av den nationella minoriteten tornedalingar,
- bör ge stöd till etablerandet av ett huvudmuseum,
- bör ge stöd till inrättande av ett informationscentrum,
- bör ge Forum för levande historia ett utökat uppdrag i syfte att synliggöra historiska övergrepp och kränkningar av minoriteten,

- bör öka organisationsbidraget till minoritetsorganisationerna,
- bör i nästa sändningstillstånd för public service (2026–2031) se till att förstasändningar och det samlade utbudet av programverksamhet på meänkieli ökar,
- bör ge Vetenskapsrådet i uppdrag att genomföra en forsknings-satsning om minoritetens historia, språk och samhälle,
- bör se till att kommissionens slutbetänkande i sin helhet översätts till meänkieli,
- bör se till att minoriteten får representation i ornamnsrådet,
- bör se till att återbördande av mänskliga kvarlevor omfattar minoriteten.

Övergripande mål: förverkliga och utöka rättigheterna

- Förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* bör genomföras.
- De folkrättsliga åtagandena i förhållande till språkstadgan bör utökas.
- Regeringen bör utreda frågan om språk som en grund för diskriminering i diskrimineringslagen.

Övergripande mål: språkrevitalisering och kulturfrämjande

Regeringen

- bör permanenta pågående insatser för språket,
- bör ge Statens skolverk ett uppdrag som syftar till att integrera undervisning på meänkieli i kommuner i förvaltningsområdet,
- bör utreda hur statsbidrag för alfabetiseringskurs i meänkieli kan genomföras,
- bör stärka möjlighet att lära sig meänkieli i kombination med kulturella och kreativa näringarna.

Övergripande mål: stärkt nordiskt samarbete

- Regeringen bör ta initiativ till gränsöverskridande samarbete med Norge och Finland för att främja minoritetens språk och kultur.

Frågor som kräver ytterligare utredning

- Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning som på ett allsidigt sätt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel.
- Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning av frågan om hur avvitringen av ströängar genomförts i syfte att reda ut rättsliga oklarheter kring rättigheter kopplade till ströängar så som jakt och fiske.
- Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning i syfte att utreda minoritetens status som urfolk.

Kommissionen uppmanar följande aktörer att vidta åtgärder

- Svenska kyrkan bör erkänna kyrkans delaktighet i assimileringprocessen och i nära dialog med minoriteten vidta åtgärder som kan bidra till upprättelse och försoning.
- Länsstyrelsen i Norrbotten bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och utbildningsinsatserna.
- Berörda kommuner bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och skolhemmen.
- Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bör underlätta tillgången till arkivmaterial och rikta medel till studier som kan leda till att meänkieli främjas.
- Universitet och högskolor bör göra efterforskning om sin roll i rasbiologiska undersökningar och insamling av mänskliga kvarlevor samt anta en minoritetspolitisk strategi.
- Tornedalens folkhögskola bör närmare granska sin roll och sitt ansvar i assimileringen av minoriteten.

- Region Norrbotten och kommunerna bör aktivt synliggöra minoriteten genom Filmpool Nord.

Konsekvenser av förslagen

Minoriteten behöver tillförsäkras tillräckliga resurser för att aktivt kunna involveras i det fortsatta försoningsarbetet. Frågan om ökade medel till minoritetsorganisationerna är en viktig del i den fortsatta försoningsprocessen och behöver utformas i nära dialog med minoriteten.

Kommissionens bedömning är att genomförandet av de föreslagna åtgärderna kommer att bidra till efterlevnad av Sveriges nationella och folkrättsliga åtaganden samt minoritetspolitikens uppsatta mål.

En väl genomförd försoningsprocess, där minoriteten garanteras sina rättigheter och ges stort inflytande, kan även förväntas bidra till minoritetens välbefinnande i form av bl.a. bättre självkänsla, förbättrad hälsa och ökad egenmakt. Åtgärder som tydligt visar att minoritetens språk och kultur värdesätts kan i sin tur bidra till en positiv samhällsutveckling genom ökad jämlikhet och ett mer motståndskraftigt och välmående samhälle. Konsekvenserna i det fall regeringen väljer att inte genomföra kommissionens förslag berör flera olika aspekter. Det skulle framför allt upplevas som ytterligare en kränkning av minoriteten med bristande tillit som följd. Det skulle även innebära att Sveriges internationella anseende skadas vilket kan få negativa konsekvenser för Sveriges roll i det internationella arbetet för mänskliga rättigheter.

Yhtheenveto

Komisuunin tehtävä

Tottuus- ja sovintokomisuunila tornionlaaksolaisile, kväänile ja lantalaisile (komisuuni) oon ollu tehtävännä ette kartottaa ja tarkistaa sitä assimileerinkipolitiikkaa jotako Ruottin valtio ja Ruottin kirkko harrastit tornionlaaksolaisia, kvääniä ja lantalaisia vasten (minuriteetti) 1800- ja 1900- luvuila. Tehtävä oon kansa merkiny ette jakkaa informasuunia ette lisätä tietoa minuriteetistä ja sen histuurisista kokemuksista. Komisuuni jättää tehtävän mukhaan tässä mietinössä ehotuksia jatkuvhiin toihmiin jokka saattavat eesauttaa hyvityksheen ja etistää sovintoa.

Henkilökohtaset kertomukset oon pääosa komisuunin kartottamisessa. Komisuuni oon tehny kartottamista mm haastattelemalla 166 yksityistä henkilöä heän kokemuksista assimileerinkipolitiikasta ja pienemän määrän henkilöitä joilako oon erityistietoja semmosissa aluheissa joitako komisuuni oon tutkinu. Komisuuni oon kansa tilanu 12 tutkintoraporttia eri teemoila ja tutkinu arkiivimateriaalia ja muita materiaalia. Komisuuni oon tehny laajaa ulossuunattua työtä tarkotuksessa ette saaja yhteyttä minuriteetin kansa ja laajasti informeerata komisuunin työstä. Niin sanotuila kahvikokkousilla komisuuni oon informeeranu maholisuuesta ette tulla haastateltuksi. Ja niin sanotuitten *toinen kuppi*-kokkousitten kautta komisuuni oon sitonu kartottamisen ja maholiset ehotukset toihmiin ette etistää sovintoa ja eesauttaa hyvityksheen. Työtä oon tehty lähheisessä yhtheistyössä ja keskustelussa minuriteetin kansa.

Ruottin velvolisuus kansalisitten minuriteetitten oikeuksista

Hallitusmuoto (1 kap. 2 §) säätää ette saamelaisen kansan ja eetnisitten, kielelisitten ja uskonolisitten minuriteetitten maholisuuksia ette pittää jäljelä ja kehittää ommaa kulttuuri- ja yhtheisölämää pittää etistää. Ruotti oon liittyny usheishiin kansanvälishiin konvensuuhniin koskevan minuriteetitten oikeuksia. Kansanvälinen konvensuuni kansalaisista ja poliittisista oikeuksista ja konvensuuni lapsen oikeuksista säätää mm minuriteetitten oikeutta ette käyttää ommaa kieltä ja kulttuuria. Euroopparaatin kansalisitten minuriteetitten suojelua koskevan raamikonvensuunin tarkotus oon ette suojata niin kansalisia minuriteettiä ko yksityisiä henkilöitä jotka kuuluvat kansalishiin minuriteethiin. Eurooppalaisela määräyksellä maanosa- elikkä minuriteettikielistä oon tarkotus ette suojata kansalisia minuriteettikieliä. Ruotti oon saanu kritiikkaa Euroopparaatin tarkistuksissa ette se ei täytä konvensuunivelvolisuuksia mm mitä koskee oikeutta äitinkielenkoulutukseen.

Laissa (2009:724) kansalisista minuriteetistä ja minuriteettikielistä tullee esile mm ette kunnila ja muila virastoila oon pakko suojata ja etistää minuriteetitten kieliä ja kulttuuria. Erityisilä aluheila, ns hallintoaluheila, suomenkielele, meänkielele ja saamenkielele, kunnila oon pakko järjestää esikoulua ja vanhuustenhuoltoa kielilä. Hallituksen päämäärä kansalisitten minuriteetitten politiikale oon ette suojata kansalisia minuriteettiä ja vahvistaa niitten maholisuuksia vaikutusvalthaan ja antaa tukea histuurisille minuriteettikielile niin ette net piethään elävinnä. Saamekäräjällä ja Lääninhallituksella Stokholmissa oon hallituksen tehtävä ette vuosittaisin seurata ylös minuriteettipolitiikan kehitystä. Niitten viimissä raportissa minuriteettipolitiikan kehityksestä 2022 vuen aikana toethaan ette hallituksen päämäärät oon kaukana saavutetuista.

Muita esimerkkiä tottuus- ja sovintokomisuunista

Komisuunin tehtävään oon kuulunu ette seurata työtä tottuus- ja sovintokomisuunissa muissa maissa. Norjan tottuus- ja sovintokomisuuni saamelaisile, kveenile ja norjansuomalaisile oon

tarkistannu Norjan valtion norjalaistamispoliittikkaa ja loukkauksia. Komisuuni esitti heän loppuraportin kesäkuussa 2023.

Suomen käynnissäolevalla tottuus- ja sovintokomisuunila saamelaisile oon tehtävännä ette mm tarkistaa valtion assimileerinkipoliittikkaa saamelaisia kohin ja kunka niitten oikeuksia loukathiin.

Ruottalaisela tottuuskomisuunila saamelaisele kansale, perustettu marraskuussa 2021, oon mm tehtävännä ette kartottaa ja tarkistaa sitä saamelaisia koskevva poliittikkaa histuurisessa perspektiivissä ja sen seurauksia saamelaisele kansale.

Komisuuni oon kansa seuranu tottuus- ja sovintokomisuunitten töitä Kanatassa ja Gröönlantissa. Tottuus- ja sovintokomisuuni Kanatassa oli siitä kunka alkuperäkansaa (*First Nations, Métis ja inuiitit*) pakotethiin kulkemhaan internaattikouluissa siinä tarkotuksessa ette tulla kristityiksi ja intekreeratuiksi. Komisuunin työ johti Calls to Action kokoelhmaan, ns. kehotuksia usealle aktöörile, hallituksen ulkopuolisillekki.

Gröönlantilainen sovintokomisuuni perustethiin selvittämhään koloniaaliaijan vaikutusta tämän päivän gröönlantilaisheen yhtheiskunthaan. Tämä oli suuresti sisänen gröönlantilainen prosessi, jossako tanskalainen hallitus ei ollu matkassa. Uusi tutkimus Tanskan ja Gröönlantin suhteista vuela 1945 lähtien olthaan kuitenkin alottamassa, lähtien tirektiivistä joka hyväksythiin kesäkuussa 2023.

Ruottissa oon usseita samansorttisia kartottamisia histuurisista väkistämistä eri ryhmiä kohin tehty, mm koskevan väkistämisiä ja loukkauksia roomialaisia vasten (Valkokirja) ja huonohoitoa sosiaalissa lastenhoijossa (Huonohoitotutkimus). Sovintotyö Ruottin kirkon ja saamelaisitten kesken oon ollu käynnissä 1990-luvulta lähtien ja kirkko oon alottannu hyvitysprosessin tornionlaaksolaisile, kväänile ja lantalaisile.

Komisuuni oon ottanu oppia muitten komisuunitten työstä ja oon mm päättäny, ette varhain kuttua minuriteetin matkhaan ette sitoa komisuunin tehtävää ja saaja ihmiset osalistumhaan.

Histuurinen tausta

Suomenkielisellä kansala oon pitkä histuuria Pohjosskantinaaviassa. Lähtheet näyttävät ette Pohjanmeren pohjosaluheela oli suomenkieltäpuhuva väestö 800-luvula. Minuriteetti eli keskiaikhaan

asti päänänsä kalastuksesta, jahista ja karjanhoijosta ja jälemin maanpruukistaki.

Suomenkieltäpuhuvat Tornionlaaksossa tulit uuen sorttiseksi minuriteetiksi ko Ruotti menetti nykysen Suomen Ryssäle 1809. Aluksi ei tapahtunnu suurempia muutoksia valtion näkökanthaan minuriteettiä kohin. Kansankoulumääräys vuela 1842 ei rajottannu millä kielelä opetusta piethiin ja se merkitti ette niin saamenkieltä ko suomenkieltä aluksi käytethiin opetuksessa minuriteettialuheela. Mutta kasuaavan natsunalistisen iteolokiin matkassa ruottinkieli tuli yhä tärkeämäksi. Vuona 1888 perustethiin neljä kansankoulua minuriteettialuheela missä vaaithiin ette ruottinkieli piti olla ainua opetuskieli. Tornionlaakson kansankorkeakoulua ja Tornionlaakson kirjastoa käytethiin ette levittää ruottinkieltä ja kulttuuria. Ruottin kirkola oli keskheinen rolli ette levittää ruottinkieltä ja kulttuuria koulujärjestelmän kautta.

Työtuat jotka perustethiin 1903 olit jonkulaisia internaattia johonka lapset siiryit seittemän vuen ikäsistä lähtien. Syy saatto olla ette net elit köyhissä olosuhtheissa elikkä ette niilä oli pitkä matka kouhluun. Yks tarkotuksista oli ette saaja lapset omaksumhaan ruottinkielen ja ruottalaisen kulttuurin. Se tehthiin kieltämällä niitä puhumasta minuriteetikieltä. Kaikkia koulutuksia minuriteettialuheela leimasi tarkotus ette ruottalaistaa¹ minuriteettiä. Sillä laila sittä tuli tehokas työkalu assimileerinkipolitiikassa.

Niitä oli muitaki faktoria jotka eesautoit valtiota luohmaan nekatiiviä ja lastheele tekevääs näkökantaa minuriteettiä kohin. Laestatialainen herätysliike levisi 1800-luvula suomenkieltäpuhuvan väestön seurassa. Laestatialaisuutta, jonka saarnakieli oli suomenkieli, piethiin viehraana elementtinä Ruottin kirkossa. Rotubiologiset iteat jotka synnyit 1900-luvun alusta tarkotit ette suomalais-uukrilaista ryhmää piethiin olevan matalamalla kehitystasola ja uhkana ns ruottalaista kansanheimoa vasten. Natsunalisitset virtaukset Suomessa ja se kritikka jotako suomalaiset natsunalistit tähtäsit Ruottin minuriteettipolitiikkaa vasten piethiin uhkana Ruottissa. Ryssä ja sitten Neuvostoliitto piit kansa pitkhään minuriteettialuetta militäärinä uhkana.

Yhtheenvetettynä niitä oli usseita yhtheistoimivia faktoria jotka eesautoit assimileerinkipolitiikkaan. Toisen mailmansoan

¹ Ordet ruottalaistaa används här i bemärkelsen att försvenska både vad gäller språk, kultur och identitet.

jälkhiin arvokonservatiiviä natsunalistisiä värteerinkiä alethiin pithään yhä viehraampanna ja 1950-luvun lopulta alethiin assimileerinkipolitiikkaaki kritiseeraahmaan. Kielto ette puhua suomenkieltä koulussa otethiin poijes ja minuriteetti sai pikkuhiljaa saatavuuen kotikielenopetuksheen. Sen yhtheyssä ja reaksuunina assimileerinkipolitiikkaan minuriteetti alko organiseeraahmaan itteä. Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset (STR-T) perustethiin 1981, tarkotuksessa ette säilyttää minuriteetin kieltä ja kulttuuria. Minuriteetti julisti meänkielen omaksi kieleksi 1988 ja 1999 meänkieli tunnustethiin kansaliseksi minuriteettikieleksi.

Komisuunin suhtautumistapa ja menettelytapa kartottamisessa

Komisuunin työ oon merkiny ette koota sisäle ja analyseerata haastatteluja, tutkintoraporttia, arkiivimateriaalia ja muuta materiaalia. Komisuuni oon alusta asti ottanu matkhaan minuriteetin komisuunin kartottamisheen. Sen yhtheyssä komisuuni oon pitäny ottaa huomihoon eri eettisiä prinssiippiä. Se jotako oon puhutettu oon esimerkiksi antanu luvan haastattelhuun ja oon saanu olla anonyymi. Haastattelumateriaali kuuluu sekretessin alle.

Komisuuni oon aluksi niin sanotuissa kahvikokkoksissa informeeranu komisuunin tehtävästä ja kuttunu sisäle yksityisiä haastattelhuin assimileerinkipolitiikan kokemuksista. Jälkimäisessä sarjassa *toinen kuppi*-kokkoksissa, komisuuni oon sitonu ehotuksitten kartottamisen ja suunan jatkuville sovinto- ja hyvitystoimile. Komisuuni oon niitten lisäksi pitäny muitaki kokkoksia ja seminaarieita tarkotuksessa ette mm jakkaa tietoa minuriteetistä ja komisuunin työstä.

Komisuuni oon tehny 160 haastattelua, 166 yksityisen henkilön kansa. 47 prosenttia haastatteluhenkilöistä oon vaimoja ja 53 prosenttia oon miehiä. Nuoriin jotako oon haastateltu oon syntyny 1993 ja vanhiin 1925. Majuriteetti haastateltuista oon syntynheet 1950-luvula elikkä ennen.

Komisuunin kartotus pohjautuu pääosin haastatteluhenkilöitten kertomukshiin. Haastattelut tuskasista muistoista saattavat herättää

niin fyysisiä ko psyykkisiä reaksuunia ja haastatteluhenkilöile oon sen takia tarjottu professunelliä psyykkososaalia tukea.

Komisuuni oon kansa tehny pienemmän määrän tionnoutavia haastatteluja ko tietoa ei menny saaja muula laila. Komisuuni oon tilanu kakstoista tutkintoraporttia eri temattisista aluheista ette saaja kokhoon tutkimusta joka kuvvaa minuriteetin suhetta valtihoon. Komisuuni oon kansa tehny arkiivihakuja.

Assimileerinkipolitiikan seurauksia kielele, kulttuurille ja itenttiteetile

Ruottalaistamispolitiikka oon merkiny ette minuriteetin kieli, kulttuuri ja itenttiteetti oon halveksittu, tehty häpeälisiksi ja näkymättömiksi. Seurauksenna siitä oon ette meänkielenkäyttö oon vähentynny eikä ole leviny toisele sukupolvele muuten ko rajotetuissa määrissä.

Sukupolvet jotka oon syntynheet 1800-luvun lopulta elikkä 1900-luvun alusta olit päänänsä suomenkieltäpuhuvia ja niilä oli vaihteleva tieto ruottinkielessä. Sukupolvila, syntynheet 1920 ja 1950 välisennä aikana, oon/oli useasti molemat kielet, mutta sukupolvila sen jälkhiin oon yhä rajotettu tieto minuriteettikielessä.

Assimileerinkin seurauksenna monet tämän päivän vanhiimat ei ossaa kieltä eikä saata siis antaa sitä heän lapsile. Lapset oon sen kautta kansa menettänheet osan heän kultturellistä perinöstä ja heän yhtheenkuuluvaisuuen ryhmän kansa.

Haastatteluhenkilöt kertovat ette het oon menettänheet yhtheenkuuluvaisuuen minuriteettiryhmän kansa. Vissit sanovat ette het itte ei tunne ittensä olevan täyelisii jäsenii minuriteetissä kulttuurin ja kielen menettämisen takia. Monet puhutetuista yhistävät meänkielen halveksumisen minuriteettihenkilöitten ja ryhmän lastheele tekemisen kansa kolektiivinä. Toiset mainittevat ette minuriteettiä oon tehty näkymättömäksi suhtheessa ympäriolehvaan ytheiskunthaan ja ette ytheiskunnassa oon rajotettua tietoa minuriteetistä, sen alkuperäaluheesta ja histuuriasta.

Useat korostavat ette perintheelisitten toimitten ja elinkeinoitten merkitystä oon painettu alas. Useat pitävät kansa ette oon olemassa vaioliokulttuuri omasta kulttuuriperinöstä. Yks merkittevä itenttiteettimarkööri oon nimi, tarkemin sanottu vaihto

ruottinkielisheen nimheen. Sen lisäksi saattaa mainita ette vissit tänä päivänä muuttavat takashiin alkuperäshiin nimhiin. Jokku mainittevat ette heitä oon syrjitty koulutuksissa elikkä virastoitten työnteossa ja sen seurauksenna heän luottamus virasthoin ja valtihoon oon vahingoittunu.

Koulutus ja kasvatus

Kansankoulu

Tarkotuksessa ette rakentaa ulos koulutusjärjestelmää ja assimileerata asukhaita minuriteettialuheelä perustethiin 1888 valtiolisesti rahoitettuja kansankouluja vaatimuksella ette ruottinkieli oli koulutuskieli. Nyt menthiin, suomenkielenkäytöstä koulutuksessa, täysruottalaisheen metuthiin joka tarkotti ette suomenkieltäpuhuvat lapset sait käyttää vain ruottinkieltä ensimmäisestä koulupäivästä lähtien. Tässä ei ollu kyse aivan koulutiimoista mutta praktiikassa kielto jällasi suomenkieltäpuhumista rastitten aikanaki.

Monet haastatteluhenkilöt jotka kuljit koulua 1900-luvun alkupuolela oon muistelheet, ette het ei osahneet ruottinkieltä ollenkhaan ko het aloit kansankouhluun. Jokku kertovat ette heitä rangastethiin jos het puhuit suomenkieltä. Se tosiasiä ette suomenkieltäpuhuvia oppilhaita koulutethiin kielelä mitä net ei hallittenheet, ns ruottinkieltä, loi epätasa-arvosen oppitilanteen suhtheessa ruottinkieltäpuhuhviin.

Vasta 1950-luvula kielto ette käyttää suomenkieltä loppu. Kaks vuosikymmentä jälemin, 1977, otethiin käythöön oikeus ette saaja koulutusta koulussa omassa äitinkielessä kotikielenopetuksen kautta.

Työtuvat

Ensimmäiset työtuvat Norrbottenissa perustethiin 1903 ette antaa köyhile lapsile ruokaa, asuntoa ja koulunkäyntiä. Mutta tarkoitus oli kansa ette kasvattaa lapset natsunalistisessä hengessä. Työtuvat piit, vastoin lapsitten kotimiljööitä, eustaa ”kultturellii fiineilemistä”, mikä ei aivan tarkottannu ette lapset piit puhua ruottinkieltä mutta kansa ette net piit omaksua ruottalaista kulttuuria.

Säätiö Norrbottenin läänin työtuvat olit vastuulisia työtuvista ja olit riippuvaisia valtiolisista rahoista. Kirkon rollistaki tuli merkittävä, muun muassa ette pappi oli matkassa monessa organissa jotka ohjasit työtupia.

Föörestontarit olit vastuuliset jokapäiväsestä toiminasta työtuvissa. Arkipäivää työtuvassa leimasit fastat rytinit, jossako taksvärkit niinku koulutyöt tehthiin säänlisinnä aikoina.

Haastatteluhenkilöitten muistelukset toistavat ette monet koit ittensä ”poisjätetyiksi” työtuvala. Monet jotka olit työtuvala 1900-luvun alkupuolela kertovat ette väkivaltaa, loukkauksia ja väkistämisiä essinty. Monele siitä tuli jyrkkä katkasu siitä miljööstä mistä net tulit. Kielto ette puhua suomenkieltä oli tavalista. Joilaki haastatteluhenkilöilä oon valosamat kokemukset työtuvalta.

Tornionlaakson kansankorkeakoulu ja Tornionlaakson kirjasto

Tornionlaakson kansankorkeakoulula ja kirjastolla oli keskheinen rolli ruottalaistamisessa minuriteettialuheela. Tornionlaakson kansankorkeakoulu, joka perustethiin 1899, tarjosi koulutusta ”köyhäle suomalaisseuvule”.

Ruottinkielen koulutus oli laajempi Tornionlaakson kansankorkeakoulula ko kansankorkeakouluila muuala maassa. Tornionlaakson kirjasto etapleerathiin osana Tornionlaakson kansankorkeakoulusta 1928, tarkotuksessa ette jakkaa ruottinkielistä kirjalisuutta minuriteettialuheela ja vahvistaa väestön sitheitä Ruothiin ja ruottalaisheen. Määräyksitten mukhaan kirjasto piti esim vain tarjota asukhaile ruottalaista kirjalisuutta. Vasta 1950-luvula suomalainen kirjalisuus tuli lualiseksi tässä kirjastossa.

Perintheelisiä elinkeinoja itenttiteettinä ja kulttuuriperintönnä

Mettänpruuki, jahti, kalastus, käsityö, marjan- ja sienenkokoaminen oon maapruukin rinnala olheet elinkeinoja joitako kaikkia tartti ylieloa varten. Joka huusholli oli periaatheessa omavaranen 1930-luvule asti mitä koski ruokaa, vaatheita, käsityötä, enerkiitä ja työvoimaa.

Maapruukile tarvithiin suuria määriä elukanruokaa. Se tuli maholiseksi mm niin sanotuitten niittyjänkitten kautta. Niittyjänkät jatkoit olheen tärkeitä jahile ja kalastukselle vaikka maapruukia muterniseerathiin. Minuriteetti on vielä tänäpäivänäki tyytymätön siihen millä mallin valtio totheutti ette jänkkäsarot jaethiin 1921.

Monet haastatteluhenkilöistä sanovat ette heilä oon läheiset suhteet luonthoon ja ette fyysinen paikka oon tärkeä heile. Samala monet sanovat ette het oon menettänheet oikeuen maahaan, methään, jahthiin, kalastuksheen ja poronhoithoon. Net meinaavat ette minuriteetin histuuriata minuriteettialuheela tarttee tehä näkyväksi mutta kansa ette minuriteetti häätty saaja vaikutusvaltaa kysymyksissä jotka koskevat maa- ja luontovaroja.

Monet kertomuksista toistavat ette poronhoito oon ollu ja vieläki oon tärkeä osa minuriteetin arkipäivää ja itenttiteetiä. Useat haastatteluhenkilöt muistelevat ette heilä oon ollu poromerkki elikkä ette heilä oon sukulaisia joilako oon elikkä oon ollu poromerkki. Poroila oon histuurisesti ollu suuri merkitys mm vetoelukkoina ette saaja heinät kotia jänkiltä. Poronhoijosta oon kuitenkin lakisäätämisen kautta tullu eksklysiivi oikeus sille joka oon jäsen saamekylässä. Minuriteetin rajotetut maholisuuet pittää poroja ja net oikeukset jotka liitethään poronhoithoon niinku jahti ja kalastus, mainithaan monelta haastatteluhenkilöltä heän muisteluksissa.

Ruottin kirkon vastuu assimileerinkistä

Kirkola oon histuurisesti ollu suuri vastuu kansankoulutuksesta ja uskonto oli pitkhään suuri osa kouluopetuksesta. Sen takia se oon vaikea erottaa kirkon ja koulutusjärjestelmän rollia.

Kirkon tunnusmerkki vuelta 1560 lähtien 1870 asti oli sallittu asento kansankiehliin koska se oli uskonon harjottaminen joka oli fuukkyksessä. 1800-luvun lopulta kirkko otti natsunalistisen asenon ja harrasti 1930-luvule, Luulajan hippakunnan kautta, assimileeraavan politiikan koulussa minuriteettiä vasten.

Kirkola oli kansa rolli raasipiulookisissa tutkimuksissa papitten kautta ko net mm välitit kontaktia seurakuntalaisitten kansa jotka sitten jouvuit raasipiulookisitten tutkimuksitten kohtheiksi. Papit

annoit kansa raasiapulookile saatavuuen kirkonmaihiin joistako ihmisjäänöksiä viethiin pojjes.

Aluksi kirkko vastusti laestatialaista herätysliikettä jotako koethiin uhkana kirkon asentoa vasten. Suomenkieltä saatethiin säilyttää koska suomenkieltä käytethiin herätysliikheen saarnoissa ja se oli keskinen osa uskonolisessa elämässä. Herätysliike tuli sillä laila voimakhaaksi minuriteettialuheela.

Valtiolla ja kirkola oon ollu yhtheinen intressi ette tarkkaila minuriteettiä ja minuriteettialuetta natsunalistisessä, puolustuspolittisessa, ekonoomisessa ja rotubioloogisessa tarkotusessa. Kirkon eustajilla oli suuri auktureetti ja luottamus ihmisitten kesken ja toimit sillä laila suurela vallala.

Rotubiologi, kokoaminen ihmisjäänöksistä ja aliarvostuksen tunne

Rotubiologi pohjautuu rasistisheen käsitykshen ette niitä oli matalaman arvosia rotuja joilako oli epätoivottuja jenettisiä ominaisuuksia jotka saatoit huonontaa Ruottin väestöä. Rotubiologin tarkotus oli, toisin ko assimileerinki, ette eksklyteerata ja erottaa yhen ryhmän majuriteettiryhmästä, ei ette saaja kansanryhmää sopeutumhaan majuriteettikulttuuhriin.

Monet niistä henkilöistä jotka kannatit assimileerinkipolitiikkaa puolustit kansa rotubiologita. Se ei ole kuitenkhaan selvitetty mitä rollia kieli pelasi rotubioloogissa eikä sitä ole sen mukhaan saattu selvile millä laila rotubiologi vaikutti minuriteetin ruottalaistamisheen.

Haastatteluissa joitako komisuuni oon tehny tullee esile ette se oon erittäin harvat jotka itte oon joutunheet rotubiologin tutkimuksitten kohtheksi. Monet sanovat kuitenki ette net oon kuuhleet puhuvan rotubioiologisista tutkimuksista elikkä ette heän omat sukulaiset elikkä perheen jäsenet oon kertonheet ette het oon joutunheet semmositten tutkimuksitten kohtheiksi. Komisuunin kartottamisessa oon tullu esile tietoja jotka näyttävät ette tutkimuksia, joka perustu rotubiologhiin, tehthiin niin hiljain ko 1950-luvula.

Rotubiologisia tutkimuksia ei tehty tyhä elossa oleville henkilöile. Oon olemassa kansa esimerkkiä kuohleitten ihmisitten

kallomittauksista. STR-T on yhtheistyössä usean aktöörin kansa tehny töitä ette ihmisjäänöksiä pittää tua takashiin kotiseuvule ja hauata sielä. Kesälä 2024 suunnitelhaan takashiinhautaaminen 23 kallosta jokka kaivethiin ylös Akamellan kirkonmaalta raasipiulookisessa tutkimustarkotuksessa. Se on ensimmäinen kerta ko repatrieerinkiä tapahtuu jäänöksistä jokka kansa koskevat meänkieltäpuhuvaa väestöä.

Rotubioloogisitten käsityksitten seurauksista, ja tiot rotubiologisista tutkimuksista, teki sen ette minuriteetilä oon vahvistunnu häpeän tunne itenttiteetistä, kielestä ja kulttuurista. Tieto ette rotubiologisia tutkimuksia oon essiintynny oon vistora ja koloa niilekki jokka itte ei ole joutunheet sen kohtheeksi.

Minuriteetin työ ette säilyttää kieltä ja kulttuuria

Minuriteetti oon erilä laila vastustannu elikkä pannu ruottalaistamisprosessia kysheenalaseksi ja tehny töitä ette saaja omat oikeuet tyytytetyksi. 1900-luvun alkuosassa valtion assimileerinkipolitiikka oli kuitenkin voimakas ja minuriteetti meni läpi kielivaihtoprosessin jossako ruottinkieli tuli vähitellen valtakieleksi. Kokohnaisuessa minuriteetti hyväksy silloin piettyä assimileerinkipolitiikkaa eikä niitä ollu ythään kolektiiviä etnopolittista järjestelemää. Niitä oli kuitenkin yksityisiä intiviitiä johtaavissa asenoissa jokka erilä laila kannatit ja etistit kakskielisyyttä, esim kouluopetuksessa.

Toisen mailmansoan jälkhiin minuriteetti oon menny yli päänänsä kakskieliseksi paitti nuorempi sukupolvi jostako tuli yhä enämpi ruottinkieliseksi ja niilä oli rajotettu tieto suomenkielessä/meänkielessä. Tällä aikaa usseita ääniä alkaa kuuhluun, jokka ei aivan toiminheet kakskielisyyden eestä mutta kansa panit kysheenalaseksi ruottalaistamisprosessiä. Eri kieliä ja kulttuurietistäviä alotheita otethiin, esimerkiksi pohjosmaitten yhtheistyön raamin sisälä ja tarkotuksessa ette etistää kirjalisuutta minuriteettikielelä.

1980-luvun alusta minuriteetin mupiliseerinki ja strategii muutuit, minuriteetti tuli enämpi aktiiviksi, kansaliseksi ja olletikki etnopolittiseksi ko STR-T perustethiin. Työ ette säilyttää minuriteetin kieltä ja kulttuuria jotako ennen päänänsä oon tehty ruottinkielelä, tehthään nyt meänkieleläki. Minuriteetti julisti 27 helmikuuta 1988

meänkielen omaksi kieleksi ja 1999 meänkieli tunnustettiin kansalliseksi minuriteettikieleksi.

2000-luvulla minuriteetti perusti usseita organisasuunia, esimerkiksi Föreninki kväänile ja lantalaisile ja Meänmaa. Met Nuoret perustettiin 2014 ja se on liitto nuorisolle jotka tuntevat kuuluvaisuutta meänkielen ja alkuperäsen kielialueen kulttuurin ja historian kansa. Uusi sukupolvi, joka päänänsä oon ”ummikko”. ns henkilöt jotka ei puhu meänkieltä mutta jotka itenttifieeraavat itensä kielen kansa, tuli esile ja näytti ette sitä saattaa itenttifieerata itteä minuriteetin kansa vaikka sitä ei ossaa kieltä.

Komisuunin tutkimus eevastuuesta

Vastuuvaatimisen kysymyksessä komisuuni oon pitäny suhthautua muutamhiin olosuhtheishiin jotka seuraavat historisitten tapahtumisitten tarkistelusta. Yks pulma oon ette se oon vaikea vettä erorajaa valtion ja kirkon toimitten välissä koska kirkko oli osa valtiosta. Toinen pulma oon missä määrin sitä saattaa pittää nykyaikhaista aktööriä vastuulisenna historisista epäoikeuksista jotka oon iskenheet kansaryhmää muussa aijassa ja muissa olosuhtheissa – se niin sanottu *retroaktiviteettipulma*. Komisuunila ei ole ollu tehtävännä ette harkita maholisia vastuukysymyksiä yksityisissä taphauksissa elikkä ekonoomista kompensasuunia yksityisile ja sen takia komisuuni ei ole tarkistannu vastuukysymyksiä siltä pohjalta.

Silloin ko työtuvat minuriteettialueela piit heän toimintaa, 1903 ja suunile 1950 välisennä aikana, näkemys lapsenkasvatuksesta ja fyysisistä rangastuksista erkaintu siitä näkemyksestä mikä tänäpäivänä oon vallassa. Samala semmosta essiinty mitä jo siiheen aikhaan olis pietty loukkauksenna elikkä väkistämisennä. Komisuunin lopputulos oon ette lapsitten haavoittuva asento työtuvissa olis pitäny olla selvä vastuulisille aktöörille.

Yks muu kysymys oon ette monet niistä jotka jouvuit assimileerinkipolitiikan kotheeksi ei ole ennä elossa. Ette käsittää tämän päivän olosuhtheita sitä pittää kuitenkin joskus kansa puhua historisista vääryyksistä ”jäljeläolevinna vääryyksinnä”. Suhtheessa minuriteettiin net elävät jäljelä minuriteetin perinettynä häpeännä kielestä, kulttuurista ja itenttiteetistä. Yks muu jäljeläelävä vääryys

oon minuriteetin eksklyteerinki ja ylheinen näkymättömyys ja olletikki suhteessa luontoresyrshiin ja maaoukeukshiin.

Valtiolla ja kirkola oon moralinen vastuu ette korvata minuriteettiä siitä vahingosta joka oon assimileerinkipolitiikan seurauksenna. Millä laila korvausta ja sovintoa pittää tehä häätyy lähteä minuriteetin tarpheista tänä päivänä.

Hyvitys ja sovinto

Haastatteluhenkilöitten omat ajatukset hyvityksestä ja sovinosta oon suureksi osaksi, ette lisätä näkyväisyyttä ja tionlevittämistä minuriteetistä, ja sen kulttuurista, kielestä ja histuuriasta. Suhtautuminen maholiselle valtion elikkä kirkon julkiselle antheeksipyütämiselle vaihtellee. Joilekki se oon tärkeätä, toisie vähemmän. Useat meinaavat ette se oon tärkeätä ette valtio tunnustaa ette vääryyksiä oon tehty ja ette valtiolla aktöörinä oon ollu vastuu. Monet meinaavat ette kaikkiin tärkein etheenpäin oon ette meänkieli jatkaa elämistä. Siiheen vaaitaan maholisuuksia ette käyttää kieltä praktisesti koulussa ja muissa miljöissä. Monet haastatteluhenkilöt ottavat kansa ylös kysymyksiä luontoresyrsistä niinku oikeuen jahthiin, kalastuksheen ja poronhoithoon.

Komisuuni tutkii ette histuuriset loukkaukset joitako oon tehty minuriteettiä vasten pittää tunnustaa ennen ko sovinto oon maholista. Sitä vahinkoa joka oon tullu assimileerinkipolitiikan seurauksenna häätyy korjata. Sovintoprosessi pittää jatkua pitkänaikhaisesti vaikka komisuunin työ oon lopetettukki. Komisuunin kartottamista ja tarkistusta pittää sen takia kattoo perustanna jatkuvalle ja pitkänaikhaiselle sovintoprosessile.

Ehotuksia sovinon ja hyvityksen toimile

Komisuuni tutkii ette hallitus pittää ottaa vastuuen jatkuvalle yhtenäiselle sovintoprosessile läheisessä neuvottelussa minuriteetin, virastoitten ja muitten koskevitten aktöörin kansa. Semmosessa prosessissä hallitus pittää ilman viipymistä tunnustaa valtion eesvastuun niistä loukkauksista joitako oon tehty minuriteetile ja sitä vahinkoa jotako net oon merkinheet minuriteetile. Hallitus

pittää kansa ilman viipymistä alottaa keskustelun minuriteetin kansa julkisen antheeksipyyttämisen etelytyksistä ja muotoista.

Komisuuni jättää joitaki ehotuksia jatkuville toimile hyvitykselle ja sovinolle. Komisuuni ehottaa kansa ette hallitus läheisessä yhtheistyössä ja keskustelussa minuriteetin kansa tekkee toimintasuunnittelun ehotuksitten totheuttamiselle. Komisuuni ehottaa ette totheuttamissuunnittelu pittää olla siottu valtiopäiviltä ja sisältää selvän ylösseurausmekanismin joka antaa minuriteetile avomuutta ja maholisuuatta ette vaikuttaa hallituksen työtä toimintasuunnittelun kansa.

Komisuunin ehotukset toimile jotka saattavat eesauttaa hyvityksheen ja etistää sovintoa oon stryktyreeratut lähtien seuraavista ylheiskattavista päämääristä:

- näkyväksitekeminen ja omavalta,
- totheuttaminen ja lisätyt oikeuet,
- kielirevitaliseerinki ja kulttuurietistäminen,
- vahvistettu pohjosmainen yhtheistyö kielele.

Komisuunin tutkimus ja ehotukset ottavat alkunsa siitä mitä oon tullu esile kartotuksessa mutta kansa siitä kritiikasta jotako oon tuottu esile Ruothiin tarkistelun raamin sisälä kunka Ruotti nouvattaa kansanoikeuelisia velvolisuuksia, Mutta se ei ole vain siitä ette Ruotti pittää nouvattaa kansalisia ja kansanoikeuelisia velvolisuuksia. Se vahinko jotako oon tehty minuriteetile valtion sanksuneeratun assimileerinkipolitiikan kautta velvottaa kansa moralisesti ette korjata vahinkoa.

Komisuuni esittää kansa muutamia kysymyksiä jotka vaativat lissää tutkintoa, mm ette hallitus pittää perustaa tutkimuksen joka monipuolisesti valasee minuriteetin histuurista perintöä ette harrastaa poronhoitoa.

Lopulisesti komisuuni kehottaa muutamia muita aktööriä ette ryhtyä toihmiin heän vastuualuheitten raamin sisälä. Net aktöörit oon muun muassa koskevat kunnat, Lääninhallitus Norrbottenissa, Ruottin kirkko ja Säätiö Norrbottenin läänin työtuvat.

Tässä alla listathan komisuunin kaikki ehotukset ja kehotukset

Toimia jatkuvale sovintoprosessile

Hallitus

- pitää ottaa päälensä vastuuen jatkuvale yhtenhäisele prosessile läheisessä neuvottelussa minuriteetin, virastoitten ja muitten koskevitten aktöörillen kansa,
- häätyy ilman viipymistä tunnustaa niitä loukkauksia joitako oon tehty minuriteetile,
- pitää ilman viipymistä alottaa keskustelun minuriteetin kansa julkisen antheeksipyytämisen etelytyksistä ja muotoista,
- pitää ilman viipymistä ja läheisessä yhtheistyössä ja keskustelussa minuriteetin kansa tehä toimintasuunnittelun ette totheuttaa ehotuksia jatkuville toimile jotka saattavat eesauttaa hyvityksheen ja etistää sovintoa.

Yltheiskattavat päämäärät: näkyväksitekeminen ja omavalta

Hallitus

- pitää antaa minuriteetile lisätyn vaikutusvallon ja lisätyn omavallan,
- pitää tunnustaa kväänit ja lantalaiset osaksi kansalisesta minuriteetistä tornionlaaksolaisista,
- pitää antaa tukea päämuseon etapleeraamiselle,
- pitää antaa tukea informasuunikeskustan perustamiselle,
- pitää antaa lisätyn tehtävän Elävä histuuria fuurymmile/Forum för levande historia, siinä tarkotuksessa ette tehä näkyväksi histuurisia väkistämisiä ja loukkauksia minuriteetistä,
- pitää lisätä organisasuuniavustusta,
- pitää ensi lähätyslussa public service:ille (2026–2031) valvoa ette ensilähätykset ja koottu tarjonta ohjelmatoiminasta meänkielelä lissäintyy,

- pittää antaa Vetenskapsrådet:ille tehtäväksi ette totheuttaa tutkimussatsauksen minuriteetin histuuriasta, kielestä ja yhtheiskunnasta,
- pittää valvoa ette komisuunin koko loppumietintö käänethään meänkielele,
- pittää valvoa ette minuriteetti saapi eustusta paikannimiraatissa,
- pittää valvoa ette minuriteetin ihmisjäänökset tuothaan
2 takashiin.

Yltheiskattavat päämäärät: totheuttaa ja lisätä oikeuksia

- Ehotukset mietinössä Nationella minoritetsspråk i skolan – *förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering/ Kansaliset minuriteettikieliet koulussa – *paremat etelytykset koulutuksheen ja revitaliseerinkhiin*, pittää totheuttaa.*
- Kansanoikeueliset velvolisuukset suhteessa kielimääräyksheen pittää lisätä.
- Hallitus pittää tutkia kysymystä kielestä perustanna syrjinälle
3 syrjintälaissa.

Yltheiskattavat päämäärät: kielirevitaliseerinki ja kulttuurietistäminen

Hallitus

- pittää vakkiinuttaa käynnissäolevia toimia kielele,
- pittää antaa valtion Kouluvirastolle tehtävän jonka tarkoitus oon ette intekreerata koulutusta meänkielelä hallintoaluheitten kunnissa,
- pittää tutkia kunka valtionavustusta alfapetiseerinkikursile meänkielessä mennee totheuttaa,
- pittää vahvistaa maholisuutta ette oppia meänkieltä yhistämällä
4 kulttuurellä ja kreatiiviä elinkeinoja.

Yltheiskattavat päämäärät: vahvistettu pohjosmainen yhtheistyö

- Hallitus pittää tehdä alotheen rajanylittävhään yhtheistyöhöön Norjan ja Suomen kansa ette etistää minuriteetin kieltä ja kulttuuria.

Kysymyksiä jotka vaativat lissää tutkimusta

- Hallitus pittää läheisessä neuvottelussa minuriteetin kansa perustaa tutkimuksen joka monipuolisesti valasee minuriteetin histuurista perintöä ette harrastaa poronhoitoa.
- Hallitus pittää läheisessä neuvottelussa minuriteetin kansa perustaa tutkimuksen kysymyksestä joka selvittää kunka jänkkäsarkoja oon jaettu tarkotusessa, ette selvittää oikeuelisia epäselvyyksiä kunka oikeuet jahthiin ja kalastuksheen oon liitetty jänkkäsarkhoin.
- Hallitus pittää läheisessä neuvottelussa minuriteetin kansa perustaa tutkimuksen siinä tarkotuksessa ette tutkia minuriteetin staatystä alkuperäskansana.

Komisuuni kehottaa seuraavia aktööriä ryhtymhään toimenpithoin

- Ruottin kirkko pittää tunnustaa kirkon osalistumista assimileerinkiprosessissa ja läheisessä keskustelussa minuriteetin kansa ryhtyä toimenpithoin jotka saattavat eesauttaa oikashuun ja sovinthoon.
- Lääninhallitus Norrbottenissa pittää tarkistaa heän rollia työtuvitten ja koulutustoimitten suhteessa.
- Koskevat kunnat pitävät tarkistaa heän rollia työtuvitten ja koulukoitten suhteessa.
- Säätiö Norrbottenin läänin työtuvat pittää helpottaa saatavuutta arkiivimateriaahliin ja suunata rahoja opinthoin jotka saattavat johtaa meänkielen etistämisheen.

- Yniversiteetit ja korkeakoulut pitävät tehä jälkitutkimuksia heän rollista rotubiologissa tutkimuksissa ja ihmisjäänöksitten kokoamisessa ja hyväksyä minuriteettipolittisen stratekiin.
- Tornionlaakson kansankorkeakoulu pittää paremin tarkistaa heän rollia ja vastuutta minuriteetin assimileerinkistä.
- Rekiuuni Norrbotteni ja kunnat pitävät aktiivisti tehä
7 näkyväksi minuriteettiä Filmpool Nord:in kautta.

Seurauksia ehotuksista

Minuriteetile pittää varmistaa kylliksi resyrsiä ette se aktiivisti pystyy olheen matkassa jatkuvassa sovintoprosessissa. Kysymys lisärahoista minuriteettiorganisasuunile oon tärkeä osa jatkuvassa sovintoprosessissa ja sitä pittää muotostaa läheisessä keskustelussa minuriteetin kansa.

Komisuunin arvostelu oon ette ehotuksitten toimenpioitten totheuttaminen tullee eesauttamhaan ette Ruottin kansalisia ja kansanoikeuelisia velvelisuuksia ja minuriteettipolitiikan päätettyjä päämääriä nouatethaan.

Hyvin totheutettua sovintoprosessia, jossako minuriteetile varmistethaan heän oikeuet ja annethaan suurta vaikutusvaltaa, ootethaan kansa eesauttavan minuriteetin hyvinvointia, muun muassa parempaa ittetuntoa, parempaa terhveyttä ja lisättyä omavaltaa. Toimenpiot jokka selvästi näyttävät ette minuriteetin kieltä ja kulttuuria arvostethaan saattavat puolesthaans eesauttaa enämpi positihviin ytheiskuntakehitykshen lisätyn tasa-arvon ja enämpi kestävän ja hyvinvointisen ytheiskunnan kautta. Seuraukset siinä taphauksessa ette hallitus valikoittee ette ei totheuttaa komisuunin ehotuksia koskee usseita eri aspektiä. Se tulis olletikki minuriteetile tunthuun vielä yheltä loukkaukselta ja seuraus olis luottamisen puute. Se tulis kansa merkitheen ette se loukkaa Ruottin kansanvälistä mainetta ja se saattaa saaja nekatiiviä seurauksia Ruottin rollile kansanvälisessä työssä ihmisoikeuksille.

Summary

The Commission's remit

The remit of the Truth and Reconciliation Commission for Tornedalians, Kvens and Lantalaiset (the Commission) was to investigate and review the assimilation policy pursued by the Swedish State and the Church of Sweden in relation to Tornedalians, Kvens and Lantalaiset (the minority) during the 1800s and 1900s. The remit has also entailed disseminating information to increase knowledge about the minority and its historical experiences. In accordance with the remit set out in this report, the Commission proposes further actions that can contribute to redress and promote reconciliation.

Personal accounts were a central part of the Commission's investigation. The Commission carried out the investigation by interviewing 166 individuals about their experiences of the assimilation policy, along with a small number of people with expertise in areas that have been subjects of the Commission's investigation. The Commission also commissioned 12 research reports on various themes and conducted searches in archives and other material. The Commission has made extensive efforts to reach out to the minority and inform a broad cross-section of the group about the Commission's work. Through 'coffee meetings', the Commission informed the minority about the possibility of being interviewed and through *toinen kuppi* (second cup) meetings, the Commission secured support for the investigation and potential proposals for actions to promote reconciliation and contribute to redress. The work was carried out in close cooperation and dialogue with the minority.

Sweden's obligations concerning national minorities' rights

The Instrument of Government of Sweden (Chapter 1, Article 2) stipulates that the opportunities of the Sami people, and ethnic, linguistic and religious minorities to preserve and develop a cultural and social life of their own shall be promoted. Sweden has acceded to a number of international conventions concerning the rights of minorities. The International Convention on Civil and Political Rights (ICCPR) and the Convention on the Rights of the Child deal with, among other things, the right of minorities to use their language and to practise their culture. The Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities aims to protect national minorities as well as individuals who belong to national minorities. The European Charter for Regional or Minority Languages aims to protect national minority languages. Sweden has been criticised in the Council of Europe's monitoring of the implementation of the Framework Convention for not fulfilling its undertakings under the Convention, including the right to home language tuition.

The Act on National Minorities and Minority Languages (2009:724) states that municipalities and other public authorities are obliged to protect and promote the languages and cultures of Sweden's minorities. In particular areas called administrative areas for Finnish, Meänkieli and Sami, the municipalities are obliged to organise preschool and elderly care in these languages. The objective of the Government's policy on the national minorities is to protect the national minorities, enhance their opportunities to exert influence, and help keep long-established minority languages alive. The Sami Parliament and the County Administrative Board in Stockholm have the Government's mandate to monitor developments in Sweden's national minorities policy annually. Their latest report on developments in the policy in 2022 concludes that the Government's objective is far from being achieved.

Other examples of truth and reconciliation commissions

The Commission has been tasked with monitoring the work of truth and reconciliation commissions in other countries. The Commission to Investigate the Norwegianization Policy and Injustice against the Sami and Kvens/Norwegian Finns has reviewed the Norwegian State's

policies and rights violations. The Commission presented its final report in June 2023.

The remit of the ongoing Finnish Truth and Reconciliation Commission Concerning the Sami People is to review the State's policy of assimilation in relation to the Sami people and violations of their rights.

The Swedish Truth Commission for the Sami People that was appointed in November 2022, has been tasked with investigating and reviewing past policies implemented in relation to the Sami and their consequences for the Sami people.

The Commission has also followed the work of truth and reconciliation commissions in Canada and Greenland. The Truth and Reconciliation Commission in Canada investigated how indigenous peoples (the Inuit, First Nations, and Métis) were forced to attend Indian Residential Schools to be Christianised and integrated. The Commission's work resulted in a list of Calls to Action addressed to specific actors, including non-government actors.

The Greenland Reconciliation Commission was set up to highlight the impact of the colonial era on the society in Greenland today. This was largely an internal process in Greenland, without the involvement of the Danish Government. However, a new commission of inquiry on relations between Denmark and Greenland since 1945 is in the process of being appointed, based on terms of reference adopted in June 2023.

In Sweden, a number of similar investigations have been carried out charting historical mistreatment of different groups, including mistreatment of Roma and violations of their rights (*Vitboken*) and a commission of inquiry into neglect of children's welfare (*Vanvårdsutredningen*). A reconciliation process between the Church of Sweden and the Sami has been going on since the 1990s and the Church of Sweden has initiated a process of redress for Tornedalians, Kvens and Lantalaïset.

The Commission has learned lessons from the work of other Commissions and chose to invite the minority to consultations at an early stage in order to secure their support for the Commission's remit and generate inclusiveness.

Historical background

Finnish-speaking people have a long history in northern Scandinavia. Sources show that there was a Finnish-speaking population in the northern Gulf of Bothnia area in the 800s. Until the Middle Ages, this minority mainly supported themselves by fishing, hunting and livestock farming, and later also agriculture.

When Sweden lost present-day Finland to Russia in 1809, the Finnish-speaking peoples in the Torne Valley became a new kind of minority. At first, there were no major changes in the State's attitude towards this minority. The 1842 Elementary Education Statute did not restrict the language of instruction, which meant that both Sami and Finnish were initially used in tuition in the area in which the minority lived and worked (the minority area). However, concurrently with a growing nationalist ideology, the Swedish language became increasingly important, and in 1888 four elementary schools which required tuition in Swedish only were established in the minority area. Tornedalen Folk High School and Tornedalen Library were used to disseminate the Swedish language and culture. The Church of Sweden had a central role in disseminating the Swedish language and culture through the school system.

The *arbetsstugor* that were established in 1903 were a form of residential work cottages to which children were removed from the age of seven. The reasons given could be that they were living in impoverished circumstances, or that they lived a long way from the nearest school. One of the aims was to get the children to adopt the Swedish language and Swedish culture. This was done by prohibiting them from speaking their minority language. An underlying aim to Swedify the minority was a feature of all education provided in the minority area. Schooling became an effective tool in the assimilation policy.

There were also other factors that contributed to the State's negative and disparaging view of the minority. In the 1800s, the Laestadian revival movement spread among the Finnish-speaking population. Laestadianism, whose doctrinal language was Finnish, was seen as an alien element in the Church of Sweden. The racial biology ideas that emerged in the early 1900s meant that the Finno-Ugric group was considered to be at a lower level of development and was seen as a threat to the 'Swedish race'. The nationalist currents in

Finland and the criticism of Sweden's minority policy by Finnish nationalists were perceived as a threat in Sweden. For a long time, the minority area was also associated with a military threat, first from Russia and then from the Soviet Union.

In summary, there were multiple concurrent factors that contributed to the assimilation policy. After the Second World War, however, conservative nationalist values started being seen as more and more alien, and in the late 1950s the assimilation policy began to be criticised as well. The prohibition on speaking Finnish in schools was lifted, and the minority eventually got access to home language tuition. In connection with this, and as a reaction to the assimilation policy, the minority began to organise. The National Association of Swedish Tornedalians – Tornionlaaksolaiset (STR-T) was founded in 1981 to preserve the language and culture of the minority. The minority declared Meänkieli its own language in 1988, and in 1999, Meänkieli was recognised as a national minority language.

The Commission's approach and method in the investigation

The Commission's work involved collecting and analysing interviews, research reports, archival material and other material. The Commission included the minority in its investigation from the start. In doing so, the Commission needed to take various ethical principles into consideration. For example, interviewees have given their informed consent to be interviewed and have been allowed to remain anonymous. The interview material remains confidential.

During the coffee meetings, the Commission initially provided information about its remit and invited individuals to be interviewed about their experiences of the assimilation policy. In a subsequent series of *toinen kuppi* (second cup) meetings, the Commission secured support for the investigation and the orientation of the proposals for further actions for reconciliation and redress. In addition, the Commission held other meetings and seminars aimed in part at disseminating knowledge about the minority and the Commission's work.

The Commission conducted 160 interviews with 166 individuals. The sex distribution among the interviewees was 47 percent women and 53 percent men. The youngest person interviewed was born in

1993 and the oldest in 1925. The majority of the interviewees were born in the 1950s or earlier.

The interviewees' accounts were one of the main sources for the Commission's investigation. Interviews in which painful memories are recalled can elicit physical as well as psychological reactions, and therefore the interviewees were offered professional psychosocial support.

The Commission also conducted a small number of interviews with people with expertise in areas that have been subjects of the Commission's investigation. In order to produce research that would shed light on the minority's relationship with the State, the Commission commissioned twelve research reports in different thematic areas. The Commission also carried out searches in archives.

Consequences of the assimilation policy on language, culture and identity

The Swedification policy meant that the minority's language, culture and identity were disparaged and belittled, made shameful, and rendered invisible. The consequence was that Meänkieli was used less and less, and was passed on to the next generation to only a limited extent.

Generations born in the late 19th or early 20th century were mainly Finnish speakers with varying proficiency in Swedish. Generations born between 1920 and 1950 often have or have had proficiency in both languages, while subsequent generations have more and more limited proficiency in their minority language.

As a result of assimilation, many of today's parents are not proficient in the language and thus cannot pass it on to their children. The children have thus also lost some of their cultural heritage and belonging to the group.

The interviewees talk about experiences of loss of belonging within the minority group. Some state that they themselves do not feel that they fully belong to the minority because they have lost the culture and language. Many of the interviewees connect the disparagement of Meänkieli to the disparagement and belittlement of minority individuals and the group as a collective. Others talk about the minority having been rendered invisible to the community at large, and say

that there is limited knowledge in the wider community about the minority, the area from which it originates, and its history.

Several highlight the implications of the suppression of traditional occupations and livelihoods. Many also believe that there is a culture of silence surrounding their own cultural heritage. Names are a prominent marker of identity and more specifically changes to Swedish-sounding names. It is worth mentioning that some people are now switching back to their original names. Some say that they have been discriminated against in education programmes or when serving in government agencies and, as a consequence, their trust in government agencies and the State has been damaged.

Education and upbringing

Elementary school

To expand the education system and assimilate the population in the minority area, State-funded elementary schools were established in 1888 requiring that Swedish be used as the language of instruction. From Finnish having been used for tuition, a change was made at this time to Swedish-only education, which meant that Finnish-speaking children were required to use Swedish from the first day of school, not only during class time, but in practice even during breaks.

Many interviewees who attended school in the first half of the 20th century stated that they did not know Swedish at all when they started elementary school. Some say that they were punished if they spoke Finnish. The fact that Finnish-speaking pupils were taught in a language they did not know, i.e. Swedish, created inequality in the learning situation for these pupils in relation to the Swedish-speaking pupils.

The prohibition on the use of Finnish only ended in the 1950s. Two decades later, in 1977, the right to receive tuition in one's mother tongue was introduced in schools via home language tuition.

Arbetsstugor (residential work cottages)

The first arbetsstugor in Norrbotten were established in 1903 to provide poor children with food, shelter and schooling. But their purpose was also to bring up children in the spirit of nationalism. In contrast to the children's home environments, the *arbetsstugor* were intended to promote 'cultural refinement', which meant that the children were required not only to speak Swedish but also absorb Swedish culture.

Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor (the Norrbotten County *arbetsstugor* foundation) was responsible for the residential work cottages and was dependent on central government funding. The role of the Church of Sweden also became significant, partly because the priest sat on many of the bodies that governed the *arbetsstugor*.

The headmistresses were responsible for the day-to-day running of the *arbetsstugor*. Everyday life in the *arbetsstugor* was marked by fixed routines, with scheduled hours for daywork and school work.

The accounts of the interviewees bear witness to many having felt 'abandoned' at the *arbetsstugor*. Many of those who were at an *arbetsstuga* during the first half of the 20th century report that violence, rights violations and mistreatment took place. For many, it was an abrupt severance from the environment that they came from. Prohibitions on speaking Finnish were common. However, some interviewees had more positive experiences of the *arbetsstuga*.

Tornedalen Folk High School and Tornedalen Library

Tornedalen Folk High School and Library both played a central role in the Swedification of the minority area. Tornedalen Folk High School, founded in 1899, offered edification for the population in the minority area'.

Tuition in Swedish was more extensive at Tornedalen Folk High School than at folk high schools in the rest of the country. Tornedalen Library was established as part of Tornedalen Folk High School in 1928, with the aim of spreading Swedish language books in the minority area and strengthening the population's ties to Sweden and all things Swedish. For example, according to its articles of association, the Library was to only offer the local inhabitants Swedish books. It was not until the 1950s that books in Finnish were permitted in this library.

Traditional livelihoods as identity and cultural heritage

Besides agriculture, forestry, hunting, fishing, handicrafts and berry and mushroom picking were occupations that were all needed for survival. Each household was basically self-sufficient until the 1930s in terms of food, clothing, handicrafts, energy and labour.

Large quantities of animal feed were needed for agriculture. This was made possible in part by the hay-mires (mowable bogs). Even when agriculture was modernised, the hay-mires continued to be important for hunting and fishing. There is still discontent among the minority concerning the State's enclosure of the enclaves in 1921.

Many interviewees express a close relationship with nature and the importance of places in the landscape. At the same time, many say that they have lost their rights to land, forest, hunting, fishing and reindeer herding. In their view, the minority's history in the minority area needs highlighting, but they are also of the view that the minority must be able to influence matters relating to land and natural resources.

Many of their accounts bear witness to reindeer herding having been and still being an important part of daily life and identity for the minority. Several interviewees state that they have a reindeer mark or have relatives who have or have had a reindeer mark. Historically, reindeer were of great importance, among other things as draught animals to bring home the hay from the mires. However, reindeer herding has become an exclusive right for those who are members of a Sami village. The minority's limited opportunities to engage in reindeer herding, and the rights associated with reindeer herding such as hunting and fishing, are taken up in many of the interviewees' accounts.

The Church of Sweden's responsibility for assimilation

Historically, the Church of Sweden has borne a great responsibility for general education, and for a long time religion was a big part of school education. It is therefore difficult to distinguish between the role of the Church of Sweden and the role of the education system.

From about 1560 to 1870, the Church of Sweden was marked by a permissive attitude to minority languages, its focus being more on religious practice. At the end of the 19th century, the Church of

Sweden adopted a nationalist stance and, via the diocese of Luleå, pursued a policy of assimilation of the minority in schools until the 1930s.

The Church of Sweden also played a role in racial biology examinations in that priests were the intermediaries for getting into contact with people in their parishes who were then subjected to racial biology examinations. Priests also gave racial biologists access to cemeteries, from which human remains were exhumed and removed.

The Church of Sweden initially opposed the Laestadian revival movement, which was perceived as a threat to its position. Because Finnish was used in the sermons of the revival movement and was a central part of its religious life, the movement contributed to the preservation of Finnish. The revival movement thus gained a strong foothold in the minority area.

The State and the Church of Sweden had a shared interest in controlling the minority and the minority area for nationalistic, defence policy, economic and racial biology ends. Representatives of the Church of Sweden enjoyed great authority and trust among the people and thus acted from a position of great power.

Racial biology, the collection of human remains and a feeling of inferiority

Racial biology was based on a racist notion that there were inferior races with undesirable genetic traits that could lead to the “degeneration” of the Swedish population. In contrast to assimilation, the purpose of racial biology was to exclude and differentiate a group from the majority group – not to induce an ethnic group to adapt themselves to the majority culture.

Many of the people who were supporters of the assimilation policy were also proponents of racial biology. The role that language played in racial biology has, however, not been clarified, nor how racial biology impacted the Swedification of the minority.

In the interviews conducted by the Commission, it emerged that very few had themselves been subject to racial biology examinations. However, several stated that they had heard of racial biology examinations or that their own relatives or family members had told them about being subjected to such examinations. The Commission’s in-

vestigation has found evidence showing that research based on racial biology was occurring as late as in the 1950s.

Racial biology examinations were not only carried out on living persons. There are also examples of measurements of deceased persons' skulls. STR-T, in collaboration with several actors, has worked to ensure that human remains are repatriated to their native soil and buried there. A reburial of 23 skulls exhumed from Akamella cemetery for the purpose of racial biology research is planned in the summer of 2024. This is the first repatriation of human remains that also concerns the Meänkieli-speaking population.

Racial biology's notions and ideas, and the particulars of racial biology examinations, have served to reinforce the minority's sense of shame about their identity, language and culture. Even for those who were not examined themselves, the knowledge that racial biology examinations had occurred was distasteful and shocking.

The minority's work to preserve their language and culture

The minority has opposed or questioned the Swedification process in various ways and worked to have their rights respected. During the first part of the 20th century, however, the State's assimilation policy was powerful, and the minority underwent a language replacement process in which Swedish increasingly replaced it as the dominant language. By and large there was a prevailing acceptance of the assimilation policy among the minority at the time, and no collective ethnopolitical organising occurred. However, there were individuals in leadership positions who advocated and promoted bilingualism in various ways, for example in school education.

Since the Second World War, the minority have become mainly bilingual except for the younger generation, who have become increasingly Swedish-speaking with limited knowledge of Meänkieli. During this period, voices started being heard that not only promoted bilingualism but also questioned the Swedification process. Various initiatives to promote language and culture were undertaken, for example within the framework of Nordic co-operation and with the aim of promoting literature in the minority language.

At the beginning of the 1980s, the minority's mobilisation and strategy changed, becoming more active, grassroots, and above all

ethnopolitical with the formation of STR-T. The language used in the work to preserve the minority's language and culture shifted from Swedish to Meänkieli as well. The minority declared Meänkieli its own language on 27 February 1988, and in 1999 Meänkieli was recognised as a national minority language.

In the 2000s, the minority formed more organisations, such as the Association of Swedish Kvens and Lantalaiset and *Meänmaa*. *Met Nuoret* was founded in 2014 and is an association for young people who feel a connection to Meänkieli and the culture and history of the original language area. A new generation emerged who are mainly 'ummikko', i.e. people who do not speak Meänkieli but who identify with the language, and showed that a person can identify with the minority even if they do not speak the language.

The Commission's assessment of the accountability issue

The Commission has needed to consider a number of circumstances deriving from an assessment of events that took place in the past. One dilemma is that it is difficult to distinguish between the actions of the State and the Church of Sweden, because the Church of Sweden was part of the State. Another dilemma concerns the extent to which it is possible to hold a contemporary actor accountable for historical injustices that affected an ethnic group in another time and under different circumstances – known as the *retroactivity dilemma*. The Commission has not been tasked with considering accountability in individual cases nor financial compensation to individuals, and on that basis has therefore not examined the issue of accountability in this regard.

During the period that the *arbetsstugor* were operating in the minority area, between 1903 and about 1950, views on childrearing and physical punishment differed from those that predominate today. At the same time, incidents occurred that, even in those times, would have been considered to be a rights violation or mistreatment. The Commission's conclusion is that the vulnerable position of children in the *arbetsstugor* should have been obvious to the actors responsible for them.

Another issue is that many of those who were subjected to the assimilation policy are no longer alive. However, if we are to under-

stand the conditions today, we also need to talk about some historical injustices as ‘enduring injustices’. In relation to the minority, these injustices persist in the form of the minority’s inherited shame over their language, culture and identity. Another enduring injustice is the minority’s exclusion and invisibility in general, especially in relation to natural resource and land rights.

The State and the Church of Sweden have a moral responsibility to make amends for the damage caused to the minority by the assimilation policy. How this should be done must be based on the needs of the minority today.

Redress and reconciliation

The interviewees’ own thoughts on redress and reconciliation largely concern making the minority visible and spreading knowledge about their culture, language and history. Their attitudes to a possible public apology from the State or the Church of Sweden vary. For some it is important, for others it is not. Many believe that it is important for the State to acknowledge that mistakes were made and that the State as an actor had a responsibility. Many believe that the most important thing for the future is that Meänkieli survives. This requires opportunities to use the language in practical ways in schools and other environments. Many interviewees also raised questions about natural resources such as rights to hunting, fishing and reindeer herding.

The Commission considers that, for reconciliation to be possible, the historical violations of the minority’s rights must be acknowledged. The damage caused by the assimilation policy must be repaired. The reconciliation process needs to be sustained over the long term even after the Commission’s work has concluded. The Commission’s investigation and review should therefore be seen as a basis for a continuing, long-term reconciliation process.

Proposed actions for reconciliation and redress

The Commission considers that the Government should take responsibility for a continuing, concerted reconciliation process in close consultation with the minority, government agencies and other stake-

holders. In such a process, the Government should acknowledge without delay the responsibility of the State for the rights violations committed against the minority and that these caused harm to the minority. The Government should also enter into a dialogue with the minority without delay on the basis and form for a public apology.

The Commission is submitting a list of proposals for further actions for redress and reconciliation and proposes that the Government, in close cooperation and dialogue with the minority, draw up an action plan for the implementation of these proposals. The Commission proposes that the action plan should be approved by the Riksdag and include a clear monitoring mechanism that gives the minority insight into, and the opportunity to influence, the Government's work with the action plan.

The Commission's proposals for actions that can contribute to redress and promote reconciliation are structured on the basis of the following overall objectives:

- visibility and autonomy
- implemented and increased rights
- language revitalisation and promotion of the minority's culture
- enhanced Nordic co-operation for the language.

The Commission's assessment and proposals are based on what has emerged in the investigation, and also on the criticism directed at Sweden in the context of the monitoring of Sweden's compliance with its undertakings under international law. However, this is not just about Sweden needing to live up to its obligations under national and international law. The damage done to the minority by the State-sanctioned assimilation policy also gives rise to a moral obligation to repair the damage.

The Commission also presents a number of questions that require further inquiry, for example that the Government should appoint a commission of inquiry to provide a balanced picture of the minority's historical tradition of reindeer herding.

Finally, the Commission calls on a number of other actors to take action within the context of their areas of responsibility. These actors include the municipalities concerned, the Norrbotten County

Administrative Board, the Church of Sweden, and the Norrbotten County *arbetsstugor* foundation.

All the Commission's proposals and calls are listed below.

Actions to continue the reconciliation process

The Swedish Government:

- should assume responsibility for a continuing, concerted reconciliation process in close consultation with the minority, government agencies and other stakeholders
- must acknowledge without delay the rights violations committed against the minority
- should immediately enter into a dialogue with the minority on the basis and form for a public apology
- without delay and in close cooperation and dialogue with the minority, should draw up an action plan for the implementation of proposals for further actions that can contribute to redress and promote reconciliation.

Overall objective: visibility and autonomy

The Swedish Government:

- should grant the minority greater influence and autonomy
- should recognise Kvens and Lantalaiset as part of the national minority of Tornedalians
- should provide support for the establishment of a main museum
- should provide support for the establishment of an information centre
- should expand the mandate of the Living History Forum with the aim of highlighting historical mistreatment and violations of the minority's rights
- should increase the organisational grant to the minority organisations

- in the next public service broadcasting licenses (2026–2031), should ensure an increase in original broadcasts and the overall range of programming in Meänkieli
- should task the Swedish Research Council with implementing a research initiative on the history, language and society of the minority
- should ensure that the Commission’s entire final report is translated into Meänkieli
- should ensure that the minority is represented on the Place-Name Advisory Board
- should ensure that the repatriation of human remains also covers the minority.

Overall objective: implement and increase the minority’s rights

- The proposals in the report ‘*Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering*’ (National minority languages in schools – better conditions for tuition and revitalisation) should be implemented.
- Sweden’s undertakings under the European Charter for Regional or Minority Languages should be increased.
- The Government should inquire into the issue of language as a basis for discrimination in the Discrimination Act.

Overall objective: language revitalisation and promotion of the minority’s culture

The Swedish Government:

- should make current initiatives for the language permanent
- should task the Swedish National Agency for Education with ensuring the integration of tuition in Meänkieli in municipalities in the administrative area
- should investigate how central government grants for literacy courses in Meänkieli can be implemented

- should boost opportunities to learn Meänkieli in combination with cultural and creative livelihoods.

Overall objective: enhanced Nordic co-operation

- The Government should initiate cross-border co-operation with Norway and Finland to promote the minority language and culture.

Issues that require further inquiry

- In close consultation with the minority, the Government should appoint a commission of inquiry to provide a balanced picture of the minority's historical tradition of reindeer herding.
- In close consultation with the minority, the Government should appoint a commission of inquiry into how mowable bog, *ströäng*, were enclosed in order to investigate legal ambiguities surrounding rights such as hunting and fishing linked to mowable bog, *ströäng*.
- In close consultation with the minority, the Government should appoint a commission of inquiry to investigate the minority's status as an indigenous people.

The Commission calls on the following actors to take action:

- The Church of Sweden should recognize its involvement in the assimilation process and adopt measures that can contribute to redress and reconciliation, in close dialogue with the minority.
- The Norrbotten County Administrative Board should review its role in relation to the *arbetsstugor* and its actions in relation to education.
- The municipalities concerned should review their role in relation to the *arbetsstugor* and student residence.
- The Norrbotten County *arbetsstugor* foundation should facilitate access to archival material and channel funds to studies that can lead to the promotion of Meänkieli.

- Universities and higher education institutions should inquire into their role in racial biology examinations and the collection of human remains and adopt a minority policy strategy.
- Tornedalen Folk High School should review its role and responsibility in the assimilation of the minority in more detail.
- Region Norrbotten and the municipalities should actively highlight the minority through Filmpool Nord.

Consequences of the proposals

The minority needs to be provided with sufficient resources to enable their active involvement in continuing reconciliation efforts. The question of increased funding to minority organisations is an important part of the continuing reconciliation process and needs to be designed in close dialogue with the minority.

The Commission's assessment is that the implementation of the proposed measures will contribute to Sweden's compliance with its obligations under national and international law and the stated objectives of Sweden's minority policy.

A well-implemented reconciliation process, in which the minority is guaranteed its rights and given great influence, can also be expected to promote the well-being of the minority in the form of better self-esteem, improved health outcomes, and increased autonomy among other things. Measures that clearly show that the language and culture of the minority are valued may in turn contribute to positive social development through greater equality and a more resilient and prosperous society. In the event that the Government chooses not to implement the Commission's proposals, there would be consequences in a number of respects. Above all, this would be felt as yet another wrong committed against the minority, resulting in an erosion of trust. It would also result in damage to Sweden's international reputation, which could have negative consequences for Sweden's role in international efforts for human rights.

DEL 1

Uppdraget och utgångspunkter

1 Uppdraget och dess genomförande

1.1 Kommissionens uppdrag enligt kommittédirektivet

Regeringen beslutade om utredningens direktiv den 19 mars 2020¹ och om tilläggsdirektiv med förlängd tid den 23 juni 2021² och den 26 januari 2023³.

I direktivet till Sannings- och försoningskommissionen framgår att tordnetalingar, kväner och lantalaiset var bosatta i Sverige långt före den nuvarande svenska statsbildningen. Såväl staten som den svenska kyrkan⁴ och eventuellt andra aktörer har genom tiderna varit delaktiga i att på olika sätt undertrycka minoriteten, dess språk och dess kultur. Den förda assimileringpolitiken har drabbat minoriteten som grupp men också inneburit kränkningar och övergrepp av enskilda individer inom minoriteten. För att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning är det nödvändigt att i hela Sverige öka kunskapen om de historiska oförrätter som begåtts och de trauman som lever vidare än i dag. Härigenom kan kommissionens arbete också bidra till att något liknande inte händer i framtiden.

Det behövs en allsidig granskning av svenska statens och Svenska kyrkans ageranden under 1800- och 1900-talen för att införa det svenska språket och svenska sedvänjor inom meänkielitalande områden. Assimileringspolitiken har genomförts på olika nivåer i samhället. En analys av politiska beslutsfattaress, myndigheters, Svenska kyrkans och det statligt finansierade forskarsamhällets roll, ställnings-

¹ Dir. 2020:29.

² Dir. 2021:49.

³ Dir. 2023:15.

⁴ Svenska kyrkan var en del av staten fram till år 2000 och spelade en särskild roll i den assimileringpolitik som bedrevs inom kyrkan och skolväsendet.

taganden och ansvar i genomförandet av denna politik måste göras utifrån ett historiskt perspektiv. I förstudien till kommissionen⁵ framkommer att det råder stor brist på forskning som belyser tornedalingsars, kväners och lantalaisets förhållande till staten. Utöver att redovisa existerande forskning på området är det därför nödvändigt att kommissionen använder sig av arkivmaterial och annat källmaterial i samråd med berörda forsknings- och arkivinstitutioner. Det är särskilt angeläget att förekomsten av kränkningar och övergrepp mot meänkielitalande barn inom ramen för, och i anslutning till, deras skolgång granskas och att den ännu levande äldre generationens vittnesmål från både män och kvinnor dokumenteras och bevaras.

Enligt direktivet ska kommissionen:

- kartlägga och granska den assimileringspolitik som bedrevs mot tornedalingsars, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen och relevanta aktörers ansvar vid genomförandet av denna politik,
- bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna eller närståendes erfarenheter,
- analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingsars, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur övergreppen finansierades,
- analysera och redovisa andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för tornedalingsars, kväner och lantalaiset, till exempel industrialiseringen, förflyttningen av arbetskraft och uppbyggnaden av välfärdssamhället, och
- analysera konsekvenserna för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda, också utifrån yngre generationers perspektiv.

Allmänheten har i regel liten kännedom om såväl den nationella minoriteten tornedalingsars som det nationella minoritetsspråket meänkieli, som även talas av kväner och lantalaiset. Likaså är kunskapen låg – också inom minoriteten – om den systematiska assimileringsprocess som ägt rum så sent som under 1900-talet, och om konsekvenserna av den förda assimileringspolitiken. Tornedalingsars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter påverkar fortfarande självbilden

⁵ Ku2018/00859/CSM, *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingsars och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen.*

och identitets-, språk- och kulturutvecklingen inom den nationella minoriteten.

Det är vidare angeläget att försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats och att insamlat material arkiveras och bevaras för framtida generationer och för vidare forskning.

I kommissionens uppdrag enligt direktivet ingår att:

- sprida information om tornedalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter på både svenska och meänkieli,
- delta i den allmänna debatten kring den kompletterande kunskap som framkommer, och
- lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Det ingår inte i kommissionens uppdrag att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ekonomisk kompensation till enskilda som drabbats.

1.1.1 Kommissionen har behövt prioritera inom ramen för uppdraget

Det uppdrag som kommissionen har fått av regeringen, och som har beskrivits ovan, har varit mycket omfattande. Det har därför varit nödvändigt att göra avgränsningar i tolkningen av och prioriteringar inom uppdraget. Direktiven pekar ut äldres vittnesmål och särskilt vittnesmål om kränkningar och övergrepp inom ramen för och i anslutning till skolgången som särskilt angeläget att granska och dokumentera. Vidare utpekade rasbiologiska undersökningar och andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för minoriteten, t.ex. industrialiseringen. I övrigt har det varit upp till kommissionen att tolka och avgränsa de tematiska områdena.

Assimileringspolitikens anspråk på språk- och kulturförändringar samt dess konsekvenser har fungerat som en utgångspunkt för att avgränsa arbetet. Kommissionen har strävat efter att beskriva åtgärder på olika nivåer i samhället som inneburit att minoriteten helt eller

delvis förlorat eller haft svårigheter att bevara sitt språk, sin kultur eller sin identitet till förmån för en bredare nationell tillhörighet.

I direktivet skriver regeringen att det för minoritetspolitikens fortsatta utveckling krävs en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation. Det har varit kommissionens ambition att på ett korrekt och nyanserat sätt beskriva de historiska händelserna. För att nå fram till en bred gemensam förståelse av de historiska händelserna krävs dock ett långsiktigt och systematiskt arbete vilket diskuteras närmare nedan.

Särskilt fokus på barn och unga

Kommissionen har fokuserat särskilt på majoritetssamhällets agerande som riktade sig mot barn och unga eller där det fick konsekvenser för barn och unga. Skolgången blev för många ett smärtsamt möte med majoritetssamhället och dess normer och attityder i en ålder då barnen inte kunde värja sig. I synnerhet gäller det de barn som placerades i arbetsstugor och skolhem⁶ och därmed skiljdes från sina familjer. Barn som skiljdes från sina vårdnadshavare under långa perioder och som saknade vuxna som de kunde känna tillit till i sin närhet var särskilt utsatta. Sådana erfarenheter kan ha gett upphov till trauman och smärtsamma erfarenheter som kommit att påverka efterföljande generationer. För att bidra till upprättelse har det därför varit särskilt viktigt för kommissionen att belysa sådana erfarenheter.

Tematiska områden som kartlagts

Arbetet med kartläggning och granskning har gjorts utifrån ett antal tematiska områden som assimileringspolitikerna haft inflytande på under 1800- och 1900-talen. Majoritetssamhällets förhållningssätt och attityder, rådande politiska strömningar och samhällsförändringar är exempel på faktorer som har påverkat minoritetens kultur, språk, utbildningsmöjligheter och tillgång till naturresurser.

⁶ Arbetsstugor instiftades för att motverka fattigdom genom att barn fick boende, mat, sysselsättning och fostran. Arbetsstugorna i Norrbotten hade också ett försvenskande syfte. När de tidigare arbetsstugorna övertogs av kommunen blev de i stället skolhem med en liknande verksamhet där barn fick bo för att få närmare till skolan.

Kommissionen har identifierat ett antal områden som primära för den språk- och kulturförändring som skedde under 1800- och 1900-talen. Områdena har valts dels utifrån direktivet, dels utifrån det som framkommit i kommissionens material (vittnesmål, arkivsökningar och forskarrapporter). Kommissionen prioriterar följande tematiska områden i slutbetänkandet:

- försvenskningens processens och assimileringens betydelse och konsekvenser för minoriteten, minoritetsspråket och kulturens förutsättningar att bevaras och utvecklas i Sverige,
- utbildningsväsendets relation till och behandling av minoritetsspråket, dess talare och enskildas erfarenheter av detta samt annat agerande och andra insatser riktade mot barn och unga som syftade till att stärka det svenska språket och majoritetskulturen,
- arbetsstugornas tillkomst, förhållandena på arbetsstugorna och enskildas erfarenheter från arbetsstugorna,
- förlust av tillgång till naturresurser av betydelse för att utöva minoritetens kultur, i synnerhet vad gäller inflytande över jakt, fiske och renskötsel,
- Svenska kyrkans ansvar för assimilering och försvenskning av tornedalningar, kväner och lantalaiset,
- rasbiologiska föreställningar och hur dessa kom till uttryck i form av rasbiologernas agerande och rasbiologins historiska och samtida konsekvenser för minoriteten och enskilda,
- motstånd och mobilisering mot försvenskningens processen och assimileringens politiken inom minoriteten, och
- förslag på insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning.

1.1.2 Behov av ett långsiktigt arbete från statens sida

Kommissionen har gjort ett omfattande arbete med att kartlägga och granska assimileringens politiken som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen. Bland annat har kommissionen genomfört 161 intervjuer. Kommissionen har även arbetat aktivt med att sprida information om minoriteten och dess historiska erfarenheter.

Det är en utmaning att kartlägga och granska historiska skeenden och kommissionen kommer inte att kunna ge en fullständig bild av det som skett. Det kommer därför att finnas ett fortsatt behov av att granska och kartlägga de historiska skeendena samt att sprida information och öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter.

Kommissionen har urskilt några områden av särskild betydelse för framtida kartläggning och informations spridning. Ett exempel är användningen av mark och vatten som berör minoritetens möjlighet att bedriva renskötsel, jakt och fiske, som kan anses omfattas av rätten till traditioner och kulturarv. Det arbete som kommissionen genomfört bör ligga till grund för ett fortsatt långsiktigt arbete för att kartlägga och informera om assimileringpolitiken och dess konsekvenser.

1.2 Kommissionens arbete

Grunden för kommissionens uppdrag var förstudien ”*Då var jag som en fånge*” – *statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen* (Ku2018/00859/CSM) som genomfördes av Svenska Tornedalings Riksförbund-Tornionlaaksolaiset (STR-T) och Met Nuoret. I förstudien redogörs översiktligt för historiska skeenden och olika aspekter av den assimileringspolitik som staten bedrev mot minoriteten. I den framgår också att mer forskning behövs om denna process.

Kartläggning och granskning av assimileringspolitikens konsekvenser för minoriteten har stått i fokus för kommissionens arbete. Arbetat har delats in i fyra faser för att genomföra uppdraget:

- uppbyggnad och förankring (nätverk, uppstartsmöten med minoriteten, kaffemöten och dialogmöten),
- kartläggning (arkivsökning, urval av forskarrapporter),
- insamling (intervjuer, forskarrapporter), samt
- analys av materialet och utarbetande av förslag till fortsatta insatser.

I maj 2022 publicerade kommissionen delbetänkandet *Ko ihmisarvoa mitathiin – tornionlaaksolaisitten, kväänitten ja lantalaisitten eksklyteerinki ja assimileerinki / Då människovärdet mättes – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset* (SOU 2022:32).⁷

1.2.1 Arbets- och förhållningssätt

Kommissionens uppdrag har ställt höga krav på arbets- och förhållningssätt. Kommissionen har arbetat utifrån ett rättighetsbaserat förhållningssätt som utgår från att kommissionen och minoriteten äger processen gemensamt. Förhållningssättet grundar sig på följande fyra perspektiv:

1. Långsiktighet – kommissionen har arbetat aktivt med att främja strukturer och arenor för fortsatt dialog och reflektion (även efter november 2023).
2. Transparens – kommissionen har arbetat brett och inkluderande på meänkieli och svenska.
3. Trygghet – kommissionen har skapat trygga rum för dialog och verkat på minoritetens egna arenor.
4. Egenmakt – kommissionens insatser ska bidra till att stärka minoritetens egenmakt och synliggöra minoriteten i majoritetssamhället.

De fyra perspektiven beskrivs närmare i kapitel 5.

1.2.2 Minoritetens delaktighet och inflytande

Kommissionens utgångspunkt har varit att arbetet ska bedrivas i nära samarbete och dialog med minoriteten. Det har varit en förutsättning för att kommissionen ska kunna nå så många personer som möjligt och därmed få del av den bredd av erfarenheter och synpunkter som finns inom minoriteten, både inom grupper och hos individer. Kommissionen har haft regelbundna samråd med STR-T och dess lokalföreningar samt med Met Nuoret.

⁷ Delbetänkandet i sin helhet finns tillgängligt på: <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2022/06/sou-202232/>.

Under hösten 2020 genomförde kommissionen fyra uppstartsmöten i Pajala, Aapua, Nilivaara och Kieruna/Kiruna. Målet med uppstartsmötena var att skapa engagemang och delaktighet och att möta minoriteten på deras egna arenor. Syftet med mötena var att ge minoriteten möjlighet till reflektion och dialog om vad de vill ha ut av kommissionens arbete och hur de kan bidra. Ett annat viktigt syfte var att sprida information om möjligheten att dela sin berättelse vid en personlig intervju.

Vidare har kommissionen arrangerat 21 kaffemöten under hösten 2021 och våren 2022. Kaffemöten har varit mindre, informella möten där sekretariatet har besökt olika orter för att över en kopp kaffe bjuda in till samtal och uppmuntra till gemensamt delande av kollektiva berättelser. I anslutning till varje kaffemöte har det funnits möjlighet att anmäla sitt intresse för en individuell intervju med sekretariatet.

Det har varit viktigt för kommissionen att förankra resultatet av kommissionens kartläggning hos minoriteteten. Som en del i förankringen av slutbetänkandet höll kommissionen därför ytterligare en serie kaffemöten, s.k. *toinen kuppi*-möten (påår-möten). Förankringsarbetet innebar även kommunbesök och särskilda dialogmöten med föreningar och organisationer som företräder minoriteten och bedriver språk- och kulturfrämjande verksamhet. Fokus för förankringsmötena var att informera om kartläggningens resultat och att ha en dialog kring möjliga förslag på fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning. Kommissionen har därtill hållit *toinen kuppi*-möten i Kalix, Skaulo, Stockholm, Teurajärvi och Umeå.

1.2.3 Insamling av berättelser

Sekretariatet har genomfört ett omfattande arbete med att inhämta berättelser som del av kartläggningen. Det har framför allt skett genom individuella intervjuer med personer. Sekretariatet har också gjort intervjuer med referenspersoner som har specialkunskaper inom sådana områden som kommissionen har utrett.

Alla inom minoriteten som ville och anmälde sig senast 31 januari 2022 fick lämna vittnesmål. Totalt genomförde kommissionen 161 intervjuer med 167 enskilda personer. Vid vissa tillfällen intervjuades med andra ord fler än en person. Intervjuerna genomfördes på meän-

kieli och svenska. För att skapa trygghet fick de som intervjuades om de så ville ha med sig en stödperson vid intervjun. Efter att intervjuerna genomförts gavs möjlighet att boka samtalsstöd med traumaterapeut.

Kommissionen har även genomfört ett mindre antal intervjuer med personer som har specialkunskaper inom områden som kommissionen har kartlagt. Syftet med dessa intervjuer var att inhämta särskild kunskap som var viktig för kommissionens arbete.

1.2.4 Forskarrapporter

Kommissionen har sammanlagt beställt 12 forskarrapporter i syfte att inhämta kunskap om assimileringpolitiken och de historiska skeendena under 1800- och 1900-talen. Rapporterna beskriver och analyserar de historiska skeendena inom olika tematiska områden och utifrån befintlig forskning.

I kommissionens delbetänkande sammanfattades Curt Perssons rapport om rasbiologiska undersökningar och Carl-Gösta Ojalas rapport om insamling av mänskliga kvarlevor. Sedan dess har även övriga rapporter som kommissionen beställt mottagits. Samtliga rapporter listas nedan:

- Språkideologi och det ofullbordade språkbytet – den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området av Kenneth Hyltenstam och Linus Salö.
- Språkförlustens konsekvenser – om språk, kultur och välbefinnande av Leena Huss.
- Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering – forskning om skol- och språkpolitik i Tornedalen av Lars Elenius.
- Skolbarn i Tornedalen mellan två språk – tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen av Lars Elenius.
- Assimilering, bildning, fostran – en kunskapsöversikt kring forskningen om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen av Daniel Nilsson Ranta.
- Tornedalens folkhögskola – folkhögskoleideologi och assimilering av Marja Mustakallio.

- Tornedalens bibliotek och om dess roll i försvenskningens arbetet av Marita Mattsson Barsk.
- Ströängar av Eivind Torp.
- Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härledare i Luleå stift av Urban Claesson.
- Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970 av Gerd Snellman.
- Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige av Curt Persson.
- Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal av Carl-Gösta Ojala.

Alla rapporter finns publicerade i publikationen *Tolv tematiska forskningsrapporter* i detta slutbetänkande och har använts som källor i kommissionens kartläggning.

1.2.5 Kunskapsspridande symposier

Utifrån bland annat forskningsrapporterna har kommissionen anordnat sju utåtriktade forskningssymposier. Symposier är olika former av föreläsningar eller seminarier som syftar till att sprida information om resultatet av den kunskap som kommissionen har fått fram, t.ex. genom olika studier och rapporter från forskare och experter. Ett annat viktigt syfte med kommissionens symposier har varit att diskutera och formulera tankar om försoning på ett sätt som involverar både minoriteten och majoriteten.

På Tornedalingarnas dag den 15 juli 2021 uppmärksammades den yngre generationens erfarenheter av språk- och identitetsförlust i relation till assimileringpolitiken. Bland de medverkande fanns bland annat språkforskaren Leena Huss och musikgruppen Höstörkestern.

Vid minoritetsspråkfestivalen den 4 september 2021 i Jellivaara/Gällivare anordnades ett symposium om Norrbottens arbetsstugor med fokus på erfarenheter från försvenskningens processen. Forskaren Daniel Nilsson Ranta föreläste.

I samarbete med Stiftelsen Norrbottens Läns arbetsstugor arrangerades *Arbetsstugornas dag* i december 2021. Värdskapet delades av kommissionens ordförande Elisabet Fura och landshövdingen för Norrbottens län Lotta Finstorp. Daniel Nilsson Ranta, Lars Elenius och Stefan Aro föreläste. Medverkande gjorde också bland annat Norrbottens museum, Arkivcentrum i Norrbotten, Tornedalsteatern, regissören Alf Klippmark, en amatörteatergrupp från Korpilompolo/Korpilombolo, studenterna Josephine Thuresson och Karin Keisu från Konstfack samt Daniel Wikslund som är riksspelman.

I samverkan med Luleå tekniska universitet arrangerades även ett symposium i april 2022 baserat på Lars Elenius rapport om språk- och skolpolitiken i Tornedalen och Curt Perssons rapport om rasbiologiska undersökningar.

Tillsammans med Svenska kyrkan anordnades i juni 2022 symposiet Kyrkans roll i försvenskningen av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Medverkande för att presentera sina rapporter var Carl-Gösta Ojala, Lars Elenius, Urban Claesson och Gerd Snellman. Bland de medverkande fanns också dåvarande ärkebiskop Antje Jackelén, biskop Åsa Nyström, dåvarande ordförande Eva Kvist från STR-T och biskop Per Oskar Kjølås från Norges sannings- och försoningskommission.

Vid öppnandet av Resursbiblioteket för meänkieli i oktober 2022 anordnades ett symposium med tema *Boken som politiskt verktyg*. Arrangörer var kommissionen, Kungliga biblioteket, Tornedalens folkhögskola, Övertorneå kommun samt Resursbiblioteket. Marja Mustakallio presenterade sin rapport om Tornedalens folkhögskola.

Samma månad arrangerades även det sista symposiet *Det är mitt språk – även om jag inte kan det* tillsammans med Institutet för språk och folkminnen i Kieruna/Kiruna. Språkforskarna Kenneth Hyltenstam och Linus Salö föreläste om den språkliga försvenskningprocessen, den norska språkforskaren Pia Lane berättade om kvänskans situation i Norge och Helena Lassi berättade sin egen historia av språk- och kulturförlust. Meri Alarcón läste poesi. Heldagen modererades av Daniel Fjellborg, doktorand vid Luleå tekniska universitet och ansvarig för podden Proud to be Ummikko, och Elina Kangas, språkvårdare i meänkieli.

Samtliga symposier har arrangerats i dialog med STR-T och Met Nuoret och båda organisationerna har på olika sätt getts utrymme att medverka i programmet. Symposierna har livesänts och i vissa fall funnits tillgängliga i efterhand via arrangörernas webbplatser.

1.2.6 Annat arbete med att sprida information och öka kunskap

Tornedalingar är den nationella minoritet som flest uppgav att de hade dålig kunskap om i en enkät genomförd av Forum för levande historia.⁸ En viktig del i kommissionens arbete har därför handlat om att sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och minoritetens historiska erfarenheter.

I oktober 2020 lanserades www.komisuuni.se, kommissionens webbplats. Webbplatsen innehöll information om kommissionen och dess uppdrag samt om genomförda, pågående och planerade aktiviteter. Statistik visar att webbplatsen hade ett genomsnittligt besökarantal på cirka 2 000 besökare per månad. Mest efterfrågat har information om kommissionen varit, därefter kommer nyheter från kommissionen och kalendariet.

För att underlätta för nya besökare att hitta webbplatsen lanserades ett nyhetsbrev i februari 2021. Nyhetsbrevet har utkommit cirka en gång i månaden, med uppehåll för sommarmånaderna, och distribuerats via e-post. De cirka 200 prenumeranterna har själva anmält sig för att komma med på utskickslistan. Inga utskick har gjorts till personer som inte uttryckligen begärt att få ta del av nyhetsbrevet. Innehållet i nyhetsbrevet har huvudsakligen utgjorts av publicerad information på webbplatsen, men även kompletterats med ”nyheter från omvärlden” från tillgängliga, öppna nyhetskällor. Totalt har 30 nummer av nyhetsbrevet utkommit.

Kommissionen valde tidigt att inte starta egna konton på sociala plattformar som t.ex. Facebook och Instagram, på grund av kommissionens begränsade resurser. I stället har kommissionen samarbetat med andra aktörer. Aktuell information har distribuerats till STR-T, lokalföreningar, Met Nuoret och andra plattformar som är inriktade mot nationella minoriteter på framför allt Facebook. På så vis har kommissionen varit närvarande i sociala medier.

⁸ Institutet för språk och Folkminnen (Isof), Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget 2020, *Nationella minoriteter 2020 – vad vet Sveriges befolkning om dem?* s. 10.

I samband med aktiviteter och andra händelser har kommissionen skickat ut totalt sju pressmeddelanden och två debattartiklar. I media har kommissionen deltagit i den allmänna debatten genom ett flertal intervjuer i tidningar, radio och tv. Totalt har kommissionen uppmärksammats i fler än 260 nyhetsartiklar, intervjuer och inslag i olika media. Kommissionen tillsattes 2020 och omnämndes i cirka 90 artiklar under det första året (2021: cirka 40 artiklar, 2022: cirka 75 artiklar och 2023, t.o.m. september: cirka 55 artiklar).

Kommissionen har även medverkat i Sveriges Radio, Meänraatios program Meän histuuria (sv. vår historia), en serie på 15 avsnitt om minoritetens historia. Programmen har sänts på meänkieli men har också översatts och finns i en poddversion på svenska.

Kommissionen har utöver detta bland annat bidragit med informationsmaterial till en utställning på Norrbottens museum som handlar om arbetsstugorna i Norrbotten.

Kommissionen genomförde en digital utbildning ”Vi kallades för grötstugebarn” den 3 maj 2021 i samverkan med Luleå stift. Utbildningen riktade sig till anställda och förtroendevalda i Svenska kyrkan. Kommissionen medverkade även vid en temadag om nationella minoriteter för handläggare i Kalmar kommun.

Kommissionen har tagit fram trycksaker i form av informationsfolder och utställningsmaterial som har använts i externa kontakter och möten.

Möjligheterna för en statlig utredning att nå ut till en bred allmänhet är emellertid begränsade och behovet av att öka kunskaperna hos allmänheten kvarstår. Kommissionen ser det som mycket angeläget att arbetet med att sprida information fortgår och förstärks.

1.2.7 Samarbeten och samråd med myndigheter och organisationer

Enligt direktiven ska kommissionen samråda med andra relevanta myndigheter och organisationer. Kommissionen har haft regelbundna samråd med Socialstyrelsen, Svenska kyrkan och Länsstyrelsen i Norrbottens län. Digitala möten för erfarenhetsutbyte har genomförts med Norges sannings- och försoningskommission för samer, kväner och norsksfinnar och Finlands sannings- och försoningskommission för samer. Kommissionen har även deltagit vid ett möte med representanter från den colombianska sannings- och försonings-

kommissionen under hösten 2022. Kommissionen har träffat Europarådets rådgivande kommitté för ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter och Europarådets expertkommitté för den europeiska stadgan för landsdels- eller minoritetsspråk inom ramen för granskningen av Sveriges efterlevnad av konventionerna.

Kommissionen har också skapat ett nätverk med olika referenspersoner, experter och samarbetspartners, till exempel Arkivcentrum i Luleå, ett forskarnätverk och projektet Meän Ääni (sv. vår röst) – unga filmskapare i Tornedalen. De kaffemöten som genomfördes i uppbyggnads- och förankringsfasen anordnades i dialog med STR-T:s lokala föreningar. Samarbeten skedde även med Svenska kyrkan, hembygdsgräddor, Tornedalsteatern och andra lokala föreningar och kulturutövare.

Vid samtliga symposier som anordnats – och beskrivits ovan – har kommissionen samarbetat med andra aktörer. Kommissionen har anordnat symposier tillsammans med stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, Luleå tekniska universitet, Svenska kyrkan, Luleå stift, Kungliga biblioteket, Tornedalens folkhögskola, Övertorneå kommun och Institutet för språk och folkminnen (Isof).

1.2.8 Försening till följd av pandemin

Det inledande skedet av kommissionens arbete påverkades av covid-19-pandemin. Av de elva uppstartsmöten som planerades kunde endast fyra genomföras fysiskt. Skolbesök ställdes in och kommissionen kunde inte ha fysiska sammanträden. Mest drabbades dock arbetet med att samla in vittnesmål. Intervjuer behövde skjutas på framtiden eftersom digital vana saknades hos vissa grupper, särskilt hos äldre, men också eftersom det finns delar av Norrbotten där bredbandsnätet ännu inte byggts ut.

Vissa av de forskare som kommissionen anlidade kunde inte komma åt relevanta arkiv, då dessa var stängda. Avtalen med dessa forskare behövde därför förlängas, vilket innebar att flera rapporter färdigställdes senare än planerat.

Kommissionen försökte hitta lösningar genom att exempelvis genomföra arkivsökningar i de kommunala arkiv som hade öppet och hålla digitala intervjuer i den mån det var möjligt. Bland annat

intervjuades referenspersoner, det vill säga personer med en särskild sakkunskap inom kommissionens fokusområden, digitalt.

1.3 Arkivering av materialet

Enligt 11 § i arkivlagen (1990:782) ska en statlig myndighet när den har upphört och dess verksamhet inte har förts över till en annan statlig myndighet, överlämna sitt arkiv till Riksarkivet. Överlämnandet ska ske inom tre månader efter att myndigheten har upphört. Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset är en statlig myndighet och omfattas därmed av bestämmelsen i arkivlagen.

Kommissionen noterar att Sanningskommissionen för det samiska folket har lämnat in en begäran till regeringen och Riksarkivet om förvaring av sitt framtida arkiv. Begäran innebär att kommissionen vill få till stånd ett beslut om att arkivet efter att uppdraget har slutförts ska förvaras i Åja – samiskt bibliotek och arkiv hos Åjtte i Jokkmokk. Någon motsvarande institution finns inte för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Kommissionen har därför överlämnat sitt arkiv till Riksarkivet. Arkivet innefattar bl.a. de intervjuer som kommissionen genomfört. Dessa omfattas av sekretess. För att läsa mer om sekretessbestämmelserna, se kapitel 5.

1.4 Begrepp och utgångspunkter

Nedan följer en beskrivning av olika begrepp och utgångspunkter som är centrala för kommissionens uppdrag.

1.4.1 Benämning av minoriteten, området och minoritetens språk

Kommissionen redogör i delbetänkandet för varför den har valt att använda begreppen tornedalingar, kväner och lantalaiset för den erkända nationella minoriteten. Så som framgår i delbetänkandet är den nationella minoriteten tornedalingar inte en homogen grupp utan det finns flera grupper inom minoriteten. Begreppet tornedalingar används vanligtvis om människor som bor i eller har kulturell an-

knytning till Tornedalen. Begreppet omfattar dock inte nödvändigtvis personer bosatta utanför Tornedalen som identifierar sig med minoriteten. Minoriteten har aktivt förespråkats att samtliga tre identitetsbegrepp, tornedalingar, kväner och lantalaiset, ska inkluderas i uppdraget eftersom minoriteten inte har en särskild gemensam benämning som samtliga identifierar sig med.

Lantalaiset är en meänkielispråkig etnonym som historiskt har betecknat jordbrukarna i den meänkielitalande delen av Lappland. Kväner är en beteckning som västskandinaver från järnålder fram till medeltid använde om en folkgrupp bosatt i bottenviksområdet. Även finskspråkiga som invandrade på 1700- och 1800-talen till Nordnorge kallades av norrmännen för kväner. Samma finskspråkiga folk vid bottenvikskusten kallades av svenskarna för finnar. På 1990-talet började en del av minoriteten att benämna sig själva som kväner. De hävdade att de hade en bosättningskontinuitet i regionen från järnåldern och krävde urfolksrättigheter.

När begreppet ”minoriteten” används i slutbetänkandet åsyftas alla de tre grupper som ingår i kommissionens direktiv, nämligen tornedalingar, kväner och lantalaiset. I några enstaka fall har kommissionen dock valt att använda begreppet tornedalingar eller lantalaiset. Detta görs då det är särskilt motiverat utifrån kontexten t.ex. i syfte att beskriva ett traditionellt bosättningsområde. Det förekommer även att intervjupersoner, eller de forskare som skrivit forskarrapporter som ingår som egna publikationer i slutbetänkandet, använder andra begrepp för minoriteten. I historiskt källmaterial används exempelvis begreppen tornedalsfinnar, norrbottensfinnar och även finnar. Oavsett vilka benämningar som används avses den erkända nationella minoriteten.

Med begreppet Tornedalen avses i regel området längs Torneälvens och Muonioälvens dalgångar. Minoriteten bebor dock traditionellt ett betydligt större geografiskt område i Norrbotten där i vart fall Malmfälten i Jellivaara/Gällivare och Kieruna/Kiruna kommuner ingår.

När begreppet ”minoritetsområdet” används i slutbetänkandet åsyftas hela det område som traditionellt bebos av minoriteten. I några enstaka fall har kommissionen dock valt att använda enbart begreppet Tornedalen eller Malmfälten. Detta görs då det är särskilt motiverat utifrån kontexten t.ex. i syfte att beskriva ett traditionellt bosättningsområde. På samma sätt som beskrivits ovan förekommer det även att intervjupersoner eller de forskare som skrivit forskar-

rapporter som ingår som egna publikationer i slutbetänkandet, använder andra begrepp för minoritetsområdet.

Meänkieli är ett finsk-ugriskt språk besläktat med finskan, de nordfinska dialekterna och kvänskan i Nordnorge. Meänkieli har låneord från svenskan. Meänkieli erkändes av riksdagen som ett officiellt nationellt minoritetsspråk i december 1999.⁹ Det östersjöfinska språket, som vi i dag definierar som meänkieli, har dock talats i norra Sverige under oöverskådlig tid av tidigare generationer av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Språket har på svenska benämnts med olika namn såsom norrbottensfinska eller tornedalsfinska. På finska har det kallats suomi eller tornionlaakson suomi och som minoritetsspråk kallas det meänkieli (sv. vårt språk). Även det finska språket utgör i dag ett eget erkänt nationellt minoritetsspråk i Sverige.

När begreppet ”minoritetsspråket” används i slutbetänkandet syftar det på de östersjöfinska språkvarieteter som talats av minoriteten i regionen under 1800- och 1900-talen och som även talas av minoriteten i dag. När tiden innan språket erkändes beskrivs, liksom när personer som intervjuats berättar om dåtiden, kan dock begreppet tornedalsfinska, finska eller lannankieli¹⁰ av naturliga skäl förekomma. När begreppet finska används i en historisk kontext åsyftas vanligtvis ”tornedalsfinska” som var det begrepp som tidigare användes för meänkieli. Det är med andra ord inte självklart att det är riksfinska som åsyftas då begreppet finska nämns i en historisk kontext. Många av de intervjuade använder både beteckningarna meänkieli och finska och åsyftar då minoritetens språk.

Nedan finns en karta som illustrerar minoritetens traditionella bosättningsområde utifrån det förvaltningsområde som ursprungligen erkändes 1999. Fler kommuner har därefter tillkommit i förvaltningsområdet.

⁹ Minoriteten utropade meänkieli till ett språk redan 1988.

¹⁰ Lannankieli är en varietet av meänkieli som används i Kiruna, Kurravaara och Jukkasjärvi.

Figur 1.1 Förvaltningskommuner för meänkieli år 1999

Källa: Samuel Svärd.

1.4.2 Självidentifikation som utgångspunkt

Kommissionen undviker avsiktligt, liksom Europarådet, att definiera vem som tillhör en viss minoritet. Principen om självidentifikation gäller enligt artikel 3 i Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter. Gränserna för identiteter är ofta flytande och Europarådet har inte velat påtvinga någon en kategorisering. Utifrån principen om självidentifikation avgör varje enskild individ själv om hen anser sig tillhöra en nationell minoritet och om hen vill göra anspråk på det skydd och stöd som samhället erbjuder minoriteten. Staterna ska däremot ange vilka de nationella minoriteterna inom statens territorium är, vilket gjordes i samband med att Sverige undertecknade konventionen. För att få status som nationell minoritet har riksdagen bestämt att gruppen ska:

- ha en uttalad samhörighet, som går att urskilja från den övriga befolkningen,
- ha en religiös, språklig, traditionell eller kulturell särart, som den inte delar med andra,
- ha en uttalad vilja att behålla sin identitet, och
- ha historiska eller långvariga band med Sverige.¹¹

Syftet med konventionen är att skydda de nationella minoriteternas fortlevnad, vilket bland annat innebär att all diskriminering av en nationell minoritet är förbjuden och att staten måste vidta åtgärder för att uppnå jämlikhet mellan majoritetsbefolkningen och minoriteterna. Dessa skyldigheter gäller med andra ord i relationen mellan staten och tornedalingarna.

1.5 Minoritetens historia

1.5.1 Några historiska årtal

Nedan följer en förteckning i tidsföljd av skeenden som har berört minoriteten i syfte att ge en kort introduktion till minoritetens historia.

¹¹ Prop. 1998/99:143 *Nationella minoriteter i Sverige*, s. 31.

1809

Gränsen mellan Sverige och Finland dras. Tornedalen delas i två rikshalvor och den finsktalande befolkningen blir minoritet i Sverige.

1842

Folkskolan grundas. Både samiska och finska förekommer som undervisningsspråk.

1869

Ett lönetillägg för lärare som kunde finska och samiska införs. Även läromedel på finska och samiska utvecklas.

1873

En samling av lagar och förordningar om kommunalstyrelse, mantalsskrivning, häradsrätt, strafflag, kyrkolag, legostadga, ägoskifte, lagfart, fattigvård, jakt och fiske (i gränsälven Torne älv) ges ut i finsk översättning. Den trycks i tusen exemplar, varav merparten tillställs länsstyrelsen i Luleå för utdelning till tjänstemän och kommunalstyrelser.

1874

Finnbygdsanslaget instiftas i syfte att bygga ut och utveckla folkskolan i Tornedalen. Under perioden etableras särskilda småskolelärarseminarier, en samiskspråkig och en finskspråkig.

1875

Småskolelärarseminariet i Haparanda bildas. Finska ställs som inträdeskrav.

1886

Genom 1886 års renbeteslag definieras renskötsel som en samisk näring.

1888

Beslut om införande av statliga skolor i Tornedalen med krav på svenska som undervisningsspråk.

1899

Inträdeskravet på finska tas bort vid småskolelärarseminariet.

1903

De första arbetsstugorna etableras och senare införs instruktioner om svenska som enda umgängesspråk.

1904

Luleå stift bildas. Ett av motiven för stiftsbildningen var försvenskning av Tornedalen.

1906

Selma Lagerlöfs skolbok *Nils Holgerssons underbara resa* utkommer, där Tornedalen och andra meänkielitalande områden osynliggörs.

1912

Finska avskaffas som ämne vid småskolelärarseminariet.

1916

Satsningar görs på biblioteksverksamheten. Biblioteken får i uppdrag att sprida svenskspråkig litteratur i Tornedalen och får inte ha finskspråkig litteratur på sina hyllor.

1916–1917

Läromedel av Karl Bernhard Wiklund som var särskilt anpassade för tornedalska förhållanden och med särskilt utarbetade anvisningar för lärare trycks.

1919

Svenska kyrkan övergår till att uteslutande hålla konfirmationsundervisning på svenska.

1921

Finnbygdsutredningen slår fast att befolkningen var positiv till svenska som enda utvisningsspråk och uppfattningen att svenska var deras egentliga modersmål. Reservanten Walde Lorens Wanhainen ifrågasatte tillvägagångssätt och slutsatser, till exempel påståendet att de finskspråkiga barnen inte behöver läsa finska i skolan, eftersom de ju redan kan finska.

1922

Statens institut för rasbiologi inrättas.

1935

Regeringen beslutar om att återinföra finska som frivilligt ämne i fortsättningsskolan.

1940

Kyrka och skola går skilda vägar. Huvudmannaskapet för skolorna upphör som ett resultat av sekularisering och samhällsförändringar.

1954

Arbetsstugorna kommunaliseras och blir kommunala skolhem.

1957

Riksdagsbeslut om att upphäva de lokala förbuden mot att tala finska i skolorna.

1957

Tornedalens bibliotek tillåts ställa fram litteratur på finska på sina hyllor.

1958

Biskop Bengt Jonzon lägger fram en statskyrklig utredning som intar en inkluderande hållning till samiska och finska.

1962

Grundskolans första läroplan (Lgr 62) träder i kraft. I kommuner med finskspråkig befolkning kunde elever välja finska som tillvalsämne i årskurs 7 och 8.

1965

Riksdagen skärper tidigare beslut; det är ”förbjudet att förbjuda barn att tala finska i skola och på raster”.

1968

Alla landets kommuner fick möjlighet att erbjuda hemspråksundervisning.

1969

En ny läroplan för grundskolan (Lgr 69) träder i kraft.

1977

Hemspråksreformen träder i kraft. Det blir obligatoriskt för alla landets kommuner att anordna hemspråksundervisning. Läns skolnämnden i Norrbotten utvecklar läromedel på tornedalsfinska, i syfte att främja aktiv flerspråkighet.

1981

Svenska Tornedalingarnas Riksförbund-Tornionlaaksolaiset, STR-T, bildas.

1999

Tornedalingar blir en av Sveriges officiellt erkända nationella minoriteter.

1999

Tornedalsfinskan får med det officiella namnet meänkieli status som ett av fem officiella minoritetsspråk i Sverige.

2000

Sverige ratificerar Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter och den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk.

1.5.2 Kort historisk bakgrund

Nedan följer en kort beskrivning av minoritetens historia. En längre beskrivning finns i kapitel 4.

Minoritetens långa kontinuitet i Sverige

Det finskspråkiga folket har en lång historia i norra Skandinavien. I slutet av 800-talet beskrev den norske handelsmannen Ottar hur folkgruppen kväner bodde öster om det nuvarande norska territoriet. Av isländska släktkrönikor på 1200-talet framgår att kvänerna bodde någonstans i området kring Bottenviken. I norska protokoll från den nordliga gränsdragningen mellan Sverige och Norge finns dokumenterat så sent som på 1750-talet att kvänerna var bosatta i nuvarande Tornedalen. Bosättningen i Älvdalen var då huvudsakligen finskspråkig.

Under 1100-talet införlivades Finland i det svenska riket och blev en del av konungariket Sverige. Torne älvadal hörde kulturellt till den finskspråkiga delen av riket. När gränsen drogs mellan Åbo och Uppsala stift, hamnade Torne älvadal på den sida som hörde till Uppsala stift. Administrativt och regionalpolitiskt blev Tornedalen alltså en del av den svenskspråkiga sidan, trots att området språkligt och kulturellt hörde till den finskspråkiga.

Minoriteten försörjde sig fram till medeltiden huvudsakligen på fiske och jakt. Boskapsskötsel och senare jordbruk började efterhand utövas i mindre skala. I början av 1500-talet fanns 30 skattlagda byar i minoritetsområdet. I början av 1600-talet etablerades de första nybygggena ovan lappmarksgränsen. Efter inrättandet av lappmarksplakatet 1673 fick sådana jordbruksfastigheter särskilda privilegier, exempelvis skattelättnader. Även bruksverksamhet etablerades i början av 1600-talet.

Den gemensamma finska kulturen var del av ett sammanhängande geografiskt finskspråkigt område som sträckte sig från norra Bottenviken ner till södra Finland och österut in i Ryssland.

Tornedalingar, kväner och lantalaiset som språklig minoritet i Sverige

År 1809 förlorade Sverige nuvarande Finland till Ryssland. Den nya riksgränsen drogs genom det finskspråkiga området längs Torne, Muonio och Könkämä älvar. Därmed blev de finskspråkiga på den svenska sidan av Tornedalen språkligt och kulturellt en minoritet i Sverige, medan de finskspråkiga på den finska sidan blev den numerärt största språkliga gruppen i Finland. Svenska myndigheter kallade vid denna tidpunkt minoritetsområdet i Norrbotten för Finnbygden.

Jordbrukets och industrialiseringens utveckling

Efterhand utvidgades jordbruket i minoritetsområdet men det beskrevs vid sekelskiftet 1900 som irrationellt och primitivt. Med järnvägens framdraging till Gällivare och Kiruna i slutet av 1800-talet förändrades det tidigare lantbruksbaserade hushållet på landsbygden i grunden. Under några decennier byggdes järnvägar, vattenkraft och vägar i stor skala. Även skogsbruket utvecklades och blev mer storskaligt. Den ökande befolkningen i kombination med industrialiseringen gjorde att många inom minoriteten flyttade till industrisamhällen vid kusten och malmfälten.

Minoriteten ses som ett främmande element och hot av den svenska staten

Från 1840-talet spreds en inomkyrklig laestadiansk väckelse bland den samiska och finskspråkiga befolkningen i Sverige, Norge och Finland. Laestadianismen, som predikades på finska, sågs under 1800-talet som ett främmande element i Svenska kyrkan. För att "civilisera" laestadianerna strävade Svenska kyrkan efter att utveckla skolväsendet och sprida svenskt språk och kultur i minoritetsområdet.

Under början av 1900-talet växte även rasbiologiska idéer fram och 1922 etablerades det rasbiologiska institutet i Uppsala. Finsk-ugriska grupper ansågs stå på en lägre utvecklingsnivå vilket, enligt rasbiologerna, hotade att degenerera den "svenska rasen".

Från 1809 och fram till 1960-talet förknippades minoritetsområdet också med olika militära hotbilder. Det ryska hotet underströks

under 1890-talets förryskning i Finland. Under 1940-talet utspelades andra världskriget på andra sidan gränsen och efterföljdes av kalla kriget. Minoritetsområdet blev en militär buffertzona mot ett tänkt hot österifrån.

Utbildning som ett verktyg i assimileringpolitiken

År 1842 grundades den svenska folkskolan. Både samiska och finska användes inledningsvis som undervisningsspråk. Ett särskilt lönetillägg infördes 1869 för lärare som talade samiska eller finska. Även läromedel på samiska och finska utvecklades. Ecklesiastikdepartementet instiftade 1874 ett särskilt anslag, Finnbygdsanslaget, för att bygga ut och utveckla folkskolan i Tornedalen. Det användes ett år senare till att starta ett småskollärarseminarium i Haparanda. Kunskaper i finska var ett inträdeskrav för att bli antagen till småskollärarseminariet.

I takt med att den nationalistiska ideologin växte sig starkare, blev också införandet av det svenska språket i skolväsendet allt viktigare. År 1888 etablerades fyra folkskolor som finansierades av staten på villkor att svenska skulle vara det enda undervisningsspråket. I motsats till de övriga kommunala folkskolorna var staten alltså huvudman över dessa skolor, och kunde därför, via domkapitlet, ha kontroll över dem. Kravet på att enbart svenska fick användas som undervisningsspråk i de statliga skolorna innebar i praktiken ett förbud mot att tala finska.

Tornedalens folkhögskola grundades 1899 och finansierades från början via privata donationer, men fick också tidigt statligt stöd. Motiveringen bakom skolans inrättande var att den behövdes som ett värn mot den finska nationalismen, vars förespråkare anklagade svenska myndigheter för att försvenska Tornedalen.

Länsstyrelsen i Norrbottens län startade ambulerande bildningskurser i svenskt språk och svensk kultur. Dessa kurser övertogs senare av Tornedalens folkhögskola. Bibliotekets stadgar tillät fram till 1950-talet endast litteratur på svenska, vilket i praktiken innebar att finskspråkig litteratur var förbjuden. Länsstyrelsen delade även ut gratis svenska tidskrifter och erbjöd föräldrar att skicka sina barn till svenskspråkig bygd under skolloven.

Arbetsstugorna som etablerades 1903 var en form av internat dit barn flyttade från sju års ålder. Anledningen kunde vara att de levde under fattiga förhållanden eller hade långa avstånd till skolan. Barnen fick genom arbetsstugan tillgång till undervisning i skolan där undervisningsspråket var svenska. Flickorna fick i arbetsstugorna lära sig att sköta hushåll medan pojkarna fick lära sig ett hantverksyrke. Senare infördes instruktioner till föreståndarinnorna att de skulle se till att barnen talade svenska. Instruktionen tolkades av föreståndarinnorna som att barnen skulle förbjudas att tala finska.

Sammanfattningsvis var målet med de olika utbildningarna att införa svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet, men också att integrera minoriteten i det framväxande demokratiska samhället. I praktiken utformades utbildningarna som ett led i försvenskningen. Svenska kyrkan, Länsstyrelsen i Norrbottens län och Skolöverstyrelsen var pådrivande institutioner. Försvenskningen fick kritik bl.a. från finska nationalisterna som ansåg att Sverige bedrev en assimilerrande språkpolitik i minoritetsområdet.

Fortsatt undervisning på svenska efter andra världskriget

Efter andra världskriget betraktades de tidigare värdekonservativa nationalistiska värderingarna som alltmer främmande. Sverige gav stöd till FN-stadgan och allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna. Men det var fortsatt i praktiken förbjudet att tala finska i skolan. Många inom minoriteten var i högre grad än tidigare tvåspråkiga och utbildningarna i minoritetsområdet hade blivit en integrerad del av det nationella utbildningssystemet. Det ansågs självklart att skolbarnen inte skulle tala annat än svenska i skolan.

Förbud mot att tala finska i skolan tas bort

I slutet av 1950-talet väcktes kritiska röster mot den förda assimileringsspolitiken. I riksdagen krävdes att förbudet att använda finska i skolan skulle tas bort. Riksdagen beslutade 1957 att upphäva de lokala förbuden mot att tala finska i skolorna. Skolöverstyrelsen kom samma år med ett påpekande till de lokala skolstyrelserna om att ta bort förbuden. Skolöverstyrelsen skickade 1965 ett nytt påpekande till de lokala rektorerna om att skolbarnen inte fick förbjudas att tala

finska i skolan och på raster. Det visar att förbudet då fortfarande fanns kvar på vissa håll.

Länsskolnämnden i Norrbotten kom i en utredning fram till att svenska fortsatt skulle vara undervisningsspråk men framhöll samtidigt betydelsen av att andra språk skulle beaktas i undervisningen. Genom hemspråksreformen blev det 1977 obligatoriskt för kommunerna att anordna modersmålsundervisning i finska men frivilligt för eleverna och deras föräldrar att välja.

Minoriteten organiserar sig

Minoritetens politiska organisering kan ses som en konsekvens av assimileringpolitiken. STR-T bildades 1981 i syfte att bevara minoritetens språk och kultur.

Förbundet vände sig mot att staten undertryckt och nedvärderat minoritetens språk och kultur. Meänkieli utropades vid invigningen av Meän Akateemi den 27 februari 1988 som eget språk. Det dröjde dock till 1999 innan meänkieli fick status som ett nationellt minoritetsspråk i Sverige med det officiella namnet meänkieli. Sedan dess har STR-T och andra organisationer arbetat för att stärka minoritetens språk, kultur och identitet samt för att öka inflytandet och representationen i frågor som berör minoriteten. Organisationerna arbetar också som kunskapsstöd och samrådspartners till myndigheter och kommuner som har uppdrag som rör de nationella minoriteterna. Många meänkielitalande i Sverige menar att de har en lika lång historia som samerna i området. År 1999 bildades Kvenlandsförbundet som en transnationell organisation för de finskspråkiga minoriteterna i Norge och Sverige med krav på urfolksrättigheter. Föreningen Svenska Kväner-Lantalaiset bildades 2019 i Kiruna, och är i dag en lokalförening till STR-T.

1.6 En bred definition av vad som omfattas av assimileringspolitik

Enligt kommittédirektivet ska kommissionen granska och kartlägga assimileringpolitiken som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historia synliggörs. En närmare definition av begreppet assimilering finns dock inte i direktiven.

Ordet assimilering betyder kortfattat att omvandla något till större likhet med omgivningen. Assimilering i ett sociologiskt perspektiv är den process varigenom individer eller grupper av annan etnisk bakgrund absorberas i den dominerande kulturen i ett samhälle. Att bli assimilerad innebär att anta egenskaperna hos den dominerande kulturen i en sådan grad att det blir omöjligt att skilja den assimilerade gruppen från andra medlemmar av samhället.

Den kartläggning som kommissionen ska genomföra enligt kommittédirektivet handlar om de ageranden under 1800- och 1900-talen som ledde till införandet av det svenska språket och svenska sedvänjor inom meänkielitalande områden. Direktivet beskriver hur såväl staten som Svenska kyrkan och eventuellt andra aktörer varit delaktiga i att på olika sätt undertrycka minoriteten, dess språk och dess kultur. Vidare nämns att den förda assimileringspolitikerna har drabbat minoriteten som grupp men också inneburit kränkningar och övergrepp av enskilda individer inom minoriteten. Men direktivet beskriver även andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för minoriteten, t.ex. industrialisering, förflyttning av arbetskraft och uppbyggandet av välfärdsamhället. Därutöver ska kommissionen analysera omfattningen av och orsakerna till att minoriteten utsattes för rasbiologiska undersökningar och hur dessa finansierades.

Inom ramen för uppdraget har 161 intervjuer genomförts. Ytterligare 32 intervjuer ligger till grund för Lars Elenius undersökning av skol- och språkpolitiken (Skolbarn mellan två språk). Av intervjuerna framgår att en majoritet har upplevt en ofrivillig förlust av bland annat språk och kultur. Men det framgår även att intervjupersoner har upplevt olika grader av tvång i samband med assimileringen och att intervjupersonernas erfarenheter är mångfacetterade. Exempelvis uppger flera att det har varit positivt att få lära sig svenska och bli en del av det svenska samhället men att det var fel att det skedde på bekostnad av det egna språket och kulturen.¹² Intervjupersonernas berättelser om upplevd skam över och stigmatisering av det egna språket och kulturen som en följd av assimileringspolitikerna är mycket vanliga. Kommissionen har eftersträvat en bred och allsidig kartläggning av assimileringspolitikerna genom att synliggöra intervjupersonernas olika upplevelser.

¹² Intervju 11, 23, 34, 52, 60, 67, 68, 88, 141, 146.

Kommissionen har som utgångspunkt för sin kartläggning fokuserat på assimileringens politikens anspråk på språk- och kulturförändringar och de konsekvenser som detta har fått för minoriteten inom en rad olika områden. I flera intervjuerna har det framkommit att frågor om rätten till renskötsel, mark, vatten, jakt och fiske är centrala för minoriteten.

Utövandet av traditionella näringar anses vara en del av rätten till ett kulturliv enligt artikel 27 i konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter. Enligt artikeln ska de som tillhör en etnisk, religiös eller språklig minoritet inte förvägras rätten att i gemenskap med andra medlemmar av sin grupp ha sitt eget kulturliv, bekänna sig till och utöva sin egen religion eller använda sitt eget språk. Kommittén för mänskliga rättigheter, som granskar efterlevnaden av konventionen, har tolkat att rätten till ett eget kulturliv innefattar traditionella näringar kopplade till användandet av markresurser, så som jakt och fiske.¹³

Minoriteten har sedan lång tid tillbaka bedrivit jakt och fiske. Minoriteten har även historiskt ägnat sig åt renskötsel. Flera personer som kommissionen har intervjuat upplever att de har fråntagits sina rättigheter avseende renskötsel, mark, vatten, jakt och fiske som en del av den statligt förda assimileringens politiken.¹⁴ Dessa frågor kan anses omfattas av kommissionens uppdrag att analysera och redovisa andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för minoriteten. Mot den bakgrunden och i syfte att ge en bred bild av assimileringens politikens konsekvenser för minoriteten har kommissionen bedömt att även frågor om renskötsel, jakt, fiske, mark och vatten som en del av minoritetens kulturarv, ska omfattas av kommissionens kartläggning.

Sammanfattningsvis syftar kommissionens kartläggning av assimileringens politik till att ge en bred och allsidig bild av den politik som har inneburit att minoriteten helt eller delvis förlorat eller haft svårigheter att bevara och utveckla sitt språk, sin kultur och sin identitet.

¹³ General Comment adopted by the Human Rights Committee under article 40, paragraph 4, of the International Covenant on Civil and Political Rights. CCPR/C/21/Rev.1/Add. 5, 26 April 1994.

¹⁴ Intervju 12, 14, 47, 69, 71, 81, 88, 96, 158, 161.

1.6.1 Vad är en kränkning eller ett övergrepp?

Kommissionen har granskat och kartlagt historiska oförrätter i form av kränkningar och övergrepp som begåtts mot tornedalingar, kväner och lantalaiset. För att kunna göra det behöver kommissionen definiera vad som kan anses utgöra en kränkning eller ett övergrepp i detta sammanhang.

Ett sätt att bedöma vad som ska anses vara en kränkning eller ett övergrepp är att utgå från individens subjektiva upplevelse. Eftersom en central del i kommissionens uppdrag är att samla in berättelser från enskilda är det oundvikligt att den enskildes subjektiva upplevelse blir avgörande för bedömningen.

Ett annat sätt att bedöma vad som ska anses vara en kränkning eller ett övergrepp är att jämföra eller granska agerandet i relation till någon form av måttstock eller norm för att bedöma om det var förkastligt i relation till måttstocken eller normen i fråga. Att i efterhand granska ett historiskt skeende eller ett förhållningssätt i förhållande till dagens värderingar är givetvis vanskligt. I vissa fall framgår i kommissionens material att en dåtida norm har överträtts. Kommissionen ser dock inte en sådan överträdelse som en förutsättning för att anse att en handling utgjort en kränkning eller övergrepp.

Begreppet kränkning kan förstås på två sätt:

- För det första är det en juridisk term som avser ett angrepp mot en persons integritet. Sådana kränkningar av mänskliga rättigheter kan vara fysiska och kopplade till våldsbrott men också verbala i fråga om olaga hot. De inrymmer ofta ett tydligt maktperspektiv, särskilt om de riktar sig mot individer som har svårt att värna sin integritet.
- För det andra kan kränkning vara ett mindre precist begrepp för en upplevd oförrätt riktad mot en individ eller ett kollektiv, med syftet att förnedra, diskriminera eller skapa rädsla.

I den senare bemärkelsen kan det vara rimligt att låta begreppet stå för subjektivt upplevd och kränkande behandling, även om handlingen inte juridiskt hade definierats som en kränkning.

Begreppet övergrepp kan vara synonymt med kränkning, och det är sällan meningsfullt att göra skillnad mellan dessa begrepp. Övergrepp kan, liksom kränkning, vara av såväl fysiskt som känslomässigt slag. En skillnad som kan göras mellan övergrepp och kränkning är

att övergrepp handlar om handlingar som även objektivt sett anses innefatta våld, tvång och övervåld dvs. det handlar inte enbart om den subjektiva upplevelsen.

Utifrån denna begreppsanvändning har utsatta i historien och deras efterkommande generationer rätten att definiera en kränkning. Kränkningar saknar en tydlig avgränsning i tid och överskrider inte sällan generationsgränser på så sätt att även efterkommande generationer som inte har upplevt kränkningen, kan känna sig kränkta. I försoningssammanhang framstår detta perspektiv som särskilt viktigt.

1.6.2 Statens ansvar för assimileringpolitiken och retroaktivitetsdilemmat

Frågan om den svenska statens ansvar för de historiska orättvisor som minoriteten har drabbats av har funnits med som en central fråga under kommissionens hela arbete. Ansvarsfrågan är en viktig länk mellan kommissionens historiska kartläggning och kommissionens förslag till åtgärder. Det som har framkommit i kommissionens kartläggning, har aktualiserat frågan om vem eller vilken aktör som ska anses vara ansvarig för den assimileringspolitik som minoriteten utsatts för. Frågan har tagits upp både i de intervjuer kommissionen genomfört och i de forskarrapporter kommissionen beställt. Det har även förts en bredare debatt i samhället om detta.

Ansvarsfrågan har både handlat om kränkningar som har drabbat enskilda och om hur assimileringpolitiken har drabbat minoriteten som grupp. I detta avsnitt förs ett resonemang kring olika utgångspunkter för hur man kan se på ansvarsfrågan. I kapitel 12 redogörs för kommissionens bedömning i ansvarsfrågan i förhållande till staten och Svenska kyrkan. Det är viktigt i sammanhanget att understryka att kommissionen inte har i uppdrag att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ekonomisk kompensation till enskilda som drabbats.

Frågan om ansvar för historiska orättvisor är komplex då den väcker frågor kring hur man ska förhålla sig till det retroaktivitetsdilemma som uppstår: kan man hålla en nutida aktör ansvarig för historiska orättvisor som drabbat en folkgrupp i en annan tid och under andra förutsättningar? Anspråk på upprättelse och försoning har ofta möjliggjorts av förändrade värderingar och i vissa fall förändrad lagstiftning.

En del av de orättvisor som uppmärksammas i dag kan ha bedömts helt annorlunda när de inträffade. Det faktum att kränkningar och övergrepp har begåtts i en annan tid, med andra värderingar, behöver dock inte betyda att de alltid var förenliga med lag eller ansågs moraliskt acceptabla. Ansvarsfrågan bör därför inte avfärdas lättvindigt med hänvisning till att de historiska orättvisorna ägde rum i en annan tid.

Det finns flera tänkbara utgångspunkter för hur man kan se på ansvarsfrågan beroende på vad syftet är. Om ersättning ska betalas ut till enskilda för tidigare kränkningar blir ansvarsfrågan ofta en juridisk fråga. Om det däremot handlar om att brett kartlägga historiska kränkningar och övergrepp utan att se till ansvarsfrågan i enskilda fall, kommer ansvarsfrågan mer att handla om vilken aktör som kan anses ta det moraliska ansvaret för det inträffade och vill eller kan ta det politiska ansvaret för att gottgöra de historiska orättvisorna.

Staten kan anses ha ett moraliskt ansvar att kompensera för historiska orättvisor även om det inte finns ett juridiskt ansvar att ersätta den drabbade. Ett exempel på det synsättet är när den svenska staten i gottgörande syfte gav ekonomisk kompensation till personer som steriliserats mot sin vilja eller som utsatts för allvarlig vanvård i den sociala barnvården.¹⁵ Fokus vid den typen av ersättning ligger på den utsattas behov av upprättelse. Det behöver då inte nödvändigtvis vara klarlagt vem som kan lastas för de historiska orättvisorna men det som har skett måste på något sätt anses vara förknippat med utövandet av politisk auktoritet.

En annan möjlig utgångspunkt är att diskutera statens ansvar för att komma till rätta med vad som kan kallas bestående orättvisor. När ett samhälle präglas av stor ojämlikhet som består över lång tid kan man enligt detta synsätt inte komma till rätta med problemen utan att förstå orättvisornas historiska rötter och hur tidigare kränkningar lever kvar i utsatta gruppers kollektiva minne. Med sådant fokus på historiska orättvisors verkningar i dagens samhälle blir det inte lika avgörande att slå fast vem som varit ansvarig för ett visst beslut. Vad som i stället hamnar i förgrunden är att staten ofta är den enda aktören som i dag har kapacitet att gottgöra. Men även med detta synsätt finns anledning att undersöka hur det som har skett var förknippat med utövandet av politisk auktoritet.

¹⁵ Prop. 2011/12:160 *Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården* och prop. 1998/99:71 *Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall*.

En tredje potentiell utgångspunkt är att argumentera för att den aktör som dragit nytta av en orättvisa kan ha ett ansvar för att gottgöra den. Den som har dragit nytta av någon annans orätta handlande – även om det skett ofrivilligt – kan ha ett ansvar.

Slutligen behöver frågan om principalansvar nämnas. Principalansvar kan kortfattat beskrivas som en arbetsgivares ansvar för skador orsakade av arbetstagar. I kommissionens kartläggning har det framkommit att särskilt barn har farit illa på arbetsstugor eller i skolan där ansvaret för missgärningar kan anses vila på de ansvariga för institutionen.

Assimileringspolitiken var sanktionerad av staten och de kränkningar och övergrepp som människor upplevde var en direkt eller indirekt följd av assimileringsspolitiken. Oaktat hur det förhåller sig med ansvarsfrågan är det klarlagt att assimileringsspolitiken har lett till en skada för den förfördelade parten. Det handlar bl.a. om att språket skambelagts och i flera fall gått förlorat, förlust av kulturella näringar samt upplevelser av rasbiologiska undersökningar. Konsekvenserna av detta lever vidare än i dag och innebär bl.a. att minoriteten inte har haft och än i dag i praktiken inte har lika rättigheter och möjligheter som befolkningen i övrigt. För att en försoningsprocess överhuvudtaget ska vara möjlig behöver bestående missförhållanden åtgärdas.

Det som framkommit gällande statens och Svenska kyrkans agerande och oförmåga eller underlåtenhet att skydda enskilda – särskilt barn – skulle med dagens mått mätt anses strida mot grundläggande mänskliga rättigheter som framgår av bl.a. regeringsformen och Sveriges internationella åtaganden, såsom konventionen om barnets rättigheter (barnkonventionen) och Europeiska konventionen till skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (Europakonventionen om mänskliga rättigheter).

Staten kan inte anses vara juridiskt ansvarig för kränkningar och övergrepp som inträffade innan Sveriges folkrättsliga åtaganden om mänskliga rättigheter hade trätt i kraft. Däremot har staten, utifrån utgångspunkten att staten har ett ansvar för att komma till rätta med bestående orättvisor som lever vidare i dag, ett moraliskt ansvar för assimileringsspolitikens konsekvenser och att reparera den skada som uppstått. Därutöver har staten ett rättsligt ansvar att i dag vidta åtgärder som främjar minoritetens kultur och identitet (se nästa avsnitt).

Svenska kyrkan var fram till 2000 en del av staten och ansvarade bland annat för utbildningsfrågor. Som trossamfund och myndighetsutövare hade Svenska kyrkan en ledande roll i verksamhet som riktades mot minoriteten.

Sammanfattningsvis bör staten ta ansvar för de historiska kränkningarna och övergreppen som minoriteten utsatts för. Kommissionen utvecklar sin bedömning i ansvarsfrågan i kapitel 12.

1.6.3 Staten har en skyldighet i dag att främja förutsättningarna för minoritetens kultur och identitet

Sverige är skyldigt både genom nationell rätt och folkrätt att vidta nödvändiga åtgärder för bevarandet av minoritetens språk och kultur. En minoritets rätt till sin kultur och identitet kommer till uttryck i regeringsformens bestämmelse om att det samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas.

Oförmågan eller underlåtenheten att skydda minoritetens kultur och språk strider mot regeringsformens 2 § och mot 4 § lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk om att det allmänna har ett särskilt ansvar för att skydda och främja de nationella minoritetsspråken. Det allmänna ska enligt samma bestämmelse även i övrigt främja de nationella minoriteternas möjligheter att behålla och utveckla sin kultur. Barns utveckling av en kulturell identitet och användning av det egna minoritetsspråket ska särskilt främjas. Vidare har det allmänna enligt 8 § språklagen (2009:600) ett särskilt ansvar för att skydda och främja de nationella minoritetsspråken.

Sverige är även folkrättsligt skyldigt att främja minoritetens kultur och språk. Enligt ramkonventionens artikel 4 har Sverige åtagit sig att främja fullständig och effektiv jämlikhet mellan personer som tillhör en nationell minoritet och majoritetsbefolkningen inom alla områden av det ekonomiska, sociala, politiska och kulturella livet. Enlig ramkonventionens artikel 5 punkt 1 har Sverige åtagit sig att främja de förutsättningar som är nödvändiga för att personer som tillhör en inhemsk minoritet ska ges möjlighet att bibehålla och utveckla sin kultur och bevara de väsentliga beståndsdelarna av sin identitet, nämligen religion, språk, traditioner och kulturarv. Vidare ska konventionsstaterna enligt punkten 2 i samma artikel avhålla sig från åtgärder som syftar till assimilering av personer som tillhör natio-

nella minoriteter mot deras vilja och skydda personer från varje åtgärd som syftar till sådan assimilering. Enligt språkstadgan ska staten vidta åtgärder för att främja minoritetsspråken, samt underlätta och uppmuntra till användning av dessa (artikel 7).

Sammanfattningsvis är Sverige skyldigt enligt både nationell rätt och folkrätt att främja förutsättningarna för minoriteten att behålla sin kultur och sin identitet i form av språk, traditioner och kulturarv.

1.6.4 Kommissionens syn på sanning och försoning

I kommissionens delbetänkande *Ko ihmisarvoa mitathiin/Då människovärdet mättes* (SOU 2022:32) diskuteras begreppen sanning och försoning i avsnitt 1.3. Kommissionen avser inte att upprepa det som skrivs där utan hänvisar till avsnittet. Kommissionen utvecklar nedan sin syn på sanning och försoning i förhållande till den kartläggning kommissionen gjort.

För att försoning ska vara möjlig krävs en korrekt, sammanhängande och allsidig redogörelse för händelser, erfarenheter och upplevelser. Förutom rent historiska händelser handlar det om erfarenheter och upplevelser av betydelse för minoriteten, både på individuell och kollektiv nivå. Utifrån den utgångspunkten har kommissionens ambition varit att beskriva

- de faktiska historiska händelserna och hur dessa påverkat minoriteten,
- de olika erfarenheter och upplevelser som finns inom minoriteten och hur dessa påverkat minoriteten.

Historiska händelser redovisas främst utifrån den kunskap kommissionen har fått från de forskningsrapporter som kommissionen beställt. Det handlar om en redovisning av historiska händelser som kan verifieras utifrån skriftliga källor.

De olika erfarenheter och uppfattningar som finns inom minoriteten redovisas med utgångspunkt i intervjumaterialet. Materialet visar på ett mönster i assimileringspolitiken vad gäller till exempel förlust av språk och rätt till naturresurser samt bristande möjligheter till inflytande till följd av att minoritetens organisationer saknar tillgång till forum för dialog och tillräckliga ekonomiska medel. Samtidigt är det viktigt att nämna att erfarenheter och upplevelser kan

skilja sig åt mellan personer inom minoriteten. Det finns exempelvis personer med både negativa och positiva upplevelser av försvenskningsspolitiken.

För att göra en så informerad sanningsenlig beskrivning som möjligt har kommissionen använt sig av olika källor. Kommissionen har ofta diskuterat relationen mellan dessa källor och reflekterat kring exempelvis olika tidsepoker, kopplingar mellan händelser, hur historiska händelser påverkat nutiden och de metodfrågor som intervjuinsamlingen gett upphov till (se kapitel 5).

1.6.5 Utgångspunkter för en upprättelse- och försoningsprocess

Regeringen har i direktiven slagit fast att den svenska assimileringsspolitiken har drabbat minoriteten tornedalingar, kväner och lantalalet som grupp men också inneburit kränkningar och övergrepp av enskilda individer inom minoriteten. Ett erkännande av minoritetens och de enskildas lidande utgör en utgångspunkt för upprättelseprocessen.

Upprättelseprocesser innehåller vanligtvis¹⁶ följande delar:

- Sanningssökande och dokumentation.
- Erkännande och ursäkt.
- Kompensation, ekonomisk eller av annat slag.
- Åtgärder för att förhindra upprepning.

Ambitionen om upprättelse och försoning berör många relationer, exempelvis den mellan minoriteten och majoritetssamhället och mellan olika grupper inom minoriteten. Att uppnå upprättelse, och förhoppningsvis så småningom försoning, kan innebära att relationen mellan exempelvis de som utsatts och de ansvariga aktörerna, eller mellan olika minoritetsgrupper, omvärderas och utvecklas under processen. En sådan omvärdering kan till exempel innebära inslag av konflikt och avståndstagande, liksom fördjupade insikter, acceptans och återuppbyggnad av tillit. En upprättelseprocess behöver ges tid och utrymme för dialog mellan de inblandade och inom den grupp

¹⁶ SOU 2011:9 *Barnen som samhället svek – åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården*, s. 49.

som varit utsatt. Kommissionen gör bedömningen att den fördjupade dialogen, bearbetningen och återupprättandet av relationer kan ske först efter att kommissionen lämnat sitt slutbetänkande. Kommissionens kartläggning och granskning kan därför närmast beskrivas som starten på en längre process.

Kommissionens arbete med att påbörja en upprättelseprocess bör även ses som del av en internationell trend av att stater tar ansvar för historiskt agerande. Liknande processer har tidigare genomförts i andra länder, vilket behandlas närmare i kapitel 3. I kapitel 13 redogör kommissionen närmare för sin bedömning av förutsättningar för en upprättelse och försoningsprocess.

2 Sveriges åtaganden om nationella minoriteters rättigheter

2.1 Förenta nationerna (FN)

Det internationella ramverket för skyddet av de mänskliga rättigheterna tar sin utgångspunkt i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna från 1948. Den följdes år 1966 av två internationella konventioner: konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter, och konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter. Konventionerna är juridiskt bindande för de stater som tillträtt dem – däribland Sverige. Därefter har det inom FN utvecklats ett antal internationella konventioner till skydd för utsatta individer på områden inom vilka det visat sig finnas ett särskilt skyddsbehov.

Sverige har anslutit sig till en majoritet av de centrala FN-konventionerna om mänskliga rättigheter och rapporterar regelbundet till relevanta FN-mekanismer om det nationella arbetet för att säkerställa full respekt för de mänskliga rättigheterna, bl.a. till de olika konventionernas särskilda kommittéer.

I artikel 27 i konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter anges att i de stater där det finns etniska, religiösa eller språkliga minoriteter, ska de som tillhör sådana minoriteter inte förvägras rätten att i gemenskap med andra medlemmar av sin grupp ha sitt eget kulturliv, att bekänna sig till och utöva sin egen religion eller att använda sitt eget språk. Bestämmelsen innebär dels ett förbud mot diskriminering, dels en skyldighet för stater att positivt stödja minoriteternas strävanden att bevara sin särart.

I FN:s konvention om barnets rättigheter (barnkonventionen) finns även särskilda bestämmelser om minoriteter och språk. I artikel 30 anges att i stater där det finns etniska, religiösa eller språkliga minoriteter eller personer som tillhör en ursprungsbefolkning, ska ett barn som tillhör en sådan grupp inte förvägras rätten att tillsam-

mans med andra medlemmar av sin grupp ha sitt eget kulturliv, att bekänna sig till och utöva sin egen religion eller att använda sitt eget språk. Sedan den 1 januari 2020 gäller barnkonventionen som svensk lag.

I UNESCO-konventionen mot diskriminering i utbildning från 1960 erkänns rätten för medlemmar av nationella minoriteter att bedriva egen undervisningsverksamhet, inklusive att upprätthålla skolor samt, beroende på varje stats undervisningspolitik, att använda sig av eller undervisa i deras eget språk.

FN:s generalförsamling antog 1992 en deklaration om minoriteters rättigheter som inte är juridiskt bindande, men som däremot kan vara vägledande för medlemsstaterna. Enligt deklarationen ska medlemsstaterna vidta de åtgärder som behövs för att personer som tillhör minoriteter ska kunna åtnjuta de mänskliga rättigheterna utan att utsättas för diskriminering. Medlemsstaterna ska vidare skapa förutsättningar för personer som tillhör minoriteter att utveckla sin kultur och sitt språk. Staterna bör även vidta lämpliga åtgärder för att personer som tillhör minoriteter ska ha möjlighet att lära sig sitt modersmål eller att få undervisning i modersmålet.

Agenda 2030

FN:s generalförsamling antog den 25 september 2015 resolutionen Agenda 2030 för hållbar utveckling. Agendan innebär att alla medlemsländer i FN förbundit sig att arbeta för att uppnå en socialt, miljömässigt och ekonomiskt hållbar värld till år 2030. Agendan innehåller 17 mål och 169 delmål som i Sverige kallas de globala målen. Dessa ersätter de tidigare milleniemålen, men är mer omfattande. Till skillnad från milleniemålen, som i praktiken blev relevanta enbart för låg- och medelinkomstländer, är målen i Agenda 2030 universella och ska tillämpas i alla länder som gemensamt bär ett ansvar för dess genomförande. De är också integrerade och odelbara.

Agenda 2030 tydliggör att hållbar utveckling är avgörande för en gemensam framtid och att alla tre dimensionerna av hållbar utveckling, den ekonomiska, den miljömässiga och den sociala, måste samverka. Agendan underlättar och stödjer ett sektorsövergripande arbete på alla nivåer i samhället vilket är en förutsättning för en hållbar utveckling.

De nationella minoriteternas rättigheter har direkt koppling till flera mål och delmål i agendan, bl.a. mål tre om god hälsa och välbefinnande, mål fyra om god utbildning för alla och mål tio om minskad ojämlikhet. Att säkerställa efterlevnaden av de nationella minoriteternas rättigheter är ett led i processen för att uppfylla de globala målen och i förlängningen att genomföra Agenda 2030.

2.2 Europarådet

Europarådet bildades efter andra världskriget för att säkerställa respekten för mänskliga rättigheter och grundläggande friheter. Inom ramen för organisationen har två konventioner utarbetats till skydd för minoriteter och deras språk. Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter trädde i kraft den 1 februari 1998.¹ Den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk trädde i kraft den 1 mars.² Både konventionerna ratificerades av Sverige år 2000.

Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (Europakonventionen) är sedan 1995 svensk lag. I artikel 14 anges att åtnjutande av de fri- och rättigheter som anges i konventionen ska säkerställas utan någon åtskillnad såsom på grund av kön, ras, hudfärg, språk, religion, politisk eller annan åskådning, nationellt eller socialt ursprung, tillhörighet till nationell minoritet, förmögenhet, börd eller ställning i övrigt.

Inom Europarådet finns Europadomstolen för mänskliga rättigheter som i vissa fall kan pröva klagomål från enskilda gällande kränkningar av Europakonventionen.

2.2.1 Ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter

I samband med att Sverige ratificerade ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter angavs att de nationella minoriteterna i Sverige är judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar. Konventionen syftar till att skydda såväl nationella minoriteter som enskilda personer som tillhör nationella minoriteter.

¹ Ramkonvention om skydd för nationella minoriteter, SÖ 2000:2.

² Europeisk stadga om landsdels- eller minoritetsspråk, SÖ 2000:3.

Konventionen innehåller bestämmelser som garanterar nationella minoriteter en rad mänskliga rättigheter och grundläggande friheter: bl.a. skydd från diskriminering, fientlighet och våld, mötes-, förenings-, yttrande-, tanke-, samvets- och religionsfrihet samt åsikts- och yttrandefrihet på det egna språket. Staterna som tillträtt konventionen åtar sig vidare att erkänna att den som tillhör en nationell minoritet har rätt att fritt och utan ingripande använda sitt minoritetsspråk privat och offentligt, och såväl muntligt som skriftligt.

Sveriges genomförande av ramkonventionen har kritiserats

Europarådet har tillsatt en rådgivande kommitté som övervakar att ramkonventionen följs. De stater som har ratificerat ramkonventionen är skyldiga att vart femte år rapportera om genomförandet av den.

Kommittén har i den senaste avslutade granskningen från september 2018 rekommenderat att Sverige omedelbart bör vidta bl.a. följande åtgärder:

- Stärka tillämpningen på lokal nivå av lagen om nationella minoriteter och nationella minoritetsspråk; ändra lagstiftningen i de fall där den föreskriver ett alltför stort utrymme för skönsmässig bedömning; införa ett effektivt rättsmedel i händelse av bristande efterlevnad av lagen.
- Öka tillgängligheten till undervisning i och på minoritetsspråk, i synnerhet genom att göra minoritetsspråkläraryrket attraktivare; i nära samarbete med minoritetsföreträdare utarbeta en vittomfattande policy för nationella minoritetsspråk i förskoleutbildningen och motsvarande förskolläraryrkesutbildning.

Kommittén rekommenderar att Sverige därutöver vidtar bl.a. följande åtgärder:

- Säkerställa att den rättsliga och institutionella ramen ger personer som tillhör minoriteter tillräckligt skydd mot diskriminering och att Diskrimineringsombudsmannen fortsätter att ha bekämpning av diskriminering av personer som tillhör minoriteter högt på dagordningen.

- I samarbete med minoritetsföreträdare ta fram och tillämpa adekvata metoder för insamling av disaggregerade och anonyma data om situationen för personer som tillhör nationella minoriteter, med iakttagande av såväl internationella skyldigheter avseende skydd av personuppgifter som principen om frivillig och fri själv-identifikation.
- Fortsätta satsningar på att främja nationella minoritetsspråk genom digitala medier samtidigt som man beaktar det fortsatta behovet av traditionella medier; involvera minoritetsföreträdare i framtagandet av sändningstillståndet för nästa tillståndsperiod.
- Vidta kraftfulla åtgärder så att äldre som tillhör nationella minoriteter kan få vård och omsorg på sitt minoritetsspråk.
- Säkerställa att läroböcker och andra läromedel samt program- och kursplanerna (university curricula) för lärarutbildningen innehåller relevant och aktuell information om nationella minoriteter så att kraven om detta i den nationella läroplanen uppfylls.
- Stödja digitala resurser för undervisning på och i minoritetsspråk, i synnerhet på de mindre använda minoritetsspråken och varieteter av dessa.³

Kritik inom ramen för den pågående granskningen

Sverige lämnade in sin senaste rapport angående efterlevnaden av ramkonventionen i juni 2021. Den rådgivande kommittén gjorde ett s.k. landbesök i Sverige i mars 2023 i syfte att inhämta ytterligare information. STR-T har skickat in en s.k. skuggrapport till den rådgivande kommittén med synpunkter på Sveriges efterlevnad av konventionen.

I rapporten framkommer följande: Språkfrågan är viktig men STR-T är kritisk till att minoritetens kultur och historia inte ges utrymme i olika sammanhang där minoriteten inkluderas. Exkluderingen, osynliggörandet och förminskningen av minoriteten och dess angelägenheter ter sig alltmer systematisk. Statens exkludering av minoriteten i viktiga frågor och den icke likvärdiga behandlingen av

³ Resolution CM/ResCMN(2018)9 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Sweden.
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016808d5a35.

minoriteter stärker motsättningar som staten en gång skapat genom sin beblandning i folkgruppernas liv och leverne. Det återstår arbete inom äldreomsorg, språk och utbildning för att meänkieli ska ha förutsättningar att leva. Den kritiserade utbildningskedjan är fortfarande mycket bristfällig och uppföljning saknas, vilket gör det enkelt för huvudmän att inte efterleva lagen. Slutligen uttrycker STR-T stor oro för minoritetens framtid och meänkielis överlevnad.⁴

2.2.2 Den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk

Huvudsyftet med språkstadgan är att skydda Europas kulturella mångfald. Språkstadgan bygger på insikten att det finns ett stort antal minoriteter som lever i Europa och att vissa av dessa minoriteters språk hotas att försvinna. Varje stat väljer vilka nationella minoritetsspråk som ska skyddas under språkstadgan och nivån på detta skydd. Staten ska dessutom peka ut inom vilket eller vilka geografiska områden förstärkt skydd ska ges.

Enligt språkstadgan krävs det att ett landsdels- eller minoritetsspråk ska ha använts av hävd i ett visst territorium inom en stat (s.k. historisk geografisk anknytning) av medborgare i staten, och att språket ska skilja sig från det officiella språket. Vidare ska språket talas av ett tillräckligt stort antal personer så att det motiverar olika åtgärder för skydd och främjande. Invandrarspråk och dialekter av landets majoritetsspråk anses falla utanför definitionen. Om ett språk inte uppfyller kravet på historisk geografisk anknytning är det att betrakta som ett territoriellt obundet språk. För territoriellt obundna språk är skyddsnivån lägre och mer allmänt hållen. De olika skyddsnivåerna beskrivs närmare i olika delar av konventionen. Del I innehåller en rad inledande bestämmelser. Del II innehåller generella mål och principer som gäller alla de språk en stat har erkänt. I del III beskrivs det förstärkta skyddet som går längre än grundskyddet.

Finska, meänkieli och samiska uppfyller kravet på historisk geografisk anknytning och omfattas därmed av skyddet enligt del III inom ett visst angivet område. Det innebär att talare av finska, meänkieli och samiska har särskilt starka rättigheter i vissa delar av Sverige.

⁴ *Allvarlig negligering, Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaisets kommentarer gällande Sveriges femte rapport till Europarådet, skuggrapport, 2023-03-18. Komm2023/00072/Ku 2020:01-85.*

Rättigheterna handlar bland annat om tillgång till utbildning, massmedier och samhällsservice på sitt språk. Jiddisch och romani chib är territoriellt obundna språk i Sverige. För dessa språk gäller skydd enligt del II i konventionen, som handlar om att främja språkens användning i landet men som inte är lika detaljerade.

Sveriges genomförande av språkstadgan har kritiserats

Europarådet har tillsatt en expertkommitté som övervakar att staterna skyddar och respekterar rättigheterna i språkstadgan. De stater som har ratificerat stadgan är skyldiga att vart tredje år rapportera om genomförandet av dess artiklar.

Expertkommittén rekommenderar i sin senaste granskning av Sverige att särskilt följande rekommendationer prioriteras:

1. Att inkludera språk som diskrimineringsgrund i diskrimineringslagen.
2. Att se till att modersmålsundervisningen uppfyller de krav som anges i konventionen och erbjuder en adekvat språkundervisning som gör att eleverna kan uppnå fullt utvecklad kompetens i de berörda språken.
3. Att öka utbudet av tvåspråkig undervisning för finska och samiska, och se till att tvåspråkig undervisning erbjuds även för meänkieli.
4. Att se till att undervisning i förskolan, eller en avsevärd del av undervisningen i förskolan, är på samiska, finska och meänkieli, i alla relevanta kommuner.
5. Att utveckla ett lärarutbildningssystem som utgår från såväl de minoritetsspråkstalandes behov som situationen för respektive språk.

Sverige ska senast den 1 december 2023 informera Europarådets expertkommitté om vilka åtgärder som vidtagits med anledning av rekommendationerna.⁵

⁵ Recommendation CM/RecChL(2023)2 of the Committee of Ministers on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Sweden. Adopted by the Committee of Ministers on 19 April 2023.
https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680aaf818.

2.3 Nationell reglering om nationella minoriteter och minoritetsspråk

Regeringsformen (1 kap. 2 §) föreskriver att det samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas. Nu gällande lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk trädde i kraft 1 januari 2010. Lagen innehåller bestämmelser om nationella minoriteter, nationella minoritetsspråk, förvaltningsområden och rätten att använda minoritetsspråk hos förvaltningsmyndigheter och domstolar samt bestämmelser om förskola och äldreomsorg.

Samtliga kommuner och andra myndigheter är skyldiga att informera minoriteterna om deras rättigheter. De är också skyldiga att skydda och främja minoriteternas språk och kultur. Särskilt viktigt är barns och ungas rätt att få utveckla sitt språk och sin kultur. Dessutom är kommuner och andra myndigheter skyldiga att ge minoriteterna inflytande över frågor som berör dem.

I förvaltningsområdena för finska, meänkieli och samiska är kommunerna skyldiga att ordna förskola och äldreomsorg på minoritetsspråken. De personer som vill använda sitt minoritetsspråk i kontakten med kommuner och andra myndigheter har rätt att göra detta både muntligt och skriftligt. Även den som är part eller ställföreträdande part i ett mål eller ärende i domstol har rätt att använda minoritetsspråket i domstol.

Den 1 januari 2019 trädde ändringar i lagen i kraft som innebär att rättigheter och skyldigheter stärktes ytterligare. Lagändringen innebär bl.a. ett förstärkt skydd för samiska, finska och meänkieli inom förvaltningsområdena. Kommunerna och regionerna är t.ex. skyldiga att anta mål och riktlinjer för sitt minoritetspolitiska arbete och dessa ska på begäran kunna lämnas ut till den myndighet som har uppföljningsansvar för lagen. Rätten till service och omvårdnad som erbjuds inom ramen för äldreomsorgen av personal som behärskar finska, meänkieli respektive samiska har också stärkts.⁶ Den 1 mars 2022 trädde en ändring till lagen i kraft som innebär att förvaltningsmyndigheter ska ge de nationella minoriteterna möjlighet till inflytande i frågor som berör dem och så långt det är möjligt samråda med minoriteterna i sådana frågor.⁷

⁶ SFS 2018:1367.

⁷ SFS 2022:68.

2.4 Regeringens politik för de nationella minoriteterna

Regeringens mål för politiken för nationella minoriteter är att ge skydd för de nationella minoriteterna och stärka deras möjligheter till inflytande samt stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande.⁸ Effekterna av de minoritetspolitiska målen följs upp inom tre delområden:

- diskriminering och utsatthet,
- inflytande och delaktighet, och
- språk och kulturell identitet.⁹

Sametinget och Länsstyrelsen i Stockholm har regeringens uppdrag att följa upp minoritetspolitikens utveckling årligen. I deras senaste rapport om minoritetspolitikens utveckling under 2022 konstateras att regeringens mål långt ifrån är uppnått. Den övergripande bilden vad gäller kommuners och regioners arbete inom det minoritetspolitiska området är att det inte har skett några tydliga framsteg sedan 2019.¹⁰

⁸ Prop. 2008/09:1 *Budgetpropositionen för 2009*, utg.omr. 1.

⁹ Prop. 2008/09:158 *Från erkännande till egenmakt. Regeringens strategi för de nationella minoriteterna*.

¹⁰ *Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022*. Länsstyrelsen Stockholm, rapport 2023:11.

3 Andra exempel på arbete för sanning och försoning

Sannings- och försoningskommission för tornedalingar, kväner och lantalaiset var den första kommission av detta slag som tillsatts i Sverige. I kommissionens uppdrag ingick att följa arbetet i Norges sannings- och försoningskommission för samer, kväner och norskfinnar samt motsvarande arbete i Finland, och i andra länder. I denna del beskrivs uppdraget och arbetet i Norges och Finlands kommissioner samt uppdraget och arbetet i Kanadas och Grönlands sannings- och försoningskommissioner. Även relevanta svenska exempel på arbete för upprättelse och försoning beskrivs nedan.

Mot bakgrund av arbetet i ovannämnda sannings- och försoningskommissioner och relevanta svenska exempel sammanfattas slutligen de lärdomar som kan dras angående förutsättningarna för arbetet i Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

3.1 Sannings- och försoningskommission som verktyg

En sannings- och försoningskommission är ett självständigt organ som granskar historiska händelser och söker sanningen om vad som verkligen hänt, ofta under en specifik tidsperiod och i förhållande till utpekade parter. Det handlar ofta om att kartlägga omfattande kränkningar av mänskliga rättigheter eller andra övergrepp som staten eller andra aktörer i maktposition har begått. Något som också ofta betonas är att sanningskommissioner förväntas genomföra en oberoende granskning av det som hänt.

En sannings- och försoningskommission har i de flesta fall till uppgift att beskriva vad som skett och att identifiera aktörer som varit ansvariga för, eller bidragit till, att det kunnat ske. Den samlar

in uppgifter om det som hänt genom att lyssna på personer som varit utsatta eller delaktiga och genom att granska dokument och arkiv. Genom att synliggöra dessa händelser kan personer som varit utsatta få upprättelse. Det kan bidra till försoning och läkande, och att konflikter på sikt minskar.

En närliggande term är vitbok. Vitbok har använts i många olika sammanhang men främst som benämning för dokumentation i relation till skuld- och ansvarsfrågor. Som exempel kan de vitböcker som svenska Utrikesdepartementet publicerade för att dokumentera Sveriges agerande under andra världskriget nämnas. Skillnaden mellan begreppen är att en sanningskommission även har ett kompensatoriskt och framåtsträvande syfte, medan en vitbok ofta stannar vid en granskning av vad som hänt.

En sannings- och försoningskommission ska tillhandahålla möjligheter för dem som utsatts för övergrepp att få upprättelse, återställa deras rätt till sanning samt främja samhällsförändringar som förhindrar en upprepning.¹

Andra begrepp som brukar användas i sammanhanget är bl.a. reparativ rättvisa (restorative justice), gottgörelsepolitik (reparations politics) och övergångsrättvisa (transitional justice). Begreppet övergångsrättvisa är en samlingsterm för de processer och mekanismer som ingår i ett samhälles agerande för att hantera konsekvenserna av att allvarliga kränkningar av mänskliga rättigheter skett. Övergångsrättvisa handlar om offren, deras rättigheter och värdighet. Den syftar till ansvarsutkrävande, erkännande och gottgörelse, exempelvis i form av skadestånd, för dem som utsatts för kränkningar och övergrepp. Detta kan behöva ske via kanaler och processer som ligger utanför det ordinarie rättssystemet. Genom rättsliga processer, politiska reformer eller andra åtgärder är målet att förhindra att något liknande sker igen.²

För att uppnå upprättelse är en viktig komponent att det fastställs vem som varit ansvarig.³ I vilken mån och i vilken form ansvarsutkrävande ska ske är centrala frågor i en diskussion om övergångs-

¹ Se bl.a. Arvidsson 2018, *Sanningskommission på svenska: Riksdagsdebatt om upprättelse och ansvarsutkrävande för historiska orättvisor* i Mänskliga rättigheter i samhället, Arvidsson, Halldenius och Sturfelt (red.).

² ICJT (International Center for Transitional Justice) 2013, *What Is Transitional Justice?* <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>.

³ ICJT 2013, *Truth Seeking – Elements of Creating an Effective Truth Commission*, s. 3.

rättvisa. Ibland har amnesti erbjudits i utbyte mot att förövarna ger vittnesmål. Ibland har det krävts någon form av botgöring.

Sannings- och försoningskommissioner i andra länder har ofta tillsatts efter kolonialisering, folkmord, statsorganiserad terror och inbördeskrig, och då varit en del i en större process av övergångs-rättvisa. Kommissionerna har i flera fall varit del av omfattande och långsiktiga samhällsförändringar, för att till exempel skapa fred eller att etablera rättssäkerhet och fungerande, demokratiska institutioner. Genom att klarlägga skeenden och motiv bakom konflikter har målet varit att olika grupper ska kunna fortsätta leva tillsammans efter motsättningarna.

Under senare år har sannings- och försoningskommissioner också inrättats i västerländska länder som redan är demokratier. Både syfte, direktiv och process för dessa kommissioner skiljer sig från de kommissioner som tillsatts i tidigare konfliktområden. Mandatet är ofta mer begränsat, till exempel till att arbeta med kartläggning av historiska skeenden i syfte att bidra till upprättelse för en specifik minoritet. Sannings- och försoningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaiset ingår i denna senare kategori av sanningskommissioner. Detsamma gäller för de norska och finska kommissionerna som beskrivs nedan, liksom för den kanadensiska och grönländska som beskrivs i avsnitt 3.5. Även de vitböcker om förtryck av romer och samer, samt utredningen om vanvård i den svenska sociala barnvården som refereras i avsnitt 3.6, hör således dit.

3.2 Norges sannings- och försoningskommission för samer, kväner och norskfinnar

3.2.1 Bakgrund till kommissionens uppdrag

Under 2018 beslutade Norges Storting om en sannings- och försoningskommission för att granska statens förnorskningspolitik samt statens kränkningar av samer, kväner och norgefinnar. Sedan det ursprungliga direktivet skrevs har uppdraget utvidgats till att även omfatta en kartläggning av den norska statens behandling av skogsfinnar.

De senaste 30 åren har det vidtagits åtgärder för att råda bot på de allvarliga negativa konsekvenser som norska myndigheters förnorskningspolitik har fått för de nämnda minoriteterna. Den norska statens ansvar för att säkra samernas rätt att utveckla sin kultur, sitt

språk och sin gemenskap regleras i den norska grundlagen sedan 1988. År 1989 inrättades det norska Sametinget och ett år senare, 1990, ratificerade Norge som första land i världen ILO-konventionen nr 169 om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder (ILO 169). Den s.k. Finnmarksloven, en lag som syftar till att förvalta Finnmarkens naturresurser på ett balanserat och hållbart sätt, trädde i kraft 2005. Norska staten har också bett om ursäkt för den tidigare förda politiken gentemot samerna. När Norge ratificerade Europarådets ramkonvention till skydd för nationella minoriteter och den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk år 1999, fick kväner och norgefinnar ställning som nationella minoriteter i Norge. Kvänska blev erkänt som nationellt minoritetsspråk i Norge 2005.

De oförrätter som samer, kväner, norgefinnar och skogsfinnar har blivit utsatta för påverkar fortfarande förhållandet mellan dessa grupper och majoritetsbefolkningen. Under en längre tid, framför allt från och med 2010-talet, växte det bland minoriteterna fram en frustration över det glapp man upplevde fanns mellan de formella rättigheterna som den norska staten förbundit sig till och bristen på implementering i praxis.⁴ Begäran om en offentlig kommission med uppdrag att granska förnorskningspolitiken och dess konsekvenser lades fram av norska Sametinget första gången 2014.⁵

3.2.2 Kommissionens uppdrag och arbete

Kommissionen, vars officiella namn var Kommisjonen for å granske fornorskingspolitikk og urett overfor samer, kvener og norskfinnar avslutade sitt arbete den 1 juni 2023. Kommissionens uppdrag sammanfattades i följande punkter:

- Kommissionen skulle göra en historisk kartläggning som beskrev norska myndigheters politik och verksamhet gentemot samer och kväner/norskfinnar lokalt, regionalt och nationellt.

⁴ Johnsen 2021, *Negotiating the meaning of TRC in the Norwegian context*, s. 24 i (red.) Guðmarsdóttir, Sigríður, et al. *Trading Justice for Peace? Reframing reconciliation in TRC processes in South Africa, Canada and Nordic countries*.

⁵ Mandat for Kommisjonen for å granske fornorskingspolitikk og urett overfor samer, kvener og norskfinnar, <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Organene/sannhets--og-forsoningskommisjonen/sannhets--og-forsoningskommisjonens-mandat/>.

- Konsekvenserna av förnorskningspolitiken skulle undersökas. Kommissionen skulle ta reda på hur förnorskningspolitiken har påverkat majoritetsbefolkningens syn på samer och kväner/norskfinnar samt undersöka politikens effekter fram till i dag.
- Kommissionen skulle föreslå åtgärder som bidrar till försoning.

Syftet med granskningen var att lägga en grund för ett erkännande av samers, kväners, norgefinnars och skogsfinnars erfarenheter av norska myndigheters assimilering- och förnorskningspolitik och de konsekvenser som dessa erfarenheter har lett till både på grupp- och individnivå. Avsikten var också att sprida kunskap om myndigheternas och den norska statens behandling av minoriteterna och minoriteternas kultur. Huvudmålsättningen var att kommissionen genom detta skulle lägga grunden för en fortsatt försoning mellan majoritetsbefolkningen och samer, kväner, norgefinnar respektive skogsfinnar.

Den norska kommissionen, liksom den svenska, uppmuntrades att ha ett nordiskt perspektiv och att ha regelbunden kontakt med kollegor i de andra nordiska länderna.

Kartläggning av förnorskningspolitiken och dess konsekvenser

Den viktigaste delen av den norska kommissionens arbete var att undersöka den politik som norska myndigheter bedrev gentemot samer, kväner, norgefinnar och skogsfinnar, lokalt, regionalt och nationellt, från 1800-talet fram till i dag. Kommissionen hade i uppdrag att undersöka och dokumentera ideologin bakom de åtgärder som vidtogs, samt vilka konsekvenser åtgärderna fick. Skolväsendets roll, liksom andra religiösa, akademiska, kulturella eller sociala institutioners och organisationers verksamhet, ingick.

Det ansågs viktigt att belysa skillnader mellan och inom de olika grupperna eftersom den politik som genomfördes inte var likadan gentemot de olika minoriteterna. Tidigare forskning visar exempelvis att den norska staten definierade kväner, norgefinnar och samiska grupper som gränsminoriteter, bl.a. av säkerhetspolitiska skäl, och utsatte dem för mer repressiva åtgärder än andra minoriteter. I kartläggningen ingick också frågan om hur förnorskningspolitiken påverkat majoritetsbefolkningens uppfattning om minoriteterna, samt om det funnits några skillnader mellan hur män och kvinnor behandlades.

Slutligen skulle kommissionen undersöka förekomsten av hat, diskriminering och andra konsekvenser av förnorskningspolitiken för dagens samer, kväner, norgefinnar och skogsfinnar. Detta skulle främst ske rörande minoriteternas utövande av språk och kultur men också utifrån andra materiella, sociala, hälsomässiga och identitetsmässiga perspektiv.

Kommissionen uppmantrades även att bidra till att följeforskning kunde genomföras och att den kunskap som kommissionen tog fram spreds till allmänheten. Det gjordes exempelvis inom ramen för projektet Trucom – Expectations, Truth and Reconciliation in a Democratic Welfare State – som genomförs under åren 2020–2024 vid Norges arktiska universitet.⁶ Projektet har granskat den norska kommissionens arbete och effekter. Det etablerades också ett forskningsnätverk (ReconTrans) bestående av forskare från Sydafrika, Kanada och Norge som under 2018–2023 arbetat med jämförande studier av sannings- och försoningsprocesser i dessa länder. Boken *Trading Justice for Peace* gavs ut av nätverket 2021.⁷

Organisering av kommissionens arbete

Norges kommission var en arbetande kommission, vilket innebar att ledamöterna arbetade aktivt. Några ledamöter var med på öppna möten och genomförde intervjuer medan andra ledamöter arbetade med slutrapporten.

Sekretariatet hade sin arbetsplats på Handelshögskolan i Tromsø. Arbetet i sekretariatet bestod av intervjuarbete men också efterföljande arbete, till exempel dokumentation av intervjuer, upprättande av avtal med intervjupersoner och analys av material. Sekretariatet tog också emot insänt material för analys och arkivering. Arkivering av insänt material gjordes också digitalt för att alla ledamöter skulle ha tillgång till det. Sekretariatet hade två praktikanter som ansvarade för transkribering av intervjuerna.

⁶ Läs mer om projektet Trucom – Expectations, Truth and Reconciliation in a Democratic Welfare State på följande länk: https://uit.no/project/trucom_no.

⁷ Guðmarsdóttir, Regan och Solomons 2021, *Trading Justice for Peace – Reframing Reconciliation in TRC Processes in South Africa, Canada and Nordic Countries*, s. 6.

Metod för insamlande av personliga berättelser

Kommissionen arbetade med två typer av möten: stora öppna möten och mindre kaffemöten. Vid de stora mötena kunde enskilda hålla kortare anföranden om oförrätter som har skett och hur dessa skulle kunna gottgöras. Mötena spelades in och live-sändes på kommissionens Youtube-kanal i den mån det var tekniskt möjligt. Det var både ett sätt att tillgängliggöra mötena för de som inte kunde vara där och ett sätt att dokumentera berättelser. Kommissionen eftersträvade att samarbeta med lokala aktörer, till exempel arrangerades möten tillsammans med kommunen.

Enskilda intervjuer gjordes både av sekretariatet och ledamöterna i samband med de större mötena och vid kaffemöten. Kommissionen ingick även avtal med ett antal olika organisationer för att göra intervjuer (bl.a. Arran lulesamisk senter).

Medieuppmärksamhet inför de stora mötena kunde innebära både för- och nackdelar. Å ena sidan var synliggörandet något kommissionen eftersträvade, men å andra sidan kunde medieuppmärksamheten ibland avskräcka människor från att medverka.

Det krävdes omfattande administrativa förberedelser inför mötena, bl.a. gjorde kommissionen lokal efterforskning om ortens historia.

Konsekvenser av förnorskningspolitiken

Kommissionen slår i sin slutrapport fast att förnorskningspolitiken har lett till allvarliga konsekvenser för samer, kväner, norgefinnar och skogsfinnar. Samisk, kvänsk och skogsfinsk kultur har nedvärderats historiskt, vilket medfört en språk- och kulturförlust, men även en kunskapsbrist om dessa grupper i befolkningen. Förnorskningsprocessen har, tillsammans med andra samhällsförändringar, dessutom lett till att minoriteternas traditionella näringar har blivit hårt pressade.

Även efter det att förnorskningspolitiken avecklats fortlever attityderna och strukturerna som assimileringpolitiken skapat. Ett exempel på konsekvenser när det gäller språkförlusten är att flera samiska språk är allvarligt hotade. För skogsfinnar är språkskiftet redan genomfört, eftersom det inte längre finns skogsfinnar som lärt sig språket från sina föräldrar.

Många barn får inte undervisning i sitt minoritetsspråk i skolan eftersom det saknas lärare som kan undervisa på samiska och kvänska.

Språkförlusten har medfört att minoriteternas kultur i liten grad överförs till nästa generation.

När det gäller de traditionella näringarna, t.ex. rennäring och fiske, har de samiska rättigheterna trängts undan av andra intressen i de samiska områdena.

När det gäller kunskap om minoriteterna i det norska samhället är den fortfarande låg trots att kännedom om samiska språk, kultur och traditioner utgjort en integrerad del av de nationella läroplanerna i många år.

Utöver minoriteternas språk- och kulturförlust är en konsekvens av assimileringspolitikerna att den norska befolkningen gått miste om den rikedom minoriteternas språk och kultur kan bidra med.

Förslag till åtgärder för försoning

De åtgärder som den norska kommissionen har föreslagit syftar till att skapa större jämlikhet mellan majoritets- och minoritetsbefolkningen. Enligt uppdraget kan det t.ex. handla om åtgärder för att fortsätta främja de samiska, kvänska och finska språken och kulturerna eller för att informera och sprida kunskap om förnorskningspolitiken och dess effekter.

De förslag kommissionen lade fram rör områdena kunskap och kunskapsförmedling, språk, kultur, förebyggande av konflikter och implementering av regelverk.

Inom området *kunskap och kunskapsförmedling* föreslås bl.a. att:

- ett nationellt kunskapscenter om förnorskningspolitik och orättvisa, med ansvar för forskning, dokumentation, kunskapsförmedling och försoningsarbete, inrättas, samt att
- kunskapsspridningen om förnorskningspolitiken och dess konsekvenser stärks i grundskolan, gymnasieskolan samt på högskolor och universitet.

Inom området *språk* föreslås bl.a. att:

- en nationell satsning på kontinuerlig språkutbildning för kvänska och samiska språk genomförs, från förskola till vuxenutbildning, samt att

- det tas fram en handlingsplan för kvänska för att öka antalet språk-användare, så att kvänskan på sikt kan lyftas från del II till del III i den europeiska språkstadgan.

Inom området *kultur* föreslås bl.a. att:

- de ekonomiska ramarna för samiska, kvänska och skogsfinska turist-näringar och institutioner stärks, samt
- en omfattande och långsiktig nationell satsning på samisk, kvänsk, norskfinsk och skogsfinsk kultur genomförs som ett led i förso-ningsarbetet.

Inom området *förebyggande av konflikter* föreslås bl.a. att:

- en utredning genomförs om inrättandet av ett permanent rådgiv-ande organ för regeringen i frågor som rör nationella minoriteter, inklusive former för medbestämmande,
- en kartläggning av egendoms- och nyttjanderätter i områdena utanför Finnmárku/Finmark/Finmarkku genomförs i enlighet med internationell rätt. Detta ska innefatta rätt till renbete utan-för dagens renskötseldistrikt och nationella minoriteters nytt-janderätt genom hävd.

Inom området *implementering av regelverk* föreslås bl.a. att:

- en översyn av bristande genomförande av beslut på det minori-tetspolitiska området inleds som ett led i Stortingets styrning av förvaltningen,
- myndigheterna uppmanas att stärka utbildningen för offentligt anställda om samer, kväner och skogsfinnar och deras rättigheter.

3.3 Finlands sannings- och försoningskommission för samer

3.3.1 Bakgrund till kommissionens uppdrag

Finland var ett av de första länderna att underteckna den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk 1992. Finland ratificerade även Europarådets ramkonvention till skydd för nationella minori-

teter 1998. Samerna erkändes som urfolk i Finland 1999 och deras rätt att bevara och utveckla sitt språk och sin kultur är inskriven i grundlagen. Sametinget grundades 1996.

I oktober 2021 tillsatte den finländska regeringen, i nära samarbete med sametinget och skolornas⁸ byastämna, Sannings- och försoningskommissionen för samer.⁹ I juni 2022 pausades arbetet till följd av att två av kommissionens fem medlemmar samt kommissionens generalsekreterare avgick, eftersom de ansåg att det saknades förutsättningar för att uppdraget skulle kunna uppfyllas. Kritik riktades bl.a. mot regeringens hantering av samernas rätt till mark, vatten och naturresurser. I samband med att arbetet skulle återupptas i december 2022 utbröt en konflikt om definitionen av samer i samband med en utredning om en ny reglering av vem som ska få rösta i Sametinget i Finland. Sametinget krävde att den finska regeringen skulle säkerställa samernas rätt till självbestämmande genom att samerna själva får rätten att avgöra vem som är same, och därmed över förutsättningarna för medlemskap i samiska institutioner. Att detta inte säkerställts upplevdes som att staten fortsätter att kränka samernas rättigheter, vilket ansågs försvåra möjligheterna att samtidigt bedriva en trovärdig sannings- och försoningsprocess.¹⁰ Kommissionen skulle från början ha lämnat sin slutrapport den 30 november 2023, men har fått förlängd tid till den 31 december 2025.

3.3.2 Kommissionens uppdrag och syfte

Målet för kommissionens arbete är att sammanställa och synliggöra samernas erfarenheter av finländska statens och olika myndigheters agerande och de konsekvenser som detta fått för samerna. Sannings- och försoningskommissionens uppgifter är att:

- identifiera och bedöma diskriminering både i det förflutna och i dag, inklusive statens assimileringspolitik,

⁸ På svenska: ”skoltsamer”.

⁹ Statsrådet 2021, Sannings- och försoningskommissionen för samer inleder sitt arbete i Finland, pressmeddelande, 2021-10-28, <https://valtioneuvosto.fi/sv/-/10616/sannings-och-forsoningskommissionen-for-samer-inleder-sitt-arbete-i-finland>.

¹⁰ Statsrådet 2023, *Statsrådet antog meddelande om främjande av likabehandling, jämställdhet och icke-diskriminering*, pressmeddelande, 2023-08-31, <https://vnk.fi/sv/-/statsradet-antog-meddelande-om-framjande-av-likabehandling-jamstallldhet-och-icke-diskriminering>.

- identifiera tidigare kränkningar av rättigheter samt utreda hur dessa påverkar samerna och deras samhälle i dag,
- lägga fram förslag för främjande av kontakten såväl mellan samerna och staten som samerna emellan, samt
- öka medvetenheten om samerna som Finlands urfolk.

Syftet med sannings- och försoningsprocessen är m.a.o. att identifiera och bedöma diskriminering – både historiskt och i dag. I det ingår att granska statens assimileringspolitik och kränkningar av rättigheter samt utreda hur dessa påverkat och påverkar samerna och det samiska samhället. Det ingår också att lägga fram förslag för att främja kontakten såväl mellan samerna och finska staten som samerna emellan. Avsikten är att finländska staten som resultat av processen ska ta sitt ansvar att tillsammans med sametinget, skolternas byastämma och andra samiska aktörer, främja samernas rättigheter i Finland.

Kartläggning och synliggörande av samernas erfarenheter¹¹

Målet med kommissionens arbete är att det ska bli en grund för försoning mellan samerna och staten. I det ingår att skapa förändringar på strukturell nivå och ett gemensamt förtroende, som förbättrar samernas möjligheter att bevara och utveckla sitt språk och sin kultur. En del av detta är samernas traditionella näringar med deras nära koppling till frågor som rör mark och vatten.

Kommissionens kartläggning ska sammanställa samernas erfarenheter av statens och olika myndigheters agerande och de effekter dessa aktörers ageranden har haft och fortsätter att ha för samerna som urfolk.

Ett ytterligare mål för kommissionens arbete är att öka kunskapen om samerna och samisk kultur bland majoritetsbefolkningen för att på så sätt skapa förutsättningar för en positiv utveckling av relationerna mellan minoritets- och majoritetsbefolkningen.

¹¹ Vid tidpunkten för utformandet av detta betänkandes hade arbetet i Finlands sannings- och försoningskommission inte kommit så långt att arbetsmetoder och åtgärdsförslag närmare kunnat presenteras.

Samråd med andra nordiska kommissioner

I mandatet framgår att samerna är ett folk som är bosatt i fyra länder och att motsvarande sannings- och försoningsprocesser pågår eller planeras i Norge och Sverige. Därför finns det enligt mandatet anledning att beakta ett nordiskt perspektiv och skapa kontakter med de övriga kommissionerna i Norden.

3.4 Den svenska sanningskommissionen för det samiska folket

Regeringen beslutade i november 2021 om en sanningskommission för det samiska folket i syfte att kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv samt dess konsekvenser för det samiska folket. Kommissionen ska också synliggöra och sprida kunskap om samernas erfarenheter och kommissionens slutsatser samt lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjar försoning. Uppdraget ska redovisas senast den 1 december 2025.¹²

3.4.1 Beslut om inrättande och bakgrund till kommissionen

Sedan 2010 omnämns det samiska folket särskilt i en grundlagsbestämmelse om främjandet av minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv (1 kap. 2 § sjätte stycket regeringsformen). I den proposition där förslaget lämnades uttalade regeringen att samerna har en särställning som erkänt urfolk här i landet.¹³

Den samiska ungdomsorganisationen Sáminuorra skrev 2008 ett brev till dåvarande ansvariga minister med krav på att regeringen skulle inrätta en sanningskommission för samerna. Därefter bedrev även Sametinget ett förberedelsearbete i frågan fram till 2019.

Sametinget begärde i en framställning till regeringen 2019 att regeringen skulle finansiera en process för att i samarbete med Sametinget inrätta en oberoende sanningskommission om den svenska

¹² Dir. 2021:103 *Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket.*

¹³ Prop. 2009/10:80 *En reformerad grundlag*, s. 189.

statens övergrepp mot det samiska folket. Regeringen beslutade i juni 2020 att tilldela Sametinget särskilda medel för förberedelser och förankring i det samiska samhället inför etablerandet av en sanningskommission (Ku2019/01253, A2020/01285).¹⁴

Sametinget redovisade i mars 2021 uppdraget och lyfte då fram några områden som Sametinget ansåg att kommissionen borde granska, men påpekade att angelägna perspektiv och erfarenheter kunde saknas i rapporten. Regeringen delade Sametingets uppfattning om behovet av en allsidig granskning. I november 2021 beslutade regeringen direktivet till en sanningskommission med uppgift att kartlägga och granska den politik som förts mot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket.¹⁵

3.4.2 Kommissionens uppdrag och arbete

Kommissionen har ett brett uppdrag och det är kommissionens uppgift att närmare bestämma vilka områden som ska granskas och hur arbetet ska bedrivas. Uppdraget begränsas inte till en viss tidsperiod utan avser tiden fram till i dag. Kommissionen ska bl.a.

- kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna och relevanta aktörers agerande vid genomförandet av den politiken,
- sprida kunskap om och öka den allmänna förståelsen för samernas historia och hur historiska oförrätter påverkar dagens villkor för samerna samt verka för att denna kunskap förs vidare till kommande generationer, samt
- lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjar försoning och ett livskraftigt samiskt samhälle.

Uppdraget ska slutredovisas senast den 1 december 2025.

¹⁴ Ku2019/01253 *Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket.*

¹⁵ Dir. 2021:103 *Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket.*

Kartläggning av den politik som förts mot samerna

Kommissionen ska kartlägga och granska den politik som förts mot samerna, och vilka konsekvenser den haft för det samiska folket. Centralt i arbetet är insamlingen av berättelser och vittnesmål från samer. I övrigt ska granskningen och kartläggningen genomföras inom fyra huvudområden:

- Lagstiftning och gränsdragningar rörande mark och vatten med mera (området innefattar även exploatering av naturresurser).
- Tvångsförflyttningar av samer.
- Renskötselrätten (särskilt konsekvenserna av 1928 års renbeteslag).
- ”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken, rasbiologin och skingring av det samiska kulturarvet (området innefattar även språk- och skolpolitik).

Andra områden kan tillkomma utifrån teman som kommer upp under intervjupersonernas berättelser.

Organisering av kommissionens arbete och metod för insamling

Kommissionens ledamöter sammanträder regelbundet. Sekretariatets leds av en huvudsekreterare som ansvarar för att fördela arbetet. Sekretariatet har sin arbetsplats i Stockholm men också i andra delar av landet.

Insamling av berättelser och vittnesmål från samer sker huvudsakligen via enskilda intervjuer eller genom skriftliga underlag. Kommissionen håller även s.k. samtalsmöten under 2023 och början av 2024 på den svenska sidan av Sápmi och på några större orter i södra Sverige. Syftet med mötena är att sprida information om kommissionens uppdrag och ta del av synpunkter och förslag på uppdraget från minoriteten under informella samtal. Ett annat viktigt syfte är att informera om möjligheten att dela sin berättelse vid en enskild intervju.

3.5 Andra tidigare exempel på sannings- och försoningskommissioner

I följande avsnitt beskrivs det arbete som genomförts av Kanadas och Grönlands sannings- och försoningskommissioner under 2000-talet. Dessa två exempel har valts eftersom det finns likheter med den svenska Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Likheterna består i att Kanada och Grönland, liksom Sverige, är stabila demokratier som tillsatt kommissioner för att göra upp med historiska oförrätter begångna inom ramen för nuvarande statsskick. I det grönländska sammanhanget finns dock också en relevant kolonial historia med den danska staten. Kommissionerna i dessa länder har, liksom den svenska kommissionen, arbetat för upprättelse för grupper som funnits i länderna sedan före statsbildningen och som utsatts för kränkningar och övergrepp som en del i en statlig assimileringspolitik.

3.5.1 Kanada

Sannings- och försoningskommissionen i Kanada upprättades som ett resultat av en rättslig uppgörelse, *Indian Residential Schools Settlement Agreement*, som drivits fram av ursprungsbefolkningen i landet. Kanadas ursprungsbefolkning består av tre grupper: (First Nations, Métis och Inuit).¹⁶ Kommissionen arbetade specifikt med sanning och försoning i relation till internatskolor (*Indian Residential schools*) där ursprungsbefolkningen tvingades att gå under 1800- och 1900-talen i syfte att kristnas och integreras. Kommissionens arbete pågick under perioden 2008 till 2015.

Övergrepp och tvång inom internatskolsystemet

Internatskolor för ursprungsbefolkningen (*Indian Residential Schools*) inrättades på 1840-talet. Olika kyrkor var tillsammans med staten ansvariga för verksamheten fram till 1969. Därefter tog staten ensam över ansvaret. Barn som tillhör ursprungsbefolkningen tvingades från sex års ålder att bo på internatskolorna. Det formella tvånget togs

¹⁶ Queen's University, Canada, *Terminology Guide*:
<https://www.queensu.ca/indigenous/ways-knowing/terminology-guide>.

bort 1948 men i praktiken fanns det kvar genom hot om framför allt ekonomiska sanktioner som riktats mot föräldrar som inte sänt sina barn till skolorna.

Barnen som bodde på skolorna fick inte prata sitt eget språk eller praktisera sin religion och kontakten med familjen var bristfällig. Det skedde psykiska, fysiska och sexuella övergrepp på barnen. Skolorna var överfulla, hade dåliga sanitära förhållanden och brist på medicinsk vård. Detta ledde till en hög dödlighet bland barnen. Uppskattningsvis 70 000 till 80 000 personer lever i dag med erfarenheter från internatskolorna.

Bakgrund och beslut om inrättande av en sannings- och försoningskommission

Under 1990-talet började tidigare elever från internatskolorna berätta om övergrepp som de hade utsatts för under vistelsen på skolorna. Flera berättelser publicerades i media och skadeståndsmål inleddes. Den kanadensiska regeringen inrättade kommissionen *Royal Commission on Aboriginal Peoples* (RCAP) 1991, med uppdrag att undersöka hur situationen för ursprungsbefolkningen skulle kunna bli mer jämbördig i förhållande till majoritetsbefolkningen. Kommissionens rapport lyfte bl.a. fram problemet med internatskolorna.¹⁷

Regeringen antog en handlingsplan 1998 och framförde samtidigt en ursäkt till dem som hade utsatts. En fond för olika lokala stödprojekt för tidigare internatskolelever (*Aboriginal Healing Fund*) och ett nytt departement etablerades. En uppgift för departementet blev att förhandla fram en uppgörelse mellan regeringen och dem som lämnat in skadeståndskrav.

Representanter för Kanadas ursprungsbefolkning, *Assembly of First Nations* (AFN), krävde bl.a. olika typer av stöd, ekonomisk kompensation och inrättandet av en sanningskommission för att en rättvis uppgörelse skulle kunna uppnås. En stor grupptalan ledde 2007 till den uppgörelse som nämnts ovan, *Indian Residential Schools Settlement Agreement*, som slöts mellan AFN och den kanadensiska regeringen.¹⁸ Målet innefattade omkring 15 000 personer med erfaren-

¹⁷ The Royal Commission on Aboriginal Peoples (RCAP) 1996, *Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples*.

¹⁸ Nagy 2014, *The Truth and Reconciliation Commission of Canada: Genesis and design*, s. 206, James 2021, *The Structural Injustice Turn, the Historical Justice Dilemma and Assigning Responsibility with the Canadian TRC Report*, s. 189.

het från internatskolorna och var den största grupptalan i Kanadas historia. Som en konsekvens inrättades en sannings- och försoningskommission med uppdrag att kartlägga ursprungsbefolkningens erfarenheter från internatskolorna, samt vilka konsekvenser internat-skolesystemet haft.¹⁹

Kommissionens uppdrag och arbete

Baserat på uppgörelsen mellan AFN och den kanadensiska regeringen etablerades kommissionen med målet att bidra till sanning, läkande och upprättelse. Kommissionen arbetade utifrån ett antal principer, bl.a. skulle det finnas frivillighet och flexibilitet för dem som ville dela med sig av sin berättelse. Processen skulle vara representativ, öppen och respektfull med målet att de som utsatts skulle vara i centrum och få inflytande över processen på olika sätt.²⁰

Kommissionen bestod av en ordförande och två ledamöter samt ett sekretariat och en bredd av kompetenser anställdes för att genomföra uppdraget. En särskild kommitteé (*Indian Residential School Survivor Committee*) med representanter från olika organisationer för ursprungsbefolkningen bistod bl.a. kommissionen.

I det inledande skedet av kommissionens arbete uppstod konflikter gällande kommissionens inriktning. Det handlade bl.a. om huruvida kommissionen främst skulle fokusera på en kartläggning av vad som skett eller främst på försoning, och ledde till att samtliga tre kommissionärer avgick inom det första året av kommissionens arbete. Tre nya ledamöter återupptog arbetet igen 2009. Slutdatum för kommissionens mandat flyttades dessutom fram från 2013 till 2014.

Kommissionens kartlägningsarbete

Sannings- och försoningskommissionen i Kanada arbetade särskilt med konsultationer med ursprungsbefolkningens institutioner, organisationer och överlevande som del i kartlägningsarbetet. Kommis-

¹⁹ Government of Canada, About the Truth and Reconciliation Commission, <https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/eng/1450124405592/1529106060525>.

²⁰ Mandate for the Truth and Reconciliation Commission, Indian Residential Schools Settlement, Official Court Website, <https://www.residentialschoolsettlement.ca/SCHEDULE N.pdf>. Stanton 2022, Canada's Truth and Reconciliation Commission, i *Reconciling Truths – reimaging Public Inquiries in Canada*, s. 112.

sionen intervjuade personer som tidigare varit elever på internatskolorna, deras familjer och lokalsamhällen samt tidigare personal på skolorna. Totalt inhämtades över 6 500 vittnesmål. Utöver detta anordnades nationella evenemang i olika delar av landet för att uppmärksamma och utbilda kring internatskolsystemet och dess konsekvenser. Kommissionen anpassade arbetet för att de som delade med sig av sina berättelser skulle känna sig trygga. Dels genomfördes personliga intervjuer med enskilda, dels inhämtades berättelser vid publika forum. Det gick också att lämna in skriftliga vittnesmål.

Ursprungsbefolkningens egna riter, principer och traditioner var en viktig del av processen för att skapa ett kulturellt lämpligt och tryggt sammanhang för personerna att berätta om sina erfarenheter. Bland annat gavs berättartraditionen utrymme och kommissionen deltog vid ursprungsbefolkningens egna ceremonier.

Allmänheten involverades också genom att de gavs möjlighet att i öppna möten konfronteras med och reflektera kring historien, sin egen bakgrund och framtid.

Kommissionens resultat och åtgärder

Som en del i den kanadensiska kommissionens uppdrag ingick att etablera ett forskningscenter och säkerställa att kommissionens arkiv bevaras. Kommissionen etablerade ett permanent, nationellt center för sanning och försoning (*National Center for Truth and Reconciliation*) som riktar sig till alla kanadensare. Målet är att centret ska fungera som en plats för fortsatt lärande och dialog om erfarenheterna på internatskolorna, även för kommande generationer.

Kommissionen sammanställde även en rapport och en lista med vad som kallas *Calls to Action*, med uppmaningar till flera aktörer, också utanför regeringen. Som exempel kan nämnas uppmaningar till lokala parlament, partier och högskolor.²¹

Kritik och efterspel

Kritiker av den kanadensiska processen har pekat ut flera begränsningar i kommissionens uppdragsbeskrivning. En sak som lyfts fram är inriktningen på kommissionens mandat och den begränsade möjlig-

²¹ Truth and Reconciliation Commission of Canada 2015, *Truth and Reconciliation Commission of Canada: Calls to Action*.

heten till ansvarsutkrävande, t.ex. möjligheten att kalla vittnen, vilket kan vara ett viktigt led i att etablera sanningen om vad som har hänt.²²

En ytterligare aspekt som kritiserats är att det inte går att påbörja ett arbete för upprättelse när det koloniala förtrycket av ursprungsbefolkningen fortfarande pågår. Det krävs att staten respekterar ursprungsbefolkningens rättigheter i praktiken för att det ska finnas förutsättningar för upprättelse och försoning. Avsaknad av rättvisa och gottgörelse har bl.a. påtalats.²³

Kommissionens Calls to Action berörde olika teman, så som barns välfärd, utbildning, hälsa, språk och kultur samt rättvisa. Uppmaningarna riktade sig till aktörer på olika nivåer, så som administrativa och beslutande organ på lokal och federal nivå, inklusive ursprungsbefolkningens självstyrande institutioner. Uppmaningar riktades också till aktörer inom sjukvården, utbildningsväsendet och rättssystemet. Det handlade till exempel om behov av uppföljningsprogram, ny lagstiftning, att fler från ursprungsbefolkningen ska få arbete inom olika sektorer där de varit underrepresenterade och att kurser skulle ges om internatskolsystemets historia och ursprungsbefolkningens rättigheter. Debatten om dessa rekommendationer pågår fortfarande. Bland annat på temat tillgång till rättvisa har frågan om ekonomisk kompensation fortsatt att diskuteras. Kommissionens rekommendation nr 27 om obligatorisk utbildning för advokater om historien och konsekvenserna av internatskolesystemet ledde även till debatt efter att en namninsamling inkommit från advokater som tyckte att kursen skulle tas bort.²⁴

Från forskare inom bl.a. arkeologi och historia har det även uttryckts oro för att s.k. ”*residential school denialism*” (förnekelse av internatskolesystemet) har blivit vanligare i den mediala debatten i Kanada.²⁵ De som är förnekare ifrågasätter om det som framkommit om internatskolesystemet verkligen har hänt, trots att det finns bevis för detta.

²² James 2012, *A Carnival of Truth? Knowledge, Ignorance and the Canadian Truth and Reconciliation Commission*, s. 189–190, Nagy 2014, *The Truth and Reconciliation Commission of Canada: Genesis and design*, s. 200–201.

²³ Park 2015, *Settler Colonialism and the Politics of Grief Theorising a Decolonising Transitional Justice for Indian Residential Schools*, s. 276–277.

²⁴ Spheres of Influence 2021, *The Limits of Canada’s Truth and Reconciliation Commission*.

²⁵ Society for American Archaeology 2022, *Joint Statement on Indian Residential School Denialism*, <https://www.saa.org/quick-nav/saa-media-room/news-article/2022/06/10/joint-statement-on-indian-residential-school-denialism>, University of Lethbridge 2023, *Truth before Reconciliation: How to Identify and Confront Residential School Denialism*, <https://www.ulethbridge.ca/research/centres-institutes/institute-child-and-youth-studies/truth-reconciliation-how-identify-and>.

3.5.2 Grönland

Den grönländska försoningskommissionen tillsattes för att belysa kolonialtidens inverkan på dagens grönländska samhälle. Det fanns bl.a. stor skillnad i hur kolonialtiden och utvecklingen därefter upplevdes mellan generationer, grupper och individer. Arbetet pågick under perioden 2014–2017. Kommissionens sex medlemmar utsågs av Naalakkersuisut (den grönländska regeringen) och bestod av personer med expertkunskap inom olika områden, bl.a. från akademien. Knutet till kommissionens arbete fanns också en referensgrupp vars medlemmar utsetts från de politiska partierna i det grönländska parlamentet (Inatsisartut). Referensgruppens uppgift var att komma med synpunkter, förslag eller rekommendationer, medan kommissionen hade beslutsmandatet.²⁶

Beslut om inrättande och bakgrund till kommissionen

Grönland var formellt en dansk koloni fram till 1953, då Grönland i stället blev ett danskt län. Åren efter 1953 kantades dock av fortsatt debatt om relationen mellan Danmark och Grönland och om danska myndigheters hantering av frågan. Efter intensivt politiskt arbete infördes grönländskt självstyre 1979. Självstyret utvidgades ytterligare 2009 då grönländarna erkändes som ett folk med självbestämmanderätt enligt folkrätten. I samband med detta aktualiserades frågan om självständighet. Aleqa Hammond (premiärminister på Grönland 2013–2014), gjorde ett uttalande om att hon såg en kommission för upprättelse som ett steg i processen för självständighet.

Naalakkersuisut tillsatte den grönländska försoningskommissionen 2014 för att göra upp med den grönländska historien och det koloniala arvet. Innan kommissionen tillsattes var tanken att den grönländska försoningskommissionen skulle förhålla sig både till en intern försoning inom det grönländska samhället, och till försoning mellan Grönland och Danmark, vilket framfördes till den dåvarande danska regeringen. Den danska regeringen menade dock att Danmark inte hade behov av en försoningsprocess och ville därför inte medverka. Sedan dess har den danska regeringen dock verkat för att

²⁶ Betænkning udgivet af Grønlands Forsoningskommission 2017, *Vi forstår fortiden, Vi tager ansvar for nutiden, Vi arbejder sammen for en bedre fremtid*, s. 11–13.

tillsätta andra historiska utredningar som innebär en fortsatt uppgörelse med den koloniala historien.

Kommissionens uppdrag och arbete

Mot bakgrund av den danska regeringens val att inte medverka i försoningsprocessen, ingick det inte i kommissionens uppdrag att undersöka den danska statens ansvar som kolonialmakt. I stället låg kommissionens fokus helt på försoningsprocessen inom Grönland och inom den grönländska befolkningen.²⁷

En huvuduppgift för kommissionen var att skapa förståelse för olika perspektiv mellan generationer, grupper, individer och samhällen, som kunde ligga till grund för en grönländsk försoningsprocess. Kommissionen arbetade med fyra perspektiv på försoning:

- Individens försoning med sig själv och sin personliga bakgrund.
- Individens försoning med sin egen historia.
- Försoning mellan grupperna i det grönländska samhället.
- Försoning mellan generationer.

Kommissionens mål var att genom en försoningsprocess bidra till ökad kunskap om historien för att skapa bättre möjligheter till ett inkluderande och respektfullt samhälle med tolerans för mångfald.

Kommissionen genomförde intervjuer om erfarenheter av historiska trauman såsom tvångsflyttningar och att som barn skickas från Grönland till familjer i Danmark för att lära sig danska. Andra aspekter som lyftes fram var språklig diskriminering och den nedvärderande synen på grönländare. Frågan om vem som ska betraktas som grönländare och därmed kan representera ett grönländskt perspektiv diskuterades också i intervjuerna.

²⁷ Justice info.net 2020, *Lessons from the Greenlandic reconciliation process*, <https://www.justiceinfo.net/en/43949-lessons-from-the-greenlandic-reconciliation-process.html>, Betænkning udgivet af Grønlands Forsoningskommission 2017, *Vi forstår fortiden, Vi tager ansvar for nutiden, Vi arbejder sammen for en bedre fremtid*, s. 15–16.

Kommissionens kartläggningsarbete

Kommissionens arbete bestod i att initiera olika aktiviteter i syfte att blottlägga utmaningar och motsättningar i det grönländska samhället som orsakats av det koloniala arvet. Ett mål var att skapa dialog, inblick i historiska händelser och förståelse för diversiteten bland befolkningen på Grönland, i syfte att skapa bättre förutsättningar för framtiden.

Kommissionen arbetade med olika perspektiv på försoning, så som individers försoning i förhållande till sin egen historia och försoning mellan generationer. Den historiska kartläggningen kombinerades med insamling av grönländarnas berättelser och medborgarmöten där enskilda gavs möjligheten att via intervjuer berätta sin egen livshistoria. Kommissionen genomförde 58 intervjuer. Utöver det genomfördes en sociologisk studie med telefonintervjuer med över 900 personer om identitet, språk och sociala utmaningar.

Flera forskarrapporter togs fram inom kommissionens uppdrag. Rapporterna handlade om koncentrationspolitiken i Grönland under perioden 1940–2009²⁸, införandet av födelsekriteriet²⁹ och dess konsekvenser samt om det grönländska språket. Kommissionen använde olika metoder för att sprida arbetet till allmänheten. Förutom att anordna medborgarmöten och genomföra intervjuer anordnades konferenser med inbjudna internationella forskare och experter.

Kommissionens slutsatser och åtgärdsförslag

Kommissionen lämnade sju förslag. Förslagen handlade bl.a. om att ta fram en nationell handlingsplan om hur Grönlands förhistoria ska skrivas. Arbetet ska skapa en gemensam utgångspunkt för grönländare om deras historia.

Andra förslag innebar etablering av ett kunskapscentrum för historia och försoning, i syfte att förhindra att kommande generationer blir lidande av det koloniala arvet. Ytterligare andra förslag

²⁸ Koncentrationspolitiken hade som syfte att modernisera det grönländska samhället och bl.a. bygga upp en modern och mer lönsam fiskeindustri. Danska myndigheter satte därför stark press och tvingade indirekt grönlänningar att flytta från de mindre samhällena vid kusten där de levde ett fiskar- och jägarliv, till de större städerna. <https://www.dn.se/nyheter/varlden/sagick-det-till-nar-danmark-tog-22-barn-fran-sina-familjer-pa-gronland/>.

²⁹ Födelsekriteriet var en bestämmelse om att de danska arbetarna på Grönland skulle få högre lön och bättre livsvillkor än grönlänningarna även om samma arbete utfördes. Achrén 2019, *Självständighetstanken i Grönland – fiktion eller verklighet*, s. 472.

innebar förändringar i lagstiftningen för att stärka det grönländska språket samt inrättandet av en försoningsfond. Kommissionen föreslog också att Naalakkersuisut skulle ta initiativ till en debatt om en ursäkt till den äldre generationen för övergrepp de har utsatts för, t.ex. tvångsförflyttning. Ett annat förslag från kommissionen var att att Naalakkersuisut skulle inrätta en garanti för att grönländare ska få information och kunna ge informerats samtycke när stora samhällsförändringar planeras som påverkar enskilda medborgares liv, i syfte att förhindra framtida övergrepp.

Kritik och efterspel

Eftersom den danska staten inte medverkade i sannings- och försoningsprocessen för Grönland har kritik riktats mot bristen på erkännande av den påverkan som den danska statens kolonialisering haft. Avsaknad av politiskt engagemang och en skepsis inom befolkningen, både på Grönland och i Danmark, försvårade också kommissionens arbete. Grundläggande problem, som beror på kolonialisering och rasism, behöver på Grönland liksom i Kanada fortfarande utredas och hanteras på djupet, enligt kritiker.³⁰

Under 2022 sände Danmarks Radio en avslöjande dokumentär om den s.k. spiralkampanjen, en kampanj som genomfördes av danska staten från mitten av 1960-talet till 1991, för att minska barnafödandet på Grönland. Unga grönländska flickor och kvinnor fick spiraler insatta av danska läkare utan information eller samtycke.

I maj 2023 meddelade Sundhetsministeriet i Danmark att en utredning tillsatts som ska utreda det som hänt. Utredningen ska vara klar i maj 2025.³¹ Parallellt med denna process har en grupp av 67 kvinnor krävt ersättning om 300 000 danska kronor vardera från den danska staten, för att de utan deras vetskap och utan samtycke har fått en spiral insatt.³²

³⁰ Marcussen-Mølgaard 2020, *Forsoningsprocessen i Grönland – en afstandstagen fra kolonitidens eftervirkninger?* s. 106–111.

³¹ Sundhetsministeriet 2023, Kommissorium: Uvildig udredning af ”spiralsagen” og den øvrige svangerskabsforebyggelsespraksis i Grønland og på efterskoler i Danmark med grønlandske elever i årene fra 1960 til og med 1991.

³² Sveriges television 2023, *Grönländska kvinnor tvingades sätta in spiral – stämmer Danmark*, <https://www.svt.se/nyheter/utrikes/gronlandska-kvinnor-tvingades-satta-in-spiral-stammer-danmark>.

Naalakkersuisut och den danska regeringen har också kommit överens om en gemensam utredning om det historiska förhållandet mellan Danmark och Grönland från andra världskriget fram till i dag. Utredningen har dock ännu inte påbörjats.³³

3.6 Tidigare svenska exempel på arbete för upprättelse

I följande avsnitt beskrivs det arbete som utförts inom ramen för framtagandet av dels vitboken om romer 2014, dels försoningsarbetet mellan Svenska kyrkan och samerna, vilket också ledde till framtagandet av en vitbok. I avsnittet tas också utrednings- och upprättelseprocessen om vanvård i den sociala barnvården upp.

Dessa tre exemplen på processer har både likheter och olikheter med det uppdrag som Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset har. I samtliga fall finns det ett syfte att åstadkomma en historieskrivning utifrån de aktuella gruppernas perspektiv, och genom detta synliggöra de övergrepp som skett. Därmed ges ett erkännande åt dessa grupper och deras anhöriga.

Även om varje process tillkommit under specifika omständigheter och har kommit olika långt i förhållande till frågor om ansvar, sanning och försoning, är en gemensam utgångspunkt för de processer som redogörs för nedan, att de inte ska ses som slutdestinationer utan som steg på vägen mot upprättelse och försoning. Detta är perspektiv som delas av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

3.6.1 Vitbok om romer

Förslag på en sannings- och försoningskommission

I september 2006 inrättades Delegationen för romska frågor för att med utgångspunkt i Sveriges internationella åtaganden om att skydda och främja de mänskliga rättigheterna, vara nationellt pådrivande i arbetet med att förbättra romers situation i Sverige. Delegationen

³³ Uddanelse- og Forskningsministeriet 2023, *Grønland og Danmark er enige om kommissorium, 22 juni 2023*.

lämnade 2010 sitt betänkande *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*.³⁴

Betänkandet visade att romers mänskliga rättigheter kränkts och att romer utestängts från väsentliga delar av samhällslivet. Delegationen föreslog bl.a. att en nationell strategi med åtgärder inom de områden delegationen identifierade som strategiskt viktiga skulle tas fram samt att en sannings- och en försoningskommission skulle inrättas. Kommissionens uppdrag skulle vara att kartlägga och dokumentera de övergrepp, försummelse och diskriminerande åtgärder som begåtts mot romer under 1900-talet.

Vitbok i stället för en sannings-och försoningskommission

Våren 2011 påbörjades ett arbete inom Regeringskansliet med att ta fram en vitbok om övergrepp och kränkningar av romer. Syftet med vitboken var enligt regeringen att ge ett erkännande åt offren och deras anhöriga och att skapa förståelse för den romska minoritetens situation i dag. Ett annat syfte var att i ett historiskt sammanhang belysa de övergrepp som romer blivit utsatta för och hur stereotyper och fördomar växt fram och levt vidare från generation till generation, samt hur dessa har fått ligga till grund för den statliga politiken. Vitboken ska ses som en utgångspunkt för att stärka arbetet med romers mänskliga rättigheter och som ett led i regeringens arbete med att förbättra levnadsförhållandena för romer.

Regeringen menade att vitbokens beskrivningar skulle ta sin början vid förra sekelskiftet. Vitboken belyste romers villkor under 1900-talet. Frågor och förhållanden som skulle kunna omfatta ännu inte preskriberade brottsliga gärningar skulle undvikas för att i stället hanteras av rättsväsendet.³⁵

Tillvägagångssätt

Vitboken byggde bl.a. på forskningsrapporter och arbetades fram av medarbetare på Arbetsmarknadsdepartementet tillsammans med en romsk samrådsgrupp knuten till Regeringskansliet. Samrådsgruppen

³⁴ *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*, SOU 2010:55.

³⁵ *Den mörka och okända historien – Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*, Ds 2014:8, s. 15.

konsulterades om vitbokens inriktning. Därutöver träffade Regeringskansliet återkommande en expertgrupp bestående av sju personer som företrädde romska organisationer. Gruppen gav viktiga synpunkter och bidrog med analys av de övergrepp och kränkningar som beskrivs i boken.

Arkivmaterial och vittnesmål genom intervjuer

Underlaget till vitboken bestod till stora delar av arkivmaterial som upprättades av kommittéer som haft specifika uppdrag att belysa frågor som rör romer. Vidare utgjordes underlaget av arkivmaterial som berör romer från statliga och lokala myndigheter, promemorior, beslutsunderlag, protokoll från möten o.s.v.

I vitboken konstaterades att arkivhandlingar sällan beskriver romers egna erfarenheter om hur de uppfattat sina livsvillkor och att materialet endast undantagsvis synliggör de effekter som vissa åtgärder har fått för den enskilda personen. En viktig källa till kunskap om diskrimineringens uttryck och effekter är därför romers egna erfarenheter. Under arbetet med vitboken genomfördes 27 intervjuer för att samla in romers synpunkter och erfarenheter. Samtliga intervjupersoner ville framträda med namn då de menade att deras medverkan kunde ha betydelse för andra romska personer.

Vitbokens innehåll

Den mörka och okända historien – Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet (Ds 2014:8) är inte en renodlat kronologisk framställning utan har en tematisk uppläggning och innehåller följande kapitel:

- kartläggningar av romer (statliga utredningar och myndigheter som Statens institut för rasbiologi, Socialstyrelsen och Arbetsmarknadsstyrelsen samt kommunala förvaltningar),
- steriliseringar och omhändertagande av barn,
- inreseförbud och reglerad invandring,
- romers tillgång till bostad,
- romers tillgång till utbildning,

- romers tillgång till arbete, samt
- avslutande diskussion (en analys av vilka generella samhälleliga förhållanden som har bidragit till att romer har utsatts för övergrepp och kränkningar utifrån perspektivet likabehandling och antiziganism).

Avslutning och kritik

I förordet till vitboken står att framtagandet och spridningen av vitbokens innehåll är en viktig del i arbetet med regeringens strategi för romsk inkludering.³⁶ Okunskap om romer och om de övergrepp och kränkningar romer har utsatts för bidrar till att lägga den största delen av skulden för nuvarande utanförskap hos den romska gruppen. Den bristande kunskapen upprätthåller en förtroendeklyfta som är vanligt förekommande mellan romer och det övriga samhället.

Arbetet med vitboken har enligt vissa varit en otillräcklig uppgörelse med historien, bl.a. för att arbetet med vitboken inte haft ett oberoende mandat utan genomförts av ett departement i Regeringskansliet.

Efter arbetet med vitboken tillsattes Kommissionen mot antiziganism av regeringen. Kommissionens uppdrag var att komplettera och förstärka samhällets insatser mot antiziganism. Bland annat tog kommissionen fram läroboken *Antiziganismen i Sverige om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. Boken riktar sig främst till elever på högstadiet och syftar även till att ge elever verktyg för att motverka fördomar och reflektera kring mänskliga rättigheters betydelse för ett fungerande samhälle. Under 2016 överlämnade kommissionen sitt betänkande *Kraftsamling mot antiziganism*, SOU 2016:44, till regeringen där det bl.a. konstaterades att situationen för romernas mänskliga rättigheter fortfarande är allvarlig i Sverige.

3.6.2 Försoningsarbetet mellan Svenska kyrkan och samerna

I början av 1990-talet initierade Svenska kyrkan ett försoningsarbete mellan kyrkan och samerna. Svenska kyrkan tillsatte ett nationellt samiskt råd 1996 och bildade samiska arbetsgrupper på stiftsnivå.

³⁶ *En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032*, Skr. 2011/12:56.

Bland annat arrangerades konferenser och försoningsgudstjänster och ett samarbete inleddes med Den norske kirke.

En viktig milstolpe i kyrkans arbete med de samiska frågorna var den utredning som kyrkomötet tillsatte i april 2005. Direktiven hade som utgångspunkt att kyrkan hade begått övergrepp gentemot samerna: ”Det samiska folket är en ursprungsbefolkning. Alltifrån den tidigare kolonisationen och långt in på 1900-talet har övergrepp begåtts gentemot den samiska befolkningen. Svenska kyrkan har bidragit till detta”. Utredningen mynnade ut i förslag till åtgärder, varav ett var att Svenska kyrkans teologiska kommitté skulle genomföra en hearing om samisk identitet i relation till Svenska kyrkans bekännelse. Vid hearingen 2011, kallad Sägastallamat (nordsamiska för ”dialog”), framfördes krav på att Svenska kyrkan skulle klarlägga och erkänna de oförrätter som kyrkan utsatt samerna för. Detta betraktades som en förutsättning för en fortsatt försoningsprocess. Svenska kyrkan arbetade därefter fram en handlingsplan där ”historisk dokumentation av övergrepp mot samerna” utgjorde ett av förslagen, det s.k. vitboksprojektet.

Uppdraget att kartlägga kyrkans oförrätter mot samer

Målsättningen för vitboksprojektet var att ta fram fördjupad kunskap om relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna genom historien. Projektet hade i uppdrag att dokumentera, presentera och diskutera relationerna på både gott och ont. Särskild uppmärksamhet skulle ägnas åt problematiska inslag, dvs. beslut, handlingar, verksamheter och strukturer som utsatt samer för kränkande behandling av olika slag, oavsett om dessa kunde rubriceras som tvång, förtryck, diskriminering eller rasism. Samtidigt skulle projektet sträva efter att ge en rättvisande bild av de positiva insatser som kyrkan och dess företrädare gjort för samerna och deras kultur genom historien.

Tillvägagångssätt – en vitbok och ett dokumentationsprojekt

Projektet med att ta fram en vitbok över Svenska kyrkans relation till samer finansierades av Svenska kyrkans forskningsenhet, med ytterligare resurser från Umeå universitet (där projektet administrerades). Arbetet inleddes formellt 2012 när det första styrgruppsmötet

hölls. Styrgruppen utgjordes av åtta representanter för Umeå universitet, Svenska kyrkan och det samiska samhället. Förutom att utarbeta projektplanen var styrgruppens uppgift att diskutera innehåll och utformning av projektets publikationer. Till sammanträdena i styrgruppen bjöds olika experter in för att föreläsa. Några år senare, 2016, publicerades en forskningsantologi med rubriken *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, som en del av vitboksprojektet.

Parallellt med arbetet med antologin genomfördes en insamling och dokumentation av berättelser om äldre samers erfarenheter från nomadskolan. Berättelserna publicerades 2016 i boken *När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka – Minnesbilder från samernas skoltid*. Även den boken utgör en del av vitboksprojektet.

Vitboksprojektet ska inte uppfattas som en slutpunkt, utan snarare som en startpunkt, enligt Svenska kyrkan. En farhåga som återkommande diskuterades i projektets styrgrupp var oron för att vitboken skulle komma att uppfattas som en avslutning och endast läggas till handlingarna. Styrgruppen valde dock att inte lägga fram några konkreta, framåtsyftande åtgärdsförslag, eftersom man ansåg att den fortsatta processen är ett ansvar som bör delas av båda parterna. Bara kyrkan och samerna tillsammans kan avgöra hur fortsättningen ska utformas, menade man. Projektets styrgrupp uttryckte dock att det bör bli en fortsättning på försoningsprocessen.

Efter vitboken och nomadskoleboken fortsatte dialogen med samerna och 2019 ansåg Samiska rådet i Svenska kyrkan att det var dags för kyrkan att framföra en officiell ursäkt till det samiska folket för historiska övergrepp och kränkningar. I juni 2021 beslutade kyrkostyrelsen att en officiell ursäkt skulle framföras. Kyrkan beslutade även om åtta åtaganden för att bl.a. stärka samiskt kyrkoliv och samiskt inflytande i Svenska kyrkan. Senare samma år uttalade sig dåvarande ärkebiskop Antje Jackelén om att även staten bör ta sitt ansvar, bl.a. genom att tillsätta en sanningskommission.

Ursäkten till det samiska folket framfördes av ärkebiskopen i Uppsala domkyrka i november 2021 och i Luleå domkyrka i oktober 2022. Hösten 2022 presenterades en handlingsplan för hur man avser att arbeta vidare med de åtta åtagandena.

3.6.3 Svenska kyrkan inleder en upprättelseprocess för tornedalingarna

Om Svenska kyrkans upprättelseprocess med samerna är etablerad är den med tornedalingarna i ett tidigare skede. Under 2009 valde författaren Bengt Pohjanen att offentligt uppmärksamma dåvarande biskopen i Luleå stift, Hans Stiglund, på det ansvar som kyrkan har för den assimileringspolitik som bedrivits mot minoriteten historiskt. Pohjanen hade samma år skrivit krönikor i Haparandabladet där han krävde upprättelse och underströk behovet av en sanningskommission. Medieutspelet blev startskottet till en rad samtal som fördes mellan Luleå stift och minoritetens företrädare under några år. Även forskare deltog tidvis.

Under samtalen identifierades områden där minoriteten önskade se prioriterade satsningar. Satsningar som främjar bruket av meänkieli i gudstjänstsammanhang var ett prioriterat område, vilket resulterade i att psalmer, bibeltexter och andra texter för gudstjänstbruk inom några år fanns tillgängliga på meänkieli. Ungefär samtidigt initierade Svenska kyrkan även ett flerårigt översättningsarbete med Svenska Bibelsällskapet. Målsättningen är att ha en översättning av hela bibelmaterialet till meänkieli inom en tioårsperiod. Något som också togs upp i samtalen var behovet av uppgörelse med kyrkans förflutna.

Utöver detta poängterade man nödvändighet av kunskapsspridning om minoritetens historiska erfarenheter av assimileringspolitiken, och att detta skulle kunna ske genom samtal inom minoriteten och i kyrkan. En av idéerna som presenterades var en lättläst samtalsbok på temat som skulle bidra med både tillbakablickande och framåtsyftande perspektiv på historiska händelser. Som en följd av detta utgavs 2008 boken *Ette tohtia olla oma itte, en samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen*, som skrevs av prästen Stefan Aro.³⁷ Bokens primära syfte var att främja samtal om assimileringspolitiken och minoritetens historiska erfarenheter.

Samma år publicerades även förstudien *”Då var jag som en fånge” – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen*. I samband med att förstudien överlämnades till regeringen 2018 reste minoriteten krav på en sannings- och försoningskommission, ett krav som dåvarande ärkebiskop Antje Jackelén gav sitt stöd till.

³⁷ Stefan Aro ingick som sekreterare i Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset under hela kommissionens uppdrag.

3.6.4 Utredningen om vanvård i den svenska sociala barnavården

Den svenska Utredningen om vanvård i den sociala barnavården (i fortsättningen kallad Vanvårdsutredningen) initierades, i likhet med arbetet i flera andra länder, först efter att människor berättat i media om sina erfarenheter av övergrepp och misshandel under sin tid i barnhem eller fosterhem. Utredningsuppdraget var att kartlägga allvarliga övergrepp och försummelse vid institutioner och i familjehem inom den sociala barnavården.

Kartläggningen genomfördes genom intervjuer som kompletterades med studier av arkivmaterial. Uppdraget omfattade kvinnor och män som varit placerade i familjehem eller vid institutioner med stöd av barnavårdslagen³⁸, socialtjänstlagen³⁹ eller lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga⁴⁰. Utredningen erbjöd psykologiskt stöd för att bearbeta det som kom upp under intervjuerna.

Vittnesmål genom intervjuer

Vanvårdsutredningen genomförde huvudsakligen intervjuer för att samla in uppgifter om vanvård. Deltagandet vid intervjuerna var frivilligt från den intervjuades sida och ingen uppsökande verksamhet av berörda personer skedde. I anslutning till varje intervju upprättades ett skriftligt referat som den intervjuade godkände, i flera fall efter egna tillägg. Därefter kategoriserades den beskrivna vanvården och fördes in i utredningens databas. Utredningen erbjöd även intervjupersonerna att eftersöka sina arkivhandlingar i den mån de inte själva redan gjort det vid tiden för intervjun. I samband med intervjun erbjöds intervjupersonerna åtta stödsamtal hos legitimerade psykoterapeuter för att de skulle ges möjlighet att bearbeta det som kom upp under intervjun.

Utredningen skickade även en utvärderingsenkät till 874 av de 902 intervjuade personerna, varav en majoritet besvarade enkäten. I den framkom att 93 procent, hade en positiv upplevelse av att ha blivit intervjuade av utredningen. Intervjupersonerna förmedlade att det varit viktigt att få berätta och att ha blivit lyssnad till samt att det

³⁸ 1924 års barnavårdslag (SFS 1924:361), lag om samhällets vård av barn och ungdom, (SFS 1960:97).

³⁹ Socialtjänstlag (SFS 1980:620), Socialtjänstlag (SFS 2001:453).

⁴⁰ Lag (SFS 1990:52) om särskilda bestämmelser om vård av barn och unga.

ibland betytt att de också kunnat komma till ett avslut och kunnat gå vidare i livet. Många har även beskrivit hur svårt det var att bli intervjuad och att berätta om sina svåra minnen. Flera har uttryckt betydelsen av att få bidra till att förhindra att det händer igen och har betonat vikten av att sanningen om hur samhällsvårdade barn har haft det, kommer fram.

Upprättelseutredningen

Som en följd av Vanvårdsutredningens delbetänkande *Vanvård i social barnavård under 1900-talet*,⁴¹ tillsatte regeringen 2011 en utredning med uppdrag att lämna förslag till hur en upprättelseprocess för enskilda, som utsatts för övergrepp och vanvård i den sociala barn- och ungdomsvården under perioden 1920–1980 skulle kunna utformas. Utredningen fick namnet Upprättelseutredningen.

Upprättelseutredningens förslag i betänkandet *Barnen som samhället svek – åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården*⁴² innehöll tre delar: ett erkännande av det som hänt och en ursäkt, en kompensation till dem som utsatts samt genomförande av åtgärder för att förhindra att något liknande skulle kunna hända igen. Bland utredningens föreslag om kunskapsspridning fanns en utställning för att levandegöra samhällsvården bakåt i tiden.

2011 höll regeringen en upprättelseceremoni i Stockholms stadshus, då en offentlig ursäkt framfördes till alla drabbade. Lagen (2012:663) om ersättning på grund av övergrepp och försummelser i samhällsvården av barn och unga i vissa fall trädde i kraft den 1 januari 2013.

Efterspel och kritik – svårt att få ersättning

En ersättningsnämnd tillsattes för att hantera ersättningen som skulle betalas ut till dem som utsatts för övergrepp och vanvårdats som barn. De bedömningskrav som tillämpades för vem som skulle få ersättning upplevdes dock som alltför högt ställda. Dels skulle

⁴¹ Slutbetänkandet *Vanvård i social barnavård*, SOU 2011:61, lämnades 2011. Slutrapporten innehåller en mer detaljerad redovisning av de offrens berättelser, samt flera förslag. Förslagen handlade bl.a. om att förbättra kommunernas uppföljning av barn som placeras i familjehem eller på institution.

⁴² *Barnen som samhället svek – åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården*, SOU 2011:9.

vanvården ha skett under en viss tidsperiod, dels skulle den vara ”av allvarlig art”. Från de drabbades sida uppkom frågor om hur detta skulle bevisas.

Detta ledde till att endast 46 procent av de som ansökte beviljades ersättning. Bland annat berodde det på att den sökande behövde bevisa att de kränkningar som personen utsatts för gick utöver vad som var normalt vid tidpunkten. Ersättningsnämnden bedömde bl.a. fysisk bestraffning som något som kunde vara normalt.⁴³

Hanteringen av ersättningsfrågan har fått omfattande kritik, bl.a. för att den ansetts rättsosäker. En annan kritik har handlat om att avslag på ansökan med hänvisning till att kränkningarna inte varit allvarliga nog kunde för den drabbade upplevas som ytterligare ett trauma.

3.7 Lärdomar för kommissionens arbete

Varje kommission har sitt eget sammanhang

Varje sannings- och försoningsprocess har tillkommit utifrån sin specifika kontext. En konsekvens av det är att olika kommissioner arbetar utifrån olika förutsättningar och mandat.

Vitboken om romer är först och främst en beskrivning av historiska skeenden, med syftet att ge ett erkännande åt offren och bidra till en förståelse för deras situation, medan frågan om ansvar tas upp mer indirekt. Arbetet har heller inte genomförts utifrån ett oberoende mandat.

Även försoningsprocessen mellan Svenska kyrkan och samerna, som bl.a. resulterade i forskningsantologin *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, är främst en beskrivning av de historiska och nutida förhållandena utifrån olika experters perspektiv. En del av texterna reflekterar kring ansvar och försoning, men ansvarsfrågan tas inte upp i ett mer samlat grepp.

I det grönländska försoningsarbetet fanns frågan om den danska statens ansvar som kolonialmakt inte med, utan processen var helt inriktad på försoning mellan invånare och grupper i det grönländska samhället.

⁴³ Sandin, Sköld och Schiratzki 2022, *Var går gränsen för statens ansvar? Upprättelseprocessen för dem som vanvårdats i samhällsvård ur ett historiskt perspektiv på normalitet, aga och barns rättigheter*.

Trots olikheter i utgångspunkter och mandat har de kommissioner som presenterats i det här kapitlet ändå vissa grundläggande likheter med Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Samtliga räknas till en senare generation sannings- och försoningskommissioner som tillsatts av stabila demokratier för att göra upp med historiska händelser. I samtliga fall har ett huvudsyfte varit att ge röst och erkännande åt dem som varit offer för dessa historiska händelser och åt deras anhöriga. Ett annat viktigt syfte har varit att öka kunskapen och därmed bidra till en större förståelse, dels för de historiska händelserna, dels för minoriteternas situation i dag – både inom minoriteten och i majoritetssamhället. En grundläggande uppgift för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset har också varit att bidra till att ge minoriteten gottgörelse, att främja försoning och att motverka att något liknande händer i framtiden.

Minoritetens egna berättelser har stått i centrum för kommissionens arbete. En central del i det praktiska arbetet har därför varit att samla in berättelser från dem som utsatts för de historiska övergreppen och att förvalta och sprida deras erfarenheter och upplevelser vidare till omvärlden.

Sannings- och försoningsarbete en känslig process

Genom att studera andra kommissioners arbete har det framgått att motsättningar kan uppkomma inom kommissioner och mellan berörda grupper, men också kring kommissionens uppdrag och förutsättningar. Ett exempel är den situation som uppstod i Finlands sannings- och försoningskommission för samer, när några ledamöter lämnade kommissionen på grund av att man motsatte sig statens agerande i en aktuell fråga. Eftersom man menade att staten därmed fortsätter att begå oförrätter mot samer fanns inte de förutsättningar som krävdes för kommissionens fortsatta arbete.

Att upprättelse- och försoningsarbete är en komplicerad och känslig process, där olika perspektiv kan hamna i konflikt med varandra, har varit en viktig lärdom. Insikten om att processen är ömtålig och kan ha olika innebörd för olika grupper eller individer, har också haft betydelse för kommissionens sätt att planera och genomföra arbetet rent praktiskt. Det har varit viktigt för kommissionen att ha ett lång-

siktigt perspektiv från början. En noggrann kartläggning och omfattande förankring har behövt genomföras innan frågor om gottgörelse och försoning kunnat tas upp. Kommissionen har sett det som sitt uppdrag att förbereda det fortsatta arbetet för försoning utifrån en förståelse av att kommissionens arbete är ett första steg i en mer långsiktig process om sanning och försoning.

Delaktighet och trygghet i insamlandet av berättelser

Som nämnts ovan har kommissionens arbetssätt inspirerats av tidigare kommissioner där insamlande av personliga berättelser varit centralt. Vikten av att arbetet planeras och genomförs i dialog med minoriteten och att tillräcklig tid avsätts för förankring och delaktighet har varit något som präglat tidigare kommissioners erfarenheter och som också genomsyrat kommissionens förhållningssätt.

En kritik mot flera tidigare kommissioner, bl.a. *vitboken för romer*, har varit att minoritetens perspektiv och inflytande varit otillräckligt under arbetsprocessen. Kommissionen har valt att i ett tidigt skede av arbetet hålla uppstartsmöten dit minoriteten bjudits in i syfte att få en bild av vilka förväntningar och synpunkter på kommissionens uppdrag som finns från minoritetens sida.

Betydelsen av att skapa delaktighet och trygghet genom att möta minoriteten på minoritetens egna arenor och utifrån minoritetens egna villkor har också varit något som varit viktigt i tidigare kommissioners arbete. I likhet med t.ex. den norska kommissionen för samer, kväner och norskfinnar har Sannings och försoningskommissionen för tornedalingar kväner och lantalaiset valt att anordna lokala möten – s.k. kaffemöten – på olika platser i minoritetsområdet. Syftet med mötena var att informera om och förankra kommissionens arbete, och ta in olika individers synpunkter och erfarenheter.

Att skapa transparens och att arbeta brett och inkluderande har också varit viktiga lärdomar från andra kommissioner. Som tidigare redogjorts för finns det exempel på situationer som uppkommit i andra kommissioner där kritik framförts mot att man arbetat på majoritetsspråket och inte använt minoritetens språk. För kommissionen har det varit angeläget att, i de delar av arbetet där det varit möjligt, arbeta på både meänkieli och svenska. Kommissionen har därför gjort ansträngningar för att kunna erbjuda intervjuer på meän-

kieli, att ha konferencier som behärskar båda språken vid offentliga evenemang osv. De begränsade resurserna och tidsbristen för uppdraget har dock gjort att kommissionen inte kunnat arbeta på båda språken i den utsträckning man önskat.

Kommissionen har noterat att flera olika minoriteter inkluderas i samma kommission i andra länder, såsom gjorts i Norge, jämfört med att som i Sverige tillsätta olika kommissioner för minoriteterna: en för tornedalingar, kväner och lantalaiset och en för det samiska folket. Å ena sidan skulle ett gemensamt utredningsförfarande kanske kunna förbättra relationerna och samarbetet ytterligare mellan minoriteter eftersom de delar geografiska områden och erfarenheter från assimileringspolitik. Å andra sidan finns det inom minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaiset erfarenheter av att ha blivit osynliggjord, också i förhållande till andra minoriteter, t.ex. samer. Mot bakgrund av att minoritetsgruppernas erfarenheter och mobilisering i vissa delar skiljer sig åt, menar kommissionen att regeringens beslut att tillsätta separata processer har varit nödvändigt i den svenska kontexten.

När det gäller tornedalingar, kväner och lantalaiset är det grupper som är relativt okända i Sverige, åtminstone i majoritetssamhället. Därför har en viktig del av kommissionens utåtriktade arbete varit att sprida kunskap om minoriteten, både utifrån det som hänt historiskt och utifrån de förhållanden som råder i dag. Utifrån erfarenheter från andra kommissioner har det dock framkommit att uppmärksamhet från till exempel medier kan ha positiva effekter utifrån ett kunskapspridande perspektiv, men även vissa negativa effekter eftersom uppmärksamheten kan riskera att skrämja bort individer från att medverka. För att inte personer som tillhör minoriteten ska få oönskad uppmärksamhet av medier har bl.a. en del praktiska anpassningar gjorts i samband med kaffemöten.

Förslagen täcker många samhällsområden

Även i den del som rör de konkreta åtgärdsförslagen har kommissionen tagit intryck av andra kommissioners arbete. Ett exempel som kommissionen inspirerats av är Kanadas *Calls to Action*, vilket innefattar åtgärdsförslag som riktas både till staten och andra aktörer. De förslag som Sannings- och försoningskommissionen för torne-

dalingar, kväner och lantalaiset föreslår har ett brett anslag och involverar förslag till regeringen inom områden som syftar till, bl.a. synliggörande och egenmakt, språkrevitalisering och kulturfrämjande samt stärkta och utökade rättigheter.

Eftersom tornedalingar, kväner och lantalaiset inte i lika hög grad som samer är representerade via etablerade institutioner i Sverige (genom till exempel Sametinget), har minoriteten svårare att få insyn och delaktighet i olika processer och beslut. Dessutom finns utmaningar i att mobilisera tillräckliga resurser för att kunna vara representerad i olika sammanhang. Av den anledningen har det varit särskilt viktigt för kommissionen att de åtgärdsförslag som lagts fram ska täcka många samhällsområden, öka minoritetens synlighet samt stärka minoritetens representation och egenmakt.

DEL 2

Historisk bakgrund

4 Minoritetens historia i ett längre tidsperspektiv

4.1 Behovet av ett längre tidsperspektiv

Det finns en lång och en kort historia bakom assimileringpolitiken i minoritetsområdet och de två tidsperspektiven är sammankopplade med varandra. Den korta historien är den som beskriver assimileringpolitiken under 1800- och 1900-talen, den tid då den svenska nationalstaten började föra en allt mera assimilering nationalistic politik mot de folkgrupper i norra Sverige som då kallades lappar och finnar. Den handlar för minoritetens del om språkpolitiken inom skolväsendet, om underlåtenheten att stödja minoritetens meänkielisk-pråkiga kultur, om militära, utrikespolitiska och nationalistiska hotbilder som applicerades på minoriteten, och om rasbiologiska föreställningar.

Den långa historien har att göra med möten mellan olika folkgrupper före den svenska riksbildningen. I kommissionens arbete har frågan återkommit kontinuerligt eftersom en del av de meänkielitalande vill bli definierade som ett urfolk. Frågan om minoritetens långa existens har återverkningar på vad tornedaling, kväner och lantalaiset valt att kalla sig själva och påverkar deras politiska agendor i nutiden. Den gruppering inom minoriteten som kallar sig kväner menar att de har en historisk kontinuitet från järnåldern tills i dag. Under 2000-talet har frågan väckts i riksdagen om det inte funnits fler minoriteter än samerna i norra Sverige vid den tid då den svensk-pråkiga majoritetsbefolkningen införlivade området i statsbildningen.¹ Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset (STR-T) överlämnade 2020 en formell begäran till regeringen om att

¹ Motion 2003/04:K287, Sveriges riksdag; Motion 2005/06:K308, Sveriges riksdag.

erkänna tornedalingar, kväner och lantalaiset som urfolk enligt artikel 1 i ILO 169.²

Andra historiskt relaterade frågor som kommit upp är att assimileringsspolitiken mot minoriteten under 1800- och 1900-talen anses ha påverkat möjligheten att utveckla minoritetens naturrelaterade kulturella arv, som att bedriva renskötsel och att jaga och fiska. För att förstå den meänkielitalande minoritetens nutida situation, självförståelse och politiska krav behöver historieskrivningen göras i ett djupare och längre tidsperspektiv än dagens nationalstatliga kontext. Kommissionen anser det därför vara relevant att beskriva minoritetens historia i bosättningsområdet i ett längre tidsperspektiv. Samtidigt vill kommissionen betona att det inte innebär ett ställningstagande i frågan om minoriteten bör betraktas som ett urfolk. En sådan fråga bör i stället utredas i en särskild ordning.

4.2 Minoritetens kontinuitet i Sverige

Genom olika typer av skriftliga historiska källor kan beskrivningar av folkgrupper följas från sen järnålder till medeltid. På så vis kan deras historiska kontinuitet följas som de framträder i de historiska berättelserna. Däremot kan vi inte utifrån benämningar av folkgrupper under järnåldern hävda att grupperna är oförändrat lika i nutid. Syftet är här att placera minoriteten i en längre historisk kontext i paritet med andra folkgrupper i norra Fennoskandinavien.

4.2.1 Finsktalande och svensktalande handelsmän, birkarlarna

Utifrån historiska och arkeologiska källor framgår att ingen folkgrupp var ensam användare av det område som omfattar det nuvarande minoritetsområdet vid den tidpunkt då det blev inlemmat i den svenska staten.

Integreringen av Bottenviksområdet i den svenska staten inleddes med Nöteborgsfreden mellan Sverige och Novgorod 1323 då det svenska rikets östgräns drogs snett i nordvästlig riktning genom

² Tornedalingar, kväner och lantalaiset kräver urfolksstatus.
<https://str-t.com/pressmeddelande-tornedalingar-kvaner-och-lantalaiset-kraver-urfolksstatus/?fbclid=IwAR2x5eV12hktGUHmjRLrjFTtiuKsbI6bImrkMarJ0WzUDAGWc3xjJjEFXM>.

Finland. Samma år stadgade kung Magnus Erikssons förmyndarregering i kolonisationsbrevet att Hälsinglands utmarker som omfattade södra Norrland fram till Ule älv i norra Finland skulle bli fria för skattefri bosättning fram till dess att kungen blev myndig 1340.

Kolonisationen och kristnandet av Bottenviksområdet vid denna tid hänger samman med den ökade konflikten om det nordliga territoriet mellan Sverige och Novgorod. Vikingatidens beväpnade krigs- och handelsfärder i norra Fennoskandinavien hade nått vägs ände. Det var nu i stället centraliserade kungadömen som befäste sina statsgränser.

Kolonisationen i norr utgick från Hälsingelagens bestämmelser att fri bosättning var möjlig i marker utanför befintlig bebyggelse. Parallellt med bosättningen byggdes kyrkor och socknar bildades för skattläggning.³ Fem år efter det utfärdade kolonisationsbrevet hölls år 1328 en rättsförhandling vid ett rådsmöte i Tälje i Södermanland. Under ledning av ämbetsmannen Knut Jonsson gjordes då en överenskommelse mellan hälsingarna och birkarlarna om innebörden av kolonisationsbrevet. Hälsingarnas kärnområde för bosättning fanns vid denna tid i södra och mellersta Norrland. Birkarlarna var kustboende handelsmän i det nordliga Bottenviksområdet som bedrev handel med samerna och som även använde älvar och sjöar i fjällområdet för sitt traditionella fiske. Vid mötet med riksrådet vände birkarlarna sig mot hälsingarnas nya privilegium att kolonisera detta område. Birkarlarna ansåg sig ha ett äldre privilegium som gav dem rätt att handla med samerna och att utan inskränkningar bo i kolonisationsområdet. De två privilegierna skapade nu konflikt mellan birkarlarna och hälsingarna.

Överenskommelsen i Tälje slog fast att birkarlarnas bosättningar skulle respekteras och att de inte fick hindras i sin handel med samerna. Överenskommelsen är det första skriftliga dokument som birkarlarna nämns i.

Olika skriftliga källor visar med tydlighet att birkarlarna i Torne och Kemi älvdalar var finsktalande.⁴ Men det finns också många källor som beskriver svenskspråkiga birkarlar i Piteå och Luleå socknar.⁵

³ Westin & Olofsson, 1962, *Övre Norrlands historia. 1, Tiden till 1600*, s. 140–165.

⁴ Wahlberg 1962, *Birkarlar och Birkarlasläkter*, s. 78–104; Kuoksu 2012, *Birkarssläkter från nedre Tornedalen 1539–1800*; Torikka 2017, *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid: om folket, en kyrka och en vårfloed: ett fruset ögonblick i historien: en introduktion till 1610-talets Tornedalen samt förberedande arbete för vidare forskning och studier*.

⁵ Bergman & Edlund 2016, *Birkarlar and Sámi – inter-cultural contacts beyond state control. Reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies*, s. 52–80.

Sannolikt är det mer riktigt att knyta birkarlarnas kungliga privilegium till den specifika handeln med samerna än till etnicitet. Troligen hade både svenskspråkiga och finskspråkiga bönder på vardera sidan av Bottenviken under många generationer handlat och utbytt tjänster med samer på samma sätt som på den norska sidan. Eftersom striden med hälsingarna om kolonisationen av Bottenviksområdet uttryckligen handlade om birkarlarnas gamla rättigheter är slutsatsen att sådana rättigheter måste ha funnits åtminstone från 1200-talet.

4.2.2 Beskrivningar av kvänerna som folkgrupp

I olika källor från järnålder till mitten av 1700-talet nämns en folkgrupp i norra Fennoskandinavien som kallas kväner. Många historiker har ställt sig frågan om kvänernas kultur var skandinavisk eller fenno-ugrisk.⁶ Den första nedtecknade källan om kväner är en nedtecknad berättelse från slutet av 800-talet av den nordnorske handelsmannen Ottar. Han besökte vid den tiden kung Alfred av Wessex hov i England och Alfred lät då nedteckna Ottars berättelse om folkgrupper i norra Europa. Av särskilt intresse är Ottars beskrivning av samer och kväner eftersom båda grupperna på olika sätt har en historisk koppling till minoritetsområdet.

Enligt egen utsaga hade Ottar den nordligaste bosättningen av alla norrmän i Norge vid den tiden. Han beskriver i sin nedtecknade berättelse hur Norge är ett mycket smalt och avlångt land. Jämsides med den sydliga delen av Norge på andra sidan av fjällryggen är Svealand och jämsides med den nordliga delen av Norge är Kvenland. Mellan fjällen finns mycket stora sötvattensjöar. Kvänerna bär sina båtar till sjöarna och fiskar där. I berättelsen redogör Ottar för hur det sägs att kvänerna har samarbetat med norrmännen i strid mot karelarna och ibland sägs ha stridit mot norrmännen i anfall över fjällen.⁷ Den samiska befolkningen benämnde han konsekvent finnar,

⁶ Julku 1986, *Kvenland – Kainuunmaa*; Wallerström 1995, *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*; Vahtola 1991, *Folkens mångfald*, s. 176–261 och s. 209–214; Niemi 2014, *Kvenene – Nord-Norges finner. En historisk oversikt* s. 257–270; Opsahl 2003, *Del I. 900–1537*, s. 30–34; Elenius 2018, *Were the "Kainulaiset" in the Kalix River valley Finns or Swedes? A reinterpretation of ethnonyms in Finland and the Gulf of Bothnia area from the Viking Age and onwards*; Elenius 2019, *The dissolution of ancient Kvenland and the transformation of the Kvens as an ethnic group of people. On changing ethnic categorizations in communicative and collective memories*; Söderholm 2022, *Bruken av navneparene kvener – Kvenland og finner – Finland i tekster fra middelalderen. En kildekritisk gjennomgang*.
⁷ Ross 1940, *The Terfinnas and Beornas of Ohthere*, s. 5–23; Fell 1983, *Sproget i Ottars of Wolfstans beretninger*, s. 5–65.

som är en äldre skandinavisk beteckning för fångst- eller samlarfolk som skiljer sig från jordbrukande folk. Det väsentliga med Ottars berättelse i det här sammanhanget är att han skilde samerna från kvänerna som olika folk. I ett antal skriftliga källor återkommer sedan kvänerna under de följande seklerna.

Svearna började någon gång under järnåldern använda beteckningen finnar för befolkningen i södra Finland. Om beteckningen vid den tiden avsåg samer, finnar eller båda grupperna är oklart, men under medeltiden betecknade ”finnar” ett jordbrukande folk och ”lappar” ett nomadiserande folk med renskötsel som specifik näring. Svenskarna gjorde vid den här tiden skillnad på de två folken och använde andra etniska beteckningar än norrmännen. Samer och finnar har alltså inte varit beteckningar som varit konstanta över tid; som nämnts ovan har benämningen ”finne” genom historien används både för att beteckna en jagande och fiskande befolkning och i ett senare historiskt skede en jordbrukande befolkning.

Andra källor som berör norra Fennoskandinavien och Bottenviksområdet är isländska sagor och norska topografiska beskrivningar från tidig medeltid. De isländska sagorna är inte sagor i den bemärkelse vi menar med rent påhittade berättelser för barn. De är snarare ett slags släktkrönikor där huvudpersonerna beskrivs med sina brister men också som idealiserade hjältar där mod och styrka lyfts fram. Denna idealiserade karaktär gör att de inte kan användas som primära historiska källor för vad som hände under vikingatiden. Där emot kan de användas för att se vilken typ av kontakter som fanns mellan folkgrupper i form av kulturmöten, handelsmönster eller politiska allianser. Vid jämförelse med andra skriftliga källor är de också ett stöd för vilka år specifika historiska händelser skedde.⁸

En av de mest detaljerade berättelserna om kvänerna finns i Egils saga, som förmodligen skrevs av Snorre Sturlasson på 1200-talet. I sagan berättas om den isländske krigaren och diktaren Egil Skallagrímssons öden, som utifrån släktgenealogin i berättelsen kan framstå som skriven i en 800-talskontext. Med tanke på beskrivningen av folkgruppen karelare och den norske kungens rätt till beskattning av samerna bör den historiska kontexten snarare förläggas till 900- eller 1000-talet.⁹ I sagan berättas i släktkrönikans form om Torolf Skalla-

⁸ Larsson 2005, *Minnet av vikingatiden: de isländska kungasagorna och deras värld*; Males 2017, *Snorre och sagorna: de isländska källorna till vår äldre kulturhistoria*; Townend 2014, *Viking age Yorkshire*, s. 11–12.

⁹ Hansen and Olsen 2006, *Samernas historia fram till 1750*, s. 61.

grimsson som lever under kung Harald Hårfagre. Torolf blir av kungen upphöjd till länderman¹⁰ i Naumadal och får då i uppdrag att ta upp den skatt som samerna betalar till kungen. Samtidigt får han rätt att självständigt handla med samerna. Under sina handelsfärder i fjällvärlden blir han kontaktad av kväernas kung, som ber om hjälp mot karelska krigare. Kvänland sägs ligga öster om Jämtland och Hälsingland men väster om Karelen. Finland nämns inte som område. Om man med utgångspunkt i detta följer kusten runt Bottenviken så borde Kvänland placeras någonstans i området mellan nuvarande Norrbotten och Österbotten.

Den svenska kyrkomannen Olaus Magnus besökte Tornedalen 1518 och skrev i sin *Historia om de nordiska folken* att de som skötte transporter till Norge av befolkningen kallades kväner.¹¹

Mest geografiskt detaljerad i sin beskrivning av kväerna är den norske gränskommissarien Peter Schnitler. I samband med att den nordliga gränsen mellan Sverige och Norge drogs i mitten av 1700-talet intervjuade han finskspråkiga invandrare i Nordnorge, som av normännen kallades kväner. Schnitler placerade kväernas bosättningsområde Kvänland i Torne älvdal med biflöden upp mot den norska gränsen. I den övre delen bodde enligt honom nomadiserande samer och i den nedre delen jordbrukande kväner.¹²

4.2.3 De finskspråkigas historiska kontinuitet

De tidigaste norska och isländska beskrivningarna av kväerna var muntliga berättelser som återberättats mellan olika generationer. Sådana berättelser om olika folkslag kan betraktas som muntliga minnen av möten mellan olika folkgrupper innan de blev nedtecknade i skriftlig form.¹³ Kedjan av traderade muntliga berättelser om kväerna, som förmedlats över tid och oberoende av varandra skrivits ner, visar att kväerna i slutet av 800-talet var en finskspråkig folkgrupp som säsongsmässigt fiskade i fjällsjöar i den norra delen av Norrbotten.

¹⁰ En länderman var under medeltiden i Norge en person som fått i uppgift att utöva konungens myndighet inom ett särskilt område.

¹¹ De som Olaus Magnus beskrev som handelsmän, som reste till Norge, har av forskare i olika kontexter beskrivits som samer, finnar eller skandinaver, se Julku 1986; Wallerström 1995; Elenius 2019; Söderholm 2022.

¹² Schnitler 1962, *Major Peter Schmitlers grenseekaminasjonsprotokoller 1742–1745/Bd 1*, s. XX–XXV, 348, 360, 386, 388, 410–411.

¹³ Assman 2011, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, s. 15–69; Elenius 2019, s. 117–148.

Uppgifter i norska 1700-talskällor beskriver att kvänerna var bosatta i nuvarande Torne älvdal med biflöden. Samma folkgrupp kallades av svenskarna för finnar och kom senare att benämnas torne-dalingar. Det talar för en finskspråkig kontinuerlig bosättning i kustområdet av nordligaste Bottenviken från sen järnålder fram till nutid, på samma sätt som det har funnits en kontinuerlig norsk- och samiskspråkig befolkning vid den norska atlantkusten och en svensk- och samiskspråkig befolkning längs bottenvikskusten. Den finskspråkiga befolkningen fanns där innan staten inkorporerade området som en formell del av det svenska kungariket.¹⁴ Det gäller förstås också för den svensk- och samisktalande befolkningen i området vid samma tid. Som med alla folkgruppers kultur har deras kultur däremot förändrats med samhällets förändringar.

4.3 Den finskspråkiga befolkningens ställning i det svenska riket

För att förstå assimileringpolitiken i minoritetsområdet måste man beakta att minoriteten har en historia före 1809 som den delar med andra finskspråkiga i Finland. Sverige och Finland blev ett samlat rike under tidig medeltid, ett Västsverige och ett Östsverige. Finska, samiska och svenska var de språk som hade längst territoriell historia i en stat där det under stormaktstiden skulle komma att talas nära tjugo olika språk. Minoritetens historia under den tid då Finland tillhörde Sverige präglas av finsk kultur och svenskspråkig politisk dominans.

Det finns inga spår av en finsk statlig organisation innan Finland blev en del av Sverige. Att en sådan fanns betvivlas inte av någon, men den kom aldrig till uttryck i skriftliga källor i form av en organiserad landskapsbildning eller statsbildning. I senare tids forskning betonas den långsamma integrationen av Finland och finnarna i det svenska riket, men också att integrationen skedde parallellt med andra periferier som Småland, Värmland, Dalarna och Bottenviksområdet. Integrationen av de olika områdena ledde till bildandet av ett centraliserat kungarike.

¹⁴ Harrison 2022, *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*, s. 558–564; Elenius 2018b s. 143–175; Elenius 2019, s. 117–148; Söderholm 2022.

Finland tillmättes särskild betydelse i statsbildningen, vilket visas av att Åbo stift bildades redan år 1232. Det benämndes då ”det finska stiftet” och omfattade från början den sydvästra delen av nuvarande Finland. Ytterligare en bekräftelse på vikten av den östra riksdelen var byggandet av Åbo domkyrka mot slutet av 1200-talet.¹⁵ Den finländska riksdelen var representerad redan i den stadga som Magnus Ladulås utfärdade på Alsnö 1280. Alsnö stadga brukar räknas som konstituerande för ståndssamhällets införande i Sverige. På Alsnö var Finland representerat genom hertig Bengt, Magnus Ladulås bror, som hade Finland som hertigdöme.¹⁶

Ytterligare bevis på Finlands jämbördiga formella status med övriga Sverige var att den finska landsdelen år 1362 erkändes samma rätt att delta i kungaval som övriga stift och landskap i riket.¹⁷

Den koloniala relationen mellan Sverige och Finland återspeglas i att två tredjedelar av frälseståndet i det gemensamma riket hade svensk bakgrund och en tredjedel tysk bakgrund. Med frälseståndet avsågs från början stormän och förmögna bönder som var befriade från skatt för sina jordägor mot att de bidrog med häst och ryttare i krigsmakten. Senare blev begreppet synonymt med det adliga ståndet. Frälset i Finland hade en social bakgrund som soldater, knektar på borgar, handelsmän eller hantverkare. I Finland fanns inte stora jordägare som på den svenska sidan och det frälset hade en underordnad politisk roll jämfört med det svenska frälset.¹⁸ Det administrativa språket i Finland var svenska trots att de finskspråkiga utgjorde över 80 procent av befolkningen.

Sammanfattningsvis hade de etniska finnarna formellt samma politiska ställning som de etniska svenskarna men i realiteten dominerade svenskarna ekonomiskt, politiskt och kulturellt.

¹⁵ Leinberg 1886, *Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening intill 1885 års utgång*, s. 1 ff.

¹⁶ Hadenius 1994, *Riksdagen. En svensk historia*, s. 21–26.

¹⁷ Jutikkala & Pirinen 1973, *Finlands historia*, s. 33.

¹⁸ Harrisson 2004, *Från överböghet till rike: stormän och kungar i det medeltida Nordeuropa*, s. 109–121; Tarkiainen 2008, *Sveriges österland Från forntiden till Gustav Vasa*, s. 153–186; Meinander 2006, *Finlands historia: linjer, strukturer, vändpunkter*, 2, s. 9–21.

Figur 4.1 Sverige innan förlusten av Finland 1809

Källa: Samuel Svärd.

4.3.1 Minoritetens kulturella särdrag

Den meänkielispråkiga kulturen är del av ett sammanhängande geografiskt finskspråkigt kulturområde som i början av medeltiden sträckte sig från norra Bottenviken ner till södra Finland och österut in i Ryssland. I minoritetsområdet var befolkningen med andra ord

från medeltiden och framåt huvudsakligen finskspråkig. Tydliga språkliga och kulturella influenser syns från Tavastland och Karelen.¹⁹

Inom minoritetsområdet fanns även en samiskspråkig befolkning och ett mindre antal präster och ämbetsmän som var svenskspråkiga. Där fanns även svenskspråkig bruksbefolkningen som arbetade i Masugnsbyn, Tornefors och Kengis bruk under 1600- och 1700-talet.

De finskspråkiga tornedalingarna i norra Sverige var socialt, politiskt och ekonomiskt dominerade av svenskarna på samma sätt som samerna i de två riksdelen eller som finnarna i Finland. Svenskarna kallades allmänt också av den tornedalska allmogen in i modern tid för "herrat" i betydelsen herrefolk.

På 1300-talet drogs stiftsgränsen mellan Åbo stift och Uppsala ärkestift mitt emellan Kemi och Torne älv. Minoritetsområdet kom på så vis att tillhöra den finskspråkiga kultursfären i Finland, men tillhörde administrativt och regionalpolitiskt det svenskspråkiga norrländska området.

Fiske och jakt som primära näringar

Det forntida mötet mellan olika folkgrupper i norra Bottenviksområdet har ofta beskrivits i näringsmässiga termer som mötet mellan svenskt och finskt jordbruk å ena sidan och samisk renskötsel å andra sidan.²⁰ Den typen av beskrivningar bortser från att svenskar, finnar och samer i norra Bottenviksområdet till stora delar fram till 1500-talet försörjde sig på jakt- och fångstbaserade näringar.

Vid tiden för Norrlands skattläggning i samband med nedteckningen av Hälsingelagen på 1200-talet betalade de som bodde norr om Bygdeå sin skatt i skinn i stället för jordbruksprodukter. Det gällde för såväl svenskar, finnar som samer.

Det är svårt att tvärt skilja samiska, finska och även svenska näringar från varandra under järnålder och tidig medeltid.²¹ Ett mer rättvisande historiskt perspektiv är att utgå från den kombination av jakt, fångst, renskötsel, jordbruksnäring och handel som utövats av

¹⁹ Vahtola 1991, s. 176–261; Winsa 1991, *Östligt eller västligt?: det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan*.

²⁰ Westin (red.), *Övre Norrlands historia I–IV* (1962–1974); Alamäki & Kenttä & Hederyd (red.), *Tornedalens historia I–II* (1991–1993).

²¹ Westin & Olofsson 1962; Brink 1990, *Sockenbildning och sockennamn: Studier i äldre territoriell indelning i Norden*; Mogren 2000, *Faxeholm i maktens landskap: en historisk arkeologi*; Grundberg 2006, *Medeltid i centrum*; Meinander 2006, s. 10–13.

finskspråkiga folkgrupper. Fisket och jakten har i alla tider betytt mycket både som näringsfång och som inkomst för befolkningen. Både insjöarnas gäddor och älvarnas lax blev tidiga exportartiklar från minoritetsområdet och andra nordliga älvdalar. Gäddorna såldes i torkad form som basmat för de krigförande arméerna under 1500- och 1600-talet och till länder i södra Europa under den kristna fastetiden. Laxen såldes i saltad och gravad form.

Användningen av fiskevatten var reglerad på olika sätt. Rätten till fiske i Torne älvdal verkar ha utformats innan jordbruk etablerades. Det ser man på de äldsta gårdarnas placering längs älven. De var placerade med utgångspunkt i älvfisket, inte utifrån boskapsskötselns eller åkerbrukets förutsättningar.²² Det tidiga utnyttjandet byggde alltså på ett fångstbaserat sätt att leva, inte på att bofasta jordbrukare fiskade som ett komplement till boskapsskötsel eller åkerbruk.

De som bodde i Övertorneå och uppströms nyttjade framför allt fisket i avlägset liggande sjöar. Av den första skattelängden om träskfiske från 1553 ser vi att fisket i de s.k. skatteträskan kunde ske på 20 mils avstånd från bosättningen eller mer.²³ Utifrån domböckerna på 1600-talet ser man att i Torne och Kemi lappmark hade finskspråkiga bönder rätt att fiska i sjöar på långt avstånd från sina huvudbosättningar.²⁴ Tvister om fisket var inte så tydligt kopplade till etnicitet utan till fisket som gemensam näring. Detsamma gäller jakten, som under medeltiden utövades av samerna och allmogen som allmän näring.

Jordbruk och fast bosättning

Befolkningen i Tornedalen har av tradition använt älvens sedimentavlagringar efter vårfloden för att etablera jordbruk. De låglänta öarna och näraliggande strandängarna är extremt bördiga. Det har

²² Enequist 1935, *Övre Norrlands storbyar i äldre tid*; Dahlgren 1967, *Jakten och fisket i jord- och skogsbrukets rationalisering*, s. 199–204; Granlund 1967, *Laxfiske i Tornedalen*, s. 155–198; Hederyd 1992, *Haparanda efter 1809 kommunhistoria utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum*.

²³ Steckzén 1964, *Birkarlar och lappar. En studie i birkarlaväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*; Bergman & Ramqvist 2017, *Farmer-fishermen: interior lake fishing and intercultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600*; Lappmarkerna betecknade från medeltiden de områden ovanför den bofasta bondebefolkningen vid kusten, som handelsmän besökte för att handla med samerna.

²⁴ Deutsch 1970, *Oeconomiska anteckningar rörande norra delen af Uleåborgs län, under resor derstädes åren 1814 och 1815*, s. 299; Arell 1977, *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*.

premierat boskapskötsel, vilket historiskt har varit en viktig basnäring i Tornedalen. Torne älvdal blev känd för sin stora försäljning av smör.²⁵ Den jordbruksverksamhet som tilltog under medeltiden ska ses som en långsamt expanderande binäring till jakt- och fångstbaserade näringar och till handel. Övergången från jakt och fiske till renskötsel bland samerna kan i ett långt tidsperspektiv jämföras med övergången från jakt och fiske till kreaturskötsel bland de finskspråkiga. Från 1500-talet finns mer tillförlitliga källor som berättar om jordbrukets utveckling och bondbyars etablering med fast bosättning. Utifrån 1543 års jordebok²⁶ ser vi att 30 skattlagda byar då hade etablerats i Tornedalen från kusten och cirka 12 mil upp till Pello. Till skillnad från i andra norrländska älvdalar var fisket ännu under 1500-talet den främsta näringen.²⁷ Ännu i början av 1900-talet beskrivs jordbruket i Torne och Kalix älvdalar som irrationellt och primitivt. Jorden vändes fortfarande på många håll med spade i stället för med en plog.²⁸ Beskrivningen av jordbruket som ”primitivt” visar på ett kulturhierakiskt synsätt, men också att jordbruket under lång tid inte varit huvudnäring i minoritetsområdet. Det hade därför ännu vid ingången till 1900-talet en ålderdomlig karaktär.

Hos den finskspråkiga befolkningen kombinerades boskapskötsel också med renskötsel. Beskrivningar av birkarlarnas handel med samerna visar exempelvis att användning av renar var helt nödvändig för de långväga transportererna.²⁹ Olika beskrivningar av de finskspråkiga jordbrukarna i norra Sverige och norra Finland visar att de regelmässigt under 1700- och 1800-talen ägde renar.³⁰

För att stimulera kolonisationen i lappmarkerna utarbetade landshövdingen i Västerbottens län, Johan Graan, det s.k. Lappmarksplakatet som inrättades av kungen 1673. Ett tilläggsplakat antogs 1695. Av plakaten framgick att den som etablerade en ny jordbruksfastighet, ett nybygge, ovanför lappmarksgränsen blev befriad från militärtjänst och skatt i 15 år. Ett av de statliga motiven bakom plakaten var att skapa en struktur av bofasta jordbrukare som stöd till de fjäll-

²⁵ Alamäki & Kenttä & Hederyd 1991–1993.

²⁶ Jordeboken redovisade den grundskatt som blev stommen i det svenska skattesystemet från 1500-talet fram till början av 1900-talet då den ersattes av bl.a. fastighetsskatten.

²⁷ Enequist 1935, s. 143–184.

²⁸ Hellström 1917, *Norrlands Jordbruk*; Elenius 2001, *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*.

²⁹ Tenerz 1962, *Ur Norrbottens finnbygds historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talet*, s. 142–158.

³⁰ Deutsch 1970; Tegengren 1952, *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*.

nära gruvor som då etablerades. I förlängningen tänkte man att gruvarbetare kunde rekryteras bland den fastboende befolkningen. Ett annat motiv var att etablera jordbruk inom det stora område som lappmarkerna omfattade. Ytterligare ett motiv var att hindra kustens bönder från att utnyttja lappmarkernas resurser genom långa fiske-resor till olika träsk.³¹ År 1749 beslutades om en tydligare gränsdragning mellan samernas och nybyggarnas marker i lappmarkerna mot böndernas marker nedanför lappmarksgränsen.

Det finskspråkiga området i norra Sverige, med minoritetsområdet i centrum, var i början av 1500-talet omgivet på svensk och finsk sida av lappbyarna Sjukksjokk, Siggevara, Suondavara, Kittilä, Sodankyä och Kemikylä. Men i det område längs Torne och Kalix älvdalar där minoriteten av gammal tradition bedrev ett omfattande säsongsfiske fanns inga lappbyar eller lappskatteland. Området sträckte sig så långt som trettio mil norrut från kusten. Avsaknaden av lappbyar och lappskatteland i detta område skiljer sig från övriga delar av norra Sverige och norra Finland. När en lappmarksgräns drogs i mitten av 1700-talet följde den detta traditionella område för minoritetens fiske. Det antyder en historisk relation mellan minoriteten och samerna som skiljer sig från andra områdena i norra Sverige och norra Finland

År 1799 fanns i Jukkasjärvi och Enontekiö socken 1 278 samer och 564 nybyggare. I minoritetsområdet, som då omfattade även den finska sidan, och i Kemi i Lappland utgjorde nybyggarna i Tornedalen år 1800 en tredjedel av länets totalt 717 nybyggen.³² Statistiken visar hur finskspråkiga nybyggare och samer vid ingången till 1800-talet hade skapat en samexisterande bosättning långt upp i Torne älvdal med biflöden. Mellan de bofasta bönderna och nomadiserande samerna förekom tvister, oftast om fiskerättigheter eller höskador. Men de bofasta och samerna samarbetade också, exempelvis bodde samerna hos särskilda familjer under vintern och husbönderna kallades då ”värdar” (meänkieli. värti).

³¹ Göthe 1929, *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*, s. 134–484; Hultblad 1968, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*; Arell 1979; Lundmark 2006, *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*.

³² Alamäki & Kenttä & Hederyd, s. 30–62.

Stadsbildning och tidig industrialisering

Från slutet av 1500-talet strävade staten efter att kontrollera handeln som tidigare utövats mer fritt av landsköpmän vid kusten och av birkarlarna i lappmarkerna. I överensstämmelse med tidens merkantilistiska idéer³³ skulle handeln tvingas in i städer för att staten på så vis skulle kunna kontrollera tull och andra avgifter. Det mynnade ut i att ett antal städer grundades längs den finska och svenska bottenvikskusten, däribland Torneå som blev stad 1621, samtidigt som Luleå, Piteå och Sundsvall. Under de första decennierna av 1700-talet ser man hur en försvenskning skedde inom olika områden i Torneå. Adel, präster, borgare och civila ämbetsmän utvecklade under 1700-talet en högreståndskultur med offentliga fester och danser. Torneå blev en tvåspråkig stad med en typisk stadskultur som orienterade sig mot det svenskspråkiga Sverige.

De boende i minoritetsområdet blev även påverkade av den första fasen av gruvindustrier när järnmalm hittades i Junosuando och kopparmalm i Svappavaara under första delen av 1600-talet. Därigenom ökade det statliga intresset för minoritetsområdet. Gruvnäringen skulle komma att utökas med masugn och hammarsmedja i Masungsbyn, stångjärnshammare, kopparhammare, garvmakeri, bokverk, klensmedjor, kvarn och såg i Kengis, sju mil nedströms från Junosuando. Nära förknippad med bruksrörelsen var uppkomsten av en första sågverksindustri. De aktörer som var verksamma vid bildandet av sågverk i mitten och slutet av 1700-talet var delvis samma personer som engagerade sig i gruvnäringen och i järnbruken. Därför är det inte så förvånande att minoritetsområdet stod för en fjärdedel av alla nystartade vattensågar i det nuvarande Norrbottens län under perioden 1756–1812. Man kan urskilja en mycket tydlig etnisk arbets- och ägarfördelning inom den första sågverksrörelsen i minoritetsområdet. Det var den dominerande svenskspråkiga samhällsgruppen som ägde industrierna. De finskspråkiga var hänvisade till säsongsarbeten och blev därigenom ekonomiskt beroende av de svenskspråkiga.³⁴

³³ Merkantilism är en beteckning på det ekonomiska system som präglade de framväxande nationalstaterna från 1600- till 1800-talet. Idén var att understryka staternas roll som ekonomiska aktörer som skulle gynna det egna landet och motverka konkurrens utifrån.

³⁴ Meinander 1917, *Virkesbushållning och sågverksrörelse i Torne, Kemi och Simo älvdalar intill första världskriget*, s. 76 f.; Elenius 2001; Hederyd 1992, s. 100–130.

4.3.2 Kriget med Ryssland och delningen av minoritetsområdet

Den 21 februari 1808 gick ryska trupper utan krigsförklaring över gränsen till Finland vid Kymmene älv. Under hösten retirerade den svenska armén norrut längs den finska kusten. De svenska trupperna blev förlagda i Tornedalen hösten 1808 och vintern 1809. Både under den svenska reträtten och den efterföljande ryska ockupationen tvingades tornedalingarna att bidra med transporter, hästar, foder till hästar och mat till soldaterna. Det var ett härjat och decimerat minoritetsområde som fick ta del av det fredsavtal som tecknades den 17 september 1809 och som innebar att Sverige förlorade Finland.

4.4 Minoriteten i Sverige efter 1809

När Sverige förlorade Finland till Ryssland drogs den nya nationsgränsen rakt genom Torne, Muonio och Könkämä älvdalar där den östra sidan hamnade i det ryska imperiet och den västra sidan i Sverige. Ryska kosacker patrullerade nu som gränsvakter i Torneå. Från att tidigare ha betraktats som en ordinär älvdal i det svenska riket förvandlades minoritetsområdet efter 1809 till en svensk gränsbygd mot Finland som var ett ryskt storfurstendöme. Befolkningen på den svenska sidan blev en finskspråkig minoritet i Sverige, medan befolkningen på den finska sidan tillsammans med övriga finnar i Finland kom att utgöra den helt dominerande språkliga gruppen i Finland. Den västra och östra sidan av Torne älvdal hamnade i var sitt nationalstatsprojekt och var sitt moderniseringsprojekt.

4.4.1 Konsekvenser av den nya riksgränsen

I förhandlingarna om var den territoriella gränsen skulle dras fördes två alternativ fram. Svenskarna hävdade att den gamla stiftsgränsen och länsgränsen vid Kaakamo älv var en naturlig gräns. Ryssarna föreslog att gränsen skulle dras längs Kalix älv. Kompromissen blev Torne älv samt bifloderna Muonio och Könkämä älvar upp till norska gränsen. En numerärt liten finskspråkig minoritet blev kvar på den västra sidan av Torne älvdal, den minoritet som senare skulle kallas tornedalingar. Fredsfördraget undertecknades den 17 september 1809. Det

innebar den största territoriella förlusten under Sveriges dittillsvarande historia. Sverige hade i fredsfördraget gått med på att avstå Åland och hela Finland till Ryssland. Riket förlorade en tredjedel av sitt territorium och mer än en fjärdedel av sin befolkning. Till detta kommer omkring 20 000 förlorade i döda, krigsfångar och saknade.³⁵ Förlusten av Finland kom under långt tid att vara ett nationellt trauma i Sverige.

För tornedalingarna på den svenska och ryska sidan uppstod tre huvudfrågor som behövde lösas. Det var frågan om medborgarskap, omfördelningen och utbyte av fast egendom samt nya församlingsbildningar. Medborgarfrågan löstes enligt tidigare praxis som gällt vid ändrade gränser mellan stater. Samtliga bosatta i Sverige och Finland skulle inom tre år ha rätt att bosätta sig i det rike de önskade och därigenom få sitt medborgarskap bestämt. De militäranställda inom det svenska försvaret erbjöds av ryssarna att få anställning inom det ryska krigsväsendet om de så önskade.

För de bönder som ägde mark på både den finska och svenska sidan av Torne älv samt på öar i älven skedde särskilda förhandlingar, som ledde till omfördelningar och kompensationer för förlorad mark. Regleringen av markförhållanden tog ett decennium innan den var klar.³⁶

Församlingsmedlemmarna både på finsk och svensk sida fortsatte till en början att besöka gudstjänsten i sin gamla församlingskyrka, oavsett om den låg i konungariket Sverige eller storfurstendömet Finland. Därefter byggdes efterhand nya kyrkor i de socknar som förlorat sin kyrka till den andra sidan. På svensk sida fortsatte finnar från Finland att besöka sin gamla sockenkyrka i många år efter delningen. Ännu mer än tio år efter fredsslutet skrevs finnarna in i församlingsböckerna som tidigare, med skillnaden att de efter namnet fick tillägget ”rysk undersåte”.

Svenska statens inställning till och behandling av tornedalingarna bestämdes med andra ord i förhandlingar och samarbete med segermakten Ryssland. I övrigt fortsatte livet ganska oförändrat i minoritetsområdet under den tidiga delen av 1800-talet.

En viss rörlighet fanns ständigt över riksgränsen i form av arbets- och äktenskapsmigrationer. Samtliga svenska tornedalingar beräkna-

³⁵ Carlsson 1970, *Svensk historia 2. Tiden efter 1718*, s. 255.

³⁶ Elenius 2001; Kuvaja & Hårdstedt och Hakala 2008, *Det åländska folkets historia 4 Från finska kriget till Ålandsrörelsen 1808–1920*, s. 314–316.

des 1821 till 7 000 personer, varav en övervägande majoritet var finsktalande. Vid folkräkningen 1860 hade minoritetens antal i Norrbotten stigit till närmare 14 000 personer.³⁷ De var spridda över ett stort glesbefolkat område i nordligaste Sverige, till stor del i väglöst land med mycket dåliga kommunikationer.

De hade i princip inte något som helst politiskt inflytande på nationell nivå. Kulturellt fortsatte minoritetsområdet att under många decennier vara ett homogent område. Man kan under hela första delen av 1800-talet tala om en gemensam finsk identitet på den finska och svenska sidan. Den svenska sidan av Tornedalen benämndes också av svenska myndigheter för Finnbygden för att markera befolkningens kulturella tillhörighet till finsk kultur.

4.4.2 Jordbruk och industrialisering

I ett europeiskt perspektiv var hela Skandinavien på 1860-talet en ekonomiskt underutvecklad periferi. Därefter skedde en snabb upphämtning. Samtidigt skedde en geografisk förskjutning av den relativa exportandelen till de nordliga delarna av Sverige. Mot slutet av 1800-talet kom redan en femtedel av Sveriges export från Norrland. Vid sekelskiftet 1900 hade två stora industriområden vuxit upp i minoritetsområdet. Det var sågverksindustrin vid kusten och gruvindustrin i Malmfälten. Merparten av de åtråvärda råvarorna i Norrbotten fanns inom det finska språkområdet.

Minoritetsområdet var vid den tiden ännu helt dominerat av jordbruk som försörjningskälla. Från reseskildringar på 1700-talet fram till agronomiska bedömningar i början av 1900-talet har jordbruket i Tornedalen beskrivits som underutvecklat. Den norrbottniska agronomen Paul Hellström beskrev bl.a. vid sekelskiftet 1900 hur jordbruket i Tornedalen var omodernt. I inlandet var jordbruken små. Man praktiserade där en naturahushållning som byggde på att den odlade jorden användes till odling av säd och rotfrukter medan foder till kreaturen togs från ängarna. Korna släpptes ut på bete i skogen om somrarna.

Hellström och andra forskare har påvisat den tekniska eftersläpningen i Tornedalen i början på 1900-talet. När jordbruksplogar bör-

³⁷ Hansegård 1990, *Den norrbottensfinska språkfrågan: en återblick på halvspråkighetsdebatten*, s. 9; Slunga 1993, "Skola för glesbygd". *Arbetsstugor i norra Sverige*, s. 19.

jat användas i de svensktalande delarna av Norrbotten vid mitten av 1800-talet vände man i Tornedalen gamla ängar med hacka och spade. Vid uppodling på fast mark i skogsbygden hade jorden ofta inte blivit ordentligt rensad från sten. Även ensädesbruk praktiserades allmänt så att man år efter år sådde korn på samma tegar. Även eftersatta ladugårdar och fårkättar utan fönster exemplifierades med Tornedalen.³⁸

Minoritetsområdets marginella ställning visade sig också i den sociala strukturen på landsbygden. En jämförelse mellan antalet backstugusittare i minoritetsområdet och Norrbotten vid tiden för laga skifte 1878–1880 visar att andelen hemman var betydligt lägre och andelen backstugor betydligt högre i minoritetsområdet. Det gällde både för det kustnära Nedertorneå och det högre upp belägna Övertorneå. Den betydligt högre andelen backstugusittare i minoritetsområdet visar att området inte lyckades skapa alternativa sysselsättningar för den snabbt växande jordbruksbefolkningen.³⁹

Minoritetsområdet hade däremot ett väl utvecklat vägnät i mitten av 1850-talet som kunde mäta sig med andra älvdalar i Norrbotten. Den stora förändringen kom med järnvägen, som fick stor betydelse för utbyggnaden av kommunikationerna i framför allt Övre Tornedalen. Handelsresor hade tidigare gått längs älven till Torneå, men efter järnvägens framdragning till Gällivare 1888 gick de dit i stället.⁴⁰ Det underlättade varudistributionen för den nordligaste delen av Norrbotten.

Under senare delen av 1800-talet tillkom skogsarbete som en ny sysselsättning. Specifikt för skogsarbetet i Torne och Kalix älvdalar var att man använde renar som dragdjur i skogsarbetet, som komplement och ibland som ersättning till hästar. Renar användes också inom jordbruket för att köra hem hö och liknande. Småbrukare hade inte råd med hästar och det fanns en gammal tradition att äga renar som sköttes av samer. Med ökad levnadsstandard användes i de flesta jordbruk så småningom enbart hästar som dragare.

Med järnvägens framdragning till Gällivare och Kiruna öppnades en ny epok i minoritetsområdets industrialisering. Under några decennier byggdes järnvägar, vattenkraft och vägar som helt revolutione-

³⁸ Hellström 1917, s. 200 ff.; Jirlow & Wahlberg 1961, *Jordbruket i Tornedalen genom seklen: redskap och metoder*, s. 41–95; Isaksson 1967, *Bystämman och bystadga: organisationsformer i övre Norrlands kustbyar: om samspelet mellan lokal tradition och central påverkan*, s. 362.

³⁹ Elenius 2007a, *Tornedalen och Bottenviken som nordliga ekonomiska periferier*, s. 166–184.

⁴⁰ Hoppe 1945, *Vägarna inom Norrbottens län. Studier över den trafikgeografiska utvecklingen från 1500-talet till våra dagar*, s. 268 f.

rade det tidigare lantbruksbaserade hushållet i minoritetsområdet. Mellan 1890 och 1930 skedde en dramatisk befolkningsförändring i tornedalsförsamlingarna på grund av arbetskraftsinvandring. Mest påtaglig är den explosionsartade befolkningsökningen i Gällivare och Jukkasjärvi som berodde på den påbörjade gruvbrytningen. Tornedalingarnas arbetsmigration hade tidigare varit orienterad mot sågverken vid kusten, men fick nu tillskott av två nya industricentra i Övre Tornedalen genom gruvorna i Kiruna och Malmberget. De nya industrierna innebar inte bara nya former av försörjning. Framväxten av folkrörelser och fackföreningar gjorde att tornedalingarna påverkades av nya demokratiska organisationsformer.

4.4.3 Den laestadianska väckelsen

En rörelse av stor kulturell betydelse för minoritetsområdet är den inomkyrkliga väckelserörelsen laestadianismen som grundades av prästen Lars-Levi Laestadius i Karesuandoområdet på 1840-talet. Medlemmarna samlades i hem och bönhus men även till stormöten med predikan, själavård och nattvardsfirande enligt kyrkans ordning. Laestadius hade samma erfarenhet av fattigdom som sina församlingsmedlemmar och kunde därför sätta sig in i deras situation. Den fattiga bakgrunden påverkade hans allmänna moral och etik, som kom att bli ett rättesnöre för den samiska och finsktalande befolkningen i norra Sverige. När han glorifierade ett enkelt och puritanskt levnadssätt var det ett anti-materialistiskt förhållningssätt som på ett konkret sätt kunde förstås av hela befolkningen.

Laestadianismen kom på så sätt att fungera som en ideologisk motrörelse till moderniseringen i samhället. Genom att använda finskt språk i predikningarna kom väckelsen senare att spela en viktig roll i motståndet mot den svenska språkpolitiken i norra Sverige. Det faktum att predikanterna var lekmän medförde att kyrkan inte hade samma kontroll över dem som över de anställda prästerna. De laestadianska predikanterna var också självrådiga och hade ett starkt inflytande över lokalbefolkningen. Svenska kyrkan befarade därför att de laestadianska predikanternas inflytande skulle kunna leda till splittning av kyrkan i minoritetsområdet. De sågs som främmande element inom statskyrkan, en avvikande grupp som behövde civiliseras.

Bästa sättet att genomföra detta ansågs vara att utveckla skolväsendet och att sprida svenskt språk och kultur i minoritetsområdet. Väckelsen blev så småningom de samisk- och finskspråkigas särskilda trosbekännelse i norra Skandinavien och Finland. Den spreds därför från 1840-talet i snabb takt över nationsgränserna. Genom sin stora spridning i Finland kom den att till viss del förknippas med de finska nationalister som från 1860-talet angrep Sverige för att bedriva en assimilerande språkpolitik i minoritetsområdet. Väckelse-rörelsen blev en del av de kulturella hotbilder som förknippades med Tornedalen.

4.4.4 Tornedalsgränsen som hotbild

Genom förlusten av Finland och rädslan för ytterligare rysk expansion kopplades från första början en utrikespolitisk och militär hotbild samman med tornedalingarna vid den finska gränsen. Från mitten av 1800-talet ökade nationalistiska strömningar i Finland som byggde på en finskspråkig identitet. Den kritik som finska nationalister riktade mot Sveriges minoritetspolitik i Tornedalen uppfattades i Sverige som hotfull. Minoriteten hamnade i skottgluggen mellan två nationalstatliga projekt, det svenska och det finska.

Den finska nationalismen

Den finska nationalism som växte fram i Finland under 1800-talet vände sig mot den svenskspråkiga elitens dominans inom olika områden i samhället. Genom kulturella och politiska rörelser lyftes den finska kulturen och det finska språket som de viktigaste elementen i det nationsmedvetande man sökte skapa. I den föreställda nationella gemenskapen inkluderades vad man med tidens språkbruk kallade finsk-ugriska ”stamfolk”. Det innefattade finskspråkiga minoriteter som fanns utanför Finland, inte minst de svenska tornedalingarna.⁴¹ De finskspråkiga var i stor majoritet i Finland. År 1890 utgjorde de

⁴¹ Nygård 1978, *Suur-Suomi vai läbiheimolaisten auttaminen: aatteellinen heimotyö itsenäisessä Suomessa* = [*The greater Finland or helping kindred people?*]: [*work on the ideology of kinship in independent Finland*]; Smith 1986, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 129–152; Smith 1991, *National identity*, s. 126–131, 160–165; Smith 2000, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, s. 62–77; Fewster 2006, *Visions of past glory: nationalism and the construction of early Finnish history*.

85 procent av befolkningen, till skillnad från Sverige, där de finskspråkiga bara utgjorde 4 procent av befolkningen. Av dem utgjorde de finskspråkiga tornedalingarna i Norrbotten en överväldigande majoritet.⁴²

De finskspråkiga i Finland fick en självmedveten hållning och en ställning inom staten som skilde sig helt från minoritetens situation i norra Sverige. De kunde lägga tyngd bakom sina krav. Som språklig majoritet vände de sig mot den svenskspråkiga minoritetens dominans inom ekonomi, politik och kultur i Finland. De finsksinnade nationalisterna kallades fennomaner därför att de strävade efter att lyfta det finska språkets och den finska kulturens status i Finland. I en förordning om det administrativa språket från 1863 bestämdes att det finska språket i Finland inom tjugo år skulle vara infört i all förvaltning och ha likvärdig status som svenskan.⁴³ Den kritik som fennomanerna riktade mot de svenskspråkigas privilegier i Finland riktades också mot det man uppfattade som svenska statens förtryckande språkpolitik i minoritetsområdet. Man anklagade särskilt domkapitlet i Härnösand, och senare domkapitlet i Luleå, för att tvinga minoriteten att lära sig svenska i skolan.⁴⁴ Fennomanernas kritik av de svenska myndigheterna skedde oftast genom tidningsartiklar i finsk press. Från svensk sida besvarades kritiken med motsvarande tidningsartiklar i svensk press på ledarsidor eller i insändare. De uttryckte inte så sällan en arrogans såväl mot fennomanerna som mot den provocativa ton som fanns i kritiken mot Sverige. Motsvarande arroganta kritik riktades även mot minoriteten i Sverige som försvarade det finska språkets värde som modersmål.⁴⁵

I den svenska nationalistiska idealbilden representerade minoriteten en kulturell kvarleva från den imperiala storhetstiden. Minoriteten påminde om det katastrofala nederlaget mot Ryssland 1809, men representerade också en avvikelse från den nya idealbild av den svenska nationen som växte fram under 1800-talet där svenskt språk och kultur stod i centrum.

⁴² Suomen tilastollinen vuosikirja 1889–1890; Statistiska centralbyrån, Del 1. Befolkningen 1720–1967 Sverige; Slunga 1965, *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*, s. 19–20.

⁴³ Klinge och Norrback 1996, *Finlands historia* 3, s. 211–220, 257.

⁴⁴ Tenez 1963, *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*; Slunga 1965; Tarkiainen 1993, *Finnarnas historia i Sverige 2, Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944*, s. 305–311; Elenius 2001.

⁴⁵ Tenez 1963, s. 281, 294–300, 330–332, 342–354; Slunga 1965, s. 167–180; Elenius 2001, s. 248–256.

När Finland 1917 blev en självständig stat med ny nationalistisk agenda blev den utrikespolitiska konflikten om Tornedalen ytterligare förstärkt. Det gällde särskilt i samband med tvisten mellan Sverige och Finland om Ålands statstillhörighet 1917–1921. Den s.k. Ålandsrörelsen vände sig 1918 till regeringen i Sverige med begäran om återförening med Sverige. Den svenska regeringen var inte sen att försöka få igenom kravet genom att söka internationellt stöd i frågan. Man åberopade principen inom det nybildade Nationernas förbund att det åländska folket självt skulle få avgöra vilken stat de ville tillhöra. Samma år bildades i finska Torneå en förening med namnet Västerbottenskommittén. Kommittén hävdade att ifall Åland skulle komma att tillhöra Sverige borde den svenska delen av Tornedalen tillhöra Finland.

Från svensk sida betraktades de svenska tornedalingarna i det spända läget som uppstått med stor misstänksamhet. Stiftsnotarie Albert Carlgren vid domkapitlet i Luleå fick därför i uppdrag av regeringen att i all hast göra en säkerhetspolitisk analys av minoritetens nationella lojalitet. Landshövdingen begärde även att Walde Lorens Wanhainen som betrodd tornedaling skulle göra en separat utredning i frågan. När frågan om Ålands statstillhörighet hamnade i Nationernas förbund tilldömdes Åland till sist Finland.⁴⁶ Fenomanernas kritik av språkpolitiken i Tornedalen uppfattades av politiker och ämbetsmän i Sverige som aggressiv och stötande. Så uppfattades den också av många svenska tornedalingar. Samtidigt träffade den en öm nerv i den statliga språkpolitiken i minoritetsområdet.

Rädslan för rasblandning

Till den kulturella hotbild som förknippades med minoritetsområdet ska fogas en rasmässig dimension. Den grundades på den irrationella rädslan att det svenska folket i norra Sverige hotades att degenereras genom genetiskt inflytande från finsk-ugriska grupper som tornedalingar, finnar och samer. Riksgränsen mot Finland blev därför en symbolisk gräns mot ett föreställt genetiskt hot från öster. Motsvarande inre hot förknippades med de finsk- och samiskspråkiga bosättningsområdena. Därför lyftes rasfrågan tidigt in i folkräkningarna.

⁴⁶ 1921 Ålandsbeslutet, protokoll vid nationernas förbunds råds 14:e möte 24 juni 1921 på: <https://kulturstiftelsen.ax/app/uploads/2020/06/svenska3.pdf>.

Med början år 1855 hade ”lappar” registrerats vart tionde år i folkräkningarna med hjälp av prästernas folkbokföring. Fem år senare började även ”finnar” att räknas och ytterligare tjugo år senare ”zigenare”. Med finnar menade man tornedalingarna i Norrbotten. Frågetecknen kring det finska språkets utbredning, som uttrycktes i Finnbygdsutredningen,⁴⁷ ledde så småningom fram till en särskild språk- och härkomstutredning för norrbottniska tornedalingar och samer i 1930 års folkräkning för att se var gränsen mellan finska och samiska i förhållande till svenska gick i Norrbotten. Beslut om utredningen togs av Statistiska centralbyrån, som också genomförde den.⁴⁸

Språk och härkomstutredningen kopplades samman med språkdarwinistiska idéer. Yngre språk ansågs vara vitalare än äldre språk och utifrån den tankegången ansågs finskan vinna mark på svenskans bekostnad. Från myndighetshåll oroade man sig därför över att det finska språket ansågs sprida sig i Norrbotten och att tornedalingarna därigenom kunde sprida ”finskheten” in i svensktalande områden. Språkfrågan blev en rasfråga. Ytterligare ett exempel på statens engagemang i frågan är att ett statligt rasbiologiskt institut inrättades 1922 i Uppsala med syfte att bedriva forskning om hur yttre mänskliga former, som kraniets storlek och utformning, svarade mot inre egenskaper. Idéerna var öppet rasistiska. I Norrbotten deltog präster och lärare i arbetet att vetenskapligt bevisa att minoriteten och samer rasmässigt och egenskapsmässigt skilde sig från skandinaverna. Exempelvis gjordes skullmätningar på minoriteten.⁴⁹ Institutets chef Herman Lundborg var i sin forskning särskilt intresserad av att göra rasbiologiska undersökningar på orter där befolkningen ansågs blandad.

De rasbiologiska idéerna präglade på ett påtagligt sätt 1921 års Finnbygdsutredning om skolväsendet i de finstalande delarna av Norrbotten. Stor omsorg lades ner på att beskriva hur antalet finsk- och svenskspråkiga förändrats i de olika församlingarna. En av slut-

⁴⁷ Finnbygdsutredningen 1921, *Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finstalande delarna av Norrbottens län*.

⁴⁸ Elenius 2002, *Statistiken i nationalstatens tjänst*, s. 285–302; För information om språk- och härkomstutredningen, se Riksarkivet, Statistiska centralbyrån, 1930 års folkräkning, Material till språk- och härkomstundersökningar i övre Norrland.

⁴⁹ För en utförligare beskrivning av rasbiologins implementering i Tornedalen, se Nilsson Ranta 2008, *Nödhjälp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdsidé, Norrbottens arbetsstugor 1903-1954*; Persson, *Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige*, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Persson 2022, *Sammanfattning av rapport om rasbiologiska undersökningar*; Ojala, *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

satserna var: ”Det finska språkets framträngande mot söder inom Lappland har sålunda blivit hejdat ...”.⁵⁰ De rasbiologiska idéerna behöver vägas in när man bedömer utformningen av det tornedalska skolväsendet från 1800-talet fram till andra världskriget. Det var inte alltid så att de explicit användes i argumenteringen för olika åtgärder, men de var djupt inbäddade i den värdekonservativa nationalism som ställde tornedalingar och andra minoriteter utanför den svenska nationen.

Kontinuerlig militär hotbild

Under de första årtiondena av rysk överhöghet kom storfurstendömet Finland att få klara sig utan alltför stor inblandning från S:t Petersburg. En sorts reformdvala infann sig i Finland. Intresset från rysk sida ökade först vid mitten av 1800-talet och mot slutet av seklet inledde Ryssland en assimilerande förryskningspolitik i Finland. Förryskningspolitiken upplevdes i Sverige som ett växande militärt hot mot de nordliga delarna av landet, särskilt vid riksgränsen i Tornedalen.

Den militära hotbilden förstärktes av järnvägsnätets parallella utbyggnad på den svenska och finska sidan. Stambanan nådde Luleå 1888. År 1902 blev den del av järnvägen klar som förband Luleå med malmfälten i MalMBERGET och Kiruna och med Narvik vid Atlantkusten. Ett år senare invigdes den ryska järnvägens framkomst till Torneå på andra sidan riksgränsen i Finland. Järnvägsnätet ökade mångfalt möjligheten till en tänkbar snabb militär mobilisering i händelse av krig. Det öppnade också ögonen för de enorma råvaruresurser som fanns i norra Sverige i form av järnmalmgruvorna i Malmfälten, potentialen i en utbyggd vattenkraft samt i de omfattande skogstillgångarna. Det rent militära hotet vid tornedalsgränsen minskade när Finland blivit en självständig stat och frågan om Ålands ställning avgjorts. I stället skärptes under 1930-talet de internationella spänningarna med framväxten av det kommunistiska Sovjetunionen, det fascistiska Italien och det nazistiska Tyskland. Det skulle så småningom leda till oanade förvecklingar vid tornedalsgränsen.

Under den svenske utrikesministern Richard Sandler skedde ett försvarspolitiskt närmande mellan Sverige och Finland. Ett av de återstående irritationsmomenten mellan länderna var försvenskningsspolitiken i Tornedalen. För att begrava stridsyxan genomförde den

⁵⁰ Elenius 2001.

svenska och finska regeringen år 1937 en extraordinär åtgärd. Utrikesministrarna och utbildningsministrarna i de två länderna gjorde då en gemensam resa till svenska Tornedalen, vidare till finska Tornedalen och ner till Helsingfors. Ministerresan mildrade tvisten i de nationalkonservativa lägren i respektive land. Två år efter resan anfölls Finland oprovocerat av det kommunistiska Sovjetunionen och det s.k. finska vinterkriget var ett faktum. Knappt ett halvår senare anfölls och ockuperades Norge och Danmark av det nazistiska Tyskland. Ett drygt år senare allierade sig Finland med Tyskland mot Sovjet. När krigslyckan vände fick Finland kapitulera för Sovjet. Finnarna tvingades nu att vända vapnen mot tyskarna. Hösten 1944 och vintern 1945 drevs tyskarna norrut av finländska trupper. Under sin reträtt brände tyskarna ner hela finska Tornedalen. På den svenska sidan kunde tornedalingarna följa det dramatiska krigsslutet, förutom att de tog emot flyktingar med boskap och ägodelar från det brinnande Finland. Upplevelsen av andra världskriget var i Sverige en chock av liknande slag som 1809. Återigen kopplades det till riksgränsen i Tornedalen.

När ryssarna angrep Finland 1939 fanns ingen militär styrka och inte en enda fast befästning i Tornedalen. Arbetet med att rusta området väster om Torne älv startade direkt. Kronan hyrde mark av privatpersoner för att bygga befästningar, värn och pansarhinder. Kontrakten löpte i regel på femtio år. Kalixlinjen byggdes ut till att bli ett gigantiskt militärt försvarssystem mellan finska gränsen och Kalix älv. Den militära hotbilden vid tornedalsgränsen bestod under hela 1950-talet och in på 1960-talet och det militära skyddsområdet mellan Torne och Kalix älvar avvecklades inte förrän på 1990-talet.⁵¹

4.5 Utbildning som ett verktyg i assimileringpolitiken

Det glesbefolkade minoritetsområdet hade från mitten av 1800-talet samma problem som övriga landet med utbyggnaden av folkskolan. Befolkningen var spridd på många enskilda byar och gårdar som i många fall saknade vägförbindelse. Socknarna var fattiga och hade svårt att uppfylla kravet på att bygga skolor och anställa lärare. Folk-

⁵¹ Ekman 2013, *Kalixlinjen. Kalla krigets lås i norr*.

skolestadgan i Sverige antogs 1842 men det dröjde till 1853 innan den första folkskolan öppnade i minoritetsområdet.

4.5.1 Perioden med finskspråkig folkskola

De nya gränsförhållandena efter 1809 påverkade till att börja med inte språkpolitiken i skolan. När de första folkskolorna etablerades i minoritetsområdet var de inriktade på att lära ut grundläggande läs- och skrivkunigheter i en kyrklig kontext. Undervisningsspråket var därför finska och i undervisningen användes en finskspråkig ABC-bok och efterhand en historiebok med parallelltext på finska och svenska.

Folkskolinspektören Zackarias Grape vände sig 1874 till domkapitlet i Härnösand med en ansökan om särskilda medel till utbildningen i Tornedalen. Han begärde i ansökan 22 småskollärartjänster, stipendier till finsktalande seminarieelever, högre lön för lärartjänster i Finnbygden, ett småskollärarseminarium för Finnbygdens behov samt inköp av tjänliga undervisningsböcker. Ansökan antogs och därigenom var det första s.k. Finnbygdsanslaget beviljat.⁵²

På många sätt försökte ecklesiastikdepartementet⁵³ möta de språkliga svårigheterna i folkskolan på likartat sätt för minoriteten och samer. Ett småskoleseminarium grundades för minoriteten i Haparanda 1874 och ett för samer i Mattisudden år 1875 med målsättningen att utbilda lärare som var kunniga i finska respektive samiska. Dessutom infördes särskilda stipendier både för att locka lärare till minoritetsområdet och till det samiska området. Lärarkandidaterna kunde ansöka om ett stipendium under utbildningstiden mot att de förband sig att under tre år arbeta som lärare i respektive minoritetsområde. Senare delades också stipendier ut till dem som gick på Tornedalens folkhögskola. Det delades ut för sista gången 1967 då det särskilda stödet till minoritetsområdets skolväsende avvecklades.

När seminariet i Haparanda öppnade den första ettåriga kursen var bara fem veckotimmar anslagna till svenska språket. Så gott som all undervisning i minoritetsområdet hölls vid den här tiden på finska. Det krävde finskspråkiga läromedel och finskspråkiga lärare om det skulle fungera. Bland myndigheterna fanns fram till 1870-talet en

⁵² Riksdagens protokoll 1874, Andra kammaren, nr 3, s. 370 ff. samt Andra kammaren, nr 5, s. 4.

⁵³ Ecklesiastikdepartementet var mellan 1840 och 1967 namnet på det departement som skötte kyrkliga, prästerliga, utbildningsrelaterade och kulturella frågor. Det var den närmaste motsvarigheten till nuvarande utbildningsdepartementet.

vilja att förbättra servicen till minoriteten på finska för att möta deras medborgerliga behov. Det gällde inrättandet av småskollärsseminariet i Haparanda liksom förslag till anslag för tolktjänster och översättning av lagar och förordningar till finska.⁵⁴ Inledningsvis fanns med andra ord en inställning om att minoritetens rätt till undervisning och service på sitt modersmål behövde tillgodoses.

4.5.2 Ett nationalistiskt system av utbildningar

Nationalistiska värderingar påverkade från slutet av 1800-talet skolväsendet i Sverige. Den svenska identiteten beskrevs allt mera som uppburen av det svenska språket och den svenska kulturen. I det sammanhanget blev den finskspråkiga kulturen i minoritetsområdet en avvikelse.

Till detta bidrog de olika hotbilder som förknippades med minoriteten Ett assimilerande system av utbildningar växte därför gradvis fram i minoritetsområdet. Det betyder inte att assimilering var en allena rådande målsättning. Det fanns även ett syfte att bryta minoritetens kulturella isolering från övriga Sverige och att ekonomiskt stimulera landsdelen. Från slutet av 1800-talet växte även en målsättning fram om att ge minoriteten samma demokratiska möjligheter som övriga medborgare i landet vilket innebar att minoriteten måste lära sig svenska.⁵⁵ I praktiken användes emellertid utbildningsväsendet till att ensidigt främja den svenskspråkiga majoritetskulturen på bekostnad av minoritetens språk som i praktiken förbjöds i undervisningen.

Samverkande utbildningsinsatser

De olika utbildningsinsatserna som behandlas här omfattar perioden från 1880-talet till slutet av 1960-talet då en tydlig assimilerande språkpolitik fördes inom olika utbildningar i minoritetsområdet. De olika utbildningarna, som sköttes av enskilda institutioner, genomsyrades samtliga av en gemensam nationalistisk ideologi. Ideologin syftade

⁵⁴ Finnbygdsutredningen 1921, *Betänkande och förslag rörande folkskolväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län*, s. 54 ff.; Elenius 2001.

⁵⁵ Elenius 2001; Elenius, *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk – tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen (b)*, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

till en försvenskning av minoritetsområdet. Riksdag och regering hade ett helt dominerande inflytande över de olika utbildningarnas innehåll och utformning. Dessa formade ett informellt nätverk (metasystem) av assimilerande utbildningar. Metasystemet var inte ett ovanifrån uttänkt system för försvenskning, utan bestod snarare av en uppsättning nationalistiska föreställningar inom olika utbildningar som formade ett sinsemellan förbundet informellt system. De olika utbildningarna bestod inte av ett renodlat hierarkiskt statligt system även om riksdag och regering i slutändan hade ett helt dominerande inflytande över de olika utbildningarnas innehåll och utformning. Både folkhögskolan i Övertorneå och arbetsstugorna tillkom exempelvis från början genom privata initiativ och nationella insamlingar i stor skala, men blev senare inkorporerade genom bidrag från staten i det statliga utbildningssystemet.

Flera aktörer samverkade genom de olika utbildningarna i den assimilering som minoriteten utsattes för och enskilda individer fick därmed från flera håll veta att deras egen och familjens meänkielitalade kultur inte var värd att bevara.⁵⁶

I början av 1900-talet bildades på nationell nivå sociala nätverk mellan privata aktörer i olika sociala frågor, exempelvis inom fattigvårdsfrågan, som är nära relaterad till arbetsstugornas verksamhetsområde. Sådana verksamheter blev senare integrerade i den statliga organisationen. Det privata och det statliga smälte samman.⁵⁷

De ledande aktörerna inom de olika utbildningarna i minoritetsområdet var oftast personer från Syd- och Mellansverige, men de samarbetade med tornedalingar på det regionala och lokala planet. På så vis bildades ett informellt nationellt nätverk av aktörer i en växelverkan mellan majoritet och minoritet och mellan centrum och periferi.

⁵⁶ För teorin om ett metasystem av nationalistiska utbildningar, se Elenius 2014; Elenius (b) i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. Julia Nordblad har gjort en postkolonial analys där hon jämfört hur den helsvenska språkmetoden i Tornedalen blev en arena för förhandlingar om demokratiskt inflytande och makt. Hon har jämfört detta med motsvarande politik mot samer, bretagnare och infödda tunisier. Se Nordblad 2013, *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken*. David Sjögren har kallade de social- och utbildningspolitiska tankemönster som legitimerade en särundervisning för minoriteter för ”den säkra zonen”, se Sjögren 2010, *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*, s. 13 ff., 16–21, 212 ff.

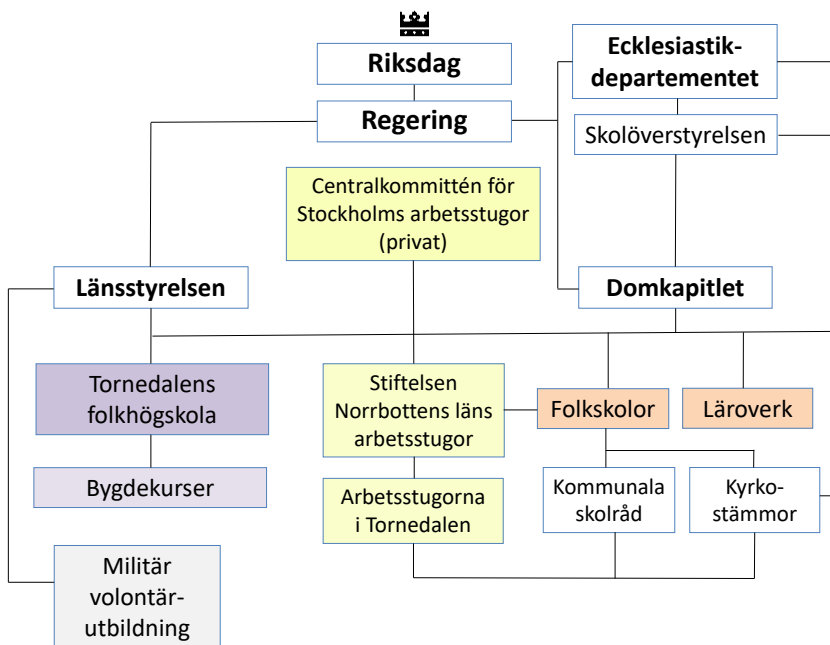
⁵⁷ Lundquist 1997, *Fattigvårdsfolket: ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*; Hall 2000, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler*, s. 210–213; Nilsson Ranta 2008, s. 80–116; Lindskog 2010, ”Snölandets fattiga ungdom till hjälp”: om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933.

Inom utbildningssystemet fanns från början ett socialt mål om att utifrån altruistiska och pedagogiska idéer fostra och hjälpa fattiga i minoritetsområdet. Där fanns även ett politiskt mål om att bryta minoritetens språkliga isolering i förhållande till övriga landet samt att fostra dem till lojala nationella medborgare. Slutligen fanns ett ideologiskt mål att minoriteten skulle internalisera svenskt språk och kultur, vilket i praktiken innebar att assimilera minoritetens kultur och språk in i en svensk normgivande kultur. Det går inte att hitta någon skiljelinje i målsättningen hos myndigheterna att införa svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet. Därför kan man också beskriva metasystemet som ett korporativt system av nationalistisk samsyn mellan separata utbildningsanordnare i minoritetsområdet.

I figur 4.2 har tre olika färgskalor använts för att visuellt förtydliga skillnaden mellan olika typer av utbildningar. Riksdag, regering och olika myndigheter har vit färg. Till vänster i lila och grå färgton finns Tornedalens folkhögskola, bygdekurser för spridning av svenskt språk och kultur, samt den militära utbildningen, som alla till sin verksamhet och historia var starkt influerade av kopplingen till länsstyrelsen. I mitten i gul färg är den nationella organiseringen av arbetsstugorna placerad.

Arbetsstugorna organiserades, precis som Tornedalens folkhögskola, från 1913 som stiftelse men hade både landshövdingen och biskopen i sin styrelse. Till höger i brun färg finns det ordinarie skolväsendet, men den nära samverkan mellan folkskolor, arbetsstugor, kommuner och kyrkliga församlingar är markerad. Domkapitlets ledande roll är markerad, en roll som senare togs över av Skolöverstyrelsen.

Figur 4.2 Metasystemet för utbildning

Källa: Lars Elenius.

Domkapitlets roll

De viktigaste myndighetsaktörerna på regional nivå var domkapitlet i Härnösands och senare Luleå stift samt länsstyrelsen i Norrbotten.⁵⁸ Deras roller tangerade ofta varandra inom utbildningsområdet. Många gånger var båda myndigheterna remissinstanser i samma skolärenden. Länsstyrelsen hade ett övergripande kontrollerande ansvar för den statliga politiken på regional nivå och hade länge en viss ekonomisk kontrollfunktion i utbildningsfrågor. Domkapitlet ansvarade särskilt för utbildningen inom det ordinarie skolväsendet. Där hade man ett grundläggande ansvar för innehållet i undervisningen men också ett administrativt ansvar och ett tillsynsansvar. Det var domkapitlet som var den drivande myndigheten när folkskoleväsendet utvecklades under 1800-talet, men det kunde också bli engagerat i

⁵⁸ Det var Härnösands stift som från början ansvarade för Tornedalen, men när Luleå stift bröts ut som ett eget stift år 1904 så hamnade Tornedalen under det nya stiftet.

utrikespolitiska säkerhetsfrågor, som när stiftsnotarie Carlgren 1919 blev anlitad att undersöka tornedalingarnas nationella lojalitet.

De statliga skolorna och den helsvenska metoden

Försvenskningen av folkskolan inleddes på allvar med grundandet av fyra statligt finansierade skolor år 1888 där villkoret för statligt stöd var att undervisningsspråket skulle vara svenska. Med statsskolorna ändrades pedagogiken för inläring av svenska. Den tvåspråkiga metod som traditionellt använts i folkskolan i minoritetsområdet kallades översättningsmetoden och byggde på att modersmålet användes vid inläringen av det främmande språket. Som hjälpmedel användes läroböcker med svensk och finsk parallelltext som gavs ut i mitten på 1870-talet.

I samtliga statsskolor som byggdes i minoritetsområdet efter 1888 användes endast svenska som undervisningsspråk. Metoden kallades ofta för den helsvenska metoden eftersom de finskspråkiga barnen enbart skulle få använda svenska i skolan från första dag.

När den helsvenska metoden de facto infördes i de fyra första statsskolorna var den överhuvudtaget inte diskuterad för användning på lågstadiet och ännu mindre prövad i klassrummet.⁵⁹ Barnen i minoritetsområdet blev alltså ett slags försökskaniner för någonting helt nytt och oprövat. I takt med att de statliga skolorna byggdes ut och investeringarna i svenskspråkiga läromedel gjordes, så blev den helsvenska metoden den officiellt sanktionerade metoden också i de kommunala skolorna.⁶⁰ I praktiken gick man i många skolor ännu längre och förbjöd meänkieli också på rasterna. De barn som pratade meänkieli under skoltid kunde bli bestraffade med kvarsittning eller aga. Det fanns inga skriftliga anvisningar för hur den helsvenska metoden skulle användas i praktiken, utan det var egentligen upp till varje lärare att bestämma vilken språkpedagogik man ville använda.

⁵⁹ Tenerz 1966, *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län*, s. 28, 33 ff.; Elenius 2001, s. 271–283.

⁶⁰ Finnbygdsutredningen 1921.

Kommunerna förlorade styrningen

En ibland bortglömd konsekvens av de statligt byggda skolorna är att kommunerna förlorade styrningen över dem. I de statliga skolorna överfördes ledningen till domkapitlet, som före 1904 låg i Härnösand och därefter i Luleå. Det var biskopen som tillsatte skolråd och anställde lärare, inte sockenstämman eller den senare kommunalstämman. Kommunerna tappade därigenom möjligheten att hävda den meänkielispråkiga kulturens och meänkielis värde och berättigande i skolan.

Fram till 1893 skedde en kraftig utbyggnad av de statliga skolorna i minoritetsområdet när 23 nya statliga folkskolor etablerades. Genom den uttalade språkpoliticyn bidrog de på ett påtagligt sätt till att etablera en assimilerande politik i skolorna. De särskilda statsskolorna avvecklades till sist 1940.⁶¹

Inomkyrklig motsättning och militär hotbild del av drivkrafterna

En av drivkrafterna bakom införandet av svenskspråkiga statsskolor var inomkyrkliga motsättningarna mellan den självrådiga laestadianska väckelserörelsen och Svenska kyrkan. Genom införande av svensk kultur och svenskt språk i minoritetsområdet ville kyrkan ”civilisera” laestadianerna. Bland ledande personer fanns även en rädsla för att Svenska kyrkan skulle splittras i minoritetsområdet. Som beskrivits tidigare fanns även en militär och nationalistisk hotbild förknippad med gränsen mot Finland. Gränsen mot Ryssland gick då vid Torne älv och från 1880-talet skedde en kraftig förryskning av Finland. De finska fennomanerna kritiserade samtidigt svenska myndigheter för att bedriva en assimilerande språkpolitik mot minoriteten.

Den laestadianska ledaren P.O. Grape påverkades av den yttre hotbilden från Ryssland och fennomanerna och såg spridningen av svenska språket i minoritetsområdet som viktig. Därför utformade han tillsammans med biskop Lars Landgren ansökan till ecklesiastikdepartementet om de fyra första statsskolorna. Grape var då kyrkoherde i Övertorneå och folkskoleinspektör med stort intresse för utbildningsfrågor. Bland de biskopar och landshövdingar som var verksamma under decennierna kring sekelskiftet 1900 syns en tydlig ambition att försvenska minoritetsområdet. Under 1880-talet gjordes

⁶¹ Tenerz 1963, s. 355.

exempelvis två försök att flytta det finskspråkiga småskoleseminariet från Haparanda till svenskspråkig bygd. Syftet var att effektivisera svenskundervisningen för lärarkandidaterna men båda flyttningsförsöken stoppades.

Från 1904 blev Olof Bergqvist biskop i det nybildade Luleå stift. Han arbetade som konservativ riksdagsman i flera decennier. Från 1912 satt han som ledamot i första kammaren för Nationella partiet, från 1935 för Högerpartiet. Från 1916 var han ledamot i statsutskottet. Under hela denna period var den likaledes konservative stiftsnotarien Albert Carlgren centralfigur i utvecklandet av arbetsstugorna i minoritetsområdet. Under flera decennier dominerade Bergqvist och Carlgren utformningen av språkpolitiken och det värdekonserverativa nationalistiska innehållet i skolan och arbetsstugorna.

Språkdarwinistiska idéer

Gemensamt för myndigheternas assimileringspolitik var den djupa misstron mot de finska fennomanernas agitationer till stöd för den finskspråkiga befolkningen i minoritetsområdet. Många var också påverkade av språkdarwinistiska idéer om det finska språkets expansion i Norrbotten, som sågs som ett hot mot den svenska kulturen. Landshövding Lars Berg hävdade exempelvis 1885 att ”den finska folkstammen” var en ”främmande nationalitet” inom det egna landet. Det fanns därför skäl för staten att skydda det svenska språket inom de egna gränserna. Därigenom betonades att språkfrågan i minoritetsområdet inte bara handlade om att sprida svenskt språk och svensk kultur i en gränsprovins, utan den blev även en försvarsfråga med främlingsfientligt innehåll. De partier som bejakade en värdekonserverativ och rojalistisk ideologi hade över lag en avoghet mot den finskspråkiga kulturen i minoritetsområdet.⁶²

Arbetsstugorna som skolinternat

Som ett komplement till folkskolorna inrättades från 1903 särskilda arbetsstugor för barn i vissa kyrkbyar i Norrbotten och Västerbotten. Det primära syftet var från början att lindra nöden i samband med

⁶² Elenius 2001, s. 144–163; Se *Svenskt biografiskt lexikon* för Adolf Widmark, Lars Berg, Karl Husberg, Karl Johan Bergström, Oscar von Sydow, Walter Murray, Gösta Malm, Nils Gustaf Ringstrand, August Beskow, Bernhard Gärde, David Hansén, Oscar Lövgren.

omfattande missväxt i norra Sverige det året. De kom sedan att fungera som skolinternat för barn som kom från fattiga förhållanden eller bodde så långt från skolan att de inte kunde ta sig dit. De fick gå i skola i kyrkbyn och bodde i arbetsstugan efter skoltid där de fick kost och logi.

Utbyggnaden av arbetsstugorna i Norrbotten koncentrerades efterhand allt mera till minoritetsområdet. Till målsättningen fogades nu det nationalistiska syftet att fostra barnen i svenskt språk och svensk kultur. De finskspråkiga arbetsstugebarnen förbjöds att prata sitt modersmål under den tid de vistades på arbetsstugan, ofta hela terminen utan att besöka hemmet. Under den tiden fick de flesta inte träffa sina föräldrar. Eftersom det var förbjudet att använda finska både i skolan och i arbetsstugan var arbetsstugebarnen formellt avskurna från sitt modersmål. De fick använda det i smyg när läraren eller föreståndaren på arbetsstugan inte hörde.

I arbetsstugorna pågick ingen utbildning men de hade ett socialt fostrande mål. Barnen skulle lära sig hantverksarbeten och fostras till god personlig hygien. Arbetsstugornas viktiga roll för det fostrande arbetet i minoritetsområdet framhölls också 1919 i riksdagens skrivelse till den s.k. Finnbygdsutredningen. Finnbygdsutredningen tillsattes 1919 av regeringen för att utreda skolförhållandena i Tornedalen. I utredningen ingick att utreda arbetsstugornas framtid. Den innefattade även historiska avsnitt om den finskspråkiga befolkningens utbredning och härstamning.⁶³

Arbetsstugorna grundades av lektor Carl Svedelius, hans hustru Julia Svedelius och landshövding Karl Johan Bergström. Till en början var arbetsstugorna i Norrbotten underställda Arbetsstugekommittén i Stockholm, men de omvandlades 1904 till Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor.

Både länsstyrelsen och domkapitlet var mycket engagerade när arbetsstugor inrättades, men ganska snart tog domkapitlet över ledningen från länsstyrelsen. Arbetet leddes från 1906 i mer än tre decennier av domkapitlets stiftsnotarie Albert Carlgren. I arbetsstugornas lokalstyrelse på respektive ort satt oftast kyrkoherden i kyrkbyn som ordförande. Landshövdingen var stående ordförande och biskopen vice ordförande fram till att arbetsstugorna kommunaliserades 1954.

Arbetsstugorna finansierades först med privata insamlingar, kollekt i kyrkorna och donationer, men efterhand fick arbetsstugorna

⁶³ Finnbygdsutredningen 1921, s. 12.

statligt stöd som del av det ordinarie skolväsendet. Ännu i början av 1950-talet insamlades rikskollekt till arbetsstugorna i Norrbotten och Västerbotten.⁶⁴

Daniel Nilsson Ranta och Gerda Helena Lindskog har analyserat det nationella nätverket för arbetsstugorna ur ett maktperspektiv. Längst ner i hierarkin fanns de kvinnliga föreståndarinnorna och överst i hierarkin fanns de socialt och klassmässigt överlägsna Anna Hierta-Retzius och Julia Svedelius som båda bodde i Stockholm. Hierta-Retzius hade en avgörande makt genom sina ekonomiska bidrag, sin politiska ställning i sociala frågor och genom sitt nätverk till de många privata donatorerna. Det ekonomiska beroendet av nationella donatorer gjorde att arbetsstugorna kom att ingå i ett nationellt nätverk av myndigheter och privata donatorer.

Verksamheten var genomsyrad av konservativa värderingar.⁶⁵ Albert Carlgren, som var huvudsekreterare i domkapitlet, styrde verksamheten på regional nivå. Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor var fristående från stat, landsting och kommun, men folkskoleinspektörerna⁶⁶ fick 1908 i uppdrag att utöva tillsyn över arbetsstugorna. Därigenom uppkom ytterligare en förbindelse mellan arbetsstugorna och folkskolorna. Även kommunerna var väl representerade i arbetsstugornas lokalstyrelser.⁶⁷

Folkhögskolorna i försvenskningens tjänst

Den första folkhögskolan i Norrbotten, Bodens folkhögskola, startades av kapten Emil Melander i Boden. Han hade intresserat sig för tornedalingarna i Torneå kompani, som han blivit befäl över. I den militära volontärutbildningen hade han ansträngt sig för att ordna finskspråkiga gudstjänster, men också för att ordna utbildning i svenska för tornedalingarna. I den nybildade folkhögskolan var syftet att de tornedalska eleverna skulle lära sig svenska. Målsättningarna var bl.a. att med ”väckande undervisning och svensk kultur” nå den

⁶⁴ Elenius 2016a, *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkspråk och medborgarspråk*, s. 13–47; Landsarkivet i Härnösand, Domkapitlets i Luleå arkiv, Kungliga brev 1951–1953.

⁶⁵ Nilsson Ranta 2008, s. 80–151, 258–283; Lindskog 2010, s. 349–351, 361–264.

⁶⁶ Särskilda folkskoleinspektörer tillsattes 1861 för att följa upp och rapportera hur folkskolorna fungerade i olika regioner. Befattningen avskaffades i sin dåvarande form 1958.

⁶⁷ Slunga 2000, *Arbetsstugorna i norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst*, s. 146.

finsktalande befolkningen. Den militära utbildningen och den civila utbildningen i folkhögskolan gick här hand i hand.

Grundandet av Tornedalens folkhögskola i Övertorneå 1899 var ännu tydligare relaterat till minoritetsområdets ställning som gränsregion till Finland. Det var den unge häradshövdingen i Haparanda, Georg Kronlund, och folkhögskolläraren Ludvig de Vylder som tog initiativet till att starta folkhögskolan. Kronlund upplevde det som politiskt instabilt att ha en enbart finsktalande befolkning vid finska gränsen, men var inte motståndare till den meänkielispråkiga kulturen som sådan. Han ville också motverka den stagnation som han upplevde i minoritetsområdet på grund av områdets isolering från övriga Sverige.

Precis som för arbetsstugorna finansierades folkhögskolan genom landsomfattande frivilliga insamlingar med en tydlig nationalistisk retorik. Tornedalen utpekades som en säkerhetspolitiskt osäker finskspråkig gränsprovins. I tidskriftsartiklar eller i debatter i dagstidningar, liksom i ansökningar om medel till folkhögskolan, betonades ofta behovet av en svensk folkhögskola vid den finska gränsen. De finska fennomanernas angrepp på svenska myndigheter för assimileringspolitikerna i Tornedalen påtalades ofta i insändardebatter i dagstidningar och tidskrifter, men också av lärare eller inom kyrkan. Fennomanerna lyftes fram som ett hot mot den svenska kulturen. Liksom arbetsstugorna hade folkhögskolan många mäktiga ekonomiska bidragsgivare i södra delen av Sverige vilket framgår i respektive institutions årsberättelser.⁶⁸

Verksamheten var genom åren organiserad i tre grenar; folkhögskolan, lantmannaskolan och lantushållsskolan.⁶⁹ Precis som i styrelsen för Norrbottens läns arbetsstugor var landshövdingen stående ordförande i folkhögskolans styrelse. Även här fanns ett nära samröre med kyrkan. Biskopen var ofta gäst på den Svenska festen vid folkhögskolan, som var ett arrangemang för att fira den svenska nationen.

Det fanns även likartade nationalistiska värderingar inom nätverket. Rektor Ludvig de Vylder förenades ideologiskt inom den s.k. unghögern med biskop Olof Bergqvist och stiftsnotarie Albert Carlgren.

⁶⁸ Årsberättelser från Svenska Tornedalens folkhögskoleförening och Stiftelsen Tornedalens folkhögskola 1899–1940.

⁶⁹ Elenius 2001, 205–215; Pekari 1999, *Folkhögskoleplaner förverkligas – motstånd och tvekan övervinns*, s. 56–63, 267–270.

De Vylder bidrog med en artikel om Tornedalens folkhögskola i unghögerns tidskrift *Det Nya Sverige* år 1912. I artikeln framgår att de Vylder såg folkhögskolan som del i ett nationellt försvarsarbete på gränsen till Finland. Han anslöt sig till den historierevisionistiska föreställningen i Finnbygdsutredningen om att minoritetsområdet tidigare haft ett stort inslag av svenskar som blivit förfinskade. De Vylder gick också emot dem som pläderade för att bejaka den finska kulturen och talade för ett fortsatt försvenskingsarbete i minoritetsområdet, om än utan att hindra de finskspråkiga att använda sitt språk.⁷⁰ Exemplet ovan visar hur det nationalistiska metasytemet flätades samman genom otaliga förbindelser mellan utbildningsaktörerna. I Finnbygdsutredningen reserverade sig tornedalingen Walde Lorens Wanhainen mot historieskrivningen att minoritetsområdet tidigare haft ett stort inslag av svenskar som blivit förfinskade.

Andra åtgärder för nationell fostran

Kopplingen mellan länsstyrelsens försvenskingsarbete och Tornedalens folkhögskola syns också tydligt i folkbildningsarbetet. Vid tiden för första världskriget initierade länsstyrelsen ambulering bildningskurser i svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet. Syftet var att bidra till att stimulera till svensk språkanvändning hos dem som gått ut folkskolan, men också till att sprida svensk kultur i det finskspråkiga området.

Från 1922 togs bildningskurserna över av Tornedalens folkhögskola, som genomförde dem fram till 1976 då verksamheten lades ner.⁷¹ Länsstyrelsen delade ut gratis svenskspråkiga tidskrifter i minoritetsområdet för att stimulera till språkövningar och ordnande så att skolbarn kunde åka till de svenskspråkiga bygderna över sommarloven, s.k. ferieresor. Åren 1914–1927 fick 713 tornedalska barn vistas i svenskspråkig bygd ett antal månader varje år. De vistades huvudsakligen på bondgårdar där de fick hjälpa till i arbetet. Av arkivhandlingar att döma pågick ferieresorna till åtminstone 1949.⁷²

⁷⁰ Claesson, *Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga bärare i Luleå stift*, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. För en genomgång av förhållandet mellan idén om en folkkyrka och en statskyrka i det sammanhanget, se Claesson 2004, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott: en studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*.

⁷¹ Matti 1999, *Bygdekurserna – en flyttande folkhögskola*, s. 127–157; Elenius 2001, s. 224–230.

⁷² Härnösands landsarkiv, Norrbottens läns landskansli. Handlingar angående försvenskingsarbetet i Tornedalen, GXXXIII:1.

En annan försvenskningssåtgärd var att byta finskspråkiga och samiskspråkiga ortnamn till svenska namn när en järnvägsstation etablerades på orten. Efter inhämtade remissvar tog Kungliga Järnvägsstyrelsen beslutet om stationsnamnen.⁷³

När Tornedalens bibliotek 1928 öppnades i Tornedalens folkhögskolan blev även den en viktig del i försvenskningssarbetet. Syftet med biblioteket var att sprida svenskspråkig litteratur och utveckla svensk kultur i hela minoritetsområdet. I stadgarna för biblioteket angavs att svenskspråkig litteratur skulle inköpas. Det tolkades som att inköp av finskspråkiga litteratur var förbjuden.

Biblioteket finansierades genom det särskilda statliga Finnbygdsanslaget som inrättats 1873 till stöd för den finskspråkiga befolkningens folkbildningen i norra Sverige.

Tornedalens bibliotek fungerade också som kommunbibliotek i Övertorneå kommun men till skillnad från andra kommunbibliotek var biblioteket statligt styrt av Skolöverstyrelsen. Landshövdingen var ordförande i styrelsen för Tornedalens bibliotek, precis som i styrelsen för folkhögskolan och arbetsstugorna.⁷⁴

Folkhögskolan hade en allmänbildande och fortbildande betydelse i minoritetsområdet. Samtidigt hade den som målsättning att försvenska vardagslivet och minoritetens kulturarv. De nationalistiska värderingar som genomsyrade dessa utbildningsanstalter gjorde att den meänkielispråkiga kulturen ignorerades eller undertrycktes inom utbildningarna.⁷⁵ Genom att olika former av finskspråkig kultur nedvärderades lärde sig skolbarnen att deras språk och deras kultur inte dög. På så vis fanns en samverkande assimilerande kraft i metasystemet som förstärkte den försvenskning som pågick i respektive utbildning.

Det samverkande nationalistiska systemet av utbildningar i minoritetsområdet var som starkast vid ingången till 1930-talet. Då genomsyrades utbildningarna av en assimilerande nationalistisk ideologi som olika utbildningsanordnare verkställde. Inom folkskolan utgjordes den grundläggande strukturen av de statliga skolorna, som kraftigt byggts ut från 1890-talet och in på 1920-talet. Kravet på svenska som undervisningsspråk var i de statligt finansierade skolorna ett villkor som senare anammades också i de kommunalt ägda skolorna.

⁷³ Slunga 1965, s. 102–127.

⁷⁴ Mattson Barsk, *Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskningssarbete*, i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁵ Elenius 2014, *Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen*, s. 63–85.

Utökat nordiskt samarbete under efterkrigstiden

Andra världskriget blev en vattendelare vad gäller det rasbiologiska tänkandet. Kriget hade fått katastrofala följder för minoriteter i Europa genom Tysklands folkmordspolitik mot judar, romer och andra grupper. I Sovjetunionen ledde den kommunistiska politiken till liknande folkmord av etniska och politiska minoriteter. Medvetenheten om minoriteters utsatta läge och vetenskapens förkastande av rasbiologin gjorde att de rasmässiga värderingarna till stor del tappade sin legitimitet efter kriget.

Under 1950-talet förändrades nationalismen i Sverige under påverkan av ett utökat globalt samarbete inom FN, stärkandet av mänskliga rättigheter och en ändrad syn på minoriteters rätt till sitt modersmål som undervisningsspråk. Samtidigt inleddes ett nytt och intensivt nordiskt samarbete i samband med bildandet av Nordiska Rådet 1952. I nordligaste Sverige utvecklades under senare delen av 1950-talet även Nordkalottsamarbetet som ett nordiskt samarbetsprojekt. I det samarbetet blev den samiska frågan och tornedalsgränsen symboler för gränsöverskridande nordiskt samarbete.

Olika nordiska kommittéer utredde under efterkrigstiden nyttjandet av Torne älv för jordbruk på gränsholmarna, timmerflottnings och fiske liksom förutsättningarna för vattenkraftens utnyttjande. En rad bilaterala institutioner skapades mellan svenska och finska Tornedalen.⁷⁶

Svenska skolmyndigheter ignorerar Unescos rekommendation om undervisning på modersmålet

På global nivå engagerade sig efter kriget det nybildade Förenta nationerna (FN) i utbildningsfrågor genom Unesco, som var ett av flera fackorgan som bildades inom FN 1945. Unescos målsättning var att stärka utbildningsväsendet i olika länder för att på så vis befärma FN-stadgan som betonade vikten av internationellt samarbete och tron på de grundläggande mänskliga rättigheterna.⁷⁷

År 1953 utfärdade Unesco en rekommendation om att alla världens barn borde få sin första skolgång på sina egna modersmål.

⁷⁶ Sundelius & Wiklund 2000, *Norden i sicksack. Tre spårbyten inom nordiskt samarbete*; Karppi & Eriksson 2002, *Conflict and Cooperation in the North*; Elenius 2009, *Den nordiska minoritetens politiken som demokratiskt experiment*.

⁷⁷ Riksarkivet, *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962*.

Rekommendationen utgick från att kunskap inte kan förvärfvas på ett språk som eleven inte förstår. Den byggde på pedagogisk forskning som säger att all undervisning bör utgå från det som eleven är bekant med och därifrån röra sig mot det som är nytt.⁷⁸ I den kontexten tappade de nationalistiska värderingarna i metasytem sin legitimitet som uttryck för en värdekonserverativ, rojalistisk nationalism. Folkskoleutbildningen med enbart svenska som undervisningsspråk från första klass kunde ifrågasättas. Samtidigt lättade det ökade nordiska samarbetet på tidigare nationalistiska motsättningar som hade funnits mellan Sverige och Finland.

Typiskt för Skolöverstyrelsens hållning i minoritetsfrågor under 1950-talet var att man, trots stödet till FN-stadgan och den allmänna förklaringen om mänskliga rättigheter, officiellt inte uttalade sig om Unescos deklARATION från 1953. Åren 1951–1962 publicerade Skolöverstyrelsen metodiska anvisningar för undervisning i ämnen som det svenska modersmålet, engelska, tyska, franska, spanska, latin och grekiska i högre kommunala skolor och i läroverk, men också artiklar om samspelet mellan modersmålet och historieundervisningen.⁷⁹ Under samma period publicerade Skolöverstyrelsen en rad notiser och separata artiklar om FN, mänskliga rättigheter och om Unesco. Det finns en diskrepans mellan engagemanget i mänskliga rättigheter och den samtidiga oviljan att ta bort förbudet för skolbarnen i Torneleden att använda sitt modersmål i skolan

Inte någonstans behandlades Unescos språkrekommendation från 1953 eller att den på något sätt borde få konsekvenser för språkpolitiken mot minoriteten eller mot samerna. Problematiken för skolbarnen i minoritetsområdet att från första klass lära sig svenska som främmande språk utan hjälp av modersmålet berördes över huvud taget inte i Aktuellt från Skolöverstyrelsen åren 1948–1962, som riktades till rektorer, lärare och skolmyndigheter.⁸⁰ Det var som att man inte ville inse att de flesta barn i minoritetsområdet hade meänkieli som modersmål när de började i första klass och att svenska för dem faktiskt var ett främmande språk. Inga som helst pedagogiska resonemang fördes om detta.

⁷⁸ Unesco 1953, *The Use of Vernacular Languages in Education*. (Unesco:s utredning fanns med som bilaga i 1957 års nomadskoleutredning); Hyltenstam & Tuomela 2001, *Hemspråksundervisning*; Hyltenstam och Salö, s. 21–23, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁹ Riksarkivet, *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1951–1958*.

⁸⁰ Riksarkivet, *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962*; Snell 1976, *Återblick*, s. 87–96.

Svenskt språk och kultur fortsatt normerande trots ändrade värderingar under efterkrigstiden

Det fanns också en eftersläpande hotbild kvar från andra världskriget som påverkade språkpolitiken. De dramatiska krigshändelserna i Finland, inte minst tyskarnas nedbränning av finska Tornedalen, levde kvar i minnet. Så även om varken rasbiologiska föreställningar om samer och finnar som underordnade raser eller det tidigare upplevda hotet från finska nationalisterna längre hade någon politisk bärkraft, fanns en militär hotbild kvar som nu kopplades samman med det kalla kriget mellan USA och Sovjetunionen.

De assimilerande nationalistiska värderingar som hade genomsyrat utbildningar tappade allt mera sin legitimitet i samband med ett utökat globalt och nordiskt samarbete, stärkandet av mänskliga rättigheter och den ändrade synen på minoriteters rätt till sitt modersmål som undervisningsspråk. Utbildningarna i minoritetsområdet började därför att under 1950-talet anta en ny form.

Den rasbiologiskt influerade och för minoriteter assimilerande nationalism, som påverkat den statliga politiken mot tornedalingarna, efterträddes av en folkhemsbaserad nationalism i socialdemokratisk skepnad. I grunden byggde den dock fortfarande på åsikten att svenskt språk och svensk kultur skulle vara helt normerande i skolan. Till detta bidrog att minoriteten allt mera blivit tvåspråkiga och att en del barn var enbart svenskspråkiga. Den helsvenska språkinlärningsmetoden betraktades som en självklar undervisningsmetod i folkskolan. Det ansågs som självklart att skolbarnen inte skulle använda modersmålet meänkieli i undervisningen. Minoriteten sågs nu som så pass integrerad i den svenska nationen att inget särskilt ekonomiskt stöd behövdes till utbildningen och det behövdes inte heller några särskilda försvenskningssåtgärder. På så vis hade de nationalistiska värderingarna i metasytemet spelat ut sin roll.

4.6 Motstånd mot assimileringsspolitiken

Den nationalistiska retoriken i språkpolitiken, förbudet mot att använda minoritetsspråket i skolan och sättet att förminska den meänkielispråkiga kulturen väckte en känsla av oförrätt hos minoriteten. Motståndet mot assimileringsspolitiken riktades till att börja med mot språkpolitiken i skolan, men under senare delen av 1900-talet

också mot underlåtenheten att synliggöra och stödja den meänkieli-språkiga kulturen i minoritetsområdet. Från 1980-talet organiserade sig tornedalingarna politiskt med målsättningen att få meänkieli erkänt som ett eget språk. Hos senare generationer har det också handlat om att återerövra meänkieli som för många inom minoriteten gått förlorat men även om att hävda rättigheter till traditionella näringar och fritidsbaserade sysselsättningar som jakt och fiske.

4.6.1 Strid om språkpolitiken i skolan

Det första tydliga motståndet mot den assimilerande språkpolitiken i skolan och den nationalistiska inställningen till den minoritetens kultur formulerades, som tidigare beskrivits, av tornedalingen Walde Lorens Wanhainen. I Finnbygdsutredningen 1921 reserverade han sig mot utredningens nationalistiska och felaktiga historieskrivning och mot att enbart svenska föreslogs som undervisningsspråk i skolorna. Reservationen riktade sig inte minst mot biskop Olof Bergqvist, biskop i Luleå stift och ordförande för utredningen, som stod för den assimilerande språkpolitiken.

Det finns även en övergripande nationell utbildningspolitisk aspekt av frågan. En tydlig maktkamp pågick i början av 1900-talet mellan Skolöverstyrelsen och Svenska kyrkan om vem som skulle ha beslutanderätt i folkskolan. Folkskollärarna förde där en framgångsrik facklig kamp för att reducera kyrkans inflytande inom utbildningen. Chefen för Skolöverstyrelsens folkskoleavdelning, Nils Olof Bruce, hade suttit i styrelsen för Sveriges allmänna folkskolläraryörening (SAF) och varit riksdagsledamot för liberala samlingspartiet. Han tillhörde dem som hårt drivit kravet på att kyrkans inflytande över skolväsendet skulle upphöra, vilket skedde 1914. Han stod därför i motsättning till biskop Olof Bergqvist och domkapitlet i Luleå, som ville behålla kyrkans inflytande över skolan.

På 1920-talet blev Bruce engagerad i Skolöverstyrelsens arbete med en ny undervisningsplan för minoritetsområdets folkskolor. Han uppmanade ett antal lärare att skriftligen framföra sina tankar om utbildningens förbättring till Skolöverstyrelsen. Uppmaningen resulterade i att åtta tornedalska lärare 1928 skickade in en begäran till Skolöverstyrelsen om att införa undervisning i finska i folkskolan. Det var en uppenbar protest mot domkapitlets och konservativa poli-

tiska partiets hållning. Till de åtta hörde bland andra Walde Lorens Wanhainen och William Snell, som båda förespråkade att det finska språket skulle vårdas i offentligheten och tillåtas att användas i skolan.⁸¹

Begäran innefattade finskspråkig undervisning i kristendoms-kunskap under de två första åren, finskans användning som hjälpspråk under hela skoltiden samt undervisning i att läsa och skriva på finska i klasserna fem och sex. I den hårda debatt som följde anklagades de som undertecknat begäran av de mest radikala motståndarna för att vara landsförrädare som gick de finländska fennomaterna till mötes. En viktig skiljelinje gick mellan den konservativa pressen på regional nivå, som var emot ett införande av finska i undervisningen, och den socialistiskt inriktade pressen på regional nivå som stödde ett införande av finska. Även på riksnivå stödde flera tidningar införandet av finska i undervisningen. Som beskrivits tidigare ledde begäran till en propositionen (nr 17) som lämnades till 1935 års riksdag.

Förslaget om att tillåta finska i fortsättningsskolan antogs av riksdagen.⁸² Samma år omvandlades läroverket i Haparanda till gymnasium med möjlighet att välja finska som tillval.

En mer tillåtande liberal och socialdemokratisk linje i språkpolitiken efterträdde en restriktiv högerlinje. Det innebar dock inte att finska återinsattes som undervisningsspråk i folkskolan. Riksdagsbeslutet handlade bara om fortsättningsskolan och där blev valet av finska frivilligt. I praktiken var det få elever som valde finska.

Det var det utrikespolitiska närmandet mellan Sverige och Finland på 1930-talet som styrde liberaliseringen av språkpolitiken vid den tiden. Den assimilerande språkpolitiken i folkskolan och arbetsstugorna fortsatte också efter andra världskriget med fortsatt förbud mot att använda finska i undervisningen ända fram till sent 1950-tal.

Förbudet att använda finska i skolan ifrågasätts

Det var den nyblivne socialdemokratiske riksdagsmannen Ragnar Lassinantti som i 1957 års riksdag ställde en interpellation om behovet av finskspråkig undervisning i småskolan i minoritetsområdet. Han menade att det var rimligt att lärare och finskspråkiga elever kunde tala till varandra utan tolk och att lärarna i småskolan borde

⁸¹ Skrivelse till Skolöverstyrelsen i februari 1929, se Slunga 1965, s. 76.

⁸² Riksdagens protokoll 1935, Andra kammaren, nr 9, s. 5 ff.; Slunga 1965, s. 77–83; Snell 1976, s. 87–96; Tenerz 1963.

behärska finska. Han begärde en utökad tvåspråkig lärarutbildning för småskollärarna i minoritetsområdet. Det innebar också att förbudet mot att tala finska i skolan måste upphöra.⁸³

Lassinantti var själv tornedaling och hade upplevt den assimilerande pedagogiken i folkskolan. Hans mamma kom från Finland och han har berättat hur han fick åka skidor över älven vid Pello för att på den finska sidan låna finskspråkiga böcker till sin mamma. Till saken hör att finskspråkiga böcker var förbjudna i skolbiblioteket i hembyn. Interpellationen var lika mycket riktad mot det egna partiets förda politik som mot andra partier. I riksdagen uppstod ingen debatt och han fick gehör för frågan från ecklesiastikminister Ivar Persson, bondeförbundet.⁸⁴ Även tvåspråkighetsforskaren Nils-Erik Hansegård påpekade 1957 till Skolöverstyrelsen att förbudet mot att tala finska i skolorna i Tornedalen borde upphävas.

Inte förrän i slutet på 1950-talet märktes en förändring i Skolöverstyrelsens officiella inställning till språkfrågan. I ett cirkulär år 1958 publicerades för första gången ett principiellt dokument om språkanvändningen i skolan riktad till länskolnämnd, skolstyrelser, skolchefer och folkbildningsorganisationer. Skolöverstyrelsen slog fast att språkfrågan i minoritetsområdet inte var en nationalitetsfråga eller en stridsfråga mellan svenskt och finskt. Den handlade om kulturella och praktiska aspekter av vardagslivet. Skolöverstyrelsen tillade att det måste beaktas ”... att i en gränsbygd med i stor utsträckning tvåspråkig befolkning såväl kulturella som pedagogiska och praktiska skäl talar för att ej blott det ena språket vårdas inom skolans ram”.⁸⁵

Samma år ändrades undervisningsplanen för rikets folkskolor så att ”i bygder med finsktalande befolkning” några enkla stycken på finska fick läsas vid studiet av Finlands geografi. Det hade under många år varit tillåtet läsa på norska och danska under geografilektionerna, men nu blev till sist även finska tillåtet.⁸⁶ De ovannämnda besluten av Skolöverstyrelsen innebar att det informella förbudet mot att använda finska under skoltid och de lokala förbuden att köpa in finsk-

⁸³ Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 4, 6–13 februari, s. 50, Interpellation av Ragnar Lassinantti angående undervisning i småskola av barn, som enbart talar finska.

⁸⁴ Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 9, 15–20 mars, s. 13–17, Svar på interpellation angående undervisning i småskola av barn, som enbart talar finska.

⁸⁵ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1958*, nr 186, s. 621–624.

⁸⁶ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1958*, nr 104, s. 312.

språkig litteratur till skolbiblioteken upphävdes. Bestraffningar av barn som talade meänkieli förbjöds.

Skolöverstyrelsen gjorde 1965 ett förnyat påpekande till rektorerna om att det finska språkförbudet skulle upphävas vilket talar för att en del lärare fortsatte att förbjuda finska i skolan.⁸⁷ Att det krävdes så stora ansträngningar för att avskaffa språkförbudet visar hur extremt nationalistisk undervisningen varit. Unescos rekommendation från 1953⁸⁸ att ge skolelever möjlighet att påbörja sin skolundervisning på modersmålet påverkade inställningen till modersmålsundervisning i Sverige.⁸⁹ Men det behövdes också en riksdagsledamot som Lassinantti innan en förändrad inställningen till finska kunde komma till stånd inom skolans område.

Forskning ifrågasätter assimileringpolitiken

1960-talet blev också något av ett genombrott för forskning om språk- och assimileringpolitiken. Den tidigare läraren och rektorn vid småskolläraryrkesseminariet i Haparanda, Hugo Tenerz, gjorde den första vetenskapligt systematiska granskningen av utbildnings- och språkpolitiken i minoritetsområdet. Han beskrev hur minoritetsområdets skolväsende och den samiska nomadskolan utformades i en nationalistisk diskurs som präglades av rasbiologiska och säkerhetspolitiska bedömningar.⁹⁰ Slutsatsen var att befolkningen i minoritetsområdet hade accepterat svenska som undervisningsspråk endast av ekonomiska skäl. Från början var det socknarna som själva skulle finansiera folkskolorna. Det var svårt för många kommuner att klara detta. För tornedalskommunerna blev de statligt finansierade skolorna därför en välkommen hjälp.⁹¹ Tenerz granskade även språkundervisningen i minoritetsområdet. Fokus för undersökningen var den s.k. helsvenska metoden som förbjöd all användning av finska i skolan. Han hade själv utsatts för den och kallade den för ”papegojmetoden” på grund av den mekaniska inlärningen. Förbudet mot att använda finska i skolan var enligt honom stigmatiserande för barnen i minoritetsområdet.⁹²

⁸⁷ Lainio & Wande 1996, *Finskan i utbildningsväsendet och sverigefinnarnas utbildning i Sverige*, s. 323–324.

⁸⁸ Unesco, 1953, (Unesco:s utredning fanns med som bilaga i 1957 års nomadskoleutredning).

⁸⁹ Hylténstam & Salö, s. 39–40 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

⁹⁰ Tenerz 1960, *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*; Tenerz 1963.

⁹¹ Tenerz 1960, s. 336 ff.

⁹² Tenerz 1966.

Tenerz kritiserade även den historiebeteckning som förekom i Finnbygdsutredningen om att minoritetsområdet till stora delar haft en svenskspråkig befolkning som sedan blivit assimilerad av den finska kulturen och blivit finskspråkig. Han motbevisade dessa påståenden i Finnbygdsutredningen genom en grundlig befolknings- och migrationsstudie baserad på befolkningens språkliga bakgrund.⁹³

Vid ungefär samma tid tog läraren och utbildningstjänstemannen Nils Slunga sig an minoritetspolitiken i minoritetsområdet i en licentiatavhandling i statsvetenskap. Han analyserade den statliga politiken mot den finskspråkiga befolkningen i minoritetsområdet och särskilt på vilket sätt staten utövade sin makt inom olika samhällsområden i syfte att assimilera minoriteten. Slunga fokuserade huvudsakligen på den statliga politiken inom skolväsendet men också på järnvägspolitiken och försvarspolitiken. Han visade hur den statliga politiken präglades av målsättningen att till varje pris införa svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet. Han betonade att minoritetens inställning till språkfrågan var dikterad av ekonomiska hänsyn då det statligt finansierade skolorna möjliggjorde för kommunerna att utan kostnader för kommunerna uppfylla folkskolestadgans krav på att inrätta folkskolor i kommunerna. Han menade vidare att eftersom de lokala myndigheterna accepterade de statliga villkoren, kunde man inte betrakta skolpolitiken som statligt auktoritär.⁹⁴

Tenerz menade däremot att de beslut som togs av skolråd och kyrkostämmor om införande av svenska som undervisningsspråk dikterades av att allmogen enbart var intresserad av den ekonomiska sidan av saken, inte av språkfrågan. Försvenskningsspolitiken var enligt honom en medveten assimileringsspolitik dikterad av staten av rädsla för Ryssland och de finska nationalisterna.⁹⁵ Den kritiska forskning om assimileringsspolitiken och språkpedagogiken som publicerades i början av 1960-talet var del av en mer omfattande omvärdering av språkpolitiken i minoritetsområdet.

⁹³ Tenerz 1962.

⁹⁴ Slunga 1965, s. 62, 66 och 173 ff.

⁹⁵ Tenerz 1963, s. 336 ff.

Utredning och debatt om språkpedagogiken

Den internationella synen på språkpolitik i skolan aktualiserades återigen 1963 efter en ny UNESCO-rapport som nu betonade att man mycket väl kunde börja undervisa i främmande språk redan på lågstadiet. Men Unesco gav som tidigare rekommendationen att minoriteters möjligheter till undervisning på modersmålet inte skulle negligeras.⁹⁶

Samma år publicerades vid lärarhögskolan i Stockholm en rapport som visade att skolresultaten i minoritetsområdet var sämre än i övriga landet.⁹⁷ Nils-Eric Hansegård språkforskare vid Uppsala universitet och tidigare lärare i minoritetsområdet, engagerade sig i frågan genom att skriva artiklar i de regionala dagstidningarna. Han var gift med en kvinna med samisk bakgrund och hade undervisat elever med minoritetsbakgrund och samiska elever i Kiruna kommun under många år. Därigenom hade han till viss del ett inifrånperspektiv på frågan. Han hävdade att minoriteten genom den förda språkpolitiken i skolan inte kunde uttrycka sig fullt ut på vare sig finska eller svenska och myntade begreppet ”halvspråkig”.⁹⁸

Det är mot ovanstående bakgrund som Skolöverstyrelsen 1967 tillsatte en utredning för att undersöka vilka förändringar som kunde göras vid lärarutbildningen för att möta behoven hos den finsktalande befolkningen i Sverige.⁹⁹ Utredningen genomfördes av länskolnämnden i Norrbotten och avgränsades där till befolkningen i Tornedalen. Detta var den första statliga utredningen om skol- och språkpolitiken i minoritetsområdet sedan Finnbygdsutredningen 1921.

De två utredarna Matti Kenttä och Erik Weinz kontaktade Hansegård och bad honom att skriftligen redogöra för sin uppfattning i frågan. Hansegård presenterade ett tvåhundra sidigt manuskript som motsvarade innehållet i Hansegårds bok *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* som publicerades 1968.¹⁰⁰ Boken behandlade det språkliga förtrycket inom skolväsendet i minoritetsområdet ur ett psykosocialt perspektiv.

⁹⁶ Stern 1963, *Foreign languages in primary education: The teaching of foreign or second languages to younger children. Report on an international meeting of experts 9–14 April, 1962* (rapport från Unesco).

⁹⁷ Kenttä & Weinz 1968, *Lärarutbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten: utredning verkställd på uppdrag av Skolöverstyrelsen*, s. 31.

⁹⁸ Hansegård 1968, *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?*

⁹⁹ Skolöverstyrelsens beslut 5 oktober 1967 (dnr 3347/67 L). Se även Kenttä & Weinz 1968, I–III.

¹⁰⁰ Kenttä & Weinz 1968, s. 42 ff.

Hansegård hävdade att många i minoriteten på grund av förbudet att prata tornedalsfinska i skolan blev stigmatiserade och hade svårigheter med både det finska och svenska språket då de blev ”halvspråkiga”. Han var kritisk mot utredningen och menade att läns skolnämndens utredare inte förstod det finska språkets värde för tornedalingarna som individer och värdet för kulturlivet i Sverige. Vidare menade han att de missuppfattat den internationella sakkunskapen gällande språkinläring på modersmålet. Framför allt betonade han de emotionella störningar som undertryckande av modersmålet och språkbytet till svenska hade inneburit, och i framtiden skulle innebära, för tornedalingarna.¹⁰¹

Kenttä och Weinz gick i sitt utlåtande 1968 i svaromål mot Hansegård. De ansåg att hans förslag om att införa finska som undervisningsspråk de första skolåren var orealistiskt eftersom det då skulle behöva finnas två parallella skolsystem, ett på finska och ett på svenska. De hänvisade också till en enkät med 732 föräldrar och 472 lärare i minoritetsområdet där 94 procent av föräldrarna och en lika hög andel av lärarna ansåg det ”bra” eller ”ganska bra” att barnen först och främst skulle ”arbeta med svenskan” i skolan. Bland de 994 intervjuade eleverna var motsvarande siffra ansåg 82 procent. Utredarna föreslog mot den bakgrunden att det gemensamma skolsystemet för finsk- och svenskspråkiga elever i minoritetsområdet skulle bevaras och att den helsvenska metoden med finska som hjälpspråk skulle behållas. För att bättre möta de särskilda behov som fanns i minoritetsområdet föreslog utredarna att lärarstudier borde få en ämnesfördjupning i det finska språket liksom en fördjupning i tvåspråkighetens psykologi. Därutöver föreslog de att finska skulle bli ett möjligt ämnestillval för lärarstudenterna och antalet platser för dem som ville läsa finska utökas.¹⁰²

Meänkieli blir ett nationellt minoritetsspråk

Möjligheten till hemspråksundervisning i skolan genomfördes 1977 genom den nya läroplanen Läroplan för grundskolan 69.¹⁰³ Hemspråksreformen betonade modersmålet status och betydelse för individens utveckling. Från och med 1977 fram till 1985 hade elever

¹⁰¹ Hansegård 1968, s. 114 ff.

¹⁰² Kenttä & Weinz 1968, s. 24 ff., s. 37 ff.

¹⁰³ Läroplan för grundskolan 1969; Pekkarinen 1997, s. 153–177; Hyltenstam & Tuomela 2001.

för vilka hemspråket utgjorde ”ett levande inslag i hemmet” rätt till hemspråksundervisning. Länsskolnämnden i Norrbotten tolkade skrivningen som att den skulle gälla i Haparanda, Övertorneå, Pajala, Kiruna och Gällivare där minoritetens modersmål, meänkieli, bedömdes vara ett levande inslag.¹⁰⁴ Meänkieli blev på så sätt för första gången en del av skolundervisningen.

Efter 1985 blev rätten till hemspråksundervisning snävare. Då infördes krav på att elever hade rätt till hemspråksundervisning endast om ena eller båda vårdnadshavare hade ett annat språk än svenska som förstaspråk och använde språket som dagligt umgängesspråk med eleven. Ett undantag från den nya bestämmelsen gjordes dock för samiska, tornedalsfinska och romska elever samt utländska adoptivbarn. Sär rättigheten för de tre minoriteterna blev 1988 inskriven i grundskoleförordningen.¹⁰⁵

År 1999 erkändes tornedalingarna i Sverige som nationell minoritet och meänkieli som ett av landets fem nationella minoritetsspråk.

4.6.2 Identitet, rättigheter och politisk organisering

Politisk organisering som ett svar på assimileringpolitiken

Den statliga assimileringpolitiken har medfört att minoriteten organiserat sig och gjort motstånd mot denna politik. Detta har haft betydelse för minoritetens identitet. De finskspråkigas politiska organisering måste därför sättas in i ett etnopolitiskt perspektiv.¹⁰⁶ Från 1990-talet och framåt har skapandet av transnationella identiteter bland finskspråkiga minoriteter i Sverige och Norge utvecklat minoritetsfrågan på Nordkalotten i en ny riktning.

Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset (STR-T) bildades 1981 och termen meänkieli började vid den tiden att användas av tornedalingarna om den finska som talades i svenska Tornedalen. Att använda benämningen meänkieli om språket var en mot-

¹⁰⁴ Pekkari 1997, *Meänkieli som hemspråk i skolan genom åren*, s. 153–177; Hyltenstam och Salö, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰⁵ Pekkari 1997, s. 161. Se vidare om utredning om modersmålsundervisning generellt i SOU 2019:18, *För flerspråkighet, kunskapsutveckling och inkludering – modersmålsundervisning och studiehandledning på modersmål* och om modersmålsundervisning specifikt i nationella minoritetsspråk i SOU 2017:91, *Förbättrade möjligheter för elever att utveckla sitt nationella minoritetsspråk*.

¹⁰⁶ Begreppet etnopolitik används för att beskriva etniska grupper som aktörer i politiska organisationer och rörelser.

ståndshandling mot den förda assimileringpolitiken och en del i arbetet att definiera tornedalingarnas modersmål i hemspråksundervisningen.

I Norge bildades Norske Kveners Forbund – Ruijan Kveeniliitto 1987 som en motsvarighet till STR-T i Sverige.¹⁰⁷ Beteckningen kvän (norska: kven) har av norrmän och islänningar använts från sen järnålder till medeltid för att beteckna ett folk i Bottenviksområdet, som utifrån historiska källor har fastställts vara en finskspråkig befolkning.¹⁰⁸ Många finskspråkiga flyttade under främst 1700- och 1800-talet till Nordnorge från norra Sverige och från norra Finland.¹⁰⁹ De kom där att utgöra en relativt stor minoritet som fortsatte att kallas kväner. De har numera status som nationell minoritet i Norge. Assimileringpolitiken mot dem har varit mycket likartad den mot tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige, vilket har behandlats av den norska sannings- och försoningskommissionen, (se kapitel 3).

De svenska tornedalingarnas och norska kvänernas kulturella och politiska omorientering under 1990-talet hör tydligt samman med samernas ändrade politiska färdriktning. Samerna erkändes som ett urfolk av Sveriges riksdag 1977.¹¹⁰ År 1989 antog ILO konvention nr 169 om urfolk och stamfolk i självstyrande länder. Enligt konventionen ska särskilda åtgärder vidtas för att skydda urfolkens institutioner, egendom, arbete, kultur och miljö. Likaså ska äganderätt och besittningsrätt till den mark som de traditionellt bebor erkännas. Åtgärder ska vidtas för att skydda deras rätt att nyttja mark som inte uteslutande bebos av dem. Naturtillgångar som hör till deras mark ska särskilt skyddas och de ska ha rätt att delta i användningen, förvaltningen och bevarandet av naturtillgångarna.¹¹¹ Norge ratificerade konventionen 1990, men den har inte ratificerats av Sverige och Finland. Som beskrivs längre ner påverkade ILO-konventionen debatt och innehåll i STR-T:s tidskrift METavisi. Konventionen sågs som ett stärkande av samiska rättigheter över mark och vatten.

¹⁰⁷ Winsa 1998, *Language Attitudes and Social Identity: The Oppression and Revival of a Minority Language in Sweden*, s. 138–146; Elenius 2007b, *Kväner – en föränderlig identitet på Nordkalotten*, s. 88–110; Elenius 2016b, *Ethnopolitical mobilisation in the North Calotte area*, s. 13–47.

¹⁰⁸ Elenius 2018b; Elenius 2019; Söderholm 2022.

¹⁰⁹ Niemi 1977, *Oppbrudd og tilpassing. Den finske flytningen til Vadsø 1845–1885*; Niemi 1983, *Vadsøs historie. Bd 1, Fra øyver til kjøpstad (intill 1833)*, s. 103; Hansen and Evjen 2008, *Innledning Kapittel I. Kjært barn – mange navn*, s. 29–47.

¹¹⁰ Prop. 1976/77:80 om insatser för samerna.

¹¹¹ Sveriges riksdag, kommittédirektiv 1997:103, *ILO:s konvention nr 169 om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder*.

Ytterligare ett steg i samernas politiska mobilisering var när Sameeting inrättades i Norge 1989, i Sverige 1993 och i Finland 1996.¹¹² I Norge bildades 2005 den s.k. Finnmarksfastigheten i Finnmarks fylke. Staten har där överlåtit ägandet och förvaltningen av statens mark till en delad förvaltning mellan Sametinget och länet. Det ska skapa en grund för samisk kultur och renskötsel, men också för annat utmarksnyttjande, närings- och samhällsliv. År 2011 erkändes samerna som ett folk i Sveriges grundlag.¹¹³

Samernas stärkta urfolksrättigheter ledde till att motsättningarna i lokalsamhället ökade i de områden där samerna är bosatta och verksamma med renskötsel. Det gäller områden där kväner i Norge, torne-dalingar i Sverige men också den finskspråkiga majoritetsbefolkningen i nordligaste Finland är bosatta. De politiska motsättningarna handlade i grunden om den historiska rätten att använda naturen och naturresurserna till olika ändamål för de bofasta etniska grupperna på lokal nivå.

Omtolkningar av identiteten och historieskrivningen

Eftersom samernas rättigheter definierades utifrån en historieskrivning som beskrev dem som ett urfolk som funnits i området innan staten etablerade sig där, blev det av betydelse också för kvänerna i Norge och minoriteten i Sverige att lyfta fram den egna historien. I de kvänsk- och meänkielispråkiga minoriteternas historieskrivning kan man urskilja två grundläggande sakfrågor; en som handlar om minoritetens historiska identitet och en annan som handlar om minoritetsrättigheter. I båda fallen spelar den historiska kontinuiteten som folk en central roll. Många gånger är de två frågorna nära sammanvävda och överlappar varandra.

Rättighetsfrågan handlar om vilka folk eller folkgrupper som ska tillerkännas särskilda rättigheter i naturen utifrån sina historiska bakgrunder. Det handlar om jakt- och fiskerättigheter i lokalsamhället men också om inflytandet över andra slags naturresurser som skogsmarker, gruvor, vattenkraft och vindkraft. Att etnonymen kvän fått så stor betydelse för anspråken på minoritetsrättigheter beror på att kvänerna nämns samtidigt som samerna i en skriftlig källa redan på

¹¹² Sametinget i Sverige inrättades som ett resultat av Samerättsutredningen (SOU 1989:41). Verksamheten regleras av sametingslagen (SFS 1992:1433).

¹¹³ Prop. 2009/10:80 *En reformerad grundlag* ändring av RF 1 kap. 2 §; riksdagsbeslut 2010-10-24.

800-talet. Det ger kvänerna en lång historisk kontinuitet likvärdig med samernas historia i ett urfolksperspektiv.

När det gäller minoritetens identitet handlar historieskrivningen om möjligheten att omdefiniera sig själv som etnisk grupp. Kvänerna i Nordnorge, de meänkielitalande i Norrbotten och de finsktalande i norra Finland har en gemensam fenno-ugrisk bakgrund. I Norge och Sverige blev kvänernas och minoritetens fenno-ugriska språk och kulturer undertryckta av majoritetsbefolkningen. En viktig del i historieskrivningen har därför varit att lyfta fram det egna modersmålet och den egna kulturen. En annan del har bestått i att visa att minoriteternas traditionella naturbundna näringar har en lång historia som liknar samernas, men som skiljer sig från den svenska majoritetsbefolkningen.

I STR-T:s medlemstidning METavisi skedde en tydlig förändring i innehållet från 1980-talet till 1990-talet. Under 1980-talet handlade artiklarna mycket om språkfrågan, assimileringpolitiken, skamkänslorna för den egna kulturen och stoltheten över att man nu ställde krav på stöd från regeringen till det egna språket och den egna kulturen. Under senare delen av 1990-talet arbetade STR-T hårt för att bli erkänd som nationell minoritet och att meänkieli skulle bli erkänt som nationellt minoritetsspråk, vilket inte var en självklarhet.

Efter att Kvenlandsförbundet bildats på ett möte i Övertorneå 1999 ändrade innehållet i METavisi karaktär. Artiklar om ILO 169 och samernas rätt till renskötsel ställdes mot tornedalingarnas rätt att bedriva koncessionsrenskötsel. I det sammanhanget användes historien om kvänerna och Kvänland som argument för att tornedalingarna var ett urfolk med lika lång eller längre historia på Nordkalotten än samerna.¹¹⁴ I de beskrivna texterna formulerades en historieskrivning som utmanade den officiella statliga historieskrivningen om samernas historia.

Den norska och svenska kvänrörelsens användning av historia för politiska syften och för omdefinitionen av självsyn och identitet har undersökts av olika forskare inom vetenskaper som historia, arkeologi och etnologi. I frågan om minoriteternas historiska kontinuitet skiljer sig analyserna något mellan Sverige och Norge. Analysen av de norska kvänernas historieskrivning har påverkats av att kvänerna i Norge av staten betraktats som finskspråkiga invandrare från norra

¹¹⁴ En genomgång har skett av kvänfrågans utveckling i METavisi från 1985 till och med 2008.

Sverige och norra Finland under 1700- och 1800-talet. Anspråken på en lång historisk kontinuitet har därför ifrågasatts.¹¹⁵

I den svenska staten har minoritetsområdet och minoriteten betraktats som en organisk del av den svenska statsbildningen i Bottenviksområdet. Historisk forskning under 2000-talet har påvisat att minoriteten har en lång historisk kontinuitet fastän dess kultur förändrats i takt med historiens ändrade förutsättningar.¹¹⁶

Användning av historia för att skapa en ny självsyn och identitet är enligt många forskare sammankopplad med frågan om minoritetsrättigheter. I det sammanhanget har den socialt och politiskt underordnade ställningen inom nationen också lyfts fram.¹¹⁷ Den förändrade historieskrivningen sammanfaller med minoritetens förändrade politiska organisering från slutet på 1990-talet.

Politisk omorientering från 1990-talet

År 1999 skedde en utbrytning ur den norska föreningen Norska kveners forbund då Kvenlandsforbundet bildades som en transnationell organisation för de finskspråkiga minoriteterna i Norge och Sverige. Medlemmarna i det nya förbundet menade att kvänerna borde erkännas som urfolk eftersom kvänerna var nämnda av den norske vikingahövdingen Ottar på 800-talet och senare i Egilssagan från 1200-talet och i andra källor.

År 2000 bildades i Karesuando föreningen Suonttavaara lappby, som har sin finska systerförening i Suonttavaara lapinkylä. Föreningens medlemmar hävdar att de härstammar från Suonttavaara lappby och att de blivit fråntagna sina historiska rättigheter till renskötsel, jakt och fiske av staten. De menar att de har en lika lång historisk koppling till territoriet som samerna, och att de därför vill

¹¹⁵ Ryymin 2001, *Creating Kvenness: identity building among the Arctic Finns in northern Norway*, s. 51–68; Ryymin 2004, *Histori, fortidsforestilling og kvensk identitetsbygging*, s. 133–151; Niemi 2010, *Kvenene-Nord-Norges finner: En historisk oversikt*, s. 33–52.

¹¹⁶ Elenius 2018b, 143–175; Elenius 2019, 117–148; Elenius 2021, *Kvänerna i myt och verklighet*, s. 84–109; Söderholm 2022; Harrison 2022, *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*, s. 558–564.

¹¹⁷ Anttonen 1998, *The dilemma of some present-day Norwegians with Finnish-speaking ancestry*, s. 43–58; Ryymin 2001, s. 51–68; Ryymin 2004, s. 133–151; Wallerström 2006, *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arknologiskt dilemma*; Elenius 2007b, s. 88–110; Elenius 2016b, s. 83–100; Elenius 2018a, *Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter*, s. 480–509; Hagström Yamamoto 2010, *I gränslandet mellan svenskt och samiskt. Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-talet till 2000-talet*.

bli erkända som ett urfolk. Föreningen Suonttavaara lappby bygger sina krav på att det fram till 1500-talet fanns ett lapps-katteland som hette Suonttavaara lappby, som var geografiskt placerat på båda sidor om den nuvarande riksgården i Karesuandoområdet mellan Sverige och Finland. De hävdar att de själva är ”lappar” med hänvisning till den dåvarande lappbyn och de traditionella naturnäringar som de praktiserat.¹¹⁸

Under 2000-talet organiserade sig också en del meänkielitalande som var bosatta ovanför lappmarksgården under etnonymen lantalaist, som är en historisk beteckning på jordbrukare i det området. De har också hävdad sin långa historiska hemvist i minoritetsområdet. Många lantalaist har organiserat sig i Kvenlandsförbundet.

Som ett resultat av närmandet mellan lantalaist och kväner bildades 2019 föreningen Svenska Kväner-Lantalaist. Diskussioner fördes senare mellan STR-T och representanter för lantalaist och kväner utifrån ståndpunkten att de meänkielispråkiga minoriteterna borde erkännas som urfolk i Sverige. Det ledde till att föreningen Svenska Kväner-Lantalaist blev en lokalförening till STR-T.¹¹⁹ Samarbetet mellan organisationerna har stärkts och man har enats om den 15 juli som gemensam flaggdag, men de två organisationerna har separata flaggor.

STR-T begär en sannings- och försoningskommission

STR-T tillsammans med Met Nuoret begärde 2016 att en sannings- och försoningskommission skulle inrättas för tornedalingarna i Norrbotten. Medel söktes till en förundersökning om statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen. Förundersökningen publicerades i april 2018.¹²⁰ Därefter begärde förbundet hos kulturministern att regeringen skulle tillsätta en sannings- och försoningskommission för tornedalingarna. Av begäran framgick att även kväner och lantalaist borde ingå i kommissionens arbete med motiveringen att den nationella minoriteten tornedalingar inte är homogen.¹²¹

¹¹⁸ Wallerström 2006, s. 17 ff.; Elenius 2018a, s. 408–509.

¹¹⁹ Svenska Kväner-Lantalaist Kiruna. <https://str-t.com/lokalavdelningar/svenska-kvaner-lantalaist/>.

¹²⁰ Persson 2018.

¹²¹ Kulturdepartementet, *Utkast till kommittédirektiv för sanningskommission*, från Svenska tornedalingars riksförbund-Tornionlaaksoalaist 2019-01-28, Ku2018-00859.

Det ledde fram till att en Sannings- och försoningskommission för tornedalningar, kväner och lantalaiset inrättades av regeringen 2020. Etnonymen kvän etablerades därigenom officiellt som ny beteckningen på en meänkielitalande grupp i Norrbotten. Detsamma gäller etnonymen lantalainen som beteckning på meänkielitalande ovanför lappmarksgränsen. De tre etnonymerna har använts av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaiset i det avgivna delbetänkandet 2022 som beteckning på den erkända nationella minoriteten i minoritetsområdet.¹²²

Beskrivningarna av den etnopolitiska förändringen och identitetsförändringen visar att identiteter liksom etnopolitiska preferenser ska ses som dynamiska processer i ständig förändring. De sker inom ramen för befintliga stater, men med utvecklingen av mänskliga rättigheter och minoritetsrättigheter efter andra världskriget har de allt mera blivit transnationella till sin karaktär.

¹²² SOU 2022:32 *Då människovärdet mätes.*

DEL 3

Kommissionens kartläggning

5 Kommissionens förhållningssätt och tillvägagångssätt

Kommissionen har kartlagt och granskat assimileringsspolitiken genom insamling och analys av intervjuer, forskarrapporter, arkivmaterial och annat material. I kapitlet redogörs för de tillvägagångssätten och förhållningssätten kommissionen har tillämpat vid kartläggningen och granskningen.

5.1 Utgångspunkter för kommissionens kartläggning och granskning

5.1.1 Historiens påverkan på minoriteten i dag

Historiemedvetande handlar om hur vi människor förhåller oss till det förflutna, nuet och framtiden. Begreppet historiemedvetande har definierats på olika sätt utifrån teoretikers sätt att tillämpa det i sin forskning. Utgångspunkten är dock att det handlar om hur vi uppfattar att historiska skeenden hänger samman med vår samtid och hur vi utifrån en sådan förståelse tolkar vår framtid. Historikern Klas-Göran Karlsson definierar historiemedvetande som den mentala process i vilken människor förstår och orienterar sig själva i tiden.

Kommissionens kartläggning har inneburit att historiska händelser har väckts till liv hos minoriteten och att de har fått en möjlighet att reflektera över de historiska händelser som har påverkat dem. I många av de insamlade berättelserna är historien tydligt närvarande. Många intervjupersoner återberättar historier från sina föräldrar eller mor- och farföräldrar om upplevelser i arbetsstugan, i skolan eller från orten där de växte upp. I vissa fall är berättelserna ännu äldre, och handlar bl.a. om traditionella näringar, avvittring eller hur renskötseln bedrevs i släkten flera hundra eller tusen år tillbaka.

Det som hände historiskt har hos intervjupersonerna levt kvar, som en del av en kollektiv berättelse inom minoritetsgruppen och som en del av släktens historia. I vissa fall har de historiska skeendena konkreta återverkningar som påverkar individens vardag i nutid, t.ex. regler för renskötsel som har sin grund i hur frågan reglerades på 1800-talet och som fortfarande sätter ramarna för dagens rennäring. Hos en del intervjupersoner finns de historiska händelserna med som en fond för deras tolkningar av den nuvarande situationen i minoritetsområdet. Ett sådant exempel är när intervjupersoner beskriver hur minoritetsområdet avfolkades när många flyttade söderut där jobben och framtidstron associerades till det svenska språket och majoritetskulturen. Tystnaden och mindervärdes känslan lyfter flera intervjupersoner fram som karaktärsdrag som präglar minoriteten än i dag och som kopplas samman med den socioekonomiska utveckling som skedde för flera decennier sedan.

Av berättelserna är det också tydligt att historiska skeenden påverkar intervjupersonernas syn på framtiden. En del berättelser innehåller en förhoppning om att få tillbaka det som gått förlorat – ibland en konkret rättighet som möjligheten att jaga och fiska i minoritetsområdet, ibland mer abstrakt om att gå från osynliggörande till att bli sedd i egenskap av den man är.

5.1.2 Källkritik

I traditionell bemärkelse används källkritik för att värdera den information en källa ger och värdera dess trovärdighet utifrån en bedömning av dess uppkomst och sammanhang, t.ex. från när den härrör i tid, vem som är avsändaren och i vilket syfte informationen tillkommit samt dess äkthet.

Syftet med traditionell källkritik i den vetenskapliga forskningen är, förenklat, att kunna sortera bland olika uppgifter och informationskanaler för att utröna vad som är sant och vad som är osant om ett sakförhållande eller en företeelse.

En sådan syn på källkritik är en självklar och integrerad del i vetenskaplig forskning. I den del av kommissionens arbete som utgörs av forskning, främst genom de tolv forskarrapporter som tagits fram på uppdrag av kommissionen, har därför den traditionella källkritiken en naturlig plats.

Kommissionens kartläggning bygger till stor del på analys av berättelser som samlats in genom intervjuer. Att på detta sätt använda muntliga källor kan bidra till att synliggöra perspektiv och erfarenheter som ofta saknas i skriftligt källmaterial. Historiker verksamma inom forskningsfältet muntlig historia har diskuterat hur den traditionella källkritiken kan uppdateras och tillämpas på muntligt källmaterial.

Till skillnad från när man arbetar med skriftliga källor är den som genomför en intervju själv med om att skapa källan. Intervjun är ett möte mellan den som intervjuar och den eller de som intervjuas, och vad som sägs i det mötet påverkas av hur man uppfattar varandra, när och var intervjun äger rum, på vilket språk den genomförs, med mera. Därför är det viktigt att dokumentera hur intervjuerna har gått till. I avsnitt 5.2. ges en beskrivning av detta. Sådana beskrivningar gör det möjligt att i efterhand källkritiskt diskutera hur de berättelser som skapats genom intervjuer har tagit form i ett visst sammanhang.

Inledningsvis kan konstateras att syftet med intervjuerna har varit att dokumentera individuella upplevelser av assimileringpolitiken. Vad som enligt den traditionella källkritiken skulle benämnas som tendens – att den information som ges i en viss källa har påverkats av upphovspersonens egna åsikter – är alltså här själva poängen. Intervjupersonerna vittnar i sina berättelser om hur de har upplevt centrala händelser, och hur de i dag tolkar vad de varit med om. Deras upplevelser skiljer sig ibland åt och i analysarbetet har strävan inte varit att skapa en enhetlig bild. Vid diskussionen om de teman som intervjuerna handlat om har inriktningen varit att visa både mönster och variation när det gäller vad intervjupersoner har berättat. När det vid redovisningen av vad som framkommit i intervjuerna görs hänvisningar till historiska studier och annan forskning är syftet att sätta in berättelserna i ett bredare sammanhang, inte att pröva berättelsernas sanningshalt.

5.1.3 Rättighetsbaserat arbetsätt

Så som nämns i kapitel 1 har kommissionens uppdrag ställt höga krav på arbets- och förhållningssätt. Kommissionen har arbetat utifrån ett rättighetsbaserat förhållningssätt som utgår från att kommissionen och minoriteten äger processen gemensamt. Förhållningssättet grundar sig på följande fyra perspektiv:

1. Långsiktighet – kommissionen har arbetat aktivt med att främja strukturer och arenor för fortsatt dialog och reflektion (även efter kommissionens slutredovisning av uppdraget).
2. Transparens – kommissionen har arbetat brett och inkluderande på meänkieli och svenska.
3. Trygghet – kommissionen har skapat trygga rum för dialog och verkat på minoritetens egna arenor.
4. Egenmakt – kommissionens insatser ska bidra till att stärka minoritetens egenmakt och synliggöra minoriteten i majoritetssamhället.

Nedan beskrivs dessa perspektiv i korthet.

Långsiktighet

Kommissionen har arbetat aktivt med att främja strukturer och arenor för fortsatt dialog och reflektion även efter kommissionens slutredovisning av uppdraget. En process som ska bidra till upprättelse och försoning tar tid att förverkliga. Erfarenheter från andra liknande processer visar att en sådan process kan ta sig uttryck i olika steg eller faser i arbetet och att varje nytt steg eller fas förutsätter en bearbetning och fördjupad reflektion kring det som framkommit i föregående del.

Att uppnå upprättelse, och så småningom försoning, kan också innebära att relationen mellan de som utsatts för assimileringspolitik och de ansvariga aktörerna omvärderas och utvecklas. En sådan omvärdering kan innehålla inslag av konflikt, avståndstagande och fördjupade insikter men även acceptans och återuppbyggnad av tillit. En upprättelseprocess behöver därför ge tid och utrymme för dialog och reflektion mellan de ansvariga och de utsatta. Det behövs även utrymme för dialog och reflektion inom den grupp som varit utsatt.

Den dialog och bearbetning som krävs för en försoningsprocess tar tid att få till stånd. Den fördjupade dialogen, bearbetningen och återupprättandet av relationen kan därför ske först efter att kommissionen lämnat sin slutliga rapport. Den kartläggning och granskning som kommissionen har genomfört bör därför ses som en grund för en fortsatt och långsiktig försoningsprocess.

Transparens

Transparens innebär att kommissionen har arbetat brett och inkluderande på meänkieli och svenska. Det har varit viktigt att skapa en tydlig, lyhörd, öppen och transparent process under kommissionens arbete. Den som har deltagit i processen har behövt informeras om vad kommissionens uppdrag är, hur denne har kunnat bidra genom att lämna synpunkter och vittnesmål samt hur uppgifterna kommer att användas av kommissionen.

Kommissionen har strävat efter att skapa förutsättningar som ska underlätta för enskilda som tillhör minoriteten att delta – både för att lämna enskilda vittnesmål och för att delta i kollektiva dialogmöten och andra möten arrangerade av kommissionen.

Trygghet

Trygghet innebär att kommissionen har skapar trygga rum för dialog och verkat på minoritetens egna arenor. Arbetet med upprättelse och försoning handlar i hög grad om att skapa tillit för själva processen som ska leda arbetet framåt. Processen måste därför i första hand ske på minoritetens villkor och ta hänsyn minoritetens förutsättningar att kunna delta på lika villkor.

Egenmakt

Egenmakt innebär att kommissionens insatser ska bidra till att stärka minoritetens egenmakt och synliggöra minoriteten i majoritetssamhället. En central princip i svensk minoritetspolitik och i Europarådets ramkonvention för skydd av nationella minoriteter är rätten till deltagande. Regeringen har också vid flera tillfällen betonat att minoriteternas egenmakt ska stärkas. Detta har därmed varit en viktig utgångspunkt även för kommissionens arbete.

Arbetet med att söka sanningen om historiska erfarenheter har behövts genomföras så att minoriteten kommer stärkt ut ur processen.

5.1.4 Etiska hänsynstaganden utifrån individskyddskravet

Insamlingen av vittnesmål och personliga berättelser väcker flera etiska frågor. Att intervjua en person innebär ett stort förtroende och kan innebära risker för alla inblandade, i första hand för den intervjuade men även för den som genomför och bearbetar intervjun.

Kommissionens bedömning är att kommissionens arbete med att ta emot vittnesmål och personliga berättelser inte innefattar forskning enligt lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor.¹ Det utredningsarbete som statliga kommittéer utför uppfyller i regel inte krav på vad som är att betrakta som forskning.² Kommissionen har därför inte begärt ett godkännande från Etikprövningsmyndigheten.³ Kommissionen har dock analyserat vilka etiska bedömningar som behöver göras i arbetet och utarbetat interna etiska riktlinjer som vägledning i arbetet. Vetenskapsrådet har tagit fram ett dokument som heter Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning. Detta dokument innehåller de etiska principer som humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning ska följa och de fyra huvudkrav som finns för skyddet av individer.⁴ Även om kommissionens arbete inte är att betrakta som forskning bör individskyddskravets principer vara vägledande för arbetet med att samla in vittnesmål och personliga berättelser. De fyra huvudkraven är informationskravet, samtyckeskravet, konfidentialitetskravet och nyttjandekravet.

Nedan följer en mer detaljerad beskrivning av vad varje krav innebär och hur kraven har uppfyllts i kommissionens arbete med insamling av vittnesmål och berättelser.

Informationskrav

Informationskravet innebär att den som deltar i en undersökning ska få information om sin uppgift i arbetet och de villkor som gäller för dennes deltagande. Personen i fråga ska få information om att deltagandet är frivilligt och att hen har rätt att avbryta sin medverkan.

¹ Jfr Centrala Etikprövningsnämndens beslut den 9 november 2012, T 4-2011.

² Med forskning avses ett vetenskapligt arbete som utförs för att inhämta ny kunskap eller om det är ett utvecklingsarbete som utförs på vetenskaplig grund.

³ Efter samråd med Johan Modin, direktör på Etikprövningsmyndigheten den 23 november 2020.

⁴ Vetenskapsrådet (2002) Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning.

Informationskravet har uppfyllts i kommissionens arbete med insamling av vittnesmål och berättelser genom att den enskilde innan intervjun påbörjas både muntligt och skriftligt har informerats om:

- kommissionens uppdrag och vad syftet med insamlingen av vittnesmål och berättelser är,
- hur uppgifterna kommer att användas av kommissionen,
- att uppgifterna kommer att omfattas av sekretess,
- att den som deltar när som helst kan avbryta sin medverkan, samt
- under vilka förutsättningar som materialet kan komma att lämnas ut från Riksarkivet.

Samtyckeskrav

Samtyckeskravet innebär att deltagarna själva har rätt att bestämma över sin medverkan i en undersökning. Detta innebär att undersökningsdeltagarna ska samtycka till sin medverkan. I vissa fall ska samtycke också inhämtas av vårdnadshavare, detta gäller om deltagarna är under 15 år.⁵

Deltagarna i en undersökning har rätt att bestämma i vilken omfattning och i vilken utsträckning de kommer delta i undersökningen och ska när som helst kunna avbryta sitt deltagande utan negativa konsekvenser. Således får inte deltagares beslut om medverkan påverkas genom otillbörliga påtryckningar eller annan påverkan.

Samtyckeskravet har uppfyllts i kommissionens arbete med insamling av vittnesmål och berättelser genom att den grundläggande utgångspunkten har varit att deltagandet ska vara helt frivilligt. Den som har velat bli intervjuad har själv anmält sig till intervju. Om anmälan har skett genom ett ombud har sekretariatet försäkrat sig om att det skett i dialog och samförstånd med intervjupersonen. Kommissionen har inte bedrivit någon uppsökande verksamhet vad gäller personer att intervjua, t.ex. efter tips från någon annan. Detta gäller dock inte i de fall kommissionen har valt att intervjua ett mindre antal offentliga personer i syfte att inhämta kunskap inom ett specifikt område. Kommissionen har i dessa fall vänt sig direkt till personen i fråga och hört om denne vill ställa upp på en intervju.

⁵ 18 § lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor.

Före varje intervju har alla intervjupersoner lämnat sitt skriftliga samtycke till att intervjun spelas in, dokumenteras samt används som underlag för kommissionens redovisning av uppdraget. I förekommande fall har även samtycke från vårdnadshavare hämtats in. Intervjupersonen har även informerats om att så länge kommissionens arbete pågår kan denne när som helst avbryta sin medverkan, utan att ange något särskilt skäl eller förklaring till det. Vidare har information lämnats om att när kommissionen har avslutat sitt arbete överlämnas allt intervjumaterial till Riksarkivet för arkivering. Då kan den enskilde inte längre ta tillbaka sin berättelse eftersom den då är en s.k. allmän handling.

Konfidentialitetskrav

Konfidentialitetskravet innebär att uppgifter om alla deltagare i en undersökning ska behandlas med största möjliga konfidentialitet och att alla personuppgifter ska förvaras på ett sådant sätt att obehöriga inte kan ta del av dem.

Eftersom kommissionen är en statlig myndighet gäller offentlighetsprincipen. Kommissionens bedömning är dock att intervjumaterialet omfattas av sekretess enligt 24 kap. 8 § och 42 kap. 9 § offentlighets- och sekretesslagen (2009:400), OSL.

Allt intervjumaterial har förvarats digitalt i Regeringskansliets röda nät som är avsett för information som bedömts vara i informationsklass skyddsvärd. Ljudinspelningar och övrig dokumentation från intervjutillfället har förvarats i låsta dokumentaskåp på respektive arbetsplats på Garnisonen i Stockholm och på Tornedalens folkhögskola i Övertorneå.

Namn på intervjupersonerna redovisas inte i slutbetänkandet förutom i de fall då de lämnat samtycke till detta. Det senare gäller enbart i förhållande till de intervjuer som gjorts i syfte att inhämta kunskap inom ett specifikt område. Trots att namn inte redovisas kan det dock inte uteslutas att enskilda kan identifieras ändå, t.ex. genom citat. Alla intervjupersoner har tillfrågats om vilken grad av anonymisering som hen föredrar.

Nyttjandekrav

Nyttjandekravet innebär att uppgifter om deltagarna endast får användas för forskningsändamål. Detta innebär att insamlade uppgifter inte får användas för några icke-vetenskapliga syften som till exempel kommersiellt bruk.

Sannings- och försoningskommissionen är ansvarig för att behandling av personuppgifter sker i enlighet med dataskyddsförordningen (GDPR) och kompletterande svensk dataskyddslagstiftning. Kommissionens rättsliga grund för personuppgiftsbehandlingen finns i artikel 6.1 och 6.3 dataskyddsförordningen samt 3 kap. 3 § lagen (2018:218) med kompletterande bestämmelser till EU:s dataskyddsförordning (dataskyddslagen).

Nyttjandekravet har uppfyllts i kommissionens insamling av vittnesmål och berättelser genom att den enskilde har informerats om att intervjumaterialet endast får användas på följande sätt:

- i kommissionens kartläggnings- och utredningsarbete,
- i kommissionens förmedling av den kunskap som kommissionen får fram och i kommissionens slutrapport,
- för framtida forskning.

5.1.5 Kommissionens sekretess

Under kommissionens arbete infördes en särskild sekretessbestämmelse i Offentlighets- och sekretesslagen (2009:400) (OSL). Anledningen var att de existerande sekretessbestämmelser ansågs otillräckliga då de inte gav ett tillräckligt skydd för uppgifter om enskildas personliga och ekonomiska förhållanden hos kommissionen.

Enligt den särskilda bestämmelsen, 42 kap. 9 § OSL, gäller sekretess för uppgift om en enskilds personliga eller ekonomiska förhållanden hos Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01) i dess granskande verksamhet, om det kan antas att den enskilde eller någon närstående till denne lider skada eller men om uppgiften röjs. För uppgift i en allmän handling ska sekretessen gälla i högst sjuttio år. En liknande bestämmelse gäller för Sanningskommissionen för det samiska folket.

I förarbetet till bestämmelsen framgår att det i kommissionens uppdrag bl.a. ingår att ta del av vittnesmål och berättelser från enskilda om erfarenheter av bland annat statliga åtgärder och den statligt förda politiken. Det innebär att integritetskänsliga uppgifter som till exempel avser fysisk eller psykisk hälsa, familjeförhållanden, särbehandlings- och kränkningar kan komma att lämnas till kommissionen.

Det kan inte heller uteslutas att känsliga uppgifter om enskildas ekonomiska förhållanden kan förekomma, bl.a. eftersom också juridiska personer kan ha fått svårigheter på grund av statliga åtgärder som ryms inom ramen för kommissionernas granskning. Känsliga uppgifter kan leda till skada och men för de berörda personerna om de röjs.

De uppgifter som enskilda väljer att dela med sig av till kommissionen kan således vara integritetskänsliga och skyddsvärda.

Kommissionen är också beroende av att enskilda kan och vill berätta om sina erfarenheter och upplevelser för att undersökningarna ska kunna genomföras på ett ändamålsenligt sätt. Eftersom enskildas berättelser kan innehålla uppgifter om övergrepp och oförrätter som har utförts av staten, är det angeläget att enskilda kan känna trygghet i kontakterna med kommissionerna. Regeringen bedömde att ett sekretesskydd kan bidra till att ge en sådan trygghet.

Sekretessen gäller i kommissionens granskande verksamhet som anses innefatta bl.a. den kartläggning och analys av det material som kommissionen behandlar i sin kartläggning.⁶

Därutöver gäller sekretess i sådan särskild verksamhet hos en myndighet som avser framställning av statistik för uppgift som avser en enskilds personliga eller ekonomiska förhållanden och som kan hänföras till den enskilde. Motsvarande sekretess gäller i annan jämförbar undersökning som utförs av Riksrevisionen, av riksdagsförvaltningen, av Statskontoret eller inom det statliga kommittéväsendet (24 kap. 8 § OSL). Kommissionen har bedömt att insamlingen av vittnesmål och berättelser är att betrakta som en sådan annan jämförbar undersökning som avses i 24 kap. 8 § OSL.

Sekretessen gäller för sekretariatet, kommissionens ledamöter samt för externa uppdragstagare. Alla som deltar i kommissionens verksamhet har uppmärksamats på sekretessen genom att skriva på en erinran om sekretess.

⁶ Prop. 2021/22:235 *Sekretess hos två kommissioner*.

5.2 Öppna möten för dialog med minoriteten

Kommissionen noterade tidigt att flera individer inom minoriteten ibland ifrågasatte delar i kommissionens uppdrag. Det fanns hos vissa inom minoriteten en viss osäkerhet kring syftet med kommissionens kartläggning. Bland annat handlade det om beskrivningen i kommittédirektivet att det krävs en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation. Kommissionen har därför behövt lägga tid på att förankra syftet med uppdraget. Hösten 2020 genomfördes uppstartsmöten som ett led i detta arbete.

5.2.1 Uppstartsmöten

Kommissionen hade planerat för elva uppstartsmöten på lika många orter. Av dessa kunde dock endast fyra genomföras – i Pajala, Aapua, Nilivaara och Kieruna/Kiruna – innan pandemirestriktionerna åter skärptes.

Målet med uppstartsmötena var att skapa en bred förståelse för och delaktighet kring kommissionens uppdrag och att möta minoriteten på deras egna arenor. Det var i synnerhet viktigt att förankra kommissionens uppdrag med minoriteten i början av utredningen eftersom inget förankringsarbete hade genomförts inför tillsättandet av kommissionen. Mötena gav minoriteten möjlighet till reflektion och dialog kring vad de kan ha för nytta av kommissionens arbete och hur de själva kan bidra. Det var även ett viktigt tillfälle att sprida information om möjligheten att dela sin berättelse genom en personlig intervju.

5.2.2 Kaffemöten

Så som nämns i kapitel 1 har kommissionen besökt olika orter för att över en kopp kaffe bjuda in till samtal och bjuda in enskilda, också unga, att lämna personliga berättelser om sina egna och närståendes erfarenheter av assimileringspolitik. Vid kaffemötena informerade sekretariatet även kort om bakgrunden till kommissionens uppdrag och arbetssätt. Kommissionen underströk vikten av att kommissionens insatser ska bidra till att stärka minoritetens egenmakt och synliggöra minoriteten i majoritetssamhället.

På grund de inställda uppstartsmötena utökades antalet kaffemöten för att på en övergripande nivå förankra kommissionens uppdrag med minoriteten. I praktiken fick kaffemötena därmed en större roll än den som var tänkt från början. Under hösten och vintern 2021–2022 genomförde kommissionen 21 kaffemöten i

- Antinkylä/Anttis,
- Vittaniemi/Risudden,
- Seittenkari/Seskarö,
- Jellivaara/Gällivare,
- Kieksiäisvaara,
- Kaartinen/Kardis,
- Kitkiöjärvi,
- Pello,
- Kaalasjärvi,
- Vittanki/Vittangi,
- Kangonen/Kangos,
- Juoksenki/Juoksengi,
- Luleå,
- Karesuanto/Karesuando,
- Ullatti,
- Koutojärvi,
- Uppsala,
- Stockholm,
- Kaunisvaara,
- Umeå, samt
- Boden.

Varje kaffemöte planerades omsorgsfullt genom att applicera det rättighetsbaserade arbetssättet: långsiktighet, transparens, trygghet och egenmakt. Därför var ambitionen att inkludera och delaktiggöra minoriteten i förberedelserna och genomförandet av mötena. I första hand fördes dialog med STR-T och deras lokalavdelningar. I de fall

när ingen avdelning fanns representerad på orten söktes samarbete med annan byförening eller intresseförening. Utöver kaffe och bakverk, som ofta förknippas med det meänkielitalande området, har det vid varje kaffemöte funnits ett kulturinslag i form av poesi, musik, visor och scenkonst på meänkieli. Vid i stort sett alla kaffemöten har någon av kommissionens ledamöter deltagit tillsammans med sekretariatet.

I minoritetens kultur är kaffestunden liksom minoritetens berättartradition, en viktig kulturell företeelse. Kaffemötena blev därför ett konkret sätt att genom en kulturell inramning skapa igenkänning och trygghet. Lika spontant som gästen tittar in i hemmet, lika spontant och otvunget delas berättelser vid köksbordet över en kopp kaffe. Genom kaffemötena ville kommissionen signalera enkelhet och avspändhet samt bjuda in till samtal och möjliggöra delande av berättelser med en mångfald av erfarenheter. Mötena genomfördes både på svenska och meänkieli. Valet av språk skedde på deltagarnas villkor, vilket innebar att möten ofta började på svenska och övergick till meänkieli eller tvärtom. Det viktigaste var att i så hög grad som möjligt kunna erbjuda möten på båda språken.

Eftersom ett mål har varit att komma i kontakt med så många personer som möjligt med erfarenheter från arbetsstugan förlades kaffemötena geografiskt i första hand till orter som tidigare tillhört ett upptagningsområde för en arbetsstuga. I några fall ordnades kaffemöten även på orter som haft arbetsstuga och i ett fall hölls kaffemötet i den nedlagda arbetsstugan.

Idén att anordna kaffemöten kom från Norge under ett erfarenhetsutbyte med den norska Sannings- och försoningskommissionen som har haft ett liknande upplägg. Inspiration till att använda kulturinslag i mötena kom från den grönländska sannings- och försoningskommissionen.

5.2.3 Toinen kuppi-möten

Så som nämns i kapitel 1 inledde kommissionen under hösten 2022 arbetet med att förankra kommissionens resultat av kartläggningen med minoriteten.

Eftersom det inom minoriteten finns skilda uppfattningar och tolkningar av assimileringpolitiken var det angeläget för kommissionen att inkludera minoriteten i både planeringen och genomförandet av

förankringsarbetet. Med utgångspunkt i detta valde kommissionen att ta fasta på minoritetens önskemål om att förankringsarbetet även i den här delen skulle bestå av utåtriktade insatser i form av kaffemöten.

I dialogen med minoriteten togs en övergripande plan och struktur för förankringsarbetet fram. Det fanns en samsyn mellan minoriteten om hur förankringsarbetet skulle utformas utifrån olika tematiska områden.

Förankringen av kommissionens kartläggning har innefattat en serie kaffemöten, s.k. *toinen kuppi*-möten (sv. påår-möten). Förankringsarbetet har även inneburit kommunbesök i kombination med särskilda dialogmöten med föreningar och organisationer som företräder minoriteten och bedriver språk- och kulturfrämjande verksamhet. Fokus vid *toinen kuppi*-mötena var att informera minoriteten om kartläggningens resultat och övergripande om möjliga förslag på fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning.

5.3 Intervjuer i syfte att samla in personliga berättelser och inhämta kunskap

Kommissionen har bjudit in enskilda att lämna berättelser om sina egna eller närståendes erfarenheter av assimileringpolitiken. I kommittédirektivet betonas insamling av berättelser och behovet av att dokumentera och bevara berättelserna. Intervjuer med enskilda från minoriteten har därför varit en huvudsaklig källa för kommissionens kartläggning. Särskilt angeläget har det varit att dokumentera de äldres historia som annars hade riskerat att gå förlorad. Kommissionen har genomfört 161 intervjuer med 167 enskilda personer som identifierar sig med minoriteten. Då en person valde att dra tillbaka sin intervju har kommissionen utgått från 160 intervjuer med 166 enskilda personer i sin kartläggning.

Utifrån kommissionens uppdrag att kartlägga och granska de kränkningar och övergrepp som minoriteten utsattes för av svenska staten och kyrkan under 1800- och 1900-talen samt att verka för att dessa erfarenheter synliggörs, har syftet med intervjuerna varit att:

- dokumentera och bevara den ännu levande generationens, både mäns och kvinnors, berättelser om kränkningar och övergrepp som begicks mot meänkielitalande barn inom ramen eller i anslutning till deras skolgång,

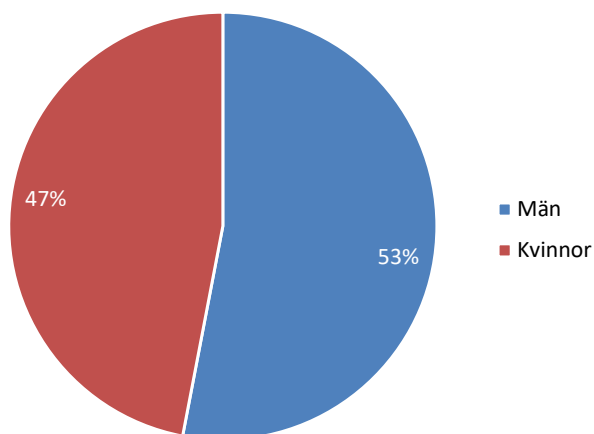
- synliggöra erfarenheter och konsekvenser av assimileringspolitiken som de äldre bär med sig och som har förts vidare till andra generationer samt ge kompletterande kunskap om historiska oförrätter som begåtts,
- bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning,
- bidra till att öka kunskapen i Sverige om historiska oförrätter och trauman som lever vidare i dag,
- bidra till att motverka att något liknande händer i framtiden.

5.3.1 Demografisk information om intervjupersonerna

Intervjuerna som ligger till grund för kommissionens kartläggning har inte samlats in genom ett stratifierat urval, dvs. genom ett slumpmässigt kvoturval. De uppgifter som kommissionen redovisar ska därför inte ses som representativa. Trots detta väljer kommissionen att här redovisa demografiska uppgifter för att visa på den spridning som finns gällande kön, ålder och bostadskommun.

Av de 166 personer som kommissionen har intervjuat identifierade sig 53 procent (88 personer) som män och 47 procent (78 personer) som kvinnor. Könsfördelningen på intervjupersonerna var därmed i stort sett jämn.

Figur 5.1 Könsfördelning för personer intervjuade av kommissionen

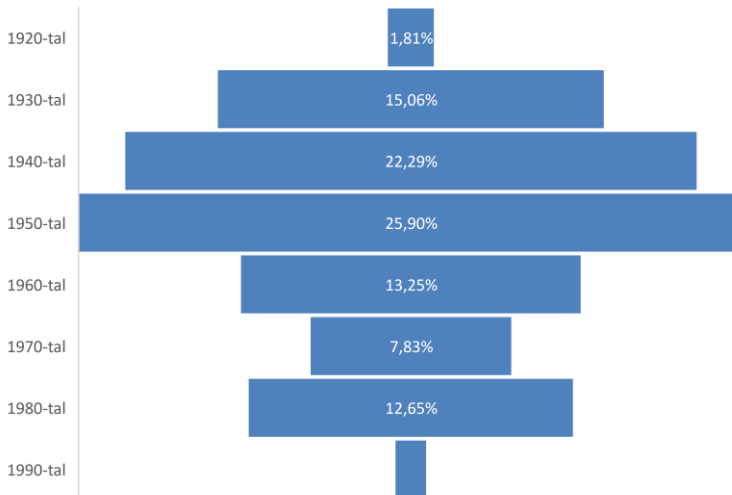

Källa: Kommissionens beräkning.

Kommissionen har samlat in berättelser från personer i olika åldersgrupper. Den yngsta som intervjuades av kommissionen var en person född år 1993 och den äldsta var en person född år 1925. Majoriteten av de intervjuade har varit födda på 1950-talet eller tidigare.

Figur 5.2 Åldersfördelning för intervjupersoner baserat på födelseår

Den lodräta axeln visar vid vilket årtionde som intervjupersonen föddes

Källa: Kommissionens beräkning.

Majoriteten av de intervjuade bodde under tiden för intervjun i Norrbottens län. I figur 5.3 presenteras en karta som visar nuvarande bostadskommun för samtliga intervjupersoner som vid tiden för intervjun var bosatta i Sverige.

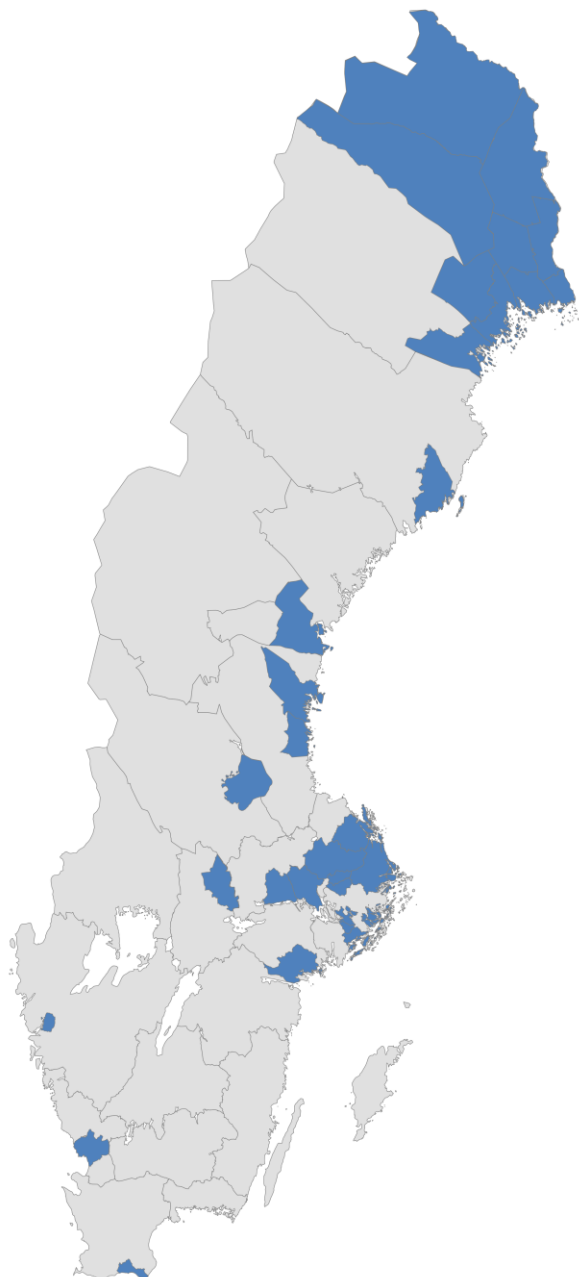
En del personer som kommissionen har intervjuat är inte bosatta i Sverige. Fyra intervjupersoner var vid tillfället för intervjun bosatta i Finland och två var bosatta utanför Norden.

De demografiska uppgifter som här presenterats om intervjupersonerna visar på en geografisk, åldersmässig och könsässig spridning.

Så som har nämnts inledningsvis ska de uppgifter som kommissionen redovisar inte ses som representativa. De erfarenheter som kommit fram i intervjuerna kan därmed inte generaliseras och anses gälla för alla i minoriteten. När kommissionen i slutbetänkandet skriver ”många” eller ”det är vanligt” åsyftas därmed den specifika gruppen av intervjupersoner som kommissionen har intervjuat och inte minoriteten som helhet.

Figur 5.3 Nuvarande bostadskommun för intervjupersonerna

I samtliga markerade kommuner bor en eller flera personer som har intervjuats i kommissionens kartläggningsarbete

Källa: Kartan framtagen av kommissionen.

5.3.2 Anmälan till att lämna personlig berättelse

De grundläggande utgångspunkterna för insamlingen av personliga berättelser har utgått från frivilligt deltagande och att alla berättelser är lika värda.

Kommissionen har inte aktivt sökt upp intervjupersoner för insamlingen av personliga berättelser. Valmöjligheten att dela sin berättelse har inneburit att en person har haft rätt att fritt välja att antingen dela eller inte dela sin berättelse och bli respekterad för det valet oavsett orsak.

Anmälan kunde göras personligen eller genom ett ombud. Anmälningarna gjordes genom telefonsamtal, e-post eller i anslutning till ett kaffemöte eller annat möte med kommissionen. I några fall har intervjupersoner även kontaktat kommissionens ledamöter eller sekretariat direkt. Ett antal personer valde även att göra anmälan genom att personligen kontakta STR-T:s kansli.

Om anmälan skett genom ombud förde sekretariatet en dialog med intervjupersonen för att säkerställa intervjupersonens samtycke. I något fall lämnade privatpersoner uppgifter till kommissionen om potentiella personer att intervjua utan att det hade skett i samförstånd med den enskilda individen. Kommissionen avvisade konsekvent dessa tips.

Anmälningstiden påbörjades i samband med det första kaffemötet 10 juli 2021 och avslutades den 31 januari 2022. En handfull personer hade redan meddelat intresse till STR-T när det stod klart att en kommission skulle tillsättas våren 2020.

Vid slutdatumet var det totalt 160 personer som hade anmält sig. Av dessa var det cirka 10 personer som avanmälde sig eller inte kunde genomföra intervjun av personliga skäl. Ett antal personer hann avlida mellan anmälningstillfället och tidpunkt för bokad intervju. I några fall avbokades intervjun av en anhörig med hänsyn till försämrad hälsa och i något enstaka fall avböjde den anmälda själv intervjun. Efter slutdatumet för anmälan anmälde sig ytterligare 12 personer. Kommissionen utgick ifrån att 160 intervjuer skulle genomföras och skapade en väntelista för dem som anmälde sig sent. Av dessa kunde 10 personer intervjuas. Sekretariatet mottog så sent som i augusti 2023 förfrågningar från enskilda om möjligheten att bli intervjuad.

5.3.3 Genomförandet av intervjuer

Intervjuguide med utgångspunkt i det rättighetsbaserade arbetssättet

Kommissionen tog fram en intervjuguide med utgångspunkt i det rättighetsbaserade arbetssättet. De etiska principerna och det praktiska förhållningssättet konkretiserade på följande sätt:

1. Långsiktighet: varje enskild intervju ska anpassas till individuella önskemål och ta hänsyn till emotionella risker som ett återupplevande av svåra upplevelser kan innebära både under och efter avslutad intervju.
2. Transparens: intervjupersonen ska informeras om att intervjun bandas och att ett skriftligt referat tas fram som skickas till intervjupersonen för godkännande eller kommentar.
3. Trygghet: varje enskild intervju ska uteslutande ske på intervjupersonens premisser.
4. Egenmakt: varje enskild intervju ska bidra till att stärka minoritetens egenmakt och synliggöra minoriteten i majoritetssamhället.

Syftet med intervjuguiden var att fungera som stöd för den som ledde intervjun och skapa en struktur för att intervjuerna skulle ske på ett likartat sätt. Strukturen på formuläret var tematiskt konstruerad och liknade en kronologisk levnadsberättelse, där frågor om t.ex. ursprungsfamilj och skolupplevelser tas upp inledningsvis medan frågor om arbetsmarknadsrelaterade upplevelser kommer senare i intervjun. Intervjuguiden till trots gavs frihet för intervjupersonen att berätta om sina upplevelser på sitt eget sätt och associera fritt utan att begränsas av den tematiska strukturen på intervjun. En del intervju personer hade ett stort engagemang för enskilda frågor och då formades intervjun efter det. Av den anledningen skiljer sig strukturen på intervjuerna åt.

Intervjuarbetet i praktiken

Arbetet med att samla in vittnesmål och personliga berättelser påbörjades under våren 2021 och avslutades efter sommaren 2022. På grund av covid-19-pandemin försenades arbetet. Till följd av pande-

min och på grund av långa avstånd genomfördes 25 intervjuer via digitala plattformar så som Zoom och Skype. De intervjuer som inte genomfördes digitalt gjordes ofta hemma hos intervjupersonen.

Sekretariatet kontaktade de anmälda per telefon eller e-post. Den anmälda personen informerades om intervjuprocessen och sekretessbestämmelserna. Utgångspunkten var att intervjun skulle ske på individens villkor. Det innebar att intervjupersonen själv bestämde över sitt deltagande och när som helst kunde avbryta deltagandet utan krav på att ange skäl för detta. Det betydde även att intervjupersonen ägde sin berättelse och fritt kunde välja vad hen berättade. Rutinerna handlade om att ge den enskilde inflytande inför, under och efter intervjun.

I syfte att skapa trygga rum fick intervjupersonen själv välja fysisk plats för intervjun eller om denne hellre ville bli intervjuad digitalt. I vissa fall var det bara möjligt att genomföra intervjun digitalt. Intervjuerna genomfördes oftast i hemmet och ibland i närvaro av anhörig. Vid några enstaka tillfällen ägde intervjun rum i en offentlig lokal som församlingshem, hembygdsgård, aktivitetshus eller på en arbetsplats. Vid dessa tillfällen hände det också att fler personer kom dit utan tidigare anmälan och intervjuades på plats. Totalt sju intervjuer gjordes med personer som inte föränmält sig. Av samtliga intervjuer genomfördes 136 på plats och resterande digitalt.

Utgångspunkten var att de som genomförde intervjuerna på kommissionens uppdrag skulle vara tvåspråkiga i svenska och meänkieli. Vidare skulle intervjuerna ha sakkunskap i de frågor som intervjuerna handlade om. I de flesta fall kunde man nå upp till dessa kriterier, men i några enstaka fall gjordes undantag på grund av svårigheten att hitta utredningssekreterare som mötte samtliga kriterier.

Intervjupersonerna hade möjlighet att välja antingen meänkieli eller svenska eller båda språken som intervjuspråk. Många som har meänkieli som modersmål valde att bli intervjuade på det språket eftersom de då kände sig mer trygga och avspända. Även i de intervjuer som genomfördes på svenska växledes ofta till korta inslag på meänkieli.

Före påbörjad intervju skrev intervjupersonen under en samtyckesblankett och valde grad av anonymitet. Intervjupersonen hade möjlighet att välja mellan att presenteras med fullständigt namn, endast förnamn eller fullständig anonymitet.

Intervjuerna spelades in med en diktafon. Efter genomförd intervju laddades ljudfilen upp på den säkerhetsklassade digitala plattformen, röda nätet, där den sparades, innan den raderades från diktafonens minneskort.

Intervjuarbetet krävde planering för att kunna ske så resurssmart som möjligt. Med hänsyn till de stora geografiska avstånden och begränsade personella och ekonomiska resurser fick flera intervjuer koncentreras till en och samma ort och genomföras under en dag.

Många intervjupersoner berättade efter genomförd intervju att de känt sig glada och lättade, och att det känts bra att få berätta sin berättelse och få den dokumenterad. En del har också gett uttryck för frustration och menade att detta arbete borde ha gjorts för länge sedan.

5.3.4 Kunskapsinhämtande intervjuer med referenspersoner

Så som har nämnts i kapitel 1 har kommissionen även genomfört ett mindre antal intervjuer med personer som har specialkunskaper inom områden som kommissionen har kartlagt. Syftet med dessa intervjuer var att inhämta särskild kunskap som var viktig för kommissionens arbete. I samtliga av dessa fall tog kommissionen kontakt med personen. Personerna valdes ut utifrån sin expertis inom specifika områden, där kommissionen identifierade kunskapsluckor. Kommissionen kunde på så sätt få till en mer heltäckande kartläggning.

Områden som togs upp i intervjuerna kunde till exempel beröra frågor om barns resor till svensktalande bygd, arbetsstugans föreståndarinnor, minoritetens etnopolitiska uppvaknande, minoritetens organisering och utflytten av arbetskraft från minoritetsområdet. Totalt genomförde kommissionen tio kunskapsinhämtande intervjuer.

5.3.5 Referat

Varje intervju bandades och dokumenterades sedan i ett skriftligt referat. Referaten skrevs på svenska. Eftersom många intervjuer var helt eller delvis på meänkieli skrevs referaten främst av personer som behärskade språket.

På grund av de yttre tidsramarna och knappa resurser var en ordagrann transkribering inte möjlig. En mall användes som vägledning inför referatskrivandet.

En svårighet med att upprätta referaten på svenska bestod i att översätta intervjuberättelserna från meänkieli. Svårigheterna handlade exempelvis om att översätta ord och uttryck som saknar motsvarighet på svenska. Av den anledningen har kommissionen valt att använda citat och en del uttryck på originalspråk tillsammans med svensk översättning. I några fall har blockcitat använts för att minimera risken att väsentligt innehåll förloras vid översättning.

Som en del av det rättighetsbaserade arbetssättet fick intervjupersonen möjlighet att få det färdigskrivna referatet hemskickat för godkännande. Det var även ett sätt att kvalitetssäkra materialet.

Intervjuer som transkriberas från muntligt till skriftligt språk genomgår alltid en grad av transformation. Att därutöver genomföra en intervju på ett språk och sen översätta den till ett annat kan ytterligare bidra till att berättelsens innebörd ändras. I syfte att minimera risken för detta gavs intervjupersonen möjlighet att kommentera sitt referat. I arbetet med att skriva referaten framkom att de muntliga berättelserna på meänkieli som sedan hade översatts till svenska ibland upplevdes ändra karaktär eller förlora en dimension. Även enstaka intervjupersoner gav uttryck för detta efter att ha läst det färdigskrivna referatet. I något fall var förvåningen otvivelaktigt ett uttryck för en upplevd känslomässig diskrepans mellan språken. Diskrepansen mellan den svenska texten och texten på meänkieli kan också bero på att meänkieli generellt uppfattas som ett muntligt och mer informellt språk än svenska.

I de flesta fall var intervjupersonens synpunkt av redaktionell karaktär och i enstaka fall handlade den om innehållet. I det fall intervjupersonen lämnade förslag på rättelser togs dessa om hand innan referatet slutligen diariefördes.

I kartläggningen har kommissionen i vissa fall valt att återge direkta citat från intervjupersonerna och i vissa fall utdrag från referaten som inte är direkta citat. Om ett utdrag från ett referat har använts inleds det med en hänvisning till tredje person, t.ex. ”hon berättar att ...”.

Både ljudfiler och intervjureferat har diarieförts och överförs till Riksarkivet i samband med att kommissionen avslutar sitt uppdrag. Ljudupptagningarna och referaten omfattas av sekretess (se avsnitt 5.1.5).

5.3.6 Psykosocialt stöd

Erfarenheter från andra sanningskommissioner och liknande utredningar visar att det finns risker med att lämna en personlig berättelse. Att återuppleva svåra händelser kan innebära betydande emotionella risker. Det emotionella risktagandet gäller först och främst de som berättar om sina egna erfarenheter. Forskning har dock visat att även sekundär traumatisering förekommer, dvs. traumat drabbar även personer som tar del av andras traumatiska erfarenheter.

De personer som har intervjuats av kommissionen har fått information om att minnen av smärtsamma upplevelser kan framkalla både fysiska och psykiska reaktioner. Ofta har anhöriga eller andra närstående varit ett bra stöd men ibland har det funnits behov av professionellt samtalsstöd.

Samverkan med regioner och kommuner

I kommissionens direktiv framgår att i kontakter med enskilda ska hänsyn tas till de individuella trauman som kommissionens arbete kan väcka till liv. Det står även att kommissionen fortlöpande ska informera Socialstyrelsen om sitt arbete för att hälso- och sjukvården och socialtjänsten ska ha god beredskap att vid behov stödja torne-dalingar, kväner och lantalaiset som erfarit kränkningar och övergrepp i assimileringprocessen. Kommissionen tog en tidig kontakt med Socialstyrelsen och hade en dialog i frågan. Kommissionen har tagit fram information till berörda regioner, socialnämnder eller motsvarande och ansvariga för kommunal hälso- och sjukvård om arbetet med insamling av berättelser och de emotionella risker som det kan innebära för enskilda.⁷ Kommissionen har även i maj 2021 skickat ut skriftlig information om intervjuarbetet och behovet av samtalsstöd på meänkieli till Region Norrbotten.⁸

⁷ Komm2021/00043/Ku 2020:01-68.

⁸ Komm2021/00043/Ku 2020:01-92.

Kommissionens samtalsstöd till intervjupersoner

Kommissionen gjorde tidigt bedömningen att den offentliga hälso- och sjukvården inte skulle klara kravet på tillgänglighet vad gäller tid, språk och kulturkompetens på ett tillfredsställande sätt för de intervjupersoner som önskade psykosocialt stöd. Många av vittnesmålen handlar om kränkningar som skett mot barn inom skolväsendet och i arbetsstugorna. De som framför allt bär på sådana erfarenheter är äldre och deras emotionella språk kan vara just meänkieli. Därför behövdes beredskap för att kunna ge enskilda stöd även på meänkieli och inte enbart på svenska. För att undvika en långdragen process för att tillförsäkra intervjupersonerna stödsamtal via regioner och kommuner har kommissionen både upphandlat och finansierat den tjänsten själv.

Uppdraget att tillhandahålla psykologiskt stöd av legitimerade psykoterapeuter gick till två leverantörer: Psykoterapitjänst Jordan AB med mottagning i Haparanda och Socionom- och psykoterapitjänster Ilkka Koskenniemi AB med mottagning i Luleå.

Antalet stödsamtal begränsades till tre. Intervjupersonen kunde välja om stödsamtalet ska ske på meänkieli eller svenska. Ett första samtal erbjöds inom två veckor från intervjutillfället. Samtalen har erbjudits på respektive mottagningar i Haparanda och Luleå men även på annan ort, t.ex. i intervjupersonens hem. Samtal har även kunnat genomföras via telefon. Syftet med samtalen har varit att den enskilde ska få stöd i att bearbeta de upplevelser som reaktiveras till följd av intervjun.

Handledning till sekretariatet

Intervjuarbetet har inneburit stora känslomässiga påfrestningar även för de anställda i sekretariatet. Under intervjuarbetet fick de i sekretariatet som genomförde intervjuarbetet handledning av Katriina Jordan, legitimerad psykoterapeut specialiserad inom traumaterapi. Handledningen skedde på svenska och meänkieli. Syftet med handledningen var att minimera de emotionella risker som kan uppkomma vid insamling av berättelser. Genom handledning i traumaterapeutiska metoder och intervjutekniker fick sekretariatet även bättre förutsättningar att genomföra intervjuer på ett tryggt och omsorgsfullt sätt.

Samverkan med Svenska kyrkan

Kommissionen har haft regelbundna samrådsmöten med Svenska kyrkan för att informera om arbetet och diskutera samverkansformer. Svenska kyrkan har vid dessa möten betonat att kommissionen gärna får informera intervjupersonerna om möjligheten att få samtalsstöd inom Svenska kyrkan. Samtalen som sker under tystnadsplikt med präst eller diakon är kostnadsfria och kan ges via telefon, digitalt eller i ett personligt möte.

5.3.7 Analys av intervjumaterialet

Analysen av de genomförda intervjuerna påbörjades sommaren 2022. Parallellt med detta genomfördes de sista intervjuerna.

Kommissionens analys av de 160 intervjuerna genomfördes i tre steg. Först grovkategoriserades intervjumaterialet genom övergripande kategorier som skapades utifrån de återkommande teman som framkom i intervjuerna. Huvudkategorierna bestod av:

1. Språk och kultur: det som rör minoritetens språk, kultur och identitet utifrån en övergripande kontext. Tankar, åsikter, berättelse om vad språket och kulturen är eller betyder.
2. Utbildning: det som rör Sveriges utbildningsväsende och skolpolitik i nutid och dåtid. Synen på och erfarenheter från skolgång, arbetsstuga, språkundervisning, folkhögskola, vidareutbildning.
3. Försörjning och välfärd: det som rör försörjning, arbetsmarknad och näringar för minoriteten, historiskt till nutid.
4. Naturresurser: det som rör minoritetens kulturella sedvänjor i form av nyttjandet av naturresurser och mark, historiskt till nutid.
5. Religion: det som rör religion, Svenska kyrkans roll i arbetsstugorna, skolan och samhället samt laestadianismens betydelse.
6. Rättigheter och diskriminering: det som rör rasism, fördomar, kränkningar, diskriminering baserat på ursprung och språk – av majoritetssamhället men även mellan och inom minoriteter.
7. Upprättelse och försoning: Synen på om försoning eller upprättelse är möjlig och nödvändigt och vad det i så fall innebär.
8. Åtgärder: Förslag till konkreta åtgärder för upprättelse och försoning.

Fokuset i referaten varierar beroende på vad intervjupersonen har valt att lägga tonvikt vid. Vissa referat kan exempelvis främst handla om upplevelser från arbetsstugan och andra om markrättigheter. För att få en överblick av referaten kategoriserades de efter ämnesområde i ett Excel-ark. Excel-arket innehöll huvudkategorierna och underkategorier, samt information om intervjupersonernas demografi. Demografin bestod bl.a. av intervjuspråk, kön, ålder, födelseort, uppväxtort och bostadsort. Initialt togs 90 underkategorier fram till de åtta huvudkategorierna.

Anledningen till det stora antalet underkategorier var att utforska alla aspekter och ämnen i intervjumaterialet som kunde anses relevanta för kommissionens kartläggning. Utifrån de 90 underkategorierna valdes 2–3 underkategorier som underlättade den första sorteringen. Exempelvis för huvudkategorin språk och kultur användes tre underkategorier: meänkieli, kultur och identitet och för utbildning användes underkategorin arbetsstuga. Sorteringen i Excel-arket möjliggjorde att se vilka referat som innehöll berättelser om ett specifikt ämne och hur många referat som talade om det ämnet.

Huvudkategorierna användes även som en grund till uppdelningen av kapitlen i kartläggningen. Vissa kategorier sammanfogades inför kapiteluppdelningen, med anledning av att ämnena var nära kopplade och andelen referat som rörde kategorin var för få för ett eget kapitel. Till exempel slogs försörjning och välfärd ihop med naturresurser.

Nästa steg i analysarbetet var kodning av referaten i datorprogrammet NVivo.⁹ I motsats till sorteringen i Excel var kodningen i NVivo detaljerad. Kodningen gjordes genom att relevanta meningar eller stycken i varje referat kopplades ihop med en kod som representerade en underkategori. Koderna utgick ifrån de 90 underkategorierna. I likhet med huvudkategorierna slogs underkategorierna (koderna) samman om ämnena var lika eller togs bort i de fall de saknade relevans för kartläggningen. Kodningen innebar att det gick att se mönster i berättelserna men även olikheter.

Kommissionen gör inte anspråk på att genomgående i kartläggningen (kapitel 6–11) redovisa samtliga intervjuer. I fotnoterna hänvisas till ett urval av intervjuer som handlar om liknande händelser eller erfarenheter. De referenser som finns i fotnoterna ska därför inte ses som uttömmande.

⁹ NVivo är ett analysverktyg som används i kvalitativ forskning för exempelvis intervjuer och enkäter.

5.3.8 Andra intervjuer

Kommissionen har anlitat Lars Elenius att skriva en forskarrapport som bygger på ett tidigare forskningsprojekt av attityder och förhållningssätt bland elever, lärare och föräldrar till språkpolitiken i skolan efter 1935. Studien innefattar bl.a. 32 intervjuer med tidigare skolelever från två olika skolor i minoritetsområdet. Intervjuerna har genomförts vid en annan tidpunkt och under andra förutsättningar än de intervjuer som kommissionen samlat in.

Då Elenius insamlade intervjuer handlar om hur elever, föräldrar och lärare förhöll sig till språk och kultur kopplat till assimileringspolitik och samhällets modernisering har kommissionen sett det som värdefullt att i vissa fall omnämna dessa.

I kommissionens underlag finns också intervjuer som genomförts av externa forskare som kommissionen anlitat samt intervjuerna från förstudien.

5.4 Arkivsökningar

5.4.1 Syftet

I kommittédirektivet nämns att det råder stor brist på forskning som belyser minoritetens förhållande till staten. Utöver att redovisa existerande forskning på området ska kommissionen enligt direktivet använda sig av arkivmaterial och annat källmaterial i samråd med berörda forsknings- och arkivinstitutioner. Direktivet specificerar dock inte närmare hur arkivmaterial ska användas och inte heller vilka forsknings- och arkivinstitutioner som avses.

I uppdraget sägs vidare att det är särskilt angeläget att granska och dokumentera förekomsten av kränkningar och övergrepp mot mänskielitalande barn inom ramen för, och i anslutning till, deras skolgång.

Arkivsökningarnas primära syfte har varit att kartlägga olika aktörers ageranden och ställningstaganden. Arkivsökningarnas sekundära syfte har varit att fungera som ett komplement till existerande forskning genom att fylla kunskapsluckor.

Arkivsökningarna har inte syftat till att bestyrka intervjupersonernas berättelser då kommissionen inte sökt aktivt i arkiv i syfte att värdera sanningshalten i vad enskilda berättat. Däremot har arkivhandlingar hittats som gått i linje med vad enskilda berättat. Arkiv-

handlingarna har även visat både generella mönster och avvikelser i förhållande till det som framkommit i intervjuerna.

5.4.2 Arkivsökningar av forskare och sekretariat

Arkivsökning har genomförts både av de forskare som kommissionen anlitat för olika uppdrag och av sekretariatet.

I forskarrapporterna redovisas vilka arkiv som använts till grund för undersökningarna. I något fall beskrivs också hur arkivsökningarna gått till och i vilken omfattning.

Generellt har arbetet kännetecknats av dialog och samordning mellan forskare och sekretariat. Det har skapat struktur åt arbetet och inneburit rationaliseringsvinster samt möjliggjort att information har kunnat delas mellan forskare och sekretariat.

I denna del redovisas kommissionens arbete med arkivsökningar med fokus på de arkivsökningar som har genomförts av sekretariatet. Vidare redovisas vilka arkiv som valts ut och varför, liksom hur arkivsökningarna gått till samt på vilket sätt de har kommit att användas i utredningen.

5.4.3 Inventering och avgränsning

Innan arkivsökningarna inleddes inventerades inom vilka tematiska områden som arkivsökningar skulle kunna bli aktuella. I den inventeringen ingick förutom att kartlägga existerande forskning även att se vilka arkiv som ingått i denna forskning.

Nästa steg handlade om vilka av dessa arkiv som skulle kunna vara av särskilt intresse. Arkiv som rör skolgången och arbetsstugor prioriterades.

5.4.4 Samråd med arkivinstitutioner

Hösten 2020 besökte sekretariatet Arkivcentrum vid Norrbottens museum i Luleå. Besöket gjordes för att få inblick i det kvarvarande materialet från arbetsstugorna i Norrbotten. Arkivförteckningen som upprättats för Centralstyrelsen för Norrbottens arbetsstugor omfattar all administration för drygt tjugo separata arbetsstugor från

mer än femtio års verksamhet. Förutom protokoll, räkenskaper, stadgar, ritningar, lönelistor, elevmatriklar och brevkorrespondens fanns även inventarier, fotografier, föremål och trycksaker.

Arkivcentrum informerade om möjligheten för personer som exempelvis intervjuas av kommissionen att ta del av sina eller närståendes akter från arbetsstugan. Denna möjlighet är värdefull och kan bidra till den enskildas historia och upprättelse. Arkivcentrum informerade även om den etiska prövning och praxis som tillämpas för att få ta del av akterna. Intervjupersonerna informerades om detta i anslutning till intervjutillfället. På kommissionens webbplats publicerades även en text om hur man går till väga för att kontakta Arkivcentrum i ärendet. Besöket vid Arkivcentrum följdes upp av olika kontakter med Norrbottens museum samt ägaren till materialet – Stiftelsen Norrbottens läns Arbetsstugor.

Hösten 2020 besökte sekretariatet Nordkalottbiblioteket i Övertorneå. Syftet med besöket var primärt att ta del av arkivmaterial från Tornedalens bibliotek. I materialet som delvis var osorterat och saknade arkivförteckning hittades akter som sedan låg till grund för kommissionens fortsatta utredning, till exempel beslutet om att ta fram en forskningsöversikt över Tornedalens biblioteks historia och dess roll i försvenskningen. I samband med besöket i Övertorneå gjordes även ett liknande besök i arkivet vid Tornedalens folkhögskola.

Genom en inventering av forskning stod det klart att arkivmaterial från organisationer som Stiftelsen Norrbottens läns Arbetsstugor samt Luleå stift i någon mån kartlagts, då de ingått som underlag i vetenskapliga undersökningar och avhandlingar.¹⁰ I den mån kompletterande sökningar skulle bli aktuella, kunde de med fördel ingå i de uppdrag som kommissionen gav till forskare.

5.4.5 Fokus på kommunarkiv i utvalda kommuner

Tidigare forskning om rasbiologiska undersökningar, skol- och språkpolitiken och arbetsstugor i Norrbotten har huvudsakligen baserats på arkivforskning. Det har till exempel handlat om genomgång av arkivmaterial från Centralstyrelsen för Stiftelsen Norrbottens läns Arbetsstugor och Statens institut för rasbiologi (rasbiologiska insti-

¹⁰ Nilsson Ranta, Daniel, 2008, *Nödbjälpen på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdsidé, Norrbottens arbetsstugor 1903–1954*, Elenius Lars, 2001, *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*.

tutet). Arkivmaterial inbegriper i princip alltid källkritiska problem. Arkiv är inte alltid kompletta och material i större eller mindre omfattning kan ha försvunnit. Beträffande rasbiologiska institutet har forskare exempelvis konstaterat att det befintliga arkivmaterialet från organisationens verksamhet inte är intakt utan utgör endast en bråkdel av det ursprungliga.¹¹

Ett annat källkritiskt problem är allmängiltigt och berör forskning generellt. Det handlar om vilket eller vems perspektiv arkivmaterialet bär på. Hur ska man se på verksamhetsberättelser i årsböckerna från Centralstyrelsen för Stiftelsen Norrbottens läns Arbetsstugor? Vilka är de källkritiska problemen i akter som handlar om vem som får komma till tals och vem som inte gör det. För vem skrivs journalanteckningar och andra anteckningar i akten?

För att i någon mån minimera källkritiska problem samt bredda perspektiven på olika aktörers agerande eller ställningstagande valde kommissionen att göra sökningar i kommunarkiv. På så sätt kunde kommissionen i sin granskning komma närmare den lokala nivån och förhoppningsvis hitta dokument som förkommit eller saknades i andra arkiv. Arbetsuppgiften var tidskrävande men ändå motiverad för att få tillgång till de platser och miljöer som enskilda en gång vistats i. På så sätt kunde kommissionen på nära håll granska den verksamhet som en gång bedrevs i skolor och arbetsstugor.

Kommissionen konstaterade att arkivsökningar endast kunde genomföras i begränsad omfattning då det är resurskrävande. Därför valde kommissionen i ett första skede att göra arkivsök i Pajala, Övertorneå och Haparanda kommuner. Arkivsökningar i Kiruna och Gällivare kommun kunde i någon mån täckas av forskare som kommissionen anlidade.

5.4.6 Utmaningar med arkivsökningarna

Under perioden december 2020 och september 2021 genomförde sekretariatet arkivsökningar i kommunarkiven, främst i de kommunala skolarkiven i Pajala, Övertorneå och Haparanda.

Det som försvårade arbetet var den bristande arkivhållningen. Det handlade bl.a. om avsaknaden av arkivarier och arkivförteckning med

¹¹ Persson Curt, 2018, "Då var jag som en fånge" – statens övergrepp på tornedalningar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen, s. 97.

register. I ett fall hittades delar av skolarkivet bakom en igenbommad dörr i en nedlagd förvaltningsbyggnad. Innan arkivsökning kunde påbörjas fick det frivilliga brandvärnets tillkallas för dörröppning.

Arkivsökningarna har också gett en inblick i hur arkivhantering och handläggning har sett ut genom tiderna. De arkivhandlingar som genomsökts har upprättats vid slutet av 1800-talet eller så sent som vid slutet av 1970-talet. Under denna långa tid har både myndigheternas praxis och innehållet i akterna förändrats. Även regler och principer gällande gallring har sett olika ut. Emellanåt har gallring skett rutinmässigt, emellanåt kan den också tänkas ha skett felaktigt.

En annan aspekt som påverkat beståendet i kommunarkiven är kommunsammanslagningarna. Efter att mindre kommuner inkorporerats i större enheter är det oklart om delar av arkivet flyttats medan andra delar har lämnats kvar.

Kommissionens sökningar har baserats på det källmaterial som funnits tillgängligt vid söktillfället. Mot bakgrund av beskrivningen ovan går det inte att med säkerhet fastställa om det finns ytterligare material som skulle kunna ha påverkat kommissionens kartläggning. Med stor sannolikhet finns det ytterligare material som skulle kunna bidra till att belysa assimileringsspolitiken.

5.5 Forskarrapporternas bidrag till kartläggningen

5.5.1 Syftet med forskarrapporterna

I kommittédirektivet nämns att det råder stor brist på forskning som belyser minoritetens förhållande till staten. I direktivet pekas även ut att utöver att redovisa existerande forskning ska kommissionen använda sig av arkivmaterial och annat källmaterial i samråd med berörda forsknings- och arkivinstitutioner. Kommissionen har tolkat skrivningen som att existerande forskning ska sammanställas och har beställt tolv forskarrapporter som ingår i publikationen *Tolv tematiska forskarrapporter* i detta slutbetänkande.

Syftet med att beställa forskarrapporter har varit att kartlägga och belysa assimileringsspolitiken och dess konsekvenser för minoriteteten. Forskarrapporterna syftar inte till att bestyrka intervjupersonernas berättelser eller värdera sanningshalten i vad som framkommit i intervjuerna. Däremot kan forskarrapporterna styrka den generella bilden

av vad assimileringpolitiken innebar och vilka konsekvenser den har fått för minoriteten.

5.5.2 Uppdragen till forskarna

I kommissionens inventering av existerande forskning framkom att det finns områden som i större utsträckning varit föremål för forskning än andra. Inom områden där forskning existerar konstaterade kommissionen att det fanns behov av att sammanställa kunskap. I dessa fall har forskare anlitats för att sammanställa forskningsöversikter. Inom områden där det saknades forskning eller där kunskapsluckor uppfattades som stora bedömde kommissionen att det behövdes ny forskning. Totalt ingick kommissionen forskaruppdrag om tolv olika forskarrapporter. Nedan beskrivs i korthet syftet med de olika forskarrapporterna.

Vid tidpunkten för förstudien var uppgiften om förekomst av rasbiologiska undersökningar på minoriteten i princip okänd för allmänheten. Uppgiften baserades på den fallstudie som Curt Persson, universitetslektor i historia, Luleå tekniska universitetet, genomfört. I dialog med Curt Persson identifierades behov av en fördjupad studie, i syfte att bredda den kunskap om rasbiologisk verksamhet som framkommit i förstudien. Ett tematiskt område som är besläktat med rasforskningen är arkeologisk forskning som inriktat sig på att kartlägga förekomster av insamling av mänskliga kvarlevor. Inventeringen visade att forskare tidigare kartlagt förekomsten av insamlingar av mänskliga kvarlevor i samiska kontexter.¹² Däremot fanns det ingen existerande forskning gällande om minoriteten varit föremål för liknande verksamheter. Mot bakgrund av det anlidades Carl-Gösta Ojala, universitetslektor vid Uppsala universitet, för att kartlägga den saken.

Daniel Nilsson Ranta, universitetslektor i socialt arbete vid Uppsala universitet, har skrivit en doktorsavhandling¹³ som är den enda historiesociologiska studien om arbetsstugorna i Norrbotten. Kommissionen gjorde bedömningen att Nilsson Ranta äger stor sakkunskap inom ett centralt område för utredningen och anlidade därför honom för att ta fram en kunskapsöversikt kring forskningen om de norrbottniska arbetsstugorna.

¹² Ojala, Carl Gösta, (2016), Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. Red. Lindmark Daniel & Olle Sundström, *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*.

¹³ Nilsson Ranta, Daniel, 2008, *Nödhjälp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdside, Norrbottens arbetsstugor 1903–1954*.

Skol- och språkpolitiken i minoritetsområdet har varit ett centralt tema i kommissionens kartläggning. Den forskare som studerat frågorna nära är historikern Lars Elenius, Luleå tekniska universitet. Kommissionen anlitade därför Elenius för att framställa en forskningsöversikt samt en studie som behandlar skol- och språkpolitiken. I studien ingår även 32 intervjuer genomförda 2015 med personer från minoritetsområdet.

De språkliga- och kulturella aspekterna av assimileringpolitiken behövde studeras närmare i relation till statens ageranden. För uppdraget anlätades forskarna Kenneth Hyltenstam och Linus Salö vid Centrum för tvåspråkighetsforskning vid Stockholms universitet. Studien skildrar språkbytesprocessen under 1800- och 1900-talen på ett övergripande plan inom minoritetsområdet och identifierar mekanismer som påverkade minoritetens språk och kultur.

Kommissionen ska enligt kommittédirektivet analysera assimileringens konsekvenser för minoriteten. Kommissionen anlitade professor Leena Huss vid Hugo Valentin-centrum, Uppsala universitet, som i sin rapport behandlar flerspråkighet, språkförlust och språklig revitalisering i relation till internationell forskning.

Inom minoritetsområdet är laestadianismen den religiösa rörelse som haft störst inflytande på minoriteten och dess språk och kultur. I syfte att fördjupa förståelsen av motivbilder hos minoriteten för språkbyte respektive språkbevarande anlätades kyrkohistorikern Gerd Snellman vid Åbo Akademi. I studien undersöks den religiösa synen på överheten bland befolkningen i Tornedalen och i relation till språkfrågan.

Av direktiven framgår kravet på en allsidig granskning av den svenska statens och Svenska kyrkans ageranden under 1800- och 1900-talen för att införa svenska sedvänjor och svenska språket i meänkielitalande områden. Inventeringen av tidigare forskning visade att kyrkans historiska roll i assimileringpolitiken kartlagts av forskare.¹⁴ Med utgångspunkt i den forskningen anlätades Urban Claesson, professor i kyrkohistoria vid Teologiska institutionen, Uppsala universitet i syfte att undersöka i vilken mån den kyrkligt förankrade etniska nationalismen varit riktningssgivande för Luleå stift och kyrkans agerande mot befolkningen i Tornedalen.

¹⁴ Elenius, Lars, (2016), Stiftsledningen och minoritetspolitiken. Red. Daniel Lindmark & Olle Sundström, *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*.

Att Tornedalens folkhögskola kan knytas till assimileringens genomförande är belagt av forskare, men däremot saknas studier om hur det gick till i praktiken. Marja Mustakallio, som har disputerat i musikvetenskap vid Åbo Akademi och tidigare forskat om folkhögskolan vid studier av tornedalsk musikhistoria, fick i uppdrag att framställa en kunskapsöversikt om folkhögskolans bildande i en ideologisk och historisk kontext där genusperspektivet sätts i relation till yrkesval, utbildning, karriärväg och utflyttning.

Vid arkivsökningar i skolarkiv noterades att spridningen av litteratur och tidskrifter på svenska varit en samordnad verksamhet inom minoritetsområdet. Kommissionen konstaterade att biblioteksverksamheten inte varit föremål för forskning och att en studie som baseras på arkivforskning behövs. Även Kungliga biblioteket aviserade behovet av mer kunskap om bibliotekens historiska roll i assimileringens politik. Bibliotekarien Marita Mattsson-Barsk anlätades i syfte att sammanställa befintligt arkivmaterial som belyser verksamhetens inriktning, former och finansiering.

Under kommissionens arbete har det inkommit synpunkter dels om behovet av en utredning om avvitrning och, dels om behovet att utreda frågan om hur regler gällande slättermyrar tillämpades. Enskilda personer har även överlämnat skriftliga handlingar till kommissionen med uppgifter om eventuella oklarheter kring rättigheter knutna till fastigheter samt protokollshandlingar som härrör från indragning av ströängar enligt 1921 års lag om ströängars indragande till kronan. Mot denna bakgrund bedömde kommissionen att en undersökning av statens agerande behövdes. Eivind Torp, docent vid Mittuniversitetet, anlätades i syfte att sammanställa en kunskapsöversikt över statens hantering av frågan om slättermyrar.

5.5.3 Bearbetandet av rapporterna i kommissionen

Författarna till forskarrapporterna presenterade sina respektive rapporter för kommissionen vid digitala sammanträden. Alla rapporter diskuterades vid två tillfällen med kommissionens ledamöter, som haft tillfälle att läsa dem i förväg. Utifrån de synpunkter som fördes fram omarbetade forskaren rapporten och levererade därefter en slutlig version till kommissionen. Flera forskare presenterade även sina rapporter vid något av de forskarsymposier som kommissionen arrangerade.

6 Assimileringspolitikens konsekvenser för språket, kulturen och identiteten

Detta kapitel är en övergripande återgivning och analys av intervjupersonernas berättelser om språklig, kulturell och identitetsmässig assimilering. Kapitlet speglar dels typiska berättelser som återkommer bland flera intervjupersoner, dels olikheter vid de tillfällen intervjupersonerna gett uttryck för olika erfarenheter. I kapitlet finns också hänvisningar till forskarrapporter som styrker eller nyanserar det som framkommit i intervjuerna.

6.1 Språklig och kulturell assimilering bland tornedalingar, kväner och lantalaiset

6.1.1 Förlust av minoritetsspråket

I det här kapitlet förekommer olika benämningar för språket meänkieli. Så som har nämnts i kapitel 1 kan begreppet tornedalsfinska, finska eller lannankieli användas när tiden innan språket erkändes beskrivs, liksom när personer som intervjuats berättar om dåtiden.

Intervjupersonerna använder olika ord för att beskriva sitt minoritetsspråk, många benämner språket som meänkieli medan andra talar om lannankieli eller olika former av finska eller byafinska.¹ Kvänska benämns av intervjupersoner när de talar om den norska minoritetens språk.²

Många av intervjupersonerna beskriver hur språkanvändningen inom minoriteten har förändrats kraftigt under det senaste århund-

¹ Intervju 1, 14, 70, 119, 107.

² Intervju 27, 129, 143.

radet. Generationer födda under slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet beskrivs i många fall som huvudsakligen finsktalande med varierande kunskaper i svenska. Generationerna födda mellan 1920 och 1950-talet beskrivs i större utsträckning som kunniga i både finska och svenska. Och slutligen beskriver flera av intervjupersonerna hur generationerna födda från 1950-talet och framåt i växande utsträckning har övergått till att vara huvudsakligen svenskspråkiga med alltmer begränsad kunskap i meänkieli.³

Ett antal intervjupersoner beskriver även att tidigare generationer många gånger haft kunskaper i nordsamiska men att svenskan alltmer tagit över.⁴

Intervjupersonernas berättelser om det gradvisa språkbytet överensstämmer i stort med stegen i en typisk språkbytesprocess såsom beskriven i forskarrapporten av Hyltenstam och Salö. Det grundläggande skeendet vid språkbyte innebär att en maktdominerad befolkningsgrupp, en minoritet, som talar språk A i kontakt med en maktdominerande befolkningsgrupp, en majoritet, som talar språk B under en tidsperiod, i allmänhet över flera generationer, övergår från att ha varit enspråkiga talare av A till att bli enspråkiga talare av B.⁵ Enligt författarna kan försvenskningens processen i minoritetsområdet delas in i en uppbyggnadsfas och en fullskalefas. Under uppbyggnadsfasen under 1880–1920-talen inrättades en infrastruktur för försvenskning. Det var under denna period som avgörande beslut togs. Bland annat beslutet 1888 om att statligt finansierade folkskolor endast fick ha undervisning på svenska och beslutet om att förbjuda barnen i arbetsstugorna att använda finska.⁶

Under fullskalefasen 1920–1950-talet var infrastrukturen på plats och försvenskningen kunde fortgå med full kraft. Det innebar att finskan gradvis fick ge vika för svenska, för att slutligen inte vara en del av undervisningen vid folkskolor, folkhögskolor, småskollärautbildningen, arbetsstugor eller av andra samhällsviktiga funktioner.⁷

Befolkningen i minoritetsområdet var innan försvenskningens processen inleddes övervägande enspråkigt finsktalande. Under språkbytesprocessen finns en tydlig utveckling mot att den finsktalande

³ Intervju 99, 114, 122, 133.

⁴ Intervju 50, 69, 81, 107.

⁵ Hyltenstam och Salö, Språkideologi och det ofullbordade språkbytet – den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området, s. 11, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶ Hyltenstam och Salö, s. 108 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷ Hyltenstam och Salö, s. 29 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

befolkningen övergick till att först bli tvåspråkiga och slutligen enbart tala svenska. Det var skolpolitiken som var statens mest verkningfulla arena för processen men det fanns även andra faktorer som påverkade försvenskningssprocessen. Omkring 1920 existerade i princip ingen undervisning på finska i skolorna. En enkätundersökning från 1921 visar dock att det var ganska vanligt att lärarna använde finska som hjälpspråk i undervisningen.⁸ Meänkieli var fortfarande i slutet av 1950-talet ett dominerande språk i många hem och för många män var det också det dominerande språket ute på byn.⁹

Mer om försvenskningssprocessen inom utbildningen finns att läsa i kapitel 7.

Skambeläggandet av språket

En återkommande berättelse bland intervjupersonerna är att meänkieli åtminstone fram till slutet av 1900-talet sammankopplats med negativa beskrivningar och känslor. Språket sågs ofta som fult och underlägset svenskan och riksfinskan. Många berättar om hur minoritetsspråket har nedvärderats och skambelagts fram till vår nutid.¹⁰ Forskning visar att stigmatisering av ett språk och en identitet kan lämna djupa känslomässiga sår hos många människor. Skambeläggande som leder till att enskilda personer känner skam över sitt ursprung kan i sig vara ett kraftfullt instrument i en språkbytesprocess.¹¹

Flera berättar om hur personer födda under första halvan av 1900-talet började betrakta sitt eget språk som mindre värt, skambelagt och fult, bl.a. på grund av att språket förbjöds i skolan och genom nedvärderande behandling från det svensktalande samhället. En man född på 1930-talet, som upplevt förbud mot att tala meänkieli under sin skolgång i Pajala kommun, berättar om upplevelsen av att som ung bosätta sig i Gällivare tätort:

⁸ Elenius Skolbarn i Tornedalen mellan två språk. Tornedalings förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen (b), 2023, s. 56 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹ Elenius (b), 2023, s. 39 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰ Intervju 12, 21, 30, 31, 34, 35, 43, 55, 61, 64, 67, 71, 84, 108, 113, 114, 116, 118, 126, 132, 133, 135, 137, 149, 152.

¹¹ Ett känt exempel från Europa är etableringen av standardfranskan i Frankrike under 1800-talets tre sista och 1900-talets tre första decennier. I skolorna förlöjligades elever från hem där familjen talade dialekt eller andra språk, vilket blev ett effektivt verktyg för spridningen av en enhetlig franska. Hyltenstam och Salö, s. 9 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Intervjuare: Fick du känslan av att du inte var lika bra eller ”fin” som de andra?

Det hade jag absolut. Det blev ju att man också pratade svenska med [meänkielitalande] personer som kom från byarna bara för att man skämdes för [meänkieli]. Det är ju hemskt att vi började skämmas för vårt modersmål, att vi ska skämmas för vårt modersmål!¹²

Många av intervjupersonerna pekar ut assimileringpolitiken inom skolan som särskilt pådrivande för nedvärderingen av den egna gruppen, kulturen och språket.¹³

Känslan av mindervärdighet och skam som ett resultat av skoltiden bekräftas även av annan forskning där enskilda har upplevt att deras modersmål ansågs fult, vilket bl.a. skapat ett dåligt självförtroende att prata svenska i offentliga sammanhang. En del har också skämts för sina finskklingande efternamn.¹⁴

Assimileringen in i svenska språket tycks även ha varit särskilt framträdande i tätorter jämfört med byarna. En man född på 1950-talet berättar:

Det sades ofta ”tala svenska vi är i Sverige”. Det hörde man i Kiruna och också i Luleå på 1980-talet. När man talade finska med någon kamrat kunde man bli tillsagd att tala svenska. [Finskan] uppfattades inte som ett likvärdigt språk.¹⁵

Det var också vanligare att man pratade svenska på rasterna i huvudorten i kommunen jämfört med om skolan var i hembyn.¹⁶ Flera berättar att meänkielitalande började dölja språket och sin minoritetsidentitet. En kvinna född på 1930-talet minns:

I skolan skulle man låtsas som om man inte kunde finska när man mötte svensktalande. Hon minns att de hade en apotekare i [hemorten] som var svensktalande och en gång bad en finsktalande farbror [henne] att tolka åt honom. Men [intervjupersonen] ville inte erkänna att hon kunde finska. Hon berättar att man skulle låtsas inte kunna finska. Hon förstår inte varför finskan uppfattades som ”ful”.¹⁷

¹² Intervju 23.

¹³ Intervju 11, 12, 13, 102, 103, 104, 105, 113, 118, 120, 121, 122, 126, 133, 134, 135, 136, 139.

¹⁴ Elenius (b), s. 96 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁵ Intervju 78, se även intervju 23, 108.

¹⁶ Elenius (b), s. 101 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷ Intervju 60, se även 59, 61, 67.

Skambeläggningen av meänkieli och den nedvärderande behandlingen av meänkielitalande personer ledde även till att allt fler valde att inte föra språket vidare till sina barn. En man född på 1930-talet berättar som svar på frågan om vilket språk han helst talar:

Det är meänkieli, det är vackrast. Min fru och jag pratade finska, men med barnen har vi alltid pratat svenska. Man har skämts, man har inte velat att de ska veta hur det var i ungdomen. ... Så fort man tog dem i famnen så pratade man svenska. Men pratade jag med min hustru så pratade jag finska. Döttrarna kan ingen finska. Den äldsta begriper litegrann. De är lite ledsna, nästan arga, att de inte lärt sig finska. Men skammen fanns där från min ungdom.¹⁸

Det som framkommer i intervjuerna stämmer överens med den forskning som finns om de meänkielitalades syn på det egna språket. De meänkielitalandes nedvärdering av det egna språket bredde ut sig i takt med försvenskningen från omkring förra sekelskiftet till 1970-talet. Den negativa uppfattningen av språket fanns med andra ord inte bara bland representanter för majoritetsbefolkningen utan även bland talarna själva.¹⁹

Skammen över det egna språket kan kopplas till skolans förbud mot att prata meänkieli. Minoriteten har känt sig språkligt underlägsen inte bara i förhållande till den svenskspråkiga överheten utan även i jämförelse med den standardfinska som talades i Finland. Den språkbytesprocess som minoriteten har genomgått kan även ha skyndats på av att den yngre generationens språkanvändning uppfattas som bristfällig och därför nedvärderas och klandras av den äldre generationen.²⁰ Många i minoriteten drabbades dessutom av en dubbel skam, dels på grund av att de talade en finska som avvek från standardfinskan, dels på grund av att den lokala varieteten av svenska som de talade uppfattades som annorlunda och avvikande från andra svenska varieteter.²¹

Det var statens försvenskningsspolitik som bidrog till att minoriteten förlorade sitt språk. Stigmatiseringen av meänkieli kan anses vara en av flera samverkande faktorer som bidrog till de meänkielitalandes språkbyte.²² Det stigma som skapades kring användandet av meänkieli innebar att de meänkielitalande självmant övergick till att

¹⁸ Intervju 1, se även 55, 126.

¹⁹ Hyltenstam och Salö, s. 89 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²⁰ Hyltenstam och Salö, s. 89 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²¹ Huss, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²² Hyltenstam och Salö, s. 108 i *Tolv tematiska rapporter*, SOU 2023:68.

prata svenska, vilket i sin tur innebar att försvenskningssprocessen skyndades på ytterligare.²³

Utanförskap och begränsningar i den gränsöverskridande gemenskapen

Flera av intervjupersonerna som inte fått lära sig meänkieli berättar att avsaknaden av språket har fått allvarliga konsekvenser i deras liv. Flera vittnar om svårigheter att ta del av sitt kulturarv och att de inte känner sig som en del av minoritetsgruppen.²⁴ En kvinna född på 1970-talet berättar att hennes pappa förbjöds att tala modersmålet i skolan och arbetsstugan och därför inte förde vidare språket till barnen under hennes uppväxt.

[Intervjupersonen] beskriver sin uppväxt utan meänkieli som en känsla av att hela tiden befinna sig på ytterkanten av sin kultur och att hon tror att det bidragit till hennes känsla av rotlöshet.²⁵

Hon vill att staten ska erkänna den assimileringspolitik den har bedrivit som lett till att hon och andra nu ”lever i ett ingenmansland”. Hon anser att staten har tagit deras språk ifrån dem.

En kvinna född på 1960-talet berättar att hon föddes som en av de yngsta i en stor syskonskara. De äldre syskonen lärde sig meänkieli men hon och de yngre syskonen fick inte lära sig språket och blev endast tilltalade på svenska av föräldrarna. Något som gjort att hon alltid känt ett utanförskap i förhållande till sin familj. Hon berättar att hon aldrig kunde prata med sin farmor, att hennes pappa föredrog att prata finska när han blev äldre, och att hon inte riktigt känt att hon fått en bra relation till honom eller andra äldre personer som talade minoritetsspråket på grund av att hon inte kunde det:

För mig så handlar det om att få berätta om den här sorgen. Att på något sätt få sätta den sorgen dit den hör hemma. Till staten, som har gjort det här.²⁶

²³ Hyltenstam och Salö, s. 91 i *Tolv tematiska rapporter*, SOU 2023:68.

²⁴ Intervju 26, 32, 35, 69, 72, 87, 104, 113, 149.

²⁵ Intervju 90.

²⁶ Intervju 99.

Flera intervjupersoner vittnar om liknande problem med relationer inom familjer. En distans har uppstått mellan generationerna på grund av språkförlusten och flera upplever en personlig sorg. Många lägger stor del av skulden på staten och dess förda assimileringpolitik.²⁷

Förlusten av meänkieli leder även till att den gränsöverskridande gemenskapen med finska Tornedalen blir lidande. Utbytet med finska sidan av minoritetsområdet har alltmer begränsats genom att färre talar finska eller meänkieli på svenska sidan. Den gränsöverskridande gemenskap som länge varit en central del av tornedalsk kultur och identitet har därmed blivit alltmer begränsad. En man född på 1920-talet beskriver:

Vi får inte glömma bort finskan! [Gräns]älven som var smal blir som bredare och bredare. Det är nästan så att man inte förstår varandra.²⁸

Det finns även annan forskning som visar att samhörigheten med Finland blivit lidande som en följd av att det bl.a. funnits en nedvärderande attityd gentemot finländare.²⁹

6.1.2 Förlust av språk och kulturarv

Det finns olika berättelser om vad minoritetskulturen för tornedalingar, kväner och lantalaiset inbegriper och historiskt har inbegripit, utöver det gemensamma språket. Flera intervjupersoner nämner gästfrihet och vikten av att ”ha ett öppet hem” som en central del av kulturen. Andra kulturella yttringar som nämns är goda kontakter med finska Tornedalen, muntliga berättartraditioner, bastu, matkultur, religiositet, olika former av slöjd och hantverk samt ett diversifierat område baserat på variationer av jordbruk, skogsbruk, samlande, jakt, fiske och renskötsel.³⁰

Flera intervjupersoner, särskilt yngre, berättar att de upplever en okunskap om sitt eget kulturella arv. En kvinna född på 1980-talet berättar att nedvärdering av språket och gruppen har lett till att människor tystnat och inte fört traditioner vidare till yngre generationer:

²⁷ Intervju 12, 13, 26, 30, 63, 79, 114, 133, 149.

²⁸ Intervju 36, se även intervju 103, 113, 75.

²⁹ Elenius (b), s. 111 f. i *Tolv tematiska rapporter*, SOU 2023:68.

³⁰ Intervju 12, 13, 47, 50, 72, 81, 87, 92, 103.

Om du får med dig en skam i kulturen eller i barndomen, då tystnar du och tystnaden leder till att du inte främjar. Då har du inget att vara stolt över och då tappar du saker, som leder till en tomhet eller okunskap om var du kommer ifrån, historien, hur den är betydelsefull för dig.³¹

Flera intervjupersoner berättar att den tilltagande förlusten av meänkieli också leder till kulturella förluster och utanförskap/exkludering inom den egna minoriteten. Exempelvis försvåras utbytet med finska Tornedalen, och yngre som inte kan språket förlorar tillgången till kulturyttringar såsom berättartraditioner.³² En man född på 1960-talet berättar om sin uppväxt som ummikko (person som inte behärskar meänkieli):

När vi var i [ort i Övertorneå kommun] så pratade de [äldre] bara meänkieli och de var ju ganska skämtsamma i min familj så det var hela tiden skämt, och så skrattade de. Jag var barn då och jag bara: Säg till mig, jag vill också skratta! Och så fick man alltid höra att det inte går att översätta. Nu när jag har blivit äldre och lärt mig finska, nu förstår jag att det går ju inte att översätta det där, men det är ju så finurlig humor.³³

En stor del av kulturen och traditionerna inom minoriteten har en stark koppling till markerna där de utvecklats och fortlever. En man född på 1960-talet menar att minoritetskulturen riskerar att försvinna om den inte hålls levande i minoritetsområdet:

Den tornedalska kulturen riskerar att dö ut i takt med att byarna i Tornedalen avfolkas, då de yngre flyttar och bara äldre stannar kvar. Hembygdsgrändarna, fisket och småjordbruket är viktiga för att kulturen ska leva kvar. Men den [kulturen] måste vara levande, annars försvinner den.³⁴

Flera av intervjupersonerna berättar om vikten av områdesanknutna sysslor såsom jakt, fiske, jordbruk, och renskötsel. Läs mer om assimilering i relation till kulturell och traditionell markanvändning i kapitel 8.

6.1.3 Förhållningssätt till det svenska språket och kulturen

I de intervjuer som är genomförda av Lars Elenius framkommer att det har funnits både positiva och negativa erfarenheter av skolstarten. I dessa intervjuer framkommer inte att barnen skulle ha upplevt någon särskild rädsla inför språkbytet i skolan.³⁵

³¹ Intervju 26, se även intervju 63, 87, 108, 109.

³² Intervju 84, 86, 103, 113, 134.

³³ Intervju 113.

³⁴ Intervju 86.

³⁵ Elenius (b), s. 40 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Många av dem som har intervjuats av kommissionen och som är födda under 1950-talet eller tidigare berättar att många i deras generationer inte talade svenska vid starten i den svenskspråkiga skolan.³⁶ Dessa intervjupersoner beskriver mötet med den huvudsakligen svenskspråkiga skolan som mötet med ett främmande språk och kultur. En man som växte upp i en meänkielitalande familj berättar att han började skolan i början av 1940-talet och att den svenska kulturen då fick en större plats i hans liv.³⁷

En kvinna född på 1950-talet berättar om sin skolstart:

När jag började skolan så var det som att komma till en annan värld.
... Jag förstod inte vad de andra sa.³⁸

Flera av intervjupersonerna såg svenska som något man borde kunna som boende i Sverige och många ville lära sig språket. En man född på 1940-talet berättar om sin farfar som lärde barnbarnen svenska tidigt:

Jag tror att han var medveten om att vi ska klara oss i samhället så måste vi kunna svenska.³⁹

Sättet svenska lärdes ut på beskrivs dock som problematiskt av många av intervjupersonerna. Många berättar om hur det egna språket förbjöds och nedvärderades i skolan till förmån för svenskan.⁴⁰ Att undervisningen huvudsakligen skedde på svenska ledde även till att föräldrar och äldre syskon började tala svenska i hemmet med de yngre barnen för att förbereda dem för den svenska skolgången.⁴¹ Läs mer om försvenskning genom skolan i kapitlet 7.

Flera av intervjupersonerna berättar att svenskan och den svenska kulturen under 1900-talet i växande utsträckning började ses som ett bättre, finare och mer bildat språk och kultur i jämförelse med modersmålet.⁴² Något som även fick följderna att de icke meänkielitalande svenskarna av många sågs som finare människor.⁴³ Flera intervjupersoner berättar att även när meänkieli var det dominerande språket i hemmen växlade de till svenska i kontakt med lärare, läkare, myn-

³⁶ Intervju 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 29, 30, 38, 48, 52, 59, 88, 101, 102, 103, 120, 121, 128, 129, 130, 134, 135, 139, 144, 145, 152.

³⁷ Intervju 22.

³⁸ Intervju 59.

³⁹ Intervju 37, se även intervju 11, 43, 52, 95.

⁴⁰ Intervju 21, 30, 31, 43, 52, 61, 64, 66, 67, 69, 71, 72, 84, 94, 95, 102, 107, 108, 110, 114, 154, 159.

⁴¹ Intervju 54, 82, 115, 136. Se även Elenius (b), s. 41 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

⁴² Intervju 12, 14, 21, 30, 31, 34, 35, 43, 55, 61, 64, 67, 69, 78, 79, 86, 87, 95, 138, 143, 152.

⁴³ Hyltenstam och Saló, s. 90 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

digheter och andra ”officiella yrkespersoner”.⁴⁴ En kvinna född på 1980-talet berättar att hennes morföräldrar bodde grannar med de svenskspråkiga lärarna i byn.

[Hon] berättar att många av lärarna var från södra Sverige och att de inte kunde meänkieli. [Hon] berättar att hennes morfar kunde bjuda lärarna på bastu och att morföräldrarna så gärna ville att deras barn skulle betraktas som svenska. ... [Hon] säger att morföräldrarna tyckte att det svenska språket var fint på något sätt.⁴⁵

Andra intervjupersoner återger dock en mer negativ bild av svenskarna som högstatuspersoner. En man född på 1950-talet berättar:

”Se on ruottalainen”, det betyder att hen är svensk. Men det fanns en annan betydelse också, att hen var en översittare ... Uttrycket ”se on ruottalainen” har innebörden att det är onödigt att förklara något för den där svensken, han kommer inte ta åt sig av det en säger. Hen kommer fortsätta att ha sina förutfattade meningar. ... Dessa markörer var i allmänt bruk ännu på 1990-talet här.⁴⁶

Ett fåtal intervjupersoner berättar dock att de inte upplevt någon skillnad i status mellan svenska och meänkieli i hemområdet.⁴⁷

Samhällets uppvärdering av det svenska språket och den parallella nedvärderingen av modersmålet ledde enligt flera intervjupersoner till mindervärdes känslor hos många i minoriteten. Flera berättar om hur svenska alltmer blev regel i publika miljöer såsom politik, skola och arbetsmöten och om hur minoritetspersoner tystnade i de sammanhangen eftersom de upplevde sig ha bristfälliga kunskaper i svenska. Flera berättar även att de upplevt sig som sämre människor i sådana sammanhang.⁴⁸

Ovan har stigmatiseringen av meänkieli beskrivits som en av flera faktorer som bidrog till de meänkielitalandes språkbyte. Särskilt skolans förbud mot meänkieli var en orsak till att skammen över språket inplanterades hos barnen.⁴⁹

⁴⁴ Intervju 37, 124.

⁴⁵ Intervju 104, se även intervju 14, 74, 92.

⁴⁶ Intervju 14, se även intervju 10, 30.

⁴⁷ Intervju 33, 100, 103.

⁴⁸ Intervju 19, 23, 30, 55, 88, 106, 107, 111, 121, 139, 149, 152.

⁴⁹ Hyltenstam och Salö, s. 90, Elenius (b), s. 125 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

6.1.4 Religionens olika roller i försvenskningen

Både Svenska kyrkan och väckelserörelsen laestadianismen har haft betydande men lite olika roller i försvenskningen och bevarandet av meänkieli. Inom laestadianismen var inställningen till språkfrågan pragmatisk och synen att det kristna budskapet skulle spridas på folkets modersmål dominerade.⁵⁰ Laestadianismen spelade därför en viktig roll för bevarandet av meänkieli eftersom rörelsen använde finska som mötesspråk, vilket blev betydelsefullt för språkets roll och status. Dessutom var det möjligt för personer utan utbildning och särskild samhällsposition, att verka som ledare i väckelsearbetet.

Laestadianismen utvecklades m.a.o. till en i hög grad lekmanledd väckelserörelse.⁵¹ Laestadianismen blev på så sätt en motkraft till stigmatiseringen av meänkieli och har varit en av de viktigaste faktorerna bakom bevarandet av språket. Laestadianska ledare var samtidigt drivande bakom tillkomsten av statliga skolor med enbart svenska som undervisningsspråk. Inom Svenska kyrkan var det viktigt att prästerna i minoritetsområdet lärde sig finska och kunde använda sig av finska i kontakter med församlingsmedlemmarna.⁵² Samtidigt har många upplevt att Svenska kyrkan har drivit på försvenskningen.

Den komplexa roll som kristendomen spelat i relation till språklig och kulturell assimilering återspeglas i berättelserna från intervjupersonerna.

Å ena sidan finns berättelser som visar hur kyrkan i vissa fall drivit på försvenskningen. Intervjupersonerna ger exempel på hur vissa svensktalande präster hållit gudstjänster på svenska i byarna även när församlingen huvudsakligen varit meänkielitalande, och det finns berättelser om hur präster försvenskat minoritetspersoners namn i kyrkböckerna mot deras vilja.⁵³

Å andra sidan berättar flera intervjupersoner om hur den inomkyrkliga väckelserörelsen laestadianismen, har haft bevarande inverkan på meänkieli och finska i minoritetsområdet genom att söndagsböner och kyrkliga samlingar traditionellt hålls på bygdens språk inom väckelsen.⁵⁴ Några intervjupersoner berättar dock att väckelse-

⁵⁰ Snellman, Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970, s. 28 i *Tolv tematiska rapporter*, SOU 2023:68.

⁵¹ Snellman, s. 9 i *Tolv tematiska rapporter*, SOU 2023:68.

⁵² Hyltenstam och Saló, s. 101 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁵³ Intervju 58, 83, 97.

⁵⁴ Intervju 27, 30, 48, 73, 99, 102.

rörelsens utbredning i minoritetsområdet har minskat under andra halvan av 1900-talet.⁵⁵

I de byar och församlingar där väckelsen fortsatt är stark berättar flera intervjupersoner att bönemötena fortfarande har en positiv effekt på bevarandet av meänkieli. En man född på 1950-talet berättar om detta.

[Intervjupersonen] berättar att det kommande helg kommer gästande predikanter, som håller bön på [lördag och söndag], och att det lär komma många unga, också från Kiruna. [Han] berättar att hans hus brukar vara fullt sådana helger. Mötena är tvåspråkiga [på meänkieli och svenska] och tolkas alltid. [Han] tycker att det är viktigt att man kan få lyssna på det språk man förstår. [Han] säger att barnen inte är helt ummikkot [personer som inte behärskar meänkieli]. Bönemötena har haft stor betydelse för det tror [han].⁵⁶

6.1.5 Kvinnor och mäns relationer till assimilation och bevarande av språket och kulturen

Flera intervjupersoner berättar att det under deras uppväxt kring mitten av 1900-talet fanns en tendens att pojkar pratade meänkieli i större utsträckning än flickor.

De berättar att flickorna oftare var benägna att prata svenska i skolan och på fritiden samt att de var mer benägna att ändra sin svenska dialekt till rikssvenska.⁵⁷ Ett antal av intervjupersonerna berättar att de inte vet vad som orsakade skillnaden.⁵⁸ Några av intervjupersonerna reflekterar över att orsaken till skillnaden i språkanvändning kan ha varit olikheter i förväntningarna på pojkar och flickor. Flickorna fick oftare höra att de skulle vidareutbilda sig och flytta söderut för arbete medan pojkarna oftare fick höra att de inte behövde vidareutbilda sig eftersom de förväntades stanna kvar i det meänkielitalande området och arbeta med jordbruk, industriarbeten och skogsarbeten.⁵⁹

Intervjupersonernas berättelser om genuskillnader överensstämmer med de intervjuer som gjorts av Lars Elenius, som indikerar att flickor i skolmiljön i mitten på 1900-talet tycks ha varit mer mottagliga för språkbyte till svenska än de jämnåriga pojkarna.⁶⁰ En teori är

⁵⁵ Intervju 48, 66, 88.

⁵⁶ Intervju 50, se även intervju 27, 49.

⁵⁷ Intervju 36, 78, 95, 99, 103, 112, 136.

⁵⁸ Intervju 78, 103.

⁵⁹ Intervju 43, 45, 66, 95, 99, 112, 128, 139, 153.

⁶⁰ Elenius (b), s. 75.

att det betraktades som manligt att prata meänkieli och att pojkar var rädda för att betraktas som snobbiga om de pratade svenska. Meänkieli har också varit förknippat med det som ansetts vara manliga sysslor så som jakt, fiske och fotboll. Det finns studier som visar att vuxna gifta kvinnor främjade språkbytet när deras barn nådde skolåldern.⁶¹ Det förekom exempelvis att mammor började prata svenska med barnen inför deras skolstart. Det var också vanligare att mammorna kunde svenska bättre än papporna.⁶²

6.1.6 Överföring av språk och kultur till yngre generationer

Förbud mot att tala meänkieli i hemmet

Ett framträdande exempel på språklig och kulturell assimilering i intervjuerna är berättelserna om hur föräldrar i växande utsträckning slutat föra meänkieli vidare till sina barn under andra halvan av 1900-talet.⁶³ Meänkieli blev därmed ett språk som de vuxna talade sinsemellan medan svenska talades till barnen.⁶⁴ I vissa hem förbjöd föräldrarna uttryckligen barnen från att lära sig modersmålet för att främja svenskan.⁶⁵ En man född på 1960-talet berättar om sin uppväxt.

Han kommer ihåg att det allmänna språket i [hemorten] var svenska men att den äldre generationen talade meänkieli sinsemellan. [Han] berättar att när han gick i skidskolan så talade skidläraren bara svenska med honom men att han hörde hur skidläraren kunde byta till meänkieli när han talade med någon vuxen. Detta trots att skidläraren visste att [intervjupersonen talade meänkieli]. [Han] berättar att detta med att inte tala meänkieli och finska med barn och ungdomar även gällde föräldrar till hans kompisar.⁶⁶

Ett antal intervjupersoner berättar att det förekom att föräldrar med flera barn drog en språklig gräns mitt i barnaskaran. De äldre lärde sig meänkieli under barndomen medan de yngre endast blev tilltalade på svenska. Sådana gränsdragningar i syskonskaror rapporteras ha skett kring mitten av 1950-talet fram till mitten av 1960-talet.⁶⁷

⁶¹ Huss, Språkförlustens konsekvenser. Om språk, kultur och välbefinnande, s. 31 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶² Elenius (b), 2023. s. 42 och s. 128 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶³ Hyltenstam, och Salö, s. 97 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶⁴ Intervju 1, 12, 34, 35, 46, 69, 82, 87, 92, 104, 111, 114, 122, 126.

⁶⁵ Intervju 35, 55, 64, 138.

⁶⁶ Intervju 111.

⁶⁷ Intervju 69, 78, 95, 99, 121.

Intervjupersonerna berättar att meänkieli förts vidare som ett hemspråk jämbördigt med svenskan endast i ett fåtal familjer.⁶⁸ I ett antal familjer har dock språket förts vidare till yngre generationer genom att barnen antingen delvis förstår eller delvis talar meänkieli men har en mer utvecklad kunskap i svenska.⁶⁹

En fråga som måste ställas i sammanhanget är om det var föräldrarnas fria val att sluta föra över meänkieli till barnen. Svenskan var det enda undervisningsspråket i skolan och föräldrarna saknade därför alternativ när det gällde barnens undervisningsspråk. Det var inte heller tänkbart att barnen skulle lära sig båda språken då tvåspråkighet ansågs vara skadligt för inläringen av svenskan och skulle leda till s.k. halvspråkighet. En annan faktor var att meänkieli hade låg status och att vägen till framgång ansågs vara att lära sig svenska.⁷⁰ En kvinna född på 1950-talet berättar att finska och svenska talades hemma hos henne men reagerar på att föräldrar själva skulle ha valt att sluta prata språket med sina barn:

Det fanns ju inget fritt val ... jag blir mest ledsen, för jag kan ju inte bli arg [på föräldrarna], för de har helt enkelt tvingats att vara ”rätt” som svensk.⁷¹

Sammanfattningsvis var omständigheterna sådana att många inom minoriteten inte förde språket vidare till nästa generation.

Nedvärderingen av och skammen för språket en anledning till att språket inte förts vidare

Intervjupersonerna nämner ett antal bidragande orsaker till att meänkieli inte förts vidare fullt ut till yngre generationer. Flera berättar om hur de själva eller äldre familjemedlemmar, på grund av modersmålet och grupptillhörigheten, fått utstå bestraffningar, språkförbud och skambeläggande i den svenskspråkiga skolan under 1900-talet. Detta bidrog till att de utsatta inte ville föra språket vidare till nästa generation.⁷² En kvinna född på 1970-talet berättar om detta.

[Hon] tror att [den endast svenskspråkiga] arbetsstugan satt spår i hennes pappas självkänsla när det kommer till språket. ... [Hon] kommer ihåg att hennes pappa var upprörd på hennes mamma för att [mamman]

⁶⁸ Intervju 76, 136.

⁶⁹ Intervju 55, 101, 104.

⁷⁰ Huss, s. 11 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷¹ Intervju 62.

⁷² Intervju 12, 28, 32, 55, 74, 82, 90, 100, 101, 104, 105, 122, 140.

talade finska med barnen och att han tyckte att hon skulle tala svenska. [Intervjupersonen] säger att ändå talade hennes pappa själv mest finska med andra vuxna men att han kunde gräla på hennes mamma och säga att ”barnen måste kunna svenska” och att ”finska är fult”.⁷³

Flera intervjupersoner berättar även att nedvärderingen och skammen kring språket har varit drivande i att meänkieli inte lärdes ut till barnen.⁷⁴ En man född på 1960-talet berättar hur föräldrarna såg på språköverföring under hans uppväxt.

[Föräldrarna] hade ordning att de tilltalade [honom] på meänkieli medan [han] skulle svara på svenska. Därför lärde [han] sig aldrig att tala språket, men han förstår mycket av det. [Intervjupersonens] föräldrar ansåg att meänkieli var ett ”underlägset språk” och att han aldrig skulle komma någonstans i världen genom att tala meänkieli. ... [Intervjupersonen] är upprörd över att det fortfarande bland tornedalingar finns ett ”internaliserat självhat”, att man lägger skulden på sig själv och inte på regeringen. [Han] uttrycker att hans föräldrar förväntade sig att han skulle flytta från Tornedalen, och att de inte ville att han skulle lära sig meänkieli utan bli svensktalande, ”en fin människa”, vilket [han] kände tidigt.⁷⁵

Några intervjupersoner berättar även att avsaknaden av ett erkännande av meänkieli som ett språk under 1900-talet inverkade negativt på överföringen till barnen.⁷⁶ En kvinna född på 1960-talet uppvuxen i Stockholmsområdet berättar:

Det har varit väldigt tyst i vår familj, man har inte pratat speciellt mycket med varandra. Det var förbannat tyst. Det har liksom inte funnits något språk. Mamma och pappa pratade ju aldrig meänkieli med oss barn. Det hade dom ju förstått nånstans att det var så skambelagt. ... Dom ville ju såklart sina barns bästa kan jag tänka mig och det var då att inte belasta dom med meänkieli språket. Som inte ens hette meänkieli då för det var ett så lågstatusspråk.⁷⁷

Forskningen visar att när en minoritet slutar föra över språket till sina barn kan barnen uppleva en påtaglig tystnad i hemmet och senare bli medvetna om den skam och stigmatisering som föräldrarna fått uppleva. Det förekommer att det finns en tystnad kring det egna språket och den egna identiteten när språket inte längre används.⁷⁸

⁷³ Intervju 94.

⁷⁴ Intervju 1, 26, 30, 34, 111, 126, 133.

⁷⁵ Intervju 55.

⁷⁶ Intervju 16, 27, 35.

⁷⁷ Intervju 34.

⁷⁸ Huss, s. 13 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Stigmatiseringen av språket och de gamla uppfattningarna om tvåspråkighet som skadligt för inläringen av majoritetsspråket levde kvar långt in på 1950- och 1960-talen och påverkade föräldrarnas vilja att använda minoritetsspråken hemma med sina barn. Många fick veta att det var för deras barns bästa som hela familjen övergick till att tala svenska. Föräldrar som själva bar på negativa erfarenheter från sin skolgång med minnen om bestraffningar och nedvärdering på grund av språket, ville inte utsätta sina egna barn för liknande upplevelser.⁷⁹

Oro för halvspråkighet var också en anledning till att språket inte fördes vidare

Ytterligare en starkt bidragande orsak till att meänkieli inte förts vidare till barnen är enligt många intervjupersoner att föräldrarna varit oroliga för att inläring av meänkieli skulle skada inläringen av svenska. Senare forskning har visat att inläringen av ett språk inte skadar inläringen av ett annat.⁸⁰

Rädslan för att barnen skulle bli ”halvspråkiga” var enligt flera intervjupersoner en bidragande orsak till att många föräldrar under andra halvan av 1900-talet undvek att lära sina barn meänkieli.⁸¹ En kvinna född på 1960-talet berättar om hennes föräldrars oro för att barnen skulle bli halvspråkiga:

En gång var det en hund på vår gård, vår hund löpte. Mamma var så irriterad på hanhundarna så då öppnade hon fönstret i mitt rum och så skrek hon: *Mene kotia koira!* Jag frågade: Men mamma vad sa du åt hunden? *Jamen, jag sa att den skulle gå hem ...* och så stannade hon upp. Då kom det där att barnen ska inte få lära sig, de blir halvspråkiga, det blir bara rotväliska, de kommer inte klara sig i skolan ... Det blir ju en liten sorg i det här. [Hon berättar att mamman senare i livet blev dement och då mest pratade meänkieli]. Det var jobbigt och jag försökte. Men vad har jag lärt mig? *Mene kotia koira, hirvi, ei saa peittää.* [sv. gå hem hund, älg, får ej övertäckas] ... Det är sorgen att inte få prata. Att jag inte fick lära känna min mormor som var en snäll tant. ... nu förstår jag att min mormor skulle ha haft så mycket att berätta om bara vi kunnat prata med varandra på samma språk ... men i stället var det bara korta fraser vi kunde använda och förstå varandra med.⁸²

⁷⁹ Huss, s. 10 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁰ Se Hyltenstam och Salö, s. 38 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸¹ Intervju 46, 50, 82, 85, 90, 149.

⁸² Intervju 35.

De finska mödrarna stigmatiserades men stärkte överföringen av språket

Några intervjupersoner berättar att överföringen av meänkieli stärkts i de fall då släktskap och utbyte med finska Tornedalen upprätthållits. Behovet av modersmålet har då ökat och miljöerna där språket kunnat användas har blivit fler.⁸³ Det finns studier som visar att kvinnor från Finland i egenskap av mödrar har haft stor betydelse för många familjers fortsatta användning av finska, vilket har bidragit till att meänkieli bevarats och berikats.

I minoritetsområdet har det traditionellt varit vanligt med tvärgiften, vilket i praktiken inneburit att den ena parten, oftast kvinnan, kom från Finland och i många fall från finska Tornedalen.⁸⁴ Samtidigt har de finska mödrarnas överföring av finska till sina barn setts som problematiskt.

En undersökning om språkförhållandena i nuvarande Haparanda, Övertorneå och Pajala, läsåret 1957/1958 syftade till att ”ta reda på i hur många hem av samtliga i skolområdet modern härstammade från Finland”. Det ansågs problematiskt för barnens språkinläring att cirka 28 procent av mödrarna härstammade från Finland och därmed kopplades barns okunskap i svenska till den höga andelen ingifta finska kvinnor.⁸⁵

Att det ansågs vara problematiskt att mödrar pratade finska med barnen bidrog säkerligen till en känsla av skam och skuld. Några intervjupersoner berättar om när de som barn upplevt att deras mamma eller mormor/farmor känt skam eller nedvärderats på grund av sin finländska bakgrund. Intervjupersonerna menar att finskan uppfattades av omgivningen som ett icke-önskvärt språk.⁸⁶

Att skolbarnens brister i svenska språket ansågs bero på de ingifta finska kvinnorna framkommer i ett brev från rektorn för Tornedalens folkhögskola till överläraren i Karl-Gustavs skoldistrikt:

Ni känner mycket väl till, att det finns stora brister i gränsbefolkningens förmåga att hantera det svenska språket korrekt. En bidragande orsak är givetvis de många ingifta finska kvinnorna, vilkas språk blir hemmens samtalspråk. Myndigheterna har behjärtat denna situation och tilldelat

⁸³ Intervju 33, 132, 136, 161.

⁸⁴ Hyltenstam och Salö, s. 61 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁵ Haparanda kommun, Karl Gustav skolarkiv, 7II:18, Språkundersökning 1958.

⁸⁶ Intervju 4, 26, 135, 152, 161.

Tornedalens folkhögskola statsanslag för nybörjarkurser i svenska språket för finskspråkiga svenska medborgare.⁸⁷

Det fanns även en föreställd hierarki mellan kvinnor i minoritetsområdet där den tornedalska kvinnan statusmässigt placerade sig före den finska men efter den svenska i rangordning. Författaren Kerstin Tuomas-Larsson berättar:

De hade tydligt ett behov av att vilja lyfta sig själv, vilket i själva verket kanske inte är uttryck för något annat än bristande självkänsla. Som kvinna vill man duga och om inte annat så genom arbete och försöka på så sätt att prestera ett värde i andras ögon. Att då förknippas med ett språk som inte dög och en kultur som inte var lika fin, var tankar och känslor som påverkade den egna självbilden negativt.⁸⁸

Konsekvensen blev utanförskap, kunskapsluckor och skuldbeläggande

Flera intervjupersoner berättar om hur de generationer som inte fått lära sig modersmålet har upplevt ett utanförskap och en brist på samhörighet i relation till familjen och minoritetsgruppen. Bristande överföring av meänkieli har även medfört att yngre generationer fått betydande kunskapsluckor om sin egen historia och sitt kulturarv enligt ett antal intervjupersoner. Flera intervjupersoner som inte fått lära sig meänkieli upplever ilska, sorg, otillräcklighet, skam eller skuld över att inte kunna språket. Vissa uttrycker även att språket har stulits från dem.⁸⁹ En man född på 1980-talet berättar om detta.

[Intervjupersonen] kan känna en viss skuld över att vara den första generationen som är försvenskad, att ”det är här det slutar”, som han säger. ... Han beskriver det som: ”En stor utdragen sorgprocess, som länkar till att någonting som funnit så länge är brutet i mig – att jag är punkten där det bryts”. ... ”Det skapar mycket problem i dag. Försvenskningen är inte något som är dött och avslutat ... det är någonting vi måste hantera, som jag måste hantera nästa vecka. Det är inte slut”.⁹⁰

Några intervjupersoner berättar att bristen på överföring av meänkieli har lett till konflikter inom familjen och diskussioner om skuldbeläggande av äldre generationer som inte fört språket vidare och av

⁸⁷ Haparanda kommun, Karl Gustav skolarkiv, skolstyrelsens protokoll, bilagor och diverse handlingar 1954 och 1954.

⁸⁸ Intervju 168.

⁸⁹ Intervju 26, 27, 34, 60, 62, 64, 66, 72, 79, 92, 99, 108, 114, 138, 149.

⁹⁰ Intervju 69.

yngre generationer som inte lärt sig.⁹¹ En kvinna född på 1940-talet berättar att hon inte förde språket vidare på grund av rädsla för att barnen skulle bli halvspråkiga och eftersom hon själv ”fått på pälsen” under uppväxten för att hon talat meänkieli.

[Hon] berättar att hon inte lärt sina barn meänkieli och att det är något som hon ser som ett stort misstag. ... [Hon] berättar att hennes son varit mycket irriterad på henne för att hon inte lärt honom språket. [Hon] säger att hennes son sagt åt henne att hon begått ett stort fel och att [hon] erkänt åt honom att det har hon gjort men att hon inte förstod bättre.⁹²

Det framkommer i intervjuerna att många känner skam och skuld över att inte ha lärt ut språket till sina barn. En intervjuerson född på 1940-talet uttrycker att han nu i efterhand känner sig lurad av idéerna att barnen endast skulle lära sig svenska.⁹³

Ett antal av intervjuersonerna som tillhör den generation som inte fått lära sig meänkieli under uppväxten berättar även om nutida svårigheter med att föra vidare minoritetens språk och kulturarv till sina egna barn. Flera vittnar om svårigheter med att föra vidare ett språk de inte själva fullt ut behärskar och om den nutida skolans bristande uppfyllelse av deras barns rättigheter till undervisning på minoritetsspråket.⁹⁴ Även bland intervjuersoner i den äldre generationen, som tidigare inte fört språket vidare under de egna barnens uppväxt, finns i dag ett nyvaknat intresse för att lära barnen och barnbarnen meänkieli.⁹⁵

6.1.7 Revitalisering av språk och kultur

Återtagen stolthet över språket

Flera intervjuersoner, både äldre och yngre, berättar att meänkieli och minoritetskulturen fått en märkbar statushöjning under de senaste två årtiondena. Den rörelse inom kultur och media som har synliggjort meänkieli och bidragit till att meänkieli används i olika fora har haft en viktig roll.⁹⁶ Intervjuersoner beskriver hur de börjat känna sig stolta över språket, att hämningar att tala meänkieli lossnar

⁹¹ Intervju 1, 50, 91, 99.

⁹² Intervju 82.

⁹³ Intervju 37.

⁹⁴ Intervju 12, 13, 61, 64, 69, 76, 83, 104 132, 150, 154, 161.

⁹⁵ Intervju 88, 136.

⁹⁶ Hyltenstam och Saló, s. 49 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

och att språket inte ses som fullt i samma utsträckning som förr.⁹⁷ Flera berättar även om hur de själva eller bekanta har börjat återta språket och att viljan att lära sig meänkieli märkbart ökar.⁹⁸ En kvinna född på 1980-talet berättar om detta.

[Intervjupersonen] upplever att det i hennes släkt skett en förändring gällande hur man ser på både den egna kulturen och det egna språket och att det för henne känns helt fantastiskt. [Hon] förklarar att hon i dag kan se att de är stolta över språket och att de tycker att det är bra att kunna flera språk. [Hon] berättar att hennes morbror har den tornedalska flaggan på sin gård och att det hos honom vittnar om en stolthet över kulturen som [hon] tror inte fanns där för 20 år sedan.⁹⁹

Flera intervjupersoner berättar att språkets och kulturens ökade synlighet i litteratur, teater och musik har haft avgörande betydelse för statushöjningen. En kvinna född på 1950-talet berättar:

Jag tänker på första gången jag kände mig lite stolt över att jag var från Tornedalen. Det är heller inte så länge sedan. Det var när jag kom hem till någon person, jag jobbade i hemsjukvård då, som höll på och läste Mikael Niemis bok, *Populärmusik från Vittula*, som hade kommit ut då. ... Hon var helt fascinerad över den, hela boken egentligen. Jag var så glad, det var så skönt. Jag var så glad att han hade skrivit det där.¹⁰⁰

Vissa intervjupersoner berättar även att ökad synlighet i högre utbildning och ett växande utbud av kurser i språket har haft positiv påverkan på statusen för språket, kulturen och minoritetsgruppen.¹⁰¹

Betydelsen av språkets synlighet i det offentliga för revitaliseringen tas även upp i Leena Huss forskarrapport. Språkets synlighet i officiella sammanhang, t.ex. på skyltar eller i kulturlivet, kan ge språkets talare och språkets potentiella talare en känsla av att det är mer legitimt än tidigare att använda språket i samhället. Även om staten har en viktig roll i att främja språkanvändningen genom lagstiftning och annat, är det talarnas egen attityd till språket som är avgörande för om ett språk ska överleva.¹⁰²

⁹⁷ Intervju 46, 66, 68, 72, 77, 98, 111, 113, 152.

⁹⁸ Intervju 12, 79, 118.

⁹⁹ Intervju 104.

¹⁰⁰ Intervju 46, se även intervju 95, 104, 113, 152, 141.

¹⁰¹ Intervju 111, 114.

¹⁰² Huss, s. 18, 21 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Motstånd och hinder på vägen mot revitalisering

Flera intervjupersoner menar samtidigt att revitaliseringen och återtagandet av språk och kultur fortsatt möter motstånd och hinder. Ett antal intervjupersoner berättar att de regelbundet möts av ifrågasättande från det omgivande samhället rörande värdet i minoritetskulturen och språket.¹⁰³ Vissa berättar om upplevelser av hot och risk för social utfrysning i lokalsamhällen som följd av att de organiserat sig för språket och kulturen. Andra berättar om hur de mött ifrågasättande och motstånd från myndigheter och kommunpolitiker i minoritetsområdet när de drivit projekt för att revitalisera språk och kultur eller när de försökt utnyttja rätten till modersmålsundervisning för sina barn.¹⁰⁴

Flera intervjupersoner berättar att de vid olika tillfällen försökt återta modersmålet genom studier i vuxen ålder. Ett antal vittnar dock om att de mött praktiska svårigheter då utbildningsutbudet varit begränsat, att de utbildningar som erbjudits inte skett i deras hemområde eller under tider som inte gått att kombinera med deras övriga livspussel.¹⁰⁵

Forskningssammanställningen av Leena Huss visar även att återtagandet av ett minoritetsspråk som tidigare nedvärderats delvis innebär andra utmaningar jämfört med att lära sig ett nytt språk med högre status, såsom franska eller tyska.¹⁰⁶ Ofta ställs de som ska lära sig språket inför olika former av ”språkspärrar”, något som även flera intervjupersoner vittnar om. Vissa berättar att de kan uppleva högre krav att kunna språket felfritt från början eftersom de haft språket kring sig hela livet, något som skapar hinder att börja tala.¹⁰⁷

Andra berättar om hur upplevelsen av att inte ha blivit inkluderade i språkgemenskapen under uppväxten lett till att de distanserat sig från språket och identiteten, en distansering som sedan behöver överbryggas vid språkåtertagande i vuxen ålder. En kvinna född på 1980-talet berättar om detta.

När [intervjupersonen] var barn ”stängde hon öronen” när hennes föräldrar och hennes pappas syskon talade meänkieli. Som vuxen upplever hon att hon aktivt måste försöka ”slå på” öronen när hon hör meänkieli

¹⁰³ Intervju 13, 76, 99, 136, 161.

¹⁰⁴ Intervju 12, 13, 76, 81, 99, 132, 139.

¹⁰⁵ Intervju 46, 79, 104, 114.

¹⁰⁶ Huss, s. 22 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰⁷ Intervju. 12, 83, 98, 114.

talas. Hon måste medvetet tänka att hon ska ”lyssna på orden” när meänkieli talas i omgivning. ¹⁰⁸

Vissa intervjupersoner berättar även att de bland äldre familjemedlemmar eller vissa i minoriteten upplevt ett motstånd mot att återta språket och kulturen. En man född på 1950-talet berättar att när fler började benämna språket meänkieli på 1980-talet fick språket en re-nässans.

[Intervjupersonen] berättar att tidning METavisi startades] och att det började talas om meänkieli i samhället. Så minns han hur hans moster en gång sa att: ”Nå måste man dra upp det där nu igen. Nu är vi ju svenskar, nu ska vi prata svenska och inte hålla på med det där fula språket”. [Intervjupersonen] tror att hon tyckte så för att hon varit en av dem som blivit bestraffad för att hon pratat meänkieli som barn. [Han] säger att det säkerligen väckte smärtsamma minnen och rev upp sår från en tid då de äldre själva inte fick tala sitt språk. ¹⁰⁹

En man född på 1940-talet som själv upplevt bestraffningar och språkförbud i arbetsstuga och skola berättar:

Det är först under de senaste fem åren som vi börjar vakna till liv och börjar upprätta vår stolthet. ... [Intervjupersonen] tror dock att tornedalingarna själva har ”en del i skulden” för de bristfälliga kunskaperna om Tornedalen. [Han] beskriver den tornedalska mentaliteten som ”ei se kannatte” [sv. det lönar sig inte]. [Han] tror dock att anledningen till den mentaliteten kan sökas i att tornedalingarna varit undertryckta. ¹¹⁰

Ökande tillgång till kulturarv och förbättrade arbetsmöjligheter

Flera intervjupersoner berättar om positiva konsekvenser som följt av ökad synlighet av minoriteten och att minoriteten själv börjat uppvärdera och återta språket. Intervjupersoner upplever sig ha fått bättre tillgång till sitt kulturarv, att de har en ny stolthet över sitt ursprung och att relationer inom familjer i vissa fall fördjupats genom språk-återtagande. ¹¹¹

Vissa berättar även att ökade kunskaper i modersmålet lett till förbättrade arbetsmöjligheter inom exempelvis vårddyrken och på den finska arbetsmarknaden. ¹¹² En man född på 1960-talet berättar

¹⁰⁸ Intervju 79, se även intervju 99, 114, 137.

¹⁰⁹ Intervju 133, se även intervju 64, 76, 104.

¹¹⁰ Intervju 77.

¹¹¹ Intervju 9, 72, 95, 104, 106, 108, 111, 114, 117, 133.

¹¹² Intervju 68, 79, 152.

att han som vuxen lärde sig meänkieli och besökte en kulturfestival i Pajala i början av 2000-talet där meänkielitalande författare och musiker framträdde:

Det var en enorm kulturell vändning och efter det har alla gått rakryggade och utforskat kulturen. Jag njuter ju nu eftersom jag kan ju som finska mer eftersom jag bor i [ort vid finska gränsen]. Men jag förstår ju allt och det är ju den här humorn och allting och jag tänker ju alltid på alla fastrar och farbröder och alla skämt de haft. Jag förstår verkligen när de säger att: ”Det går inte att översätta”.¹¹³

6.2 Assimilerings konsekvenser för identiteten

6.2.1 Olika begrepp används inom minoriteten för den egna gruppen

Intervjupersonerna använder ett flertal olika ord för att benämna sig själva och minoritetsgruppen. Ett antal intervjupersoner berättar att det inte förekommit några exakta definitioner av vem som kallats vad inom minoritetsområdet och att vissa intervjupersoner uttrycker en ovilja att kategorisera människor i olika grupper.¹¹⁴ Den vanligast förekommande självbenämningen i intervjuerna är tordedaling. Många av intervjupersonerna som bor i, eller har sitt ursprung i, nuvarande Pajala, Övertorneå och Haparanda kommuner kallar sig själva tordedalingar. Benämningen tordedaling används dock även av vissa från Kiruna och Gällivare kommuner.¹¹⁵

Benämningen lantalainen används huvudsakligen av intervjupersoner som bor i, eller har sitt ursprung i, nuvarande Kiruna och Gällivare kommuner.¹¹⁶ Flera intervjupersoner identifierar sig med alla benämningarna och ser orden som olika uttryck för samma grupp.¹¹⁷

Självbenämningen kvän används av ett antal intervjupersoner från Kiruna, Gällivare och Pajala kommuner. Många av de intervjupersoner som benämner sig som kvän kallar sig även lantalainen.¹¹⁸ Ett antal av intervjupersonerna berättar att de använder olika benämningar beroende på sammanhanget och vem de pratar med.¹¹⁹ En kvinna född på 1980-talet berättar om detta.

¹¹³ Intervju 113.

¹¹⁴ Intervju 49, 51, 59, 78.

¹¹⁵ Intervju 19, 23, 34, 36, 64, 73, 90, 103.

¹¹⁶ Intervju 10, 14, 24, 47, 51, 52, 69, 107, 126.

¹¹⁷ Intervju 13, 18, 59, 101, 149, 161.

¹¹⁸ Intervju 12, 13, 29, 50, 53, 59, 80, 88, 120, 122.

¹¹⁹ Intervju 71, 69.

[Intervjupersonen] identifierar sig som tornedaling, kvän och lantalainen. Hon ser kvän som ett samlingsbegrepp. ... I Kiruna ställs identitetsbegreppen mot andra saker, det tolkas in mer i begreppen. [Hon] upplever att rätten till självidentifikation inte är lika självklar som för andra grupper. Hon känner sig inte bekväm att i alla lägen säga att hon identifierar sig som alla identitetsbegrepp för minoriteten. Begreppen är situationsbundna.¹²⁰

Flera av intervjupersonerna berättar att de har en blandad familjebakgrund och även identifierar sig som same eller ”lappalainen” (sv. lapp).¹²¹ En kvinna född på 1960-talet berättar om sin erfarenhet av att vara både lantalainen och same.

[Intervjupersonen] säger att hon även kan se det som att assimileringspolitikens förstärkt den samiska identiteten hos hennes egna barn för att samerna på något sätt varit en förebild för dem genom att det var många samer i samhället som orkade kämpa emot staten och på så sätt lyckades behålla sin kultur och sitt språk trots allt. [Hon] säger att lantalaïset rent generellt hade svårare att behålla det finska språket genom assimileringprocessen.¹²²

Flera av intervjupersonerna framhåller att de utöver minoritetsidentiteten även betraktar sig själva som svenskar.¹²³ En kvinna född på 1950-talet säger dock att det kan upplevas som att man måste identifiera sig som svensk:

Alla känner ju här att de måste vara svenskar, att vi är svenskar, men identitetsmässa är ju inte svenskar. Vi är ju finnar, samer.¹²⁴

6.2.2 Avsaknad av samhörighet och sämre psykiskt mående

Avsaknad av samhörighet

Flera intervjupersoner berättar att de upplevt en förlust av samhörighet inom minoritetsgruppen. Vissa ger uttryck för det på individnivå, exempelvis att de själva inte känner sig som fullvärdiga medlemmar inom minoriteten till följd av kultur- och språkförlust.¹²⁵

Andra intervjupersoner berättar om förlust av identitet på en kollektiv nivå, exempelvis genom att personer inom minoriteten inte

¹²⁰ Intervju 13.

¹²¹ Intervju 15, 53, 69, 71, 82, 83, 113.

¹²² Intervju 107.

¹²³ Intervju 18, 33, 45, 78, 104, 108, 111, 139.

¹²⁴ Intervju 62, se även intervju 134.

¹²⁵ Intervju 13, 19, 31, 79, 87, 90, 107, 109, 114.

länge känner varandra inom gruppen eller att minoritetsgruppen blivit osynliggjord i relation till det omgivande samhället.

En kvinna född på 1970-talet berättar att försvenskningen av minoriteten har osynliggjort identiteten för yngre generationer genom att många har försvenskade efternamn och att det inte hörs längre på deras språk. Det tornedalska arvet har på så sätt blivit osynligt hos den yngre generationen.¹²⁶

Några intervjupersoner lyfter fram diskussionen om vem som får identifiera sig med gruppen och har uttryckt en ”osäkerhet” ifall de kan säga att de är tornedaling, kvän eller lantalainen. En kvinna född på 1930-talet berättar att hon är tornedaling men har blivit ifrågasatt om hon egentligen är en ”riktig” tornedaling. I skolan hade hon en lärare som sa att de egentligen inte riktigt är tornedalingar, utan också ”malmfältare”, eftersom de bor i Kiruna kommun.¹²⁷

Vissa intervjupersoner, särskilt lantalaiset, upplever fortsatt att minoritetsgruppens existensberättigande ifrågasatts av det omgivande samhället och staten.¹²⁸

Identitet kopplad till upplevelser av skam

Många intervjupersoner kopplar samman nedvärderingen av meänkieli med en nedvärdering av minoritetspersoner och gruppen som kollektiv.¹²⁹ En man född på 1940-talet tror att följderna av nedvärderingen är att många inte orkat stå upp för sin minoritetsidentitet:

Intervjuare: Tror du att det finns någon historisk förklaring till varför man inte hävdat sin historia och sin bakgrund?

Ja, man är kuvad på något vis. Det börjar väl med barnen i skolan där de inte fick prata sitt språk. Det är ju kuvning det också. [Intervjupersonen] minns [skol]inspektören från [ort i Pajala kommun] som åkte runt i hela Tornedalen och predikade att vi är svenskar och vi ska prata svenska. Det kanske är något som fortsätter till vuxen ålder, kuvningen som man upplevt som barn.¹³⁰

¹²⁶ Intervju 117, se även intervju 10, 30, 36, 87, 109, 110.

¹²⁷ Intervju 60, se även intervju 117.

¹²⁸ Intervju 11, 13, 122.

¹²⁹ Intervju 11, 12, 13, 23, 34, 38, 47, 55, 102, 103, 104, 105, 113, 118, 120, 121, 122, 126, 133, 134, 135, 136, 139.

¹³⁰ Intervju 29.

Flera intervjupersoner berättar att de själva eller närstående tidigare sammankopplat sin minoritetsidentitet med upplevelser av skam. En man född på 1980-talet berättar om hur han under uppväxten var tacksam när hans tornedalska identitet doldes.

[Intervjupersonen] säger att hans pappa var assimilerad och pratade svenska och att [intervjupersonen] kunde känna stolthet över det medan han kunde skämmas över att hans mamma pratade finska. [Han] berättar att han kunde säga ”men prata svenska med mig när vi är ute bland folk” till sin mamma. [Han] säger att han på olika sätt försökte tala om för henne att han inte ville att omgivningen skulle höra att hon pratade finska.¹³¹

Avsaknad av kunskap i meänkieli och upplevelser av utanförskap

Kunskap i meänkieli har en central roll i minoritetens identitet. Samtidigt är språket inte alltid avgörande. Många identifierar sig med minoriteten även om de inte behärskar meänkieli. Uppfattningarna om detta skiljer sig dock åt inom minoriteten.¹³² Samtidigt som den upplevda nedvärderingen av minoritetsspråket ledde till att vissa tog avstånd från minoritetsgruppen berättar flera intervjupersoner att deras avsaknad av kunnande i meänkieli är en starkt bidragande orsak till att de i dag inte upplever sig som fullvärdiga medlemmar av gruppen.¹³³ En kvinna född på 1980-talet och uppvuxen i en huvudsakligen meänkielitalande miljö berättar om detta.

[Intervjupersonen] säger att hon kunde känna sig utanför sammanhållningen i byn och att det inte bara hade att göra med att hon inte kunde meänkieli utan att hon även alltid känt att hon kommer att flytta från bygden när hon blir vuxen. [Hon] säger att man såg det som att man levde i en utflyttningsbygd med en finsk kultur som hade låg status i samhället samt att det ansågs omodernt. [Hon] tror ändå att de känslorna hade kunnat motverkas om man lärt sig språket och kunnat på så sätt känna någon slags samhörighet med omgivningen.¹³⁴

I forskningssammanställningen av Hyltenstam och Salö redogörs för olika studier som visar på språkets betydelse för en minoritets identitet. Forskning om värdering och självuppfattningar bland minoriteten visar att meänkieli måste betraktas som ett viktigt element i

¹³¹ Intervju 108, se även intervju 34, 38, 55, 149.

¹³² Hyltenstam och Salö, s. 107, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³³ Intervju 59, 67, 72, 77, 104.

¹³⁴ Intervju 114.

minoritetens identitet. Detta trots att endast ett fåtal av de ungdomar som deltog i studien uppgav sig använda meänkieli.¹³⁵

Uppsplittring av sysselsättningar och näringar

En annan bidragande orsak till avsaknaden av samhörighet kan vara uppsplittringen av traditionella sysselsättningar och näringar. Från att tidigare ha bedrivit småskaliga jordbruksnäringar där kommunikationen var på meänkieli övergick minoriteten från 1950-talet till att i större utsträckning vara offentligt anställda, verksamma inom skogsbruket eller egenföretagare. Det innebar även att det ställdes högre krav på kunskaper i svenska, vilket var en viktig faktor i det successiva stärkandet av svenskan och försvagningen av finskans roll.¹³⁶

Tystnadskultur och sämre psykiskt mående

Flera intervjupersoner vittnar om en tystnadskultur kring det egna kulturarvet. Intervjupersonerna berättar att minoritetens och släktens egen historia många gånger inte förts vidare till yngre generationer. En kvinna född på 1950-talet berättar om detta.

[Intervjupersonen] beskriver det som att hennes generation fått uppleva "sviterna" eller "vågsqualp" av det som hennes föräldrars generation upplevde. Hon menar att det obehagliga som man fick uppleva tystades ner, och att det fanns en "tystnadskultur". [Hon] säger att hennes man vet väldigt lite om sina mor- och farföräldrars släkt på grund av denna tystnadskultur. "Det var obehagligt säkert också många gånger, och man lägger locket på i stället", säger hon.¹³⁷

Enligt ett antal intervjupersoner är en bidragande orsak till tystnaden om den egna gruppen att dess historia inte fått ta plats i forskning och undervisning, inte heller inom det ursprungliga minoritetsområdet. En kvinna född på 1980-talet berättar om sin upplevelse i skolan:

Vi pratade om Australiens urinvånare och om urinvånare i Amerika, men ingenting om vårt eget land – ingenting om samerna, ingenting om tornedalingarna.

¹³⁵ Hyltenstam och Salö, s. 87 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³⁶ Elenius, (b), s. 92 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³⁷ Intervju 59, se även intervju 16, 26, 34, 69, 105, 108, 110, 111, 118, 121, 125, 152.

Intervjuare: Vad var anledningen till det?

[Intervjupersonen] tror att det kan bero på dålig självkänsla, att ens egen historia inte upplevs som viktig. ... Hon minns att det i läroböckerna i skolan inte fanns någonting om Tornedalen eller samerna. ”Det var ju bara ett blankt papper”.¹³⁸

Ett antal intervjupersoner sammankopplar nedvärderingen av identiteten eller förlusten av samhörighet i gruppen med ett sämre psykiskt mående bland minoritetspersoner.¹³⁹

I forskning om konsekvenserna av språkförlust framkommer att sorgen och tystnaden kring ett förlorat språk i många fall gått vidare till barnen och barnbarnen och att det kan orsaka kommunikationssvårigheter mellan generationerna.¹⁴⁰ Det finns studier som visar att förlust av språk, kultur och identitet kan leda till ohälsa även om området fortfarande är relativt outforskat. Det finns exempelvis forskning som visar att språk- och kulturförlust kan leda till generationsövergripande trauman. Det finns även studier som pekar på att språkbevarande insatser kan förväntas bidra till bättre hälsa och välbefinnande. Som exempel nämns skyltar på minoritetsspråket som är symboliskt viktigt för att signalera att språket och dess talare hör till en plats. Skyltning på ett minoritetsspråk kan således vara en god investering för folkhälsan.¹⁴¹ Det finns med andra ord fog för att anta att minoritetens ställning i samhället påverkat deras hälsa och välbefinnande.¹⁴²

6.2.3 Namnbyten

En framträdande identitetsmarkör som diskuteras i många intervjuer är frågan om namn och byten till svenskklingande namn. Många av intervjupersonerna berättar att namnbyten, särskilt av efternamn, var vanligt förekommande under 1900-talet.

Byten till svenskklingande efternamn gjordes både av personer inom minoriteten som flyttat till södra Sverige och av de som stannade kvar i det ursprungliga minoritetsområdet.¹⁴³ Flera av dem som

¹³⁸ Intervju 72, se även intervju 14, 103, 104, 122.

¹³⁹ Intervju 34, 77, 107, 109, 140.

¹⁴⁰ Huss, s. 15 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁴¹ Huss, s. 35 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁴² Huss, s. 34 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁴³ Intervju 30, 36, 38, 50, 60, 77, 100.

behöll sina ursprungliga efternamn berättar att namnbytestrenden var så stark att det krävdes ett aktivt motstånd för att inte byta namn.¹⁴⁴

En enkätstudie om försvenskningen av efternamn i Pajala-trakten på 1900-talet visar att det var vanligast förekommande att försvenska sitt efternamn under 1940–1960-talen. Den vanligaste orsaken som de tillfrågade uppgav var att det fanns flera likadana efternamn i byn. En annan orsak var att myndigheterna hade svårigheter med det finska efternamnet. Ett mindre antal personer uppgav att det berodde på att det svenska namnet ansågs ”finare” än det finska efternamnet. Studien visar också på att det var vanligt förekommande, oavsett orsak, att byta från ett finskt eller tornedalskt till ett svenskklingande namn.¹⁴⁵ Författaren menar att svaret tyder på att svenska språket hade högre status och att perioden 1940–1960 var en tid då man utövade hårda påtryckningar mot finsktalande vilket bidrog till att finska språkets ställning blev ännu sämre.¹⁴⁶

Svenskklingande namn finare

Flera intervjupersoner vittnar om att namnbyten gjordes eftersom finskklingande namn ansågs mindre värda, skambelagda och fula jämfört med svenska. En kvinna född på 1950-talet som är uppvuxen utanför minoritetsområdet berättar hur hennes familjemedlemmar blev kallade öknamn på grund av sitt tornedalska efternamn och hur hon själv blev retad och nedvärderad av lärare och andra elever under skoltiden:

Så vägrade pappa byta efternamn som alla andra gjorde. Jag var tvungen att fortsätta heta [tornedalskt efternamn]. Det var en pina. Speciellt när jag började högstadiet, det var fruktansvärt. Vartenda upprop när de bara satt och skratta och fnissa och titta på mig.¹⁴⁷

En man född på 1950-talet berättar om hur han i tioårsåldern funderade på att flytta söderut och känt att han då inte skulle kunna behålla sitt tornedalska efternamn.

[Intervjupersonen] berättar att han då kommit på en lösning. Han kunde byta ut en bokstav i namnet så att det blev [svenskt efternamn] i stället för [tornedalskt efternamn]. [Intervjupersonen] säger att han tänkt att

¹⁴⁴ Intervju 22, 46, 56, 78, 92, 123.

¹⁴⁵ Sandström 1991, *Om försvenskningen av efternamn i Pajalatrakten på 1900-talet och dess orsaker*, s. 148 f.

¹⁴⁶ Sandström, s. 150.

¹⁴⁷ Intervju 46, se även intervju 9, 30, 38, 49, 61, 66.

han på så sätt behåller lite av sina rötter samtidigt som han kan känna sig som en ”riktig svensk”. [Han] reflekterar över detta och säger att: ”Vad var det som fick en 10-åring att tänka på detta sätt?” [Han] menar att det måste ha varit att man redan som 10-åring måste ha känt ett slags mindervärdeskomplex mot övriga Sverige.¹⁴⁸

Lars Elenius forskning visar på en tydlig trend bland intervjupersonerna från två skolor i minoritetsområdet att det var i huvudsakligen kvinnor som bytte efternamn från meänkieli till ett svenskklingande efternamn.¹⁴⁹

Praktiska orsaker

Vissa intervjupersoner berättar att namn försvenskades för att blidka myndigheter och majoritetssamhället, som inte kunde uttala finskklingande namn.¹⁵⁰ Andra berättar att en pådrivande orsak till namnbyten var att många i byarna hade samma efternamn, något som skapade praktiska problem med postutdelning och liknande. De som bytte efternamn av praktiska orsaker ändrade dock i regel till svenska namn eftersom namn på meänkieli ansågs fult.¹⁵¹

Ofrivilligt byte av namn

Några intervjupersoner berättar även om hur svensktalande präster under 1900-talet ändrat bekantas och familjemedlemmars finskklingande namn till svenska namn i kyrkböckerna mot deras vilja.¹⁵²

Fryky Sekast

Olika personer har vid flera kaffemöten återberättat en händelse från slutet av 1800-talet som berör ofrivillig namngivning som ett resultat av språkförbistring. Berättelsen som kan upplevas anekdotisk har dock hänt i verkligheten. Den är ett exempel på den ojämna maktställning

¹⁴⁸ Intervju 85.

¹⁴⁹ Elenius (b), s. 103 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁵⁰ Intervju 60, 100, 102, 152.

¹⁵¹ Intervju 30, 66.

¹⁵² Intervju 43, 92, 97.

som minoriteten konfronterades med när präster, som inte talade minoritetens språk, hanterade myndighetsutövning.

Berättelsen handlar om ett barn som föddes 1897 och som hade nöddöpts av barnmorskan (kallad Fröökynä, sv. fröken). När barnet skulle skrivas in i kyrkan frågade prästen vad barnet skulle heta. Mamman som inte förstod svenska antog att prästen ville veta vem som hade döpt pojken och svarade: ”Fröökynä se kasto” (sv. Det var fröken som döpte). Prästen uppfattade att pojken skulle heta ”Fryyki Sekast” och under det namnet skrevs han in i doplängden. Mannen, Fryky Sekasti Waara, gick bort i Pajala 1949.¹⁵³

Konsekvenser för sammanhållningen

Ett antal intervjupersoner berättar om hur försvenskningen av efternamn lett till konflikter inom familjer. De som accepterat försvenskning och de som önskat behålla de ursprungliga namnen har ställts mot varandra. Vissa upplever att försvenskningen av släktnamnet förstärkt identitetsförlusten för minoriteten som kollektiv. Något som bl.a. märks genom att minoritetspersoner har svårt att känna igen varandra som del av gruppen efter namnbyten.¹⁵⁴

En man född på 1920-talet berättar om hur tagandet av svenska efternamn påverkade sammanhållningen under en boendetid i Kiruna.

[Intervjupersonen] säger att det märktes om det var ett påhittat namn och i Kiruna brukade folk fråga: ”Vad heter du egentligen? Vad är ditt riktiga namn?” Eftersom det inte gick att lokalisera dem efter det tagna namnet. När de fick reda på det finska namnet kunde de säga vilken by de kom ifrån.¹⁵⁵

Återtagande av ursprungliga släktnamn

Flera intervjupersoner berättar att trenden vänt under det senaste årtiondet och att många nu återtar sina ursprungliga släktnamn efter att nedvärderingen av språket och gruppen börjat avta och stoltheten över ursprunget stärkts.¹⁵⁶

¹⁵³ Muonionalusta församling, död- och begravningsboken. METavisi 1984/3–4.

¹⁵⁴ Intervju 92, 107, 125, 135.

¹⁵⁵ Intervju 36.

¹⁵⁶ Intervju 77, 101, 102, 135, 152.

I samtalen om namnbyten återberättar ett antal intervjupersoner ett talesätt som blev populärt för att stärka de som önskade behålla sina ursprungliga familjenamn i stället för att försvenska: Ei nimi pillaa miestä, mutta mies saattaa pilata nimen (sv. Det är inte namnet som förstör mannen, om inte mannen förstör namnet).¹⁵⁷

6.2.4 Minoriteten mellan två majoriteter

Många av intervjupersonerna berättar om hur gemenskapen med Finland, särskilt finska Tornedalen, är en viktig del av identiteten för många i minoritetsgruppen.¹⁵⁸ Samtidigt berättar flera intervjupersoner om hur minoritetens språk och identitet i många fall kommit i kläm mellan de svenska och finska majoritetssamhällena. En man född på 1970-talet berättar om hur det var under hans uppväxt:

Det råde ett motsatsförhållande mellan det finska och svenska. Man var antingen ”finne” eller ”svensk”. Något däremellan existerade liksom inte.¹⁵⁹

Även i den intervjustudie som Elenius genomfört framgår att det har funnits en kluvenhet till Finland och det finska.¹⁶⁰ Vissa berättar om upplevelser av främlingskap eller utanförskap, att de varken hör hemma i nutida Sverige eller Finland.¹⁶¹ En man född på 1950-talet berättar om detta.

När [intervjupersonen] var 18–19 år gammal åkte han ner till Stockholm för att söka arbete, och blev då kallad för ”finndjäväl” på grund av brytningen. Om man åkte till Finland blev man i stället kallad ”hurri” [sv. svenskdjäväl].¹⁶²

I en intervjuundersökning som redovisas i Hyltenstams och Salös forskarrapport framkommer att minoritetens identitet inte nödvändigtvis behöver stå i motsatsförhållande till att samtidigt känna sig svensk.¹⁶³

¹⁵⁷ Intervju 101, 152.

¹⁵⁸ Intervju 5, 26, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 148, 150, 151, 158.

¹⁵⁹ Intervju 39, se även intervju 33, 143.

¹⁶⁰ Elenius, (b), s. 105 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁶¹ Intervju 26, 33, 140, 142.

¹⁶² Intervju 38.

¹⁶³ Hyltenstam och Salö, s. 86 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Meänkieli inte ”riktig” finska

Många intervjupersoner berättar att de återkommande fått höra att meänkieli inte är ”riktig” finska jämfört med den nutida riksfinskan. Synen på meänkieli som ett felaktigt och ett mindre värt språk jämfört med riksfinskan har även internaliserats hos många minoritetspersoner enligt ett antal intervjupersoner.¹⁶⁴ En kvinna född på 1990-talet berättar om äldre släktingars syn på meänkieli och riksfinska.

Hennes morfar har sagt att han bara kan meänkieli och inte ”riktig” finska när han pratar med [hennes] farföräldrar som bor på finska sidan. ”Vi kan ju bara det här meänkieli här”, har morfaderns sagt ibland.¹⁶⁵

En man född på 1970-talet berättar att han växte upp i ett meänkielitalande hem men övergick till att lära sig finska eftersom det inte var tal om att det var två skilda språk. Att lära sig finska blev hans start till att återta sitt språk, meänkieli, när han insåg att även han har ett språk som hör till hans släkt och hans kultur, men det är inte finska utan meänkieli.¹⁶⁶

Skillnader i språken och upplevd hierarki

Vissa intervjupersoner berättar att de mottagits väl i Finland som meänkielitalande.¹⁶⁷ Vissa intervjupersoner berättar att även finska Tornedalen genomgått ett språkskifte under 1900-talet, från ett meänkieli-liknande språkbruk till ett alltmer riksfinskt språk, något som påverkat samhörigheten över gränsen.¹⁶⁸ När undervisning i finska åter tilläts i minoritetsområdet på svenska sidan i mitten på 1900-talet erbjöds hemspråksundervisning under lång tid endast i riksfinska, ett språk som flera intervjupersoner menar var ett annat språk än deras modersmål.¹⁶⁹

En kvinna född på 1970-talet berättar att de olika språken i minoritetsområdet tycks ha bildat en språklig och identitetsmässig hierarki.

¹⁶⁴ Intervju 16, 19, 33, 35, 72, 74, 108, 139, 152.

¹⁶⁵ Intervju 33.

¹⁶⁶ Intervju 39.

¹⁶⁷ Intervju 27, 85.

¹⁶⁸ Intervju 36, 80.

¹⁶⁹ Intervju 26, 92, 139.

[Intervjupersonen] säger att hon alltid upplevt att det i Haparanda är ”lite finare att vara finsk än att vara tornedaling”, lite finare att vara finsktalande tornedaling än meänkielitalande tornedaling samt att ”det är lite bättre att vara svensk”.¹⁷⁰

6.3 Osynliggörande, nedvärdering och negativ särbehandling

6.3.1 Allmänhetens bristande kunskap och osynliggörande

En vanligt återkommande upplevelse bland intervjupersonerna är att det svenska majoritetssamhället och staten har mycket begränsad kunskap om minoriteten, och dess historia.¹⁷¹ Vissa berättar även att de upplever ett ointresse att lära sig om minoriteten inom majoritetssamhället,¹⁷² medan andra upplever ett nyfiket bemötande, dock med utgångspunkt i bristande kunskap om minoriteten.¹⁷³ En kvinna född på 1950-talet i minoritetsområdet, nu boende i Stockholmsområdet, berättar.

Hon upplever att människor i södra Sverige vet väldigt lite om den tornedalska befolkningen och geografin. [Hon] säger att det inte är så konsigt med tanke på hur lite hon själv fick lära sig i skolan om Tornedalens och Norrbottens historia över lag. [Hon] berättar att hon kan mer om floran och faunan i södra Sverige och älvarna i Halland än om de växter och vattendrag som finns i Tornedalen.¹⁷⁴

Många intervjupersoner återkommer till att minoriteten osynliggjorts och fortsatt osynliggörs i undervisningen i skolan, något som de tror bidrar till majoritetssamhället okunskap.¹⁷⁵ Även forskningen bekräftar att minoritetens kultur, erfarenheter och kunskap har varit osynliggjord inte bara i skolan utan även i samhället i stort.¹⁷⁶

Flera intervjupersoner upplever även att minoriteten är osynliggjord i nuvarande svensk historieskrivning, att det fortsatt bedrivs för lite forskning om minoriteten och att delar av nuvarande historieforskning fortsätter att osynliggöra minoriteten i dess traditionella områden. Detta är särskilt framträdande bland de intervjupersoner

¹⁷⁰ Intervju 94.

¹⁷¹ Intervju 30, 38, 61, 77, 95, 103, 133, 139.

¹⁷² Intervju 34, 69, 104.

¹⁷³ Intervju 77, 103.

¹⁷⁴ Intervju 95.

¹⁷⁵ Intervju 72, 75, 103, 104, 118.

¹⁷⁶ Hyltenstam och Salö, s. 80 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

som identifierar sig som lantalaiset.¹⁷⁷ Intervjupersoner berättar att effekter av den bristande historiska forskningen är att minoritetsgruppens existens och legitimitet återkommande ifrågasätts av personer i det omgivande samhället.¹⁷⁸

6.3.2 Osynliggörande i förhållande till den samiska minoriteten

Flera intervjupersoner, särskilt lantalaiset och kväner men även vissa tornedalingar, berättar att de upplever sin grupp som osynliggjord i förhållande till den samiska minoriteten och historieskrivningen.¹⁷⁹ Detta tar sig olika uttryck. Vissa upplever att myndigheter, museer och forskning lyfter fram det samiska samtidigt som det meänkielitalande utelämnas ur berättelsen om minoritetsområdet. Andra upplever att kulturuttryck som förekommit inom båda minoriteterna tenderar att klassas som enbart samiska vid kultur- och historieskrivning. Flera intervjupersoner berättar även att de upplever att det svenska majoritetssamhället ofta känner till den samiska kulturen men är okunnig om den meänkielitalande kulturen i samma område. En kvinna född på 1960-talet, med ursprung i minoritetsområdet och boende i Stockholmsområdet berättar att när hon nämner sitt ursprung börjar kollegorna prata om samerna i stället:

Mina kollegor på jobbet säger bara ”Jaja, det är samer, det är samer”. I det stadiet känner jag att jag inte orkar. Om jag inte har jättemycket kraft att berätta om allt.¹⁸⁰

En man född på 1950-talet berättar om sin upplevelse av osynliggörande i förhållande till den samiska kulturen i svensk media.

[Intervjupersonen berättar att] nyligen ville man göra ett program med [honom] om hur det är att leva och hur det har varit här uppe, men man sade att man enbart skulle nämna samerna, inte kvänerna, eftersom ”det inte finns någon dokumentation”. ”Där ser man! Det är hela tiden nånting som man viftar bort: ’Ni finns inte’. Men vi måste ju finnas, eftersom vi har ett eget språk.”¹⁸¹

Mer om minoritetens osynliggörande i förhållande till andra intressen och grupper finns att läsa i kapitel 8.

¹⁷⁷ Intervju 11, 14, 88, 122.

¹⁷⁸ Intervju 13, 87.

¹⁷⁹ Intervju 10, 12, 30, 34, 53, 69, 71, 81, 87, 120, 133, 142, 152, 161.

¹⁸⁰ Intervju 34.

¹⁸¹ Intervju 122, se även 133.

6.3.3 Behov av att informera eller tystnad kring ursprung

I intervjuerna framkommer att bristande synlighet av och okunskap om minoriteten i majoritetssamhället kan få olika konsekvenser. Vissa upplever att de konstant måste informera det omgivande samhället om sitt ursprung och språk för att legitimera sig.¹⁸² Andra berättar att osynliggörandet har gjort att minoritetspersoner i stället tystnat om sitt ursprung och upplever en osäkerhet kring den egna identiteten.¹⁸³

6.3.4 Upplevelser av nedvärdering

Intervjupersoner berättar att de upplevt nedvärdering av minoritetsspråket från det omgivande samhället, flera berättar att de fått höra att meänkieli inte är ett riktigt språk. Andra berättar att språket har liknats med ”ett läte” och att de även i nutid blivit tillsagda att ”i Sverige ska man tala svenska”.¹⁸⁴ En kvinna född på 1980-talet berättar att hon nyligen kontaktade flera förskolor i kommunen för att förbättra tillgången till meänkieli.

Då möttes hon av kommentarerna från flera förskolor, allt från rektorer till lärare, att meänkieli inte är ett riktigt språk. ”Det är en attityd som måste förändras”, säger hon.¹⁸⁵

Flera intervjupersoner berättar även att de upplevt sig nedvärderade, trakasserade eller hånade av det svenska majoritetssamhället på grund av sitt minoritetsursprung.¹⁸⁶ Många intervjupersoner berättar att de blivit kallade glåpord. Intervjupersoner har bl.a. kallats ”finndjäväl”, ”finnpajsare”, ”gödselfinne”, ”myrtrampare”, ”byfinne”, ”lappdjäväl” och ”hurri” (sv. svenskdjäväl).¹⁸⁷ Vissa berättar att de funnit nedlåtande historiska skildringar av släktingar i gamla sjukvårdsjournaler, brev från myndighetspersoner och reseskildringar från Svenska Turistföreningen. De tror att detta format synen på minoriteten.¹⁸⁸

¹⁸² Intervju 69, 117, 139.

¹⁸³ Intervju 61, 109, 110.

¹⁸⁴ Intervju 12, 19, 39, 133, 143.

¹⁸⁵ Intervju 13, se även 76.

¹⁸⁶ Intervju 23, 35, 50, 55, 61, 75, 101, 141, 148.

¹⁸⁷ Intervju 9, 10, 11, 38, 49, 55, 77, 81, 101, 137, 139, 149.

¹⁸⁸ Intervju 87, 122, 123, 136, 140.

6.3.5 Negativ särbehandling i kontakt med det offentliga

Ett antal intervjupersoner berättar om hur de eller gruppen blivit negativt särbehandlade vid möten med kyrkan och staten. Vissa har blivit diskriminerade vid utbildningar eller tjänstgöring inom myndigheter.¹⁸⁹ En man född på 1940-talet berättar om när han gick en utbildning på en myndighet i södra Sverige.

[Svenskläraren] var förbannad över att de tre tornedalingarna [på utbildningen] ”inte kunde svenska” och hade sagt att ”det är rent förbjudet att låta som ni”. Än i dag kommer [han] ihåg lärarens agerande och kommentarer. En gång sa läraren en liknande kommentar framför rektorn och [intervjupersonen] trodde att rektorn skulle säga något men han försvarade inte pojkarne. De var alla 18-åringar och vågade inte säga emot. ... dessa händelser med svenskläraren har satt spår i [honom] än i dag.¹⁹⁰

En kvinna född på 1950-talet berättar som svar på frågan hur det har påverkat henne att hennes föräldrar blev bestraffade i skolan för språkets skull:

Det påverkade givetvis väldigt mycket: den här ”myndighetsskräcken”, att man skulle vara underdånig myndigheterna. Min syster brukar säga att ”Det lönar sig inte att kämpa emot. Det är staten som ger dem alla rättigheter”. Många människor resonerar på ett liknande sätt.¹⁹¹

Andra berättar om hur kyrkan negativt särbehandlat dem eller bekanta genom att försvenska namn i kyrkböckerna. Det finns även intervjupersoner som hävdar att prästerna tillskrivit personer öknamn i kyrkböckerna mot deras vilja.¹⁹² Den vanligast förekommande miljön för negativ särbehandling i intervjuerna är dock skolmiljön.¹⁹³

6.3.6 Skadat förtroende och mindervärdes känsla

Intervjupersoner nämner en rad konsekvenser av nedvärdering och negativ särbehandling i relation till myndigheter och majoritetssamhället. Vissa berättar att deras förtroende för myndigheter och stat har skadats.¹⁹⁴ Andra berättar att de ibland önskat dölja sitt ursprung i olika sammanhang, exempelvis genom namnbyten eller genom att

¹⁸⁹ Intervju 50, 75.

¹⁹⁰ Intervju 29.

¹⁹¹ Intervju 134.

¹⁹² Intervju 58, 92, 97.

¹⁹³ Intervju 55, 61, 88, 101, 108, 126.

¹⁹⁴ Intervju 14, 81, 88.

inte tala meänkieli offentligt.¹⁹⁵ Flera berättar även om upplevelser av mindervärde och om hur självkänslan skadats för lång tid.¹⁹⁶ En man född på 1950-talet berättar att han diskriminerades inom ett statligt yrke på grund av sitt ursprung och dialekt på svenska.

Det har följt med honom hela yrkeslivet att man inte är jämbördig med andra. När han har varit inom [myndigheten] har han till exempel undvikit att bli intervjuad efter uppdrag, eftersom han kände att han ”talade så dåligt”.¹⁹⁷

6.4 Ogynnsam språk- och kunskapsutveckling samt underlägsenhet

Forskning visar att undervisning på modersmålet har positiva följder för barnets språkutveckling, kunskapsinhämtning och personliga utveckling. På motsvarande sätt har det fått negativa följder för barn att bli undervisade på ett språk som de inte förstår eller inte förstår fullt ut.

Mot den bakgrunden är det inte orimligt att dra slutsatsen att förbuden mot att använda och bli undervisad på meänkieli i skolan har varit ogynnsamma för barnens utveckling av språket. Det har även inneburit hinder för dessa barn att fullt ut kunna nyttja den egna potentialen för kunskapsinhämtning och personlig utveckling.¹⁹⁸

Bristande språkkunskaper kan få missgynnande följder för enskilda även på andra sätt. Om en person har bristande kunskaper i ett språk som används av exempelvis myndigheter kan det innebära att personen i fråga hamnar i ett underläge. I kommissionens kartläggning har det exempelvis framkommit att det kan ha förekommit missförstånd, missnöje och i vissa fall upplevelse av rättsosäkerhet i samband med avskaffande av ströängar i enlighet med lagen (1921:378) om ströängars indragande till kronan.¹⁹⁹

Slutligen kan det även vara ogynnsamt för samhället i stort att inte undervisa barn på deras modersmål, då det finns forskning som visar att sådan undervisning har samhällsekonomiska fördelar.²⁰⁰

¹⁹⁵ Intervju 10, 49, 60, 77.

¹⁹⁶ Intervju 9, 10, 88, 101.

¹⁹⁷ Intervju 50.

¹⁹⁸ Hyltenstam och Salö, s. 76 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. Se även intervju 137.

¹⁹⁹ Torp, Ströängar, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68 och SOU 1957:30, *Ströängar. Betänkande med förslag*, s. 43.

²⁰⁰ Hyltenstam och Salö, s. 74 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

6.5 Sammanfattande analys

Försvenskningsspolitiken innebar att minoritetens språk, kultur och identitet nedvärderades och skambelagdes. Konsekvensen blev bl.a. att meänkieli över generationer minskade i användning och blev hänvisat till att gömmas undan i familjen eller närmiljön. Efter hand fördes språket inte vidare till nästa generation annat än i begränsad utsträckning. Den kartläggning som kommissionen har genomfört visar på en tydlig trend från en generation till en annan, vilket också illustrerats i intervjupersonernas berättelser.

Generationer födda under slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet var huvudsakligen finsktalande med varierande kunskaper i svenska. Generationerna födda mellan 1920 och 1950 är/var i större utsträckning kunniga i både finska och svenska. Generationerna födda från 1950-talet och framåt har däremot i växande utsträckning övergått till att vara huvudsakligen svenskspråkiga med alltmer begränsad kunskap i meänkieli. Många i den generationen har helt förlorat språket då skambeläggningen av meänkieli och den nedvärderande behandlingen av meänkielitalande personer ledde till att många föräldrar valde att inte föra språket vidare till sina barn.

Bristande kunskaper i meänkieli innebär att många har haft och har i dag svårt att föra vidare språket till sina barn. När minoriteterna slutade att överföra sitt eget språk till sina barn gick barnen också miste om en del av sitt kulturella arv och sin samhörighet med gruppen vilket många av intervjupersonerna vittnar om.

7 Utbildning och fostran

Kapitlet handlar om folkskolans framväxt i minoritetsområdet och intervjupersonernas erfarenhet av språklig och kulturell assimilering inom skolväsendet, främst under den första delen av 1900-talet.

Kapitlet beskriver också hur arbetsstugorna i minoritetsområdet bedrevs i försvenskande syfte. Avsnittet innehåller utdrag ur intervjupersonernas berättelser från folkskolan och från att själva ha varit i arbetsstuga eller ha föräldrar eller släktingar som berättat om sådana erfarenheter. Gemensamt för folkskolan och arbetsstugorna i minoritetsområdet var att det under lång tid var förbjudet att tala minoritetsspråket.

Vidare tar kapitlet upp den roll Tornedalens folkhögskola och Tornedalens bibliotek spelade i assimileringen av minoriteten genom att bedriva undervisning helt på svenska och att sprida svensk litteratur till minoritetsområdet. Här berättas också om de särskilt anordnade resorna till svensktalande bygd som barn i minoritetsområdet skickades på, samt de bygdekurser som hölls i försvenskande syfte.

Slutligen tas också några mer nutida perspektiv upp på meänkieli som nationella minoritetspåk, samt undervisningen i meänkieli från 1970-talet och framåt inom ramen för modersmålsundervisningen.

7.1 Försvenskningen i Tornedalens folkskolor från 1880- till 1960-talet

Följande avsnitt innehåller dels en kortfattad historisk genomgång av folkskolan i minoritetsområdet samt folkskolans roll i försvenskningssprocessen, dels en redogörelse för intervjupersonernas erfarenheter av assimilerande språkpolitik i folkskolan.

7.1.1 Folkskolan i den tornedalska kontexten

Krav på svenska som undervisningsspråk i statliga folkskolor

Enligt folkskolestadgan från 1842 skulle minst en skola inrättas i varje församling i landet inom fem år. I minoritetsområdet dröjde det dock till 1853 innan den första folkskolan öppnade. Socknarna var fattiga och tyckte sig inte ha råd att bygga skolor och att anställa lärare. Många byar och gårdar saknade också vägförbindelse. I folkskolestadgan angavs inte undervisningsspråk. I minoritetsområdet skedde undervisningen inledningsvis på finska.

Det s.k. Finnbygdsanslaget som infördes 1874 var ett statligt stöd som riksdagen beviljade för att bygga ut folkskolan i minoritetsområdet. Efter opinionsbildning från bl.a. den nya ledningen i Svenska kyrkan i Härnösands stift beslutade riksdagens båda kammare att svenska som enda undervisningsspråk skulle vara en förutsättning för att folkskolorna i minoritetsområdet skulle få statlig finansiering. Beslutet trädde i kraft 1888.¹

Under loppet av sex år inrättades därefter 17 skolor vid den svenskfinska språkgränsen (ungefär vid Kalix älv) och vid riksgränsen (Torne älv) till Ryssland. Det särskilda statliga stödet till folkskolor i minoritetsområdet beskrevs när det infördes som ett stöd för folkbildningen bland ”de i rikets nordligaste gränstrakter boende finnarna”.² Stödet upprätthölls i nästan ett sekel, från 1873 till 1968.

I och med att folkskolorna byggdes ut förlorade kommunerna styrningen över skolorna. I stället överfördes ledningen över – de nu statliga – skolorna till kyrkans domkapitel som låg i Härnösand och senare i Luleå stift.³

För att råda bot på den lärarbrist som rådde i minoritetsområdet inrättades dels ett småskollärarseminarium i Haparanda 1875, dels delades särskilda stipendier ut till lärarkandidater från andra delar av

¹ Elenius, Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering – historisk bakgrund till skol- och språkpolitik i Tornedalen samt genomgång av tidigare forskning (a), s. 8 och s. 42; Claesson, Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare, s. 3; Hyltenstam och Salö, Språkideologi och det ofullbordade språkbytet – den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området, s. 22. Samtliga rapporter finns i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Se även Elenius 2001, Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 185–1939, s. 145.

² Elenius 2001, s. 106.

³ Elenius (a), s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

landet under utbildningstiden i utbyte mot att de förband sig att arbeta tre år i minoritetsområdet eller i samisktalande områden.⁴

Ett av Finnbygdsanslagets syften, att främja användandet av svenska på bekostnad av finska, visade sig inte minst i de förändringar som infördes inom ramen för lärarutbildningen. I början ställdes krav på kunskaper i finska för antagning till småskollärarseminariet i Haparanda. På 1890-talet togs detta krav bort och i stället blev kunskaper i svenska ett krav. Samtidigt fasades finskan gradvis ut som ämne i timplanen och som undervisningsspråk för att slutligen helt tas bort från timplanen 1912.⁵

Svenska från första skoldagen – den helsvenska metoden

Den metod som från början använts i folkskolan i minoritetsområdet byggde på att modersmålet, dvs. finska, genomgående användes som undervisningsspråk, också vid inläring av det främmande språket svenska. Som hjälpmedel användes läroböcker med både svensk och finsk parallelltext. Dessa gavs ut i mitten på 1870-talet.

Med statsskolornas utbredning ändrades dock pedagogiken. I samtliga skolor som etablerades i minoritetsområdet i statens regi efter 1888 användes endast svenska som undervisningsspråk. Metoden kallades i minoritetsområdet ofta för den helsvenska metoden eftersom den innebar att de finskspråkiga barnen enbart fick använda svenska från första skoldagen.⁶ Även om det inte fanns ett statligt sanktionerat förbud mot att använda meänkieli eller finska i skolorna så skapades det i praktiken lokala förbud. Förbudet gällde inte bara under lektionstid utan kom även att tillämpas under rasterna, vilket även framgår av arkivmaterial. I ett sammanträdesprotokoll från skolstyrelsen i Pajala 1938 framkommer att det kunde förekomma diskussioner om vilket sätt elever skulle förmås tala svenska även under rasterna.⁷

På 1950-talet, nästan 70 år efter att de statliga folkskolorna inrättats, skedde en gradvis förändring av Skolöverstyrelsens inställning till finska i skolorna och språket började tillåtas i viss utsträckning.⁸

⁴ Elenius (a), s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁵ Hyltenstam och Salö, s. 21–23 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶ Elenius (b), s. 13 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷ Utdrag ur sammanträdesprotokoll, Pajala skolstyrelse 20 juni 1938.

⁸ Förändringen skedde efter att den tornedalska riksdagsledamoten Ragnar Lassinantti ställde en interpellation om behovet av finskspråkig undervisning i småskolan i Tornedalen. Det innebar att informella förbud mot att använda finska måste upphöra: Elenius (a), s. 21 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Skolöverstyrelsen påtalade 1957, genom skrivelser till de lokala skolstyrelserna i Norrbottens län, att förbud mot att använda finska inte var tillåtet.⁹ Förändringen var troligen ett resultat av att man internationellt börjat uppmärksamma språkliga rättigheter. Några år tidigare, 1953, kom UNESCO med en rekommendation om att barn ska få så mycket av sin undervisning som möjligt på sitt modersmål, särskilt under de första åren.¹⁰

Slutligen kom Skolöverstyrelsen 1965 med ett förnyat påpekande till rektorerna i minoritetsområdet om att alla förbud mot finska skulle upphävas, vilket talar för att vissa skolor ändå fortsatte att förbjuda användning av språket så sent som på 1960-talet, något som också framgår av arkivmaterial¹¹

Metoden ledde till ojämlika förhållanden

Forskningen kring tvåspråkighet är numera enig om att en individ bäst tar till sig ny kunskap på ett språk denne behärskar. Även om barn i regel snabbt lär sig att kommunicera på ett nytt språk så tar det cirka 3–8 år¹² innan de har tillräckliga kunskaper för att använda det nya språket för den kunskapsinhämtning som sker i skolan.

Det innebär att många barn som kom från finsktalande hem och för vilka det svenska språket var nytt troligen aldrig hann nå samma språkliga nivå som sina svenskspråkiga klasskamrater. Forskning har dessutom visat att glappet inte bara gäller inhämtning av ny kunskap utan också elevernas förmåga att uttrycka sig och visa den kunskap de redan hade.

Det är alltså rimligt att anta att den helsvenska metoden försvårade kunskapsinhämtningen för de finsk- och meänkielitalande barnen. Inom forskningen används begreppet ”epistemisk orättvisa” för att visa på effekterna av den sociala ojämlikhet som kan uppstå i under-

⁹ Hyltenstam och Salö, s. 36 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Skrivelser från Kungliga Skolöverstyrelsen, dnr 669 och 715/1957 samt dnr 6359/57 U.

¹⁰ Hyltenstam och Salö, s. 43 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹¹ Elenius (b), Skolbarnen i Tornedalen mellan två språk – Tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen, s. 30 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. Utdrag ur veckobrev av överläraren till lärarkollegiet i Pajala 8 november 1957, Pajala kommunarkiv, skolarkivet.

¹² Tiden det tar att lära sig ett nytt språk för kunskapsinhämtning varierar stort beroende på en mängd faktorer som barnets ålder, vilken fallenhet barnet har för språkinläring, barnets initiala läs- och skrivkunskaper, hur undervisningen utförs och hur mycket barnet exponeras för språket även utanför skolan osv. Se Hyltenstam och Salö, s. 80 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

visningssammanhanget. Begreppet belyser det försämrade läge dessa elever riskerade att hamna i, även på längre sikt, i form av lågt självförtroende och en negativ självbild. Detta kan i sin tur leda till försämrade möjligheter inom arbetslivet med reella negativa sociala och ekonomiska konsekvenser som följd.¹³ Flera intervjupersoner beskriver sådana erfarenheter: svårigheter i skolan kopplade till språket och en låg tilltro till sig själva samt en känsla av skam.

7.1.2 Erfarenheter av assimilerande språkpolitik i folkskolan

Få elever kunde svenska innan de började skolan

Många intervjupersoner som gick i skolan under första delen av 1900-talet, men även under 1960-talet, har berättat att de i princip inte kunde ett enda ord svenska när de började i folkskolan i minoritetsområdet.¹⁴ En man född på 1930-talet berättar:

I skolan pratades bara svenska och första året gick jag utan att kunna ett ord svenska. Jag fick gå om första klass för att jag inte lärt mig någonting. ... jag vet inte varför jag hade så svårt. Jag stammade så förfärligt att jag inte fick fram ett ljud. De var nog rädslan som gjorde att jag stammade.¹⁵

Föräldrar och äldre syskon som hade egna erfarenheter av att ut sättas för bestraffningar för att de inte kunde svenska när de själva gick i skolan, har i vissa fall försökt lära sina barn eller syskon lite svenska innan skolstart.¹⁶ En man född på 1950-talet berättar om sina svårigheter att lära sig svenska när han började i skolan och att han då tänkte att han i framtiden skulle lära sina barn svenska innan skolstarten, så att de inte fick det som han.¹⁷

En kvinna som började skolan på 1960-talet, och som bara talat meänkieli hemma, beskriver första dagen i skolan som en chock:

När jag började skolan var det som att komma till en annan värld. Jag förstod inte vad de andra sa.¹⁸

¹³ Hyltenstam och Salö, s. 82 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁴ Intervju 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 29, 30, 38, 48, 52, 59, 101, 102, 103, 120, 121, 128, 129, 130, 134, 135, 139, 144, 145, 152.

¹⁵ Intervju 1.

¹⁶ Intervju 11, 23, 52, 66, 104.

¹⁷ Intervju 128.

¹⁸ Intervju 59.

Det kan också ha funnits geografiska och klassmässiga skillnader. En person från Övertorneå som började skolan på 1950-talet berättar att alla skolkamraterna kunde svenska. Hans förklaring är att det arbetade mycket affärs- och tjänstemän, lärare och tullare i Övertorneå och att det pratades mer finska i byarna.¹⁹

Förhållningssätt bland lärarna till undervisningsspråket

Av intervjupersonernas berättelser att döma verkar det som att kravet på att svenska skulle användas som undervisningsspråk i de statsfinansierade folkskolorna i många fall kom att tolkas som att meänkieli och finska över huvud taget inte fick talas i skolan varken under lektionstid eller på rasterna.²⁰

Av arkivmaterial framgår att det kunde finnas olika skäl från skolan eller enskilda lärare att uppmana barnen att tala svenska. I ett mötesprotokoll från Högre folkskolan i Övertorneå 1949 framkommer t.ex. att lärarna ville att barnen skulle tala svenska även på raster, för att arbeta bort finska influenser i sitt svenska talspråk men också för att finska som samtalspråk skulle kunna skada skolans anseende.²¹

I intervjuerna har det dock framkommit att de lokala språkförbudena inte alltid följdes strikt. En del intervjupersoner berättar att vissa lärare kunde ha en mer tillåtande attityd de första åren. Det gällde särskilt för de yngsta barnen i småskolan. Det fanns lärare som använde meänkieli eller finska som hjälpspråk i undervisningen.²² En kvinna född på 1930-talet berättar:

Svenska var undervisningsspråk. Fröken kunde finska så om det var någon som inte kunde till en början så hjälpte hon. Det var en förutsättning för lärarna att kunna båda språken i en sån bygd ... Det var inte samma strikta krav som på arbetsstugan.²³

¹⁹ Intervju 131.

²⁰ Intervju 18, 24, 29, 43, 46, 86, 129, 130, 131, 146.

²¹ Utdrag ur kollegieprotokoll vid Högre folkskolan i Övertorneå den 4 februari 1949, Pajala kommunarkiv, skolarkivet.

²² Intervju 5, 44, 61, 52, 54, 88, 136, 138, 147. Vid denna tid var det främst kvinnor som var småskollärare och enbart män som kunde utbilda sig till folkskollärare. 1859 beslöt riksdagen att kvinnor fick arbeta i folkskolan men inledningsvis bara om det fanns en manlig lärare på plats (Florin 1987, *Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*).

²³ Intervju 44.

I de intervjuer historikern Lars Elenius gjort 2015 och som refereras till i forskningsrapporten *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk*²⁴ finns liknande berättelser där vissa lärare tog hjälp av finskan. En kvinna född på 1940-talet berättar:

Det var svenska som gällde men de flesta kunde inte svenska. Så att vi hade en bra fröken som var väldigt pedagogisk och hon sa på finska och svenska och blandade [båda språken]. Men det var det att man skulle prata svenska så att barnen [som hade finska som modersmål] blev väldigt ganska stumma, kanske, innan de började kunna ... ha ett ordförråd. De fick lära sig genom att läsa högt i läseboken. Och då var det ju ett tragglande, som jag tänker, i ettan och att alla ska lyssna på varandra.²⁵

Andra intervjuer i Elenius material visar att det också fanns lärare som hade ett mer strikt förhållningssätt gentemot finskan. I de intervjuer som ingår i Elenius studie berättar en kvinna, också hon född på 1940-talet, att hennes första lärare i lågstadiet var tvåspråkig och mycket snäll:

På hennes tid fick man prata finska på rasterna, och om man intet kunde [förstå] förklarar på svenska då fick man förklarar på finska. Så fick jag en ny lärare och han var från Luleå och han var hårdare. Vi fick inte säga någonting finskt ord.²⁶

Lärarna verkar alltså ha haft olika förhållningssätt till användningen av finska som komplement till svenska språket.

En man född på 1950-talet berättar att språkförbudet inte längre fanns kvar när han gick i skolan, men att ingen talade finska ändå, eftersom det ”satt i väggarna”:

Intervjuare: På vilket sätt märktes det att språkförbudet ”satt i väggarna” trots att förbudet regelmässigt upphört?

Man skulle prata svenska, det var fult att prata finska.²⁷

Omgivningens uppfattning om att finska och meänkieli ansågs fult, onödigt eller mindre värt förekommer i olika sammanhang och är en återkommande del i intervjupersonernas berättelser.²⁸

²⁴ Elenius (b), i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

²⁵ Elenius (b), s. 62 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

²⁶ Elenius (b), s. 62–63 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

²⁷ Intervju 133.

²⁸ Intervju 21, 30, 31, 43, 61, 64, 66, 67, 69, 71, 72, 84, 94, 95, 107, 108, 110, 114, 154, 159.

Många lärare kunde inte meänkieli

Flera intervjupersoner berättar dock om lärare från andra orter i Sverige som inte talade finska,²⁹ vilket kan förklaras av de finnbygdsstipendier som inrättades till följd av lärarbristen i minoritetsområdet. En del intervjupersoner som uppfattar rekryteringen av personer som inte behärskade finska som en medveten del av försvenskningen. En man som gick i grundskolan på 1950-talet beskriver hur inställningen till meänkieli och finska ändrades beroende på vilken lärare de hade:

Här fanns också en lärare från Skåne som var här länge. Nog har det hänt samma grejer här som på andra ställen. Jag har funderat om de kom hit av egen vilja eller är det staten som satt dem hit. Jag misstänker att inte far de från Skåne till [orter i Pajala kommun] för att undervisa om de inte fått vink om det. Det skulle vara kul att veta vad de fick för det.³⁰

Lärarna från andra orter, som av vissa omnämns som ”ummikko” (meänkieli: en person som inte behärskar omgivningens språk), uppfattades av många som strängare än de lärare som kom från minoritetsområdet och kunde meänkieli.³¹ Andra menar dock att lärarna från trakten var strängare och vissa kunde inte erinra sig att det var någon skillnad beroende på var läraren kom ifrån.³²

En man som började skolan i slutet av 1940-talet berättar om en lärare från trakten som kunde meänkieli och som uppfattades som rättvis. Läraren låtsades inte höra när eleverna talade meänkieli och tyckte det var ”tokigt” att ge straff, såsom kvarsittning, för detta. Själv använde läraren bara tillsägelser. Mannen berättar att det räckte med tillsägelse från den läraren för att de skulle tala svenska i stället.³³

Besträffningar för användning av meänkieli

Många intervjupersoner har berättat att elever som talade meänkieli eller finska på lektionstid eller på raster blev bestraffade. En man född på 1940-talet berättar exempelvis att han och några andra i klassen blev uppställda på rad och fick stryk av läraren när de talade meänkieli i skolan.³⁴

²⁹ Intervju 43, 47, 56, 61, 67, 68, 74, 75, 78, 120, 136, 143, 147.

³⁰ Intervju 18, se även intervju 97, 148.

³¹ Intervju 58, 136, 141, 146.

³² Intervju 51, 78, 152, 157.

³³ Intervju 138.

³⁴ Intervju 88, se även intervju 3, 7, 8, 21, 23, 24, 32, 38, 44, 48, 51, 62, 64, 74, 76, 77, 98, 101, 102, 104, 108, 114, 130, 133, 134, 138, 141, 142, 146, 152, 154, 157.

Flera intervjupersoner berättar att de fått höra av sina föräldrar eller mor- och farföräldrar som gått i skolan i början av förra seklet om hur de eller andra barn bestraffats i skolan för att de talat meänkieli. De har bl.a. fått höra om barn som blivit slagna över händerna med pekpinnen för att de talat meänkieli.³⁵ Enligt intervjupersonernas berättelse kunde detta ske också i mer modern tid. En kvinna född på 1980-talet berättar om en pojke i hennes mammas klass som fick mycket stryk för att han pratade finska.³⁶

I intervjuerna framkommer att de fysiska bestraffningarna kunde vara av olika slag, t.ex. kunde barnen bli slagna med linjal över fingrarna, luggade eller örfile, tagna i örat eller tvingade att stå i skamvrå, lämna klassrummet, sitta kvar i klassrummet på rasten eller få ”aarasti” (meänkieli: kvarsittning).³⁷

En man som började i skolan på 1940-talet beskriver att hans nedsatta hörsel enligt läkare troligen beror på två örfilar som han fick av en lärare.³⁸ En annan man som började skolan på 1950-talet berättar att han blev luggad av en lärarinna för att ha tilltalat en kamrat på finska. ”Här ska vi inte prata någon finska” sa lärarinnan. Mannen berättar om andra bestraffningar som att elever blev slagna i huvudet med en nyckelknippa eller på fingrarna med pekpinnen. Det värsta var att behöva stå i skamvrån eftersom man då inte fick gå på toaletten. Mannen i fråga beskriver det som rena trakasserier och säger att det var absolut förbjudet att tala meänkieli under skoltid och även på rasterna.³⁹

Flera intervjupersoner berättar att lärarna brukade bevaka, tjuvlyssna på och bestraffa barn om de talade finska eller meänkieli, både på lektionstid och på raster. En kvinna som gick i skolan på 1940-talet berättar:

Det var så att. Självklart fick man inte tala finska i skolan. Aldrig. Och det fanns ordningsvakter. Sedan fanns en tavla, som man har i skolan. En stor tavla. På den hade man ritat en ruta som innehöll veckans dagar och våra namn. Ordningvakterna brukade lyssna om någon talade finska.

³⁵ Intervju 118.

³⁶ Intervju 132.

³⁷ Intervju 4, 101, 130, 138, 144, 146, 157, 162.

³⁸ Intervju 43.

³⁹ Intervju 38.

Intervjuare: Under rasterna?

Även på rasterna. Man fick aldrig tala. Och [sas ett finskt] ord, betydde en röd prick, och det betydde 15 minuters kvarsittning. Tänk dig då när du säger en mening, räckte med att den innehöll fyra ord så var man uppe i en timme [kvarsittning]. Man undrar ju hur läraren, hur de orkade, även *de* var ju tvungna att sitta kvar. Nog måste barnen också ha känt hunger många gånger [översättning från meänkieli].⁴⁰

I en annan intervju återger en dotter vars mamma inte längre är i livet, en upplevelse som mamman en gång berättat. Det var en händelse som inträffade i skolan då en klasskamrat behövde gå på toaletten. Mamman kunde lite svenska när hon började skolan, till skillnad från klasskamraten:

Klasskamraten [namn] sa då på meänkieli till [mamman] att hon måste gå på toaletten och frågade om hon kunde säga det till läraren på svenska. [mamman] säger då det på svenska till läraren varpå läraren svarar att [klasskamraten] måste säga det själv. Då fick [klasskamraten] stå bredvid bänken och försöka säga det på svenska men hon kunde inte så hon fick stå där tills hon kissade på sig. ”Det där har jag alltid kommit ihåg, jag tycker det är så hemskt. Mamma tyckte ju det var jättejobbigt. Förnedrande. För hon försökte ju hjälpa men det dög inte.”⁴¹

Straffen behövde alltså inte alltid vara fysiska, utan kunde handla om förnedrande behandling. I vissa fall räckte det med att bli ertappad och avslöjad med att tala meänkieli eller finska för att straffet skulle bli kännbart.

En kvinna född på 1980-talet berättar att hennes pappa som gick i skola på 1950-talet hade en lärare som drog ett streck på tavlan varje gång en elev gjorde något otillåtet, exempelvis talade meänkieli. Om en elev fick fem streck på tavlan blev den bestraffad med ”aarasti” [sv. kvarsittning].⁴²

En man född på 1930-talet beskriver en sträng lärare från Skåne som utsåg elever i klassen till ”hemliga vakter” som skulle tala om för läraren vilka som talat finska på rasten för att dessa sedan skulle bestraffas.⁴³ Att eleverna angav varandra vittnar flera intervjupersoner om. En kvinna som också hon gick i skolan på 1950-talet berättar om en sådan händelse:

⁴⁰ Intervju 157, se även intervju 18, 23, 24, 43, 68, 102, 126, 143, 146, 149.

⁴¹ Intervju 23.

⁴² Intervju 76.

⁴³ Intervju 146.

Svenska var skolspråket. Något ord svenska kunde jag då jag började skolan. Det var förbjudet att tala meänkieli. Ingen slog dock någon. Men på ett stort blädderblock på vägen fick man ett kryss om man talade meänkieli. Och eleverna skvallrade på varandra. När min bror [namn] började skolan var jag orolig att han skulle prata meänkieli med mig och att jag skulle få skämmas ... [Brodern] hade knäbyxor med spänne som gick upp då han sparkade boll. Jag skämdes och var tvungen att ropa till honom på meänkieli om det så att han skulle förstå. Flickorna skvallrade. Jag satte huvudet i bänken när fröken satte krysset. Jag skämdes så.⁴⁴

Att döma av de intervjuades berättelser varierade skolornas och lärarnas inställning till att tillåta eleverna att tala meänkieli och finska i skolmiljön. De flesta skolor och lärare verkar ha haft ett totalförbud, men det finns också berättelser om en något mer tillåtande attityd utanför lektionstid. Skolspråket var dock svenska, och i intervjuerna framkommer att bestraffningar gentemot barn som talat meänkieli eller finska förekom på vissa skolor så sent som på 1960-talet, dvs. efter det att alla språkförbud upphävts. Några intervjupersoner minns att det förekom bestraffningar i skolan, men inte att dessa var kopplade till användningen av finska och meänkieli.⁴⁵

Skillnader i flickors och pojkars förhållningssätt till språket

Av intervjuerna framkommer att pojkar talade mer finska eller meänkieli och därmed i högre grad råkade ut för fysiska bestraffningar. Flickorna anpassade sig och lärde sig vanligtvis svenska fortare.⁴⁶ Detta överensstämmer med tidigare forskning som visat att det förekom genuskillnader när det gäller flickors och pojkars språkstrategier och benägenhet att anpassa sig till att endast använda svenska i skolan. Bland pojkarna utvecklades en ”protestkultur” och bland flickorna en ”lydnadskultur”.

De olika förhållningssätten var också till viss del kopplade till social bakgrund och klass.⁴⁷ Enligt Elenius var flickor mer benägna att anpassa sig och lära sig svenska på grund av att kunskaper i svenska innebar större möjligheter att få anställning. Att tala svenska ansågs

⁴⁴ Intervju 4.

⁴⁵ Intervju 66, 67, 131, 136, 160.

⁴⁶ Intervju 112, 128, 153. Se även Elenius (b), s. 78–80 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68, och Huss, Språkförlustens konsekvenser. Om språk, kultur och välbefinnande, s. 31 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁴⁷ Elenius (b), s. 51 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

lite ”finare”.⁴⁸ Pojkarna, varav många förväntades arbeta i skogen eller som jordbrukare där meänkieli var huvudspråk, hade kanske inte samma incitament att lära sig svenska.⁴⁹ Användningen av finska och meänkieli var också starkare knuten till jakt, fiske, skogs- och jordbruk som traditionellt varit manliga domäner.⁵⁰

En kvinna minns att det var vanligare att pojkar talade finska än att flickor gjorde det när hon gick i skolan på slutet av 1950- och början av 1960-talet. Hon reflekterar över detta:

En teori jag har där är att vi tjejer är lite mer receptiva över vad som är fint och inte ... Vi ville ju tala som fröken.⁵¹

En del intervjupersoner berättar också att det under vissa perioder kan ha funnits andra förväntningar på flickor än på pojkar. En man som gick i skolan på 1960-talet beskriver de låga förväntningar som han uppfattar fanns på pojkar från skolans håll vid den tiden:

Han förklarar att pojkarna på något sätt alltid betraktades som de som inte kunde något och att flickorna var de som skulle förkovra sig med utbildning och flytta söderut för att hitta ett arbete och en make. Han säger att pojkarna alltid fick höra att de kunde skaffa sig boskap, jobba i skogen, ta ett jobb i Kiruna gruva eller ska till stålverket i Luleå.⁵²

En kvinna född på 1950-talet berättar att det var skillnad mellan de unga killar och tjejer som skulle studera vidare, och att skillnaden mellan könen var något som märktes i alla familjer. Om flickorna säger hon:

Vi hade inga problem med språket, jag vet inte varför männen och pojkarna inte hade samma. Jag tror det var så på fler ställen, det var nog inte bara våran by.⁵³

Av intervjupersonernas berättelser framgår alltså att förhållnings-sättet till språkval och språkanvändning påverkades av aspekter som både hade med kön och med social klass att göra, och att dessa aspekter ofta samspelade.

⁴⁸ Hyltenstam och Salö, s. 78–80 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁴⁹ Elenius (b), s. 78 och Hyltenstam och Salö, s. 74–75 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁵⁰ Hyltenstam och Salö, s. 74 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁵¹ Intervju 95, se även intervju 43, 45, 66.

⁵² Intervju 139, se även intervju 73, 75, 143, 151, 153.

⁵³ Intervju 153.

Eleverna särbehandlades utifrån status och kunskaper i svenska

Vissa intervjupersoner berättar att lärare behandlade barn olika utifrån barnens kunskaper i svenska eller föräldrarnas sociala status. Barn som var släkt med lärare behandlades exempelvis bättre medan barn som var fattiga eller bodde på arbetsstuga behandlades sämre.⁵⁴ En man som gick i skolan på 1950-talet berättar att de som kunde svenska hade högre status i skolsalen.

En annan man född på 1950-talet berättar att lärarna också kunde säga att ”av er blir det ingenting” och favorisera särskilt flickor som var släkt med lärarna.⁵⁵

En man som inte kunde svenska när han började skolan på 1960-talet beskriver hur han, och hans kamrater som inte heller kunde svenska, blev sämre behandlade och att de andra barnen skrattade åt dem.⁵⁶

Några intervjupersoner berättar också om hur de har blivit illa behandlade av andra elever på grund av bristande kunskaper i svenska. En kvinna som inte kunde svenska när hon började skolan under 1960-talet, berättar att det inte var förbjudet att tala meänkieli i hennes skola, men att hon blev mobbad i flera år för att hon hade så svårt att lära sig svenska. Att hon bara talade meänkieli gjorde att hon stack ut:

Jag var lite annorlunda när jag bara pratade meänkieli.⁵⁷

Även i de intervjuer som Elenius genomfört framkommer att lärarna behandlade eleverna olika beroende på om de hade det bättre eller sämre ställt hemma, men klassfrågan var också knuten till språket.⁵⁸

I en av Elenius intervjuer berättar en kvinna född på 1930-talet:

De finare familjerna talade ju svenska. Annars var det bara kringresande gårdfarihandlare och liknande personer som inte kunde finska.⁵⁹

Av det samlade intervjumaterialet framkommer alltså att det från lärarnas håll förekom särbehandling av elever utifrån socioekonomiska faktorer, men att dessa också i en del fall kunde handla om vilket språk eleverna talade.

⁵⁴ Intervju 121, 129, 144.

⁵⁵ Intervju 38.

⁵⁶ Intervju 139.

⁵⁷ Intervju 59, se även intervju 142.

⁵⁸ Elenius (b), s. 50 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁵⁹ Elenius (b), s. 51 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Svårigheter med inläringen på grund av den helsvenska metoden

Att få skolundervisning på ett språk man inte fullt behärskar innebär inte bara att det blir svårare att inhämta kunskaperna i sig – det blir också svårare att uttrycka de kunskaper man redan har. Forskning har visat att det därför finns en stor risk att vissa elevers kunskaper bedöms som mer begränsade än vad de faktiskt är på grund av de språkliga hindren.⁶⁰

En del intervjupersoner som gick i skola på 1950- och 1960-talen berättar att de haft svårt att hänga med i skolan till följd av att svenska varit det enda undervisningsspråket.⁶¹ En man berättar att ”det tog sin tid” att lära sig svenska och beskriver det som ”lite halvtungt” och att ”man blir som en fisk på torra land” när man inte kan språket i skolan.⁶² En annan man som började skolan i början av 1960-talet hade svårt att lära sig läsa. Han beskriver det som att han fick en slags blockering och att all hans energi gick åt till att vara rädd för att läraren skulle be honom läsa högt inför klassen. Först senare insåg han att allt lärande blivit åsidosatt.⁶³

En annan man som också började skolan i början av 1960-talet berättar att han kände sig dummare än andra när han inte förstod svenska och att han blev tyst som ett resultat av det. När han senare började på gymnasiet upptäckte han till sin stora förvåning att det gick bra och att han fick toppbetyg. Mannen berättar att det kändes som att ingenting kunde stoppa honom när han förstod att han kunde.⁶⁴

En man född på 1930-talet beskriver att vissa kallades lata fast det inte handlade om deras inställning utan om att de inte kunde uttrycka sig på svenska. Han berättar att många hade det svårt på grund av språket.⁶⁵ Den helsvenska metoden kunde alltså resultera i att elever blev slagna för att de hade svårt att klara språkbytet.

⁶⁰ Hyltenstam och Salö, s. 78–79 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶¹ Intervju 20, 28, 47, 58, 73, 88, 101, 102, 114, 122.

⁶² Intervju 38.

⁶³ Intervju 139.

⁶⁴ Intervju 50.

⁶⁵ Intervju 144, se även intervju 136.

Undervisningsmetoden fick konsekvenser

Några intervjupersoner berättar att elever kunde placeras i hjälpklass för att lärarna trodde att de hade inlärningssvårigheter. De upplever att lärarna inte förstod att inlärningssvårigheterna hade med språket att göra.⁶⁶ I ett utlåtande till Skolöverstyrelsen 1938 ger en provinsialläkare i ett skoldistrikt i Övertorneå kommun råd om hur man ska ordna för elever med ”intelligensdefekt”. Rådet innefattar bl.a. att en lämplig lärare för dessa elever måste behärska finska.⁶⁷ Utifrån utlåtandet att döma verkar man alltså dra slutsatser om de finsktalande barnens intelligens utifrån vad som skulle kunna vara inlärningssvårigheter som uppkommit av språkliga skäl.

En man som började skolan i slutet av 1940-talet berättar att han tyckte att det var svårt att lära sig svenska, framför allt skriftligt, men att han hade bra minne och kunde komma ihåg mycket av det lärarinnan gick igenom muntligt på tavlan. Vid ett tillfälle när hans äldre bror lämnade in en uppsats hade lärarinnan sagt att uppsatsen var väldigt bra, med undantag för stavningen. Mannen berättade om händelsen för en skolinspektör som svarade att ”det ska du veta att det är var tionde pojke i Tornedalen som har de här problemen med stavning, så det är ingenting som du behöver hänga upp dig på – det är så det är”. Mannen reflekterar i sammanhanget över konsekvenserna av det han kallar språkförtrycket:

Tvåspråkigheten och tvånget till svenska har gjort att många begåvade ungdomar har stoppats på grund av detta. Han tror att många och främst pojkar led av en slags pedagogisk dyslexi till följd av att inte ha fått använda sitt modersmål i skolan.⁶⁸

En kvinna född på 1960-talet berättar att hennes föräldrar ansträngde sig för att använda svenska med henne trots att de inte helt behärskade språket, för att de ville sina barns bästa. Hon berättar att hon stammade när hon var yngre och har tänkt att det kan ha med osäkerheten kring språk och identitet att göra. Hennes språkliga oförmågor uppmärksammades i skolan:

⁶⁶ Intervju 1, 8, 55, 152.

⁶⁷ *Till Skolöverstyrelsen i Hietaniemi skoldistrikt*, Övertorneå 29 november 1938, Skolstyrelsen, handlingar till Kungliga Skolstyrelsen, Hietaniemi kommunarkiv.

⁶⁸ Intervju 75.

Mamma och pappa hade jättesvårt att skilja på ”han” och ”hon”. När jag också har gått i skolan har en del lärare frågat: ”din ordföljd den är lite... har du någon indisk bakgrund?”⁶⁹

En man som började skolan i början av 1940-talet och som upplevde det svårt med övergången till svenska, sammanfattar sin skolgång på följande sätt:

Att det blivit folk av oss är en gåta. Visst har jag ännu svårigheter när jag ska skriva något. Är man ordblind och aldrig har fått hjälp att skriva rätt så är det ju svårt. Men jag har klarat mig hyfsat.⁷⁰

Från intervjupersoners berättelser är det tydligt att kravet på svenska i skolan i många fall bidrog till att finsk- och meänkielitalande elever upplevde svårigheter i undervisningen på olika sätt, både socialt men också när det gäller kunskapsinhämtning och självkänsla. I flera fall framkommer att den dåliga självkänslan internaliserades, dvs. att eleverna själva trodde att de var dåliga i skolan, trots att deras problem troligtvis var kopplade till den helsvenska metoden. Av intervjupersonernas berättelser att döma verkar särskilt pojarna ha farit illa i det hänseendet.

Föräldrarnas olika reaktion på bestraffningar

Utifrån intervjuerna går det inte att säga något entydigt om hur vanligt det var att barnen berättade för sina föräldrar om det som hände i skolan. Därför är det svårt att veta vad föräldrarna tyckte om bestraffningar och språkförbud. Vissa berättar att det inte väckte uppseende hemma om man berättade att man blivit slagen i skolan eftersom det på den tiden var vanligt att barn fick stryk.⁷¹ Barnaga blev förbjudet i skolan 1958, och i hemmet 1979. Långt innan dess hade barnaga dock börjat ifrågasättas, vilket delvis kan ses som en följd av att staten successivt fick ett ökat ansvar att skydda barn från fysiskt och psykiskt våld.⁷²

⁶⁹ Intervju 34.

⁷⁰ Intervju 1.

⁷¹ Intervju 38.

⁷² Sandin, Sköld och Schiratzki 2022, *Var går gränsen för statens ansvar? Upprättelseprocessen för den som vanvårdats i samhällsvård ur ett historiskt perspektiv på normalitet, åga och barns rättigheter*, s. 350.

En man som gick i skolan på 1960-talet – när alla förbud mot att tala meänkieli skulle ha upphävts – berättar att hans föräldrar svurit och uttryckt skam över honom när de fått reda på att han talat meänkieli i skolan. Läraren noterade detta i en röd bok som han behövde visa för föräldrarna.⁷³

Det finns intervjupersoner som uppgett att föräldrarna ifrågasatt bestraffningar. En man som gick i skolan på 1960-talet berättar att han blev slagen över fingrarna med en pekpinne som var tjock och fyrkantig och att fingrarna blev alldeles blåa. När hans pappa fick se det gick han till läraren och talade om att denne skulle åka ut ur huset han bodde i om bestraffningen upprepades. Det kändes bra att pappan förstod och försvarade honom, berättar mannen.⁷⁴ En annan man berättar att hans bror fått en örfil i skolan och att deras pappa då gick till skolan och sade till läraren: ”Min son har du rört för sista gången”. Ytterligare en man som började skolan i slutet av 1940-talet berättar att hans kompis mamma blev ”fly förbannad” när hon fick höra att de blivit slagna. Mamman begav sig till lärarbostaden och sade:

Sie olet lyöny [nimi] ja [nimi]. Net oon niin siivot pojat. Ja jos [mieheni] olis ollu kotona niin opettaja olisit saanu sölkhään. [Mieheni] olis tullu ja pieksäny sinua.

Du har slagit [namn] och [namn]. De är snälla pojkar. Och om [min man] hade varit hemma hade du fått på pälsen. [Min man] skulle ha kommit och spöat upp dig.⁷⁵

Även om det inte var ovanligt med fysiska bestraffningar i klassrummet vittnar intervjupersonernas berättelser alltså om att det också fanns föräldrar som sade ifrån när det gäller bestraffningar och språkförbud.

7.2 Försvenskning och fostran i arbetsstuga

Följande avsnitt innehåller dels en kortfattad historisk genomgång av arbetsstugorna i den tornedalska kontexten samt dess roll i försvenskningsprocessen, dels en redogörelse för de berättelser som handlar om erfarenheter av att vara placerad på arbetsstuga.

⁷³ Intervju 139.

⁷⁴ Intervju 38, se även intervju 54, 62, 97.

⁷⁵ Intervju 43.

7.2.1 Arbetsstugorna i Tornedalen

Hungersnöd som grund för att arbetsstugorna inrättades

De första arbetsstugorna i Norrbotten inrättades 1903 efter den svåra vintern året innan med hungersnöd som följd.⁷⁶ Förebilderna fanns i de arbetsstugor som öppnades i slutet av 1800-talet i Stockholm. Till dessa stugor kom barnen efter skolan för att utföra enkla handarbeten och i utbyte få ett mål mat. Syftet var både att motarbeta fattigdom och att fostra barnen.

På grund av att man väntade sig hungersnöd i norra Sverige bekostade Anna Hierta Retzius⁷⁷, som grundat den första arbetsstugan i Stockholm, en resa för att undersöka situationen i norr. Carl Svedelius, lektor och ordförande i stadsfullmäktige i Luleå, genomförde resan 1902. Arbetsstugor etablerades sedan i de kommuner där intresse fanns.⁷⁸ Trots att nödåret inte blev så allvarligt som man först trott, valde man att inrätta åtta arbetsstugor i kyrkbyarna Arvidsjaur, Arjeplog, Gällivare, Jokkmokk, Korpilombolo, Pajala, Pello och Tärändö.⁷⁹ Senare, under 1920- och 1930-talen, inrättades fler arbetsstugor som placerades i de finsktalande områdena.⁸⁰

Centralstyrelsen för Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bildades 1903, med säte i Luleå. I styrelsen satt bland andra Carl Svedelius, biskopen i Luleå stift⁸¹ samt länets landshövding. Luleå kommun stod för en del av kostnaden för arbetsstugorna genom att bistå med lokaler och viss personal. Julia Svedelius, gift med Carl Svedelius, agerade under lång tid språkrör för arbetsstugorna och samlade in medel från donatorer i södra Sverige.

⁷⁶ Nilsson Ranta, *Assimilering, bildning, fostran – en kunskapsöversikt rörande forskningen om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen*, s. 1 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁷ Anna Hierta Retzius var gift med professor Gustaf Retzius som var involverad i rasbiologiska studier under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Hierta Retzius tycks dock inte ha varit engagerad i detta utan hennes engagemang för arbetsstugorna förefaller ha handlat om ett socialt engagemang. Se Nilsson Ranta, s. 6 (fotnot 14) och Ojala, s. 10, *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁸ Nilsson Ranta, s. 7–8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁹ Några av arbetsstugorna flyttades senare, t.ex. arbetsstugan i Gällivare som flyttades till Nattavaara. Se Nilsson Ranta, s. 7 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁰ Nilsson Ranta, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. Några av arbetsstugorna (Arvidsjaur, Arjeplog och Jokkmokk) var placerade i samisktalande områden.

⁸¹ Detta gällde från och med 1904, när Luleå stift inrättades. Förste biskop i Luleå stift var Olof Bergqvist, som hade befattningen under perioden 1904–1937.

En annan person som fick stor betydelse för arbetsstugorna var Albert Carlgren, stiftsnotarie i Luleå stift. Från start skötte han den administrativa och praktiska driften av arbetsstugorna, under ledning av biskop Bergqvist. Det dagliga arbetet i arbetsstugorna sköttes av föreståndarinnorna, och Carlgren var ofta den som hade direkt kontakt med dem och fattade beslut om situationer som kunde uppstå i stugorna.

Arbetsstugorna i norr var slutna miljöer

Enligt det reglemente som formulerades av stiftelsen skulle barn som levde under fattiga förhållanden eller hade långa avstånd till skolan få gå i arbetsstuga, där de fick mat, sovplats och arbete. Arbetsstugorna i Norrbotten var alltså internat, till skillnad från arbetsstugorna i städer i andra delar av landet. Barnen bodde i arbetsstugorna i Norrbotten under långa perioder och fick endast åka hem i samband med skollov.

En annan skillnad jämfört med arbetsstugor i andra delar av Sverige var att arbetsstugorna i Norrbotten kom att fungera som en del i försvenskningen genom att barnen fostrades i svenskt språk och svensk kultur. I arbetsstugorna rådde dygnet runt ett strikt förbud att tala meänkieli och finska.⁸² Eftersom barnen tillbringade all sin tid i stugorna, både skoltid och fritid, blev arbetsstugorna slutna miljöer där få andra vuxna, utöver föreståndarinnan, hade insyn i den dagliga verksamheten.⁸³ Lars Elenius skriver: ”Arbetsstugorna hjälpte till att lindra nöden i Tornedalen men i praktiken fungerade de också som sociala och nationalistiska korrektionsanstalter för en oönskad minoritet i den svenska nationalstaten”.⁸⁴

Totalt fanns 21 arbetsstugor i Norrbotten, framför allt i Tornedalen. Barn antogs till arbetsstugorna från sju års ålder. Enligt forskningsuppgifter har totalt 5 500 barn vistats i arbetsstugorna.⁸⁵

⁸² Slunga 2000, *Arbetsstugorna i Norra Sverige – ett filantropiskt företag i skolans tjänst*, s. 44.

⁸³ Hyltenstam och Salö, s. 25, Nilsson Ranta, s. 11 och Elenius (b), s. 18 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁴ Elenius (b), s. 6 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁵ Lindskog 2010, *Snölandets fattiga ungdom till hjälp: om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933*, s. 9.

Figur 7.1 Arbetsstugornas placering i Norrbotten

Källa: Samuel Svärd.

Barnen skulle fostras in i den svenska nationalstaten

Som nämns ovan var det officiella skälet till att barn placerades på arbetsstuga under 1900-talet fattigdom och/eller långa avstånd till skolan. För de utsatta barnen skulle arbetsstugan vara en plats där de fick mat och husrum men det fanns också ett fostrande mål med placeringen: barnen skulle lära sig att utföra vissa sysslor och följa regler, samt lära sig att tala svenska.⁸⁶

Den nationalistiska fostran var från början alltså inte den mest dominerande målsättningen för arbetsstugorna, men betoningen på den nationalistiska fostran av barnen som svenska medborgare kom att förstärkas från 1910-talet.⁸⁷ De ideal som låg till grund för barnens fostran var tätt sammankopplade med idén om svenskhet. Arbetsstugorna skulle, i kontrast till barnens hemmiljö, stå för ”kulturell förfining”,⁸⁸ vilket inte bara innebar att de skulle tala svenska utan också ta till sig svensk kultur.

Säkerhetspolitiska hänsynstaganden hade också betydelse för tendensen att betona det svenska. Rädslan för att de som bodde i minoritetsområdet skulle känna mer samhörighet med Finland och finskt språk och finsk kultur än med det svenska spelade in. Utöver detta såg man med oro på Rysslands ambitioner att expandera västerut, och hur detta i så fall skulle påverka Sverige.⁸⁹

Styret över arbetsstugorna

Stiftelsen och arbetsstugorna blev tidigt beroende av statliga medel. Kyrkans roll blev också betydande, bl.a. genom att prästen var delaktig i flera av de organ som styrde arbetsstugorna. Lokalkommittéer knutna till arbetsstugorna valde ut lämpliga barn till arbetsstugan. Dessa kommittéer var enväldiga när det gällde intagningen och bestod ofta av samma personer som också satt i skolrådet och fattigvårdsnämnden. Kyrkoherden var alltid ordförande i fattigvårdsnämnden.

Regelstyrningen utarbetades på central nivå. Arbetsstugan leddes vanligtvis av en föreståndarinna och en biträdande föreståndarinna. Det krävdes fram till 1930-talet ingen särskild utbildning för det yrket.

⁸⁶ Nilsson Ranta, s. 8–9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁷ Elenius 2001, s. 223–224.

⁸⁸ Nilsson Ranta, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁹ Nilsson Ranta, s. 7 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Kommunerna bidrog med exempelvis finansiering, tillhandahållande av byggnader och ved.⁹⁰ Efterhand tog kommunerna över driften och arbetsstugorna började kallas skolhem.

Placering på arbetsstuga

Enligt regelverket från 1903 var det ”socknens fattigaste och mest vanvårdade samt i moraliskt afseende mest försummade barn”⁹¹ som skulle få plats i stugorna. Det är dock oklart i vilken mån man höll sig till den principen. Arbetsstugornas syfte och kriterierna för vilka som skulle erbjudas plats verkar ha skiftat mellan stugorna i olika kommuner och över tid.

Under 1920- och 1930-talen kom mer precisa antagningskriterier: längden på barnets skolväg, graden av fattigdom, vanvård i hemmet eller andra orsaker till att barnets skolgång försumrades. Barnets placering i arbetsstugan var ett erbjudande men kunde ändå uppfattas som ett tvång eftersom föräldrarna i många fall inte kunde ordna skolgången på annat sätt.⁹² Hur arbetsstugornas verksamhet uppfattades ur föräldrarnas synvinkel är dock ännu inte så väl undersökt.⁹³

Av intervjuerna verkar det i många fall ha handlat om att en del byar inte hade skola, och att arbetsstugan var det alternativ som stod till buds. Av arkivdokument framgår dock att det fanns olika anledningar till att föräldrarna ansökte om plats i arbetsstuga. Ibland fick barnen inte plats på den arbetsstuga som geografiskt sett låg närmast.⁹⁴

Orsakerna till placeringen på arbetsstuga verkade alltså ha varierat, det handlade i en del fall om vilka förutsättningar som fanns i hemmet men kunde också handla om att det inte fanns någon skola i hembyn.

⁹⁰ Nilsson Ranta, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Lindskog 2010, s. 9.

⁹¹ Nilsson Ranta, s. 10 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹² Nilsson Ranta, s. 10 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹³ Nilsson Ranta, s. 22 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹⁴ Exempelvis en skrivelse från Skolstyrelsen till föräldrar, daterad 19 maj 1949, som meddelar att sonen inte får plats i den arbetsstuga de ansökt om, med motiveringen att kvoten av pojkar redan är fylld eftersom 25 av de 41 barnen är pojkar. Barnet erbjuds i stället plats i en närliggande arbetsstuga, Dokument från Övertorneå kommunarkiv, diverse utgående handlingar 1932–1950.

Arbetsstugornas vardag och föreståndarinnans roll

Föreståndarinnorna hade ansvar för den dagliga verksamheten i arbetsstugorna. Under de första åren var anställningskraven ganska informella. Helst skulle föreståndarinnan vara småskollärare, men eftersom det rådde brist på den yrkesgruppen bortsåg man ibland från kravet.

Kraven på formell utbildning blev dock högre med tiden, och på 1930-talet skulle man, utöver småskollärexamen eller realskoleexamen, gärna ha genomgått kurser i matlagning, hushållsekonomi, sjukvård, barnpsykologi eller liknande.⁹⁵ På så sätt följde kraven på föreståndarinnorna den professionalisering av barnavårdande verksamhet som skedde under 1930-talet.⁹⁶

På varje arbetsstuga fanns 30–40 barn som föreståndarinnan hade ansvar för. Vardagen i arbetsstugan präglades av fasta rutiner, där dagsverken liksom skolarbetet utfördes på regelbundna tider. Pojkarnas arbete kunde t.ex. bestå i borstbindning och hämtning av ved och vatten, medan flickorna städade och lagade mat. På söndagarna var det oftast bättre mat och mer fritid, men obligatorisk söndagsskola och gudstjänst i kyrkan var vanligt. Det fanns alltså även en religiös aspekt av arbetsstugans fostran.

Ibland besökte lokalstyrelsens medlemmar arbetsstugorna för att se att de sköttes på förväntat sätt. Om föreståndarinnan inte skötte sitt uppdrag kunde ordföranden i lokalstyrelsen agera. Som tidigare nämnts var arbetsstugorna i övrigt slutna miljöer. Graden av kontakt med det omgivande samhället varierade och berodde på föreståndarinnans och lokalkommitténs inställning.

Under 1920-talet tilläts föreståndarinnorna delta i lokalkommitteernas möten, och därmed gavs visst inflytande över verksamheten, vilket tyder på att föreståndarinnans ställning steg över tid.

”De få växa upp nästan som vildar”

Centralstiftelsen för Norrbottens läns arbetsstugor publicerade årsberättelser som gav en bild av verksamheten i arbetsstugorna. Förutom ekonomiska redovisningar innehåller årsberättelserna redogörelser för arbetsstugornas vardag. I dessa berättelser skildras arbetsstugebarnen

⁹⁵ Nilsson Ranta, s. 10–11 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹⁶ Nilsson Ranta, s. 11 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

återkommande som underutvecklade och förvildade, i stort behov av arbetsstugans vård och fostran.

Sådana beskrivningar kan ses som en sorts reklam för verksamheten – man ville visa på arbetsstugornas nytta och därigenom motivera fortsatta donationer från privata givare samt att verksamheten skulle få kommunala och statliga medel. Det finns många exempel på nedvärderande beskrivningar av barnen, deras hemmiljöer och minoritetsområdet generellt. Beskrivningar bär tydliga spår av kolonialistiska tongångar. I inledningsskriften till årsberättelsen för arbetsstugorna 1909/1910 beskrivs behovet av arbetsstugorna på följande sätt:

Lifsvillkoren äro i allmänhet hårda häruppe och brödet mycket ofta knappt om vintern, låt vara att detta i mångt och mycket mera härrör sig af brist på företagsamhet, förvärfskunnighet och förutseende än på naturens egen njugghet. I hundraden af i ödebygd undangömda hem taga eländet, trångboddheten och smutsen gripande yttringar, hvilka nog ingen utomstående rätt känner till i hela deras omfattning. Då sålunda behovet av arbetsstugorna visade sig konstant och människornas offervillighet icke svek, anordnades de såsom bestående. På samma gång utvidgades uppgiften och inriktades verksamheten direkt på folkuppfostran: att af obygdernas bleka, andligen som kroppsligen undernärda ungdom skapa ett lifskraftigt, arbetsdugligt, kunnigt och sederent släkte, mäktigt att efter utträdet i lifvet med friska, starka tag gripa sig an med sin egen och därmed äfven den försummade hembygdens fortkomst.⁹⁷

Texten illustreras av tre foton på barn som ska belysa ett slags ”före och efter” placering på arbetsstuga. I inledningen finns ett foto av en anonym pojke klädd i slitna och något för stora kläder samt traditionella näbbskor. Texten under fotot lyder ”Vid intagningen”. I slutet av texten finns två foton på en pojke och en flicka. De är prydligt uppklädda i kavaj respektive långkjol och blus, och under bildtexten står det ”Arbetsstugubarn efter ett par års vistelse i anstalten”. Det är tydligt hur man tänkte sig omstöpningen av barnen till ordningssamma, moderna svenskar.⁹⁸ Det faktum att barnens namn inte nämns förstärker bilden av synen på barnen som projekt för försvenskningen, snarare än som individer.

I årsberättelsen för åren 1907/1908 citeras en lärare vid folkskolan i Pello om arbetsstugans inverkan på barnen:

⁹⁷ Centralkommittén för Norrbottens läns arbetsstugor, *Årsbok för arbetsstugorna 1909–1910*, s. 2–3.

⁹⁸ Nilsson Ranta, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Då barnen bli intagna i arbetsstugan, äro de i allmänhet bleka och magra. Det ligger ett sjukligt och lidande drag öfver dem. De äro ej heller på långt när så lifliga, som jämnåriga barn, uppväxta under vanliga förhållanden brukar vara. Orsaken till detta är helt naturligt att söka i hemmen. Tillgången på föda i dessa är på grund af dåliga förtjänster och liten omtanke att sköta om det lilla ytterst ringa. Därtill kommer, att den knappa näringen är mycket enformig och ofta ersättes med saker som mera skada än gagna. Så är framför allt fallet i de hem, som sakna kreatur. I dessa ersättes mjölken och till och med dessa trakters vanligaste maträtt ”pimä” (surmjölk) med det fördärfliga kaffet. Sedan barnen kommit till arbetsstugan, kan man redan efter en jämföreslevis kort period lägga märke till, huru de förändras. Den gulbleka, sjuka hyn försvinner så småningom och ersättes af en friskare färg ... Äfven i moraliskt afseende kvarlämna arbetsstugan intryck, som sent om ens någonsin utplånas. Detta är också nödvändigt, ty härutinnan fela hemmen alltför mycket. Då tillfälle gifves, skyr hvarken far eller mor spritdrycker. Pipan användes också nästan utan undantag af båda två. Samtalet i hemmet är rått och ohyfsadt och kryddas oupphörligt af svordomar och oanständiga uttryck. Hela familjen som bebor ett litet kyffe till rum (pörtet), där luften nästan ständigt är skämd, och renligheten lämnar allt öfrigt att önska. Det är gifvet, att man ej kan fordra mycket af barn, som uppfostas i en sådan omgivning. De få växa upp nästan som vildar. Ingenting få de lära sig att göra, och, då de äro ute, frågar ingen hvarmed de sysselsätter sig. I arbetsstugan äro förhållandena gifvetvis helt annorlunda. Där måste barnen dagligen och stundligen vänja sig vid att iakttaga ordning och renlighet.⁹⁹

Beskrivningarna, såsom i exemplet ovan, innefattar alltså inte bara en bild av barnen som materiellt fattiga, utan också som ”andligen undernärda”. Materiella omständigheter som fattigdom och trångboddhet knyts här nästan omärkbart samman med personliga egenskaper som ”initiativlöshet” och ”brist på förvärvskunnighet” samt synnerligen föraktfulla bedömningar av barnens föräldrar och uppväxtmiljöer som enligt lärarens beskrivning inte har förmågan att erbjuda barnen någonting värdefullt.

Hur barnen var klädda och i övrigt tedde sig kunde vara viktigt för arbetsstugans fortsatta existens. Arbetsstugorna granskades utifrån ett protokoll där verksamhetens framgång bedömdes utifrån hur väl barnen uppfyllde vissa kriterier. Klädsel, hållning och välvärdade frisyrier var i detta sammanhang viktiga måttstockar. Ett av kriterierna var ”svenskhet” vilket var en sammanfattande term som inrymde de övriga punkterna. En svensk arbetade hårt och utan knot, var ren och

⁹⁹ Centralkommittén för Norrbottens läns arbetsstugor, *Årsbok för arbetsstugorna 1907–1908*, s. 7–8.

välklädd, behärskade det svenska språket samt firade svenska högtidsdagar.¹⁰⁰

7.2.2 Erfarenheter från arbetsstuga

Placering på arbetsstuga

Några intervjupersoner resonerar om hur det kom sig att de själva eller en anhörig hamnat på arbetsstuga. Flera intervjupersoner säger att de inte vet orsaken till att de placerades där. En del har uppgett att det skedde på grund av det långa avståndet till skolan, bristen på vägar och kommunikationer och/eller fattigdom, vilket stämmer överens med vilka barn som skulle placeras på arbetsstuga enligt regelverket.¹⁰¹

Hur föräldrarna upplevde att barnen skickades till arbetsstugan är inte så väl undersökt. Det fanns föräldrar som motsatte sig att barnen skulle till arbetsstugan, men det fanns också de som var positivt inställda. I de fall det kom kritik från föräldrarna rörde det sällan språkfrågan utan oftare förflyttningen av barnet från hemmet, nedläggningen av den lokala skolan eller risker för att barnet kunde fara illa på arbetsstugan.¹⁰²

Ibland skickades hela syskonskaror till arbetsstuga och ibland bara vissa av syskonen. Det tycks till viss del ha varit ålders- och genusrelaterat. Ibland fick flickorna stanna hemma för att de behövde ta hand om yngre syskon och ibland fick pojkarna stanna hemma för att de behövdes på gården.¹⁰³ Det förekommer också berättelser om barn som hamnade på arbetsstuga för att de hade förlorat en eller båda föräldrarna.¹⁰⁴ En kvinna född på 1940-talet berättar att hon inte känner till orsaken till att hon själv placerades där men att flera andra barn på arbetsstugan var där för att det fanns missbruk i familjen.¹⁰⁵

I några intervjuer berättas att det fanns en närliggande folkskola i grannbyn som barnen inte tilläts gå i eftersom den tillhörde en annan kommun. I stället placerades de i en arbetsstuga längre bort.¹⁰⁶ Andra intervjupersoner anger att de eller deras släkting hamnat på arbets-

¹⁰⁰ Nilsson Ranta, s. 13 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰¹ Intervju 3, 15, 77, 97, 113, 97, 138.

¹⁰² Nilsson Ranta, s. 22 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰³ Intervju 97, 139.

¹⁰⁴ Intervju 1, 26, 136.

¹⁰⁵ Intervju 115.

¹⁰⁶ Intervju 3, 101.

stuga som del av försvenskningen av bygden och med målet att lära sig svenska i stället för meänkieli eller finska.¹⁰⁷

Även om placering endast i syfte att lära barnen svenska inte har direkt stöd i de dåtida regelverken för arbetsstugorna, finns det goda skäl att tro att det var så. Tidsandan var nationalistisk och det förekom nedvärderande attityder mot befolkningen i minoritetsområdet, bl.a. utifrån rasbiologiska föreställningar. Arbetsstugorna hade ett fostrande mål genom exempelvis förbud mot att använda minoritetsspråket.¹⁰⁸ Med tiden blev det nationalistiska inslaget tydligare i regelverket för arbetsstugorna, och det skedde en förskjutning i språkfrågan. Uppfattningen var att barnen snabbare skulle lära sig svenska om de kände ett starkt språktvång, och om föreståndarinnorna inte kunde finska.¹⁰⁹

En kvinna född på 1950-talet vars förälder varit på arbetsstuga kallar arbetsstugan för ”dåtidens socialbidrag” men säger också att bygden skulle försvenskas. Det skedde på flera ställen som del av försvenskningsspolitiken, menar hon.¹¹⁰ En man född på 1950-talet, vars pappa varit på arbetsstuga, uppfattar att man ”våldförde” sig på språket och kulturen i Tornedalen:

Det var ju en medveten strategi att försvenska, och då använde man det här som ett utav verktygen – med arbetsstugor.¹¹¹

En kvinna född på 1940-talet får en direkt fråga från den som intervjuar henne om varför hon och syskonen placerades på arbetsstuga:

Hon har funderat på varför hon och hennes syskon var på arbetsstugan. Men det var dåvarande barnvårdsnämnden som nog hade bestämt det då de var så många syskon. De fick höra att de var ”fattiglappar” och därför fick de stryk också. Hennes far hade sagt att ”slås ni på arbetsstugan så får ni mer stryk när ni kommer hem” så de vågade inte slås tillbaka. Hennes pappa var väldigt sträng som hon tror att beror på att de var nio syskon att hålla reda på.¹¹²

Vissa intervjupersoner vittnar alltså om att de upplever att barn placerades i arbetsstugorna i försvenskningssyfte. I övrigt framkommer det inte så ofta i intervjuerna att intervjupersonerna funderat på orsakerna till att de själva, deras syskon eller föräldrar placerats på arbetsstuga.

¹⁰⁷ Intervju 9, 71, 97, 107, 115.

¹⁰⁸ Nilsson Ranta, s. 11 och 18 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰⁹ Elenius 2001, s. 223–224.

¹¹⁰ Intervju 97.

¹¹¹ Intervju 142.

¹¹² Intervju 17.

Olika upplevelser av personalen på arbetsstugan

Det var vanligt att föreståndarinnorna kom från andra orter i Sverige och inte behärskade meänkieli eller finska.

Flera beskriver mycket stränga föreståndarinnor som kunde slå barnen som bestraffning för att de pratat meänkieli eller finska.¹¹³

Om någon ertappades med att ha talat finska så väntade förhör och björkris. ... Kyllä sielä oli kojijurisut hinnoissa [sv. Det var verkligen efterfrågan på björkris].¹¹⁴

En man som var i arbetsstuga på 1950-talet beskriver att föreståndarinnorna kunde bete sig så eftersom de var ”högre än andra” och att det inte var någon idé att skvallra om att man blev slagen för att man då ”kunde få mer”. Han förklarar dock att förhållandena ändrades när det kom yngre föreståndarinnor:

Skillnaden var som mellan natt och dag ... de var så fina föreståndare den sista tiden.¹¹⁵

En annan man född på 1940-talet berättar att det fanns bra saker med arbetsstugan, men att han kommer ihåg de tråkiga incidenterna (meänkieli: huonot sattumat). Han tycker att idén var god och att det hade varit omöjligt med skolor i alla mindre byar, men att det var fel personer som arbetade på arbetsstugorna. När de gamla föreståndarinnorna ersattes av yngre ändrades emellertid mycket eftersom de hade en annan uppfattning om barn.¹¹⁶ Ytterligare en man som beskriver arbetsstugan som ”ett helvete” säger att när de fick en ny föreståndarinna såg hon till att de gamla tanterna inte agade barnen mer.¹¹⁷

En kvinna född på 1950-talet berättar att hennes svärfar sagt att man inte kan skylla på föreståndarinnorna (meänkieli: emänäät) eftersom de hade så mycket arbete. De hade hand om ett så stort antal barn och arbetade dygnet runt. När barnen inte var lydiga, svek nerverna och de började slå dem.¹¹⁸

Erfarenheterna av föreståndarinnornas beteende och omsorg verkar, av intervjupersonernas berättelser att döma, ha varierat. Överlag verkar föreståndarinnorna ha blivit mindre stränga med tiden, i

¹¹³ Intervju 1, 3, 17, 48, 65, 77, 82, 101, 104, 129, 134, 144.

¹¹⁴ Intervju 8.

¹¹⁵ Intervju 101, se även intervju 77.

¹¹⁶ Intervju 65.

¹¹⁷ Intervju 144.

¹¹⁸ Intervju 134.

takt med att yrkeskåren följde modernare ideal när det gäller barn-uppfostran.¹¹⁹

Att både barnen och föreståndarinnan hamnade i en utsatt position i arbetsstugorna på grund av isolering framgår av dokumentation från arbetsstugorna. Författaren Gerda Helena Lindskog beskriver i en skildring av arbetsstugornas vardag en händelse som inträffade i arbetsstugan i Arvidjour 1923. Vid tidpunkten hade flera barn insjuknat i en för den tiden okänd sjukdom. Genom ryktesspridning uppstod misstankar om att det kunde röra sig om en venerisk sjukdom, vilket i sin tur ledde till att föreståndarinnan blev misstänkt för att ha ”bedrivit otukt” med barnen på arbetsstugan. Händelsen uppmärksammades i tidningen och omtalades som en skandal. Föreståndarinnan dömdes till två månaders fängelse, trots att någon felaktighet i tjänsten inte kunde påvisas. Det visade sig också i efterhand att sjukdomen som barnen fick på arbetsstugan inte var venerisk.¹²⁰

Arkivmaterial visar också på exempel där föräldrar agerat när de ansett att föreståndarinnor agerat felaktigt mot deras barn. I ett fall skickade en pappa till ett barn på Matarengi skolhem en skrivelse till Övertorneå folkskolestyrelse där han skrev att föreståndarinnan ”i oförstånd ha agat” hans son.¹²¹ I ett annat fall framkommer att föräldrarna till ett barn på Hietaniemi arbetsstuga 1954 anmält både föreståndarinnan och ordföranden i kommunens barnavårdsnämnd för ”otukt”.¹²² Det sistnämnda ärendet avskrevs dock. Vad som låg bakom dessa ärenden och huruvida föreståndarinnorna var skyldiga till det de anklagades för går inte att utifrån dokumentationen avgöra i efterhand.

”En grå armé”¹²³ – om arbetsstugebarnens kläder och sysslor

Vid ankomsten till arbetsstugan beskriver många intervjupersoner att de fick sätta på sig särskilda kläder. Det varierar hur olika personer upplevde detta. En man som gick på arbetsstuga på 1950-talet säger: ”våra egna kläder skulle vi genast lägga undan och i stället gå i deras trasor, hemska trasor” (meänkieli: kauheat traasuvaatheet).¹²⁴

¹¹⁹ Nilsson Ranta, s. 11 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹²⁰ Lindskog 2010, s. 239–257.

¹²¹ *Utdrag från protokoll fört vid Övertorneå folkskolestyrelsens sammanträde 16 juni 1938*, Skolestyrelsen, diverse utgående skrivelser 1932–1950, Övertorneå kommunarkiv.

¹²² *Avskrift*, Landsfogden i Norrbottens län. Luleå 5 februari 1954 samt *Beslut, avskrift*. Landsfogden i Norrbottens län, Hietaniemi kommunarkiv.

¹²³ Beskrivningen av arbetsstugebarnen som en ”grå armé” är hämtad från Intervju 42.

¹²⁴ Intervju 129.

En annan man som gick i arbetsstuga vid samma tid beskriver att materialet i byxorna de fick ha på sig skrapade så att skinnet kunde börja blöda. Mannen berättar att de på arbetsstugan sågs som fattiga, och så fort barnen i byn gjorde hyss var det barnen på arbetsstugan som fick stryk.¹²⁵

Flera som varit i arbetsstuga beskriver ett utanförskap i relation till andra barn. Det märktes vilka barn som kom från arbetsstugan och i vissa fall förbjöds de att umgås med de andra barnen.¹²⁶ En man född på 1940-talet berättar att de på grund av kläderna kunde bli kallade ”vellitupalaisia” (sv. vällingstugufolk) eller ”puurotupalaisia” (sv. grötstugufolk). Han berättar att de fick börja arbeta från barnsben, de äldre pojkarna högg ved medan flickorna hade hushållssysslor.¹²⁷

En kvinna född på 1930-talet beskriver att hon fick städa och skura trappor och golv i arbetsstugan. Hon berättar att hon tyckte det var hemskt att se sin syster som bara var 7 år försöka skura en hög trappa, hon kunde inte vrida av trasan. Hon säger också att flickorna skulle ”klippa toapapper från tidningar och kartonger” och hjälpa till i köket och duka undan. Även att stoppa strumpor lärde de sig vilket hon haft glädje av.¹²⁸

Hemlängtan och separationsångest

Det finns återkommande berättelser om intervjupersoner som hade ”ständig hemlängtan” upplevt sig ”bortlämnade” på arbetsstugan som barn, vilket varit traumatiskt även om de blev välbehandlade eller om föreståndarinnorna var snälla på arbetsstugan.¹²⁹ Flera beskriver känslan av att ryckas bort från den tillvaro man känner till i familjen och i hembyn. Många intervjupersoner berättar till och med om barn som rymt från arbetsstugorna.¹³⁰

En kvinna beskriver hur vägen hem från arbetsstugan under skolloven tycktes lång, medan vägen tillbaka till arbetsstugan efter lovets slut kändes alltför kort.¹³¹ En man beskriver hemresorna under jullovet, påsklovet och sommarlovet som en stark och glädjefylld upplevelse:

¹²⁵ Intervju 144.

¹²⁶ Intervju 1, 16, 17, 32, 41, 64, 76, 77, 93, 97.

¹²⁷ Intervju 101.

¹²⁸ Intervju 44.

¹²⁹ Intervju 16, 41, 52, 60, 77, 82, 101, 115, 117, 137, 139.

¹³⁰ Intervju 16, 60, 77, 115.

¹³¹ Intervju 82.

Hemresa blev det bara till jullovet, påsklovet och sommarlovet. ... Han berättar om känslan han fick när han närmade sig hemgården. Om hur hans mor omslöt honom och skojade med honom: ”Jaha, du har blivit utsläppt nu”. ... Han berättar också om hur fantastiskt brödet, rieskan och renköttet smakade där hemma. Om hemkomsten var en stark och glädjefylld upplevelse så var det en desto större pina att återvända till arbetsstugan. Det var hemskt att lämna mamma. Det var jobbigt, sorgligt.¹³²

En kvinna född på 1940-talet minns utsattheten i att vara tvungen att skiljas från hemmet, och att hon grät på söndagskvällar och sommarlov under flera år:

Det hette skolhem men det var inget hem – hemma var ju i byn – utan man var ett av många barn och föräldrakärleken fanns inte utan man blev omhändertagen. Vi hade ett bra hem med bra föräldrar och var inte vanartiga på något sätt men så kommer man dit och blir en i mängden och ingen särskild och föräldrakärleken är någon annanstans.¹³³

En man, också han född på 1940-talet, beskriver lättnaden när han åkte hem över loven och slapp tänka sig för när det gällde att tala meänkieli.

Han säger att det var en glad känsla – en känsla av frihet – när man fick åka hem på lov. Man behövde inte se sig om över axeln, om någon hörde vad man sade.¹³⁴

En man född på 1930-talet minns också känslan av att återvända till hemmet vid jul, efter en termin borta:

Kyllä s’oli niinku taivas oli aukenu ko pääsi kotia. Sitä alku tuntemhaan ette oli niinku ihminen ja oli ihmisenarvo [sv. Det var som om himlen hade öppnat sig då man fick komma hem. Man kände sig som människa med ett människovärde]. Jag kommer ihåg hur de på [skol]hemmet klippte av oss allt hår då. I dag är det ju på modet att klippa och raka sig. Men då kändes det hemskt när allt hår klipptes bort.¹³⁵

Sammanfattningsvis beskriver många intervjupersoner en känsla av att sakna hemmet och sin familj, men också sitt sammanhang, att få vara fri, och att fritt få tala sitt språk. Att få komma hem under loven beskrivs som en stor lättnad.

¹³² Intervju 8.

¹³³ Intervju 148.

¹³⁴ Intervju 101.

¹³⁵ Intervju 11.

Fysiska bestraffningar när barnen talade sitt modersmål

Många som var på arbetsstugan under 1900-talets första hälft berättar att våld, kränkningar och övergrepp förekom. Antingen berättar de om händelser de själva varit med om, eller om sådant som hänt deras föräldrar, far- och morföräldrar eller släktingar.¹³⁶

Fysiska bestraffningar var inte ovanliga. Samtidigt fanns riktlinjer från Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor om att våld endast skulle användas undantagsvis,¹³⁷ men att döma av intervjupersonernas berättelser verkar fysiska bestraffningar ändå ha varit vanliga. Många beskriver att barn blev slagna på arbetsstugorna. Besträffningar skedde liksom i folkskolan ofta när barnen talade sitt modersmål: meänkieli eller finska.

En man som var på arbetsstuga på 1940-talet berättar att det ofta förekom örffilar och att föreståndaren vred om örat, något som barnen kallade ”vrída upp klockan”. Andra beskriver att barn blev hårt dragna i håret, slagna med rotting eller käpp eller fick stryk med björkris.¹³⁸

En man född på 1930-talet berättar att han flera gånger blev bestraffad för att ha talat meänkieli. Förutom stryk fick man då gå till sängs utan mat:

Första gången fick jag en hurring så det ven i öronen i flera dagar. Sedan tog hon tag i håret och så var det bara att klä om till nattskjorta och läsa i ABC-boken. Mor är rar fick man läsa. Bokstäverna och det där. Det var på kvällen tills man somnade utan mat ... Man fick lägga sig i sängen om man talat meänkieli.¹³⁹

En annan man, också han född på 1930-talet, berättar om en föreståndare och föreståndarinna som var särskilt elaka:

Det fanns ju sådana straff att man fick ligga i sängen hela söndagen. Och ibland visste man inte varför. Och gumman var också riktigt ond ... När hon fick mig dit till klädkammaren, hon hade sådana ”specialgrepp”, med långa naglar tog hon tag under hakan och vred om. Och när hon fick tag i håret så kändes det som att håret skulle lossna. Sådan var hon.

— — —

¹³⁶ Intervju 1, 3, 6, 9, 17, 32, 45, 48, 65, 77, 82, 101, 104, 113, 115, 129, 134, 144, 148, 153.

¹³⁷ Att aga skulle användas enbart i undantagsfall framgår bl.a. av instruktioner till föreståndarinnor från Centralkommittén för Norrbottens läns arbetsstugor, *Årsbok för arbetsstugorna 1923–24*, s. 25. Troligen baserades instruktionerna på de rekommendationer som utarbetats för skolorna i länet. I exempelvis *Reglementen för skolor i Nedre Torneå skoldistrikt 1923* ska läraren noga överväga andra former av bestraffning innan aga används.

¹³⁸ Intervju 8, se även intervju 65, 101.

¹³⁹ Intervju 3.

Intervjuare: Fick man stryk på grund av språket?

Jo, det var gubben som var hemsk med det om han bara hörde. Då fick man på skinnet, det vågade man inte.

Intervjuare: Om man pratade sitt eget språk?

Jo, men sinsemellan pratade vi ju när ingen såg.¹⁴⁰

Mannen beskriver att han har dubbla känslor gentemot det barnhem han bodde på från sex års ålder.¹⁴¹ Trots att han blev utsatt för fysisk misshandel och förbjöds att tala sitt modersmål både på barnhemmet och i skolan, ledde skolgången också till något gott, anser han:

Men jag måste säga att jag har haft väldigt bra lärare. De försökte på alla sätt. De hade inget agg mot oss barn, det måste jag säga. Och det måste jag också säga om att vi fick komma till skolan, det har staten gjort ett stort arbete med, att vi fick komma till skolan och lära oss svenska. Vad hade vi kunnat om vi inte hade fått gå i skola? Vi hade inte kunnat någonting. Vi hade varit analfabeter.¹⁴²

Av intervjupersonernas berättelser är det tydligt att de blev bestraffade för att de talat finska eller meänkieli. Andra gånger handlade straffen om andra saker. En del beskriver också att de inte förstod varför de blev bestraffade.¹⁴³

Grova kränkningar och övergrepp

En del intervjupersoner vittnar om särskilt kränkande eller våldsam behandling, vilket ibland skedde inför de övriga barnen på arbetsstugan. En man född på 1940-talet berättar att om någon gjorde något otillåtet så fick man sitta i en svart skrubb. Enligt mannen kunde sex-sjuåringar hårdhänt kastas dit in och vara tvungna att sitta därinne i flera timmar.¹⁴⁴ En annan man född på 1940-talet berättar om en händelse då han blötte ner sina kläder och blev bestraffad inför de andra barnen.

Han berättar att de en gång i andraklass lekte vid [plats], där det fanns en gammal bro på den tiden. Hans kläder blev blöta under leken, och när han kom tillbaka till arbetsstugan blev han bestraffad. Han kläddes

¹⁴⁰ Intervju 11.

¹⁴¹ Det barnhem intervjupersonen vistades på hade samma funktion som arbetsstugan, barn skickades dit för att de skulle få tillgång till skola i närheten.

¹⁴² Intervju 11.

¹⁴³ Intervju 65, 66, 77.

¹⁴⁴ Intervju 129.

av så att han bara hade en skjorta på sig. Sedan fick flickorna komma ner i nedre hallen, och han beordrades att gå upp för trappan till övervåningen med bar rumpa. Han vet inte varför de gjorde så.¹⁴⁵

Flera intervjupersoner beskriver bestraffningar kopplade till sängvätning.¹⁴⁶ En kvinna född på 1940-talet berättar att hon bara var sex år när hon kom till arbetsstugan. Hon hade en äldre syster i samma arbetsstuga, men systern sov i en annan sovsal tillsammans med de äldre barnen:

Varje morgon kom en som jobbade där och gick igenom alla sängar. Och jag var så ängslig så jag började kissa i sängen. Vad gjorde de? När de hade tittat i min säng så lyfte de upp lakandet, visade runt överallt. Hur kan man göra så? ... Varje morgon hände detta med lakanen och att de gick igenom alla sängar. Till slut blev det ju att man inte tordes riktigt sova. Många nätter satte jag lakanet att torka på natten. Huija! [sv. huvaligen!]. Och jag var ju så liten också.¹⁴⁷

En man född på 1930-talet berättar om en liknande upplevelse där föreståndarinnan på arbetsstugan bemötte sängvätning med förnedrande bestraffningar:

Jag hade en kusin från [ort i Pajala kommun] som var sängvätare. Hon [föreståndarinnan] tog det där pisslakanet och slog runt öronen på honom så att pisset stänkte. Sedan fick han själv gå ut med lakandet till förrådet och hämta ett nytt lakan och bädda.¹⁴⁸

En återkommande bestraffning som nämns i intervjuerna är att barnen på arbetsstugan fick lägga sig utan mat.¹⁴⁹ En man född på 1940-talet berättar även om hur bestraffningar i skolan kunde få konsekvenser för barnen på arbetsstugan:

Om man talade meänkieli i skolan kunde man bli bestraffad med luggning eller kvarsittning. Om man fick kvarsittning missade man middagen på arbetsstugan och måste då vänta på kvällsmaten.¹⁵⁰

Flera intervjupersoner vittnar också att de alltid behövde äta upp all mat som serverades och att det förekom tvångsmatning. En kvinna född på 1930-talet berättar om en dag på arbetsstugan:

¹⁴⁵ Intervju 65.

¹⁴⁶ Intervju 1, 6, 65, 82, 94, 101, 107, 113, 144, 157.

¹⁴⁷ Intervju 6.

¹⁴⁸ Intervju 1.

¹⁴⁹ Intervju 3, 17, 144.

¹⁵⁰ Intervju 101.

Det var bara klä på sig i hast ... Jag kommer inte ihåg om vi borstade tänderna men man drog sig ju för att tvätta sig. Det var bara kallvatten. Men sen var det morgongröten och den vill jag inte ens tänka på. ... Man var tvungen att äta upp och sitta rak i ryggen. ... Två gånger kommer jag ihåg så väl att det var sån där korngrynsgröt som jag aldrig hört talas om. Då fick jag äta upp allt. Min mage tålde tydligen inte det. Men jag var tvungen att äta det som var kvar. Det måste jag säga. Fast jag hade kräkts. Det var inte nå roligt.¹⁵¹

En man född på 1940-talet berättar att ”de höll uppsikt med piska” för att se till att barnen åt. Han berättar också om en flicka som föreståndarinnorna tvingade äta upp sin gröt trots att hon kräkts:

Vad hemskt det var. Man kan inte tro det. Det var ett rent barbari.¹⁵²

En annan man, också han född på 1940-talet, vittnar om att han flera gånger såg att barn som kräktes fick äta upp sina uppkastningar. Han berättar också att hans äldre syster inte kunde äta blodpudding men att föreståndarinnan tvingade i henne den.¹⁵³ En annan man född på 1930-talet minns att han inte tyckte om bruna bönor, men att två personer ur personalen tvingade honom att äta det. Den ena höll upp munnen medan den andra matade honom med sked.¹⁵⁴

En annan man född på 1940-talet berättar om att en flicka i sju-åttaårsåldern blev våldtagen på den arbetsstuga han själv gick i. Övergreppet begicks av en äldre pojke, som fick hjälp av andra. Våldtäkten uppdagades och förövaren förflyttades dagen efter händelsen från arbetsstugan till uppfostringsanstalt.¹⁵⁵

En man född på 1930-talet berättar om en bestraffning från föreståndarinnan som han fick då han var sju år men som han fortfarande bär med sig:

Hon högg tag i håret och ledde mig till där vi hade kläderna och nattskjortan. Och sedan drog hon mig i håret upp i sängen. Sedan kom hon med piskkäppen och sa till mig att lägga mig på mage och upp med nattskjortan och så piskade hon. Och på morgonen när hon såg att jag hade blodat ner lakanen fick jag ytterligare pisk för att jag hade varit så oförsiktig att jag blodat ner lakanen. ... Det var första hösten. Hon misshand-

¹⁵¹ Intervju 44, se även intervju 16, 30, 52, 148.

¹⁵² Intervju 129.

¹⁵³ Intervju 101, se även intervju 17, 107, 129.

¹⁵⁴ Intervju 144.

¹⁵⁵ Intervju 129.

lade mig. Jag var ju ensam och grät. Och ingen mat fick jag på kvällen. Jag kunde inte sitta på ett par veckor för det var ju sår och värkte.¹⁵⁶

En del av intervjupersonernas berättelser innehåller händelser som inbegriper grova övergrepp och kränkningar. I många av fallen har de intervjuade burit med sig upplevelserna under mycket lång tid och inte berättat om dem för andra, ibland inte ens för sin egen familj. I några fall är intervjutillfället första gången de berättar om det som hände.

Pojkars och flickors utsatthet för våld

Intervjupersoner vittnar om att det fanns skillnader mellan hur pojkar och flickor betedde sig och bemöttes. Både kvinnor och män som varit på arbetsstuga, liksom de som beskriver anhörigas erfarenheter, har berättat att pojkar talade minoritetsspråket mer sinsemellan och därför bestraffades oftare.¹⁵⁷ Exempel på s.k. protestkultur respektive lydriadskultur fanns både i skolan och på arbetsstugan.¹⁵⁸ Det handlade om olika strategier för att klara av tillvaron i en auktoritär miljö, där pojkarna i högre utsträckning utmanade reglerna på olika sätt medan flickorna oftare underkastade sig dem.¹⁵⁹ En kvinna som gick på arbetsstuga i slutet av 1940-talet och i början av 1950-talet berättar:

Och skolan var ju också hård. Just det där att de slog. Hoja, jag mådde ju så dåligt. I skolan slog de mera men nog hade pojkarna det tuftt på arbetsstugan också. Pojkarna var mer vaktade medan vi flickor lärde oss fortare, vi var räddare.¹⁶⁰

Såsom nämnts tidigare i förhållande till skolan verkar det som att flickor i regel anpassade sig och lärde sig svenska snabbare än pojkarna. Detta gällde alltså också i arbetsstugan. Att tala svenska sågs också som ”finare” och var således också en klassmarkör.

¹⁵⁶ Intervju 3.

¹⁵⁷ Intervju 6, 97, 124.

¹⁵⁸ Det fanns också uppfattningar om att finska var mera maskulint och svenska mer feminint vilket också spelade in när det gäller språkval och språkbytesprocess, Elenius (b), s. 78–80 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁵⁹ Elenius (b), s. 78–80 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁶⁰ Intervju 6.

Föräldrar som sade ifrån

En man som gick i arbetsstuga av 1950-talet beskriver hur han behandlades hårdhänt och blödde när föreståndarinnorna skulle klippa hans hår, och att hans pappa just då kom på besök på hemvägen från lasarettet. Pappan skällde ut föreståndarinnorna så de grät.¹⁶¹

En del intervjupersoner beskriver att föräldrar inte lät sina egna barn gå på arbetsstuga eftersom de själva varit där. En kvinna född på 1930-talet berättar om sin mammas inställning till arbetsstugan:

Barnen blev så många i skolan att de hade behövt två lärare, det var som gränsfall, att om hon fick två elever mindre att undervisa så skulle hon klara det, då ville de flytta min bror och grannens pojke till arbetsstugan. För att det var lång väg att färdas. Mamma hade då sagt att "även om det är sista brödbiten jag ger min pojke, så sätter jag inte honom på arbetsstuga. Jag har själv varit där". Och på det sättet fick han så stanna. Hon var verkligen inställd att "dit ska han *inte*", hon visste ju hur det var [översatt från meänkieli].¹⁶²

Som nämnts tidigare har föräldrarnas synpunkter och inställning till barnens placering i arbetsstuga inte undersökts i forskningen i någon närmare utsträckning. Genom intervjupersonernas berättelser om hemlängtan och svårigheten att skiljas från hemmet kan man ana att föräldrarnas situation i samband med barnens placering på arbetsstugan inte heller var enkel.

Sammanfattning

I intervjupersonernas berättelser finns många exempel på en hård tillvaro med strikta regler och olika former av bestraffningar. Samtidigt finns det de intervjupersoner som också berättar om ljusare minnen.

I en del berättelser om bestraffningar och kränkningar framgår inte i fall händelserna hade en direkt koppling till barnens användning av meänkieli eller finska. Den sociala förnedringen var dock en del av institutionslivets förtryck, vilket kan antas ha bidragit till en sänkt självkänsla som sannolikt fick återverkning på barnens syn på sig själva, sitt språk och sin kultur.

¹⁶¹ Intervju 144, se även intervju 32.

¹⁶² Intervju 157, se även intervju 57.

Barnens vistelse på arbetsstugorna innebar i många fall att de befann sig långt från sin hemmiljö. De togs därmed bort från det sammanhang de var vana vid i form av rutiner, traditioner samt kulturella och religiösa sedvänjor. I många fall fick de heller inte tala sitt modersmål på arbetsstugan. Det innebar att barnen för det mesta inte kunde använda sitt språk för att kommunicera med varandra eller med föreståndarinnan. De kunde därmed inte ge uttryck för sin personlighet eller sina behov. Barnens handlingsutrymme, som utifrån situationen på arbetsstugan redan var begränsat, blev därmed ännu mindre. Sammantaget gjorde detta att de befann sig i en mycket utsatt situation. Även för de barn som upplevde att de hade det bra i arbetsstugan innebar vistelsen där en långvarig separation från föräldrarna, syskonen och hemmiljön.

En annan aspekt som bidrog till utsattheten var att verksamheten i arbetsstugorna i regel stod under gles tillsyn. Även om folkskoleinspektörerna gjorde regelbundna besök så skedde det relativt sällan. Eftersom barnen befann sig i arbetsstugan dygnet runt och inte fick besök av anhöriga, var dessa platser en förhållandevis sluten värld där barnen i sin vardag var utelämnade till föreståndarinnan.

7.2.3 Efter kommunaliseringen: mindre våld men språkförbudet fanns kvar

Vissa intervjupersoner som började i skolan efter 1954 berättar att det inte längre var lika hårt när arbetsstugorna blev skolhem, t.ex. säger flera intervjupersoner att de inte blev slagna. Däremot gällde fortfarande att de bara skulle prata svenska i skolhemmet.¹⁶³ Vilka lokala regler som gällde kunde dock variera. Vissa föreståndarinnor fortsatte med bestraffningar när barnen bröt mot språkförbudet.¹⁶⁴

En kvinna som gick i skolhem efter kommunaliseringen säger att de fick ha egna kläder och inte hade några särskilda sysslor. Däremot fanns regler, bl.a. skulle man tala svenska. Hon frågar sig om deras föreståndarinna från Stockholm var tillsatt som del av en försvenskningprocess under tiden då det var en arbetsstuga.¹⁶⁵

¹⁶³ Intervju 101, 157.

¹⁶⁴ Intervju 63, 123.

¹⁶⁵ Intervju 148.

7.2.4 Erfarenheter av arbetsstuga och folkskola – de långvariga konsekvenserna

Många intervjupersoner berättar om att tiden i folkskolan och i arbetsstugan har format dem på olika sätt. En del reflekterar kring sina egna minnen, medan andra har påverkats i ett andra led, genom att deras föräldrar burit på upplevelser som påverkat dem och deras relation till barnen.

Upplevelser som påverkade livet

En kvinna född på 1940-talet, som gick i arbetsstuga, säger att det inte bara är förödmjukelsen som lämnade spår utan att det var ”fruktansvärt fel” bara det att barnen togs ifrån sina föräldrar och att det ”påverkade barnens hälsa oerhört negativt”. Hon menar att hon själv har varit psykiskt stark och därför klarat av att bearbeta den tuffa tiden, och att den format henne och lärt henne hur hon ska vara och inte vara i sitt yrke som lärare.

Hon säger att hon kunde ha över 400 barn under ett läsår i sitt yrke som slöjdlärare men att hon alltid varit noga med att när hon tilltalade ett barn, lade handen på barnets axel och frågade vad barnet heter. Hon säger att när hon tilltalade barnet nästa gång så använde hon barnets namn och såg barnet i ögonen. Hon tycker det är jätteviktigt att som lärare bekräfta och se barnen.¹⁶⁶

Flera intervjupersoner uttrycker att de medvetet eller omedvetet hållit upplevelserna för sig själva och inte berättat för någon om det de varit med om. En man född på 1930-talet berättar att det är först i samband med kommissionens arbete som han börjat sätta ord på upplevelserna:

Intervjuare: Har tiden på arbetsstugan påverkat dig? Har den lämnat spår?

Ja, jag vet inte. Man har ju mer och mer förträngt det så att säga.

Intervjuare: Berättade du hemma om vad som hade hänt på arbetsstugan?

Nä, jag har hållit det hemligt i 50 år. Någon gång har jag berättat för någon och den sa att du ljuger. Nej, svarade jag, för jag har upplevt det själv. Jag hade glömt bort det där tills jag läste en artikel att de ville intervjua människor. Första gången jag blev intervjuad var i samband med upp-takten till det här [kommissionen].

¹⁶⁶ Intervju 82.

Intervjuare: Du sa att du burit detta i 50 år. Hur känns det nu när du har berättat?

Den här gången blev det mest tråkiga gången. Det kommer upp mer och mer hur det har varit. Det är fjärde gången jag berättar nu så det blir mer och mer känslor.¹⁶⁷

En man född på 1940-talet som gått på arbetsstuga i sju år tycker dock att den kritik som riktas mot arbetsstugorna är överdriven. Hans bild är att det hände att någon fick en örfil utan anledning, men han har svårt att tro att det förekom kränkningar i stor skala. I stället menar han att det handlar om enskilda individers negativa upplevelser. Det finns dock detaljer i hans eget liv som han undrar över. Under realskolan bodde han inackorderad hos en familj i Pajala kommun. Trots att familjen hade sina förtjänster var det något som gjorde att han av någon anledning upplevde måltiderna som ångestskapande. Om det hade med erfarenheter från arbetsstugan att göra vet han inte, men han har funderat på det.¹⁶⁸

En man född på 1930-talet, berättar att det gick lång tid innan han berättade för sina barn att han varit i arbetsstuga. Däremot har det varit viktigt för honom att hans egna barn skulle få en fin barndom på hemorten:

Jag tror att det har varit i 40–50-årsåldern innan jag berättade att jag varit på arbetsstuga. Det har varit som en skam. Jag har inte velat berätta det för dem. Jag har inte berättat det för någon arbetsgivare. Jag har många gånger funderat över att det gick från 1961 till 1990, ingen har frågat var jag gick i skolan. Jag har inte varit intresserad av att berätta.

Intervjuare: Hur ofta har du tänkt på det här under livet?

De första åren i Luleå kunde jag glömma det här med arbetsstugan och jag fick kompisar där. Ingen visste om min bakgrund. Ingen skrev grötstugubarn och de där orden. Och jag berättade ju inte hur dålig jag var. I Luleå bodde jag i 7–8 år och alla bröt ju på finska där och var tornedaling.

Mannen berättar att han har varit tillbaka på den plats där arbetsstugan låg:

Jo, varje gång jag tittar på fönstret där jag sov så är det som att nackhåret reser sig. Man är arg på något sätt.

¹⁶⁷ Intervju 3, se även intervju 1, 6, 9, 84, 107, 128, 139, 160.

¹⁶⁸ Intervju 5.

Om sina upplevelser på arbetsstugan säger han sammanfattningsvis:

Det var sex års skolgång, så jag var där i sex års tid. Så barndomen har inte funnits för mig. Det var samma föreståndarinna. Jag har tänkt att jag skulle pissa på hennes grav i [ort] som en liten kompensation.¹⁶⁹

En del intervjupersoner bär på svåra upplevelser från arbetsstugan eller skola som på olika sätt fortfarande påverkar deras liv. En del upplevelser handlar, såsom beskrivits ovan, om nedvärderande bestraffningar, i andra fall handlar det om mer vardagliga minnen. Ytterligare andra bär med sig mer positiv bild. Oavsett hur upplevelserna från skolan och arbetsstugan såg ut så verkar många intervjupersoner ha burit med sig dessa upplevelser genom livet.

Föräldrar som inte förde språket vidare

Eftersom svenska under lång tid var det enda skolspråket hade föräldrarna i de flesta fall inget annat val än att låta barnen assimileras språkligt till svenskan, åtminstone i skolan. Skolan hade därför en central roll i assimileringen – lärarna utgjorde auktoriteter som de flesta föräldrar lyssnade till.

En dominerande uppfattning var länge att flerspråkighet inte var bra, dels eftersom det ansågs försvåra inläringen, dels eftersom minoritetsspråket inte i sig själv ansågs värdefullt.¹⁷⁰ Många föräldrar nåddes av budskapet att det bästa för deras barn var att hela familjen gick över till majoritetsspråket, dvs. svenska. Föräldrarna bar dessutom ofta på egna negativa erfarenheter från skolgången av att ha blivit nedvärderade och bestraffade när de använde minoritetsspråket och valde därför att inte föra det vidare till sina barn, eftersom de inte ville utsätta sina barn för samma stigma.¹⁷¹

Flera intervjupersoner kopplar föräldrarnas upplevelser av att bestraffas för att de talat meänkieli eller finska till det faktum att föräldrarna inte lärt dem språket.¹⁷² En man född på 1960-talet har hört sin pappas berättelser från skolgången på 1940-talet då nitiska lärare jagade barnen om de hörde dem tala meänkieli på rasten:

Snacka om att slå sönder den kultur man bär med sig.

¹⁶⁹ Intervju 1.

¹⁷⁰ Huss, s. 13 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷¹ Huss, s. 10 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷² Intervju 28, 32, 55, 74, 82, 100, 105, 133 140, 152.

Mannen beskriver det som en stor sorg att föräldrar inte valde att lära honom meänkieli. Föräldrarna var inte heller stöttande när han i vuxen ålder försökte lära sig språket. Han poängterar dock att han har förståelse för deras inställning, med tanke på vad de utsattes för som barn.¹⁷³ Forskning visar att en förstående attityd till föräldrarnas val att inte överföra språk till sina barn är förhållandevis vanlig bland barn till föräldrar som utsatts för assimilering.¹⁷⁴

Ärvda sår – barnens berättelser

En del berättelser kommer från vuxna barn vars föräldrar burit med sig upplevelser från skolan och arbetsstugan som i sin tur påverkat dem på olika sätt.

En man född på 1950-talet berättar att hans pappa, som varit på arbetsstuga, aldrig ville tala om den tiden. Däremot minns han att pappan svor när familjen varje helg passerade den byggnad där arbetsstugan tidigare legat.¹⁷⁵ En annan man, också han född på 1950-talet, berättar att hans pappa blev bestraffad för att han talade finska, både på arbetsstugan och i skolan, men att pappan aldrig ville tala om detta. Han minns dock en händelse som han fått berättad för sig.

När hans far var i lumpen och åkte hem på permis, fick fadern på bussen se en manlig lärare, som behandlat honom illa. Eftersom fadern ”hade lite innanför västen” gick han fram och tog ett struhtag på läraren, och det uppstod ”kalabalik” på bussen. Han berättar att hans far bar med sig en ”trasighet” efter skoltiden, vilket har kommit till uttryck på olika sätt. Han försökte ständigt ”vara andra till lags”, och vara ”en annan än den han var”.¹⁷⁶

En kvinna född på 1970-talet upplever det som att en äldre generations upplevelse av arbetsstugan lever kvar som en sorg inom henne själv.¹⁷⁷ En annan kvinna som också är född på 1970-talet, vars pappa berättat om att han blev slagen av föreståndarinnan när han pratade meänkieli, reflekterar kring pappans upplevelser och de spår de verkar ha lämnat hos honom.

¹⁷³ Intervju 149.

¹⁷⁴ Se Huss, s. 15 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷⁵ Intervju 142.

¹⁷⁶ Intervju 42.

¹⁷⁷ Intervju 117.

Hon säger att det säkert fanns en sorg i att vara så mycket borta hemifrån och det tror hon har påverkat hennes pappa. Hon tror även att det påverkat hennes pappa att inte få ha meänkieli som sitt modersmål och att han upplever att hans finska är sämre än vad den egentligen är. Hon tror även att arbetsstugan har påverkat ”självklarheten i att man inte ska bo kvar” [i minoritetsområdet].¹⁷⁸

En annan kvinna född på 1960-talet berättar att hennes pappa började berätta om sina upplevelser från arbetsstugan sent i livet:

Det har börjat väldigt sent för honom. Han var över 65 år. Han har börjat berätta olika historier från arbetsstugan ... Och ju äldre han har blivit så har det ju kommit tätare och tätare att han har berättat. Och när han berättat så har han ju börjat gråta och jag har börjat gråta. Ju äldre han blivit har det kommit tätare och tätare. Pappa har jobbat väldigt mycket, alltså fysiskt i skogen med maskiner och med ved ... och han sa att han tyckte om att jobba för då när han någon gång fick tid att sitta på en stubbe i skogen då kom tankarna tillbaka till arbetsstugan och hur det var.

Kvinnan beskriver att pappans känslor av skam har gjort att hon också skämts utan att förstå varför. Att hon försökt vara ”extra snäll och extra trevlig och till lags” och samtidigt känt sig som ”av nån sämre ras”.¹⁷⁹

En man född på 1970-talet berättar att hans pappa sällan pratade om sin skoltid men att han hört av sin mamma att pappan hade haft det tufft. Pappans sätt att hantera det svåra var snarare att skoja om det.

Och att hans pappa kunde säga att han först fick stryk i skolan för att han talat finska och att han sedan när han berättade åt föräldrarna att han fått stryk i skolan en andra gång fick stryk av föräldrarna för att han talat finska i skolan och att han dagen efter fick stryk av läraren en tredje gång för att han talat om hemma att han fått stryk i skolan.¹⁸⁰

En kvinna född på 1960-talet berättar om sin mammas skolgång på 1950-talet och beskriver bristen på pedagogik och hur det skapat en tystnad.

Och så sa hon att de kunde ju inte svenska och hon tyckte att lärarna de kunde inte lära ut. Det ledde till att hon blev tyst. Hon sa ingenting fast hon kanske kunde. Språkutvecklingen stannade ju av.

¹⁷⁸ Intervju 63.

¹⁷⁹ Intervju 9.

¹⁸⁰ Intervju 105.

Kvinnan tycker att det är tråkigt att höra sin mamma berätta om detta och reflekterar vidare kring att det ”inte bara handlade om språket” utan också om ”att inte få säga det du har inom dig, man blir tyst på många sätt”.¹⁸¹

Flera intervjupersoner vittnar alltså om att deras föräldrar på olika sätt blivit påverkade av den negativa syn som rådde i förhållande till minoriteten och minoritetsspråket. I vissa fall har det inneburit att de själva inte getts möjlighet att lära sig språket, även om det fanns i familjen.

7.3 Vidarestudier efter folk- och grundskolan

Följande avsnitt innehåller dels en kortfattad genomgång av systemet för vidareutbildning och de skolor som fanns tillgängliga för högre studier i minoritetsområdet, dels en redogörelse för de berättelser som handlar om erfarenheter av egna och andras attityder till vidare studier efter folk- och grundskolan.

7.3.1 Möjligheten till vidare studier i minoritetsområdet

Att läsa vidare efter folkskolan var länge något förbehållet en mycket liten elit. För en majoritet av befolkningen var folkskolan den enda skola man gick i.

Genom en reformering av tidigare högre utbildning infördes i slutet av 1800-talet det s.k. högre allmänna läroverket där man kunde fortsätta att studera efter folkskolans fjärde eller sjätte klass. Under lång tid var det dock även efter detta enbart de högre samhällsklasserna som fortsatte att studera på läroverket och ta studentexamen. Först 1905 infördes realskolan och realskoleexamen som var en mer praktiskt inriktad utbildning som man kunde söka in till efter folkskolan.

Enhetsskolan fanns under perioden 1949–1962 och var en föregångare till grundskolan. Den infördes successivt i vissa kommuner och innebar att folkskolan och realskolan förenades till en enhetlig skola för alla elever, med nioårig skolplikt.

I minoritetsområdet fanns Haparanda allmänna läroverk som inrättades i mitten av 1800-talet och där kunde man ta realskoleexamen

¹⁸¹ Intervju 151.

från 1909 och studentexamen från 1938. Realskoleexamen (och senare även studentexamen) kunde man ta i Kirunas högre allmänna läroverk. Från 1950-talet kunde man också ta examen i kommunala realskolor i Pajala, Övertorneå och Korpilombolo. Grundskolan infördes 1962 och byggde på enhetsskolans idé. Grunden till gymnasieskolan lades några år efter det.

Att finska återinfördes som frivilligt ämne i Haparanda allmänna läroverk framgår av ett brev som Skolstyrelsen i Haparanda mottagit från Skolöverstyrelsen där kommunen tillåts bedriva undervisning i finska från och med läsåret 1966/1967.¹⁸² I en redogörelse för skolans verksamhet för läsåret 1959/1960 framkommer dock att det redan vid denna tid bedrevs någon form av finskundervisning vid läroverket.¹⁸³ I en notering från skolstyrelsen i Karl Gustavs kommun 1961 (från och med 1976 Haparanda stad) framkommer att kommunen planerade att skicka in en skrivelse till Skolöverstyrelsen gällande finskundervisning i Haparanda under året.¹⁸⁴

Det verkar alltså ha funnits möjligheter att i någon mån studera finska i skolan i minoritetsområdet från i slutet av 1950-talet.

7.3.2 Erfarenheter och reflektioner om vidarestudier

Förminskade möjligheter till vidare studier

En kvinna född på 1950-talet som inte själv varit i arbetsstuga men som vittnar om en släktings upplevelser, berättar om synen på arbetsstugebarnen. Hon säger bl.a. att de betraktades som ”andra klassens medborgare” och ”inte brukade förordas till högre studier”.¹⁸⁵ Det finns dock exempel på andra berättelser. En man född på 1940-talet berättar att hans mamma inte sagt något negativt om arbetsstugan och att mammans lärare föreslog att hon skulle fortsätta studera eftersom hon hade ganska lätt för sig i skolan.¹⁸⁶

En kvinna född på 1950-talet uttrycker att hon tycker att det var starkt av hennes förälder – som utbildade sig till lärare i Haparanda

¹⁸² Haparanda Stad, skolexpeditionen, 1966, Finska som C-språk i gymnasiet (Rektors skrivelse 21.7.1966), dnr 183-118/65. Haparanda Stads arkiv.

¹⁸³ Haparanda Stad, skolexpeditionen, Högre allmänna läroverket Haparanda, 1959-1960, redogörelse, s. 6. Haparanda stadsarkiv.

¹⁸⁴ Haparanda Stad, skolexpeditionen, Högre allmänna läroverket Haparanda, protokoll daterat 1961-02-09. Haparanda stadsarkiv.

¹⁸⁵ Intervju 134.

¹⁸⁶ Intervju 159.

– att ta sig så långt med tanke på att föräldern inte kunde någon svenska vid skolstart.¹⁸⁷ En man född på 1940-talet berättar att det fanns stipendier för fortsatta studier som gavs till elever som var duktiga i skolan. Detta beskriver han som ”en räddning” och en förutsättning för att kunna vidareutbilda sig, eftersom familjen var fattig.¹⁸⁸

En kvinna född på 1960-talet berättar att hon funderat på vilka möjligheter som gick förlorade för föräldrarna när all undervisning bedrevs på svenska och vad som hade hänt om skolundervisningen hade varit parallellt på meänkieli och svenska. Om de hade haft lättare för kunskapsinhämtningen hade de kanske kunnat läsa vidare säger hon.¹⁸⁹

En man född på 1940-talet menar att tvåspråkigheten och tvånget att lära sig svenska har gjort att många begåvade ungdomar stoppats.¹⁹⁰

Vidarestudier värderades inte

En man född på 1940-talet som studerat vidare beskriver att hans val ifrågasattes eftersom det ansågs mer ”rejält” och som ”något som räknades” att arbeta med skogsarbete. Hans bror vågade inte ens erkänna att han ville läsa vidare på grund av grupptricket och synen på utbildning:

Intervjuare: Fanns det en negativ syn på utbildning?

Definitivt var det så. Utbildning var ingenting och det värderades inte.

Han säger att i hans familj resonerade de annorlunda, vilket han kopplar till att hans mamma läste mycket och att hans pappa var lyhörd men också till att de inte var laestadianer.¹⁹¹ På samma sätt beskriver en annan man, född på 1950-talet, det som en föreställning som han säger ”finns i kulturen”:

I Tornedalen lever i viss mån fortfarande en idé om att det fysiskt tunga arbetet ska anses som mer värt än den som ”bara skriver”.¹⁹²

¹⁸⁷ Intervju 140.

¹⁸⁸ Intervju 138.

¹⁸⁹ Intervju 34.

¹⁹⁰ Intervju 75.

¹⁹¹ Intervju 141, se även intervju 112.

¹⁹² Intervju 143.

Flera intervjupersoner ger alltså uttryck för att vidarestudier inte var något som värderades särskilt högt i minoritetsområdet, och att detta hänger ihop med en slags kultur som är kopplad till platsen. Det är svårt att särskilja intervjupersonernas berättelser om vidarestudier från det som handlar om kulturella aspekter eller klassaspekter, vilka troligtvis också spelade en roll i synen på vidareutbildning.

Lärares fördomar och nedvärderande attityder

Flera intervjupersoner beskriver lärare som haft en förminskande och nedvärderande attityd och t.ex. jämfört de tornedalska [manliga] eleverna med ”apor” och uttryckt att det inte kommer bli nåt av dem, alla ska ändå bara ner i gruvan.¹⁹³

En man född på 1940-talet berättar om en lärare i tredje och fjärde klass som präglade honom. Läraren tyckte att de ”bara var drägg som skulle gå igenom skolan för att sedan börja jobba nere i gruvan”. Den känslan har följt mannen genom hela hans liv. Han beskriver att han i samband med idrottsprestationer haft svårt att ta emot idrottspris på tävlingar eftersom han tänkt:

Är jag värdig det här? ... hur kan jag ta emot det om jag är så dålig?

Mannen säger att han övervägt att sluta med sporten – som han spelat på elitnivå – på grund av detta. Även inför sitt arbete har han frågat sig om han verkligen kan sitt jobb, trots att han egentligen inte haft några problem att klara av sitt yrke.¹⁹⁴

Studiekamraternas fördomar

Flera intervjupersoner berättar om kulturkrockar i samband med flytt till andra delar av landet för vidare studier. I en del fall handlar berättelserna om hemlängtan, i andra fall om studiekamraters fördomsfulla bemötande och känslor av underlägsenhet på grund av sitt ursprung och sitt språk.¹⁹⁵

En kvinna berättar att när hon flyttade till södra Sverige på 1960-talet för att börja i läroverket tyckte hon att det var svårt med studierna

¹⁹³ Intervju 26, 29, 49, 50, 55, 71, 76, 92, 109.

¹⁹⁴ Intervju 88.

¹⁹⁵ Intervju 49, 91, 97, 106 117, 133, 143.

eftersom hon hade sådan hemlängtan. Klasskamraterna frågade om hennes pappa skulle komma och möta henne vid tåget med en ren, och undrade om hon bodde i kåta. Hon upplevde också att hennes språk och brytning var ”opassande”:

Det är klart att jag kände att jag var en ”avvikare” ... Jag kände att jag inte hörde dit ... Jag hade inte något stort ordförråd inte.¹⁹⁶

En kvinna född på 1950-talet berättar om sin bror att han hade svårt att lära sig svenska. Hon berättar att när brodern började på gymnasiet i Haparanda och skulle skriva uppsats eller ha prov försökte han använda tekniska ord eller matematik för att behöva skriva så lite svenska som möjligt.¹⁹⁷

En man som flyttade till en storstad under 1980-talet för att läsa på universitetet berättar att han var den ende i klassen med meänkielikbakgrund och att många av studiekamraterna kom från södra Sverige. Under diskussionerna på utbildningen skrattade man åt hans dialekt. Det fanns också en finlandssvensk student och intervjupersonen uppfattade det som att han stod under henne i hackordningen eftersom han talade ”mer fult” än hon. Så småningom flyttade han till USA där han kände att han blev bättre bemött.¹⁹⁸

Flera intervjupersoner beskriver alltså att de blivit bemötta på ett nedvärderande sätt på grund av sitt ursprung, sitt språk och sin kultur. Berättelserna vittnar om att det kunde finnas en okunskap och ibland också en negativ syn på minoriteten och minoritetsområdet i andra delar av landet.

7.4 Språkresor och bygdekurser i försvenskningssyfte

Följande avsnitt redogör för de resor till svensktalande bygd som skolbarn skickades på under första hälften av 1900-talet, samt de bygdekurser som anordnades under samma tid.

För att sprida svenskt språk och kultur i minoritetsområdet anordnades bygdekurser och resor för skolbarn under ferierna. Dessa resor riktades sig till barn i skolåldern i syfte att de skulle lära sig svenska. Resorna innebar att barnen skickades till svenskspråkiga bygder över sommarloven.

¹⁹⁶ Intervju 146.

¹⁹⁷ Intervju 153.

¹⁹⁸ Intervju 55.

Bygdekurserna hade en bredare målgrupp som innefattade barn och vuxna som ville öka sin bildning men som kanske bodde långt från folkhögskolan och inte hade möjlighet att gå längre kurser där. Syftet med båda initiativen var, utöver att öka bildningsnivån i minoritetsområdet, att fostra befolkningen i minoritetsområdet i nationalistisk anda.

7.4.1 Bygdekurser – ”kärlek och förtroende för det svenska språket”

Den första bygdekursen anordnades 1912, på initiativ av landshövding Oscar von Sydow i samarbete med domkapitlet i Luleå. Kursinnehållet var brett och innefattade bl.a. svensk historia, geografi, hälsolära, svenska språket, djur- och växtliv samt stats- och kommunalkunskap.

Under det första året medverkade nästan trehundra deltagare från byarna Nikkala, Kukkola, Hietaniemi, Kuivakangas, Korpilombolo, Tärendö och Pajala. De flesta som deltog var yngre – medelåldern för det första årets deltagare var 15–17 år. Kurserna verkar dock ha lockat en stor andel av byarnas befolkning. Efter det första året blev bygdekurserna ambulerade mellan byarna.

Kurserna och den litteratur som användes hade en nationalistisk inriktning med betoning på nationen Sverige och medborgarskapet. I en utvärdering av kurserna skriver den ansvarige läraren att deras viktigaste uppgift är att ”väcka kärlek och förtroende för det svenska språket”, men i hans beskrivningar av minoritetsområdet märks också en nedvärderande syn på minoriteten:

Ingen trakt i vårt land är så vanlottad i avseende på bildningsmöjligheter efter avslutad skolgång som de avlägsna delarna av finnbygden. Intet förenings- eller idrottsliv, inga föreläsningar eller nöjen finnas, som skulle kunna bryta enformigheten i det förslöande livet hos dessa människor, vilka stå fullkomligt främmande för den moderna tidens krav.¹⁹⁹

De utvärderingar som gjorts visar att det förekom samarbete mellan bygdekursen, folkskolorna, arbetsstugorna, Tornedalens folkhögskola och kyrkan, vilka utgjorde ett nätverk med det gemensamma målet att utbilda men också försvenska minoriteten.²⁰⁰

¹⁹⁹ HLA. Norrbottens läns landskansli. Handlingar angående försvenskingsarbetet i Tornedalen, GXXXIII.

²⁰⁰ Elenius 2001, s. 229.

Från 1922 tog Tornedalens folkhögskola över bygdekurserna som lades ner först 1976 när statsbidraget togs bort.²⁰¹

7.4.2 Språkresor till svensktalande bygder

En annan metod för försvenskning var de resor som barnen skickades i väg på under skolloven. Ibland talades det om att barnen på detta sätt gick i ”svensklära”.²⁰² Att skicka i väg barn från minoritetsområdet till svensktalande familjer hade förekommit sedan i slutet av 1800-talet. Det blev då vanligt att familjer med god ekonomi sände i väg sina barn för att inackorderas i svenskspråkiga familjer under skolterminen. Detta var ett resultat av att kommunikationen och handeln hade ökat mellan det finskspråkiga minoritetsområdet och övriga, svenskspråkiga delar av landet, vilket gjorde fördelarna med goda kunskaper i svenska uppenbara. Att resorna hade försvenskning som uttalat syfte var tydligt inte minst genom att de från 1912 bekostades av staten.²⁰³

Flera olika instanser var involverade i, och möjliggjorde, resorna. Som nämnts ovan var staten finansär, länsstyrelsen skickade inbjudningarna, lärarna i folkskolorna informerade föräldrarna och tog upp anmälningar till resorna och de lokala skolstyrelserna gjorde olika typer av utlåtanden och utvärderingar av barnens vistelse.²⁰⁴ Många av de ledande posterna både inom länsstyrelsen, de lokala skolstyrelserna och folkskolan innehades av präster, så kyrkans företrädare var djupt involverade i alla led av resorna till svenskbygden.

En omdiskuterad första resa till svensktalande bygd 1903

Den första offentligt arrangerade resan till svensktalande bygd för skolbarn genomfördes sommaren 1903, på initiativ från en folkskollärare i Skåne, med försvenskning som tydligt syfte. Närmare 200 barn från minoritetsområdet reste till södra Sverige för att bo inackorderade i svenskspråkiga familjer.

²⁰¹ Elenius 2001, s. 230.

²⁰² Formuleringen ”svensklära” användes i brevkorrespondens mellan de lokala skolstyrelserna och t.ex. Länsstyrelsen i Norrbottens län.

²⁰³ Elenius 2001, s. 233–234.

²⁰⁴ Elenius 2001, s. 236–238.

Resan uppmärksammades av media och det fanns de som kritiserade den utifrån en idé om att barnen från ”finnbygden” riskerade att bli bortskämda och vana vid bättre mat och kläder i sina inackorderingshem och därmed skulle komma att vantrivas när de kom hem.

O. W. Zeidlitz, kyrkoherde i Pajala, skrev en lång text till försvar för resan där han lyfte fram de positiva aspekterna; att barnen lärde sig svenska, att de fick känna sig som svenskar [inte finnar] och att de fick en andlig motvikt till det laestadianska tungsinnet. Mot detta ställde han ljus, luft och modernitet som han ansåg att barnen fick tillgång till genom sin vistelse i södra delarna av landet.²⁰⁵

Resor inom Norrbotten

Från 1912 anordnades resorna till svenskbygden inom Norrbottens län, eftersom man ansåg att barnen i minoritetsområdet hade svårt att finna sig till rätta längre söderut.

I de flesta fall var det flickor och pojkar i 12–14-årsåldern som valdes ut av skolråden och tillbringade två till tre månader inackorderade i familjer, ofta på bondgårdar där de hjälpte till med arbetet. Man valde sådana barn som ansågs behöva träna sig i det svenska språket. En del föräldrar kunde dock inte skicka i väg sina barn eftersom de behövdes i arbetet på gården.²⁰⁶

Mellan åren 1914 och 1927 skickades över 700 barn på resor söderut. Flest barn kom från Pajala, Täreändö och Junosuando. Dessa församlingar låg långt ifrån järnvägsförbindelsen. Även barn från Övertorneå och Korpilombolo församlingar skickades i väg, samt ett mindre antal från Jukkasjärvi, Karl-Gustaf, Karesuando och Gällivare.²⁰⁷ Av arkivhandlingar att döma pågick resorna till svensktalande bygd till åtminstone 1949.²⁰⁸

Av dåtidens utvärdering att döma verkar den allmänna hållningen från lärare och präster ha varit att resorna var bra för barnen, man ansåg att de var mer effektiva än bygdekurserna när det gällde försvenskning. Det förekom dock att kritik riktades mot ferieresorna om att barnen fick lära sig dialekt i stället för standardsvenska, och

²⁰⁵ Elenius 2011, s. 238.

²⁰⁶ Elenius 2001, s. 237.

²⁰⁷ Elenius 2001, s. 235.

²⁰⁸ *Tillsynslärarna inom Täreändö skoldistrikt*, [brev daterat Täreändö 18 maj 1949, troligen från Länsstyrelsen i Norrbottens län], om att anmälan om att vistelse i svensktalande bygd för finsktalande barn troligen kommer att anordnas detta år.

att det i en del fall inte gjorts några framsteg i svenska, eftersom barnen talade med dialekt.²⁰⁹ Utifrån ett nutida perspektiv kan man dock konstatera att det faktum att man skickade i väg barnen till svensktalande bygd utgjorde en del av en medveten assimileringpolitik där målet inte bara var att barnen skulle lära sig svenska utan också rätt slags svenska.

Också i samband med resorna återkommer negativa beskrivningar om de hem barnen kom från, i vilka man också drog fördomsfulla slutsatser om hela minoritetsområdet. Ordföranden i skolrådet i Junosuando skriver i ett utlåtande till länsstyrelsen i september 1928 om feriebarnens hem:

Man förstår så lätt, vilken utomordentlig betydelse det har för barn från sådana mera efterblivna hem att få komma ut till hem, där kanske ekonomin ej är bättre än hemma, men hemmets nivå dock står högre. Beklagligt nog får man ibland se husmodern laga ved, bära vatten och sköta ladugården, under att mannen ligger på soffan och röker, eller är ute och ränner i byn. Min åsikt om dessa ferievistelser är, att de i hög grad kunna bidra till att ge barnen goda intryck med avseende på hemmets skötsel och vård, arbetsfördelningen i hemmet m.m. De utgöra enligt min mening ett viktigt led i finnbygdens försvenskning och uppräckning, ett mål som ju måste anses högt och eftersträvansvärt för oss alla.²¹⁰

Några intervjupersoner nämner att de själva eller någon bekant skickats på resa till svensktalande bygd.²¹¹ En man född på 1950-talet beskriver det som att ”barn som gått i svensklära talade lite bättre eller finare svenska eller intonationen var i alla fall annorlunda”.²¹²

Författaren och den före detta läraren Kerstin Tuomas-Larsson intervjuar i boken *Hjärntvättarresan* från 2017 personer som åkt på resor till svensksbygden som barn. I intervjuerna framgår att erfarenheterna av resorna varierade. En del barn kom till hem som de trivdes i, och de hade det bra under vistelsen. Andra upplevde att de utnyttjades som arbetskraft och en del for illa och blev till och med utsatta för övergrepp.

²⁰⁹ Exempel på dokumenterade synpunkter på dialekter finns i korrespondensen om ferieresorna, t.ex.: *Länsstyrelsen, Luleå* [brev till Länsstyrelsen i Luleå från Junosuando skolråd, daterat den 30 mars 1934]. I brevet anges att ferievistelsen under föregående sommar inte varit lyckade ur språkligt hänseende eftersom barnens tal färgats för mycket av dialekterna på den svenska landsbygden. Man påpekar dock att resorna haft betydelse ur socialt hänseende eftersom ”blygheten hos barnen försvunnit”. Skolarkivet, Junosuando kommun.

²¹⁰ Brev från ordföranden, i skolrådet i Junosuando, daterat den 26 november 1928 till Länsstyrelsen i Norrbottens län. Skolarkivet, Junosuando kommun.

²¹¹ Intervju 7, 119, 143.

²¹² Intervju 143.

Det fanns flera omständigheter kring resorna som gjorde att barnen befann sig i en utsatt position. En del barn placerades hos ensamstående eller på ensliga gårdar med brist på insyn från andra vuxna. I boken beskriver några personer att de, när de kom fram till vistelseorten, fick stå uppställda på rad och bli utvalda av sina familjer utifrån vissa kriterier, vilket rimligen också innebar en utsatt position.²¹³

7.4.3 Sammanfattning

Bygdekurser och resor till svensktalande bygd anordnades i syfte att sprida svenskt språk och kultur bland minoriteten och att modernisera och försvenska befolkningen i minoritetsområdet. Genom bygdekurserna ville man ge de som bodde i avlägsna byar tillgång till fortsatta bildningsmöjligheter efter folkskolan. Syftet att försvenska minoriteten var sammankopplat med ett sådant bildningsideal, och innehållet i kurserna hade medborgarskapet, nationen och det svenska språket i centrum.

Genom att sätta finnbygdens barn i svensklära ville man inte bara ge dem möjlighet att lära sig svenska utan också att ta del av den svenska kulturen, moderniteten och att erbjuda en paus från det man ansåg vara väckelserörelsens tungsinne. Det faktum att man ordnade resorna till Norrbotten efter kritik om att barnen skulle bli bortskämda söderöver, visade samtidigt att man hade en syn på dessa barn som något väsensskilt från svensktalande barn. Synen på finnbygdens barn var därav något motsägelsefull – man ville försvenska dem men samtidigt inte ge dem för mycket av det svenska så att de inte skulle nöja sig med den livsstil de hade i sina hembyar.²¹⁴ I de intervjuer som genomförts med vuxna som skickats i väg på resor till svensktalande bygd som barn, framkommer att vistelsen i många fall innebar att barnen hamnade i en utsatt position. Vissa barn fick en positiv erfarenhet medan andra upplevde att de blev utnyttjade. En del vuxna vittnar om att de blev utsatta för övergrepp.

²¹³ Intervju 168.

²¹⁴ Elenius 2001, s. 234.

7.5 Tornedalens folkhögskola och bibliotek i försvenskningen

Följande avsnitt innehåller en kortfattad historisk genomgång av Tornedalens folkhögskola och bibliotek som båda spelade en central roll för försvenskningen av minoritetsområdet under första hälften av 1900-talet. I den första delen ges en redogörelse för Tornedalens folkhögskola, i den andra delen en redogörelse för Tornedalens bibliotek.

7.5.1 Tornedalens folkhögskola

Tornedalens folkhögskola grundades 1899, som en del av framväxandet av olika folkrörelser, som hembygdsföreningar, nykterhetsrörelsen och frivilliga försvarsrörelser. Idén bakom folkhögskolorna var att erbjuda ungdomar från enklare förhållanden bildning. Under de första årtiondena kom de flesta elever från jordbruksfamiljer och många hade bara gått i folkskola. Nationalromantiken var en grundläggande ideologi bakom folkhögskolorna. Ungdomarna som gick där skulle få en fördjupad kunskap och ett fördjupat förhållande till hemmet, hembygden och fosterlandet. Språket för undervisning, men även för umgänge utanför skoltid, var svenska.

Folkhögskolan som gräns mot öst

Initiativet till folkhögskolan togs av Georg Kronlund, häradshövding i Torneå, och Ludvig de Vylder, som arbetat som lärare i södra Sverige och senast vid Bodens folkhögskola. Båda kom ifrån de södra delarna av landet och drevs av missionen att sprida svenskt språk och kultur till de finskspråkiga bygderna. Finansieringen av folkhögskolan skedde till en början med hjälp av privata sponsorer.²¹⁵

Skolans första stiftelse bestod av representanter för kommunen, landstinget, Norrbottens län och kyrkan. Under hela den tid som skolan var verksam, och särskilt från 1910-talet, var verksamheten beroende av statligt stöd, men finansierades också via de regionala myndigheterna och kyrkan, genom Luleå stift.²¹⁶

²¹⁵ Mustakallio, *Tornedalens folkhögskola – folkhögskoleideologi och assimilering*, s. 7–9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²¹⁶ Elenius (a), s. 18 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Folkhögskolan hade flera mål. Från statens håll ville man erbjuda bildning till det man ansåg var en fattig och isolerad del av landet, inte minst genom att sprida kunskap om modern jordbruksteknik, men man ville också skapa förbindelse mellan minoritetsområdet och övriga landet. Precis som med arbetsstugorna fanns det dessutom försvarspolitiska syften med skolans innehåll och geografiska placering.²¹⁷ Dels betraktade den svenska staten etablerandet av folkhögskolan som en gräns mot det politiska och militära hotet från Ryssland, dels mot de nationalister i Finland som starkt kritiserade den svenska politiken mot minoriteten. Ett av skolans syften var alltså att riva den språkliga och kulturella muren mot andra delar av Sverige samtidigt som man ville bygga högre murar mot Ryssland.

Tornedalens folkhögskola var alltså inte vilken folkhögskola som helst utan blev ett verktyg för den svenska statens intressen.²¹⁸ Med hjälp av folkhögskolan försökte man också att knyta ungdomar i byarna närmare samhörigheten med Sverige genom spridningen av svenskt språk och svensk kultur. Detta gjorde man också genom att staten bekostade ”friplatser” till folkhögskolan för att locka ungdomar i minoritetsområdet att söka sig dit, i stället för till den finska folkhögskolan i Ylitornio. Den finska folkhögskolan var präglad av den laestadianska fromhetstraditionen och utgjorde därför ett dubbelt hot mot försvenskningen – både i kulturell och i religiös mening.²¹⁹ I en jubileumsskrift för skolan 1924 står det: ”Avsikten var och är blott att helt vinna gränsbygden för fosterlandet genom att göra den delaktig av den svenska kulturens förmåner”.²²⁰

Svenska språket stod i centrum

Folkhögskolan i Tornedalen verkade alltså i högsta grad i den svenska statens intressen. Skolan tog emot många gåvor från olika donatorer i övriga delar av Sverige i form av svenskspråkiga böcker och tidskrifter, jordbruksredskap, hushållsartiklar men även större gåvor som hästar, kor och mycket annat.

Normen var alltså svenska och undervisningen i svenska var mer omfattande på Tornedalens folkhögskola än på andra folkhögskolor

²¹⁷ Hyltenstam och Salö, s. 25 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²¹⁸ Mustakallio, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²¹⁹ Mustakallio, s. 12–13 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²²⁰ Mustakallio, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

i övriga landet. I årsredovisningen för läsåret 1929–1930 konstaterades att svenska språket vunnit och fortsatte att vinna allt större förtästa bland ungdomarna i minoritetsområdet. Enligt elevförbundets tidning användes dock fortfarande finska under rasterna, åtminstone bland pojkarna. I slutet av 1950-talet kom 75 procent av eleverna från finskspråkiga hem men 1965 behärskade samtliga elever som sökte till skolan svenska. Språkbytet kunde därmed anses fullbordat.²²¹

7.5.2 Tornedalens bibliotek i Övertorneå

Vid sekelskiftet 1900 fanns ett stort intresse för biblioteksväsendets och litteraturens roll för folkbildningen. Det fanns mindre boksamlingar knutna till socknarna, skolorna, arbetsstugorna, kyrkan eller till olika intresseorganisationer som nykterhetsbibliotek och arbetarbibliotek. Någon övergripande organisation fanns dock inte på plats förrän på 1920-talet, och bokbeståndet bestod till stor del av gåvor från statliga institutioner eller privata donatorer. Tornedalens bibliotek etablerades som en del av Tornedalens folkhögskola 1928. På skolan fanns redan ett skolbibliotek med ett bestånd av cirka 1 000 böcker.

Tornedalens bibliotek blev snabbt ett stort och modernt bibliotek och kom, förutom huvudbiblioteket, att omfatta skolbibliotek och grenbibliotek i kyrkbyarna inom området Karungi, Hedenäset, Korpilombolo, Tärenadö, Pajala, Junosuando och Karesuando. Det etablerades också vandringsbibliotek som skickades ut efter ett särskilt schema. Från mitten av 1950-talet fördes dessutom böcker ut på landsbygden via särskilda bokbussar.²²²

Svensk litteratur till finnbygden

Bristen på svenskspråkig litteratur i de finsktalande områdena i Norrbotten var tidigt en fråga som intresserade den svenska staten. Det fanns en oro för att fennomanerna spred propaganda bland den finskspråkiga befolkningen i Tornedalen. Gösta Malm, landshövding i Norrbotten, genomförde 1927 en resa i Tornedalen och skrev efter det ett brev till Ossian Svensson som var föreståndare vid Torne-

²²¹ Mustakallio, s. 22–23 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²²² Mattsson Barsk, *Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskningen*, s. 7–9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

dalens folkhögskola. I brevet gav Malm Svensson i uppdrag att utarbeta en plan för hur svenskspråkig bokförsörjning skulle kunna spridas i Tornedalen, för att förstärka banden till Sverige och det svenska. Under de första decennierna av det nya seklet etablerades allt fler finska bibliotek på den finska sidan gränsen, och etablerandet av Tornedalens bibliotek var en slags motreaktion mot den utvecklingen – ett ”svenskhetens hemvist i Sveriges yttersta gränsbygd mot Öster”.²²³

Statlig styrning av biblioteket

Ordförande i bibliotekets styrelse blev landshövdingen i Norrbotten, Gösta Malm. Övriga ledamöter var föreståndaren för Tornedalens folkhögskola, folkskoleinspektören i Tornedalens inspektionsområde samt två ledamöter som utsågs av Skolöverstyrelsen respektive föreståndarna för de anslutna grenbiblioteken.²²⁴ Skillnaden i jämförelse med andra folkbibliotek var att Tornedalens bibliotek finansierades med statliga medel. Tornedalens bibliotek var därmed det enda bibliotek i landet som var organisatoriskt knutet direkt till Skolöverstyrelsen.

I stadgarna från 1928 skrevs det in att biblioteket skulle erbjuda invånarna svensk litteratur, som motvikt mot den finskspråkiga litteratur som den finskspråkiga befolkningen läste vid den tiden.

Bokinköpen till biblioteket skedde med hjälp av biblioteksintendenter från Skolöverstyrelsen, och när bokbeståndet växte ansökte man om medel från Kungliga Patriotiska Sällskapet för att anställa en bibliotekarie på heltid. Fortfarande under 1930-talet utbetalades lönemedel från sällskapet.²²⁵

Statsanslag och donationer

Satsningen på att sprida svensk litteratur i finnbygden skedde i stor skala och drevs av en mängd aktörer på olika nivåer. Utöver statsanslaget fick Tornedalens bibliotek donationer av välbärgade privatpersoner och bokförlag som skänkte böcker, tidningar och tidskrifter samt gratis prenumerationer. Länsstyrelsen och domkapitlet i Luleå

²²³ Mattson Barsk, s. 5–6 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²²⁴ Grenbiblioteken bestod av mindre biblioteksenheter placerade i kyrkbyarna inom området Karungi, Hedenäset, Korpilombolo, Tärenö, Pajala, Junosuando och Karesuando (Mattson Barsk, s. 7–9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68).

²²⁵ Mattson Barsk, s. 12 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

fick dessutom ett särskilt statsanslag för att sprida opolitiska tidningar i finnbygden, med inriktning mot barn och unga. Länsstyrelsen och domkapitlet inrättade också ett särskilt anslag för spridning av barn- och ungdomslitteratur på svenska. Att locka ungdomar att läsa svenska böcker var dock en utmaning eftersom de i regel talade finska i hemmet.

På 1930-talet uppmärksammade riksmidia behovet av svensk litteratur i minoritetsområdet som motvikt till den finska litteraturen. Dagens Nyheter gjorde insamlingar av lästa böcker för att dela ut i ensligt belägna byar. Verksamheten med gratis tidningar och tidskrifter på svenska fortsatte in på 1960-talet i olika former.

1957 ändrades stadgarna för Tornedalens bibliotek och det blev tillåtet att köpa in litteratur på finska. Vissa undantag hade dock redan gjorts innan dess, efter återkommande önskemål från låntagare. Även skolinspektör William Snell tar upp frågan i ett brev till biblioteksstyrelsen 1943.²²⁶ På 1950-talet började biblioteksstyrelsen ansöka om medel för att köpa in litteratur på finska. Vid den tiden gick också driften för folkbiblioteket över till kommunen.

Inskränkta möjligheter till litteratur på sitt språk

Förbudet i Tornedalens biblioteks stadgar mot att köpa in litteratur på finska var ett medvetet assimileringssverktyg. Med enbart tillgång till svenskspråkig läsning ville man från statens sida åtgärda problemet med finskan som man ansåg sprid sig i befolkningen. Trots förbudet fanns dock en viss cirkulation av finsk litteratur, även om det sköttes inofficiellt. Det fanns också de som tog sig över gränsen och lånade böcker i Finland.

Hur det påverkade den finskspråkiga befolkningen i minoritetsområdet att inte ha tillgång till litteratur på det språk man talade finns det inte så mycket forskning om. Förbudet innebar dock att människor i minoritetsområdet under flera decennier framtogs tillgången till ett skriftspråk på sitt modersmål. I de generationer som kom efter att förbudet togs bort och synen på finskspråkig litteratur ändrades, är läs- och skrivkunskaperna i meänkieli mycket låg. Bristen på litteratur utgör troligen en del i den kunskapsluckan.²²⁷

²²⁶ Mattsson Barsk, s. 13–14 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²²⁷ Mattsson Barsk, s. 16–17 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

7.6 Skolan från 1970 – tillgången till språket

Följande avsnitt innehåller dels en kortfattad sammanfattning av minoritetens språkliga rättigheter i skolans undervisning under perioden 1970- till 1990-talet, dels en redogörelse för de berättelser som handlar om upplevelser av skolans hemspråks- och modersmålsundervisning under samma period.

Det sista avsnittet innehåller en redogörelse för de förändringar som skett under 2000- till 2010-talen när det gäller minoritetens språkliga rättigheter i skolundervisningen, följt av ett avsnitt om föräldrars erfarenheter av undervisningen under denna period.

7.6.1 Förstärkta formella rättigheter – hemspråksundervisningen under 1970–1990-talen

Sedan hemspråksreformen 1977 finns en skyldighet för kommunerna att erbjuda undervisning i elevers modersmål. Under 1980- och 1990-talen infördes olika begränsningar i skollagstiftningen vad gäller rätten till modersmålsundervisning. 1985 infördes krav på att språket ska vara dagligt umgängesspråk i hemmet med minst en vårdnadshavare för att eleven skulle få rätt till modersmålsundervisning, och 1991 infördes regeln att det behöver vara minst fem elever som önskar undervisning i samma språk för att skolan ska vara skyldig att anordna modersmålsundervisning.²²⁸ Tornedalska elever, liksom samer och romer, var dock redan från början undantagna från dessa begränsningar – med ett undantag: fram till 2015 gällde fortfarande att elever som önskade modersmålsundervisning i meänkieli (liksom övriga nationella minoritetsspråk) skulle ha grundläggande kunskaper i språket för att få rätt till undervisning.²²⁹

Språkforskare är överens om att den undervisning som ges inom ramen för modersmålsämnet inte räcker för att eleverna ska kunna utveckla de språkkunskaper som behövs för att använda språket i vardagen och för att i framtiden kunna föra språket vidare till nästa generation. Det är dessutom vanligt att modersmålsundervisningen förläggs efter skoldagen och ibland på andra skolor, vilket riskerar att leda till långa skoldagar och långa avstånd för de elever som deltar.²³⁰

²²⁸ Hyltenstam och Salö, s. 50 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²²⁹ Hyltenstam och Salö, s. 48 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²³⁰ Huss, s. 19 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

7.6.2 Erfarenheter av modersmålsundervisning 1970–1990-talen

Ett skolämne med låg status

Flera intervjupersoner som gått i skolan från 1980-talet och framåt beskriver modersmålsundervisningens låga status. Modersmålsundervisningen ses inte som ett prioriterat skolämne från skolans perspektiv och erfarenheter från undervisningen är ofta förknippade med obehag.²³¹ En man född på 1990-talet säger t.ex. att det tornedalska ursprunget länge bara var förknippat med ”de jobbiga finskalektionerna”.²³²

Intervjupersonerna beskriver att undervisningen lagts efter skoltid eller inte kunnat erbjudas alls, att det saknats lärare och andra resurser eller att undervisningen varit svår att ta till sig av olika skäl. En kvinna född på 1980-talet som fick läsa finska i skolan eftersom meänkieli inte erbjöds, beskriver att man inte lärde sig så mycket eftersom läraren hade svårt att lägga upp en kurs som fungerade för elevernas olika nivåer.²³³

En man född på 1980-talet som läste finska som hemspråk på 1990-talet säger att språket hade extremt låg status och att finsklärarna hade det svårt socialt eftersom barnen hånade och skrattade åt dem:

Vi uppfattade som barn att finskan och meänkieli inte var värd någonting.²³⁴

En annan man född på 1980-talet som önskade få läsa meänkieli i högstadiet i Kiruna på 1990-talet men inte fick det på grund av att det inte erbjöds, säger:

Samhället har lyckats svika oss hela vägen där. Nu är språket snart dött för det finns inte så många kvar som lär sina barn. Jag kan inte lära mina barn för jag kan inte språket.²³⁵

Intervjupersonerna vittnar alltså om olika slags problem förknippade med modersmålsundervisningen i skolan: resursbrist, problem med dess praktiska organisering samt skolämnets låga status. Detta är generella problem förknippade med modersmålsundervisningen som

²³¹ Intervju 13, 26, 33, 39, 141, 150.

²³² Intervju 109.

²³³ Intervju 132.

²³⁴ Intervju 69.

²³⁵ Intervju 127.

tagits upp i rapporter från skolmyndigheterna och statliga utredningar.²³⁶ Men berättelserna handlar också om att meänkieli hade låg status, vilket kunde göra situationen särskilt besvärlig för de elever som deltog i undervisningen.

Synen på meänkieli som en sämre variant av finska

Flera intervjupersoner som gick i skolan under 1980- och 1990-talen beskriver att de som ville ha undervisning i meänkieli i stället fick det i finska, och att det sällan gjordes någon skillnad på språken. En kvinna född på 1970-talet berättar:

På lågstadiet fick jag ju börja med hemspråk men då var det ju finska som vi hade. Jag hoppade av för att ... jag tyckte det var konstigt. Det var väl finska som erbjöds gissar jag. Det fanns väl inget annat alternativ.²³⁷

Andra vittnar om att det fanns en syn bland lärare och elever att meänkieli var en sämre variant av finska, och att man blev rättad om man talade meänkieli. En man född på 1970-talet berättar att hans lärare rättade honom när han talade. Den finska han talade var inte finska, menade läraren.²³⁸

En kvinna berättar att när hon som barn började läsa modersmål i skolan (i slutet på 1980-talet/början på 1990-talet) blev hon rättad av läraren som kom från Finland. När hon sa ”saksi” [sv. sax] som hon fått lära sig, sa läraren att det heter ”sakset” [fi. sax] på ”korrekt” finska. Situationen blev så jobbig att hon hoppade av från undervisningen.

Hon berättar att det är ett sådant minne och att den skammen som kom över henne. Hon upplevde och minns att hon var i underläge eftersom hon inte talade flytande tornedalsfinska och att när hon talade tornedalsfinska så fick hon höra att hon sa fel. Och hon berättar att i den kontexten med de andra eleverna, fick höra, veta och lära sig att hennes språk inte var ett riktigt språk och att om man skulle lära sig något, skulle man lära sig finska. Det gjorde att hon inte ville fortsätta, utan hoppade av.²³⁹

²³⁶ Förbättrade möjligheter för elever att utveckla sitt nationella minoritetsspråk, SOU 2017:91, s. 171–176, För flerspråkighet, kunskapsutveckling och inkludering – modersmålsundervisning och studiehandledning på modersmål, SOU 2018:19, s. 44, Skolinspektionen 2019, Rätten till modersmålsundervisning i nationella minoritetsspråk i årskurserna 7–9 – en tematisk tillsyn, s. 4–6.

²³⁷ Intervju 137, se även intervju 26, 32, 92, 104, 109, 132, 155.

²³⁸ Intervju 39, se även intervju 49, 150, 161.

²³⁹ Intervju 92.

Synen på meänkieli som en sämre variant av finska återkommer i intervjupersonernas berättelser, även i situationer som inte är direkt kopplade till skolan. En del vittnar om att en sådan syn också finns inom familjen eller i samhället.

7.6.3 Stärkta rättigheter till modersmålsundervisning på 2000-talet

Meänkieli fick status som nationellt minoritetsspråk i Sverige 2000, vilket också kan sägas vara startskottet för en nationell språkpolitik med målet att revitalisera de nationella minoritetsspråken så att de bevaras som levande språk i Sverige.²⁴⁰ I samband med det trädde två Europarådskonventioner i kraft för Sveriges del:²⁴¹ ramkonventionen till skydd för de nationella minoriteterna samt den europeiska stadgan för landsdels- eller minoritetsspråk. I och med detta åtog sig staten att aktivt arbeta för att minoriteten ska kunna återta sitt språk och sin kultur. Det statliga stödet ses som avgörande för revitaliseringen av meänkieli och de övriga nationella minoritetsspråken.

Sedan 2010 är kommuner i vissa delar av landet skyldiga att erbjuda förskola på meänkieli och de övriga regionalt bundna nationella minoritetsspråken.²⁴² Rättigheterna att läsa meänkieli och de övriga nationella minoritetsspråken inom ramarna för modersmålsämnet i grundskolan har, som nämnts ovan, successivt stärkts. Några år senare, 2015, togs kravet på att elever ska ha grundläggande kunskaper i språket för att få rätt till modersmålsundervisning, bort.²⁴³ Detta eftersom kravet på grundläggande kunskaper stod i motsättning till statens ansvar att revitalisera de nationella minoritetsspråken. Många barn och unga har inte haft möjlighet att lära sig språket hemma eftersom deras föräldrar, och kanske även mor- och farföräldrar också saknat dessa kunskaper.

Trots de stärkta formella rättigheterna i förskola och skola finns det dock fortfarande stora utmaningar i praktiken eftersom det råder brist på lärare och läromedel, samt att undervisningen ofta bara ut-

²⁴⁰ *Nystart för en stärkt minoritetspolitik*, skr. 2017/18:282.

²⁴¹ Internationellt trädde konventionerna i kraft 1998.

²⁴² Huss, s. 19 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. Kommuner som ingår i det så kallade förvaltningsområdet för meänkieli är enligt lagen (SFS 2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk skyldiga att erbjuda förskoleverksamhet "helt eller till väsentlig del" på nationella minoritetsspråk till den som begär det.

²⁴³ Prop. 2013/14:148 *Vissa skollagsfrågor*. Propositionen innebar förändringar i den del av skollagen som reglerar modersmålsundervisningen.

görs av en lektionstimme i veckan. Någon tvåspråkig ämnesundervisning, liknande den som i viss mån bedrivs i finska och samiska, existerar ännu inte för meänkieli.

Europarådet har i sina granskningar av Sveriges åtaganden i förhållande till minoritetskonventionerna pekat på brister på utbildningsområdet. Man har i sina rekommendationer upprepade gånger uppmanat den svenska regeringen att dels bygga ut modersmålsundervisningen så att elever får möjlighet att utveckla läs- och skrivkunskaper i meänkieli (och övriga nationella minoritetsspråk), dels att etablera tvåspråkig undervisning på meänkieli.

7.6.4 Föräldrars erfarenheter från 2000-talet och framåt

Flera intervjupersoner som hade barn som gick i förskola, grundskola och gymnasium vid tidpunkten för intervjuerna, beskriver att de har svårt att utnyttja rätten till modersmålsundervisning i praktiken, eftersom det saknas lärare, läromedel eller en vilja och kunskap från skolan eller enskilda lärare.²⁴⁴ En man född på 1970-talet berättar att hans äldsta barn fått en resurs i förskolan under en till två timmar per vecka. När den yngre dottern började i förskolan drogs den resursen in och dottern fick gå över till skolans vanliga modersmålsundervisning. För det tredje barnet var dock också den möjligheten borta. Förskolan erbjöd visserligen stöd i meänkieli men det skulle ha inneburit att de själva hade behövt skjutsa barnen till en annan förskola och den låg minst tio kilometer från bostaden. Mannen kommenterar svårigheten att få modersmålsstöd till dottern i förskolan, som han har rätt till:

Det är obegripligt att politikerna inte ser flerspråkighet som en rikedom och en resurs som i förlängningen ökar kommunens attraktionskraft också i ett ekonomiskt hänseende. Rätt tänkt och rätt agerat skulle det kunna leda till ökad inflyttning, till exempel från Finland, vilket skulle öka skatteintäkterna i kommunen. Om det beror på att politikerna inte bryr sig eller om det handlar om att statusen är låg att de ser ner på det.²⁴⁵

En kvinna född på 1980-talet berättar att hennes son får modersmålsundervisning i meänkieli tidigt på morgonen innan skolan börjar och att det bara är 30 minuter i veckan. Det finns även andra barn

²⁴⁴ Intervju 13, 61, 64, 104 132, 150, 154, 161.

²⁴⁵ Intervju 39.

som vill vara med, men de bor för långt bort från skolan och har ingen möjlighet att ta sig dit.²⁴⁶ Hon berättar vidare att en språklärare på barnens skola som undervisade i finska och meänkieli och vars modersmål var meänkieli, berättat att det fanns ett stort intresse bland eleverna att få läsa språken: 35 elever hade anmält sig att läsa meänkieli och fem elever för att läsa finska. Läraren hade då berättat att hon gett barnen som ville läsa meänkieli rådet att välja finska i stället, eftersom hon inte hade böcker på meänkieli så att det räckte åt alla. Intervjupersonen tyckte att det var hemskt att höra detta, att bristen på böcker ska avgöra vilket språk barnen kan välja.

En annan kvinna, född på 1960-talet, berättar också att hennes son har sin modersmålsundervisning i meänkieli efter skoltid, och att han av den anledningen inte alltid tycker att det är så kul. När de andra barnen får gå till fritids och leka och spela pingis, måste han själv gå till sin lektion. Hon säger att det är många som väljer bort meänkieli av den anledningen, för att man sticker ut från mängden och missar tid med kompisarna. Intervjupersonens dotter går dock i en minoritetsförskola, där personalen talar meänkieli. "Vilken grej!", säger hon och tillägger att hon märkt stor skillnad mot hur hennes son, som gick på en vanlig, svenskspråkig förskola, hade det.²⁴⁷

7.7 Sammanfattande analys

7.7.1 Minoritetens barn hamnade i ett kunskapsunderläge

Skoltiden är en viktig period i livet. De flesta människor bär med sig minnen och upplevelser från skoltiden som en betydelsefull del av barndomen, ungdomen och vuxenlivet. Detta är knappast unikt för intervjupersonernas berättelser. I minoritetens fall är dock minnena från tiden i arbetsstugan eller skolan i många fall förknippade med obehag kopplat till det egna språket, kulturen och identiteten.

Många berättelser handlar om att komma till sin första skoldag och möta ett helt svenskspråkigt klassrum utan att kunna ett enda ord svenska. Andra minns när de fått kvarsittning eller till och med blivit slagna för att de pratat meänkieli eller finska i skolan. Ytterligare andra har upplevt hur de som talar bra svenska värderas högre

²⁴⁶ Intervju 76.

²⁴⁷ Intervju 150.

än de som inte gör det, och att deras eget språk är oanvändbart och till och med förbjudet i situationer som rör kunskap och lärande.

En del berättelser vittnar om att svårigheterna att lära sig svenska också spillde över på den generella kunskapsinhämtningen i skolan, vilket ledde till sämre självförtroende också på längre sikt. Några intervjupersoner berättar om lärare som kategoriserade elever som mindre begåvade för att de hade det svårt med det svenska språket.

Som tagits upp tidigare i kapitlet har forskningen numera klarlagt att det tar flera år att lära sig ett språk tillräckligt bra för att kunna använda det i skolans sammanhang på samma nivå som elever som har svenskan som förstaspråk. Minoritetens barn som hade finska eller meänkieli som modersmål hamnade därför i ett underläge kunskapsmässigt gentemot andra barn, vilket för vissa skapade långsiktiga svårigheter och hinder på grund av låg självkänsla. Att deras språk och kultur dessutom möttes av förbud och en nedvärderande attityd skapade för många en känsla av skam som fanns kvar under livet och i vissa fall fick efterverkningar också för barn och barnbarn. Språket fördes i många fall inte vidare till nästa generation eftersom man inte uppfattade det som värdefullt.

7.7.2 Flera aktörer bär ett ansvar

Som nämnts tidigare har skolan och dess tillhörande institutioner spelat en central roll för statens försvenskning och assimileringspolitik. Ecklesiastikdepartementet, Svenska kyrkan och Skolöverstyrelsen var de myndigheter som administrerade och ledde arbetet. Skolan, arbetsstugan, Tornedalens bibliotek och Folkhögskolan i Tornedalen var aktörer som agerade på skilda uppdrag men som alla utgjorde en del i en process som handlade om att knyta minoriteten närmare den svenska kulturen, språket och nationen. En följd av det blev att minoritetens eget språk, kultur och identitet nedvärderades och i vissa fall till och med förbjöds.

Att just skolan kunnat utgöra en så verkningsfull arena för försvenskning och assimilering är inte anmärkningsvärt. Den fostrande roll som både arbetsstugan och skolan hade utgjorde en integrerad del i fostran till medborgare. I denna var svenskheten norm. Skolans undervisning formade barns och ungas perspektiv och syn på det

svenska och på sig själva, sitt språk och sin identitet, men också på föräldrarnas språkliga och kulturella tillhörighet.

Att hålla fast vid sitt modersmål i hemmen framstod i de flesta fall troligen inte som ett rimligt val. Föräldrarna nåddes av budskapet att det bästa för deras barn var att de gick över till majoritetsspråket svenska, och man litade i regel på lärarna som var auktoriteter. Många föräldrar bar dessutom på egna negativa erfarenheter från skolgången av att ha blivit nedvärderade och bestraffade när de använde meänkieli eller finska och ville inte själva utsätta sina barn för samma sak.

De enskilda lärarna i skolan och föreståndarinnorna i arbetsstugorna hade ansvar för sitt agerande gentemot barnen. Men det övergripande ansvaret vilar på de institutioner som bedrev verksamheterna. Tornedalens folkhögskola och Tornedalens bibliotek bär alltså ett ansvar för sin roll i assimileringens praktiska genomförande. Detsamma gäller Stiftelsen för Norrbottens läns arbetsstugor, som hade ansvar för verksamheten i arbetsstugorna i minoritetsområdet och de kränkningar och övergrepp som skedde mot arbetsstugebarnen.

Ansvar bär också de institutioner som på olika nivåer hade uppgiften att bedriva tillsyn av skolor och arbetsstugor; allt från de lokala skolstyrelserna, de lokala skolråden, domkapitlet på den regionala nivån till Skolöverstyrelsens inspektörer. Trots att tillsyn av skolornas och arbetsstugornas verksamhet ägde rum kunde de kränkningar och övergrepp som ägde rum fortgå.

7.7.3 Upprättelse utifrån nuvarande behov

Den språkliga assimileringen, tillsammans med det faktum att språkbytet har gått mycket långt i minoritetens fall, har gjort att det råder brist på lärare med tillräckliga kunskaper att undervisa i meänkieli på olika nivåer. Det råder även brist på läromedel men också annan litteratur.

Minoritetens berättelser vittnar om att rätten att få undervisning i meänkieli fortfarande inte uppfylls. Svårigheten ligger inte bara i bristen på lärare som kan vara svår att påverka på kort sikt, utan också på organisatoriska komplikationer, som skolorna har möjlighet att påverka. Undervisningen är ofta förlagd utanför skoltid och kräver ibland långa resvägar. Trots påstötningar gentemot skolan eller kommunen får många barn inte tillgång till undervisning på meänkieli.

Negativa attityder och osynliggörande i förhållande till meänkieli hänger dessutom fortfarande kvar. Minoritetens berättelser vittnar alltså om att mycket arbete återstår inom utbildningsområdet.

En uppgörelse inom skolans värld handlar därför dels om att synliggöra de historiska kränkningar som skett inom utbildningsinstitutionernas ramar, dels om att återupprätta minoritetens tillgång till sitt språk och sin kultur i nutid, i enlighet med de internationella åtaganden Sverige redan gjort i förhållande till Europarådets konventioner om skydd för de nationella minoriteterna och minoritetsspråken.

Särskilt viktigt är förstås att säkra barns och ungas tillgång till språkundervisning på och i meänkieli. Också vuxna som vill lära sig meänkieli eller fördjupa sina kunskaper i språket bör få möjlighet att göra det. För att detta ska vara möjligt behöver det skapas flexibla vägar inom folkbildningen men även inom universitet och högskola.

I ett samhällligt perspektiv handlar det också om att höja språkets status, synlighet och användning i hela samhället.

8 Traditionella näringar som identitet och kulturarv

Följande kapitel handlar om tornedalingars, kväners och lantalaisets traditionella näringar och kultur från ett historiskt, men också nutida perspektiv.

Kapitlet handlar om minoritetens parallella näringar jordbruk, fiske, jakt och skogsbruk så som de bedrevs i minoritetsområdet från 1800-talet fram till mitten av 1900-talet. Här beskrivs också de förändringar som skedde i samband med industrialisering, järnvägens utbyggnad och modernisering av jord- och skogsbruk vilket resulterade i stor utflyttning från området. Kapitlet innehåller intervjupersonernas berättelser och upplevelser av dessa historiska skeenden.

Avsnitt 8.2 redogör för renskötseln och de regleringar och omständigheter som är av betydelse för minoritetens förutsättningar att bedriva renskötsel både historiskt och i nutid. Avsnittet avslutas med intervjupersonernas erfarenheter av den historiska renskötseln och utifrån dagens situation.

Kapitlet tar avslutningsvis upp olika aspekter som påverkat minoritetens traditionella näringar och kultur utifrån statens hantering av mark och naturresurser i minoritetsområdet. Kapitlet beskriver minoritetens upplevelser av exkludering och diskriminering i kontakt med myndigheter och i beslut som rör markanvändning och traditionella näringar.

I de intervjuer som handlar om traditionella näringar och minoritetens förhållande till marken, älven, skogen och naturen i minoritetsområdet, har intervjupersonerna av naturliga skäl ofta nämnt dessa platser med namn. På grund av att intervjupersonerna ska vara anonyma har namn på byar, sjöar, älvar och andra platser plockats bort ur de referat och citat som förekommer i kapitlet (namn på kommuner har behållits). Detta för att de enskilda intervjupersonerna inte ska

kunna identifieras genom sina utsagor. Detsamma har gjorts med personnamn och andra detaljer som kan röja en specifik persons identitet.

8.1 Minoritetens traditionella näringar och kultur

Följande avsnitt inleds med en redogörelse för användningen av några centrala begrepp. Vidare redogör avsnittet för minoritetens berättelser om de traditionella näringar som präglat minoritetsområdet: jordbruk, skogsbruk, hantverk, jakt och fiske. Avsnittet tar också upp olika sysselsättningar som varit typiska för minoritetsområdet: myrslåtter, olika jakt- och fiskemetoder, samt den geografiska platsens betydelse för minoriteten.

I avsnittet förekommer intervjupersonernas berättelser om de traditionella näringarna. Vissa berättelser går längre tillbaka än till 1800-talet. Även om detta tidsspann ligger utanför det tidsintervall kommissionens kartläggning omfattar har även sådana berättelser tagits med i slutbetänkandet eftersom de utgör en betydelsefull länk till de mer nutida berättelserna.

8.1.1 Några begrepp kopplade till traditionella näringar

I följande avsnitt ges en kort genomgång av några centrala begrepp som används i kapitlet. Genomgången har flera syften: dels att klargöra hur dessa begrepp använts historiskt, dels att beskriva hur de kommit att uppfattas av minoriteten i ett mer nutida perspektiv. Med utgångspunkt i detta är syftet slutligen att förtydliga hur begreppen har använts i slutbetänkandet.

Begreppen ”nybyggare” och ”lapp”

För att uppmuntra etableringen av jordbruk i minoritetsområdet och andra delar av området ovanför lappmarksgränsen införde staten från och med 1673 års lappmarksplakat olika privilegier för de som etablerade sig i området – bland annat skattefrihet.¹ Begreppet ”ny-

¹ Göthe 1929, *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*, s. 200–203.

byggare” började således användas som en juridisk term för att identifiera de som hade rätt till sådana privilegier.

Idén var att dessa nybyggare skulle definieras som en egen grupp som ansågs kunna bo sida vid sida med samerna. Nybyggarna fick sina privilegier för att de skulle bedriva jordbruk medan samernas huvudsakliga näring även fortsättningsvis förväntades vara renskötsel. Under 1800-talet när allt fler nybyggare etablerade sig blev dock också många samer, framför allt skogssamer, nybyggare.²

Även efter det att de särskilda privilegierna lyftes från nybyggarna har begreppet använts för att kategorisera en bofast, icke-nomadiserande person ovanför lappmarksgränsen.

Begreppet nybyggare var historiskt alltså inte kopplat till etnicitet. En nybyggare kunde återgå till ett nomadiserande liv, och tvärtom. En individ kunde därmed kategoriseras som både nomadiserande och nybyggare under en livstid.³ Dessutom fanns det grupper av samer och bofasta som levde i ömsesidig samverkan. Det fanns också individer som levde ett halvnomadiserande liv och därför hamnade utanför de två kategorierna.⁴

Uppfattningen från statens sida har dock varit att samerna var de tidigaste bosättarna i Norrland. De fick företräde framför nybyggarna när det gällde de befogenheter som ingick i renskötselrätten.⁵ Som stöd för denna uppfattning har man hänvisat till ett yttrande från särskilda utskottet 1886:

Lappen var den som först tog de nordliga trakterna af vårt land i besittning. Innan den förste nybyggaren fällde det första trädet i Norrlands skogar var lappen redan där. Under århundraden hade landet från Kölens fjellrygg till Bottenhafvet varit den obestriddt nyttjade betesmarken för hans renar. Och den förste besittningstagarens rätt till jorden måste anses bättre än den, som senare tillkommit.⁶

De som historiskt benämndes nybyggare levde ofta ett halvnomadiserande liv med småskaliga jordbruk, jakt, fiske och slåttermyrar flera mil från boplatsen.

² Alm och Henrysson, 1991, *Gällivare lappskola 1756–1850: en elevmatrikel jämte analys*, s. 9.

³ Arell, 1977, *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekiä socken*, s. 33–35.

⁴ *Samernas sedvanemarkar*, SOU 2006:14, s. 302.

⁵ *Samernas renringspolitik – öppna samebyar och samverkan med andra markägare*, SOU 2001:101, s. 107.

⁶ Utskottets yttrande refereras i SOU 2001:101, s. 107–108, fotnot 4. Se Särskilda utskottets utlåtande 1886:1, s. 18.

En del personer inom minoriteten har pekat på att beskrivningen av minoriteten som nybyggare har lett till att osynliggörandet av minoritetens långvariga närvaro i minoritetsområdet befästs ytterligare.

Av den anledningen kommer begreppet nybyggare att användas i betänkandet endast vid hänvisning till historiska källor där det juridiska begreppet åsyftas, samt när intervjupersonerna citeras och själva använder begreppet. Av samma anledning kan begreppet ”lapp” förekomma i betänkandet. ”Lapp” upplevs av många samer som ett nedsettande ord, och därför används begreppet enbart när den äldre lagstiftningen gällande rennäringsen beskrivs i betänkandet.

Intervjupersonernas resonemang om begreppen nybyggare och ”lapp” redovisas i ett senare avsnitt i detta kapitel.

Begreppen utängar och ströängar

Även ”utängar” och ”ströängar” är begrepp som uppkommit inom den statliga förvaltningen i samband med bl.a. avvittring.⁷ Från statens sida benämndes ängsmark som användes för jordbruk och som innehavaren hade vissa rättigheter till trots att den var belägen utanför själva gården för ströängar.⁸ En äldre beteckning på sådan mark är utängar. Marken kallas också ofta för slåttermyrar, eftersom minoriteten använde dem för att skörda hö till sina djur.

Även begreppet ströängar har under senare tid väckt kritik från vissa inom minoriteten som anser att det är statens benämning. Man menar att den signalerar den perifera betydelsen av dessa marker utifrån statens perspektiv utan att ta hänsyn till dess centrala betydelse för minoriteten, t.ex. när det gäller historiskt bruk av myrslåttern och dess betydelse för jakt och fiske.

Mot bakgrund av detta perspektiv kommer begreppet ströängar användas i betänkandet enbart då hänvisning görs till historiska källor och när det återges i intervjupersonernas berättelser. I övrigt används begreppet slåttermyrar.

⁷ Uppdelning av mark mellan kronan (staten) och enskilda (källa: Nationalencyklopedin).

⁸ Torp, Ströängar, s. 4 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

8.1.2 Parallella näringar

Tornedalingar, kväner och lantalaiset har under mycket lång tid varit bosatta i minoritetsområdet. Flera av intervjupersonerna tar upp minoritetens historiska närvaro i området.⁹ Enligt historiska källor har minoriteten levt längs hela Torne älv och kringområdet långt innan industrialiseringen, som inleddes i slutet av 1800-talet, och som förändrade förutsättningarna för minoritetens traditionella näringar.

Det framkommer i den historiska bakgrunden i kapitel 4 och i intervjuerna att minoriteten under mycket lång tid har levt nära skogen och vattendragen och att de har varit livsviktiga källor till mat och överlevnad. Man bosatte sig ofta vid älvar och sjöar för att etablera småskaliga självhushållande jordbruk. Jämte jordbruket var skogsbruk, hantverk, jakt, fiske, bär-, växt- och svamplockning parallella näringar som alla behövdes för överlevnaden.

En man född på 1950-talet berättar:

Det var ju ett smart sätt att leva på med alla de här fyra benen. Bönderna söderut i Sverige levde enbart på sin mark. När skörden slog fel var det kört. Men så var det ju inte här uppe med de som levde i de här byarna.¹⁰

En del intervjupersoner berättar att historien om förfäderna och deras koppling till platsen har förts vidare från generation till generation. En man född på 1930-talet i Övertorneå kommun berättar om hur hans hemby kom till. Hans farfars far var ute och jagade och dagdrömde om att han såg ett hus och en fiskeplats i skogen. När han kom hem berättade han för sin fru om drömmen och frågade om hon ville bosätta sig med honom där. På så vis började historien om deras by som en bebodd plats. Intervjupersonens farfar och hans yngsta syster föddes sedan i byn.¹¹

Det självhushållande jordbruket

Jordbruk har bedrivits i minoritetsområdet under mycket lång tid. Särskilt gynnsamt för odling har marken varit i svackor och dalgångar, men också i de omfattande myrmarkerna. Enligt Tornedalsutredningen

⁹ Intervju 11, 73, 81, 88, 89, 126, 130, 132, 134, 138.

¹⁰ Intervju 87, se även intervju 76, 120, 124, 129, 161.

¹¹ Intervju 73, se även intervju 87, 88.

från 1958 hade 53 procent av befolkningen i minoritetsområdet¹² 1951 jordbruk som huvudsaklig sysselsättning med binäringar i form av främst skogsbruk och fiske.¹³

En självhushållande ekonomi präglade minoritetsområdet fram till 1930-talet. Varje hushåll var alltså i princip självförsörjande när det gällde mat, kläder, hantverksprodukter, energi och arbetskraft.¹⁴ I intervjuerna framkommer att självhushållande jordbruk förekommit i hela minoritetsområdet.

En man född på 1940-talet berättar om hur det var i hans barndomshem.

Han berättar att föräldrarna hade jordbruk, skogsbruk och att de även hade ett gästgiveri på gården. På gården fanns kor, grisar och hästar. Han minns hur han brukade följa med sin mamma till ladugården och titta på djuren medan hans mamma mjölkade korna. Han berättar att föräldrarna odlade potatis, ärtskidor, rovor och senare även morötter.¹⁵

Det som odlades och de djur som fanns på gårdarna har dock varierat under olika tidsperioder. På gården odlades ofta korn och ibland råg.¹⁶ En man född på 1930-talet berättar om hur djurhållningen såg ut i byn:

Fåren hade gemensamma betesmarker i skog och fjäll, och korna hölls i sommarladugårdar som låg på ett samfällt område. Korna gick gemensamt i flock och betade under dagarna. Boskapen återvände självmant till ladugårdarna på kvällarna. Under vissa tider, speciellt när det fanns mycket svamp i skogarna fick man lov att hämta in boskapen eftersom de bara ville äta av svampen och inte komma hem.¹⁷

En man född på 1930-talet berättar om familjens getter:

Getterna var väldigt viktiga djur förr i tiden. De sköttes om över vintern. Lämnades på hösten och hämtades på våren. Jag vet inte hur det var med ersättningen men de kunde kanske få något, någon ren eller kanske hade någon pengar att betala med. Men annars hade inte någon några pengar.¹⁸

¹² De kommuner som ingick i utredningen var Haparanda stad samt Nedertorneå, Karl Gustavs, Hietaniemi, Övertorneå, Överkalix, Korpilombolo, Tärendö, Pajala, Junosuando och Karesuando landskommuner.

¹³ *Tornedalsutredningen, första delen, Grundläggande undersökningar av Länsstyrelsen i Norrbottens län*, SOU 1958:22, s. 99.

¹⁴ Alalehto 2022, *Försvenskningen av Tornedalen – dess socioekonomiska och kulturella konsekvenser*, s. 19.

¹⁵ Intervju 124, se även intervju 87, 101, 102, 103, 104, 123.

¹⁶ Alalehto 2022, s. 29–30.

¹⁷ Intervju 88.

¹⁸ Intervju 11.

Vissa hushåll bedrev även smedjor, skomakeri och annat hantverk vid sidan om de andra traditionella näringarna.¹⁹ En man född på 1940-talet berättar om sin farfaders smedja.

[Intervjupersonens] farfar hade även en smedja på gården och inför höbärgningstider var det mycket aktivitet i smedjan när höbärgningsredskapen skulle ses över. Han berättar att det kom bybor med tygpaket där de kunde ligga en lie som de ville att hans farfar skulle vässa. Han säger att hans farfar trivdes att arbeta i smedjan och att han ofta var med och tittade när hans farfar jobbade. Han säger att hans mamma inte var så förtjust för att han höll till i smedjan då hans kläder ofta var svarta av sot när han kom hem. Han förklarar att tvätta kläder på den tiden inte var en helt enkel syssla.²⁰

Intervjupersoner berättar hur familjerna levde ”ur hand i mun” (meänkieli: käestä suuhun) vilket betyder att ingen behövde gå hungrig men det fanns heller inget överflöd.²¹

Tillverkning av kläder, men också hantverk och tillverkning av skor, båtar och slädar var också en del av självhushållet för många. Det var vanligt att man använde fårens ull. Kvinnorna skötte klippning, kardning, spinnande, vävning och sömnad.²² En man född på 1930-talet beskriver husmoderns roll:

Frun var den som kunde allt och gjorde olika inläggningar av gurka och tomat. Hon var rent allmänt mycket händig, vävde och sydde i skinn, allt möjligt.²³

En man född på 1950-talet berättar att älvvatten användes för att tvätta kläderna, men också för att ge gårdsdjuren vatten.²⁴ Det var inte ovanligt att man delade upp arbetet med klädestillverkningen för att effektivisera, så att vissa kardade och andra spann.²⁵

På samma sätt var det med många arbetsuppgifter inom jordbruket, jakten och fisket, där det krävdes att man fördelade arbetet och samarbetade, dels inom familjen, dels mellan familjer och byar. En man född på 1950-talet berättar:

¹⁹ Se intervju 140.

²⁰ Intervju 138.

²¹ Intervju 1, 70, 101, 129.

²² Intervju 15, 17, 64. Specifikt kvinnligt hantverk inom minoriteten är inte väl beforskat. Enbart några få intervjupersoner nämner det kvinnliga hantverket.

²³ Intervju 15.

²⁴ Intervju 14.

²⁵ Alalehto 2022, s. 38–39.

Byborna har alltid också hjälpt varandra med bruket då många har varit släkt. Morgon och kväll roddes det för att fiska lax som åts av familjen eller byborna. När första laxen för året fångades så blev det stor byafest med laxsoppa.²⁶

Jordbruket var med andra ord under lång tid det sätt man försörjde sig på. Samarbetet mellan familjer, släkter och byar var centralt.

Slåttermyrarna var viktiga för djurhållningen

Intervju berättelserna vittnar om att befolkningen i minoritetsområdet under lång tid var halvnomadiserande, det vill säga de levde ett nomadiserande liv under delar av året. För att kunna idka jordbruk, skogsbruk, jakt och fiske var de tvungna att verka och röra sig över stora geografiska områden. För jordbruket behövdes stora mängder djurfoder, och detta tillgängliggjordes bl.a. genom de så kallade slåttermyrarna. Som tidigare nämnts används även benämningarna ströängar och utängar.

Slåttermyrar är våtmarker som utnyttjades för höslätter, dvs. man slog gräset som växte där och använde det som vinterfoder till djuren. Slåttermyrarna var därför fram till första hälften av 1900-talet viktiga för djurhållningen.

Från 1700-talet har staten gett rätten att nyttja de s.k. ströängarna till den som etablerade ”nybruk” i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Enligt reglementet fick den som bosatte sig i dessa områden rätt att bärga hö och foder till sina djur från de utspridda slätter som låg på statens mark. Detta gjordes utifrån ett intresse från statens sida att öka bosättningen i området.²⁷

En man född på 1950-talet berättar att man förr använde renar för att få hem slåttern:

Det var inte den här stordriften på ren utan mellan 15 och 20 renar om man hade det bra – fyra, fem om man hade det sämre.

Intervjuare: Per gård?

Jo, per gård.

²⁶ Intervju 19, se även intervju 14, 80.

²⁷ Torp, s. 5 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Höet från slätterängarna kördes hem med renar, liksom den ved man tog i skogen. På den tiden hade skogen inget värde, utan det var slättermyrarna som värdesattes. Slätterängarna fanns i en vid omkrets runt [ort i Kiruna kommun]. Bland annat hade befolkningen i [byar i Kiruna kommun] slättermyrar och torvkåtor, vid [sjö], som i dag ligger alldeles in till staden Kiruna. De jagade och fiskade där.

Vissa slättermyrar låg i närheten av gårdarna, medan andra var belägna på flera mils avstånd, eftersom markerna närmast bosättningen inte alltid var lämpliga för odling eller stora nog för behovet.²⁸

Mannen berättar att man än i dag hittar lämningar av lador sex till sju mil från [by] i lågfjällsområdena.²⁹ Han berättar att myrslåttern fortsatte in på 1950-talet, då djurhållningen i större skala upphörde. Hans farfar bedrev myrslätter neråt Torneälven. Även hans farmors far bedrev myrslätter långt bort från gården på andra sidan sjön. Höet kördes hem med häst. Vid [by] fanns ett gammalt hemman som lämnades obebott redan på 1800-talet, då invånarna flyttade till [by]. På detta hemmans ängar fortsatte man dock att bedriva slätter.

Myrar som låg närmast gårdarna kunde man gå till, men till dem som låg långt bort fick man ta sig med båt, körrenar, skidor eller släde/vagn. Vissa bönder kunde då vara borta från gården i veckor, eller till och med månader. På vägen till och från slättermyrarna kunde man jaga, fiska och besöka handelsplatser.

En man född på 1960-talet berättar att hans förfäder använt vandringslederna i hans hemby i Kiruna kommun för att jaga och fiska. Öster om byn fanns ängar för myrslätter. Han berättar att man till och med torrlade myrar, mestadels genom dikning, för att få slättermarker.³⁰

En annan man född på 1950-talet berättar:

Där [orten] nu ligger bärgade man flera hundra år tidigare hö, inte små mängder utan tiotals ton hö.³¹

Minoriteten anlade byggnader vid myrarna och handelsplatserna som senare blev till permanenta bostäder. När männen återvände från slättermyrarna kom de ofta hem med fisk, vilt och hö. Fisken som fångades på resan saltades och lagrades i tunnor, och hämtades sedan på hemvägen.

²⁸ Intervju 14, 23, 73, 84, 88, 91, 122, 127, 140, 145.

²⁹ Intervju 123.

³⁰ Intervju 53.

³¹ Intervju 87.

Slåttermyrarna togs i bruk genom manuellt arbete under sommarhalvåret. En man född på 1950-talet berättar att det funnits så många som 259 slåttermyrar i området där han växte upp, och att de flesta bybor hade sina egna slåttermyrar som de själva slog. En del fick gå fyra mil för att komma till myren. Mannens farfar och farbröder hade flera slåttermyrar. Myrarna vid älvar och bäckar slogs varje år men de andra slogs vartannat år.³²

En annan man, också han född på 1950-talet, minns när han själv fick hjälpa till med myrslåttern. Som barn hjälpte man till med arbetena på gården. Mannen minns att höbärgningen ”var det värsta”:

Först fick man använda räfsa, och när man var tolv, tretton år gammal fick man börja slå med lien. Liarna hängdes upp jättehögt i träden för att inte barnen skulle komma åt dem. Några av slåttermyrarna låg många mil bort vid [älven] och hämtades med häst. Före hästarnas tid hämtade man höet med hjälp av dragrenar.³³

Ytterligare en man född på 1980-talet berättar att hans farfar bedrev myrslåtter i området på sin tid, och att myrslåttern fortfarande hölls i gång in på 1950-talet, då djurhållningen i större skala upphörde.³⁴

Så småningom, när jordbruket moderniserades, minskade slåttermyrarnas betydelse, men de har fortsatt att vara viktiga för jakten och fisket. Staten genomförde en avvittring 1921, där marken köptes tillbaka av staten. Genom intervjuerna framkommer att det bland vissa inom minoriteten finns ett missnöje angående hur avvittringen gick till och statens hantering av slåttermyrarna efter avvittringen. Intervjupersonerna uttrycker bl.a. att det finns oklarheter om vem som har rätt att bruka markerna (mer om detta i avsnitt 8.3.4).³⁵

Fiske och vattendrag – fisket som basnäring

Torne-, Kalix- och Muonioälvar har historiskt varit viktiga transportleder för minoriteten. Älvarna har brukats som den främsta farleden för minoriteten fram tills dess att vägar byggdes. I tidigare forskning framkommer att minoriteten tidigt använde en metod för att staka sig upp för älven, genom forsar och bäckar till svåråtkomliga fjällsjöar.³⁶

³² Intervju 14.

³³ Intervju 88.

³⁴ Intervju 127.

³⁵ Torp, s. 8–9, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

³⁶ Antti 2018, *Träskan och gäddan – Torneälböndernas insjöfiske under 1500-talet*, s. 5 och 7.

Flera intervjupersoner berättar att det finns en mycket lång tradition av fiske både i fjällsjöarna och i älvdalarna i området. Fisket var, och är fortfarande, en viktig näring och tradition som har överförts i generationer. En man född på 1960-talet berättar hur viktig fisket har varit för minoritetens försörjning.

Han berättar att även om försörjningssättet förändrades med tiden och boskapsskötseln blev allt vanligare, så har ändå både jakten och fisket utgjort en viktig del av folkets försörjning. Man tog vara på det man fick och överskottet användes vid byteshandel. På den tiden fiskade man inte för nöjes skull och tanken på att släppa tillbaka fisken i vattnet fanns inte på kartan.³⁷

En annan man född 1950-talet berättar om fisket som en viktig del av minoritetskulturen:

Laxfisket tillhör kulturen, och mina förfäder har levt på laxfisket. Det gav dem föda för vintern. Det har varit så viktigt. Från min farfars tid har vi kvar tunnor, som de saltade fisken i. Man hade ingen frys utan fiskade med nät på hösten och avslutningsvis med ljuster. Man fångade laxen och saltade fisken i tunnorna. Det räckte en vinter, eller så länge som det nu räckte, men man hade tunnorna fulla med fisk.³⁸

Förr åts fisken färsk eller konserverades genom saltning eller torkning. Den konserverade fisken transporterades i salttunnor med körrenar eller på egenbyggda båtar.³⁹ I intervjuerna framkommer att fångsten främst bestod av gädda, lax, sik, abborre och mört. En man född på 1950-talet berättar om hur fisket gått till i hans familj.

Hans far och farbror stakade på 1930- eller 1940-talet uppför älven och fiskade hela vägen. Fisken saltades och lades i tunnor, som sänktes ned i kallkällor längs vägen. De var bekanta med invånarna i byarna.⁴⁰

Förutom att fisken var en viktig matvara, användes den också som handelsvara för att få tillgång till bl.a. salt, grönsaker, tyg och husgeråd. Som tidigare nämnts var det vanligt att handel, jakt och fiske skedde på vägen till och från slåttermyrarna. I likhet med slåttermyrarna var många sjöar i minoritetsområdet svåråtkomliga och i vissa fall belägna långt ifrån gårdarna. Eftersom transporten till sjöarna kunde vara lång och svår behövde minoriteten stanna under längre perioder vid sjöarna, där även fisken kunde lagras. Det var också anledningen

³⁷ Intervju 158, se även intervju 40, 47, 80, 69, 96, 105, 127.

³⁸ Intervju 135.

³⁹ Intervju 50, 47, 130.

⁴⁰ Intervju 130.

till att man byggde tillfälliga bostäder, och i vissa fall även byggnader för fiskeförvaring, i området.⁴¹

Några vanliga fiskemetoder förr i tiden var olika former av instängningsverktyg som pator, not, håvning och ryssjor. Pator är en typ av fiskebryggor eller gångbroar som byggs några meter ut över älven. Från patorna sänktes konformade lådor för att fånga och stänga in större fiskar, framför allt lax och sik. Vid kusten använde man ofta ryssjor, som bestod av nätpåsar som fiskarna fångades i.⁴² En man född på 1930-talet berättar att hans pappa skötte laxpator i 40 år, och att det var ett tungt arbete att bygga patorna. Mannen berättar vidare att bygget började förberedas under vintermånaderna då man högg ner björkar för bygget:

Jo, men sen när fångstsäsongen började, då var det ju uppsättning av pator. Det berodde lite på vattenståndet. Om det blev högvatten strax efter islossningen kunde man inte slå ut, och den patan som slogs ut först, det var den som stod längst upp, strax nedanför [by]. För den var så kort så man nådde, med ett långt metspö kunde man röra i nätet som var i patan.⁴³

En man född på 1950-talet berättar om att arbetet med att sätta upp pator byggde på traditionell kunskap och gjordes i förenlighet med älvens mönster:

Det var ett stort arbete att bygga patan. Man sänkte bockar i den strömmande älven. Som barn tittade han ibland på när man lade ut patan. De byggdes på sådana ställen där man visste sedan gammalt att laxen kom in till stranden. När vattnet i älven steg måste man ta in patorna närmare stranden för att inte strömmen skulle föra bort dem, och när vattnet sjönk tillbaka måste man flytta tillbaka patorna längre ut i älven. Man måste vara flera män för att kunna sätta upp patan.⁴⁴

En annan vanlig fiskemetod var notdragning. Not är ett längre nät tillverkat av garn, som dras genom vattnet från land eller från en båt. Fisken fångades med en påse som fanns i mitten av nätet, när nätet drogs in kunde fiskarna fångas in påsen. Det krävdes minst tre till fyra personer för att dra not, två för nätet och en för påsen. En man född på 1950-talet berättar hur notfisket gick till under hans uppväxt:

⁴¹ Antti 2018, s. 3 och s. 6; Arell 1977, s. 28. Se även intervju 11, 47, 140, 158.

⁴² Tornedalsutredningen, SOU 1958:22, s. 142–146. Se även intervju 24, 40, 96, 105.

⁴³ Intervju 22.

⁴⁴ Intervju 135.

Det var familjer som gick ihop och började dra not i lämpliga sjöar och älvar omkring [by i Kiruna kommun]. Min familj hade en not som de använde i sjön vid byn och även i [plats] var det bra fiske. Det krävdes minst tre personer att dra not så därför gick familjer ihop för att fiska. Fisket var en väldigt viktig näring. Noten drogs främst i början av sommaren men vissa familjer drog not även under isen när den var nog tjock för att bära en häst. Hästen drog då kälken som fraktade noten. Siken var vanligast och viktigast men ibland fångades även öringar och rödingar.⁴⁵

En man född på 1930-talet berättar om notdragning på hans pappas och farfars tid:

Intervjuare: Hur var det med fisket? Var det notdragning?

Jo det var notdragning och så med nät. Och då när man byggde järnvägen så var min farfar och hans bröder, de var ju tre bröder, ute och fiskade tillsammans och sålde till järnvägsrallarna. Priset var 25 öre per fisk. ... Hur de levde på den tiden rallarna de vet nog ingen. Kiruna fanns inte och det var ont om mat. De var också jägare, rallarna. De var förståttvungna att jaga något för att hålla sig vid liv. ...

Intervjuare: Fanns det sik i sjön eller vad var det för fisk?

Sik och röding och laxöring. Då åt man nog vilken fisk som helst.⁴⁶

En man född på 1960-talet berättar om vilka fiskemetoder som är utmärkande för hans [kvänska] kultur.

Han säger att man kan se på äldre laxskattelistor till exempel mängden infångad fisk och hur mycket man skattat på fångsten, och där har även fångstmetoderna framkommit. Han säger att det finns två huvudsakliga fångstmetoder som använts, notfiske med drivnät som fiskarna dragit in från antingen strand eller båtar samt fiske med laxpator. Ägarna till patorna har varierat, vissa pator har tillhört så kallade ”nuottakunta” [svenska: notlag, grupp av fiskare] där flera hushåll gemensamt haft ägandeandelar i patorna medan det även förekommit att vissa pator ägts av ett enstaka hushåll.⁴⁷

Flera intervjupersoner påpekar att minoritetens historiska vatten- och markanvändning i dessa områden har namngett vattendragen och platserna. Det finns namn på lannankieli eller meänkieli i området som har bevarats och som fortfarande används.⁴⁸

⁴⁵ Intervju 14.

⁴⁶ Intervju 11.

⁴⁷ Intervju 158.

⁴⁸ Intervju 12, 13, 14, 69, 81, 87, 126, 127, 134.

Skogen och jakten

Skogsbruket var en vanlig näring vid sidan om jordbruket. Fram till 1910-talet använde minoriteten småskaligt skogsbruk för självushållning, bland annat till byggen.⁴⁹ Några intervjupersoner berättar att skogen de har i dag har ärvts från generation till generation. En man lyfter fram att det tillhör minoritetens kultur att vistas i skogen och att hämta ved från sin egen skog.⁵⁰

Tidigare använde man främst renar för frakt av trä och andra varor men i slutet av 1800-talet började i stället hästar användas till skogsbruket.⁵¹ Några intervjupersoner berättar att timmer även transporterades med flottning på älvarna.⁵²

Skogen har länge varit viktig för minoriteten, både som en källa till mat och till byggnadsmaterial för t.ex. bostäder och båtar, men även för svedjebruk, skogsarbete och tillverkning av tjära och kol. Den tjära som utvanns användes till impregnering av bostäder och båtar. Fram till i början av 1900-talet hade många gårdar i den norra delen av minoritetsområdet en egen tjärdal.⁵³ En man född på 1930-talet berättar att skogen var särskilt viktig för familjen under hans barndom:

Det var en kamp att överleva men det fanns skog, så när mor fick slut på pengar sa han att han kunde hugga träd så att de skulle få pengar för att de skulle klara sig.⁵⁴

I takt med att intresset för trävirke ökade från andra delar av landet började skogsbolag köpa upp skog av hemmansägare inom minoriteten och en mer storskalig avverkning tog fart.⁵⁵

Förändringarna i skogsbruket i minoritetsområdet framkommer även i intervjuerna. En man född på 1940-talet berättar att han och tidigare generationer har brukat skogen för virke och jakt men att det ser annorlunda ut i dag.

Han tycker om att jaga, men säger att man har avverkat så mycket skog och plöjt skogsmarken, så att det är svårt att gå i den. Förr fanns det fin gammal tall- och granskog som nu är borta.

⁴⁹ Alalehto 2022, s. 74.

⁵⁰ Intervju 47, 89, 118.

⁵¹ Intervju 12, 17, 48, 50, 87, 120.

⁵² Intervju 24, 126, 145.

⁵³ Alalehto 2022, s. 55–58.

⁵⁴ Intervju 24, se även intervju 34, 101, 129.

⁵⁵ Alalehto 2022, s. 69–70.

Mannen fortsätter att berätta om minoritetens tidigare jakt:

Det fanns gott om skogsfågel, som man jagade med snara och giller. Man åt därför ofta skogsfågel ... Älgen var förr ett mycket sällsynt villebråd.⁵⁶

Jakten har varit viktigt för minoriteten, både för hushållets mathållning och för handel. En man född på 1950-talet berättar att hans morfar som var bosatt i finska Tornedalen gjorde handelsresor runtom i minoritetsområdet.

Han berättar att hans morfar var köpman och att han jagade och fiskade och sålde fångsten i [plats] i Norge. Han berättar att hans morfar även kunde vandra till Sverige för att byta varor till sig.⁵⁷

Vilka jaktmetoder som användes och vilka djur som jagades har varierat beroende på hur tillgången var under olika tidsperioder. Intervju personer berättar att älgen kom till minoritetsområdet först i mitten av 1900-talet och dessförinnan jagades annat små- och storvilt. Fågeljakt har länge varit vanligt och tidigare jagades även vildren som fanns i Sverige fram till slutet av 1800-talet.⁵⁸ Andra djur som räv, mård, hermelin, ekorre, hare och även säl vid kusterna jagades främst för skinn.⁵⁹ En man född på 1950-talet berättar om hur jakten såg ut i minoritetsområdet historiskt:

Snara tjäder och ripa gjordes det även. Sedan var det några som höll på med pälsvilt. De jagade bland annat hermelin, ekorre och mård. De åt inte de djuren men skinn var värdefullt, speciellt hermelinernas skinn. Vissa jagade även varg, björn och järv. Lodjuret kom inte till [område i Kiruna kommun] förrän på 1950- och 1960-talet.⁶⁰

Det var i princip enbart männen som jagade och de kunde vara borta från gården längre perioder under jaktsäsongen, och under tiden skötte kvinnorna sysslorna på gården.⁶¹

En del jagade med gevär medan andra använde fällor och snaror. En jaktmetod bestod av att smörja in betet med giftet stryknin som köptes från Finland.⁶²

⁵⁶ Intervju 101.

⁵⁷ Intervju 128, se även intervju 11, 88, 158.

⁵⁸ Intervju 14, 81, 84.

⁵⁹ Alalehto 2022, s. 31–32.

⁶⁰ Intervju 14, se även intervju 40, 130, 141.

⁶¹ Alalehto 2022, s. 31–33.

⁶² Alalehto 2022, s. 32. Se även intervju 10, 88, 101.

En annan man, också han född på 1950-talet, berättar att han jagade älg tillsammans med sin far. Det fanns bara enstaka älgar vid den tiden, på 1960-talet, men älgstammen blev större efter det.⁶³

En annan man som också är född på 1950-talet berättar:

Förr var älgjakten kort och då jagade man annat. Nu tar älgjakten så mycket tid. Jag har jagat hare och fågel också i liten skala nu när man är pensionär. Tillsammans med kompisen fångar vi räv. Å så är det fiske. Året runt är det något.⁶⁴

En man född på 1980-talet berättar att han känner historiens närvaro när han rör sig i minoritetsområdet:

När jag går på bergen runt mina byar så vet jag ju att mina släktingar under många generationer har gått på samma platser och tillgången till den marken blir ju väldigt viktig. Också den praktiska användningen av områdena i form av jakt och fiske är viktig, eftersom det är kulturbärande verksamheter.⁶⁵

Många intervjupersoner lyfter jakten och skogen som viktiga delar i minoritetskulturen. Metoder och bruk kopplade till skog och jakt har utvecklats till kunskap som förts vidare till nästkommande generationer och på så sätt lever vidare. Flera poängterar dock att jakten kraftigt har begränsats på grund av den reglerade tillgången till marken.

8.1.3 Samverkan mellan minoriteten och renskötande samer

En säsongsbunden samverkan mellan minoriteten och samer kring boende, näringsfång och djurhållning har utvecklats under lång tid. Samarbetet har haft stor betydelse för det sociala livet. Det nära samarbetet innebar ett utbyte av språk och kultur som stärkte sammanhållningen mellan minoriteterna. Den som inhyste en samisk familj kallades "väärtili" (sv. värd) i betydelsen husvärd. Samarbetsformen benämns i dag som "väärtilisystemet" eller "verdisystemet". Intervjupersoner berättar att många samiska familjer talade både meänkieli och samiska som ett resultat av de regelbundna kontakterna.⁶⁶

Under senhösten kom renskötande samiska familjer ner från fjällen för mat och husrum. Flera av intervjupersonerna berättar att deras

⁶³ Intervju 130.

⁶⁴ Intervju 40.

⁶⁵ Intervju 69.

⁶⁶ Intervju 130, 145, 159.

familjer agerade värdar till samer under vinterhalvåret. Det var oftast samma samiska familjer som återkom varje år och stannade fram till vårvintern⁶⁷. En man född på 1930-talet berättar om sin svärmors upplevelse:

De tog in i gårdarna längs färdvägen. Min svärmor berättade att hon var tvungen att kliva över samer som låg och sov överallt på golvet när hon om morgnarna gick ut till ladugården för att mjölka korna.⁶⁸

En man född på 1950-talet berättar en liknande historia om samerna som kom för att bo hos familjen under vintrarna.

Som barn lade [intervjupersonen] ut snaror för ripor och hare längs [älven]. Vid ett tillfälle när det var 30 grader kallt hörde han klockor och hundskall. Efter en stund kom en renhjörd till byn. Samerna sov ofta i köket på renhudar på golvet, också under bord. De äldre hade ett eget rum som de bodde i.⁶⁹

En man beskriver hur glad han blev varje gång han såg den samiska familjen som bodde hos dem varje vintersäsong komma på skidor med renar och slädar med alla saker. Han såg alltid fram emot vint- rarna då han antligen fick fler lekkamrater på gården.⁷⁰

En intervjuperson berättar att den samiska familjen var som en del av hans familj. Hans far brukade alltid säga att de måste spara en tunna saltlagrad sik, för den var till samerna när de kom. Familjen brukade få en ren eller andra gåvor av samerna när de gav sig av på våren. De inom minoriteten som ägde renar skickade ofta i väg dem med samerna om våarna.⁷¹

En man född på 1980-talet berättar att hans släkt har haft kon- takter med en sameby i flera generationer. På hans farfars och farfars fars tid bodde samer från den samebyn i deras hus i [hembyn]:

Renskötarna kom på vintern och bodde hos lantalaiset, medan renarna var i [by]. Det kunde röra sig om ett par månaders tid på vintern.

Mannen berättar vidare att samerna valde en familj som de återkom- mande bodde hos. Man bytte husrum mot bl.a. renkött. Detta upp- hörde troligtvis i skarven mellan 1940- och 1950-talet. Efter det före- kom det att barn från samiska familjer, som gick på nomadskolan i

⁶⁷ Intervju 19, 123, 126, 127, 130, 134, 140.

⁶⁸ Intervju 145.

⁶⁹ Intervju 130.

⁷⁰ Intervju 30, se även intervju 10, 24.

⁷¹ Intervju 14, 86, 88.

[ort], kunde bo hos någon familj i byn. Han har träffat renskötare som bodde hos hans farfars syster, som var som en gudmor och stickade sockor åt dem.⁷²

Flera intervjupersoner berättar att värtisystemet pågick fram till 1950- och 1960-talen. En man född på 1950-talet berättar om en känslös scen från barndomen när de samer som bott hos dem i familjens pörte⁷³ under vintern, tog farväl:

Under vintrarna brukade också några samiska renskötarfamiljer komma ner från fjällen och bo hos dem i pörtet. När samerna på våarna bröt upp för att dra till fjälls grät och kramades kvinnorna vid avskedet. [Intervjupersonen] bevitnade som litet barn denna scen genom fönstret. När han frågade varför de gjorde så, fick han svaret att ”man inte alltid vet vilka som kommer tillbaka”.⁷⁴

Samma man minns att samernas återkomst till byn på hösten blev en händelse som ringade in årstiden, även om de samer som bodde i byn under vintern hade skaffat sig egna bostäder vid den tiden.

Han minns att när höet hade bärgats och det började skymma så närmade sig tiden för skolstarten, då byns samer [meänkieli: kylän lapinihmiset] som hade gett sig av på våren kom tillbaka. Vid den tiden [på 1960-talet] hade samerna hus i byn. Vid den tiden förstod man varandras arbets-situation och renskötseln orsakade inte spänningar.⁷⁵

Flera av de intervjuade kommenterar att värtisystemet troligen upphörde för att det inte fanns samma behov av samverkan längre.⁷⁶ Men man vittnar också om att en minskad samvaro mellan minoriteten och samer generellt, som man i sin tur ser som ett resultat av statens agerande.

8.1.4 Betydelsen av den geografiska platsen

Den starka kopplingen till platsen där minoritetens kultur, kunskap och traditioner har utvecklats och lever kvar än i dag är ett återkommande tema i intervjupersonernas berättelser. Många uttrycker en nära

⁷² Intervju 127.

⁷³ Pört/pörte är en benämning på den så kallade rökstugan, ett bostadshus som uppvärmdes med en ugn utan skorsten, där röken lade sig under taket och ledde ut genom en glugg eller rököppning (rökpörte), eller (särskilt i minoritetsområdet) det stora bostadsköket i en skorstensförsedd byggnad, t.ex. en parstuga (källa: Nationalencyklopedin).

⁷⁴ Intervju 47.

⁷⁵ Intervju 47.

⁷⁶ Intervju 84.

relation till naturen och hur viktigt det är att ha en fysisk plats i minoritetsområdet att återvända till.⁷⁷

En kvinna född på 1980-talet har tänkt på att hon skulle ha kunnat ha ”hela världen som sitt spelrum”, men att hon samtidigt känner att hon inte kan vara borta från sin hemby hur länge som helst. Hon upplever att hon behöver komma tillbaka ”för att må bra i själen”, och är glad att hon har så starka band till den platsen:

Jag kan nästan känna fysiskt att mina rötter drar mig hit. Jag har alltid känt att jag måste tillbaka hit.⁷⁸

Av berättelserna att döma är det tydligt att det inte handlar om att ha tillgång till skog och natur generellt, utan specifikt till den plats i minoritetsområdet där man är rotad. En man född på 1980-talet berättar att han har bott på andra platser med liknande natur, men att det inte är samma sak. En annan man född på 1950-talet uttrycker att han tycker det är fel att tvingas flytta någonstans ”om så bara till Luleå” eftersom hembyn bär på minoritetens språk och rötter:

Det är viktigt att man får bo och leva där ens egna förfäder har bott.⁷⁹

Flera berättelser illustrerar hur identitet och geografisk plats är så sammanbundna med varandra att de inte går att särskilja. En man född på 1980-talet uttrycker det på följande sätt:

Vår kultur och vårt språk är så oerhört hårt knutet till den platsen, och har vi inte tillgång till den så slutar vi till en viss del att vara dom vi är.⁸⁰

Flera berättelser vittnar om att det i vissa fall kunde vara den geografiska platsen och levnadssättet som avgjorde hur man identifierade sig. För en del har identiteten inte heller varit så entydig, utan mer flytande.

En man som är född på 1950-talet nämner flera släkter han känner till som bytt sina finska och tornedalska efternamn till svenska. Han berättar att det historiskt fanns de som bytte namn och identitet främst av praktiska skäl, för att få tillgång till mark:

⁷⁷ Intervju 71, 79, 84, 89, 156, 161.

⁷⁸ Intervju 79.

⁷⁹ Intervju 135.

⁸⁰ Intervju 69.

De visste att de inte skulle få någon mark om de var nomader som bedrev renskötsel, eftersom det var orsbor och fastboende som skulle få mark. Därför gick de från att vara renskötande samer till att bli fastboende lantalaiset med svenska efternamn.⁸¹

En kvinna född på 1960-talet som har rötter från minoritetsområdet och som i hög grad identifierar sig med minoritetens kultur, berättar att hon har dubbla identiteter.

[Intervjupersonen] berättar att hon identifierar sig både som lantalainen och som same. Hon berättar att hennes släkt har starka samiska rötter på både hennes mammas som pappas sida och att de flesta av hennes vänner är samer. Hon säger att hon aldrig kallar sig för svensk utan att hon säger att hon bor i Sverige och har samiskt ursprung, att hon är ”saamelainen” [svenska: same]. Hon säger att ”sekarotua sitä on” [sv. man är blandras].⁸²

Den geografiska platsen kunde spela en stor roll att det inte var ovanligt förr att ta platsens namn som sitt efternamn. En kvinna född på 1960-talet berättar att hennes man tagit sitt namn efter den plats där han växte upp. Om sin farfar berättar hon:

När han gifte sig med en kvinna från gården tog han namnet [efternamnet] efter gården. Det var på den tiden vanligt att man tog platsens namn som efternamn.⁸³

Betydelsen av att hålla kvar den traditionella kunskapen om platsen är också något som flera intervjupersoner tar upp. En kvinna född på 1980-talet reflekterar över detta:

Hon säger att hon förknippar mycket av kulturen med skogen och alla de äldre byggnaderna. Hon berättar att kulturen blivit viktigare för henne de senaste åren. Det är mycket kunskap om skogarna som försvunnit. När hon tittar på de gamla husen som fortfarande står trots att de byggdes för nästan 200 år sedan brukar hon tänka ”hur har de gjort?”⁸⁴

För de allra flesta intervjupersoner verkar det vara av stor betydelse att ha kvar kopplingen till konkreta och specifika platser i minoritetsområdet. För en del finns den nära relationen till platsen kvar och är en del av identiteten även om de inte bor i minoritetsområdet längre.

⁸¹ Intervju 130.

⁸² Intervju 107.

⁸³ Intervju 74, se även 80.

⁸⁴ Intervju 132.

Intervjupersonernas resonemang kring begreppen ”nybyggare” och ”lapp”

Som nämnts i inledningen till kapitlet har vissa begrepp kopplade till de traditionella näringarna under senare tid problematiserats utifrån olika perspektiv. Personer som tillhör minoriteten har pekat på problem med hur begreppet nybyggare används i mer nutida sammanhang. I vardaglig betydelse har det historiska epitetet nybyggare kommit att tolkas som en synonym till ”nyinflyttad till området”. Detta riskerar att skapa felaktiga tolkningar om att minoriteten bosatt sig i minoritetsområdet i modern tid, enligt dem inom minoriteten som är kritiska till begreppet.

Flera intervjupersoner tar upp begreppet nybyggare och andra närliggande begrepp och för ett kritiskt resonemang om dem. Andra använder begreppet i en viss betydelse utan att själva kommentera det. En man född på 1950-talet använder under intervjun begreppet nybyggare i betydelsen bofasta.⁸⁵ En annan man som också är född på 1950-talet påpekar att man förr kunde vara både ”lapp” och nybyggare samtidigt, och att han själv kände till en person som identifierade sig som lantalainen men också som ”lapp”.⁸⁶

En man född på 1950-talet berättar om hur olika benämningar utgick från om man var bofast på en plats eller om man flyttade med sina renar:

”Lapp” [meänkieli: lappalainen eller lapinihminen] var en yrkesbenämning. ”Lantalainen” kallades de som hade en gård och bodde kvar på platsen medan ”lapinihminen” färdades med sina renar och således levde nomadiserande.⁸⁷

En kvinna född på 1970-talet som själv kommer från en skogssamisk släkt säger att skogssamer är detsamma som lantalaiset, kväner och tornedalingar och att de som förr inte hade tillräckligt många renar för att försörja sig på dem, fick försörja sig på jordbruk och fiske i stället. De fick inte mark från staten utan köpte från andra ”nybyggare”.⁸⁸

⁸⁵ Intervju 87.

⁸⁶ Intervju 130, se även intervju 83, 75, 134.

⁸⁷ Intervju 47.

⁸⁸ Intervju 71.

Flera intervjupersoner tar också upp benämningen ”lapp” och menar att en sådan benämning använts historiskt för att beteckna en person som bedriver rensköttsel.⁸⁹ Intervjupersoner menar att deras förfäder som var lantalaiset benämndes ”lappar”. En man född på 1950-talet berättar att hans släktingar markerades som samer i släktforskningsidor.⁹⁰

En kvinna född på 1950-talet hänvisar också till en förvirring kring begreppen saamelaisset, lantalaiset och lappalaiset (sv. samer, lantalaiset och lappar). Hon säger att nutida forskare i Sverige gör misstaget att sätta likhetstecken mellan alla ”lappar” i historiska källor och våra dagars ”samer”. Detta misstag gjordes, enligt henne, också i samband med processen som ledde till Girjas-domen. Många av kväternas anfäder kallas i äldre källor för lappar på grund av att de hade renar, vilket hon menar gör historieskrivningen komplicerad:

Min morfar hade ett eget renmärke, och i hans mors släkt, [namn], hade de sitt eget renmärke.

Som i dag så tror jag att man förvränger historien medvetet.

Kvinnan menar att man medvetet förvränger historien, eftersom staten vill ge särrättigheter till de som kallas ”samer” och det inte får finnas för många som har sådana särrättigheter. Hon menar att beteckningarna lappar, lappfolk och lappman i de historiska källorna okritiskt har tolkats som samer. Därför har historieskrivningen blivit felaktig.⁹¹

8.2 Minoritetens rensköttsel

Många av intervjupersonerna vittnar om att rensköttsel varit, och fortfarande är, en viktig del av deras vardag. Somliga har ett eget renmärke,⁹² eller har släktingar som har eller har haft renmärke. Rensköttseln är på så sätt en del av deras egen och släktens identitet.⁹³

⁸⁹ Många samer upplever den äldre beteckningen ”lapp” som nedsättande.

⁹⁰ Intervju 122, se även intervju 15, 47, 50, 76, 83, 88.

⁹¹ Intervju 134.

⁹² Ett renmärke är ett snitt i renens öron som visar vem ägaren är. Varje renägare har ett unikt renmärke. Alla renmärken registreras för användning i den sameby renägaren tillhör och finns samlade i renmärkesregistret som hanteras av Sametinget. Ett renmärke är personligt och går ofta i arv. *Källa*: Renmärken – Sametinget.

⁹³ Intervju 1, 13, 17, 18, 24, 28, 30, 36, 101, 102, 104, 107, 114, 116, 120, 121, 128, 129, 135, 143, 144, 146, 150, 153, 156, 158, 159.

Som nämnts tidigare hade renarna stor betydelse för minoriteten historiskt bl.a. som dragdjur för att få hem höet från myrarna. För de inom minoriteten som har den bakgrunden är renskötseln en viktig del av identiteten. Minoritetens möjlighet att äga renar och att ägna sig åt skötsel av renar har dock länge varit, och är fortfarande, begränsad.

I följande avsnitt redogörs för den lagstiftning för renskötsel som är av betydelse för minoriteten, både historiskt och i dag. Avsnittet avslutas med intervjupersonernas berättelser om renskötsel och rennäring.

8.2.1 Regleringen av renskötseln

Rennäringslagen ger renskötselrätt enbart till sameer

Enligt rennäringslagen (1971:437) är renskötselrätten den rätt som personer av samisk härkomst har att använda mark och vatten till underhåll för sig och sina renar. Rätten tillkommer det samiska folket och grundas på urminneshävd. Renskötselrätten får endast utövas av den som är medlem i sameby. Medlem i sameby enligt 11 § rennäringslagen är:

1. same som deltar i renskötseln inom byns betesområde,
2. same som har deltagit i renskötsel inom byns betesområde och haft detta som stadigvarande yrke och inte övergått till annat huvudsakligt förvärvsarbete,
3. den som är make eller hemmavarande barn till medlem som avses under 1 eller 2 eller som är efterlevande make eller underårigt barn till avliden sådan medlem.

Renskötselområdet, dvs. det område där renskötsel får bedrivas, utgörs av två typer av marker, åretruntmarker, där renskötsel får bedrivas året runt och vinterbetesmarker där renskötsel får bedrivas under tiden 1 oktober till och med 30 april.

Därutöver finns koncessionsrenskötseln som innebär att en same kan få tillstånd (koncession) att driva renskötsel i Norrbottens län nedanför lappmarksgränsen inom område där renskötsel av hävd förekommer året runt.

Koncessionsrenskötseln skiljer sig från annan renskötsel i Sverige genom att koncessionssamebyarna har åretruntmarker utanför lappmarken och renarna inte bara ägs av renskötande sameer utan även av andra orsbor som får ha så kallade skötesrenar. Det är inom ramen för koncessionsrenskötseln som minoriteten har tillgång till rennäringen genom att de upplåter renskötseln till en same som har fått tillstånd (koncession) att driva renskötsel i området.

Enligt rennäringslagen följer med renskötselrätten bland annat rätt till renbete, rätt till jakt och fiske och rätt att uppföra vissa byggnader och anläggningar, såsom kåtor och renvaktarstugor.

När Sverige anslöt sig till EU uppmärksammades renskötselrätten som en ensamrätt för det samiska folket i traditionella samiska områden. I protokollet till anslutningsfördraget framgår att ”det samiska folket kan ges ensamrätt till renskötsel inom traditionella samiska områden”. Det samiska folkets ensamrätt till renskötseln ska ses som ett undantag från Romfördragets bestämmelser om bland annat fri rörlighet för människor och tjänster och icke-diskriminering.⁹⁴

Regeringen har i kommittédirektivet till utredningen om en ny renskötsellagstiftning – det samiska folkets rätt till renskötsel, jakt och fiske, konstaterat att jakt och fiske är en viktig del av samisk kultur, även för sameer som inte är medlemmar i samebyn.⁹⁵ Utredningen ska därför ta ställning till vilken rätt till jakt och fiske som kan tillkomma sameer som inte är medlemmar i samebyn. Utredningen ska, förutom samernas rättigheter, även ta hänsyn, till den övriga lokalbefolkningens, däribland minoritetens och övriga invånares kultur, traditioner, intressen och behov av att kunna jaga och fiska samt till annan näringsverksamhet såsom skogsbruk och turism.⁹⁶

Än så länge är dock renskötselrätten och de tillhörande rättigheterna, som jakt och fiske, rättigheter som enbart får utövas av den som är medlem i en sameby.

Fram till 1971 års rennäringslag förlorade en kvinna sin renskötselrätt om hon gifte sig med en man utan renskötselrätt. Detta gällde inte för män. Även samiska kvinnor som gifte sig med män från minoriteten förlorade sin renskötselrätt. Det har även påverkat kvinnor som tillhör minoriteten och ibland lett till att renmärket inte kunde bibehållas eller ärvas vidare i släkten.

⁹⁴ Protokoll 3 till anslutningsfördraget om det samiska folket, 11994N/PRO/03.

⁹⁵ Dir. 2021:35 *En ny renskötsellagstiftning – det samiska folkets rätt till renskötsel, jakt och fiske*.

⁹⁶ Dir. 2022:58 *Tilläggsdirektiv till Renmarkskommittén*.

Figur 8.1 Lappmarksgränsen och odlingsgränsen

Källa: Samuel Svärd.

Regleringen av rennäringen – en begränsning av renskötserätten

Rennäringen har reglerats genom fyra på varandra följande lagar under de senaste drygt hundra åren: 1886 års renbeteslag, 1898 års renbeteslag, 1928 års renbeteslag och den nu gällande 1971 års rennärlingslag.

Renskötsern lagreglerades i modern tid i renbeteslagen som beslutades av riksdagen 1886. Där stadgades att endast ”lappar” får ägna sig åt rensköttsel. Där meddelades också regler för hur renskötsern skulle gå till och vilka månader på året renarna fick vistas nedanför odlingsgränsen och utanför skattefjällen. Bötesstraff infördes för dem

som överträdde förbuden. ”Lapparna” fick lagstadgad rätt till vinterbete i de trakter som de ”efter gammal sedvana hittills hafva besökt”. Enligt lagen skulle lapparna ”indelas i lappbyar”.

Kronan tillsatte lappfogdar som skulle se till att 1886 års lag efterlevdes och försöka förbättra förhållandet mellan renskötare och bofasta. Ofta gällde konflikterna så kallat hötramp, dvs. att renarna rev ner hö från hässjor. I regel handlade det om hässjor på slättermyrar som kunde ligga miltals från gårdarna.

Syftet med 1886 års lag var att göra renskötseln till ”lapparnas näring”. Av förarbeten till 1886 års lag framgår dock att ett betydligt antal renar tillhörde personer i Norrbotten som inte ansågs vara ”lappar”. I flertal socknar nedanför lappmarksgränsen, nämligen Pajala, Tärendö, Korpilombolo, Övertorneå. Överkalix, Karl Gustav, Nederorneå, Nederkalix, Råneå och Överluleå, fanns ”lappar” som skötte renar åt den övriga befolkningen. År 1895 beräknades antalet renar till 19 000 och av dessa tillhörde 13 000 den ”bofasta svenska befolkningen”. Många av dessa renar sköttes av ”lappar”.⁹⁷

Det fanns ett ömsesidigt beroende mellan ”lapparna” och den bofasta befolkningen. Många renar ägdes av den bofasta befolkning som anställde ”lappar” som renskötardrängar. Dessutom hade många bofasta renar i ”lapparnas” egna hjordar och betalade en avgift för skötselarbetet. ”Lapparna” fick på så sätt en inte obetydlig inkomst genom att sköta andras renar samtidigt som det gav dem en möjlighet att året om vistas på de bofastas skogsmark. Den jordbrukande befolkningen var å sin sida beroende av att ha renar för att transportera hö och ved när snön låg djup och det var omöjligt att använda sig av häst.

I den renbeteslag som utfärdades 1898 förbjöds dock bofasta att äga skötesrenar. Undantaget var jordbrukare i den del av landskapet Lappland som ligger i Norrbottens län. Genom en lagändring 1917 definierades för första gången att ”lapp” var den som hade ”lapsk” härstamning, men ”endast såvitt fadern eller dennes fader drivit renskötsel såsom stadigvarande yrke, utan att samtidigt bruka hemman eller nybygge”.

I samma lag stadgades att den som inte hade renskötselrätt inte fick äga mer än 20 renar.

⁹⁷ Prop. 1928:43 *Kung. Maj:ts proposition till riksdag med förslag till lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m.m.*, s. 173.

Koncessionsrenskötsel för att lösa en gammal stridsfråga

Reglerna om koncessionsrenskötsel infördes genom 1928 års renbeteslag. Bestämmelsen infördes för att lösa en gammal stridsfråga. Under de äldre renbeteslagarnas giltighetstid var renskötseln sommartid inte tillåten inom det område där koncession nu kan meddelas, mellan Kalix och Torne älvdalar. Skogsrenskötseln som hade varit förbjuden sedan 1898 års renbeteslag grundade sig på uppfattningen att renägarna i området saknade rätt att anlita främmande mark för renskötsel.

Trots förbudet hölls ett icke obetydligt antal renar året runt nedanför lappmarksgränsen i Norrbottens län. De tillhörde till övervägande del bofasta personer som inte ansågs vara samer. I sammanhanget är det viktigt att notera att området nedanför lappmarksgränsen sammanfaller med minoritetens traditionella bosättningsområde.

För att göra allvar av förbudet mot att låta renar som inte omfattades av renbeteslagen att beta på främmande mark skärptes bestämmelserna i 1917 års lag. Syfte var att få bort de renar som året om hölls nedanför lappmarksgränsen. Bestämmelserna kom dock inte att tillämpas i praktiken, och sedvanan att även sommartid hålla renar i vissa socknar utanför lappmarkerna gick inte att få bort. Lagstiftaren valde då att i 1928 års renbeteslag avskaffa gällande förbud mot sådan renskötsel och i stället anvisa lagliga former för näringens bedrivande.

Inför utarbetande av 1928 års renbeteslag framhölls att renskötseln behövdes i trakten och att den har förekommit sedan mycket gammal tid. Kommittén som utredde frågan kom fram till att den s.k. skogsrenskötseln var oundgänglig för vissa kategorier av den jordbrukande befolkningen, särskilt den som hade mindre hemmansdelar. Dragrenar var viktiga för vissa transporter för jord- och skogsbruket.⁹⁸

I förarbetena till 1928 års lag konstateras även att renskötseln i området har förekommit sedan en lång tid tillbaka. I ett fåtal fall, såsom Överkalix och Nederkalix socknar konstaterades att renskötseln utövats av personer som ”icke är att hänföra till lappar”.⁹⁹ Trots att det hade varit förbjudet sedan 1886 års renbeteslag att hålla renar på det som ansågs vara främmande mark nedanför lappmarksgränsen hade skogsrenskötseln fått fortgå med myndigheters och enskildas goda minne.¹⁰⁰

⁹⁸ Prop. 1928:43, s. 180.

⁹⁹ Prop. 1928:43, s. 178.

¹⁰⁰ Prop. 1928:43, s. 180.

Eftersom renskötseln ansågs vara ”lapparnas uteslutande privilegium” var förslaget att skogsrenskötseln endast får överlåtas till personer som tillhör den ”lapska allmogen”. Samtidigt skulle koncession för vederbörande ”lapp” innebära en skyldighet att ”i mån av behov och utrymme mottaga renar i vård från övrig befolkning”.¹⁰¹ Förslaget fick stöd av Länsstyrelsen i Norrbotten och de flesta kommuner som berördes av frågan.

De olägenheter som renskötseln kunde åsamka jord- och skogsbruket genom att renarna exempelvis trampade ner ängar och skadade skogarnas återväxt ansågs inte vara så omfattande att det motiverade ett förbud mot skogsrenskötseln.¹⁰²

Mot den bakgrunden föreslogs att förbudet mot renskötseln i det berörda området borde upphöra och lagliga former för renskötseln anvisas. Med andra ord lagreglerades den långvarig praxis, som hade funnits långt innan 1886 års renbeteslag, att hålla renar året runt nedanför lappmarksgränsen.

En same kan beviljas tillstånd att driva koncessionsrenskötsel

Så som nämndes inledningsvis innebär koncessionsrenskötseln att en same kan få tillstånd (koncession) att driva renskötsel i Norrbottens län nedanför lappmarksgränsen inom område där renskötsel av hävd förekommer året runt. Den skiljer sig från annan renskötsel i Sverige genom att koncessionssamebyarna har åretruntmarker utanför lappmarken och renarna inte bara ägs av renskötande samer utan även av andra ortsbor som får ha så kallade skötesrenar.

Liksom inom renskötseln i övrigt är det bara samer som får bedriva renskötsel inom koncessionsområdet. I övrigt råder dock annorlunda villkor som regleras av rennäringslagen.

Koncessionsrenskötseln får bara bedrivas av samer som fått tillstånd (koncession) av Länsstyrelsen i Norrbottens län. Sådan koncession kan lämnas för högst tio år (85 § RNL). Koncessionshavaren får bedriva renskötsel både med egna renar och med skötesrenar som tillhör

¹⁰¹ Prop. 1928:43, s. 181.

¹⁰² Prop. 1928:43, s. 190.

1. den som äger eller brukar en jordbruksfastighet, som helt eller delvis är belägen inom den del av länet där koncessionsrenskötsel får bedrivas, om ägaren eller brukaren är bosatt på fastigheten eller inom området,
2. den som tidigare har haft koncession inom området, om denne är bosatt inom den del av länet där koncessionsrenskötsel får bedrivas och inte har övergått till annat huvudsakligt förvärvsarbete,
3. efterlevande make eller efterlevande underårigt barn till koncessionshavare eller till sådan under 2 angiven tidigare koncessionshavare som vid tidpunkten för dödsfallet ägde skötesrenar, om den efterlevande är bosatt inom den del av länet där koncessionsrenskötsel får bedrivas.

Renskötseln i koncessionsområdet bedrivs inom samebyar. Medlemmar i samebyn är dels koncessionshavarna, dels skötesrenägarna. Renskötselrätten innefattar bl.a. rätten att inom byns betesområde jaga, fiska, uppföra en renvaktarstuga och avverka träd.

Koncessionshavarna har en röst för varje påbörjat tjugotal renar, medan skötesrenägarna har en röst var oavsett reninnehav (86 § rennäringslag (1971:437) RNL). Skötesrenägare får ha högst 30 renar per hushåll (88 § RNL). Antalet skötesrenar har begränsats för att ge utrymme för koncessionshavarna att utöka sitt renantal, eftersom de ska kunna försörja sig på renskötseln i kombination med avgifterna för skötesrenarna. Det finns med andra ord en strukturell obalans som gör att skötesrenägarna har betydligt mindre inflytande och begränsade möjlighet att ha renar.

Koncessionsrenskötsel bedrivs i dag i den östligaste delen av Norrbottens län nedanför lappmarksgränsen längs Torne och Kalix älv-dalar. Koncessionsområdet omfattar Pajala, Överkalix, Övertorneå, Haparanda och Kalix kommuner.

Det finns åtta koncessionssamebyar:

1. Muonio sameby,
2. Sattajärvi sameby,
3. Tärendö sameby,
4. Korju sameby,
5. Pirttijärvi sameby,
6. Ängeså sameby,

7. Kalix sameby,
8. Liehittjä sameby.

Berättelser från koncessionssamebyarna

Kommissionen har vid olika tillfällen haft samråd och möten med personer från minoriteten som är medlemmar i koncessionssamebyar. Vid dessa möten och i många av intervjuerna har det bl.a. framkommit att språket, kulturen och identiteten är starkt och nära kopplade till rennäringen.

De har lyft fram att minoriteten har en lång tradition av rensköttsel och att det nästan alltid har funnits renar med i bilden i samband med jordbruket. Att inte bara samer utan även minoriteten har ägt och drivit rensköttsel bekräftas som nämnts ovan av förarbeten till tidigare renbeteslagar.

Personer inom minoriteten upplever en frustration kring de krav som ställs på att endast personer av samisk härkomst har rätt att beviljas tillstånd för rensköttsel. I stället borde det i deras mening räcka att personen i fråga har den kunskap som krävs för renskötseln. De anser vidare att samtliga renägare borde ha rösträtt i Sametinget. En annan regel som kritiseras är kravet på bosättning inom området där renskötseln bedrivs för att få ingå i koncessionsrenskötseln samt begränsningen av att ha max 30 skötesrenar.¹⁰³

Personer inom minoriteten uppger också en frustration över att de inte har den rätt till jakt och fiske som följer av renskötselrätten.

En del har berättat om hur renskötseln bedrevs i byn eller på orten historiskt, andra har berättat om frustration över de begränsningar och försvårande omständigheter som råder för minoritetens möjlighet att bedriva rensköttsel.¹⁰⁴

8.2.2 Minoritetens erfarenhet av rensköttsel

En stor del av intervjupersonerna har tagit upp frågor kring rensköttsel. Berättelserna är dels återberättade upplevelser från föräldrar, far- och morföräldrar, dels egna erfarenheter som renägare, medlem av en koncessionssamebyar eller utifrån andras erfarenheter. Många

¹⁰³ Intervju 50, 65, 76, 122, 128.

¹⁰⁴ Intervju 5, 10, 12, 19, 29, 47 53, 57, 130, 134, 140, 141, 160, 161.

är uppvuxna, eller har föräldrar som är uppvuxna, i ett litet jordbruk där de levt på småskalig jakt, fiske samt skogsbruk. I många fall har även ett renmärke funnits i familjen eller släkten.¹⁰⁵

Sammantaget ger intervjuerna uttryck för två slags erfarenheter. Det ena är erfarenheten av att ha historiskt fråntagits möjligheten till renskötsel. Detta framkommer i de intervjuer som är gjorda med personer med anknytning till områden ovanför lappmarksgränsen (Kiruna och Gällivare kommun). Den andra erfarenheten handlar om koncessionsrenskötseln (i Pajala, Övertorneå, Haparanda, Kalix kommuner) och de inskränkta rättigheterna till traditionell renskötsel som koncessionsrenskötseln innebär.

Berättelser om rennäringen förr

Många berättelser handlar om begränsningar i rätten att bedriva renskötsel som drabbat byn eller släkten historiskt.

En man född på 1950-talet berättar om de regleringar som infördes i hans by i samband med 1917 års lagändring om att den som inte var same och hade renskötselrätt inte fick äga fler än 20 renar. Mannen berättar att detta ledde till att minoritetens renägare tvingades avliva sina renar. Det innebar en kris eftersom man var beroende av rentjurar för att forsla hem sitt hö från myrslåttermarkerna under senhösten och vintern då man ännu inte hade hästar.¹⁰⁶ En annan man, född på 1930-talet berättar om hur man höll renar i hans by förr:

Lokalbefolkningen hade också renar, alla i byn hade det. Man hade dragrenar, för att dra hö från myrslåtterängarna.¹⁰⁷

Mannen berättar om fördelarna med att hålla renar som dragdjur, och hur den möjligheten kringskars för hans farfar och farmor när rennäringslagen infördes 1886:

Då blev det ju skötesrenar, det blev ju här och i hela Tornedalen. Men de här slutade ju med renskötseln. Min farfar hade frun från [ort utanför minoritetsområdet] och han fick någon hästkrake därifrån när de gifte sig och det var den första hästen i [by]. De var nog ungefär 1890 någonting. Men med renen var det ju bra på det sättet att man inte behövde göra mat åt den, inte hö eller nåt, den hittade maten själv. Men hästen den åt ju alltid. Så den var ganska dyr att sköta.

¹⁰⁵ Intervju 8, 73, 74, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 94, 96, 97.

¹⁰⁶ Intervju 58.

¹⁰⁷ Intervju 11.

En man född på 1920-talet vittnar också om att det var vanligt att man hade renar, och att han fortfarande minns hur hans morfars renmärke från 1800-talet såg ut:

Renskötsel hörde också till småbruket då familjen ägde ett renmärke. Det var så vanligt med renar, så att nästan varje gård hade renmärke.¹⁰⁸

Många berättelser handlar om begränsningar kopplade till renskötsel och renägande som drabbat minoriteten också i modern tid, genom regleringarna av rennäringen. En man född på 1950-talet berättar om den renskötsel som bedrevs i hans by. Mannen berättar att äganderätten togs bort stegvis, först blev lapps kattelanden renbetesland, sedan kom all mark utanför byarna att tillhöra staten i samband med avvitrningen. Därefter tog staten bort deras renskötselrätt:

Och nu tar de bort fisket och jakten.¹⁰⁹

En kvinna som också är född på 1950-talet berättar att hennes morfar hade renmärke, men att det drogs in av Länsstyrelsen i Norrbottens län:

På 1950-talet skulle lantalaiset/hemmansägarna göra sig av med sina renar alternativt lämna ifrån sig dem som skötesrenar. Man fick bara ha några renar, och Länsstyrelsen drog in renmärkena. Renmärkena finns inte längre kvar i byn utan gavs till samebyarna.¹¹⁰

Renskötsel i koncessionssamebyar – dagens renskötare

Många intervjupersoner berättar om sina erfarenheter av att bedriva renskötsel som en del av koncessionsrenskötseln.

En man som är född på 1960-talet berättar att de haft renskötsel i slakten i många år, och att han fortfarande själv har renar. Som barn följde han med sin morfar på rengärdet. När det var dags för rengärdet stack han och hans bröder från skolan för att få vara med:

S'oli iso tapahtuma poialle [sv. det var en stor händelse för en pojke].¹¹¹

¹⁰⁸ Intervju 7.

¹⁰⁹ Intervju 130.

¹¹⁰ Intervju 134, se även intervju 19, 29, 57.

¹¹¹ Intervju 160, se även intervju 81, 90, 143.

Numera tar han inte hem renarna för utfodring, utan betalar för matningen på utfodringsplatserna eftersom det är enklare. Han har många vänner som fortfarande tar hem sina renar för utfodring. Kanske gör han det också när han blir pensionär och inte reser så mycket i jobbet, säger han.

En man som är född på 1940-talet berättar att hans farfar hade renmärke, men att hans pappa däremot inte var intresserad av renskötsel. Han själv har dock renar som han börjat ta hand om själv sedan han gått i pension. Han brukar vara med på rengårderna och vid kalvmärkningen på sommaren, men säger att den sortens renskötsel han bedriver inte är lönsam eftersom fodret till renarna är så dyrt:

Bortsett från lönsamheten och behovet av utfodring har renskötseln förändrats till det bättre. Renar går inte till spillo och kalvarna blir starkare när de matas.¹¹²

Mannen berättar att Länsstyrelsen i Norrbotten numera kommer till rengärdet för att kontrollera att antalet renar inte överskrider tillåtet antal. Renarna får inte räknas om inte Länsstyrelsens representanter är med.

En man född på 1950-talet, som har renar i en koncessionssameby, vittnar också om att koncessionsrenskötseln är mer bevakad än annan renskötsel.

[Intervjupersonen] tycker inte att det spelar så stor roll om det är Länsstyrelsen eller Sametinget som ansvarar för koncessionsrenskötseln. Fjällrenskötarna kan bedriva sin renskötsel mera som de vill, medan koncessionsrenskötarna är mer kontrollerade av länsstyrelsen. Länsstyrelsen kan till exempel komma på besök och räkna renarna. Han säger att koncessionsrenskötseln på alla sätt är mer välövervakad. Om renarna till exempel åsamkar någon skada kommer Länsstyrelsen med in i bilden.¹¹³

En kvinna född på 1980-talet berättar att renskötseln är en livsstil snarare än ett intresse. Hennes pappa och flera syskon har eget renmärke. Hon berättar hur renskötseln delar upp året i cykler:

På försommaren är det kalvmärkning. I år och förra året är första gången som hon missat sommarens kalvmärkning. [Intervjupersonen] säger att det krockade med arbetsåtaganden. På hösten är det renslakt och tid att lagra kött för vintern. Inför vintern samlas renarna ihop och transporteras mestadels till beteshagen förutsatt att renarna inte själva vandrar dit. Många renägare matar sina renar i hagar under vintern. Till våren när betet börjar växa släpps renarna ut igen i naturen.¹¹⁴

¹¹² Intervju 65.

¹¹³ Intervju 58, se även intervju 57, 76.

¹¹⁴ Intervju 161.

Intervjupersonernas berättelser vittnar alltså om att renskötsel är en del av deras historia, men att det också är en del av mångas liv i dag. Minoritetens möjlighet att bedriva renskötsel är dock kringskuren som en följd av att regleringen utgår från att renskötsel är en exklusiv samisk rättighet.

En del pekar på den regel som anger att en renägare inom koncessionsrenskötseln måste vara bosatt i renskötselområdet. Eftersom något sådant krav inte ställs på renägarna i andra samebyar menar renskötare inom minoriteten att även denna bestämmelse är diskriminerande.¹¹⁵

Berättelserna från de som bedriver renskötsel i dag handlar både om glädjen av att föra traditionen med rennäringen vidare i slakten, såväl som att man känner sig övervakad och begränsad.

En man född på 1950-talet säger att han ofta tänkt på varför han i egenskap av renägare lantalainen inte kan få stå som skötare av sina egna renar. Han berättar att han hade en värd (renskötare) som han hade bra kontakt med, men att denne avled för ett tag sedan. Nu skulle han vilja flytta renmärket till en annan sameby.

Han säger att det är upp till den sameby man söker till att bestämma om de vill ta emot märket eller inte. Det räcker med att en av medlemmarna i samebyn är emot det för att det inte ska bli av ... Något han finner orättvist är att han i egenskap av lantalainen måste ha en värd till sina renar medan samerna inte behöver det.¹¹⁶

En man född på 1950-talet menar att reglerna kring renskötseln är diskriminerande:

Renskötseln är en del av vår kultur. Men hur den sköts visar också på diskrimineringen mot oss [skogssamer eller kväner]. Det behöver erkännas. Diskrimineringen ligger i att vi inte fått och får sköta om eller mjölka våra egna djur [dvs. renar]. Vi fråntogs något som var vårt och det gavs åt andra, till samerna. Och det handlade inte enbart om ekonomi, att behöva avlöna någon som sköter ens djur, utan det handlar lika mycket om vår kultur, den kulturen skulle dödas. ... Kommissionen behöver se dessa bakgrundsförhållanden och föreslå fortsatt utredning om rennäring utifrån tornedalskt perspektiv.¹¹⁷

¹¹⁵ Intervju 71, 78.

¹¹⁶ Intervju 120.

¹¹⁷ Intervju 143.

En kvinna född på 1980-talet berättar hur det faktum att hon är kvinna har begränsat hennes insyn i familjens renskötsel, eftersom pappan inte på ett självklart sätt involverat henne.

Hon säger att han inte tagit med henne eller hennes systrar när han åkt på rengården vad hon kan minnas och hon tror att det är för att han är uppvuxen med de traditionella könsrollerna som härskade på 1940-talet. Hon tror att han ansåg att renskötseln inte var något för kvinnor och att han tyckte att kvinnorna skulle stanna hemma och sköta om hushållet i stället. Hon säger att om han hade haft en son hade han säkert tagit med honom till skogen. Hon tror inte att hennes pappa reflekterar så mycket kring könsrollerna utan att han bara gör som han vant sig vid från sin uppväxt. Hon tycker att renskötseln verkar intressant men att hon tror att hon måste vara drivande själv om hon ska kunna ta del av den upplevelsen eftersom hennes pappa ”inte lyfter det locket”.¹¹⁸

En man född på 1930-talet berättar att hans mamma ägde renar, men att de togs ifrån henne eftersom man ansåg att hon inte behövde dem längre när hon hade gift sig:

Folk i [ort i Pajala kommun] pratar om vad som har hänt sedan koncessionen och vad som hände med renarna. Att plötsligt fick folk inte ha renar längre. [Intervjupersonen] har haft arvet av tre renmärken men då det var kvinnor som skulle ärva dem har de tagits ifrån familjen. Med logiken att när kvinnor gifter sig så har de en man som försörjer dem och då behöver de inte renar. Plötsligt hade de inga renmärken kvar i släkten.¹¹⁹

En kvinna född på 1980-talet som vuxit upp med renskötseln i familjen och som själv har renar, berättar att hon via föreningslivet engagerat sig för frågan om minoritetens renskötsel. Bland annat har hon protesterat mot att minoriteten inte varit representerad i Renmarks-kommittén:

Det är statens hantering av minoriteten som är klandervärd. Genom att inte ge oss en plats i kommittén visar staten hur staten ser på minoriteten. ... Statens agerande visar att staten fortfarande vill assimilera oss eller försvenska oss, helt enkelt. Genom att likställa minoriteten med majoriteten visar staten att de inte är beredda att ge minoriteten rättigheter och förutsättningar nu och i framtiden att utveckla sin kultur. En kultur som även innefattar renskötsel.¹²⁰

¹¹⁸ Intervju 114.

¹¹⁹ Intervju 19.

¹²⁰ Intervju 161.

8.3 Andra aspekter som har påverkat minoritetens traditionella näringar och kultur

Detta avsnitt redogör för andra aspekter som har påverkat minoritetens förutsättningar att utöva, bevara och utveckla sina traditionella näringar. Det handlar om alltifrån den nya nationsgränsdragningen på 1800-talet och etablerandet av järnväg och industri till avvittring, utflyttning från minoritetsområdet och begränsningar av minoritetens rätt till jakt, fiske och renskötsel.

De traditionella näringarna är en viktig del av minoritetens kultur än i dag, men har utvecklats från att ha varit en nödvändighet för försörjning till att i många fall utgöra verksamheter som utövas på fritiden.

8.3.1 Gränsdragningen 1809 splittrade minoritetens bösättningsområde

Förändringen i betydelsen och bruket av de traditionella näringarna är resultatet av en rad faktorer i samhällsutvecklingen från 1800-talet fram till i dag. Det handlar bl.a. om modernisering och urbanisering, men också om hur statens agerande har påverkat rätten till mark, naturresurser och traditionellt levnadssätt för minoriteten.

Så som har beskrivits i kapitel 4 drogs en ny gräns mellan Sverige och Finland mitt igenom minoritetsområdet i samband med krigsslutet 1809 när Sverige förlorade Finland till det ryska imperiet. Den östra sidan hamnade i det ryska imperiet och den västra sidan i Sverige. Detta innebar att familjers ägor delades mitt itu. En del släkter och familjer hamnade på varsin sida av den nya gränsen, med svåra ekonomiska och personliga förluster som följd. Ett område som tidigare delat en stark och självklar gemenskap blev delat i två delar med en ny landsgräns i mitten. Den del av befolkningen i minoritetsområdet som kom att tillhöra Finland blev en del av ett finskspråkigt majoritets-samhälle medan den del av befolkningen som tillhörde Sverige hamnade i ett minoritetsförhållande i förhållande till det svenska majoritets-samhället.¹²¹

¹²¹ Elenius (a), s. 22 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Hyltenstam och Salö, Det ofullbordade språkbytet – den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området, s. 17 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Som redogörs för i kapitel 4 såg man från statens håll med oro på det språkliga och kulturella inflytandet från Finland och de finska nationalisterna som kallades fennomaner. Fennomanerna ville lyfta fram det finska språket och kulturen i Finland och betonade bl.a. rätten för folket i minoritetsområdet att få använda det finska språket. En sådan hållning ansågs utgöra ett hot mot enigheten i den svenska nationen.

En viss kontakt med den finska delen av Tornedalen har dock alltid bestått i någon form. Även om den gränsöverskridande gemenskapen inte är lika utbredd i dag, finns det fortfarande en koppling till finska Tornedalen för befolkningen i minoritetsområdet. En kvinna född på 1990-talet reflekterar över sitt förhållande till finska gränsen:

Det har ju aldrig varit en riktig gräns så för oss som har vuxit upp där.

Barnen i [ort] vid gränsen till Finland var även på fritidsaktiviteter på båda sidorna. [Intervjupersonen] var med i scouterna och judo som barn på finska sidan. Hon upplevde det så konstigt nu under pandemin när de inte fick åka över bron hur som helst. Hon har dubbelt medborgarskap så hon fick åka över men hennes man fick inte. Det blev ändå så att hon inte åkte över gränsen så ofta för att det var så krångligt med att ständigt redovisa vart hon skulle och hade för ärenden.¹²²

8.3.2 Järnvägsdragning och försvenskade ortnamn

Transportnätet till Norrlands stora naturresurser var outvecklat i början på 1900-talet. För att Sverige skulle kunna genomföra exploateringen av naturresurserna längst i norr behövdes bättre förbindelser mellan södra och norra Sverige. Utbyggnaden av järnvägen gjorde det möjligt att bygga dammar, avverka skogar och bryta järnmalm i norra Sverige.¹²³

Järnvägsutbyggnaden i Norrbotten hade dock även assimileringpolitiska motiv. Genom att bygga ut järnvägen till Norrland ville man från statens sida bryta den isolering man uppfattade fanns i dessa trakter, och föra ut det svenska språket och kulturen. Järnvägsdragningen resulterade i nya svenska ortnamn längs bansträckningen. Käyriuvuopio bytte t.ex. namn till Krokvik, Tuulilahti till Blåsvik och så vidare.¹²⁴

¹²² Intervju 33, se även intervju 100, 103, 113, 143.

¹²³ Hyldenstam och Salö, s. 8 samt Elenius (a), s. 27–29 i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

¹²⁴ Intervju 11.

En kvinna född på 1980-talet påpekar att det finns parallellnamn på meänkieli över ett stort område som sträcker sig från Umeå-trakten och norrut, men att många av namnen på meänkieli inte alltid syns på kartor:

Mot Överkalix har du Rödupp/Rovasaari, du har Ansvar/Ansavaara och Morjärv är ju Morajärvi, och det är ju ursprungsnamnet, det förstår man ju, för att Morjärv betyder ju ingenting.¹²⁵

Namnbytena ledde till att minoritetens existens osynliggjordes på platserna, efter att minoriteten i flera hundra år hade satt sin prägel på dem genom sina egna benämningar.¹²⁶

Några intervjupersoner berättar att platserna plötsligt fick skyltning på svenska utan att minoriteten hade tillfrågats eller inkluderats i namnbytesprocessen. Trots de svenskspråkiga skyltarna fortsatte lokalbefolkningen att använda ursprungsnamnen på meänkieli. För minoriteten kändes det främmande att plötsligt kalla platserna för andra namn än de som använts i generationer. De svenska namnen uppfattades som märkliga, svåra att uttala men också som högfärdiga.¹²⁷

Byte av ortnamn från meänkieli till svenska har fortsatt även efter etablerandet av järnvägsnätet. Flera intervjupersoner pekar på att byten av ortnamn sker än i dag, men att det från och med 1980-talet sker ortnamnsbyten också från meänkieli till samiska. Namnbyten från meänkieli till samiska genomförs även på vägar och naturområden som berg, sjöar och myrmarker.¹²⁸ En man född på 1930-talet berättar om när han upptäckte att namnen på kartorna ändrats från finska/meänkieli till samiska namn. Han säger att det kanske hände för ungefär trettio år sedan:

Alla de här bergen och allt annat, de var ju finska namn. Och jag förstår inte varför, är det för att det inte har bott andra där än samer, här har ju andra också bott, min släkt har ju bott här i [område] i 400 år ...

... Jag har alltid pratat om det att vad menar de egentligen med detta? Men det är som att man mörkar att det funnits andra människor här. Och sedan om man hittar någon eldplats i skogarna så är det samernas, det är deras. Men andra människor har också bott här, vi hade också eldplatser när vi var ute på höbärgning här omkring och på fisketurer. Vi hade eldplatser. Men om dem pratar man inte.¹²⁹

¹²⁵ Intervju 76, se även intervju 5, 55, 73.

¹²⁶ Hyltenstam och Salö, s. 80 samt Mustakallio, Tornedalens folkhögskola – folkhögskoleideologi och assimilering, s. 11 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹²⁷ Intervju 4, 10, 11, 14, 18, 22, 56, 85, 123, 136.

¹²⁸ Intervju 12, 81, 87, 88, 122, 126, 127, 130, 134, 142, 145.

¹²⁹ Intervju 11.

Att ortnamn fortfarande byts ut tyder på att en assimilering av minoriteten ännu pågår, menar flera intervjupersoner, trots att 1900-talets assimileringspolitik inte längre officiellt är i bruk. Oavsett vilka motiv som ligger bakom namnbytena i dag blir resultatet detsamma för minoriteten: språket och minoriteten nonchaleras och osynliggörs. En man född på 1930-talet säger:

Minoritetslagstiftningen säger att man ska värna om minoritetens språk, men kommunen gick emot detta. Varför ska vi fortsätta att kämpa för vårt språk när vi inte ens får ha vägnamnen kvar?¹³⁰

Utöver osynliggörandet uttrycker intervjupersonerna genomgående bristen på inkludering, att de än i dag inte blir tillfrågade eller inkluderade i besluten om ortnamnen.

Är det så att våra namn försvinner från berg, sjöar och så vidare, då har vi aldrig funnits här¹³¹

En man född på 1950-talet minns att när man började framställa kartor över hela Sveriges yta på de så kallade generalstabskartorna¹³² fick de uppgifter om ortnamnen från ortsbefolkningen. När man senare på 1980- eller 1990-talet började ersätta dessa namn med samiska namn blev många frustrerade, eftersom de inte längre kunde uttala namnen på t.ex. sjöar och berg.

Intervjuare: Hur tolkar du det?

Jag var ju kränkt. Man var ju förbannad. Man visste inte vad man skulle göra. Lantalaisets gamla namn hade uttraderats. Det var ju ingen som frågade oss om namnet, utan det var bara beslut någonstans högre upp, att de där namnen skulle vara på samiska.

Intervjuare: Fick du någonsin en förklaring?

Nej, vi har aldrig fått någon förklaring varför ... Jag tolkar det så att de sket fullständigt i våran historia och våran kultur. De bryr sig inte om vilka namn vi har haft på allting, sjöar och berg och myrar.¹³³

Tidigare forskning visar att återtagandet av ortnamn på minoritetsspråket kan bidra till bättre folkhälsa hos den berörda minoriteten. Att se sitt språk på skyltar ute i samhället kan vara symboliskt viktigt

¹³⁰ Intervju 10.

¹³¹ Intervju 126.

¹³² Generalstabskartorna (1827–1971) beskriver naturlandskapet inklusive höjdförhållanden, kommunikation, bebyggelse och översiktlig markanvändning (*källa*: Lantmäteriet).

¹³³ Intervju 123.

för att signalera att språket och dess talare har en koppling till orten, vilket i sin tur kan bidra till positivare självuppfattning och självförtroende.¹³⁴

En kvinna född på 1980-talet menar att det faktum att namn på meänkieli försvinner är en del av den försvenskningensprocess som pågått, och fortfarande pågår. Detta gör, enligt henne, att användningen av och kännedomen om namnen minskar betydligt. Namn på platser, exempelvis slättermyrar, bäckar, sjöar, fjälltoppar, stenar, notställen och så vidare, har tidigare muntligt gått i arv från generation till generation. Därför finns inte alltid något skriftligt dokumenterat. Kvinnan menar att ett stort problem är att myndigheter och andra instanser ofta ställer samiska och meänkieli mot varandra, och ersätter namn på meänkieli med namn på samiska, i stället för att bevara båda språken:

Detta bortplockande av namn på meänkieli förstärker känslan av att vi inte finns och att vi osynliggörs i området.¹³⁵

Att de namn som minoriteten av tradition använt som benämning på vägar, berg, sjöar, myrar och andra platser byts ut, skapar starka känslor hos många intervjupersoner. Det är tydligt att namnen bär på ett viktigt symbolvärde. Att de byts mot svenska, eller som i modern tid, samiska namn, förstärker känslan av osynlighet hos minoriteten.

8.3.3 Förändringar i minoritetens försörjningsmöjligheter

Som tidigare nämnts skapade industrialiseringen en ny arbetsmarknad i städerna, vilket påverkade minoritetsområdets jordbruk i den nya ekonomin. I takt med att järnvägen byggdes ut kunde man öka exploateringen av gruvdrift och skogsbruk. Minoritetsområdet gick från självförsörjande småskalighet till mer storskaligt jordbruk och en större andel lönearbetande befolkning.

Att effektivisera och modernisera jordbruket var en medveten strategi från statens sida för att öka den ekonomiska avkastningen från Norrbottens jordbruk, och för att bereda plats för det mer lönsamma skogsbruket och gruvdriften. Både staten och privata skogsbolag köpte upp gårdar för att kunna använda marken för skogsbruk. Detta medförde dock att de småskaliga, självhushållande jordbruket, som av

¹³⁴ Huss, Språkförlustens konsekvenser – om språk, kultur och välbefinnande, s. 35–36, i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³⁵ Intervju 13.

tradition präglat minoritetsområdet, lades ner eller slogs ihop för att effektiviseras. I och med detta fick också traditionella jordbruksmetoder, som myrslåtter, stå tillbaka.¹³⁶

Behov av nya försörjningsmöjligheter

Det framkommer i intervjuerna att det under första halvan av 1900-talet blev vanligare att familjer sökte försörjningsmöjligheter utanför jordbruket. Byteshandeln och självhushållet ersattes av behovet av att tjäna pengar. De nya försörjningssätten bestod av kortare arbeten och bisysslor vid sidan av jordbruket och de andra traditionella näringarna. Det handlade exempelvis om att arbeta som städare, vaktmästare, snickare, kökspersonal i skolbespisningen eller växtelefonist.¹³⁷

Det vanligaste var att kvinnorna fortsatte att sköta hemmet och gården medan männen tjänade pengar på deltidsarbeten utanför hemmet.¹³⁸

Några intervjupersoner berättar att en del fortsatte med traditionella bisysslor som skomakeri med tillverkning av bland annat traditionella näbbskor, smide och hantverk men att det blev svårare med tiden att försörja sig på de traditionella yrkena. En man född på 1940-talet minns när en skomakare i byn inte längre kunde leva på sitt yrke och fick lägga ner när folk började köpa skor i affären.¹³⁹

Nedläggningen av de små jordbruken

Intervjuerna vittnar om att det traditionella självhushållet knutet till jord- och skogsbruk fortfarande var det vanligaste försörjningssättet för minoriteten i början av 1900-talet. Intervjupersoner berättar att de flesta mindre jordbruk lades ner runt 1960-talet, bl.a. på grund av moderniseringen av samhället, ökade skatter för boskap och övergången till maskiner i jord- och skogsbruken. En man född på 1920-talet berättar:

Det var dålig bärighet på gården, familjen kunde inte producera vad som krävdes. Så skogsarbetarna började försvinna mer och mer. Det var ett sätt när mekaniseringen kom i gång och det gamla arbetssättet försvann. Och så reglerade dom det på det sättet så att de flyttade ner hela famil-

¹³⁶ Torp, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³⁷ Intervju 101, 103, 105, 112, 118.

¹³⁸ Intervju 16, 36, 90, 92, 151, 152.

¹³⁹ Intervju 102, se även intervju 22, 48, 50, 97, 141.

jen. På så vis var det en avfolkning utav Tornedalen på 1960–1970-talet. Det var en trend att folk flyttade från Tornedalen, ”det finns ingen framtid här” var det som sades.¹⁴⁰

En annan man född på 1940-talet berättar:

Folk fick en anställning i stället för att driva egen gård. Den gamla traditionen av eget jordbruk och gård fungerade inte längre med löner och arbetsvillkor.¹⁴¹

Ändrade förutsättningarna gjorde det med andra ord svårt för minoriteten att fortsätta leva som tidigare generationer. Alla jordbruk lades dock inte ner. Några intervjupersoner berättar att familjer med större jordbruk fortsatte även efter 1960-talet. Verksamheten behövde vara stor nog för att vara lönsam.¹⁴² Många inom minoriteten hade dock främst försörjt sig genom småskalig självhushållning och därför hade de flesta inget annat val än att lägga ner jordbruket.¹⁴³

En del intervjupersoner ställer sig kritiska till hur nedläggningen av jordbruken gick till. En kvinna uttrycker sitt missnöje i att utomstående aktörer, i detta fall Länsstyrelsen i Norrbotten, har lurat dem och tillskansat sig familjens och tidigare generationers ägor:

Det fanns ett överskott på mejeriprodukter, och att staten därför ”ville dräpa de småskaliga jordbruken”. Mamma ville därför att hennes barn skulle vidareutbilda sig. Jag tror att det var år 1968 som mina föräldrar fick 6 000 kronor från Länsstyrelsen för att lägga ner sitt jordbruk. Efter som mina föräldrar redan var pensionärer så avvecklade de djurbesättningen. 6 000 kronor är ingenting för ett företag. Hemmansägarna var egentligen egenföretagare som levde på sina företag.¹⁴⁴

En man född på 1950-talet vill att kommissionen ska lyfta fram att lantalaiset har betraktats som mindervärdiga människor (meänkieli: alaihmiset):

Vi skulle sluta tala meänkieli och försvenskas. Så har jag förstått det. Nästan allt gots bort från landsbygden. Alla byar tömdes.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Intervju 36, se även intervju 88, 130, 144, 156, 158.

¹⁴¹ Intervju 30.

¹⁴² Intervju 86, 112, 160.

¹⁴³ Intervju 47, 78, 84, 95, 105, 160.

¹⁴⁴ Intervju 62.

¹⁴⁵ Intervju 84.

Moderniseringen av jordbruket gjorde alltså att de småskaliga jordbruken fick läggas ner. En sådan utveckling var inte unik för minoritetsområdet. Det finns dock i vissa intervjupersoners berättelser en upplevelse av att gårdar och egendom köptes upp av staten och privata bolag på ett sätt som blev ofördelaktigt för gårdsägarna, på grund av att det fanns ett intresse av att komma över marken.

Förvärvsarbete och utbredd arbetslöshet

Den utbredda nedläggningen av de traditionella jord- och skogsbruken på 1960-talet ledde till att fler sökte sig vidare till yrkesstudier eller förvärvsarbete på heltid. Intervjupersoner berättar att när det blev svårt att fortsätta med de traditionella näringarna började männen arbeta, bl.a. i tullen, på vägbyggen, i gruvnäringen och i skogsbolagen.¹⁴⁶

Kvinnor arbetade främst inom hemtjänsten, skolbespisningen och i andra serviceyrken. Samtidigt som många blev anställda fortsatte andra med egna företag. Fler kvinnor än män flyttade ut från minoritetsområdet, bl.a. eftersom det framför allt var de sociala kvinno-dominerade yrkena som krävde kunskaper i svenska.¹⁴⁷

Man behövde kunskaper i svenska för att bli en del av den infrastruktur som fanns i de södra delarna av landet. Kunskaper i svenska behövdes för att få anställning i industrin, för att kunna utbilda sig, engagera sig politiskt och för att kunna ta del av samhällsinformation och medier. Försvenskningssprocessen blev därmed en integrerad del i förflyttningen från landsbygden till städerna och från norr till söder.¹⁴⁸ Migrationsmönstret hade alltså effekter för språkbytet. Meänkielitalande flyttade från minoritetsområdet till städer och tätorter i Norrbotten och övriga Sverige, medan svensktalande flyttade till minoritetsområdet, vilket hade en negativ effekt på bevarandet av meänkieli.¹⁴⁹

De nya möjligheterna som förvärvsarbetet och livet i städerna gav, och som upplevdes som progressivt och framåtsträvande, kom därför att förknippas med det svenska språket och kulturen, medan minoritetens språk och kultur associerades med den gamla hembygden, det traditionella livet men också med fattigdom och arbetslöshet.

¹⁴⁶ Intervju 30, 38, 47, 112, 119, 160.

¹⁴⁷ Hyltenstam och Salö, s. 57 samt Elenius (a), s. 27 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁴⁸ Hyltenstam och Salö, s. 56 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁴⁹ Hyltenstam och Salö, s. 59–61 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Det framkommer i intervjumaterialet att det var ont om arbete i minoritetsområdet på 1960-talet. Många inom minoriteten stod utan arbete och blev tvungna att flytta för att kunna försörja sig.¹⁵⁰ Trots att många inom minoriteten talade svenska på 1960-talet, hade personer med svenska som modersmål det generellt bättre ekonomiskt ställt och högre sysselsättningsgrad än minoriteten i Sverige.¹⁵¹

Påtryckning för att flytta söderut

I kontrast till arbetslösheten i norr var behovet av arbetskraft i industrierna söderut i Sverige stort. En före detta arbetsförmedlare berättar att situationen skulle lösas genom att de arbetslösa i Norrbotten skulle fylla arbetskraftsbehovet söderut. Större företag kom till arbetsförmedlingarna i minoritetsområdet och sökte arbetskraft:

Man kan väl säga att det började rätt tidigt, på sextioalet, den stora utflyttningen. Om jag minns rätt statistiskt så var den stora utflyttningen i Norrbotten 1965–1975, och jag tror att vi flyttade 50 000 norrbottningar. Jag minns siffror på 75 000, men jag tror att 25 000 kom direkt från Finland via arbetsförmedlingarna i Tornedalen. Så jag tror man kan säga att vi flyttade ett Piteå eller ett Luleå på tio år.

Mannen reflekterar kring hur problematiskt det var att skicka ner så många människor i stället för att satsa på lokalsamhällena. Han berättar att det inte fanns några alternativa lösningar eftersom intresset att behålla folk i minoritetsområdet var väldigt lågt:

Vi satt ju två, tre förmedlare och förmedlade bara söderut. Förhållandena var sådana då. Jag har förståelse för att man kan vara kritisk mot detta. Också arbetsförmedlarna kunde uttrycka kritik mot företagen och säga ”men, kom hit och etablera er här då” ... Att flytta industrier till Norrbotten var aldrig aktuellt. I stället fokuserade man på att öka BNP. Målet var att ”fortsätta öka välståndet”.

Den före detta arbetsförmedlaren berättar om Arbetsförmedlingens aktiveringsinspektörer (meänkieli: värvarit), dvs. tjänstepersoner som kom till minoritetsområdet och försökte värva arbetare.¹⁵²

¹⁵⁰ Intervju 41, 78, 85, 110, 131, 137, 138, 141.

¹⁵¹ Snellman, Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970, s. 22 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁵² Intervju 112.

Flera intervjupersoner är kritiska till hur människor blev pressade att flytta genom besök av ”värvarit” genom indragen A-kassa, flyttbidrag och uppköpta gårdar. De menar att staten inte brydde sig om minoritetsbefolkningen och andra som bodde i Norrbotten. Sveriges välfärd var viktigare än minoritetens egen vilja och välmående.¹⁵³ Några intervjupersoner beskriver det som en tvångsförflyttning. En man född på 1920-talet berättar:

Det var bara att acceptera. Dessutom började man lägga ner småbruken här. Det var stor brist på arbetskraft [i södra Sverige]. Staten köpte upp småbruken och flyttade hela familjen neråt och så de hamnade i något höghus någonstans. De betalade en liten peng [för gården] så länsstyrelsen hade fullt upp med att sälja dom efteråt. ... Det var nästan deportering. De hade aldrig någonsin bott i ett höghus eller större samhälle men så hamnade dom där i alla fall.¹⁵⁴

En man född på 1950-talet menar att det var svårt för minoriteten att värja sig mot den attityd staten förmedlade i förhållande till minoritetsområdet:

De [minoriteten] var inte lika starka att driva utveckling själv, vilket ledde till människorna också blev och var mer sårbara för jobsökarresor, flyttbidrag etc. Statens strategi var att ”köpa röster” och locka människor att flytta till jobben. Alla måste söderut. I norr finns det ”bara råvaror”. Det var tankegången hos ministrarna.

Intervjuare: Menar du att människor betraktades som objekt?

I allra högsta grad, vi betraktades som några som skulle flytta söderut. Det gjorde också att jag flyttade då jag saknade jobb.

Intervjuare: Männe det fanns en geografisk värdering?

Så tänker jag, så är det. Norrland ansågs av politiken som ett område som skulle kolonialiseras ...¹⁵⁵

Några av de intervjuade berättar att de inte trivdes på de nya bostads-orterna och att kultur och traditioner på den nya orten kändes främmande. Närheten till naturen och möjligheten att utöva sina traditionella näringar och kultur saknades.¹⁵⁶ Andra trivdes och fann sätt att anpassa sig och ”lyckas” på den nya orten.¹⁵⁷

¹⁵³ Intervju 30, 36, 47, 73, 111, 121, 135, 141, 142, 143, 149.

¹⁵⁴ Intervju 36.

¹⁵⁵ Intervju 143.

¹⁵⁶ Intervju 12, 124, 125, 146, 147.

¹⁵⁷ Intervju 35, 103, 106, 108.

Här ska vi ändå inte stanna – att flytta från minoritetsområdet

Den trend som inleddes under 1960-talet och som fortfarande pågår, att flytta från minoritetsområdet till städerna och södra Sverige aktualiseras ofta i intervjuerna. Nästintill alla intervjupersoner berättar om syskon, barn, släktingar eller hela familjer som har flyttat från minoritetsområdet till andra delar av landet. Orsakerna till flyttarna varierar från utbildnings- och arbetsmöjligheter till att det fanns en allmän uppfattning om att man inte skulle stanna kvar i sin hemby eller region.¹⁵⁸

En man född på 1940-talet som flyttade under 1970-talet berättar:

Det var aldrig tal om att vara kvar. Man flyttade primärt av arbetsmarknads-skal snarare än för att man ville flytta.¹⁵⁹

Intervjupersonernas känslor kring flytten är komplexa. Flera berättar att de såg flytten söderut som en möjlighet till en bättre framtid samtidigt som det fanns en sorg i att lämna hembyn. Men många har också börjat reflektera över detta när de blivit äldre.¹⁶⁰ En kvinna född på 1960-talet som flyttade från sin hemkommun under 1970-talet berättar:

Alla som växte upp här på den tiden visste att jag måste flytta härifrån. ... Man hade fått uppfattningen att man inte får något jobb och inte kan skaffa sig ett eget liv här. När jag blev äldre, i 45-årsåldern, började jag undra varför jag inte fick stanna kvar där jag ville vara. Kommunen gjorde ingenting för att ge människor möjlighet att bo kvar, det är annorlunda nuförtiden. Man frågade varandra vart man skulle flytta.¹⁶¹

En annan kvinna född på 1960-talet berättar om när hon flyttade från minoritetsområdet till Stockholm för att arbeta inom sjukvården:

De raggade oss från norra Sverige för att vi var duktiga på att jobba. Man fick pliktbidrag och åkte till Stockholm för att jobba. Jag hade ingen tanke på att jag ens ville hit men det blev så eftersom arbetsförmedlingen promotade att man skulle bort därifrån och ta jobb här. De berättade: ”Du kan få jobb i Stockholm snabbt och lätt”. De ville ha bort oss därifrån för det fanns inga jobb för ungdomar.

¹⁵⁸ Intervju 21, 74, 129, 131, 138, 154.

¹⁵⁹ Intervju 131.

¹⁶⁰ Intervju 45, 100, 104, 105, 117, 133, 137, 138, 141, 143.

¹⁶¹ Intervju 74.

Kvinnan berättar att de fick flyttbidrag också och hjälp med pengar när man flyttade och själva flytten gjorde de åt dem. Hon tror att arbetsförmedlingen och hennes gymnasium hade något samarbete för att ungdomarna skulle flytta.

Intervjuare: Var ni många som flyttade?

Ja vi var jättemånga från klassen. Jag vet att jag bodde med en klasskompis först. Sedan bodde jag på sjukhuset där jag jobbade och alla var från Finland eller norra Sverige. ... De ville verkligen ha oss hit.¹⁶²

En gemensam upplevelse hos en del intervjupersoner var alltså en förväntan och ibland en direkt press att lämna minoritetsområdet. Främst av praktiska skäl som för att få ett jobb, men många vittnar också om att det var i andra delar av landet som framtiden fanns.

De som stannade kvar

”Många av de som stannade hade redan etablerade jordbruk och stora fina hus” minns en intervjuperson.¹⁶³ Det framkommer dock att många av dem som bodde kvar i byarna var arbetslösa och fick kämpa för att kunna försörja sig. En intervjuperson kopplar det till hur ”förfäderna hade slitit för att vara kvar här”.¹⁶⁴ En man född på 1930-talet i Pajala kommun berättar:

Det var ont om arbeten där i början av 1960-talet och pappa fick ta de jobben som fanns. Pappa började jobba med skogsarbete i [ort i Gällivare kommun]. Jag minns att de var fem män som samåkte till skogsbruket men pappa rymdes inte i bilen och därför tog mopeden även när det var vinter. Det var två mil enkel väg att köra med mopeden och därefter skidade pappa tre kilometer till själva platsen där arbetet utfördes. Resan *till* jobbet gick bra men hemresan på en kall moped gav pappa problem med magen och prostatan. ... förutom skogsbruket så jobbade pappa även som snickare och målare åt privatpersoner. Det fanns även tider då det var sådan brist på arbeten att pappa tvingades gå arbetslös och då fick han inte alltid a-kassa.¹⁶⁵

¹⁶² Intervju 151.

¹⁶³ Intervju 112.

¹⁶⁴ Intervju 112, se även intervju 78, 85.

¹⁶⁵ Intervju 85.

Trots att det var dåliga förutsättningar för att stanna kvar i minoritetsområdet finns det bland de intervjuade återkommande berättelser om människor som valde att stanna. En del var arbetslösa stora delar av sina liv. Andra prövade att bo på annan ort men återvände inom några år.¹⁶⁶

Flera intervjupersoner nämner att man ansågs omodern, som en ”förlorare” och ”lågstatus” om man bodde kvar i minoritetsområdet.¹⁶⁷ En kvinna född på 1950-talet konstaterar:

Det var en sån där automatisk grej att det var finare att vara svensk och komma från södra Sverige än att vara som vi är, det var en sån där självklarhet på något sätt.¹⁶⁸

En man född på 1940-talet, som var en av de som stannade kvar i minoritetsområdet, beskriver en dubbelhet där man å ena sidan såg ner på dem som stannade kvar och å andra sidan inte ville att alla skulle flytta:

Det fanns en attityd också i Tornedalen – en brist på frispråkighet om att åtminstone några kunde bli kvar. Det betraktades som statusmässigt lite finare att dra i väg, men jag har aldrig haft de planerna. Men mina bröder och kusiner, de for ju.¹⁶⁹

De som bodde kvar visade sig ofta spela en stor roll i de utflyttades anknytning och återvändande till minoritetsområdet. En del intervjupersoners berättelser handlar om hemlängtan och att flytta tillbaka. För en man född på 1950-talet var det skogen som lockade mest.

Han säger att han också flyttade tillbaka för att han är en ”mettäpörrö” [sv. skogstök]. Han berättar att han trivs bäst när han bor nära skogen och kan ha ett aktivt liv utomhus där han kan pyssla på med olika göromål.¹⁷⁰

En man född på 1950-talet berättar om sina föräldrar som valde att återvända.

Han berättar att hans far var mycket intresserad av jakt och fiske, och hade en stark dragning tillbaka till älvdalen. Det uppstod en längtan till Tornedalen.¹⁷¹

¹⁶⁶ Intervju 16, 41, 108, 124, 150, 151.

¹⁶⁷ Intervju 111.

¹⁶⁸ Intervju 153, se även intervju 30, 95, 104, 111, 114, 143.

¹⁶⁹ Intervju 112.

¹⁷⁰ Intervju 139.

¹⁷¹ Intervju 135.

En man född på 1960-talet berättar tvärtom att hans föräldrar haft en tydlig förväntan på honom att han skulle flytta söderut. Han var dock väldigt tydlig med att de ”får lägga av med det där snacket” och sa att han inte ville höra på det.

Han berättar att han tyckte väldigt mycket om sin hembygd, och traditionerna som fanns, och blev ganska tidigt medveten om att det inte var samma sak att vara i [orter i Pajala och Gällivare kommuner], att vara nära fjällen som att växa upp i Västerås. Han säger att det inte fanns så mycket stolthet över det här arvet, kulturellt och historiskt, vilket han själv kände väldigt tidigt.¹⁷²

För de intervjupersoner som valt att stanna kvar eller som har flyttat tillbaka till minoritetsområdet efter att ha bott på andra platser, verkar närheten till naturen och möjligheten att jaga, fiska och vara i skogen spela en avgörande roll.

8.3.4 Avvittring och skiftesdelning

En annan fråga som påverkat minoriteten är gränserna mellan enskild mark och kronans¹⁷³ mark som vid flera tillfällen har fastställts genom s.k. avvittring. Den första avvittringen i Västerbottens och Norrbottens lappmarker skedde i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Innan avvittringen var rätten att utnyttja marken oreglerad.

I samband med avvittringen kunde den del av marken som inte var odlad och inte bedömdes behövas för jordbruk, tas ifrån rättighetsinnehavaren utan ersättning, medan andra fick behålla marken eftersom den behövdes för försörjningen. Sådan mark benämndes av staten ”utängar” eller ”ströängar”. Ströängarna var betydelsefulla för minoriteten, framför allt för höslätter. Som nämnts tidigare i kapitlet har benämningen ”ströäng” kritiserats av vissa inom minoriteten. I följande avsnitt används dock begreppet för att referera ett historiskt skeende.

¹⁷² Intervju 149.

¹⁷³ Äldre benämning för staten, särskilt i dess egenskap av juridisk person (*källa*: Nationalencyklopedin).

Avvittringen enligt 1921 års lag skapade missnöje

En ny avvittring aktualiserades på 1910-talet. Regeringen ansåg vid den tiden att sättet att använda ströängar i jordbruket var omodernt och att ströängarna utgjorde ett hinder för skogsbruk och rennäring.

Genom 1921 års lag om indragande av ströängar till staten skulle ströängar i Västerbottens och Norrbottens lappmark avvittras och dras tillbaka i statens ägo. Det huvudsakliga syftet med avvittringen var att öka bosättningen i området och skapa förutsättningar för ett, från statens perspektiv, mer rationellt jordbruk.¹⁷⁴

Avvittringen genomfördes under perioden 1922–1932. Ströängsinnehavarna fick ersättning för indragandet som skulle motsvara kostnaden för att odla upp ny mark som i sin tur skulle ge samma avkastning i form av hö som den indragna ströängen skulle ha genererat. Besluten om vilka ströängar som skulle dras in fattades av en avvittringsnämnd. Men enligt reglerna skulle större delen av ersättningen betalas ut först när den nya odlingen hade slutförts. Alla hade dock inte möjlighet att komma i gång med nyodling och än i dag finns odlingsersättning som inte betalats ut.¹⁷⁵

I den offentliga utredning som utredde frågan om ströängar på 1950-talet (se nedan) beskrevs avvittringen på 1920- och 1930-talen i efterhand som lyckad.¹⁷⁶ Men i utredningsbetänkandet till 1921 års lag noterades också att det fanns missnöje från ströängsinnehavarna. Missnöjet rörde dels att lagen innebar orimliga skillnader mellan olika innehavare, dels att de bedömningar som avvittringsnämnden gjorde av ströängarnas värde skilde sig från innehavarnas bedömningar. Anmärkningar gjordes också om rätten att ta virke till hässjan¹⁷⁷ från ströängsskog som gick förlorad i samband med att avvittringen inte hade kompenenserats.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Torp, s. 7 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷⁵ Torp, s. 6 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷⁶ Torp, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁷⁷ En hässja är en ställning som används för att torka hö utomhus (*källa*: Nationalencyklopedin).

¹⁷⁸ Torp, s. 9–10 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Nya utredningar men inga beslut

Under 1950-talet utreddes frågan om de kvarvarande ströängarna och behovet av att ersätta enligt 1921 års lag.¹⁷⁹ Inställningen var att de resterande ströängarna fortfarande utgjorde ett hinder för skogsbruket, och att kvarvarande ströängar skulle dras tillbaka till staten. Indragningen utfördes dock inte eftersom det ansågs för dyrt och att rationalisering av jordbruket kunde genomföras på andra sätt.

Efter utredningen på 1950-talet¹⁸⁰ togs frågan om ströängar upp genom olika riksdagsmotioner under 1980- och 1990-talen. 1997 lade regeringen fram en promemoria¹⁸¹ i vilken det föreslogs att kravet på nyodling för tidigare indragna ströängar skulle slopas och den återstående delen av ersättningen betalas ut till berörda. Ströängar ansågs inte längre utgöra någon olägenhet varken för skogsbruk eller rennäring, och förslaget var att ströängarna skulle gå tillbaka till rättighetsinnehavarna. Efter att Sametinget i sitt remissvar påpekat att promemorians förslag skulle kunna stå i vägen för samernas rättigheter att bruka marken, valde regeringen att avvakta med genomförandet och förslaget genomfördes aldrig.¹⁸²

Statens inställning till vad som ska ske med kvarvarande ströängar har alltså varierat över tid, och för en del personer inom minoriteten råder det fortfarande oklarheter, dels om regeringens fortsatta avsikter med ströängarna, dels om vilka nuvarande rättigheter som gäller för t.ex. jakt och fiske på dessa marker.

Från regeringens håll kom ett besked 2023 om att det ekonomiska stödet för att bedriva myrslätter slopas. Det indragna stödet väntas få stora negativa konsekvenser för minoriteten och möjligheten att fortsätta att bruka myrarna för slätter såsom man gjort som en del av det traditionella jordbruket.¹⁸³

¹⁷⁹ Torp, s. 11–12 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁸⁰ SOU 1957:30 *Ströängar – betänkande med förslag*.

¹⁸¹ Ds 1997:37 *Ströängar*.

¹⁸² Torp, s. 17–20 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁸³ Länsstyrelsen i Norrbottens län 2023,

<https://www.svt.se/nyheter/sapmi/myrslatterersatning-forsvinner>.

Missnöje och osäkerhet kring de historiska avvittringarna

Av den dokumentation som finns sparad framgår att det finns flera omständigheter kring avvittringen som verkar ha skapat missuppfattningar, missnöje och en upplevelse av rättsosäkerhet hos minoriteten kring statens hantering av ströängarna.¹⁸⁴

Att döma av utredningarnas resonemang framgår att de överväganden och bedömningar som gjorts under de historiska avvittringarna framför allt utgått från skogsbrukets och rennäringens intressen för ströängarna.¹⁸⁵

Intervjupersonerna vittnar om att en del tolkar de avvittringar som staten genomfört med misstänksamhet. En man född på 1950-talet beskriver en stegvis förlust av rättigheter i samband med avvittringen.

Han berättar om hur lantalaiset vid avvittringen förlorade sina marker. I [plats i Kiruna kommun] ägde till exempel en person ett område som var fyra–fem mil långt, men det bestämdes att man inte fick äga mark längre bort än fem kilometer från byn. Vid laga skiftet, som häruppe inte genomfördes förrän 1959, förlorade man också sina slätterängar.¹⁸⁶

En del av intervjupersonerna menar att alla som blev av med sin mark vid avvittringen troligtvis inte förstod vad processen innebar. Alla kunde heller inte svenska.¹⁸⁷ En man född på 1950-talet berättar om en historisk avvittring som drabbade hans släktingar.

[Intervjupersonen] berättar att det skedde den 19 februari 1907. Han har kopior av handlingarna från avvittringen. De har undertecknats med bomärken av flera anfäder till honom. En av ortsborna, [namn], som behärskade svenska har strukit över texten ”har jag denna dag undfått del och förklarar mig därmed nöjd”, eftersom han inte var nöjd med den. Också i [ort i Kiruna kommun] har en person som förstod svenska strukit över samma text. Trots det tog kronan deras mark, och de fick ingenting i gengäld, så vitt han vet.¹⁸⁸

En kvinna född på 1950-talet berättar om dokumentation som hon har kvar från avvittringen. Hon berättar att byarna i samband med avvittringen blev av med stora landområden som de ägde. Kvinnan berättar att de som inte kunde läsa signerade avvittringsprotokollen med sina bomärken:

¹⁸⁴ Torp, s. 11 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁸⁵ Torp, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁸⁶ Intervju 47.

¹⁸⁷ Intervju 10, 11, 128, 130, 134, 136.

¹⁸⁸ Intervju 130.

Jag har tittat på gamla protokoll från avvittringen. Folk här kunde inte skriva. Den ende som kunde svenska var läraren i skolan, [namn], som kom från [ort i Haparanda kommun]. I avvittringsprotokollet har han skrivit: ”Jag skriver under, men under protest.” Han förstod vad det handlade om. Många av hemmansägarna här förstod inte vad det var frågan om när staten tog marken i sin ägo.

Kvinnan reflekterar över maktförhållandena under avvittringsprocessen:

Jag brukar säga att det inte är så konstigt att man i de här bygderna [meänkieli: tällä perälä] har kunnat göra vad som helst, eftersom det inte är så många generationer tillbaka som folk inte kunde läsa och skriva.

Intervjuare: Hade din släkt mark som de förlorade?

Det hade alla.

Hon menar att statens hantering vid avvittringar och skiftesdelningar fortfarande påverkar människor:

Än i dag nämner många att den senaste skiftesdelningen var orättvis, eftersom vissa släkter fick mer mark och andra mindre. Fördelningen gjordes bland annat utifrån hur mycket mark man hade uppodlat ... Det var väldigt godtyckligt.¹⁸⁹

En man född på 1950-talet berättar om hur avvittringen påverkat livet för hans egen släkt och andra släkter i hans bekantskap.

[Intervjupersonen] förklarar att de fick finna sig i det. Han har undrat varför de inte satte emot när det skedde, men har förstått att det berodde på att de var rädda för överheten. Också från överhetens sida visste man att ortsbefolkningen var rädda för dem. Ortsborna hade äldre kartor som visade deras markinnehav, men dessa kartor togs ifrån dem och fördes till Stockholm. Han berättar att det fanns en riktigt gammal dyrbar karta som hans svärfar tog till Luleå och lät restaurera den. Kartan försvann dock när det kom en ny byåldersman.¹⁹⁰

Det framkommer även att människor kände sig lurade genom att skogsbolagen undervärderade virket och försatte människor i skuld.¹⁹¹

En kvinna född på 1950-talet berättar om sin morfar som hon menar blev lurad på sin mark och gård.

Hennes morfar var den äldste sonen, men förlorade sitt hemman för 500 riksdaler. Gården hade en skuld på 500 kronor till ett skogsbolag. Morfadern sålde gården för att ha råd att betala lånet, och fick i stället

¹⁸⁹ Intervju 134.

¹⁹⁰ Intervju 130.

¹⁹¹ Alalehto, 2022, s. 69–70.

börja arrendera kronotorpet. ... Hon föreställer sig att svårigheten att förstå svenska bidrog till att hennes morfar blev lurad. Hon konstaterar att man befann sig i underläge i förhållande till de som kom i fina kläder och talade svenska.

Kvinnan tillägger: Det skulle vara väldigt intressant att veta hur de härjade här, och vilka skogsbolag det var.¹⁹²

Hon ser det som att det var ”ett stort röveri” som skedde, vilket sedan har följts av annat ”röveri” från statens och det privatas sida.

Eivind Torp, docent i juridik, skriver i sin rapport *Ströängar* att det inte råder någon tvekan om att ”de åtgärder som staten verkställde, i första omgången för att öka inflyttningen till Norrlands inland och i efterhand för att reglera villkoren för de människor som var bosatta i denna del av landet, berörde en befolkning som var utan möjligheten att påverka de beslut som de omfattades av”.¹⁹³

En återkommande berättelse bland intervjupersonerna handlar om den maktobalans som rådde mellan staten och minoriteten i samband med de historiska avvittringarna. Berättelserna vittnar om att det rådde oklarheter om vilka rättigheter man hade och vad avvittningen innebar vid tidpunkten för genomförandet, men också om att många frågor återstår hos minoriteten än i dag om vilka regler som gäller för de oreglerade markerna.¹⁹⁴

8.3.5 Statens hantering av andra mark- och naturresursfrågor

Många av de intervjuade är kritiska till hur svenska staten och myndigheter från 1800-talet fram till i dag har hanterat frågor om mark- och naturresurser i minoritetsområdet. Upplevelser av att marken och naturresurserna har stulits, exploaterats och utnyttjats av staten på bekostnad av minoriteten återkommer i flera intervjuberättelser.¹⁹⁵

En man född på 1950-talet berättar:

Det har funnits en attityd att man kan ta för sig av det som finns i lantallaisets områden. De [staten] tar inte hänsyn åt bybornas ägande. Detta har rättfärdigats med argument som att det är viktigt för landet eller för allmänhetens bästa. ... De ser folket bara som ett hinder och tar beslut

¹⁹² Intervju 62, se även intervju 143, 144.

¹⁹³ Torp, s. 2 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁹⁴ Intervju 14, 29, 47, 50, 71, 120, 129, 137, 149, 152.

¹⁹⁵ Intervju 12, 23, 34, 58, 62, 78, 80, 83, 87, 90, 92, 112, 143, 153, 155, 158.

som exempelvis innebär yrkesförbud så det går inte att försörja sig på de kulturella näringarna utan att ge någon kompensation.

Mannen påpekar att statens intressen har styrnt nyttjandet av lantallaisets markområden och att det har skett utan hänsyn till minoritetens intressen:

[Intervjuare]: Påverkar det dig i din vardag?

Givetvis påverkar det mig. Staten med sina industrier har blivit modigare och modigare genom åren och fortsätter att expandera och ta för sig i området. Staten ser lantallaiset som ett särintresse även fast det är minoriteten som borde ha övertaget då det är deras område. Det är gruvan som borde vara ett särintresse för att den drivs på andras egendomar och borde egentligen vara beroende av minoriteten, inte tvärtom. Även fast staten säger att marken och malmen är deras så hade det inte varit så i ett rättssamhälle. Staten kör sitt eget race och minoriteten måste anpassa sig.¹⁹⁶

Återkommande i intervjupersonernas berättelser är upplevelsen av att minoriteten haft små möjligheter att hävda rätten till den mark de brukat under lång tid. Några intervjupersoner benämner statens hantering av marken och naturresurserna som kolonialism,¹⁹⁷ medan andra talar om en geografisk nedvärdering av Norrbotten och minoritetsområdet. Flera intervjupersoner berättar om utbredda fördomar och negativa beskrivningar av Norrbotten som tärande för Sverige, obefolkat och omodernt. En kvinna född och uppvuxen i minoritetsområdet på 1980-talet berättar:

När jag växte upp ansågs Norrbotten som ett bidragslän och det är först i vuxen ålder som jag har reflekterat över vilka tillgångar regionen har med skogen, vattenkraften och malmen. Jag insåg då att vi inte alls var ett bidragslän och att det är ju vi som har gett bidrag söderut.¹⁹⁸

En kvinna född på 1970-talet menar att det fortfarande finns en exploatering av minoritetsområdet:

Det skulle vara skönt att slippa fördomsfulla och ifrågasättande kommentarer om att vi inte behöver vägar och infrastruktur. ... Hon berättar att det är mycket som fraktas ut, och en del skulle behöva fraktas in ... Hon säger att man brukar säga att Norrland är Sveriges Indien, där man kan komma och hämta resurser. Hon säger att det fortfarande är

¹⁹⁶ Intervju 14.

¹⁹⁷ Intervju 55, 62, 139, 143, 147, 155.

¹⁹⁸ Intervju 90, se även intervju 112, 118, 153.

samma syn med kolonialism och exploatering, utan respekt för människorna som bor och verkar där.¹⁹⁹

Flera intervjupersoner kopplar bristen på respekt för minoritetens historiska närvaro i området och den negativa synen på dessa platser med utomstående aktörers exploatering av områdets naturresurser. En del intervjupersoner kopplar ihop statens negativa och fördomsfulla syn på minoriteten med hanteringen av mark och naturresurser i minoritetsområdet.²⁰⁰

Känslor av maktlöshet och sorg kommer ofta fram i berättelserna om mark och naturresurser. En man född på 1960-talet berättar om sin upplevelse av exploateringen av skog på en plats där han växte upp:

Norrbotten behandlas som en svensk koloni, där man kan ta vad man vill ha och sedan lämna regionen. Jag älskar att besöka trakterna där jag växte upp och vistas i naturen där. Redan som 10-åring kunde jag ensam gå ut med hunden och fiska vid älven, och övernatta ensam i naturen. Omgivningarna kring [område i Gällivare kommun] var min lekpark. Den största chocken i mitt liv var när jag återvände till [ort i Gällivare kommun] och såg att man hade kalhuggit skogen i alla riktningar från byn. Det till och med chockade mig mer än mina föräldrars död, eftersom det var någonting man visste skulle ske med tiden. Jag har alltid tänkt att naturen med skogarna och älvarna alltid skulle finnas kvar, men när jag återvände och såg hur skogen var borta var det någonting som dog inom mig. Förr brukade man lämna frötallar kvar, men alla träd har nu avverkats.²⁰¹

Det är tydligt att marken och naturen är viktiga för minoriteten, framför allt i utövandet av de traditionella näringarna, kulturen och traditionerna. En man född på 1980-talet berättar:

De rättigheter jag har kvar till att kunna utöva min kultur vill jag ju kunna ge till mina barn. Jag vill kunna lära dem fiska och lägga nät. Jag vill kunna lära dem tjära en handbyggd träbåt. Jag vill kunna lära dem jaga och veta vart fisken står och vart älgen brukar vara och allt det övriga. Jag vet inte om jag kommer att kunna det.²⁰²

Flera av de intervjuade vittnar om orättvisor och maktlöshet i förhållande till frågor om mark och naturresurser. En man född på 1930-talet säger:

¹⁹⁹ Intervju 155.

²⁰⁰ Intervju 14, 112, 122, 134, 139, 143, 147.

²⁰¹ Intervju 55.

²⁰² Intervju 127.

Vi måste betala allt. Vi har arrende. Det är det som är konstigt att arrendepengarna går till samebyn och till samefonden och så till Länsstyrelsen. De är de som delar på pengarna. Och det är ganska höga arrenden. Och det är för allt. För fiske, om du jagar älg och om du jagar ripa. Det är höga kostnader för allt. ...²⁰³

En annan man, född på 1950-talet, berättar:

Det är något som lever kvar från historien, att man har glömt bort att det bor och har bott ett folk här uppe. I det ingår också att skatteunderlaget är så litet för regioner som byarna i Pajala kommun. Det pratas om bidrag som ges till regionen från staten, men om vi stänger allt som finns här uppe kommer Stockholm dö på två veckor för att de inte kommer ha ström och så vidare. Allt det glöms bort och samtidigt klagar stockholmarna att de måste betala utjämningspengar till den norra regionen. ... I Sverige stannar pengarna i Stockholm. Jag tycker att Kaunis Iron egentligen borde ha skatteplikter i Pajala oavsett om huvudkontoret är i Stockholm. Vem fan gick med på det? Jag tror att det är för att ingen vågade säga ifrån.²⁰⁴

Samtidigt lyfter flertalet intervjupersoner att exploateringen av naturresurser också haft positiva effekter för utvecklingen i området även ur minoritetens synvinkel, eftersom det skapat jobbtillfällen. Det är ingen av de intervjuade som kritiserar samhällsutvecklingen i sig, men många är kritiska till att utvecklingen skett på bekostnad av minoritetens kultur, språk och rätt till mark och vatten. En del intervjupersoner framhåller att minoritetsområdet, främst i Kiruna och Gällivare kommuner, har exploaterats, utvecklats och moderniserats enbart utifrån svenska statens intressen och premisser.²⁰⁵

8.3.6 Osynliggörandet av minoritetens kultur

Ett antal intervjupersoner, särskilt i Kiruna och Gällivare kommuner, berättar att spänningar rörande kulturarv uppstått i relation till den samiska kulturen.

Flera intervjupersoner beskriver att de upplever sin kultur osynliggjord i relation till samisk kultur. Dessa personer menar även att staten, svenskspråkig media och forskning om minoritetsområdet klassificerat områdets kulturyttringar som enbart samiska när de i själva verket tillhört båda befolkningsgrupperna. Som exempel näm-

²⁰³ Intervju 11.

²⁰⁴ Intervju 19.

²⁰⁵ Intervju 12, 90, 139.

ner de olika former av slöjd och hantverk, byggnadskonst, förhistoriska lämningar, och olika former av traditionell markanvändning.²⁰⁶

Några intervjupersoner tar upp frågan om hantverk; att det hantverk minoriteten tillverkar inte har samma status som det samiska hantverket och prissätts lägre trots att det ofta handlar om i princip samma produkter. Om det har en ”samestämpel” kan det säljas dyrare. En man född på 1950-talet menar att samers och lantalaisets hantverk har influerats mycket av varandra och är i många fall också desamma. Minoritetens hantverk har dock inte fått samma status och hjälp som samernas att visas upp och säljas. Själv berättar han att han har lärt sig att sy ”lappsor” av sin farbror. Farbrodern lärde också samer att sy, och därför tycker han att det är synd att sätta en stämpel på vad som är samiskt hantverk och vad som inte är det:

Jag tycker att det är fel att man ska sätta en stämpel, ”är det en same som har gjort det eller är det inte en same som har gjort det?” Det har ingen betydelse här uppe, tycker jag, för vi har hjälpt varandra.

Mannen anser att det inte borde gå att äga ett visst hantverk, när hantverkstraditionerna är så sammankopplade med varandra:

Det är synd att samerna nu säger ”det här är mitt och det där är ditt”, eftersom man har levt tillsammans och hjälpt varandra. Lantalaiset har kanske tillverkat mer jordbruksredskap av trä, exempelvis räfsor, och byggt hus. De första som bodde här uppe bodde i jordkojor innan man började timra hus.²⁰⁷

En man som också är född på 1950-talet berättar att hans barn inte fått utveckla sitt slöjdintresse i skolan i samma utsträckning som samiska barn eftersom vissa former av slöjd klassats som en exklusivt samisk kulturyttring. Han lägger skulden för sina barns exkludering på staten som utan tillräcklig sakkunskap om områdets kulturhistoria fattat beslut som fått segregeringens konsekvenser.²⁰⁸

En kvinna född på 1950-talet menar att även minoritetens matkultur håller på att osynliggöras:

Ibland säger man att man lagat en samisk maträtt med namnet gurpi, som egentligen är en urgammal maträtt som lagats i Tornedalen. Det är fårs av ren- eller älgkött som lagts i en maghinna och rökts. På meänkieli heter maträtten kurppa.

²⁰⁶ Intervju 11, 12, 13, 14, 50, 88, 104, 105, 107, 118, 120, 126.

²⁰⁷ Intervju 122.

²⁰⁸ Intervju 50.

Enligt kvinnan har till och med meänkielitalare numera fått uppfattningen att detta är en samisk maträtt, trots att det i precis lika hög grad varit en maträtt hos den meänkielitalande befolkningen. På restauranger presenteras kurppa liksom köttssoppa som samiska rätter.²⁰⁹

Andra intervjupersoner beskriver hur de tidigare goda relationerna mellan samer och lantalaiset märkbart försämrats på grund av osynliggörandet av minoritetens kultur och historiska närvaro i området. En kvinna född på 1980-talet säger:

Förut har det gått lättare att prata om det men i dagsläget är det för infektat. Och rasistkortet dras direkt. Man kan inte ens diskutera för då är man rasist.²¹⁰

Beskrivningen som ges av intervjupersoner är att de två minoriteterna som tidigare stod varandra nära har glidit isär socialt och att konflikterna ständigt ökar.²¹¹ En man född på 1930-talet beskriver hur relationerna har försämrats under hans livstid, men hans berättelse illustrerar samtidigt att konflikterna ibland kan ge vika när personliga band knyts. Mannen beskriver att han först hade en dispyt med en renskötande same om renlav som han avlägsnat från sin mark. Året därpå återtog de dock kontakten, och i samband med det lyckades de begrava stridsyxan.

Nästa år kom renskötaren och frågade om [intervjupersonen] skulle med till skogen för att kolla på renarna, till slut vågade han. I dag är renskötaren en god vän till honom och han ska nog fråga [renskötaren] om han kan få en renstek till jul. Det blir som att gå tillbaka till det gamla. Han har ingen anledning att tala illa om [renskötaren], eller andra. [Intervjupersonen] ser ingen skillnad på folk och folk. ”Vi är ett och samma folk och vi bor här uppe.”²¹²

Vissa intervjupersoner beskriver en irritation över att behöva rättfärdiga sin existens som lantalainen eller kvän, att ständigt behöva hävda eller bevisa sin existens, både historiskt och i nutid. En del beskriver en upplevelse av att det är bara är de själva som behöver bevisa sin existens, medan samer inte ifrågasätts på samma sätt. En man född på 1960-talet säger att det handlar om synlighet.

²⁰⁹ Intervju 134.

²¹⁰ Intervju 132, se även intervju 126, 127.

²¹¹ Intervju 10, 14, 47, 65, 69, 71, 81, 86, 88, 89, 107, 122, 123, 158.

²¹² Intervju 15.

Han säger att det är som man säger om reklam ”syns du inte finns du inte”. Synliggörandet av den tornedalska kulturen och de språkliga olikheterna är enormt viktigt ...²¹³

En man född på 1980-talet som identifierar sig som lantalainen och kvän berättar om hur det är att få sin identitet ifrågasatt:

Nio av tio gånger så måste man börja förklara att man inte alls är ett hittepå-folk. Att man har en kultur sen innan och att meänkieli inte alls är ett språk som man bara sätter ”i” bakom orden.

Intervjuare: Är det omgivningen här som har det synsättet eller vad beror det på?

Det är väl för att historien inte syns. Man väljer att lyfta en historia. Den andra försöker man gömma undan. ... Det är som att den [lantalainen/kvän] historien inte finns. Och så sitter man här och säger ja jag är ju här, jag andas, jag pratar, jag finns. Och när man säger att man är lantalaiset så skrattar folk och frågar om man vet vad lanta betyder. Och det är samma sak i sociala medier i dag, att varje dag man går ut och kollar så är det ju påhopp på kväner, lantalaiset och tornedalingar. ... Och det är ju så att snart finns det ju ingen anledning till att bo kvar i Sverige, för de har ju raderat hela vår historia. Man blir hemlös känns det som. ... Allt går under samma grej. Pratas det om folk här uppe så pratas det bara om samer. Man måste som synliggöra alla och även oss på något sätt. Man måste sluta att försöka radera oss.²¹⁴

En man född på 1960-talet kopplar ihop minoritetens synlighet med försoningsarbetet:

Intervjuare: Hur tänker du kring upprättelse och försoning?

Det viktigaste skulle vara om man lyckades lyfta fram vår identitet, och få ett erkännande av den. Därför att det i dag är många som inte är medvetna om sin identitet. Man måste ha en ganska stark personlighet och ett bra självförtroende för att våga börja tala öppet om det, t.ex. att jag är en kvän eller tornedaling. För mig går det bra, jag är förmodligen i många frågor lite väl självmedveten och bestämd, i det att jag vågar säga vad jag tycker. Men jag tänker på de människor som inte vågar ställa sig framför en grupp människor och berätta att de är en kvän, av rädsla för att människor kanske ska skratta eller på annat sätt driva med en.²¹⁵

²¹³ Intervju 111.

²¹⁴ Intervju 12.

²¹⁵ Intervju 158.

Flera intervjupersoner lyfter fram betydelsen av att synliggöra minoritetens kultur, både för att sprida kunskap och för att förmedla traditionella kunskaper till yngre generationer.²¹⁶ Samtidigt lyfter många att det krävs ytterligare medel för minoriteten att ska kunna bevara och utveckla sin kultur. En kvinna född på 1980-talet berättar att det är svårare i dag att bevara och verka för minoritetens kultur som hon vill föra vidare till sin dotter.

Hon vill föra vidare till sin dotter att ha kännedom och kunna vistas på de marker som deras släkt och förfäder har vistas i, men i dag har de inte de rättigheter att vistas i de områdena [skog och mark i fjällen]. Hon anser att det är svårare i dag än tidigare att ta del av detta och att bevara minoritetens kultur ... hur lagstiftningen ser ut i dag så är det svårt för lantalaiset att bevara sin kultur och dess näringar för att det är svårt att vistas i de områden där tidigare generationer har verkat.²¹⁷

Osynliggörande och osynlighet är ett stort tema som på olika sätt återkommer i många intervjupersoners berättelser. Berättelserna vittnar om att det finns en generell okunnighet om minoritetens existens, både historiskt och i nutid. Osynliggörandet och bristen på respekt för minoritetens rättigheter ställs i berättelserna ofta i kontrast till samers högre grad av synlighet.

8.3.7 Begränsningar av minoritetens rätt att utöva traditionella näringar på grund av utvidgade rättigheter för samerna

Som nämnts tidigare vittnar många intervjupersoner om att möjligheterna att bedriva traditionella näringar som jakt, fiske, renskötsel och skogsbruk har blivit alltmer begränsade för minoriteten, bland annat som en följd av utvidgade samiska rättigheter (mer om detta i avsnitt 8.3.5).

En man född på 1930-talet berättar hur förutsättningarna för jakt och markanvändning förändrades med tiden:

Relationen mellan samer och lantalaiset som var då [är] helt annorlunda från i dag. ... Lagarna har stiftats så att samerna ska ha alla rättigheter medan lantalaiset inte har följt med. Till exempel får samerna fiska i

²¹⁶ Intervju 12, 36, 47, 95, 96, 105, 123, 134, 135, 150, 161.

²¹⁷ Intervju 13.

lantalaisets vatten men lantalaiset får inte fiska i samernas vatten. Det var väldigt vänskapliga relationer mellan lantalaiset och samerna.²¹⁸

En annan man född på 1950-talet berättar att man från minoritetens sida känner sig begränsad och motarbetad utifrån myndigheternas behandling:

Numera har samerna inställningen ”det är vi som bestämmer vad ni får göra”, i stället för att man samarbetar och löser saker och ting i samförstånd. Han var med i projektet att bygga en hembygdsgård i [ort], vilket samebyn sade nej till. ”Det drar för mycket folk”, tyckte de. Kommunen hade dock tillstyrkt projektet, men länsstyrelsen gick in och ställde sig på samebyns sida. Förr brydde sig samerna inte om att boende i byarna fiskade och jagade i fjällen.

När hans far senare försökte få fisketillstånd i fjällen fick han nej på grund av rennäringen. Han ställer sig frågande till det, eftersom renarna den tiden på året var nedanför fjällen.²¹⁹

En kvinna född på 1980-talet pekar också på samebyarnas beslutanderätt som begränsande, och säger:

Om det är samebyn som ska ta beslut om allting så måste man ju vara med i samebyn. Redan nu är det att, ska du bygga en stuga uppe i [ort i Kiruna kommun] till exempel så måste ju samebyn godkänna dig. Det är inte kommunen som tar beslut utan det är ju samebyn som ska godkänna. ... Det går ju inte att ha det så. Dom håller på att fixa inbördeskrig här, nerifrån Stockholm. Dom fattar inte ens vad dom håller på med.²²⁰

En man född på 1950-talet berättar att han är orolig för hur situationen ska utveckla sig i framtiden.

Han är rädd att han och senare generationer inte kommer att kunna utföra avverkning på den fjällnära skog han äger ovanför odlingsgränsen för att han tror att samerna kommer att motsätta sig det. Han berättar att det pågår en utredning kring markerna och att han är rädd att det ska sluta med att han måste överlåta de markerna skogen ligger på till samerna mot en summa pengar. Han säger att om staten bifaller samernas önskan och markägarna måste överlämna sina marker till samerna ”Ei ole meilä ko lähteä etehlään jonneki” [sv. då återstår bara för oss att dra söderut någonstans].²²¹

²¹⁸ Intervju 30, se även intervju 10, 84, 86, 88.

²¹⁹ Intervju 122, se även intervju 47, 50, 53, 83, 89.

²²⁰ Intervju 132.

²²¹ Intervju 120.

Det finns hos en del intervjupersoner en frustration över att beslutsrätten om markfrågor styrs av samiska intressen utan att hänsyn tas till minoritetens behov och intressen.

8.3.8 Exkludering från det politiska rummet och beslutfattande

Vissa intervjupersoner upplever en maktlöshet när det inte förs en dialog med minoriteten gällande frågor om naturresurser. Man menar att staten inte uppfattar att frågor som gäller natur, skog, mark och biologisk mångfald är relevanta för minoriteten. En man som är född på 1950-talet säger:

Det är ingen svensk myndighet som har stått upp för lantalaisets talan. Det har varit lättare för staten att låtsas om att folket inte finns.²²²

Flera intervjupersoner menar att minoriteten exkluderas i beslut som rör naturresurser. De berättar hur beslut tas i samråd med andra intressenter, verksamheter och grupper, men att minoriteten sedan bara får rätta sig efter dem. När de begär att få vara delaktiga i samråden nekats de med motiveringen att den aktuella utredningen eller beslutsgruppen redan har den kunskap eller representation de behöver. Erfarenheten visar dock ofta det motsatta. Kunskapen och känndomen om minoriteten saknas ofta hos beslutsfattarna.²²³

En man född på 1980-talet, som ansökt om att få tillbaka sin fiske rätt hos länsstyrelsen, berättar att han har nekats med olika motiveringar. Till sist fick han svaret att de behöver vara så restriktiva som möjligt med tillstånden. Han konstaterar att minoriteten har svårt att hävda sina intressen p.g.a. maktobalans och diskriminering:

Poängen är det jag har sagt tidigare: vi har ju inte haft några tjänstemän, några projektledare, några fast anställda jurister, några resurser, några lobbykontakter hos miljödepartementet. Vi har ingenting, medan andra kanske har Sametingets stab och SSR:s [Svenska Samernas Riksförbund] stab som jobbar för dem i olika frågor. Vi syns inte. Allt det här som jag ser inträffa i mitt liv har ju en konsekvens på att jag har ingen som talar för mig.

²²² Intervju 14.

²²³ Intervju 19, 47, 69, 71, 81, 83, 133, 150, 161.

Intervjuare: Så det skulle bli skillnad om det fanns heltidsanställda som arbetade med de här frågorna?

Jag säger bara det, att hade vi samma resurser som Sametinget så hade ganska mycket sett annorlunda ut. Det är en mycket stor strukturell orättvisa. I vissa fall skulle jag kalla det strukturell rasism.²²⁴

En man född på 1960-talet tror att lantalaiset blivit åsidosatta för att de inte varit lika engagerade och spridit kunskap i andra delar av landet om vilka de är och om vilka som lever och verkar i minoritetsområdet, men att ansvaret också vilar på staten:

Från statens sida har man inte tagit reda på fakta.

Mannen upplever att staten håller på att göra samma misstag som vid skiftesdelningen. Han anser att lantalaiset borde få ett erkännande för att de också lever och verkar i området. Enligt honom borde staten ge tillbaka sådant som den ”roffat åt sig”:

Vi som är kväner och lantalaiset, det finns ingen framtid för oss. Vår egen stat håller på att plocka bort oss härifrån.²²⁵

Flera intervjupersoner uttrycker kritik mot Länsstyrelsen i Norrbottens län för hur olika frågor kring mark och rättigheter behandlas:

Jag tycker att rättigheterna borde finnas under kommunen och inte under länsstyrelsen. Du vet när det till exempel kommer en ny landshövding så vet den personen ingenting om våra trakter. Ingenting! Och så var det, Lassinantti var den enda som försvarade folk härifrån. Och efter att han slutade så har ingen gjort det. De är nollor. Ingen enda har gjort något. Oss har ingen hjälpt i alla fall. Vi brukar kalla på dem till våra möten men de hör inte ens det. De har viktigare saker.

Intervjuare: Har det förekommit samråd?

Vi har haft mycket sådant. Sen jag var ung har jag varit med ... Jag har träffat landshövdingar och andra som deltagit i möten. Den enda som var till lite hjälp var [namn]. Man kunde prata med honom i alla fall. Men de andra, ja man skulle ha vita handskar på sig för att våga prata med dem. De var så mäktiga män. Det var konstigt med ... också som var från Överkalix, också han var en sådan mäktig man. Han var ju också född på landsbygden. Inte av en enda en fick man hjälp, inte på något vis. ...²²⁶

²²⁴ Intervju 127.

²²⁵ Intervju 53.

²²⁶ Intervju 11, se även intervju 10, 12, 14, 47, 53, 57, 58, 71, 76, 81, 87, 120, 135.

En man född på 1950-talet menar att mycket hänger på möjligheten att samarbeta framöver:

Intervjuare: Behöver myndigheter få större kunskap om kväner/lantalaiset?

Jag tror att det måste bli en press ifrån samesidan, att de måste samarbeta med oss och att vi måste kunna lösa problemen så att inte ... För nu är det mera ensidigt.

Han nämner att en del förbud som utfärdas ibland upplevs som ”ren djävulskap”. Han kan känna att man gör detta enbart för att visa sin makt, att man har attityden ”vad de andra tycker skiter vi i – det är vi som bestämmer”:

Det är ju säkert många samer som är i samma situation som jag. De har inga rättigheter.²²⁷

Några intervjupersoner nämner skogsutredningen,²²⁸ renmarksutredningen²²⁹ och Girjasdomen²³⁰ som exempel på tillfällen då staten i nutid osynliggör minoritetens intressen inom områden som är av stor betydelse för de traditionella näringarna.²³¹

En kvinna född på 1950-talet är kritisk till skogsutredningen, som kom 2020. Hon bedömer att ”nästa steg” blir att minoriteten inte kommer att få jaga och fiska på sin egen mark, eftersom staten gett den rättigheten åt rennärigen:

Jag har läst en del i den, och det är ju alldeles förskräcklig läsning. ... I skogsutredningen står det om ”riksintresset rennärigen” att det ska gå först. Om rennärigen vill skydda skogsmark, även privatägd sådan, kan staten lösa in de markerna. På så vis lägger man allt under renskötselns kontroll.²³²

En man född på 1980-talet är också kritisk till utredningen och det faktum att man inte tagit hänsyn till minoritetens synpunkter. Han menar att man tog fasta på många olika intressen utom just minoritetens:

²²⁷ Intervju 122.

²²⁸ Skogsutredningen (SOU 2020:73) utredde äganderätt till skogsmark och ersättningsformer vid skydd av skogsmark.

²²⁹ Renmarkskommittén (N 2021:02) har bland annat utrett en rad markrättighetsfrågor mellan staten och samebyar. Delbetänkandet SOU 2023:46 lades fram i augusti 2023.

²³⁰ Girjasdomen är ett uppmärksammat domslut från Högsta domstolen 2020, då Girjas sameby fick ensamrätt till jakt och fiske inom samebyns område på grundval av ”urminnes hävd”. Mål nr T 853-18, meddelad 23 jan 2020.

²³¹ Intervju 10, 12, 47, 49, 51, 81, 83, 84, 88, 120, 123, 125, 126, 130, 132, 161.

²³² Intervju 134.

Det är bra ur minoritetsperspektiv och allt möjligt, men de glömde helt bort att just i precis det här området finns det en minoritet till.

Mannen berättar att inga lokala intresseorganisationer för tornedalingar, kväner och lantalaiset, markägandeföreningar, eller byallmänningar fick någon information. Att det trots allt kom in några remissvar från dessa berodde på att han i sitt yrke fick kännedom om utredningen och informerade berörda parter. Han säger att remissen skickades till Rollspelsförbundet men inte till STR-T eller [ort] byallmänning, trots att det var deras marker som skulle lösas in ”för att gynna minoritetsintressen och naturvård”:

Men våran minoritetskultur hade man inte ens tänkt på – att den fanns.²³³

Det finns med andra ord ett återkommande tema hos intervjupersonerna när det gäller upplevelsen av att vara exkluderad från beslutsfattande, eller att bli åsidosatt av beslutande organ i frågor om renskötsel, jakt, fiske och skog.

8.3.9 Urfolksfrågan kopplas samman med de traditionella näringarna

Flera intervjupersoner tar upp frågan om urfolksstatus. I de flesta fall tas frågan upp i samband med frågan om rättigheterna till de traditionella näringarna och till samernas status som urfolk. En upplevelse som många beskriver är att samers position som urfolk genererar både status i samhället och reell rätt till rennäring, jakt och fiske.²³⁴

STR-T lämnade 2020 in en formell begäran till regeringen om att tornedalingar, kväner och lantalaiset bör bli klassade som urfolk enligt ILO-konventionen 169.²³⁵ I sin begäran argumenterar STR-T för att minoriteten uppfyller kriterierna för ett urfolk enligt ILO 169. Kriterierna handlar bland annat om att minoriteten ska ha levt på den aktuella geografiska platsen innan de nuvarande gränserna för staten drogs upp. I sin begäran hänvisar STR-T till föreläsningar som Dick Harrisson, professor i historia, hållit. I dessa föreläsningar hänvisar Harrisson till källor som enligt honom visar att minoriteten skulle

²³³ Intervju 127.

²³⁴ Intervju 10, 29, 47, 53, 61, 71, 126, 142, 161.

²³⁵ ILO 169 är en konvention om urfolks och stamfolks rättigheter, som antogs av Internationella Arbetsorganisationen ILO 1989. Sverige har varken skrivit på eller ratificerat konventionen och är därför inte bunden av den.

kunna klassas som ett urfolk. I augusti 2023 rapporterade Meänraatio att STR-T planerade att lämna in ännu en ansökan till regeringen om urfolksstatus.²³⁶

Det råder inte någon konsensus inom minoriteten i frågan om huruvida minoriteten borde klassas som ett urfolk och detta återspeglas i viss mån i intervjumaterialet. De intervjupersoner som bor i Kiruna och Gällivare kommuner och som identifierar sig som kväner och lantalaiset är generellt de som aktualiserade frågan i intervjuerna. De som identifierar sig som tornedalingar och bor nedanför odlingsgränsen tar inte i lika hög grad upp frågan.

En man född på 1940-talet menar att det behövs mer kunskap om minoriteten:

För det första att man skulle börja forska lite mer om oss lantalaiset och kväner och verkligen göra en seriös forskning. Då är jag helt övertygad om att det skulle visa att vi har funnits här länge, och vi är precis som samerna ett urfolk. Men ändå tycker jag det är lite fel att skilja på folk på grund av etnicitet. Om samerna har rätt att fiska på statens mark, då borde ju också vi lantalaiset och kväner ha det och även alla svenska medborgare. Ska vi göra sådan skillnad, att beroende på din etnicitet avgör vad du får göra i det här landet? Det är otroligt skrämmande. Det är otroligt skrämmande, måste jag säga.²³⁷

En man född på 1950-talet menar också att kopplingen mellan samerna och andra folk som bor i norr borde utredas mer.

Till exempel samernas [relation] med lantalaiset, det har blivit betydligt sämre sedan han har var yngre. Under hans barndom levde samerna och de bofasta sida vid sida i [by i Kiruna kommun]. Samerna kom från fjäl- len och bodde hos de bofasta under perioder av året. I dag talar knappt folk med varandra. Det har varit en lång diskussion om vem som kom först, samerna eller kvänerna. Tillbaka i historien har folk vandrat genom Europa eller öster/norr ifrån. [Ort i Pajala kommun] är uppbyggd från invandring norrifrån. Folk i [byn] pratar om vad som har hänt sedan koncessionen och vad som hände med renarna. Att plötsligt fick folk inte ha renar längre. ...

Han reflekterar över hur långt tillbaka i historien som är möjligt att gå:

Ibland vill samerna hävda att de var först i området med fynd från sten- åldern. Men han frågar sig vilken ras var dom stenåldersmänniskorna egentligen? Och det kommer man aldrig kunna svara på. Ibland säger vissa att ja men vi blev ju skallmätta, men det blev vi ju också.²³⁸

²³⁶ Meänraatio, 24 augusti 2023. Minoriteter i Tornedalen söker urfolksstatus. <https://sverigesradio.se/artikel/minoriteter-i-tornedalen-soker-urfolksstatus>.

²³⁷ Intervju 81.

²³⁸ Intervju 19.

En yngre man, född på 1980-talet, funderar över statens roll och hur vägen framåt skulle kunna se ut:

Intervjuare: Vilken väg tänker du att man ska gå för att lösa det här? Via politiken? Via domstolar?

Nej, jag vet faktiskt inte. Någonstans måste ju politiken också öppna ögonen och inse att det finns andra urfolk som också vill kunna bedriva sin kultur som de har gjort och vuxit upp med. Det är ju staten som tagit bort den ifrån oss.

Intervjuaren frågar om huruvida kommissionens arbete skulle kunna bidra till att synliggöra att det finns olika grupper som har sin historia men att det också finns en gemensam historia på orten. Mannen svarar:

Absolut, så är det. Sen kanske det inte räcker med att bara lyfta upp att det finns ett annat folk, man måste kanske lyfta upp problematiken runt i kring det också, att det finns ett annat folk. Man behöver också synliggöra att det finns lagar i Sverige som bygger på etnicitet 2021, jag vet inte, för mig känns det mycket konstigt.

Intervjuare: Du tänker på rennäringslagen?

Ja.²³⁹

En kvinna född på 1950-talet menar att urfolksfrågan har haft negativ inverkan på gemenskapen mellan minoriteterna. Hon berättar att det förr fanns en sammanhållning, men att samerna för 20–30 år sedan började tala om sina rättigheter och sin ursprungsstatus:

Vi som tillhör kvänfolket [meänkieli: lannanväki] har aldrig tänkt på att tala om sådant, man har ju levt tillsammans, men man måste säga att den generation som växer upp nu kommer att bli militant.

Intervjuare: Vad är det som har hänt när man nu slåss om rättigheterna?

Det som har hänt är att människor har kommit längre och längre ifrån varandra, och också det att staten har gett sådana rättigheter, som sär-rättigheter, till en befolkning som de börjat kalla för ursprungsbefolkning utan att egentligen på rätt sätt utreda den andra delen av befolkningen, som likaledes är en ursprungsbefolkning.

Intervjuare: Är det medvetet eller beror det på okunskap?

Det är medvetet. Det som händer i dag är politiska beslut, lagar och förordningar och allt vad det heter. ... Om staten vill ge "sär rättigheter" till vissa människor som är ursprungsfolk här i norr, då måste man utreda vilka folk som är ursprungsfolk.²⁴⁰

²³⁹ Intervju 12.

²⁴⁰ Intervju 134.

Frågan om minoritetens eventuella urfolksstatus hänger för många intervjupersoner samman med samernas status som urfolk och de sär rättigheter detta ger. För de flesta som tar upp frågan om urfolk i intervjuerna verkar det viktigaste dock vara att minoritetens historia uppmärksammas och utreds närmare så att man kan få mer kunskap om historien.

8.3.10 Skadat förtroende för staten och myndigheter

Många av intervjupersonerna ger uttryck för missnöje, misstro och bristande förtroende för staten, inklusive enskilda myndigheter, som en konsekvens av upplevelsen av att ha blivit fråntagna rättigheter knutna till traditionella näringar. I synnerhet Länsstyrelsen i Norrbotten, som är den instans som hanterar lokala mark- och rennäringsfrågor, nämns i detta sammanhang. Även Sametinget nämns som en instans som agerar på ett sätt som diskriminerar minoriteten.²⁴¹

En man född på 1930-talet beskriver kontakten med länsstyrelsen på följande sätt:

Det känns ju som att de äger allting och ingen annan har någonting att säga till om. Och så den här fjällheten, de är ju alldeles omöjliga människor där, det går inte att prata med dem.²⁴²

Intervjuare: Är det på länsstyrelsen?

Ja, det är fjällheten som finns i Jokkmokk, länsstyrelsens folk ”käskyläsiet” där. Vi har ju jagat i vår by i alla tider. Vi har jagat alla sorters djur, ripor och så, fiskat har vi. Och nu måste vi söka tillstånd för allt. Och en annan sak, vi måste betala arrende ...

En kvinna född på 1950-talet är mycket kritisk till hur Länsstyrelsen i Norrbottens län hanterar ärenden och menar att hanteringen präglas av partiskhet:

Det finns ingen organisation i Norrbotten som är så jävig och så partisk. Det driver helt och hållet samebyns linje – hela tiden.

Intervjuare: Har du något exempel?

Somliga tjänstemän har sommarstugor som de benämner ”renvaktarstugor” och står i andras namn. ... Sådana finns i hela fjällvärlden från [ort] och norrut. Tjänstemännen som handlägger jakt- och fisketillstånd och

²⁴¹ Intervju 10, 12, 14, 47, 53, 58, 69, 71, 76, 80, 81, 87, 89, 120, 122, 123, 126, 127, 130, 132, 135, 152, 161.

²⁴² Intervju 11.

ovanpå det byggnadslov och allt ska följa samebyn. Samebyn skickar in sina avslag till länsstyrelsen, varpå länsstyrelsen och kommunen ”går på den linjen”. ... De ger de här rättigheterna till samebyarna för att de är involverade själv.

Kvinnan har kollat upp vilka handläggarna är och nämner namnet på en handläggare, som har förbindelser med [ort] sameby, och säger att om man driver dessa frågor så får man ”nej” på sin ansökan:

Jag tycker det här har gått så långt, så ibland när man tänker på det här så tänker man att det är tur att man har lite enskild mark i alla fall.²⁴³

En omständighet som en del intervjupersoner tar upp är det faktum att de inte själva får nyttja markerna de äger och i vissa fall har ägt i generationer. En man född på 1950-talet beskriver det som en successiv försämring av minoritetens rättigheter.

[Intervjupersonen] jämför avvittringsprocessen med de fiskeförbud som har genomförts genom tiderna. I det avseendet att människor även där förlorade sina rättigheter på olika sätt. Ofta lyfter även det senare tvång på fiskekort på egna marker. Länsstyrelsen har alltså tjänat pengar på att sälja fiskekort på deras privata marker. Han menar att fiskeförbudet har skett successivt och att man i dag får betala böter om man fiskar utan fiskekort vid rinnande vatten.

En del intervjupersoner beskriver att rättigheterna tagits bort bit för bit genom historien, men att det inte är samebyn som bär ansvaret för förbuden utan att det är staten. Samma man berättar även om detta.

[Intervjupersonen] menar att problemet snarare är att regering och riksdag vid stiftandet av lagar och utfärdande av regler inte tar hänsyn till övriga befolkningens rättigheter till området som varit en självklarhet i generationer och att detta med att endast tilldela en minoritet förmåner är konfliktskapande mellan minoriteterna.²⁴⁴

En kvinna född på 1980-talet menar att statens exkludering av minoriteten fortfarande är tydlig i de utredningar som pågår nu:

Försvarspolitiken är inte bara något historiskt utan det pågår även i dag. Exempelvis med den nuvarande utredningen om rennäringen så exkluderas lantalaiset, kväner och tornedalingar från processen.

²⁴³ Intervju 134.

²⁴⁴ Intervju 128.

Hon upplever att minoritetens koppling till rennäringen plockades bort från utredningen när det inte fanns någon representant från minoriteten involverad. Övergreppen pågår även i dag, till och med från statens sida, menar hon:

Vår historia blir lite jobbig, eller passar inte helt enkelt och då ska man bortse från den.²⁴⁵

En man född på 1940-talet hoppas att kommissionens arbete ska leda till en förändring i myndigheternas arbete, särskilt i förhållande till renskötseln.

[Intervjupersonens] önskemål är att Sannings- och försoningskommissionens arbete leder till att myndigheterna sköter sina uppdrag såsom de ska göra, och inte går fram ”med lögner och svammel” [meänkieli: valheitten ja höpinän kans] och framhärdar i det i tiotals år, så att man blir tvungen att gå till domstol för att få sin rätt. Han anser att det är mycket illa gjort från en statlig myndighet. Han menar att myndigheterna upplever att de kan göra som de vill med renskötseln. Han har i 50 års tid varit egenföretagare och ser skillnad mellan hur företagets och renskötselns frågor behandlas av myndigheterna. ... Han önskar att myndigheterna, när någon framför klagomål till dem, då kommer och ser efter på vilka grunder klagomålen gjorts. ... Han efterlyser ”myndighetskontroll”. Myndigheterna behöver vara opartiska också i fråga om renskötseln.²⁴⁶

Många av intervjupersonernas berättelser innehåller alltså en upplevelse av att ha blivit bestulna på tillgången till mark och naturresurser. Eftersom marken med dess jakt och fiske är en del av minoritetens kultur, har förlusten också inneburit en upplevelse av att detta påverkat minoritetens identitet.

8.3.11 Språkförlust och kopplingen till en förlorad kultur

Historiskt har de traditionella näringarna, t.ex. jakt, fiske och hantverk, nyttjats och utvecklats i syfte att skapa försörjningsmöjligheter. Med moderniseringen av samhället har de traditionella näringarna, och de kulturella och språkliga uttryck som är kopplade till dessa näringar, fått en mer undanskymd plats.

²⁴⁵ Intervju 13.

²⁴⁶ Intervju 57.

I sina berättelser skiljer intervjupersonerna för det mesta inte på språk och kultur – språket ses som en del av kulturen. Språklig revitalisering hör ihop med bevarandet och främjandet av kulturen, medan en nedvärderande attityd till språket ofta speglar en negativ syn på minoriteten och minoritetskulturen. Flera lyfter fram att det finns en uppfattning eller självbild att minoritetens kunskaper och erfarenheter inte är värda något.²⁴⁷ En kvinna född på 1940-talet säger:

Eftersom mitt språk inte duger så duger inte jag som människa heller.²⁴⁸

En del intervjupersoner ger uttryck för en syn på sig själva och sitt språk och kultur som de uppfattar har överförts från tidigare generationer. En man född på 1940-talet berättar:

Nu när jag tänker på det så ser jag att det har satt sig i generna. I och med lärarens påhopp började vi fundera att är vi verkligen så dåliga som läraren hävdade, vi som kommer där uppifrån.²⁴⁹

Det finns genom historien beskrivningar av minoriteten och minoritetsområdet som utifrån ett kolonialt perspektiv tecknar bilden av ett lågutbildat och känslöstyrkt folk²⁵⁰ – fördomar och nidbilder som reproduceras även inom minoriteten.

Andra intervjupersoner uttrycker att assimileringen har påverkat minoritetens syn på sin egen kultur, och gjort att man själv ansett den mindre värd än den svenska. Flera yngre intervjupersoner reflekterar över hur de äldre generationerna hade den synen, och därför inte såg nyttan av att föra vidare kunskap och vokabulär som hör till de traditionella näringarna.²⁵¹

En man född på 1950-talet berättar om att det tidigare fanns en starkare gemenskap med finska Tornedalen och att den håller på att gå förlorad. De yngre talar inte meänkieli och gränsen har blivit skarpare. Han berättar att han en gång intervjuade en person med rötter i Övertorneå kommun som sade: ”Vi är gäster i Finland och främlingar i Sverige”. Mannen fortsätter:

²⁴⁷ Intervju 29, 35, 36, 69, 108, 111, 114, 121, 133, 136, 140.

²⁴⁸ Intervju 146.

²⁴⁹ Intervju 29.

²⁵⁰ Se t.ex. Claesson, s. 31–32 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²⁵¹ Intervju 90, 91, 92, 94, 98, 105, 108, 110, 114.

Tornedalningar accepteras inte som finnar. Om vi varken är finnar eller svenskar, vad är vi då om inte meänkielitalande, formulerade Bengt Pohjanen en gång och det är ganska fyndigt sagt.²⁵²

Flera intervjupersoner reflekterar kring frågor om tystnad och det minskade behovet av de traditionella näringarna – att andra sysslor som hör till det moderna livet känns mer intressanta eller viktiga och att detta kan ha med värderingar att göra.

Ni ska inte behöva jobba lika hårt som jag – att satsa på lönsamhet

Det faktum att de traditionella näringarna inte längre används i försörjningssyfte utan mer som fritidssysslor, aktualiseras i intervjuerna. Flera intervjupersoner berättar att föräldrar eller släktingar uttryckte att ”ni ska inte behöva jobba lika hårt som jag” och att de tyckte att barnen skulle ersätta sina egna traditionella näringar med verksamhet som genererade en inkomst.²⁵³

Som tidigare nämnts nedvärderades det traditionella sättet att leva på som en effekt av assimileringstrycket, men också som ett resultat av de ekonomiska förutsättningarna när det inte längre gick att få sitt uppehälle från de traditionella näringarna. De traditionella näringarna symboliserade inte framtiden. Övergången till förvärvsarbete sågs bland många som ett steg från ”de sämre”, omoderna och ogynnsamma näringarna till det moderna livet med högre status

Den sjunkande statusen för det traditionella livet påverkade alltså överföringen av kunskap mellan generationer. En anledning till att den äldre generationen inte förde vidare traditionella näringar som jakt, fiske och hantverk till den yngre generationen berodde också på att många yngre inte fann något intresse i det. Föräldrarnas intressen och sysslor ansågs sällan spännande för de unga, och det urbana livet i städerna var mer lockande. Följden blev att många inte såg något större värde i att föra vidare kunskap och praktiska erfarenheter från de traditionella näringarna.

²⁵² Intervju 143.

²⁵³ Intervju 92, se även intervju 36, 84, 137, 107.

Språklig barriär

För dem som inte har lärt sig meänkieli har det även funnits en språklig barriär när det gäller att få tillgång till kunskap om traditioner kopplade till de traditionella näringarna. Många far- och morföräldrar kunde inte svenska och hade därför svårigheter att kommunicera med barnbarnen som inte kunde meänkieli.

En kvinna född på 1980-talet berättar om språkbarriären och bristen på informationsutbyte mellan henne och de äldre i byn på grund av att hon inte kunde meänkieli.

Hon säger att man såg det som att man levde i en utflyttningsbygd med en finsk kultur som har låg status i samhället samt att samhället ansågs omodernt. Hon tror ändå att de känslorna hade kunnat motverkas om man lärt sig språket och kunnat på så sätt känna någon slags samhörighet med omgivningen. ... Hon har reflekterat över att man som barn växte upp i en miljö där man inte kunde ett språk som ändå majoriteten talade när man var ute på promenad i byn, när någon gäst hälsade på eller när det var högtider och sammankomster i byn. Hur mycket information missade man inte då under de 16 åren? Hon säger att när hon tänker tillbaka på det så tycker hon att det är riktigt sorgligt för hon tror att all den informationen hade hjälpt henne att förstå viktiga saker om hennes hembygd, som ortnamn, släktskap och traditioner.²⁵⁴

Minoritetens kultur och traditionella näringar lever kvar trots utvecklingen som inneburit att annan mer storskalig och internationell näringsverksamhet kommit att dominera i minoritetsområdet. Minoriteten har i viss mån fortsatt att föra vidare traditioner till yngre generationer men inte till den grad många intervjupersoner hade önskat.

Meänkielin lever i viss mån kvar i traditionella näringar

Flera intervjupersoner berättar att meänkielin i dag används mest inom traditionella näringar och kulturella domäner kopplade till mat, bastubad och natur t.ex. bärplockning, jakt, fiske och renskötsel.²⁵⁵ En kvinna född på 1970-talet berättar:

²⁵⁴ Intervju 114, se även intervju 13, 26, 34, 90, 91, 98, 104, 136, 155.

²⁵⁵ Intervju 3, 40, 51, 57, 88, 114, 127, 161.

Det finns uttryck i meänkieli som har en stark anknytning just till den tornedalska naturen och att det saknar motsvarighet i såväl det svenska som finska språket.²⁵⁶

En annan kvinna född på 1980-talet säger:

Dom domänerna [djur och natur] är starka i meänkieli som språk. Alltså du har ju så mycket ord för djuren också vad de heter som karhu [sv. björn], susi [sv. varg] och poro [sv. ren] och så vidare.²⁵⁷

Några intervjupersoner som klassar sig som ”ummikko” berättar att den enda meänkielin de kan är det språk som används inom de traditionella näringarna där meänkielin har varit det naturliga språket. I vissa fall kan de endast termologin inom dessa kulturnäringar på meänkieli.²⁵⁸ Andra ”ummikkot” berättar att när de som vuxna intresserade sig för exempelvis jakt eller började jobba inom skogsbruket lärde de sig meänkieli. Vissa berättar att de behövde lära sig meänkieli för att kunna medverka fullt ut i jaktlaget eller på jobbet.

Några intervjupersoner berättar dock att meänkielin har minskat även inom de traditionella näringarna. Nuförtiden kan de äldre generationerna lika bra svenska som meänkieli och väljer att prata mer svenska i exempelvis jaktlagen för att inkludera ”ummikkot” från de yngre generationerna. En man född på 1920-talet berättar att språkbytet tvingats ske av praktiska skäl:

Vid rengårderna har man använt meänkieli, men eftersom de yngre inte kan meänkieli har man börjat gå över till svenska.²⁵⁹

Det framkommer i vissa intervjuer att föräldrar och mor- och farföräldrar troligtvis aldrig lärde sig de svenska termerna som används inom de traditionella näringarna eftersom den svenska som lärdes ut i skolorna inte berörde minoritetens traditionella näringar. Dessutom framkommer det att många ord på meänkieli, särskilt de som hör samman med minoritetens kulturella verksamheter, inte har någon motsvarighet i det svenska språket.

²⁵⁶ Intervju 90, se även intervju 14.

²⁵⁷ Intervju 76.

²⁵⁸ Intervju 86, 122, 137.

²⁵⁹ Intervju 58, se även intervju 37.

Meänkieli används mest inom de traditionellt manliga domänerna

Jakt, fiske, skogsbruk och renskötsel har traditionellt ansetts som manliga sysslor, och utförts av män. I och med att meänkieli bevarats längst inom dessa verksamheter innebär det att de ord och begrepp som hör till dessa domäner också bevarats i högre grad än inom domäner som dominerats av kvinnor. Män och pojkar har dessutom generellt varit mer benägna att fortsätta tala meänkieli, även under den perioden språket inte var tillåtet i skolorna.

En del intervjupersoner ger uttryck för att kvinnor och flickor tenderat att i högre grad än män byta till det ”finare” högstatusspråket svenska. Många intervjupersoner berättar att det tolkades som att flickorna ville framstå som duktiga och ”finare”, men att det också var en medveten assimileringstrategi att uppmuntra unga kvinnor som ansvarade för barnuppfostran att prata svenska med sina barn i hemmet. Hemmet och andra kvinnliga domäner försvenskades därför snabbare.

Under perioden med utflyttning från minoritetsområdet till städerna tog kvinnorna oftare än männen arbeten som krävde kunskaper i svenska.²⁶⁰ Språket levde kvar, och gör det till viss del fortfarande, i domäner som traditionellt ansetts manliga. Kön och genus har alltså haft en betydande roll för språkets bevarande och utveckling inom särskilda områden.

8.4 Sammanfattande analys

8.4.1 Förlusten av marken

Ett starkt och genomgående tema i intervjupersonernas berättelser om de traditionella näringarna är *förlust* – en upplevelse av att ha blivit fråntagen rättigheter som är knutna till den mark och de traditioner man själv och ens förfäder haft tillgång till i generationer. Förlusten är kopplad till särskilda sätt att bruka marken och naturresurserna i minoritetsområdet – genom myrslätter, tillgång till jakt och fiske samt traditionen att bedriva renskötsel.

Intervjupersonernas berättelser innefattar händelser som sträcker sig från 1800-talets början fram till i dag. Under den tidsperioden genomgick samhället stora förändringar som påverkade minoritetens

²⁶⁰ Elenius (a), s. 27 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

traditionella näringar. En ny riksgräns drogs mellan Sverige och Finland som delade minoritetsområdet i två delar, och därmed splittade minoritetens mark och ägor, men även familjer och släkter. Industrialiseringen gjorde att minoritetsområdets mark togs i anspråk för bland annat skogsbruk och gruvdrift. Detta fick till följd att modernare och större jordbruksenheter tog över minoritetens traditionella sätt att bedriva småskaligt jordbruk. Även om industrialiseringen hade positiva effekter för den svenska ekonomin som helhet, upplever många intervjupersoner att det skedde på bekostnad av minoriteten. Den snabba industriella utvecklingen ledde bl.a. till en omfattande utflyttning från minoritetsområdet för minoritetens del. Detta tillsammans med inflyttning av svensktalande från övriga Sverige till området, försvagade minoritetens nära koppling till språket och kulturen, och skyndade på språkbytesprocessen

Många intervjupersoner berättar om upplevelsen av att det var låg status att stanna kvar i minoritetsområdet och att det sågs som självklart att man skulle flytta därifrån om man ville ha en framtid. En del är kritiska till påstötningarna från statens håll i form av flyttbidrag och jobbsökarresor i stället för satsningar på minoritetsområdet.

En del upplever att staten öppnade upp för privata aktörer att exploatera minoritetsområdet utan att bry sig om människorna som bor där. En del intervjupersoner upplever att deras föräldrar eller far- och morföräldrar under orätta former blev av med sin mark under avvittningarna av ströängarna, vilket skapat en misstänksamhet gentemot staten som fortfarande lever kvar. En del menar också att det allmänna, genom Länsstyrelsen i Norrbottens län, fortfarande medverkar till att osynliggöra minoritetens behov genom att ge företräde till samers rättigheter i förhållande till jakt, fiske och rennäring.

8.4.2 En känsla av att inte finnas

Utöver upplevelsen av förlust vittnar intervjupersoner om upplevelse av *osynlighet*. I intervjuerna finns berättelser om att inte kunna jaga och fiska på sin egen mark, att känna sig motarbetad och kontrollerad när man vill bedriva renskötsel, att bli osynliggjord både i historiska och nutida beskrivningar av minoritetsområdet, att ens intressen och rättigheter inte blir uppmärksammade i offentliga utredningar

som rör markfrågor och traditionella näringar. En del intervjupersoner vittnar till och med om en känsla av att de ”inte finns”.

En underliggande berättelse i många av intervjuerna handlar alltså om att inte bli sedd och att inte ha en röst. Genom statens agerande i frågor som rör minoritetsområdets mark- och naturtillgångar, vare sig det gäller uppköp av mark och fastigheter, avvittring eller begränsningar i tillgången till jakt, fiske och rennäring, är intervjupersonernas upplevelse att staten inte sett och inte brytt sig om minoritetens existens. Och upplevelsen av att vara osynlig är inte bara en erfarenhet som hör till det förflutna, utan något som fortfarande präglar minoritetens vardag. I allt från beskrivningar av traditionellt hantverk och levnadssätt till formuleringar i direktiv till statliga utredningar och beslutsfora där markrättsfrågor avgörs, upplever minoriteten fortfarande att man inte finns.

8.4.3 Upprättelse handlar om att få inflytande

Ett perspektiv som intervjupersonerna nämner är minoritetens samexistens med samerna. En återkommande berättelse handlar om att man förr samarbetade och levde tillsammans eller sida vid sida på ett mer självklart sätt än man gör i dag. Flera intervjupersoner lyfter fram att det egentligen inte finns någon ursprunglig konflikt mellan minoriteterna och att man egentligen i stort sett ”är samma folk”, men att staten genom sin lagstiftning gett sär rättigheter åt samerna och därmed skapat splittring.

Det behov av upprättelse som dessa röster lyfter fram i de frågor som rör den geografiska platsen; marken, skogen, jakten, fisket och renkötseln, handlar om att bli synlig i ett historiskt perspektiv. Att den historieskrivning som i framtiden görs av minoritetsområdet också blir en historia om minoriteten. Men gottgörelsen handlar i lika hög grad om att bli synlig på den geografiska platsen i nutid. Minoriteten behöver bli representerad och få inflytande i frågor som rör mark- och naturtillgångar utifrån sin rätt som minoritet, och utifrån sin egen unika koppling till minoritetsområdet.

9 Svenska kyrkans ansvar för assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset

Följande kapitel handlar om Svenska kyrkans ansvar för assimilering och försvenskning av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Syftet är att visa hur kyrkan, och företrädare för kyrkan, på olika nivåer varit delaktiga, och i många fall också pådrivande, i den utveckling som bidrog till assimilering och försvenskning.

Kapitlet innehåller fyra tematiska avsnitt som var och ett tar upp ämnesområden som av kommissionen bedömts vara centrala när det gäller kyrkans ansvar och roll i assimilering och försvenskning gentemot minoriteten under 1800- och 1900-talen.

Det inledande avsnittet innehåller en diskussion om några utgångspunkter för ansvarsutkrävande följt av en kort sammanfattning av de inledande steg som tagits i kyrkans försoningsarbete i förhållande till minoriteten.

Avsnittet *Kyrkan och laestadianismen* är en redogörelse för den laestadianska väckelserörelsens betydelse för minoriteten utifrån olika infallsvinklar, dels som trosinriktning, dels utifrån kulturella, språkliga och etniska aspekter.

Avsnittet därefter, *Kyrkan i nationalismens tjänst*, tar upp de mest centrala hållpunkterna när det gäller kyrkans agerande i samband med nationalismens framväxt i minoritetsområdet, särskilt under perioden 1870–1930.

Avsnittet *Kyrkans ansvar för arbetsstugorna* redogör för kyrkans roll i samband med inrättandet och driften av arbetsstugor i minoritetsområdet, dit barn skickades för att få mat och logi, men också för att fostras i nationalistisk anda.

Det sista temaavsnittet, *Kyrkan och den rasbiologiska ideologin*, handlar om hur kyrkan bidrog till att sprida rasbiologiska föreställ-

ningar om minoriteten, men också om hur man bistod och möjliggjorde rasbiologiska undersökningar i minoritetsområdet.

Kapitlet avslutas med ett resonemang om kyrkans ansvar och några möjliga förhållningssätt i ansvarsfrågan samt några tänkbara vägar framåt i en försoningsprocess med grund i det som kartläggningen visat.

I de intervjuer som genomförts som en del av kommissionens uppdrag har ämnen som rör religiösa aspekter och kyrkans roll inte varit så vanligt förekommande. De erfarenheter som tagits upp har i de flesta fall varit kopplade till den laestadianska väckelserörelsen. Dessa presenteras i avsnittet *Kyrkan och laestadianismen*.

Några intervjupersoner har tagit upp aspekter som rör relationen och förtroendet för Svenska kyrkan i dag, och dessa tas upp i den avslutande analysen. Materialet har dock varit för litet för att teckna en helhetsbild av intervjupersonernas upplevelser av kyrkans agerande under den aktuella perioden.

9.1 Att kartlägga Svenska kyrkans ansvar

Av direktivet till utredningen framgår att kommissionens uppdrag består i att kartlägga och granska den assimileringspolitik svenska staten och Svenska kyrkan bedrev mot tornedalingar, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen. Eftersom kyrkan hade ett huvudansvar för skolväsendet under en stor del av den aktuella perioden kommer kyrkans agerande också att tas upp i kapitel 7 som berör utbildning och fostran.

I följande avsnitt ges en kort sammanfattning av det sannings- och försoningsarbete som Svenska kyrkan och minoriteten inlett (*Kyrkans ansvar uppmärksammas*). Därefter följer en diskussion kring utgångspunkter och utmaningar för uppdraget samt vilka frågor som kan ställas när det gäller bedömningar av Svenska kyrkans ansvar i dag (*Gränsen för ansvarsutkrävande*). Detta avsnitt bygger på de reflektioner Daniel Lindmark, professor i kyrkohistoria vid Umeå universitet och Olle Sundström, lektor i religionshistoria och teologi vid samma universitet, gör i sitt bidrag till vitboken *Svenska kyrkan och samerna*.¹ I artikeln nämner författarna några olika utmaningar som följer med uppdraget att granska Svenska kyrkans agerande i ett

¹ Lindmark och Sundström 2016, *Vem bär ansvar för kyrkans agerande mot samerna i historien? Några avslutande reflektioner*, s. 1121–1135.

historiskt perspektiv. Eftersom dessa utmaningar är lika aktuella för den här kommissionens uppdrag, redogörs de för i denna del. Avsnittet avslutas med en sammanfattning.

9.1.1 Kyrkans ansvar uppmärksammas

Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaisets kartläggning är inte den första som genomförs om Svenska kyrkans ansvar för historiska övergrepp mot minoriteter. Ett försoningsarbete har pågått mellan Svenska kyrkan och urfolket samerna sedan 1990-talet. Svenska kyrkan har vid två tillfällen – 2021 och 2022 – bett det samiska folket om ursäkt för historiska övergrepp och kränkningar. Tillsammans med den ursäkt som formulerades 2022 presenterade ärkebiskop Antje Jackelén åtta åtaganden som bl.a. handlar om att stärka de samiska språken i kyrkans verksamhet och att synliggöra samisk andlighet, teologi och kyrklig tradition i Svenska kyrkan.²

Kyrkans försoningsarbete i förhållande till tornedalingar, kväner och lantalaiset är ännu inte lika etablerat. Under 2009 publicerades ett antal krönikor i Haparandabladet skrivna av författaren Bengt Pohjanen. I krönikorna tar han upp olika aspekter av försvenskningen i minoritetsområdet och problematiserar kyrkans roll. I en av texterna kräver Pohjanen upprättelse samt föreslår att det tillsätts en sanningskommission.³ Samma år initierade Pohjanen ett offentligt samtal med dåvarande biskopen i Luleå stift, Hans Stiglund, om kyrkans ansvar för den assimileringspolitik som förts mot minoriteten historiskt. Diskussionen resulterade bl.a. i satsningar på bruket av meänkieli i gudstjänstsammanhang. Även ett flerårigt projekt att översätta bibeln till meänkieli inleddes. I diskussionen framfördes också behovet av att kyrkan skulle göra upp med sitt förflutna och ta ansvar för sitt agerande, samt att kunskapen om minoritetens historiska erfarenheter måste höjas genom samtal inom minoriteten och i kyrkan. Som en följd av detta gavs boken *Ette tohtia olla itte – en samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen*⁴ ut 2018. Syftet med boken

² Svenska kyrkan 2022, *Åtta åtaganden kopplade till ursäkten till det samiska folket*. Svenska kyrkans åtaganden kopplade till ursäkten till det samiska folket – Svenska kyrkan.

³ Pohjanen 2009, *Arbetsstugorna kommer till Meänmaa*, krönika i Haparandabladet 2009-04-03.

⁴ Boken är skriven av Stefan Aro, präst i Svenska kyrkan, och som även var sekreterare i Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

var att främja samtal om assimilerings- och försvenskningsspolitiken och minoritetens historiska erfarenheter och upplevelser av den.

Svenska kyrkan var också delaktig i arbetet med förstudien *Då var jag som en fånge – statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen*, som föregick tillsättandet av sanning- och försoningskommissionen.

9.1.2 Gränsen för ansvarsutkrävande

Inom ramarna för det vitboksarbete som Svenska kyrkan bedrivit tillsammans med samerna publicerades 2016 en forskningsantologi med akademiska texter i syfte att ge en bred och allsidig belysning av relationen mellan Svenska kyrkan och samerna.

Några frågor som ställs i den avslutande texten av Lindmark och Sundström är: Hur ska kyrkans agerande skiljas från statens och hur ska man se på enskilda personers agerande i förhållande till kyrkan som organisation? Dessa frågor är i högsta grad aktuella också vid en granskning av Svenska kyrkans agerande gentemot tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Eftersom kyrkan hade ett stort ansvar för utbildningsväsendet under den aktuella perioden, hänger frågan om skiljelinjen mellan kyrka och stat också samman med skolans institutioner och dess utveckling.

Att särskilja kyrkans roll från statens – den nationella nivån

En fråga som kan vara viktig att ställa när Svenska kyrkans ansvar för försvenskningss- och assimileringsspolitik undersöks är alltså i vilken mån kyrkan agerat självständigt i förhållande till staten. Var går gränsen mellan kyrkans och statens ansvar i det enskilda fallet?

Fram till 1866 var riksdagen indelad i de fyra stånden (präster, adel, borgare och bönder). Riksdagsbeslut togs av samtliga fyra stånd med kungen som formell beslutsfattare. I enskilda beslut kan det därför vara vanskligt att urskilja vad som var kyrkans beslut. Man skulle dock, som Lindmark och Sundström argumenterar för, kunna se det som att prästeståndet var den organisationsform som fanns till hands för kyrkans beslutande makt vid den tiden, och att det därför är rim-

ligt att betrakta sådana beslut som kyrkliga, även om det i många fall inte går att isolera kyrkans agerande från de övriga ståndens.⁵

Under början av 1900-talet kom kyrkans roll allt närmare statens. Sedan 1863 är kyrkomötet Svenska kyrkans högsta beslutande organ som beslutar om frågor på central nivå. Kyrkomötet samlades till en början bara vart femte år och behandlade mycket övergripande frågor.⁶ Fram till det att Svenska kyrkan fick en etablerad nationell organisation med gemensamt kansli under andra hälften av 1900-talet var det framför allt på stiftsnivå som beslut kring församlingarnas verksamhet togs, och det är därför de som är mest intressanta att se närmare på. Kapitlet kommer längre fram att ge exempel på hur tätt sammankopplad kyrkan var med statsmakten i sin roll som statskyrka, och hur allomfattande dess auktoritet blev i sin assimileringspolitik mot minoriteten.

Kyrkans företrädare hade uppgifter som innebar myndighetsutövning. Kyrkans ämbetsinnehavare hade alltså statliga tjänsteuppdrag som skolinspektörer och ledamöter i olika nämnder och styrelser som rörde skolan. En del hade parallella uppdrag och därför möjlighet att agera utifrån dubbla roller. Ett sådant exempel är Olof Bergqvist, biskop i Luleå stift, som kunde blockera införandet av finska språket i skolan både i sin ledande roll i domkapitlet och som ledamot i riksdagen.

När kyrkans företrädare agerade via sina formella uppdrag inom t.ex. domkapitlet, i arbetsstugornas styrelser eller i kyrkoråden var de alltså företrädare för kyrkan men de var också myndighetspersoner och därmed en del av staten.

Stiftet som representant för kyrkan – den regionala nivån

Under den aktuella perioden under 1800- och 1900-talen låg stiftens organisatoriskt under domkapitlet som leddes av biskopen. Biskopen hade ansvar för stiftets församlingar och dess verksamhet. Beslut som fattades av stiftet meddelades församlingarna via cirkulärskrivelser.

Fram till mitten av 1800-talet utmärkte sig de enskilda stiftens inte så mycket i policyfrågor gentemot minoriteter, men därefter tillsattes biskopar som i högre grad satte sin egen prägel på hur stiftet skulle agera. Senare i kapitlet kommer det att ges exempel på hur enskilda biskopar i Härnösands och Luleå stift haft olika inställning till

⁵ Lindmark och Sundström, s. 1123.

⁶ Nationalencyklopedin, under ”kyrkomötet”.

frågor som rör minoriteten, t.ex. krav på svenska som undervisningsspråk i skolan. Liksom de svårigheter om gränsdragningar som kan uppstå när en och samma person innehar både statliga och kyrkliga uppdrag, kan man också fråga sig i vilken mån stiftets ställningstaganden var sanktionerade av kyrkan centralt. Hur självständiga stiftens och dess biskopars initiativ, ställningstaganden och ageranden var i förhållande till kyrkan som helhet är inte alltid enkelt att utläsa i efterhand. Som nämnts ovan genomfördes den assimileringspolitik som fördes gentemot minoriteten dock framför allt på stiftsnivå genom biskopen och domkapitlet i Härnösands, och senare Luleå, stift.⁷

Präster, biskopar och religiösa företrädare – den lokala nivån

På den lokala nivån, i de enskilda församlingarna, leddes verksamheten av prästerna via kyrkorådet, som är församlingens styrande organ. Liksom biskoparna har enskilda präster i församlingarna genom historien haft olika inställningar och agerat som opinionsbildare, initiativtagare eller representanter i olika granskande och beslutande organ. Samma fråga infinner sig dock i fråga om församlingsprästerna. I vilken mån ska dessa prästers agerande antas ha varit sanktionerade av stiftet eller domkapitlet, och i vilken utsträckning ska kyrkan anses ansvarig för enskilda prästers agerande?

Ett sätt att se på representation och ansvar är att vända på perspektivet och i stället utgå från hur minoriteten tolkat prästernas agerande. Det kan konstateras att kyrkans företrädare haft en maktposition med möjlighet att agera med stor auktoritet. Detta gäller oavsett om enskilda prästers agerande varit direkt sanktionerat av kyrkan som institution eller om de agerat på eget initiativ. I allmänhetens ögon uppfattades prästerna som representanter för kyrkan och som auktoriteter. Inrättandet av Statens institut för rasbiologi, hädanefter rasbiologiska institutet, är ett sådant exempel. En del präster verkar ha agerat utifrån privata drivkrafter och använde sin ställning i bygden i sådana syften. Samtidigt agerade de inom ramen för rasbiologiska institutet som utgjorde en statlig myndighet. Oavsett de exakta gränserna för olika aktörers ansvar går, blev resultatet att minoritetens människovärde inte respekterades.

⁷ Elenius 2016, *Stiftsledningen och minoritetspolitiken*, s. 470.

9.1.3 Sammanfattning

En beskrivning av kyrkans historiska handlingar i form av beslut, yttranden, ställningstagande och formella representation, och ibland även underlåtenhet att handla, involverar med nödvändighet en rad aktörer på olika nivåer. Kyrkan har handlat på nationell nivå som statskyrka, men också genom domkapitlet, stiftet och genom enskilda biskopar, kyrkoherdar och präster. Var ansvarsfrågan bör ligga kan vara svårt att avgöra i det enskilda fallet.

I den mån man betraktar kyrkan som en sammanhållen enhet med en obruten länk till historien, vilket är en rimlig utgångspunkt, bör Svenska kyrkan dock vara beredd att ta ansvar både för historiska skeenden, för nuet, men också för framtiden. Inom ramen för detta ligger också ansvaret för ett försoningsarbete.

9.2 Kyrkan och laestadianismen

Följande avsnitt innehåller en redogörelse för laestadianismens betydelse för minoriteten utifrån flera olika aspekter, dels utifrån religiös, kulturell och etnisk samhörighet, dels utifrån språkbevarande aspekter och som motvikt till assimilering och försvenskning. Avsnittet redogör vidare för Svenska kyrkans syn och relation till den laestadianska väckelserörelsen.

Avsnittet redogör också för intervjupersoners upplevelser av väckelserörelsen och det laestadianska arvet.

9.2.1 Den laestadianska väckelserörelsens uppkomst

Lars Levi Laestadius, som var kyrkoherde i Karesuando och senare även i Pajala, grundade den laestadianska väckelserörelsen i mitten av 1840-talet. Laestadianismen kom att bli en sammanhållande länk mellan Sverige, Norge och Finland, trots gränsdragningen 1809 och de nationalistiska strömningarna som låg i tiden.

Det fanns sedan 1700-talet en väckelsetradition i Norrland som laestadianismen kunde bygga vidare på. Ännu längre tillbaka, under 1600-talet, hölls byamöten i övre Norrland som ett sätt för kyrkan

att kunna hålla gudstjänst även i de delar av landet som hade dåliga kommunikationer.⁸

Laestadius byggde alltså vidare på en religiös tradition som redan fanns i minoritetsområdet, men fyllde på den med sin egen vision. Han var själv uppväxt under fattiga förhållanden, vilket präglade hans vision om samhället och det kristna livet. Laestadius lyfte fram det enkla livet och förespråkade ett anti-materialistiskt ideal. Han förespråkade nykterhet och fromhet, och kritiserade vid flera tillfällen kyrkans företrädare för att inte leva som sanna kristna.

Figur 9.1 Den laestadianska väckelsens spridning i Sverige och Finland

Källa: Samuel Svärd.

⁸ Elenius 2001, *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, s. 82–83.

9.2.2 Väckelsen som hot mot kyrkan

Det fanns egentligen ingenting i den laestadianska läran som förespråkade opposition mot överheten eller mot rådande samhällshierarkier. I stället låg kraften i den laestadianska väckelsen i att den kunde skapa en etnisk samhörighet bland finsk-, meänkieli- och samisktalande. Samhörigheten stärktes av de drag som väckelsen hade som norm, nämligen en konservativ, antimodern hållning där man såg sig själva som de sanna kristna.

Den laestadianska väckelsen var en pietistisk rörelse⁹. Laestadianernas levnadssätt präglades av väckelsefromhet, vilket innebar att det personliga religiösa uppvaknandet betonades liksom ett liv i ödmjukhet och stillhet, men också att man höll sig ifrån en världstillvänd livsstil och frestelser i form av t.ex. alkohol.¹⁰ Väckelserörelsens utbredning fick av det skälet också en konkret, positiv effekt på nykterheten i minoritetsområdet. Inom väckelsen såg man sig som utvalda av Gud, vilket skapade både ett sammanhållande kitt i församlingen och självförtroende gentemot det omgivande samhället. Hållningen uppfattades av kyrkan som separatistisk, och man fruktade att väckelserörelsen skulle skapa splittring inom kyrkan.

Laestadianerna utmärkte sig också på det sätt de praktiserade sin tro. Man använde sig av kollektiv bikt och höll gudstjänster, även i hemmen – s.k. byamöten, där finska språket var centralt. Predikningarna inbjöd till känslor och mötet präglades av stark psalmsång och inlevelsefull bön. Inte sällan öppnade det upp för starka känslouttryck och andliga ”fröjderörelser” (meänkieli: liikutuksia).

De kollektiva elementen förstärkte känslan av tillhörighet med församlingen.¹¹ Laestadianismen hade drag av en gräsrotsrörelse där avståndet mellan förkunnare och församling inte var lika stort som i övriga kyrkan, vilket skapade en särskild samhörighet och intimitet inom rörelsen. Det faktum att det inom laestadianismen var vanligt med lekmän som predikanter innebar samtidigt att kyrkan hade svårare att kontrollera församlingarna.

Laestadius motsatte sig inte kyrkans formella roll som statskyrka. Snarare var det kyrkans moraliska trovärdighet och roll som religiös

⁹ Pietism kallas den väckelse- och förnyelserörelse som uppstod inom den tyska lutherdomen. Purismen var dess motsvarighet i den engelskspråkiga världen (*källa*: Nationalencyklopedin).

¹⁰ Hur man såg på moderna företeelser och livsregler skiljde sig åt mellan olika grupperingar inom den laestadianska väckelserörelsen. En del hade striktare regler än andra, och dessa ändrade sig också över tid. Flera intervjupersoner vittnar om detta, se avsnitt 9.2.5.

¹¹ Elenius 2001, s. 92.

förebild han kritiserade. Laestadius var kritisk mot det han uppfattade som ett alltför ytligt och slappt utövande av religion, och han kritiserade kyrkan för att förmedla en rationell och ljum tro. Under sina första år som präst skrev Laestadius ner sina predikningar och lät lekmän läsa upp dem. Han kringgick därmed det förbud som instiftats under 1840- och 1850-talen mot att hålla gudstjänst och böne-möten på andra platser än i kyrkan (konventikelplakatet), utan att för den skull bryta mot lagen.

Utifrån sin kritiska position uppfattades Laestadius som ett hot mot kyrkans ställning och inflytande.¹² Särskilt allvarlig var kritiken utifrån det faktum att Laestadius själv var präst i kyrkan och att kritiken därför kunde sägas vara intern.¹³ Med tanke på att Laestadius hade så stort förtroende och stark ställning i de finsk- och samisktalande församlingarna var det svårt för kyrkan att gå till motangrepp.

Vid flera tillfällen förekom dock uttalade konflikter mellan Laestadius och företrädare för domkapitlet. I satirskrifter anklagade Laestadius kyrkans företrädare, men också borgare och köpmän, för att tjäna pengar på att sälja brännvin till lokalbefolkningen. På det viset skaffade sig Laestadius många meningsmotståndare. Upprepade gånger kritiserades han för att använda ett opassande språk i sina finskspråkiga predikningar och texter och fick bl.a. en varning av domkapitlet för skrifterna.¹⁴

9.2.3 Laestadianismen som etnisk identitet och motvikt till assimileringen

Att den laestadianska väckelsen fick så stort inflytande bland befolkningen i minoritetsområdet upplevdes alltså som ett hot mot kyrkans ställning, särskilt under Lars Landgrens och Olof Bergqvists tid som biskopar i Luleå stift. Det var också under den perioden, mellan 1870 och 1930, som kyrkans nationalistiska ideologi, präglad av värde-konservatism och rasbiologiskt inflytande, var som starkast.

Under perioden 1840–1870, drev laestadianerna egna missions-skolor som en period kom att konkurrera med de statligt styrda folkskolorna i minoritetsområdet. Genom missions-skolorna kunde de laestadianska lärorna få ännu starkare fotfäste.

¹² Elenius 2001, s. 86.

¹³ Elenius 2001, s. 92.

¹⁴ Elenius 2001, s. 87–88.

Laestadianismen upplevdes, i alla fall under de första decennierna av 1900-talet, som ett hot mot kyrkans hegemoni även på andra plan. Upplevelsen av hot bestod dels i att laestadianismen var organiserad över nationsgränserna, dels av den starka koppling mellan religiös tillhörighet och etnicitet som rörelsen skapade.

Inom laestadianismen värdesatte man den lokala finska kulturen, språket och traditionen. Att vara sann kristen innebar att leva enkelt och fattigt, och att fokusera på den lokala samvaron. Den finska kulturen och det finska språket kopplades därmed ihop med den kristna identiteten, medan relationen till den svenska staten mer handlade om en distanserad, nödvändig formalitet.¹⁵ Med tiden utvecklade man en pragmatisk hållning i språkfrågan. Bruket av minoritetens eget språk var centralt i det religiösa livet, samtidigt som man inte oppnerade sig mot användningen av svenska inom utbildningsväsendet.

Laestadianernas inställning till staten betraktades inte bara som ett hot mot kyrkans ställning utan man fruktade att laestadianerna skulle knyta nära kontakter med fennomanerna och känna starkare lojalitet med Finland än med den svenska nationen.¹⁶

De värderingar som lyftes fram inom laestadianismen i form av den lokala förankringen, det enkla levnadssättet och värdesättandet av det finska språket och kulturen, blev för många en integrerad och positiv del av minoritetens identitet. Samma särdrag som kyrkan lyft fram som vilt, ociviliserat och lägre stående framhölls bland laestadianerna som ett kristet ideal.¹⁷ Laestadianismen kom därför att utgöra en kulturell motkraft mot den svenska staten och kyrkan försökte driva gentemot minoriteten i vilken den svenska kulturen sågs som överlägsen och en del av moderniteten och framtiden.¹⁸

Den starka samhörigheten gjorde samtidigt församlingsmedlemmarna oåtkomliga för den stigmatisering av minoritetens språk och kultur som försvenskningen annars innebar. Det religiösa idealet kopplades därmed ihop med en minoritetsidentitet, eftersom tornedalingar, kväner och lantalaiset, liksom samer, betraktade laestadianismen som sin gemensamma fromhetstradition. Att leva ett gott kristet liv gick hand i hand med att tala sitt språk och att utöva sin kultur. I detta fanns en stark, enande kraft. Det var därför inte underligt att den

¹⁵ Elenius 2001, s. 400–401.

¹⁶ Elenius 2022, s. 3.

¹⁷ Elenius 2016, s. 481.

¹⁸ Elenius 2001, s. 401.

laestadianska väckelserörelsen fick så starkt fäste bland minoriteten och följaktligen ansågs utgöra ett stort hot mot kyrkans inflytande.¹⁹

Den finländska sociologen Kirsti Suolinna, som genomförde en studie om laestadianismen i minoritetsområdet i slutet av 1960-talet, pekade på väckelserörelsens särskilda betydelse i minoritetsområdet. Hon menade att många utövade laestadianismen utan att ha ett uttalat religiöst intresse, t.ex. genom att delta i stormöten. För en del handlade det snarare om att måna om traditioner.²⁰ Den laestadianska traditionen och livsriktningen blev en integrerad del av den sociala gemenskapen i byarna. På så sätt fick laestadianismen en betydelse som gick utanför det religiösa, som stärkte minoritetens identitet och fungerade som etnisk markör. Väckelserörelsens sätt att betrakta världen genomsyrade under lång tid kulturen och vardagslivet i minoritetsområdet och gör det på olika sätt än i dag, vilket flera intervjupersoner berättar om.

Mot slutet av 1960-talet var laestadianismens ställning dock försvagad i minoritetsområdet.²¹ Ett problem med den laestadianska anti-moderna hållningen var att den så småningom fick svårare att attrahera den yngre generationen.

9.2.4 Laestadianismens betydelse för språkbevarandet

Laestadianismen fick starkare fäste i minoritetsområdet än i övriga Norrbotten. Väckelserörelsen kom att få stor betydelse, både som språkbevarande kraft och som kulturell motkraft i förhållande till den nationalistiska ideologin. Genom att användningen av modersmålet var viktigt inom laestadianismen, kunde rörelsen fungera som ett språkbevarande kitt för meänkielitalande i minoritetsområdet.

Som präst använde Laestadius svenska, finska och samiska. Han var skolvisitator, vilket innebar att han var ansvarig för skolfrågor i sitt stift. Laestadius var dock kritisk till folkskolan, eftersom han inte ansåg att man lärde ut kristendomen på rätt sätt. I stället etablerade han de laestadianska missionsskolorna, där undervisningsspråket var finska.

Från början anpassade kyrkan sin verksamhet efter de språkliga förhållandena i minoritetsområdet utifrån tanken om att åhörarna

¹⁹ Elenius 2001, s. 134.

²⁰ Suolinna 1971, *Den laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen*, s. 107–108.

²¹ Snellman, Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970, s. 22 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

skulle kunna höra förkunnelsen på sitt eget språk, och i de fall då det inte gick använde man tolk. Laestadianerna motsatte sig dock inte att svenska användes i skolundervisningen, eftersom man såg det religiösa livet och samhällslivet som två skilda sfärer där olika regler kunde gälla, enligt den s.k. lutherska tvåregementsläran.

Laestadius kritik var dessutom först och främst inriktad på teologiska frågor, och det var sådan kritik som stod i fokus för de meningsutbyten som skedde mellan väckelserörelsen och kyrkan.

Det verkade inte heller finnas något medvetet motstånd mot assimileringspolitikerna hos laestadianerna. Däremot var finska det religiösa språket, vilket bidrog till att förstärka finskans status, och väckelserörelsen fungerade därför som en språkbevarande kraft.²²

Hjärtats språk

Finska och meänkieli har alltså varit, och är i stor utsträckning fortfarande, den laestadianska väckelserörelsens religiösa språk.

Bland religionsforskare finns olika beskrivningar av språkets betydelse inom den laestadianska väckelsen. Kyrkohistorikern Gerd Snellman beskriver i sin rapport *Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970* att man inom den laestadianska väckelserörelsen först och främst hade en pragmatisk och funktionell syn på språket.²³ Det viktigaste var att den religiösa förkunnelsen nådde församlingsmedlemmarna på deras eget språk – i minoritetsområdet var det finska, meänkieli eller samiska. I den svenskspråkiga delen av Finland var svenska det religiösa språket för laestadianerna.

Andra forskare som intresserat sig för språkets roll inom laestadianismen har pekat på att språkvalet haft en djupare innebörd inom väckelsen, och att finska betraktades som hjärtats språk – *lingua cordis*.²⁴ Den norske religionsforskaren Rolf Inge Larsen påpekar att hjärtat hade en central betydelse för Laestadius, som i skrifter hänvisat till att en god kristen inte bara ska ha en vilja att göra gott utan också ha ett rent hjärta.²⁵

²² Snellman, s. 17 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²³ Snellman, s. 10 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

²⁴ Elenius 2001, s. 85.

²⁵ Larsen 2016, ”*Presten har det i bokhylla, mens vi har det i hjertet*” – *Hjertespråket – om minoritetsspråkernes posisjon i laestadianismen, et norsk perspektiv*, s. 78.

Det finns en tradition inom den laestadianska väckelsen att skilja mellan det talade och det skrivna ordet. Det talade ordet som används i predikningar har betraktats som Guds ord som bör tas emot med hjärtat. Det språk som predikan hålls på utgör också det direkta band som upprättas mellan Gud och individen, enligt den laestadianska tron.²⁶ Inom minoritetsområdet utgjorde det finska språket således inte bara väckelserörelsens autentiska språk utan var i någon mening också ett upphöjt språk och en religiös identitetsmarkör. Ett exempel på detta synsätt är att äldre finska bibelöversättningar emellanåt getts större tyngd vid bibeltolkningar än motsvarande svenska eller norska sådana i laestadianska sammanhang.²⁷

Finska och meänkieli används fortfarande på många bönemöten i minoritetsområdet. Språkets betydelse och centrala plats inom det religiösa livet betonas av flera intervjupersoner.

9.2.5 Den laestadianska identiteten och traditionerna – intervjupersonernas berättelser

Följande avsnitt återger intervjupersoners berättelser om den laestadianska väckelserörelsen, erfarenheten att växa upp i ett laestadianskt hem, att uppleva väckelsen genom föräldrar, mor- och farföräldrar eller genom att vara en del av minoritetsområdet där väckelserörelsen på olika sätt format samhället.

Det laestadianska hemmet och traditionerna

Flera av intervjupersonerna berättar att de kommer från laestadianska hem eller att de har eller hade mor- och farföräldrar som var laestadianer. En del intervjupersoner berättar att det fanns många regler att förhålla sig till i det laestadianska hemmet, medan andra hade föräldrar med mer tillåtande inställning.²⁸

En kvinna född på 1940-talet framhåller de goda sidorna av den laestadianska uppfostran med aftonbön och goda värderingar men också att hon upplevde det som att ”allt roligt var förbjudet”.²⁹

²⁶ Larsen 2016, s. 79–80.

²⁷ E-post 2023-06-14 från Roald E Kristiansen samt e-post 2023-06-14 från Rolf Inge Larsen. Diarienummer Komm2023/00072/Ku2020:01-86.

²⁸ Intervju 7, 11, 27, 30, 35, 81, 98, 99, 107, 108, 118, 138, 140, 143, 148, 156.

²⁹ Intervju 146.

En annan kvinna född på 1980-talet som själv inte växt upp i ett laestadianskt hem men som hade skolkamrater som gjort det, upplevde de laestadianska idealen som stränga och ibland exkluderande.

Många laestadianer blev ganska strängt uppfostrade av sina föräldrar och att det i sin tur speglade av sig på barnen genom att det inte fanns mycket acceptans om man inte var laestadian bland barnen. Hon upplevde att det var väldigt mycket krav på flickor att de skulle ha långt rakt hår och inga smycken bland annat.³⁰

En man född på 1950-talet berättar att man inte fick säga vad som helst hemma hos hans mormor och morfar:

Det var förbjudet att vissla. Han minns att hans yngsta morbror hade sitt rum på övervåningen i mormors hus och att morbrodern ville lära honom vissla där på rummet. Mormor kom på dem när hans morbror försökte lära honom att vissla och han kommer ihåg än i dag hur arg hon blev.³¹

En del intervjupersoner vittnar om en mer pragmatisk och inte så strikt syn på levnadsreglerna. En kvinna född på 1980-talet berättar att hennes morföräldrar inte var stränga i sin laestadianism när det gällde barnen och att de låtit dem göra sina egna val. Hennes mamma fick t.ex. gå på dans om hon ville det.³² En annan kvinna, född på 1930-talet, berättar också om en pragmatisk hållning i sitt föräldrahem, både till den personliga tron och till förbuden:

Tron var inget tvång och det var inte så att allt var synd. När pojkarna blev äldre började de fara ut. Nog kunde det finnas någon kortlek och pojkarna gömde spritflaskor. Pappa visste nog om flaskan men det var aldrig något bråk.³³

En man född på 1930-talet berättar att reglerna hemma blev mindre strikta med tiden, och i takt med samhällets förändringar.

Tidigare lyssnade man inte så mycket på radion hos hans föräldrar, eftersom det betraktades som synd, men lite i sänder började man lyssna på radio. Det var finländska sändningar man lyssnade på. Senare kom också TV:n, även om "det var lite dåligt" i början. De var troende laestadianer och man höll "rukkuuksia" [sv: bönemöte] varje söndag.³⁴

³⁰ Intervju 91.

³¹ Intervju 126.

³² Intervju 98.

³³ Intervju 42.

³⁴ Intervju 73.

Några intervjupersoner berättar om särskilda traditioner och ritualer kring begravningar i minoritetsområdet. Bl.a. var det vanligt att man sjöng medan den döde bars ut från hemmet och innan man tog farväl, s.k. utsjungning.

En kvinna född på 1980-talet minns begravningar hon besökt som samlat över hundra personer, och där gråterskor³⁵ anlitas från byarna. Om sin mormors begravning berättar hon:

Allt det här med ”ulosveisut” [sv. utfärdsbön]. Man hade mormor hemma i tre veckor i ”aittan” [sv. härbre, en slags bod] och man tog avsked från henne under en tid.³⁶

En kvinna född i början av 1950-talet beskriver hur traditionen ser ut i minoritetsområdet när någon dör. Hon har reagerat på att det ”här nere” [i andra delar av Sverige] är så snabbt överstökat:

Begravningar i Tornedalen är inte en grej som ”bara går sådär” utan det är en heldag. Man bär in kistan och man bär ut kistan och man tar kistan till gården och så får alla komma. När min pappa dog då var det kistöppning på gården. Vet du varför man gjorde så? Jag tror det var gamla traditioner som fanns. Det här med döden det var naturligt. Antagligen är det så att människor måste ... man uppfinner seder för att man ska hantera det.

När hon var liten hade de ”ulossaatto” (sv. utbärning) kvällen innan någon skulle begravas:

Då samlas alla i huset, det pratas och diskuteras: ”Kommer ni ihåg när han gjorde det?” och ”när dom ...” sådär, det finns alltså berättelser ... medan den döde ligger ute på gården. Det är ganska fint tycker jag, en fin sed att det här ulossaatto gjordes, att man följer den döde ut från sitt hem.³⁷

Intervjupersonerna berättar alltså om olika slags upplevelser av att växa upp i ett laestadianskt hem. Vissa hem präglades av strikta regler medan andra hade en mer tillåtande hållning. Intervjupersonerna ger också olika bilder av de särskilda kyrkliga traditioner som utövades inom rörelsen.

³⁵ En gråterska är en kvinna som engageras vid dödsfall för att i form av gråt eller på liknande sätt utföra dödsklagan å de efterlevandes vägnar (källa: Nationalencyklopedin).

³⁶ Intervju 92, se även intervju 26, 41.

³⁷ Intervju 153.

Bönemöten

Flera intervjuer innehåller minnen av att ha deltagit i byamöten, oavsett om ens egen familj var engagerad i väckelserörelsen eller inte. En del beskriver söndagsbönen, att man alternerade mellan gårdarna och turades om att hålla i bönemötet. Söndagsbönen beskrivs av intervju-personerna som högtidlig men också arbetskrävande, eftersom det ibland var många besökare som skulle tas om hand av den gård som var värd för mötet.³⁸

En kvinna född på 1940-talet, minns förberedelserna inför bönen när hon var barn. Det var en högtidlig stämning inför mötena:

Man steg upp tidigt för att hinna göra undan ladugårdssysslorna före bönen och hämta bänkar. Man lånade också en stor kaffepanna. Männen och kvinnorna satt på var sin sida under bönen. Efteråt satt man och samtalade om allt möjligt.³⁹

En man född på 1940-talet har goda minnen av de ambulerande bönemötena, och minns ett möte med tjugofyra personer. I slutet var det bara 6–8 personer, men mötena hölls även då på meänkieli.

Pappan var också så kallad ”rukkousten pitäjä” [sv. byabönhållare], vilket innebar att han brukade läsa vid söndagsbönen i byn. Man höll söndagsbönen turvis i olika gårdar. Traditionen upprätthölls tills närmare år 1990. ... Man höll bön i de flesta gårdar i byn, också sådana som inte var troende höll bön hemma ... Hans moster hade en stor 10-liters kaffekanna [meänkieli: rukkouspannu], som man brukade låna till bönemötena. ”Det var roligt, man träffade ju alla äldre personer”.⁴⁰

En del väckelsepräster gick också runt och predikade i gårdarna. En man född på 1940-talet minns hur han brukade följa med sin farfar, som kallades för ”byapastorn” och var en djupt troende laestadian, runt i gårdarna.

Han brukade följa med sin farfar när han vandrade runt till de olika husen för att man oftast blev bjuden på bulle av husfolken. Han lärde sig många predikningar som hans farfar höll genom att vara med på de där bönemötena.⁴¹

³⁸ Intervju 19, 11, 36, 37, 114, 115, 140, 149, 153.

³⁹ Intervju 67.

⁴⁰ Intervju 66.

⁴¹ Intervju 138.

Flera av intervjupersonerna vittnar om hur man var redo att öppna sina hem för de predikanter som reste runt och besökte gårdarna. En kvinna född på 1930-talet berättar hur noga man var med att ta hand om predikanten, oavsett när han kom:

De kom. Och de frågade aldrig om det var en passande tid. När det blev ens tur så var det naturligt att man tog sig tiden. Samma var det i [by i Övertorneå kommun]. Hemma hos mig. Det var för mig högtidligt på något sätt när de kom för att hålla bönemöte. Du vet, det var tidig morgon och bara ett rum där alla sov, det var många bäddar, som man skyndade sig att stöka undan.⁴²

En annan kvinna, också hon född på 1930-talet, vittnar om att bönemötena kunde fungera som en mötesplats som inte bara handlade om religion:

Särskilt sommartid kunde det vara bönemöten hemma hos henne. Det kom bussar med ungdomar uppifrån Överkalix. Det var riktigt marknad. Dit kom predikanter och även hennes pappa läste ibland texter.⁴³

En man född på 1930-talet minns att bönemötena ibland kunde samla många människor.

I början bjöd man på mat i samband med söndagsbönen, eftersom man kom med häst eller till fots och ansågs behöva få någonting att äta. Senare övergick man till att bjuda på kaffe i stället ... Barnen var med och skulle sitta snällt. Bönen hölls helt på finska. Hans far kunde också tolka mellan svenska och finska vid bönemöten och begravningar, eftersom han kunde Bibeln så bra.⁴⁴

En annan man född på 1940-talet, som växt upp i ett laestadianskt hem, berättar om det starka intryck som bönemötena med dess känsloutlevelser gjorde på honom som barn.

Han minns att de var på skolan i byn på större laestadianska samlingar. Det förvånade honom när de ”barska gubbarna” tog varandra om halsen, grät och bad om förlåtelse. Som pojke minns han att det var en euforisk stämning med höga röster och mycket känslor som inte var så vanligt i vardagen.⁴⁵

⁴² Intervju 157, se även intervju 153.

⁴³ Intervju 42.

⁴⁴ Intervju 73.

⁴⁵ Intervju 30.

Om betydelsen av språket för det religiösa utövandet berättar en man född på 1950-talet som menar att språket i sig bär på andliga dimensioner:

Man går miste om religionen när man lär sig svenska. Meänkieli är något som uppfattas med öronen. Det är ett mer ”andligt” språk, då den kommer till människan genom öronen. ... För tornedalingar är svenska det analytiska språket medan meänkieli är känslans och den andliga upplevelsens språk. ... Pajalaborna förstår meänkieli med öronen och svenska med ögonen. Som du förstår språket, så förstår du världen.⁴⁶

Många intervjuer innehåller berättelser om bönemöten. De flesta har en upplevelse av dem som något som ingick i den sociala samvaron i byn. Många beskriver dem som högtidliga, viktiga och betydelsefulla, och som någonting som skilde sig mycket från det vardagliga livet.

Det laestadianska arvet

En del intervjupersoner vittnar om att den laestadianska väckelse-rörelsen haft betydelse för dem, oavsett om de själva vuxit upp i en laestadiansk familj eller inte. Laestadianska värderingar och levnads-sätt är ändå något man förhåller sig till, eftersom rörelsen satt så stor prägel på samhället.

En kvinna född på 1940-talet berättar att hennes farfar var laestadiansk predikant. Han var väl ansedd i bygden, satt i kommunfullmäktige och hade förtroendeuppdrag i kyrkan. Ibland höll han bönemöten hemma i köket. Hon minns sin farfar som en snäll och klok person men berättar att hon själv känner sig främmande för den laestadianska miljön. Ändå är hon präglad av den.

Hon kan se plus och minus och att man också måste se det goda som man fått via väckelsen, även om hon aldrig varit laestadian och aldrig kommer att bli det. Hon säger att man har det i sig, laestadianismen, både det religiösa och det kulturella. Hon ger som exempel om det här att man inte ska skryta om sig själv.⁴⁷

⁴⁶ Intervju 143.

⁴⁷ Intervju 140.

En annan kvinna född på 1950-talet beskriver de värderingar hon fått med sig från sitt laestadianska hem:

Man har väldigt mycket med rätt och fel inbyggt ... och sedan det här att man ska aldrig, aldrig sträva efter att bli rik. Snacka om uppfostran där, så djupt in i märgen, att man inte lever för pengar. Pengar är ingenting, det är bara ett medel för att överleva. Vi är så, alla vi syskon, ingen bryr sig om det där att man ska hålla på och knega ihop en massa rikedom. Det tycker jag är det bästa med den uppfostran som vi har fått.⁴⁸

Att det ibland kunde finnas en tydlig uppdelning i minoritetsområdet mellan de som bekände sig till laestadianismen och de som inte gjorde det, berättar en man född på 1940-talet om. Mannens familj tillhörde inte den laestadianska väckelsen, men menar att man i hans familj kunde umgås med alla:

Intervjuare: Fanns det motsättningar mellan laestadianer och andra i byn?

Han säger att han aldrig hörde någon tala nedsättande om andra. Inte hemma i alla fall. De hade dessutom affär och posten i byn. ... De umgicks med andra även om de inte delade allas åsikt.⁴⁹

En kvinna född på 1960-talet menar att laestadianska levnadsregler fortfarande präglar samhället i minoritetsområdet, och att det finns en tystnadskultur som riskerar att stanna upp utvecklingen i samhället bl.a. när det gäller jämställdhet mellan kvinnor och män, men även i förhållande till HBTQ-frågor.⁵⁰

Flera intervjupersoner nämner bönemötena som tillfällen där modersmålet användes. En man född på 1970-talet som tillhör en laestadiansk församling berättar att det var genom den laestadianska väckelserörelsen han utvecklades språkligt.

Han började först använda meänkielin aktivt när han var ungdom och fick en personlig tro och började delta i de laestadianska samlingarna och träffade många unga från Finland. Han säger att det var med dem som han började våga prata finska, för i deras ögon är han svensk och det var accepterat att han pratade knackig finska då han inte var finländare. Han säger att de var bara glada att han kunde prata någorlunda finska ... Det var genom de laestadianska samlingarna som han vågade använda språket.⁵¹

⁴⁸ Intervju 153.

⁴⁹ Intervju 141.

⁵⁰ Intervju 74.

⁵¹ Intervju 27, se även intervju 11, 63, 73, 157.

Intervjupersonernas berättelser om det arv laestadianismen lämnat handlar dels om ett arv som präglat, och fortfarande präglar, samhället i minoritetsområdet, dels det arv som rörelsen lämnat på det personliga planet. Berättelserna tar upp aspekter intervjupersonerna uppfattar som begränsande men också sådana som berikat deras liv på olika sätt.

Svenska kyrkan och väckelserörelsen i dag

Från intervjupersonernas berättelser framkommer att en del familjer inte såg något motsättning i att både tillhöra väckelserörelsen och att vara en del av Svenska kyrkan i övrigt. Några intervjupersoner vittnar om att deras laestadianska föräldrar eller far- och morföräldrar deltog i gudstjänsterna i kyrkan. En kvinna född på 1980-talet berättar att hennes laestadianska morföräldrar anordnade bönemöten hemma men också gick i kyrkan. De var dessutom med och byggde kyrkan i [by] på 1960 och 1970-talet.⁵²

En man född på 1950-talet beskriver att det i hans ort finns en fungerande samverkan mellan kyrkan och väckelsen.

Han tycker att det har fungerat ganska bra i [byn], att väckelserörelserna har fått plats inom kyrkan. Kyrkan har ordnat barnverksamhet i [byn] och då betalat hyra för att vara i bönehuset, och anställt personer från byn för att leda verksamheten.⁵³

En man född på 1940-talet berättar däremot att hans pappa drog en tydlig skiljelinje mellan kyrkan och väckelsen, och att hans familj inte gick i kyrkan.

Hans far sade att det fanns ”kyrkokristna” [meänkieli: kirkkokristittyjä] men att de själva hade ”den levande kristendomen” [meänkieli: elävä kristilisyys] ... Det var viktigt för hans pappa att barnen lärde sig alfabetet i skolan. Han lärde dem också att läsa på finska. Som han har förstått följde söndagsbönen Svenska kyrkans gudstjänstordning [meänkieli: kaava]. Hans far tyckte inte att gudstjänsterna på svenska tilltalade honom, utan det skulle vara ”Kanaans språk” [meänkieli: Kaanan kieltä] som berörde en i hjärtat. Svenskan förblev ett främmande språk.⁵⁴

⁵² Intervju 98.

⁵³ Intervju 50.

⁵⁴ Intervju 102.

En annan man född på 1950-talet minns att det fanns konflikter mellan kyrkan och väckelserörelsen. Han skrattar när han minns ett speciellt talesätt som man använde inom väckelsen:

Prästen äger nyckeln till kyrkan men laestadianerna nyckeln till himlen. Det är ju en viss skillnad.⁵⁵

Bland intervjupersonerna finns några som uttrycker kritik mot Svenska kyrkan. En kvinna född på 1950-talet säger att hon noterat att Svenska kyrkan ”fram och tillbaka” de senaste åren bett samerna om ursäkt, och hon tror att kyrkan också kommer att be tornedalingarna om ursäkt. Hon har dock skrivit till biskopen och sagt att hon anser att Svenska kyrkan ”inte ska blanda sig i de här sakerna”:

Det tycker jag. Det är min personliga åsikt. De slänger ju ut en massa präster själva och hindrar dem från att bli prästvigda om de har en bibeltrogen uppfattning – så de borde nog börja titta på sig själva i stället.⁵⁶

En annan kvinna, född på 1960-talet, och anställd inom Svenska kyrkan sedan många år, berättar att hon inte riktigt känner sig hemma i laestadianismen, men inte heller i kyrkan. För henne som har en väckelsebakgrund kan Svenska kyrkan kännas som en främmande miljö:

Intervjuare: Vad är det i kyrkan som skapar känslan av främlingskap?

Det är att man liksom lämnat Bibeln, lämnat traditioner.

Hon säger att Svenska kyrkan är så rik på traditioner och att det finns ”så många skatter att ösa ur”. På frågan om vad hon tänker om relationen mellan kyrkan och väckelsen i dag säger hon:

Svenska kyrkan har haft svårt att suga upp väckelserörelserna. Hon berättar att laestadianismen i dag är mycket splittrad. Hon ser med stor sorg att väst-laestadianismen har egna nattvardssånger och dop. ... När hon var liten gick väckelsens människor också på vanliga gudstjänster. Det gör de inte i samma utsträckning i dag, åtminstone inte väst-laestadianerna. De drar sig undan och ordnar eget i stället.

På frågan om detta också skulle kunna leda till att man har svårt att se det goda för att man inte är där [i kyrkan], svarar hon:

Ja. Väckelsen ser inte det goda i Svenska kyrkan och Svenska kyrkan ser inte det goda i väckelsen.⁵⁷

⁵⁵ Intervju 143.

⁵⁶ Intervju 134.

⁵⁷ Intervju 140.

Av de ganska få intervjupersoner som nämner relationen till Svenska kyrkan går det inte att få någon entydig bild av relationen mellan Svenska kyrkan och den laestadianska rörelsen. Några intervjupersoner tycker inte att det finns någon motsättning medan andra uttrycker att de tycker att det finns en större splittring i dag än det fanns förr.

9.2.6 Sammanfattning

Laestadianismen fick starkt fäste i minoritetsområdet från mitten av 1800-talet och hade stor spridning fram till och med de första decennierna av 1900-talet.

Väckelserörelsen erbjöd minoriteten en annan identitet än den som förmedlades från statskyrkans håll och som utgick från värderingar som innebar att man såg ner på minoritetens kulturella särdrag. Laestadianismen satte värde på aspekter som var utmärkande för livet i minoritetsområdet vid den tiden. Särskilt betydelsefullt blev väckelserörelsens syn på finska som det religiösa språket.

Intervjupersonernas berättelser vittnar samtidigt om att många laestadianer också hade en relation till kyrkan och att det inte var ovanligt att man besökte kyrkans gudstjänster. I de intervjuer där laestadianismen tas upp, uttrycker några intervjupersoner att de tycker att polariseringen mellan dem som tillhör väckelserörelsen och dem som inte gör det har ökat under senare tid, att det var mer sammanhållning inom minoriteten förr, oavsett religiös tillhörighet.

9.3 Kyrkan i nationalismens tjänst

Följande avsnitt tar upp de viktiga händelserna i samhället i samband med nationalismens framväxt i minoritetsområdet och kyrkans roll under perioden 1800 till mitten av 1900-talet.

Som nämnts tidigare har kyrkan historiskt haft ett stort ansvar för folkbildningen. Under lång tid var studiet av religiösa texter en så stor del av skolundervisningen att religions- och utbildningsväsende är svåra att hålla isär. En genomgång av kyrkans inställning och agerande i förhållande till minoriteten under 1800- och 1900-talen hänger därför tätt samman med utvecklingen av skolan och utbildningsväsendet.

Avsnittet beskriver kyrkans förändrade inställning till minoriteten – från reformationens tillåtande pluralistiska hållning till en nationa-

listisk, monolingvistisk ideologi som statskyrka. I den del som närmare beskriver kyrkans nationalistiska period (1870–1930) ägnas särskild plats åt tidskriften *Det nya Sverige*, som flera inflytelserika företrädare för kyrkan använde som kanal för sina idéer. Några statliga utredningar som fick betydelse för minoriteten och där kyrkan hade en aktiv roll, beskrivs också.

Avsnittet bygger i stora delar på den rapport som kyrkohistorikern Urban Claesson tog fram på uppdrag av kommissionen: *Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av svensk nationalism och dess kyrkliga härförare i Luleå stift*.

9.3.1 Kyrkans inflytande över skolan

Skolrådet hade den lokala ledningen för folkskolorna under 1800-talet. Det var ofta präster som var ordförande i skolråden, särskilt i socknarna på landsbygden. Genom 1862 års kommunalreform ersattes socknarna av kommuner; dels borgerliga, dels kyrkliga kommuner. Folkundervisningen hamnade under de kyrkliga kommunernas ansvar.

Domkapitlet och länsstyrelsen hade ansvar för de folkskolor och läroverk som ingick i respektive stift. Domkapitlet var stiftets administrativa organ, som fördelade statsbidrag, fastställde regler och föreskrifter.

På nationell nivå fanns Folkskoleinspektionen, som hade ansvar för att granska det lokala skolväsendet.⁵⁸ De folkskoleinspektörer som utsågs var ofta präster. En statlig skolmyndighet – Folkskoleöverstyrelsen – inrättades 1914 och i samband med det skildes folkskolan formellt från kyrkan.⁵⁹

9.3.2 Reformationen – att förmedla tron på folkspråk

Kännetecknande för den reformatoriska traditionen var att tron skulle göras tillgänglig på folkets eget språk. Alla skulle ha vissa religiösa kunskaper för att vara goda kristna och detta uppnåddes genom att man kunde ta del av de religiösa texterna på sitt språk.

⁵⁸ Folkskoleinspektionen inrättades av Ecklesiastikdepartementet 1861. Byrån hade ansvar för övergripande planering av administration och pedagogik liksom kontrollverksamhet. Elenius 2001, s. 17 och <https://www.skolinspektionen.se/om-oss/uppdrag-och-verksamhet/historik/>.

⁵⁹ Elenius 2001, s. 16.

Sverige var under 1500- och 1600-talen ett flerspråkigt land. Från kyrkans håll tyckte man att det var viktigt att höja läskunnigheten för att kunna lära ut lilla katekesen.⁶⁰ Stormaktstidens lutherska tankar dominerade. Det viktigaste var att barn fick lära sig evangeliet, vilket språk det skedde på var mindre viktigt. Någon rangordning av språken gjordes inte.⁶¹

Under 1830-talet verkade den dåvarande biskopen i Härnösands stift, Frans Michael Franzén, för att samer och tornedalingar skulle få sin undervisning i folkskolan på sina egna språk. Senare biskopar hade inte samma språkpolitik, men den allmänna hållningen var ändå mångkulturell till sin ideologi.⁶²

Även efter det att Sverige förlorat Finland och minoritetsområdet delades 1809 fortsatte många boende i området att gå till sin vanliga kyrka, trots att den efter freden låg på andra sidan riksgränsen. Kyrkolivet höll på så sätt befolkningen i minoritetsområdet samman. Den laestadianska väckelsen, som uppstod i mitten av 1840-talet och hade finska som det religiösa språket, förstärkte samhörigheten ytterligare.⁶³

Historikern Lars Elenius beskriver perioden 1560 till 1870 som den kulturbevarande nationalistiska perioden, som alltså kännetecknades av en tillåtande hållning till folkspråken och där trosutövningen stod i fokus. Språket hade inte något starkt symboliskt värde utan betraktades först och främst som ett verktyg för att föra ut, ta till sig och praktisera religion på.

9.3.3 Den kyrkliga paradoxen

Synen på språkets betydelse i skolundervisningen kom dock att ändras i Härnösands stift i och med att Lars Landgren tillträdde som biskop år 1876. Landgren förespråkade en enspråkig folkskola för svenskspråkiga, samer och meänkielitalande, där svenska var undervisningsspråk. Den evangelisk-lutherska språksynen med en tillåtande hållning till flerspråkighet försköts alltså i stort sett inom kyrkan under perioden 1870–1930.

⁶⁰ Claesson, Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare, s. 1 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶¹ Claesson, s. 2 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶² Claesson, s. 3 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68, Elenius 2016, s. 482–483.

⁶³ Aro 2018, *Ette tohtia olla oma itte – samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen*, s. 25–27.

Inom gudstjänsterna levde dock den reformatoriska idén om att förkunna Guds ord på kyrkobesökarnas modersmål kvar. Även efter det att man gått över till svenska som undervisningsspråk i folkskolorna, fortsatte församlingarna i minoritetsområdet att hålla gudstjänst på finska och på svenska. Man arbetade dessutom aktivt för att anställa samisk- och meänkielitalande präster i de nordliga stiftet.

Försvenskningen var alltså inte lika stark i kyrkliga sammanhang som i skolorna, även om det var kyrkan som hade ansvar över båda verksamheterna.⁶⁴ Lars Elenius beskriver kyrkans förhållningssätt under perioden 1870 till slutet av 1950-talet som ”den kyrkliga paradoxen” – att det fanns två parallella paradig där man å ena sidan arbetade för att i viss mån behålla minoritetens språk inom den praktiska religionsutövningen och å andra sidan ville tvinga in minoriteten i en nationalistisk enspråkighetsnorm med svenska i fokus inom utbildningsväsendet.⁶⁵

9.3.4 Kyrkans försvagade ställning

Från sekelskiftet ändrades alltså synen på språket och man antog en nationalistisk förståelse av språkets roll inom skolundervisningen. Detta skedde under en period då kyrkans funktion var under förändring. Fram till slutet av 1800-talet hade kyrkan haft rollen som beskyddare över familjen och hushållet. Kyrkan var både den institution som beskyddade och förenade folket.

I och med industrialismen, befolkningsökningen och den nya kapitalistiska ekonomin började fler människor lönearbeta utanför hushållet och de nya folkrörelserna började växa fram. Arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och väckelserörelser blev representanter för folkets olika intressen och tog därmed delvis över kyrkans roll som samlande kraft.

I förhållande till arbetarrörelsen uppfattades kyrkan snarast som konservativ. Under 1890-talet stod alltså allt fler kyrkbänkar tomma. Utöver att människor engagerade sig i arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen lockade frikyrkorna till sig fler medlemmar, och dessa anordnade ofta gudstjänster i bönelokaler eller privata hem. Utveck-

⁶⁴ Claesson, s. 5 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶⁵ Elenius 2016, s. 472.

lingen ledde till att engagemanget för kyrkan avtog, vilket ledde till en försvagad ställning för kyrkan.

9.3.5 Den nya folkkyrkan

De nationalistiska strömningarna under slutet av 1800-talet erbjöd kyrkan en ny roll. Föreställningen om en ny folkkyrka växte fram inom vilken alla klasser i samhället kunde samlas under en nationell identitet. Idén om folkkyrkan blev kyrkans sätt att delvis ta tillbaka sin roll som samlande kraft.

Den nya folkkyrkan skulle erbjuda människor en ny gemenskap genom medborgarskapet, och inom ramarna för en stark statskyrka, i stället för att söka sig till de uppsplittrade väckelserörelserna. Idén med den nya folkkyrkan var också att bli en social och språklig resurs som skulle integrera befolkningen i norr med nationen Sverige.

Utifrån ett teologiskt perspektiv var kyrkan präglad av en ny ideologisk utveckling kopplad till moderniseringen i samhället. Genom att öppna dörren mot en modern vetenskaplig teologi där den nationella identiteten stod över alla andra identiteter, hoppades man kunna skapa en folkkyrka som alla, oavsett klasstillhörighet, kunde vara en del av. Statens och kyrkans intressen av att ena folket sammanföll, och nationalismen skapade därmed en ny slags legitimitet för kyrkan.⁶⁶

9.3.6 Biskop Landgren och hotet från laestadianismen

Redan i det herdabrev⁶⁷ som Lars Landgren skrev när han installerades som biskop i Härnösands stift 1876 har han fokus på folkbildningen. Landgrens hjärtefråga var att bygga ut den allmänna folkskolan och att göra folket politiskt medvetet. Han visade särskilt stort intresse för den finskspråkiga befolkningen i minoritetsområdet, och åkte på flera resor dit under sin tid som biskop, något som var ovanligt vid den tiden.

Landgren såg med oro på laestadianismens starka fäste i minoritetsområdet. Han motsatte sig de känsloladdade predikningarna och betoningen på det talade ordet eftersom detta ansågs stå i strid med

⁶⁶ Claesson, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶⁷ Ett herdabrev är en skrivelse där en biskop uttalar sig i aktuella teologiska, kyrkliga och samhälleliga frågor (*källa*: Nationalencyklopedin).

folkskolornas mer klassiska bildningsideal och den kristna läran. Landgren var också orolig för fennomanerna och det ryska inflytandet över den finsktalande befolkningen i minoritetsområdet.⁶⁸

Lars Landgren ville bryta laestadianismens inflytande i minoritetsområdet med hjälp av det svenska språket och kulturen.⁶⁹ Under 1880-talet arbetade han för att etablera folkskolor med endast svenska som undervisningsspråk, även bland de barn som bara talade meänkieli eller finska i hemmet.

9.3.7 Prästen P.O Grape – en länk mellan väckelse och kyrka

Som tidigare nämnts var kyrkans förhållningssätt till språkfrågan motsägelsefull. Medan man drev en tydlig försvenskningsspolitik inom skolväsendet, tillät man i det religiösa livet användningen av minoritetsspråk.

Kyrkans klivna språkpolitiska hållning i minoritetsområdet personifieras kanske tydligast av kyrkoherde Pehr Olof Grape (1844–1901), ofta refererad till som P.O. Grape.

Grape hade en motsägelsefull roll i förhållande till assimileringsspolitiken. Som präst i kyrkan samarbetade han med Landgren i att införa svenska som obligatoriskt undervisningsspråk i de statliga folkskolorna i minoritetsområdet. Samtidigt engagerade han sig i att behålla småskoleseminariet i Haparanda, och inte flytta det till svenskspråkiga Kalix eller Luleå, vilket skulle ha utgjort ett led i försvenskningssprocessen. Småskollärarseminariet grundades 1874 med målet att utbilda lärare med kunskaper i finska och samiska. Att behålla det i Haparanda blev alltså ett sätt att skydda det finska språket.

Grape var född i ett laestadianskt hem, och blev laestadiansk väckelsepräst med ett stort engagemang för utbildningsfrågor. Han var landstingspolitiker samtidigt som han var engagerad som folkskoleinspektör. Därmed lyckades Grape kombinera två till synes oförenliga roller: å ena sidan var han laestadiansk väckelsepräst som utövade och försvarade de laestadianska idealen där finskan var central,

⁶⁸ Elenius, *Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering – historisk bakgrund till skol- och språkpolitiken i Tornedalen samt genomgång av tidigare gjord forskning*, (a), s. 23 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁶⁹ Elenius 2008, *Guds ord på meänkieli och samiska – kyrkan och språkpolitiken under fyra biskopar*, i *Norrbottnens museums årsbok 2008*, s. 240–241.

å andra sidan drev han i sin roll som folkskoleinspektör och präst i Svenska kyrkan försvenskningen framåt i skolväsendet.

Grape var djupt engagerad i folkskoleväsendets uppbyggnad i minoritetsområdet. Han satt som ledamot i landstinget samtidigt som biskop Lars Landgren, som han hade ett nära samarbete med. Som väckelsepräst och präst i Svenska kyrkan blev Grape en viktig länk till väckelserörelsen för kyrkans företrädare, och därför någon man behövde hålla sig väl med från kyrkans sida. Eftersom man från kyrkans sida upplevde att väckelserörelsen hade separatistiska drag fanns det en rädsla för splittring men också en upplevelse av hot gentemot den nationella samhörigheten. Trots detta verkar båda sidor ha haft förtroende för Grape.

Ett tydligt tecken på det förtroende Grape åtnjöt var att prinsessan Eugénie kontaktade honom för ett missionssamarbete bland samer i Norrbotten. I brevväxlingen med prinsessan, som till en början uttryckte skepsis mot väckelsens känslolagda trosutövning, försvarade Grape väckelsens sätt att utföra bikt, predikan och bönemöten. Tack vare den kungliga kontakten och engagemanget stärktes väckelserörelsens ställning.

Grape var alltså engagerad i folkbildningsfrågor. I sin roll som folkskoleinspektör drev han på assimileringen i minoritetsområdet, bl.a. genom sitt samarbete med biskop Landgren om inrättandet av statskolorna 1888 (se nedan) men han samarbetade även med efterföljande biskopar. Grape var således en stark förespråkare för införandet av svenska som undervisningsspråk i minoritetsområdet och arbetade aktivt för den saken.

9.3.8 Statsskolor inrättas

År 1888 inrättades fyra statsskolor i minoritetsområdet, vilka finansierades av staten under villkoret att undervisningen hölls på svenska. Som tidigare nämnts var biskop Landgren drivande i detta, tillsammans med bland andra Grape. Två av statsskolorna placerades i byar som låg på gränsen till Finland, och utgjorde därmed en slags språkgräns.⁷⁰ Statsskolor etablerades sedan också på andra platser.

⁷⁰ Elenius (a), s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Ett resultat av denna etablering var att det lokala styret (kommunen) förlorade kontrollen över skolorna. I stället var det domkapitlet med Landgren som biskop som styrde över läroplaner, läromedel, rekrytering av lärare och andra viktiga frågor.⁷¹

Landgren flyttade alltså fram positionerna ordentligt i försvenskningssprocessen genom den skolpolitik han företrädde. Den helsvenska undervisningsmetod som skolorna använde sig av fick stort genomslag.⁷² Först i och med hemspråksreformen 1977 fick minoriteten en formell rätt att få undervisning i meänkieli i skolan.

Att lyfta den moraliska nivån genom bildning var Landgrens mest uttalade mål. Han inställning var samtidigt att detta bara kunde göras om minoriteten integrerade sig i det svenska samhället och lärde sig svenska. Försvenskningen och assimileringen var alltså snarare medel för att nå målet än målet i sig för honom. Trots att Landgren ofta benämns som arkitekten bakom försvenskningsspolitiken, arbetade han samtidigt för att upprätthålla det finska språket inom gudstjänstverksamheten. Vid några tillfällen uttryckte han oro för att det var svårt att rekrytera finskspråkiga präster.⁷³ Landgren utgjorde alltså själv ett exempel på den ambivalenta hållning kyrkan hade i språkfrågan, precis som Grape.

9.3.9 Tidskriften *Det nya Sverige* och unghögern

Tidskriften *Den Nya Sverige* som kom ut med sitt första nummer 1907 utgjorde en stark motor i den nya nationalistiska rörelsen. Adrian Molin, som var tidskriftens grundare och redaktör, hade en tydlig agenda att ”återerövra Sverige inom Sveriges gränser”. Detta var särskilt aktuellt i och med unionsupplösningen med Norge 1905.

Tidskriften tog upp sociala, politiska och religiösa frågor. Det idépolitiska program som Molin presenterade i det första numret handlade bl.a. om att skapa en ny roll för kyrkan som ”andlig bas” i det nya Sverige. Nationen skulle, enligt Adrian Molin, byggas utifrån en andlig och en materiell dimension. Minoritetsområdet spelade en nyckelroll för att realisera båda dessa dimensioner. Norrlands naturresurser behövdes för den materiella grunden som innebar modernisering och industrialisering. Men befolkningen i minoritetsområdet

⁷¹ Aro 2018, s. 35.

⁷² Elenius (a), s. 61 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷³ Aro 2018, s. 36–37.

behövde också erbjudas andlig gemenskap som del av en folkkyrka inom en stark, enad nation.

Unghögern och unglyrklyghet

Den ideologiska grunden bakom tidskriften var en ny rörelse som kallades unghögern. Kännetecknande för inriktningen var att den i grunden var konservativ, men samtidigt förespråkade sociala reformer. Genom att tillmötesgå arbetarklassens krav på t.ex. allmän rösträtt, ville man skapa legitimitet för sin politik. En av förgrundsgestalterna för unghögern var, utöver Adrian Molin, Rudolf Kjellén, professor i statsvetenskap vid Göteborgs universitet och Vitalis Norström, professor i filosofi vid samma universitet.⁷⁴

Det övergripande syftet var att ena nationen och att skapa samhörighet genom det svenska språket och kulturen. Visionen om en ny folkkyrka fick starkt gehör hos yngre representanter från kyrkan, som i början av seklet upplevde en försvagning av kyrkans position. Unghögern samlade ungdomar från olika folkrörelser till stora ungdomsmöten, där den övergripande visionen var en ung, enad nation, vilket ledde till framväxandet av unglyrklygheten som alltså delade unghögerns nationalistiska projekt.

Den nya Sverige och skribenter från Luleå stift

Företrädare för Luleå stift bidrog genom åren med texter och engagerade sig på olika sätt i tidskriften *Det nya Sverige*. Till de som skrev i tidskriften hörde bland andra J.A Eklund, biskop i Karlstad stift, Nathan Söderblom, biskop i Uppsala stift (senare ärkebiskop), samt Olof Bergqvist, biskop i Luleå stift. Eklund uppmanade i sina texter nationen att enas på nytt efter unionsupplösningen och såg det som kyrkans roll att arbeta för svenska folkets kristna bildning. Även Söderblom lyfte fram kyrkans roll i den moderna staten och faran i att låta religionen bli en privatsak. Båda skribenterna poängterade betydelsen av bandet mellan stat och kyrka, och kyrkans fostrande roll.⁷⁵

⁷⁴ Claesson, s. 17 i *Tolv tematiska forskarrapporter* i SOU 2023:68.

⁷⁵ Claesson, s. 19–21 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Carlgren om modernitet och det finska språket som hot

Albert Carlgren, stiftsnotarie i Luleå stift, hade en särskilt aktiv roll i tidskriften och var under många år medarbetare till Molin. År 1910 blev Carlgren redaktionellt ombud för tidskriften i Norrland.

I en artikel 1908 uttryckte Carlgren sin kritik mot utbildningssystemet som han ansåg inte räckte till för de stora behoven i norr. I samband med det gav han också uttryck för en cynisk inställning till befolkningen i minoritetsområdet:

Här renodlas i väldiga mått bredvid hvarandra motsatserna – öfverkultur, naturens rikedom och den modernaste industrialism sida vid sida med en primitivitet, en fattigdom och en oföretagsamhet och oförmåga att tillgodogöra sig möjligheterna, hvarom man söderöfver gemenligen icke har en aning.⁷⁶

I senare artiklar, publicerade 1915 och 1919, fokuserade Carlgrens beskrivningar av minoriteten och minoritetsområdet på behovet av att bryta områdets isolering med hjälp av järnvägsutbyggnad och gruvbrytning. Det finska språket beskrevs som ett hinder för integration.

I Carlgrens skildringar av minoriteten finns också omdömen färgade av tidens rasbiologiska ideologi. Han skriver bl.a. att intelligensnivån inte är lägre i minoritetsområdet än i andra delar av landet, men ger samtidigt en beskrivning av ”svenskfinnarna” som tröga, oföretagsamma och med ett bristande känsloliv, med undantag av det som kommer fram i samband med religionsutövning. Om laestadianism skriver Carlgren att den gjort minoriteten till ett religiöst folk men beskyller den samtidigt för att ha skapat glädjelöshet med sina stränga levnadsregler.⁷⁷

Den felaktiga bilden av att minoritetsområdet från början varit svenskspråkigt men senare förfinskats, återkommer också i tidskriften (se avsnitt 9.3.13).

9.3.10 Förstatligande och ökad kontroll

I samband med att de fyra statliga folkskolorna etablerades 1888 fick domkapitlet i Härnösand (förflyttat till Luleå domkapitel efter dess inrättande 1904) ansvaret för dessa skolor, vilket medförde att kyr-

⁷⁶ Claesson, s. 27 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁷ Claesson, s. 32–33 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

kans inflytande blev större i minoritetsområdet än i övriga delar av landet. I samband med att dessa skolor etablerades infördes svenska som undervisningsspråk. Kommunerna hade då inte möjlighet att erbjuda undervisning på finska längre eftersom alla beslut om undervisningen fattades av staten.⁷⁸

Kyrkans inflytande inom skolväsendet var alltså under 1800-talet och första hälften av 1900-talet genomgående inbyggt i det administrativa systemet och existerade på alla nivåer.⁷⁹

Den organisatoriska sammanflätningen av utbildningsinsatserna med domkapitlet och länsstyrelsen som regionalt styrande instans kan beskrivas som en skraddarsydd modell för staten och kyrkan att få kontroll över området och befolkningen. Målsättningen var att införa svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet.⁸⁰

9.3.11 Luleå stift – att stärka det andliga gränsförsvaret

Som nämnts tidigare inrättades Luleå stift 1904, efter en delning av Härnösands stift. Stiftsdelningen drevs bl.a. av biskop Martin Johansson under åren kring sekelskiftet. Johansson argumenterade för att en stiftsdelning behövdes för att det nya stiftet (Luleå stift) skulle kunna koncentrera sig på utmaningen som väntade i det ”förfinskade Norrland”. Genom svenskundervisning skulle man knyta den meänkielitalande befolkningen närmare den svenska nationen. Som tagits upp i andra kapitel (se kapitel 7), hade inrättandet av det nya stiftet också försvarspolitiska syften. Det fanns en rädsla för att befolkningen i minoritetsområdet skulle känna större lojalitet med Finland, via det finska språket och kulturen och bli illojala mot den svenska staten. Man behövde därför större kontroll över utbildningsväsendet genom ett domkapitel som var placerat längre norrut, i Luleå.

Olof Bergqvist i dubbla roller

Luleå stifts första biskop blev Olof Bergqvist som tillträdde samma år som stiftet inrättades. Bergqvist kom att bli en mycket inflytelserik person i försvenskningens arbetet. Han styrde inte bara över dom-

⁷⁸ Elenius (a), s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁷⁹ Norlin och Sjögren 2016, Kyrkan, utbildningspolitiken och den *samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser*, s. 414–415.

⁸⁰ Elenius (a), s. 11 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

kapitlet (i sin roll som biskop) – under perioden 1912–1928 var han dessutom ledamot i första kammaren för högerpartiet. Under den tiden hade han posten som ordförande för statsutskottet och kunde därigenom påverka skolpolitiken i minoritetsområdet.⁸¹ Olof Bergqvist var dessutom djupt delaktig i två större statliga utredningar inom skolpolitiken som fick stor betydelse för minoriteten: nomadskole-reformen och Finnbygdsutredningen (se avsnitt 9.3.13).

Rasbiologiska föreställningar

Under Bergqvists tid som biskop slog de rasbiologiska idéerna igenom. Vad som med den tidens språkbruk benämndes som de samiska och finsk-ugriska rasernas inflytande, sågs som en fara för den s.k. svenska rasen. Utbyggnaden av statsskolorna gjorde att det organisatoriskt blev möjligt att tränga undan meänkieli som kultur och utbildningsspråk och att sätta samman detta med de rasbiologiska föreställningarna.

I det första numret av tidskriften *Det nya Sverige* sammanfattade Bergqvist vad han ansåg vara de största hindren för försvenskningen och några möjliga lösningar. Bergqvist tyckte sig märka en förfinskning av områden som tidigare varit svensktalande, bl.a. förespråkade han att de ambulerande skolorna skulle tas bort eftersom barnen hann glömma svenska språket i de perioder då de inte undervisades och bara talade finska hemma. Bergqvist ville också se inrättandet av en fortsättningsskola för att höja utbildningsnivån i minoritetsområdet, och lyfte också fram betydelsen av Tornedalens folkhögskola och arbetsstugorna för försvenskningprocessen.⁸²

Under Bergqvists tid skedde dock en del förändringar när det gäller kyrkans inflytande över skolan. Med den nya Folkskoleöverstyrelsens inrättande år 1914 flyttades det formella ansvaret för folkskolan över från kyrkan till staten.⁸³ I realiteten behöll dock kyrkan delvis makten genom de många kyrkliga representanterna som satt i olika utbildningsorgan.

⁸¹ Elenius (a), s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸² Claesson, s. 23–24 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸³ Elenius 2001, s. 301.

Luleå stifts inställning i språkfrågan

Som tidigare nämnts gynnades assimileringsspolitiken av att folkskolorna stod under direkt statlig kontroll. Att undervisningen och språkfrågan i minoritetsområdet var av största vikt för kyrkan är tydligt, detta kan man se inte minst utifrån de små detaljerna. Domkapitlet i Luleå använde sig t.ex. av styrmedel för att påverka lärarkåren på individuell nivå. Särskilda lönetillägg kunde erbjudas den som tog anställning som lärare i minoritetsområdet. Ett cirkulär från Luleå domkapitel från 1917 visar att det dessutom betalades ut särskilda tillägg på lönen till vissa föreståndarinnor i arbetsstugorna i Tarendö, Vittangi, Pello, Korpilombolo, Nattavaara, Karesuando, Teurajärvi och Junosuando ”för vitsordat nit i meddelande av svensk språkkunskap”.⁸⁴

Att svenska skulle användas i undervisning och på arbetsstugorna utgjorde alltså inte bara en tydlig norm utan fick konkret uppmuntran av kyrkan i form av t.ex. lönetillägg.

Bergqvist och striden om finska språket

När kyrkans inflytande över folkskolan minskade, i och med Folkskoleöverstyrelsens inrättande 1914, skedde efterhand också förändringar i språkpolitiken. Skolöverstyrelsen väckte frågan om huruvida folkskolorna i minoritetsområdet borde ha en egen undervisningsplan med tanke på den språksituation som gällde i området. Ett antal lärare i minoritetsområdet krävde att finska skulle införas som valbart ämne i fortsättningsskolan. Luleå domkapitel, lett av biskop Olof Bergqvist, motsatte sig detta.⁸⁵

När förslaget lades fram i form av en proposition till riksdagen 1932 kunde Bergqvist blockera förslaget genom att hänvisa det till statsutskottet (där han själv var ledamot) som begärde att Ecklesiastikdepartementet⁸⁶, genom domkapitlet i Luleå, skulle inhämta synpunkter från de lokala skolstyrelserna i minoritetsområdet. Skolstyrelserna var negativa till införandet av finska språket som ämne, och förslaget gick inte igenom.

⁸⁴ Uppgifter hämtade ur *Luleå domkapitels cirkulär*, nr 106. 1917. Skolarkivet i Hietaniemi, Övertorneå kommun.

⁸⁵ Elenius (a), s. 16 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁸⁶ Dävarande Utbildningsdepartementet.

Kyrkans vilja att ta kontroll i språkfrågan kan ytterligare åskådliggöras av det brev som domkapitlet i Luleå stift skickade till den lokala skolstyrelsen i Hedenäset i februari 1932. Av brevet, undertecknat av stiftssekreteraren, framgår att domkapitlet tidigare skickat en remiss till den lokala skolstyrelsen där man ifrågasatt införandet av finska i fortsättningskolan. Nu ville man från stiftets sida veta vilka av skolstyrelsens medlemmar som deltagit i skolstyrelsens svar på denna remiss.⁸⁷ Det framgår inte hur skolstyrelsen besvarat remissen, men av stiftets förfrågan kan man ana att vissa ledamöter i skolstyrelsen inte haft samma inställning i språkfrågan som Bergqvist. Av brevet går inte heller att utläsa om liknande förfrågningar skickats till andra lokala skolstyrelser inom Luleå stift, men man kan åtminstone dra slutsatsen att det var viktigt för kyrkan att på individnivå känna till vilka som var för och vilka som var emot finskans införande i skolan.

När propositionen om finska i fortsättningskolan lades fram igen 1935 argumenterade Bergqvist fortfarande emot, men den gången gick förslaget igenom och finska infördes som valbart ämne. Några år senare utnämndes William Snell till folkskoleinspektör i Tornedalen. Också detta var Olof Bergqvist emot på grund av att Snell var både positiv till och engagerad för det finska språket i skolan. Införandet av finska som valbart ämne signalerade också att en omsvängning skett i synen på språket.

9.3.12 Konfirmation på finska överges

Som beskrivits ovan hade Svenska kyrkan en mer tillåtande hållning till användningen av minoritetsspråk i religiösa sammanhang. Konfirmandundervisningen i minoritetsområdet innebär dock ett undantag från den hållningen.

Ungdomarna i minoritetsområdet konfirmerades under den aktuella perioden enligt kyrkans ordning, och fram till i början av 1900-talet hölls konfirmationsundervisningen på finska. I samband med att svenska infördes som undervisningsspråk i skolan blev det dock vanligare att också nattvardsskolan hölls på svenska. Avvecklingen av konfirmandundervisning på finska skedde snabbt. Fortfarande 1905 undervisades 62 procent av konfirmanderna i minoritetsområ-

⁸⁷ *Till Skolstyrelsen herr Ordförande*, Hedenäset [brev från Luleå domkapitel, stiftssekreteraren till den lokala skolstyrelsen i Hedenäset, daterat den 26 februari 1932]. Skolstyrelsen, inkommande och utgående handlingar, Hietaniemi skolarkiv, Övertorneå kommun.

det på finska, men från och med 1921 genomfördes all undervisning på svenska.⁸⁸

Under hela 1800-talet och långt in på 1900-talet krävdes det att man först var konfirmerad innan man fick tillgång till kyrklig vigsel. Med tanke på hur stark ställning äktenskapet hade i samhället under den aktuella perioden, och särskilt inom väckelsen, var konfirmationen en viktig del i människors liv. Att man i minoritetsområdet gick över till svenska inom konfirmationsverksamheten innebar därför en inskränkning i religionsutövningen för de inom minoriteten som tillhörde väckelsen och där modersmålet var centralt för tron.

9.3.13 Finnbygdsutredningen och nomadskolereformen

Under de två första decennierna av 1900-talet togs två initiativ från staten som kom att få betydelse för minoriteten: Finnbygdsutredningen och inrättandet av nomadskolor för samer. I samband med båda dessa initiativ spelade kyrkans företrädare en aktiv roll. Men förfarandet med Finnbygdsutredningen visade också att det fanns de som motsatte sig den nationalistiska linjen.

Finnbygdsutredningen – finska i undervisningen tas bort

De ökade politiska spänningarna mellan Sverige och Ryssland i början av 1900-talet gjorde att allt större fokus riktades mot minoritetsområdet och den språkpolitiska situationen. Riksdagen tillsatte en utredning för att ta reda på vilka behov det fanns i folkskolan i minoritetsområdet – bl.a. ville man ta reda på vad folket tyckte om införandet av svenska som undervisningsspråk i skolan.⁸⁹

Utredningen, kallad Finnbygdsutredningen,⁹⁰ leddes av biskop Olof Bergqvist och kom att handla om mer än enbart skolfrågor. Snarare kom den att bli ett argument för att svenska Tornedalen skulle tillhöra Sverige – inte Finland.⁹¹ Utredningen, som lades fram 1921,

⁸⁸ Slunga 1965, *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Tornedalen*, s. 140.

⁸⁹ Aro 2018, s. 65.

⁹⁰ *Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, 1921* (Finnbygdsutredningen).

⁹¹ Under tiden för Finnbygdsutredningen pågick en strid om huruvida Åland skulle tillhöra Sverige eller Finland. Finska nationalisterna argumenterade för att om Åland skulle tillhöra Sverige så borde den svenska sidan av Tornedalen tillhöra Finland (*källa*: Elenius, s. 12 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68).

presenterade nämligen olika argument som skulle visa att minoritetsområdet från början varit bebott av svensktalande som med tiden blivit förfinskade, vilket var en felaktig slutsats.⁹² Utredningen kom fram till att befolkningen i minoritetsområdet överlag var positiv till att lära sig svenska, och föreslog att enbart svenska skulle användas i undervisningen medan finska som hjälpspråk skulle tas bort.⁹³

Kritik mot utredningens slutsatser

Alla ledamöter höll dock inte med om de slutsatser som lades fram i Finnbygdsutredningen. Agronomen W. L. Wanhainen var en av de ledamöter som reserverade sig mot förslagen. Han menade att de möten som hållits för att kartlägga folkopinionen hade haft en överrepresentation av lärare, präster och skolrådsledamöter, dvs. personer som redan var positiva till svenska som skolspråk, medan vanligt folk inte fått komma till tals. Wanhainen menade att befolkningen i minoritetsområdet inte var så positiva till svenska som undervisningspråk som utredningen ville låta påskina.⁹⁴ Han argumenterade för att finska även fortsättningsvis skulle få användas parallellt med svenskan eftersom barnen annars riskerade att förlora både känslan för sin kultur och för sin tro.

Flera delade Wanhainens kritik, bl.a. flera skolrådsordföranden samt kyrkoherden i Korpilombolo P.O Petterssån.⁹⁵

Namnbytte osynliggjorde minoriteten

Baserat på det Finnbygdsutredningen kom fram till om den förfinskade befolkningen i minoritetsområdet föreslog domkapitlet i Luleå att det särskilda statsanslaget till minoritetsområdet skulle byta namn. Förslaget var att byta från dåvarande ”försvarsanslaget till befrämjande av folkundervisningen bland de i rikets nordligaste trakter boende finnar” till ”försvarsanslaget angående folkundervisningens befrämjande i rikets nordligaste gränssorter”.⁹⁶ I samband med 1924 års proposition om skolväsendet i Tornedalen genomfördes namnföränd-

⁹² Elenius (a), s. 12–13 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹³ Elenius (a), s. 14 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹⁴ Aro 2018, s. 65–66.

⁹⁵ Aro 2018, s. 66.

⁹⁶ *Finnbygdsutredningen 1921*, s. 348–349.

ringen, som skulle indikera en betoning av det säkerhetspolitiska hotet i öst, men manifesterade också att man inte längre ville beskriva befolkningen i minoritetsområdet som finnar. Namnet fanns kvar till 1965 och anslaget avskaffades 1968.⁹⁷

9.3.14 Nomadskolereformen och osynliggörande av minoriteten

Vid sekelskiftet började det växa fram en allt tydligare kulturhierarkisk syn på minoriteterna. Den samiska kulturen betraktades som något ursprungligt och outvecklat medan den svenska stod för civilisation och modernitet. Vidare etablerades rasbiologiska idéer om så kallad rasblandning som förespråkade att olika folk skulle hållas åtskilda.

I slutet på 1800-talet kom de första renbeteslagarna som gav samerna exklusiv rätt att ägna sig åt rennäring (mer om detta i kapitel 8). I grunden byggde resonemanget bakom lagstiftningen på att underlätta för samernas renskötsel eftersom man inte ansåg att de renskötande samerna kunde civiliseras och leva som bofasta. Rena ekonomiska men också säkerhetspolitiska aspekter spelade också in – man ville utnyttja de resurser som fanns tillgängliga i de geografiska områden där samerna bodde, men samtidigt undvika den sociala utslagning som man beförde skulle bli resultatet om samerna tvingades ge upp rennäringen.

På initiativ från domkapitlet i Luleå uppstod en debatt om hur det samiska skolväsendet skulle organiseras. Från domkapitlets sida argumenterade man för att barn till nomadiserande samer skulle undervisas i särskilda ambulerande skolor, s.k. nomadskolor,⁹⁸ medan bofasta samer skulle undervisas i den ordinarie folkskolan tillsammans med övriga, icke-samiska, barn.

Nomadskoleutredningen resulterade i inrättandet av nomadskolan 1913 och byggde på en föreställning om att de nomadiserande samerna inte skulle gå att integrera i det svenska levnadssättet. I nomadskolan skulle de få den grundläggande utbildning de ansågs behöva för att leva ett liv med renskötsel i fokus. De bofasta samerna menade man hade bättre förutsättningar att integreras in i det svenska, och uppnå

⁹⁷ Elenius (a), s. 13 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁹⁸ Nomadskola är en tidigare benämning på de särskilda skolor som inrättades för nomadiserande svenska samers barn (*källa*: Nationalencyklopedin).

”full civilisering”.⁹⁹ Det faktum att undervisningen i nomadskolan skulle ske på svenska kan tyckas vara en paradox i sammanhanget.

Minoriteten kategoriserades som ”icke-samer”

Nomadskolereformen kom att skapa en skiljelinje mellan vem som skulle betraktas som renskötande och därmed same, och de övriga som följaktligen skulle ses som kulturellt svenska.¹⁰⁰ Därmed bidrog reformen till att osynliggöra andra minoriteter i förhållande till samerna. Tornedalingar, kväner och lantalaiset blev i och med den strikta uppdelningen kategoriserade som ”icke-samer” och betraktades därmed i praktiken som svenskar. På det sättet osynliggjordes indirekt minoritetens språkliga och kulturella särdrag.

Nomadskolan fanns kvar fram till 1962 då den omorganiserades. I samband med det fick samiska föräldrar själva välja om de ville placera sina barn i nomadskola, där undervisning på samiska ingick, eller i en helt svenskspråkig skola. Föräldrar som tillhörde tornedalingar, kväner och lantalaiset fick ingen sådan möjlighet trots att de var betydligt fler än samerna. I kontrast till de initiativ som togs från kyrkan och staten vad gäller bevarandet av det samiska språket och den samiska kulturen gjordes inget motsvarande som visade att man såg värdet av tornedalingars, kväners och lantalaisets kultur.

Minoritetens rennäring osynliggjordes

Följden av att den nomadiserande rennäringen användes som skiljelinje mellan de två kategorierna ”same” respektive ”icke-same/assimilerbar same” gjorde alltså att de bofasta, jordbrukande tornedalingarna, kvänerna och lantalaiset hamnade utanför dessa kategorier – trots att de i många fall också var renägare.¹⁰¹ Renbeteslagarna och nomadskolornas inrättande utgjorde båda led i en kedja av argument om vem som skulle ha rätt att bedriva renskötsel, vilket medförde att tornedalingars, kväners och lantalaisets koppling till rennäringen blev osynliggjord. De spänningar mellan minoriteten och samerna kring rennäringen som etablerats med den för minoriteten exkluderade ren-

⁹⁹ Persson, Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige, s. 56 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁰⁰ Elenius 2016, s. 489.

¹⁰¹ Elenius 2016, s. 489.

beteslagen 1886 fick alltså sin logiska fortsättning med inrättandet av sameskolan 1962. Det gäller även rätten till jakt och fiske som följer på rennäringsrätten och som också är en viktig del av minoritetens identitet, såväl historiskt som i dag (mer om markfrågor i kapitel 8.)

9.3.15 Kyrkans inflytande minskar

Formellt och på nationell nivå skiljdes alltså skolan från kyrkan redan 1914, i samband med att den nybildade myndigheten Folkskoleöverstyrelsen tog över ansvaret för folkskolan. I realiteten kvarstod dock kyrkans inflytande genom att präster fortfarande fanns kvar i olika lokala organ inom skolväsendet.

Under de första decennierna av 1900-talet minskade dock kyrkans inflytande över skolan. I kyrkan fanns ett motstånd mot en sådan utveckling. Detta var tydligt inte minst i Olof Bergqvists, biskop i Luleå stift, motstånd mot utnämningen av William Snell som folkskoleinspektör i minoritetsområdet 1938. Domkapitlet i Luleå motsatte sig att Snell skulle få tjänsten eftersom han utifrån Bergqvists perspektiv ansågs ha en för positiv syn på användandet av finska språket i skolan.¹⁰² Dåvarande ecklesiastikminister Arthur Engberg beslutade dock, tvärt emot domkapitlets vilja, att Snell skulle få tjänsten som folkskoleinspektör. Händelsen kan sägas symbolisera ett paradigmskifte i den förda språkpolitiken.¹⁰³

Under 1930- och 1940-talen skedde en omsvängning i synen på minoritetsspråkens värde. Detta märktes bl.a. genom riksdagsbeslutet 1935 om att införa finska som valbart språk i fortsättningskolan.¹⁰⁴

9.3.16 Omsvängning mot en mer tillåtande språkpolitik

När Bengt Jonzon tillträdde som biskop i Luleå stift 1938 hade Sverige och Finland börjat närmat sig varandra. En symbol för detta var att utrikes- och utbildningsministrarna i de båda länderna genomförde en gemensam resa i minoritetsområdet samma år för att visa att på enighet och gemenskap.¹⁰⁵

¹⁰² Aro 2018, s. 73–74.

¹⁰³ Elenius 2001, s. 294–295.

¹⁰⁴ Elenius 2016, s. 490.

¹⁰⁵ Elenius 2008, s. 245.

Internationellt hade minoriteters rättigheter börjat uppmärksammas, och Jonzon hade en helt annan inställning till minoriteterna och språkpolitiken än hans föregångare. Han engagerade sig bl.a. för inrättandet av en samisk folkhögskola, i syfte att samerna skulle kunna stärka sin kulturella särart.

Jonzons inställning var att samerna, liksom finnarna, skulle få behålla sin egen kultur samtidigt som de var svenska medborgare med samma rättigheter och skyldigheter som andra.¹⁰⁶ Den inställningen liknar i stort kyrkans och statens syn på de nationella minoriteterna och det mångkulturella samhället i dag.

1940 gick driften för de statliga folkskolorna i minoritetsområdet över till skolmyndigheterna. Domkapitlet hade därmed inte längre någon beslutsrätt över dem. Men kyrkans inflytande fanns kvar på olika sätt även efter detta. Domkapitlet hade t.ex. kvar styret över nomadskolan en tid, och fortfarande under 1950-talet insamlades rikskollekt till arbetsstugorna.

Frågor som rörde mänskliga rättigheter blev alltmer uppmärksammade i Europa, bl.a. genom bildandet av FN och Europarådet under slutet av 1940-talet.¹⁰⁷ Behovet av fred och stabilitet i Europa innebar att ett internationellt regelverk om mänskliga rättigheter växte fram. Det tog dock betydligt längre tid innan de inhemska minoriteterna i Sverige fick uppleva en språkpolitik som såg ett värde i minoritets-språken.

Behovet av meänkieli och finska uppmärksammas

Den insats som fick störst betydelse för tornedalingar, kväner och lantalaiset under Bengt Jonzons tid som biskop var en statlig utredning om den kyrkliga verksamheten bland den samisk- och finsktalande befolkningen i Norrbotten som Jonzon 1954 fick i uppdrag av Ecklesiastikdepartementet att genomföra.

Upprinnelsen till utredningen var en motion till kyrkomötet året innan. I motionen påpekades att det fanns ett behov av en ökad användning av samiska som gudstjänstspråk i norra Lappland. Eftersom man ansåg att samma sak gällde finskan så inkluderades båda språken i uppdraget.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Elenius 2008, s. 248.

¹⁰⁷ Elenius 2016, s. 491.

¹⁰⁸ Elenius 2008, s. 250–251.

Utredningens resonemang kan ses som ett bevis på den omsvängning i synen på minoriteternas språk och kultur som skett. Argumentationen för betydelsen av samiska och finska som gudstjänstspåk samt behovet av att rekrytera fler präster med kunskaper i språken, är talande för detta. För finskans del lyftes betydelsen av språket i skolan fram. I den del av utredningen som uppehåller sig vid finska språket i kyrkans verksamheter, heter det:

Det är visserligen ur praktisk och medborgerlig synpunkt angeläget och tacknämligt att ungdomen genom skolan lär sig svenska. De äldres angelägenhet att så skall ske har ofta betygats. Det är å andra sidan beklagligt, att skolan på intet sätt vårdar sig om barnets finska modersmål. Detta kan för deras del icke följa den allmänna kulturutvecklingen och därmed bli en verklig brygga mellan finsk och svensk kultur utan sjunker ned till en olitterär och kulturellt torftig allmogedialekt. Därtill kommer – något som ur de synpunkter denna utredning har att beakta är särskilt beklagligt – att klyftan onödigt ökas mellan det äldre släktet, som till väsentlig del fick sin skolorbildning på finska, och det yngre, som fått sin bildning och även sina religiösa begrepp på svenska, och att därmed klyftan också ökas mellan de yngre och den alltjämt betydelsefulla laestadianska väckelsen, vars förkunnelse i stor utsträckning begagnar finskt språk med termer som ungdomen har svårt att förstå.¹⁰⁹

Det kritiska resonemanget mot finskans undanskymda roll i undervisningen visar på omsvängningen i synen på det finska språket, även i förhållande till skolan. Sättet att peka på språkklyftan mellan generationerna och värdet av att behålla och utveckla det finska språket för dess eget kulturella värde liknar det resonemang som ligger till grund för revitaliserande insatser inom dagens minoritetspolitik. Utredningen kan alltså sägas peka framåt mot en ny tid och en ny syn på värdet av minoritetens språk och kultur. Kyrkan, via biskop Bengt Jonzon, var alltså delaktig också i denna ideologiska omsvängning.

9.3.17 Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan sägas att det fanns en kontinuitet i den nationalistiska hållning kyrkan hade gentemot tornedalingar, kväner och lantalaiset under perioden 1870–1930, särskilt inom skolsektorn. Kyrkan var på olika nivåer delaktig, och i många fall också pådrivande, i den utveckling som bidrog till assimilering och försvenskning.

¹⁰⁹ *Utredning rörande den kyrkliga verksamheten bland den lapska och finsktalande befolkningen*, Ecklesiastikdepartementet 1958, s. 39–40.

Samtidigt präglades kyrkans roll av en paradox i förhållande till denna utveckling. I förhållande till skolan agerade kyrkan i sin roll som statskyrka, som på statens vägnar drev igenom en assimileringspolitik. I den kyrkliga verksamheten behöll man en betydligt mer pluralistisk hållning där minoritetsspråket fick ta plats, och assimileringsträvanden inte hade samma betydelse.

Kyrkans företrädare var delaktiga i flera statliga sammanhang som påverkade minoriteten negativt, bl.a. i Finnbygdsutredningen, och medverkade därmed till att sprida en felaktig historieskrivning om minoritetsområdet som ursprungligt svenskt. Utredningens resultat skulle i efterhand kunna tolkas som ett försök att skriva ut minoriteten ur den historia som kopplas till minoritetsområdet. Kyrkans delaktighet i Nomadskolereformen innebar snarare en underlåtenhet att se minoritetens särdrag och koppling till rennäringen, ett perspektiv som kom att få stora konsekvenser för minoritetens identitet, rennäring- och markrättigheter. Även om intentionen inte var att osynliggöra minoriteten i denna del blev resultatet ändå det i ett längre perspektiv.

I nationalismens namn uttalade sig kyrkans företrädare på ett nedvärderande sätt i förhållande till minoritetsområdet och minoriteten i olika forum och genom olika kanaler.

Enskilda präster, biskopar och kyrkoherdar utnyttjade i många fall möjligheten att agera för den sak de ansåg vara rätt – t.ex. att införa svenska som obligatoriskt skolspråk. Men det är också tydligt att de var en del av den tidsanda de verkade i. Kyrkans företrädare påverkades naturligtvis också av och var en del av samhället och dess normer.

I vissa fall, som i uppbyggnaden av folkskolorna och arbetsstugorna i minoritetsområdet, är det svårt att veta vilka motiv som egentligen låg till grund för enskilda prästers agerande. Lars Landgren verkade t.ex. ha haft en ärlig drivkraft i att folkbilda, men hans handlingar ledde till en förstärkt assimilering som i sig byggde på en nedvärderande syn av minoriteten och minoritetsområdet.

Även om det bland vissa företrädare för kyrkan fanns ett äkta engagemang för både minoritetsområdets utveckling och dess befolkning, ledde agerandet i försvenskningens namn till att man behandlade minoriteten som en underutvecklad del av befolkningen som inte visste sitt eget bästa. Samtidigt visar historien att det fanns kyrkliga företrädare, som biskop Bengt Jonzon, som i ett senare skede medverkade till att lyfta fram minoritetens språk och kultur på ett positivt sätt.

9.4 Kyrkans ansvar för arbetsstugorna

Följande avsnitt handlar om kyrkans roll i samband med inrättandet och driften av arbetsstugor i minoritetsområdet under den aktuella perioden. I avsnittet beskrivs bl.a. hur kyrkans företrädare var involverade i arbetsstugornas kristna fostran och hur kyrkan genom insamling av rikskollekt spred en cynisk bild av minoriteten. Avsnittet tar också upp exempel på hur vistelsen i arbetsstugan kunde innebära att man osynliggjorde och omöjliggjorde de laestadianska barnens trosutövning.

9.4.1 Arbetsstugorna i minoritetsområdet

Som nämnts i tidigare kapitel (se kapitel 7), etablerades de första arbetsstugorna i Norrbotten 1903 i syfte att ge mat och fostran till barn som levde under fattiga förhållanden och som hade långt till skolan. Från 1910-talet flyttades fokuset mer till arbetsstugans fostrande roll i nationalistisk anda med ett tydligt syfte att försvenska barnen i minoritetsområdet.

Till skillnad från i andra delar av landet bestod arbetsstugorna i Norrbotten av internat där barnen bodde under långa perioder och fostrades i svenskt språk och kultur. Totalt fanns 21 arbetsstugor i Norrbotten, framför allt i minoritetsområdet¹¹⁰

Intervjupersonernas berättelser om vistelser i arbetsstugorna vittnar om hemlängtan, förbud att tala minoritetsspråket, olika former av bestraffningar från föreståndarinnorna och stigmatisering från det omgivande samhället. Andra beskriver goda minnen av vistelsen (mer om arbetsstugorna och intervjupersonernas erfarenheter i kapitel 7).

9.4.2 Kyrkans formella representation

Kyrkans roll under arbetsstugornas uppbyggnadsfas är inte helt klarlagd, men det är fastlagt att ansvaret från början vilade på länsstyrelsen men kort senare flyttades till domkapitlet. Arbetsstugornas verksamhet styrdes av lokalkommittéer som enväldigt bestämde vilka barn som skulle placeras på stugan.

¹¹⁰ Lindskog 2010, *Snölandets fattiga ungdom till hjälp – om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933*, s. 9.

Ordföranden för dessa lokalstyrelser var i många fall präster, och det var ofta samma personer som också satt i andra nämnder där frågor om arbetsstugorna behandlades, som skolrådet och fattigvårdsnämnden.¹¹¹ Ordförande i fattigvårdsnämnden var kyrkoherden. Sammantaget hade kyrkans företrädare stor makt över utformningen och styret av arbetsstugorna.

Centralstyrelsen för stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor utarbetade regelverket. Stiftelsen bildades 1903 med säte i Luleå. I styrelsen satt biskopen i Luleå stift samt Norrbottens läns landshövding.¹¹²

Stiftssekreteraren i Luleå stift Albert Carlgren tog tidigt över administrationen av arbetsstugorna, och kom att bli något av arbetsstugornas fader.¹¹³ Carlgren ledde det administrativa och praktiska arbetet med arbetsstugorna under de första decennierna, under ledning av landshövdingen och Olof Bergqvist som var biskop i Luleå stift.

Carlgren blev biskop Olof Bergqvists högra hand, och när Bergqvist, som också var riksdagsledamot, var borta från stiftet under perioder fick Carlgren en central funktion.¹¹⁴ Arbetet med driften av arbetsstugorna och det kyrkliga arbetet i stiftet kan alltså sägas ha varit tätt sammankopplat under denna tid.

Arbetsstugorna finansierades genom statsanslag men även genom kommunala bidrag. Rikskollekten från kyrkan hade också betydelse för arbetsstugornas ekonomi (se avsnitt 9.4.5). Kommunen tillhandahöll ofta tomtmark, lokaler, skolmaterial, ved och liknande.¹¹⁵ Så småningom tog kommunerna över driften av en del av arbetsstugorna som då började kallas skolhem.¹¹⁶

9.4.3 Kyrkans närvaro i arbetsstugan

Kyrkans företrädare var också ibland närvarande i arbetsstugornas vardag. Det var inte bara föreståndarinnorna som såg till att regelverket följdes av barnen – även prästerna hade en roll i detta. Ofta var det en präst som satt som ordförande i arbetsstugornas lokalstyrelse, och denne var därför ansvarig för verksamheten.

¹¹¹ Elenius s. 49–50 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Aro 2018, s. 48.

¹¹² Nilsson Ranta, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹¹³ Aro 2018, s. 50.

¹¹⁴ Lindskog 2010, s. 299.

¹¹⁵ Nilsson Ranta, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹¹⁶ Nilsson Ranta, s. 19 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

Prästen kallades ibland till arbetsstugan för att utreda om någon brutit mot reglerna och därefter utdela straff. Vissa regelbrott, som uppsåtlig stöld, kunde bestraffas med kroppsaga. Att ha talat meänkieli eller finska ansågs också som ett brott, även om straffet i regel blev något lindrigare, t.ex. att barnen kunde bli uteslutna från en måltid eller tvingades stå i skamvrån.¹¹⁷

En man född på 1930-talet berättar att den stränga föreståndarinnan på den arbetsstuga han var placerad på, ofta använde sig av prästen vid bestraffningar:

Det kom många föräldrar och försökte prata förstånd med föreståndarinnan men då ringde hon alltid dit prästen Tornberg och då stod han där i dörren.¹¹⁸

En man berättar dock om en händelse som inträffade i arbetsstugan på 1950-talet då prästen i stället ryckte ut till barnens försvar. Föreståndarinnan ville straffa några av barnen för att de inte hade kommit till högmässan och de fick därför ingen middag. När barnen knackade på hos barnavårdsnämndens ordförande, kontaktade denne i sin tur kyrkoherden, som såg till att barnen dels fick mat den dagen, dels att reglerna kring kyrkobesöken mildrades.¹¹⁹

9.4.4 Arbetsstugan och de laestadianska barnen

Som beskrivits ovan hade den laestadianska väckelserörelsen stor spridning i minoritetsområdet, vilket innebar att många av de barn som placerades på arbetsstuga kom från laestadianska hem, präglade av väckelsens religionsutövning. För dessa barn är det tänkbart att vistelsen i arbetsstugan, vars uppgift bl.a. var att överföra svenskt språk och kultur, i vissa fall innebar något av en identitetsförlust.

Författaren Gerda Helena Lindskog vittnar i sin bok om arbetsstugorna i Norrbottens län under perioden 1903–1933 att man ibland kunde betrakta barnens allvar och skygghet som en del av ”det laestadianska tungsinnet”. I arbetsstugan strävade man efter att införa modernare och mer sekulariserade levnadssätt och man hade ett ideal som innebar att barnen gärna skulle vara glada och frimodiga. För att locka fram detta hos barnen anordnade man bl.a. bollekar och ring-

¹¹⁷ Lindskog 2010, s. 299.

¹¹⁸ Intervju 1.

¹¹⁹ Intervju 5.

dans.¹²⁰ Av den brevväxling som Lindskog återger mellan Albert Carlgren och olika föreståndarinnor på arbetsstugorna är det rimligt att anta att lekarna arrangerades utifrån goda intentioner, i syfte att skapa trivsel för barnen.¹²¹ Samtidigt innebar det att barn från laestadianska hem tvingades bryta mot de regler och normer de hade med sig hemifrån. Indirekt tvingades de också att bryta mot den religionsutövning de var uppväxta med. Det kunde också finnas konflikter mellan de regler för arbetsstugan som upprättats av stiftelsen centralt och de önskemål som kom från laestadianska präster som satt som ledamöter i lokalstyrelser för arbetsstugorna och som inte ville att barnen skulle involveras i lekar och aktiviteter som gick emot de laestadianska idealen.

I en annan av Gerda Helena Lindskogs böcker om arbetsstugorna nämns att man ibland klippte av flickorna deras långa hår.¹²² Detta gjordes troligen av praktiska skäl, men utöver att det innebar ett ingrepp i barnens personliga sfär, utgjorde det också ett ingrepp i familjernas trosinriktning. Att spara sitt hår samt att ha håret uppsatt i flätor eller knut var en del av väckelsefromhetens uttryck i de laestadianska familjerna.¹²³ Barn från laestadianska hem kunde inte heller gå på bönemöten under sin tid i arbetsstugan. Eftersom barnen enbart använde svenska i arbetsstugan, förlorade de kunskaper i sitt modersmål. Detta kan ha haft negativ inverkan på deras möjlighet att delta i bönemöten även efter vistelsens slut, eftersom bönemötena hölls på meänkieli eller finska.

Sammanfattningsvis är det rimligt att föreställa sig att en del barn från laestadianska hem upplevde en lojalitetskonflikt mellan sin hemmiljö och det som förväntades av dem i arbetsstugan. På så sätt medverkade arbetsstugorna, och indirekt kyrkan, till att kapa banden till barnens religiösa hemmiljöer och att inskränka deras religiösa liv.

¹²⁰ Lindskog 2010, s. 281–283.

¹²¹ Lindskog 2010, s. 233–284.

¹²² Lindskog 2014, *Först och främst missbagade namnet – arbetsstugor för barn i Tornedalen och Lappland 1930–1954. Tjugosex intervjuer*, s. 132–133.

¹²³ Aro 2018, s. 53.

9.4.5 Kollektinsamling och bilden av den fattiga minoriteten

En stor del av finansieringen till arbetsstugorna kom från början från donationer, kyrkokollekt och genom olika insamlingar. Arbetsstugorna fick dock också statsbidrag och kommunala medel.

Via de årsböcker som Stiftelsen för Norrbottens läns arbetsstugor gav ut, ges en detaljerad bild av både finansieringen av stugorna och verksamheten i övrigt. Där framgår att rikskollekten, dvs. den kollekt som samlades in för arbetsstugorna vid högmässor runt om i landet, var en återkommande del av finansieringen under perioden 1907–1944.¹²⁴

Av ett brev från stiftelsen till kyrkoherden i Hietaniemi församling 1946 framgår att rikskollekten fortfarande samlades in under denna tid.¹²⁵ Att initiativet för den fortsatta finansieringen från kyrkan också låg hos stiftelsen är tydligt av brevets innehåll. I brevet skriver stiftelsesekreteraren att kollekten är viktig för ekonomin, i synnerhet eftersom flera av arbetsstugorna behöver renoveras, och av den anledningen vill man ansöka om förnyad rikskollekt för nästkommande period, åren 1947–1949.

Stiftelsesekreteraren är mån om att lyfta fram det kristna inslaget i arbetsstugans verksamhet, liksom det folkliga stödet för kollekten:

Då stiftelsen söker ingjuta hos barnen en sann kristlig anda och så långt i dess förmåga står även på andra sätt stödja den kyrkliga verksamheten, vilka strävanden uppskattas särskilt bland den religiösa befolkningen i vårt land har Kungl. Maj:ts avslag på vår framställning om rikskollekt väckt berättigad uppmärksamhet framför allt i kyrkliga kretsar. Knappast någon annan kollekt har vunnit livlig anslutning bland kyrkobesökarna som denna.

Av brevet framgår alltså att stiftelsen tidigare fått avslag på sin ansökan, och därför ber man kyrkoherden i Hietaniemi att understryka kopplingen mellan arbetsstuga och kyrka för förnyad kollekt:

Det vore emellertid synnerligen betydelsefullt om denna kunde vinna stöd av kyrkans målsmän, varför centralstyrelsen vore tacksam, om Ni ville göra uttalanden om verksamhetens betydelse ur kristlig-social synpunkt. Motivet för avslaget uppgives nämligen hava varit att verksamheten ansågs icke vara en kyrklig angelägenhet utan utslutande en social uppgift. Tacksam för Edert välvilliga yttrande snarast.

¹²⁴ Rikskollekt togs fortfarande upp på 1950-talet enligt noteringar i årsböckerna. *Källa:* Stiftelsen för Norrbottens läns arbetsstugor, årsberättelserna för 1908 respektive 1953–54.

¹²⁵ Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, *Herr Kyrkoherde C. G. Bäckström, Hedenäset*, [brev daterat Luleå den 26 april 1946], Skolstyrelsen, inkommande och utgående handlingar, Hietaniemi skolarkiv, Övertorneå kommun.

Att centralstyrelsen för arbetsstugorna hade ett intresse av att behålla kyrkans stöd, både av sociala och ekonomiska skäl, är alltså tydligt. Motiven var ibland kanske, som i brevet ovan, delvis av praktisk art.

Samtidigt bidrog kollektinsamlandet sannolikt till att långt in på 1940- och 1950-talet sprida och cementera bilden av minoritetsområdet som eftersatt och outvecklat, och minoriteten som fattig, hjälpbehövande och passiv, och i behov av hela landets stöd och hjälp. Detta är en bild, särskilt av minoritetsområdet, som delvis lever kvar, och som flera intervjupersoner vittnar om (se t.ex. intervjupersonernas berättelser i kapitel 8).

9.4.6 Sammanfattning

Kyrkan var i högsta grad delaktig i arbetsstugornas styre, kontroll och operativa hantering genom sin representation i olika beslutande organ, men också genom sin finansiering.

Genom rikskollekten skapade och cementerade kyrkan bilden av minoriteten som initiativlös och passiv, och minoritetsområdet som öde, outvecklat och kulturlöst. Detta gjorde man genom att vädja till donatorernas känslor i syfte att få finansiering via statsanslag, donationer och rikskollekt, men också av ideologiska skäl kopplade till assimilering och nationalism.

Genom kyrkans betoning på det kristna idealet bidrog arbetsstugans fostran till att både nedvärdera och klippa banden till andra religiösa traditioner, som de laestadianska.

9.5 Svenska kyrkan och den rasbiologiska ideologin

Följande avsnitt handlar om hur kyrkan bidrog till att sprida rasbiologiska föreställningar om minoriteten, men också om hur man bistod och möjliggjorde rasbiologiska undersökningar i minoritetsområdet under perioden 1913–1934.

9.5.1 ”Den finska genen”

Den rasbiologiska ideologin fick spridning i Sverige i slutet av 1800-talet. Att kyrkans företrädare både var förespråkare av rasbiologiska idéer och bistod med praktisk hjälp för genomförandet av rasbiolo-

giska undersökningar är väl belagt, bl.a. i Svenska kyrkans vitboksprojekt *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna* som publicerades 2016.¹²⁶

Företrädare för kyrkan uttalade sig i olika sammanhang under 1800- och första hälften av 1900-talet om minoriteten utifrån rasbiologiska föreställningar. Det är tydligt inte minst i olika beskrivningar av arbetsstugebarnen.

En av arbetsstugornas grundare och beskyddare Albert Carlgren uttalade sig vid upprepade tillfällen om minoritetens natur, även utanför sammanhang som rör arbetsstugornas barn.

Carlgren fick vid ett tillfälle kritik för sin lansering av det fattiga minoritetsområdet när han sökte nationell finansiering till arbetsstugorna. Han försvarade då behovet av arbetsstugorna och försvenskningen med att beskriva sambandet mellan ”den finska genen” och spridningen av tuberkulos. Även om det bakomliggande syftet var att försvara arbetsstugornas nytta i första hand, bidrog sådana uttalanden från företrädare från kyrkan till en cynisk bild av minoriteten.

9.5.2 Teorin om de förfinska svensarna

Olof Bergqvist, biskop i Luleå stift mellan 1904 och 1938, var en av de kyrkliga representanter i Norrbotten som tydligast gav uttryck för den rasbiologiska ideologin. Bergqvist var emot det man vid den tiden kallade rasblandning, och tog bl.a. initiativ till inrättandet av nomadskolan för samerna, baserat på en uppfattning att samerna skulle förbli ett naturfolk och inte lockas in i moderniseringen.

Bergqvist var en anhängare till den rasbiologiska grundtesen om ett ursprungligt germanskt folk som skulle utgöra det renaste och evolutionärt överlägsna. De finsk-ugriska språken och kulturerna var enligt denna syn underlägsna den svenska, och ansågs utgöra ett hot mot vad som benämndes som den svenska rasen.

I Finnbygdsutredningen argumenterade Bergqvist felaktigt för att det var denna germanska stam som först levte i minoritetsområdet för att senare förfinskas. En sådan syn hängde väl ihop med försvenskning- och assimileringprojektet. Det är dock inte kartlagt om Olof Bergqvist hade någon kontakt eller samarbete med Herman Lundborg,

¹²⁶ Svenska kyrkan 2016, *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna – en vetenskaplig antologi*.

som var den som på uppdrag av rasbiologiska institutet genomförde skullmätningar i minoritetsområdet under perioden 1913–1934.¹²⁷

Lundborg hade stort fokus på den s.k. rasblandningen som han menade utgjorde ett hot mot den svenska rasen. Under den första tiden ägnade han sig mest åt den ”finsk-svenska rasblandningen”, för att efter något år rikta sina undersökningar mot samerna. Lundborg planerade dock att göra en större kartläggning av ”finnarna i norr” – något han aldrig hann slutföra.¹²⁸

Även om de rasbiologiska undersökningarna bara riktade sig mot tornedalingar, kväner och lantalaiset under en kortare period, fanns en cynisk bild av minoriteten kvar och kom till uttryck i olika sammanhang. I Luleå stifts årsbok från 1947 beskrivs en inspektionsresa som skolinspektör Sven Nylund genomförde 1926. Fortfarande 1947 finns det rasbiologiska ideologin närvarande i Nylunds beskrivning av de barn han besökte:

Barnen här hade ett ljust, svenskt utseende. För första gången under resan såg jag här flickor med leende min, eljest var det bara allvarliga masker och precis hållning med händerna på ryggen vid svarens avgivande.¹²⁹

Inspektör Nylund kopplade alltså på ett självklart sätt ihop det svenska utseendet med specifika personlighetsdrag. Luleå stift valde att okommenterat publicera berättelsen tjugo år senare, i en tid då den rasbiologiska ideologin var betydligt mer nedtonad i samhället. Man skulle kunna tolka publiceringen som att man i stiftet vid den tiden fortfarande inte helt gjort upp med de rasbiologiska föreställningarna i förhållande till minoriteten.

9.5.3 Tillträde till familjerna

De lokala prästerna hade stor betydelse för att Herman Lundborgs rasbiologiska undersökningar praktiskt kunde genomföras. Prästerna kunde ge upplysningar om individer i församlingen, ofta känslig och privat information om levnadssätt, ärftliga sjukdomar, funktionsnedsättningar liksom andra faktorer som sågs som ”degenererande” och tecken på så kallad rasblandning. Att kyrkan gav tillträde till kyrk-

¹²⁷ Se t.ex. Persson, s. 16 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹²⁸ Hagman 2016, *Svenska kyrkan och rasbiologin*, s. 963–964.

¹²⁹ Luleå stift 1947, *Från Bygd till Vildmark – Luleå stifts årsbok 1947*, s. 134.

böckerna var av avgörande betydelse för möjligheten att genomföra undersökningarna.¹³⁰

En av prästerna i Olof Bergqvists stift, Georg Bergfors i Vittangi, hade särskilt nära samarbete med Herman Lundborg på olika sätt. Lundborg fick under sina resor i minoritetsområdet t.ex. bo hos Bergfors. Han fick också hjälp av Bergfors att använda kyrkböckerna för att hitta familjer att undersöka, och personlig guidning till platser och familjer.¹³¹ En annan person som också bistod Lundborg vid fältstudierna var den laestadianska predikanten August Lundberg.¹³²

Även Lars Laestadius, grundaren av den laestadianska väckelse-rörelsen, var delaktig i rasbiologiska undersökningar i minoritetsområdet. Laestadius var förutom präst också botaniker och hade kontakt med forskare som ville få tillgång till forskningsmaterial i form av mänskliga kvarlevor. Genom kvarlämnade brev framgår det att Laestadius själv hjälpte till vid gravplundringar. Under en fransk expedition (La Recherche-expeditionen) i Nordkalotten och Spetsbergen, agerade Laestadius t.ex. guide och lokal expert och hjälpte till att plundra gravar och föra mänskliga kvarlevor från ”lappar” från kyrkogården Markkina i Enontekis på finska sidan av Tornedalen till Karesuando.¹³³

Att det var auktoriteter, bland dem präster, som hjälpte till under de rasbiologiska undersökningarna och gav tillträde till familjerna, var en förutsättning för att skapa förtroende. Folk hade i allmänhet både respekt för, och en personlig relation, till den lokala prästen. Att denne uppfattades som en garant för seriositet kan man anta. Kyrkans företrädare var på det sättet i hög grad delaktiga i att legitimera de rasbiologiska undersökningarna i minoritetsområdet under den aktuella perioden.

9.5.4 Sammanfattning

Kyrkan var på olika sätt delaktig i hur den rasbiologiska ideologin drabbade minoriteten. Företrädare för Svenska kyrkan har i sina roller som auktoriteter, och ibland som företrädare för staten, gjort olika

¹³⁰ Hagman 2016, s. 961.

¹³¹ Persson, s. 57 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³² Snellman, s. 51 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68; Persson, s. 52 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹³³ Ojala, Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal, s. 14–16 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

uttalanden och varit delaktiga i sammanhang där minoriteten betraktats som en främmande ras. I vissa sammanhang har minoriteten beskrivits som ett hot mot det man beskrivit som den svenska rasen.

Kyrkans företrädare bidrog också i högsta grad till att rasbiologiska undersökningar kunde genomföras i minoritetsområdet under perioden 1913–1934. Dels bistod kyrkans representanter med praktisk hjälp genom sin nära länk till församlingsmedlemmarna, dels genom att skapa legitimitet åt undersökningarna. I detta missbrukade kyrkan minoritetens förtroende.

9.6 Avslutande analys

Svenska kyrkan hade en ledande roll i assimileringen och försvenskningen av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Kyrkan och kyrkans företrädare var delaktiga i beslutande, rådgivande och verkställande organ i skolor, och arbetsstugor, men bistod också andra aktörer som exploaterade minoriteten och minoritetsområdet, t.ex. i rasbiologiska sammanhang.

Inledningsvis i kapitlet ställdes frågor om hur kyrkans ansvar ska kunna urskiljas från statens och i vilken mån det är rimligt för dagens kyrka att ta ansvar för handlingar som kyrkan begick historiskt – influerad av den tidsanda och de normer som rådde då.

9.6.1 Kyrkan bär ett ansvar

I avsnittet om kommissionens syn på ansvarsfrågan (kapitel 12) framkommer att kyrkans agerande inte alltid följer en konsekvent linje. Enskilda företrädare för kyrkan har ibland agerat utifrån olika drivkrafter och övertygelser och därför följt olika spår.

Som framgått inledningsvis är det i många fall svårt att urskilja vilka beslut som fattats av kyrkan och vilka som fattats av staten, eftersom kyrkan i sin egenskap av statskyrka varit så tätt förbunden med de statliga aktörerna. Enskilda biskopar eller präster har haft viss frihet att fatta beslut och agera på sätt som inte självklart framstår som sanktionerat av kyrkan som helhet.

Staten och kyrkan har haft ett gemensamt intresse i assimileringen av minoriteten. Kyrkan har dessutom, via sin roll som myndighetsutövare, kunnat stärka sin position i samhället.¹³⁴

Som nämns i kapitel 12 kommer det troligtvis inte att vara möjligt att i alla enskilda situationer reda ut i vilken mån församlingen, stiftet eller kyrkan som helhet stod bakom enskilda individers agerande. Detta betyder inte att kyrkan inte bör ta ansvar för det som hänt eller de handlingar som begåtts. Det är tvärtom rimligt att Svenska kyrkan som trossamfund tar ansvar för hur kyrkan via olika språkrör agerat historiskt. För minoriteten spelade det troligtvis inte så stor roll om den assimileringspolitik som de blev utsatta för var sprungen ur en enskild biskops uppfattning eller om denne agerade på stiftets uppdrag. Kyrkans företrädare hade stor auktoritet och förtroende bland folket och handlade därmed utifrån ett stort maktkapital. För detta hade, och har, Svenska kyrkan ett ansvar.

9.6.2 Intentioner och effekter av handlingar

I avsnittet om biskoparna i Luleå stift framkommer att biskoparna valde olika handlingslinjer i förhållande till minoriteten, och verkade handla utifrån delvis olika intentioner. I vissa fall framstår det som att det inte fanns någon direkt avsikt att tvinga bort minoritetens språk och kultur, utan det först och främst handlade om att undanröja det man uppriktigt uppfattade som säkerhetshot. Ett exempel är biskop Olof Bergqvist som arbetade för att införa det svenska språket som ett skydd mot fennomanerna i öst eller stiftssekreterare Albert Carlgren som ville råda bot på fattigdom genom införandet av arbetsstugorna. Inbäddat i målet om assimilering fanns sannolikt också goda avsikter. Handlingarna låg i linje med normer eller uttalade mål inom den politiska, ekonomiska och kulturella sfären.

Att det fanns goda avsikter förtar dock varken effekterna av handlingarna eller ansvaret för dem. Effekten för minoriteten blev densamma – utöver den assimileringspolitik som fördes av kyrkans företrädare hade man i olika sammanhang en förminskande syn på minoriteten som en lägre stående människotyp, en representant för det vilda, fattiga och obildade som i vissa fall också betraktades som en fara för landets säkerhet och för det svenska folket.

¹³⁴ Norlin och Sjögren 2016, s. 411.

9.6.3 Det moraliska ansvaret

Kyrkans företrädare har agerat i många olika roller; som beslutsfattare, opinionsbildare, rådgivare, initiativtagare och samverkande i förhållande till den assimileringspolitik som förts. Företrädare för kyrkan har också fungerat som en länk mellan forskare och församlingarna vilket möjliggjorde rasbiologiska undersökningar i minoritetsområdet.¹³⁵

I förhållande till kyrkans ansvar är det därför rimligt att inkludera också sådant handlande som går utanför det formella beslutsfattandet, och som snarare är att betrakta som ett moraliskt ansvar som utgår från respekten för människovärdet.

9.6.4 Passiva handlingar och underlåtenhet att agera

I kapitel 12 om kommissionens syn på ansvar framgår att ansvarsutkrävande inte i alla fall måste utgå från aktiva handlingar. Passivitet kan möjliggöra handlingar och händelser i ett samhälle. Utifrån ett sådant perspektiv har kyrkans passivitet och underlåtenhet att handla i vissa fall medverkat till assimileringen. Detta utifrån en förståelse av kyrkan som representant för vissa grundläggande värden där människovärdet är centralt. Kyrkan har underlåtit att skydda minoritetens rätt att använda sitt språk och att utöva sin kultur, framför allt i förhållande till minoritetens livsåskådning och trosutövning.

Även i de handlingar som innefattar välvilja kan det samtidigt finnas ett kolonialt perspektiv, tydligt inte minst i beskrivningarna av arbetsstugebarnen. Välviljan i sig har ibland rymt nedlåtenhet i det att kyrkan gjorde sig till talesperson för människor och på det sättet visade att man inte ansåg dem kvalificerade att föra sin egen talan.

9.6.5 Minoritetens behov vägledande

I kapitel 12 om kommissionens syn på ansvar framgår att utgångspunkten för ansvarsutkrävande inte bör vara avhängigt någon exakt gräns för olika aktörers ansvar. I stället är det viktiga att utgå från minoritetens behov av ansvarstagande och kyrkans egen villighet att ta ansvar. Ett sådant perspektiv kräver inte något slutgiltigt svar på var olika gränser för ansvar ska gå när det gäller kyrkans handlingar.

¹³⁵ Lindmark och Sundström 2016, s. 1131.

Snarare handlar det om viljan att ta ansvar med utgångspunkt i den situation som råder för minoriteten nu.

Ansvarstagandet handlar då om det sätt kyrkan tillmötesgår minoriteten i en försoningsprocess genom att lyssna både till historiska och nutida erfarenheter och upplevelser, föra en lyssnande och öppen dialog med minoriteten samt att vidta de åtgärder som minoriteten behöver för att komma vidare i en läkningsprocess.

9.6.6 Vidare utredningar en möjlig väg framåt

En läkningsprocess behöver dock inte stå i motsättning till vidare kartläggningar och analyser av kyrkans historiska handlingar. Att utifrån minoritetens behov gå djupare in i vissa delar av de historiska händelserna för att få fram mer information om kyrkans agerande kan vara en del av det som krävs för försoning.

Det är angeläget att kyrkan undersöker sin egen historia och den verksamhet och ideologi som ledde till den försvenskningsspolitik och de övergrepp som inträffade historiskt, att kyrkan på ett lämpligt sätt framför en ursäkt för det inträffade om det är det minoriteten vill, samt att kyrkan, i nära dialog med minoriteten, genomför åtgärder som kan bidra till upprättelse (se kapitel 12 och 14).

En process mot försoning som tar avstamp i minoritetens behov av ansvarstagande kan ha fokus på att hitta en balans mellan å ena sidan minoritetens behov av kyrkans ansvarstagande i de delar som är avgörande för försoning, å andra sidan kyrkans förmåga att gå minoriteten till mötes i dessa delar samt att genomföra de åtgärder som krävs på ett sätt båda parter kan acceptera.

10 Rasbiologi, insamling av mänskliga kvarlevor och mindervärdeskänsla

10.1 Rasbiologins koppling till assimileringpolitiken

Rasbiologin byggde på en rasistisk föreställning om att det fanns lägre stående raser med oönskade genetiska anlag som skulle kunna försämra en befolkning. Det rasbiologiska målet kan också formuleras tvärtom: uppfattningen att det fanns raser med önskade anlag som, om de fick större spelrum, skulle bidra till ett förbättra densamma.

Syftet med den svenska rasbiologin var dels att kartlägga den svenska "folkstammen", dels att värdera, gradera och klassificera denna utifrån genetiska drag. Assimilering var ingen självklar rasbiologisk rekommendation, eftersom man inte ansåg att oönskade genetiska anlag på något enkelt sätt kunde förbättras och jämkas med majoritetsbefolkningens. Snarare handlade det om att särskilja och exkludera denna kategori med oönskade anlag från majoriteten.

Det inte klarlagt vilken roll som språk spelade i rasbiologin och därmed inte heller på vilket sätt rasbiologin inverkade på assimileringpolitiken i det meänkielitalade området. Det finns forskare som menar att det rasbiologiska projektet inte ska ses som en direkt fortsättning på försvenskningspolitiken.

Samtidigt var många av de personer som var anhängare av assimileringpolitiken även förespråkare av rasbiologiska idéer. Exempelvis var biskop Olof Bergqvist, som var för försvenskningen av minoriteten, samtidigt en stark anhängare av rasbiologin. Hans ståndpunkt visar på hur strävan att assimilera en folkgrupp samtidigt kan inne-

fatta idén om att särskilja en grupp från en annan utifrån rasbiologiska föreställningar.¹

Ett annat exempel på sammankopplingen mellan språkfrågan och rasbiologin är Finnbygdsutredningen 1921 som felaktigt kom fram till att minoriteten ursprungligen hade varit svensktalande och genomgått en förfinskningprocess. I Finnbygdsutredningen förekommer en rasbiologisk terminologi, exempelvis diskuterades hur ”utsträckt rasblandning föreligger” och att språket ”upphört att vara rasmärke”. Även Herman Lundborg noterade att det ”i nordligaste Sverige förekomma cirka 25 000 s.k. finnar, som tala finskt tungomål”.² Men inom ramen för hans rastänkande var det huvudsakliga problemet att gruppen var ”av mycket blandad härstamning”, inte att de talade finska eller inte lät sig assimileras.

Eftersom det inte är klarlagt vilken roll språket spelade i rasbiologin är det inte heller klarlagt på vilket sätt rasbiologin inverkade på försvenskningen av minoriteten.³ Oaktat detta innebar rasbiologin att minoriteten sågs som ett hot mot den så kallade svenska folkstammen. Rasbiologin var en form av förtryck som bidrog till att en känsla av förnedring och förminskning hos minoriteten. Det var en känsla som också var förknippad med assimileringspolitik.

10.2 Rasbiologiska undersökningar

I kommissionens delbetänkande (SOU 2022:32) sammanfattas Curt Perssons rapport om rasbiologiska undersökningar. Rapporten finns publicerad i sin helhet i publikationen *Tolv tematiska forskarrapporter* som är en del av detta slutbetänkande. Nedan redogör kommissionen för det som framkommit i kartläggningen sedan delbetänkandet lämnades.

¹ Hyltenstam och Salö, *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet – Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området*, s. 34 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

² Hyltenstam och Salö, s. 34 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

³ Hyltenstam och Salö, s. 33 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

10.2.1 Få intervjuade har upplevt rasbiologiska undersökningar

Det är ytterst få av de intervjuade som berättat att de själva har blivit utsatta för rasbiologiska undersökningar. Den enkla förklaringen torde vara att de som utsattes för undersökningarna inte längre lever eller att det är få som har upplevt rasbiologiska undersökningar. En annan trolig förklaring är att erfarenheten av att utsättas för rasbiologiska undersökningar har lett till skam och därmed en tystnads-kultur. Det är dock många av de intervjuade som säger att de har hört talas om att rasbiologiska undersökningar har förekommit eller att deras egna släktingar eller familjemedlemmar har berättat att de utsatts för sådana undersökningar.⁴

Två intervjupersoner uppger att de har blivit utsatta för rasbiologiska undersökningar. En man som är född på 1930-talet berättar att han och flera andra barn utsattes för rasbiologiska undersökningar på sanatoriet i Övertorneå 1950. Enligt mannen mättes bland annat skallen.⁵

En annan man född på 1940-talet berättar att han var med om en skullmätning när han gick i första klass. Även andra barn i klassen utsattes. Mannen berättar att två främmande kvinnor och en man med en stor väska och något slags aluminiumverktyg anlände till skolhuset och togs emot av deras lärare. När det var dags för honom att bli undersökt blev han ombedd att klä av sig på överkroppen. En av kvinnorna antecknade hans längd, ögon- och hårfärg. Sedan mättes hans huvud genom att en ”järngrej” skruvades fast över huvudet. Hans huvud mättes också av ”ett slags skjutmått av trä” och man tog två foton av honom framifrån.⁶

⁴ Intervju 1, 3, 16, 19, 24, 29, 34, 44, 53, 54, 56, 59, 62, 90, 107, 108, 114, 120, 127, 128, 130, 137, 138, 139, 143, 145, 149, 152, 155, 156.

⁵ Intervju 3.

⁶ Intervju 54.

Figur 10.1 Orter för rasbiologiska undersökningar i minoritetsområdet

Källa: Samuel Svärd.

10.2.2 Undersökningar på 1950-talet

I Curt Perssons rapport och i de intervjuer som kommissionen genomfört framkommer att rasbiologiska undersökningar har förekommit så sent som på 1950-talet. Det har dock inte gått att fastställa hur vanligt förekommande undersökningarna var och i vilken utsträckning undersökningarna har varit sanktionerade av staten.

Stockholms högskolas institut för psykologi (nuvarande psykologiska institutionen vid Stockholms universitet) inledde 1950 en undersökning som syftade till att få fram ett genomsnittsutseende för en viss grupp av människor. Undersökningen grundade sig på en så kallad galtonisk modell utvecklad av Francis Galton. Han var en brittisk antropolog och psykolog och anses vara grundaren till begreppet rasygien, även kallat eugenik. Galtons idéer blev början på socialdarwinismen och tanken på att förbättra människans biologiska natur genom utrensning av mindre livskraftiga individer. Han var den förste att ta fram så kallade genomsnittsbilder av människor genom att använda negativ av fotografier av olika personer. Genom att kopiera dessa på varandra bildade de ett ”sammansatt porträtt”, i vilket olikheterna personerna emellan ansågs ha tagit ut varandra. Resultatet ansågs vara en människogrupp med i all väsentlighet gemensamma egenskaper.⁷

För att kunna genomföra undersökningen vände sig Stockholms högskolas institut för psykologi till bland annat Haparanda folkskola med en begäran om att barn i 10-årsåldern skulle fotograferas och att uppgifter angående föräldrarnas ursprung skulle anges, dock endast om föräldrarna hade finskt, vallonskt, judiskt eller annat utländskt påbrå. Begäran innefattade även barnens sista terminsbetyg i räkning eller intelligenskvot om sådan fanns. Syftet med undersökningen var att utifrån rasbiologisk synpunkt få fram genomsnittsutseende för en viss grupp av människor.⁸ Folkskolestyrelsen i Haparanda meddelade institutet för psykologi att skolan var villig att hjälpa till med undersökningen.⁹

⁷ Katz 1953, *Durchschnittsbild und Typologie. Studien zur experimentellen Psychologie*, s. 11.

⁸ Haparanda stad, arkivet för skolexpeditionen, ingående och utgående skrivelser, 1950–1951, dnr 1566.

⁹ Haparanda stad, arkivet för skolexpeditionen, ingående och utgående skrivelser, 1950–1951, dnr 1589.

Undersökningen resulterade i en artikel om genomsnittsutseende för olika så kallade folktyper. I artikeln finns foton på bland annat 10-åringar från Haparanda som anses ha ostbaltiskt påbrå. Det finns även foton på andra barn från exempelvis Stockholm och Göteborg men där etniskt ursprung inte uppges, förmodligen för att de anses vara av svenskt ursprung. I den förklarande texten anges att man genom att ta fram ett genomsnittsutseende kan visa den rasbiologiska blandningen i befolkningen. En karta visar förekomsten av den ”ostbaltiska typen” i Sverige. Författaren hänvisar till publikationer av bland annat Gustaf Retzius och Herman Lundborg om man vill veta mer om förekomsten av den nordiska eller ostbaltiska typen i olika delar av Sverige.¹⁰

I Haparanda skolarkiv finns dokumentation som visar att det fram till 1957 kontinuerligt skickades hälsokort för folkskolans avgångselever till Institutet för rasbiologi för arkivering. Hälsokorten skickades på begäran av Kungliga Skolöverstyrelsen. Liknande handlingar har hittats i Tändö folkskolearkiv och i Korpilombolos kommunarkiv. Det har dock inte varit möjligt att undersöka vad hälsokorten användes till vid institutet, eftersom materialet inte finns i dess arkiv. Med största sannolikhet har materialet förstörts i samband med att institutets arkivmaterial fördes över till Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva. Vad som däremot kan konstateras är att de avsända hälsokorten inte innehöll information om skullmått eller ras.

Det går inte att utifrån detta dra några slutsatser om omfattningen av och statens involvering i rasbiologiska undersökningar under efterkrigstiden. Däremot är det klarlagt att rasbiologiska undersökningar har förekommit under perioden och att föreställningen om olika människoraser har levt kvar.

10.3 Insamling av mänskliga kvarlevor

Rasbiologiska undersökningar genomfördes inte enbart på levande personer utan det finns även exempel på skullmätningar av avlidna personers kranier. I delbetänkandet (SOU 2022:32) sammanfattar kommissionen Carl-Gösta Ojalas rapport om insamling av mänskliga kvarlevor. Rapporten finns publicerad i sin helhet i publikationen *Tolv tematiska forskarrapporter* som är en del av detta slutbetänkande.

¹⁰ Katz 1953, s. 23.

Nedan redogör kommissionen för det som framkommit i kartläggningen sedan delbetänkandet lämnades.

10.3.1 Återlämnande av mänskliga kvarlevor

Av Ojalas rapport framgår att Helsingfors universitet hade en stor samling samiska kranier och skelett och att ett stort antal av dessa kranier återbegravdes på en gammal samisk begravningsplats i Enare 1995. Enligt en överenskommelse överfördes år 2001 resterande delar av samlingen med mänskliga kvarlevor till det samiska museet i Enare, Siida. Sametinget och Siida initierade en process för återbegravning och begravningsceremoni hölls sommaren 2022. I denna anatomiska samling ingick kvarlevor uppgrävda från Akamella kyrkogård, Muodoslompolo.

STR-T har i samverkan med Svenska kyrkan, Siida, Muonio Sameby, Sametinget och Länsstyrelsen arbetat för ett återtagande av kvarlevorna. I oktober 2022 återlämnades 23 kranier, uppgrävda i rasbiologiskt forskningssyfte, från Akamellas kyrkogård. Pajala församling ansvarar för den tillfälliga förvaringen av kranierna i väntan på en möjlig återbegravning, sommaren 2024. Det är första gången som en repatriering av kvarlevor som också berör den meänkielitalande befolkningen, äger rum.

Ojala konstaterar i sin rapport att det inte har gått att spåra någon mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor specifikt inriktad mot tornedalingar. Samtidigt är det vedertaget att det funnits intresse för den tornedalska befolkningen inom rasvetenskaplig anatomi, antropologi och rasbiologi.

10.4 Konsekvenser av rasbiologin för minoriteten

Så som framgår i kapitel 6 uppger intervjupersoner att minoritetsspråket och den egna identiteten har nedvärderats av det omgivande samhället. De intervjuade nämner en rad konsekvenser av nedvärdering och negativ särbehandling i relation till myndigheter och majoritetssamhälle bl.a. att deras förtroende för myndigheter och stat har skadats. En känsla av skam och tystnadskultur kring den egna identiteten är vanligt förekommande.

En känsla av skam för språket och kulturen kan ha spätts på av vetenskapen om att rasbiologiska undersökningar på anhöriga har förekommit. En kvinna född på 1960-talet säger att hon har fått kämpa med sin självkänsla och att hon har känt skam över sina föräldrars ursprung. Samma person säger att hon har hört om släktingar som har utsatts för rasbiologiska undersökningar men att hon inte har kunnat prata med sina föräldrar om detta och därför inte vet ifall även de blev utsatta för undersökningarna. Tanken att ens egna föräldrar kan ha ansetts utgöra ett hot mot den ”svenska rasen” har varit upprörande.¹¹

¹¹ Intervju 34, se även intervju 137 och 156.

11 Minoritetens arbete för att bevara språket och kulturen

Detta kapitel handlar om minoritetens strävan efter att bevara sitt språk och sin kultur från början av 1900-talet till i dag. Minoriteten har på olika sätt motarbetat eller ifrågasatt assimileringsspolitiken och arbetat för att få sina rättigheter tillgodosedda.

Kapitlet beskriver en process där minoriteten har gått från att i huvudsak finna sig i assimileringsspolitiken till att ifrågasätta, kritisera och protestera mot densamma.

Processen kan delas in i fyra olika faser. Under den första delen av 1900-talet var statens assimileringsspolitik stark och minoriteten genomgick en språkbytesprocess där svenska blev det alltmer dominerande språket. I det stora hela rådde en acceptans hos minoriteten för den förda assimileringsspolitiken och det fanns ingen kollektiv etnopolitisk organisering. Däremot fanns det enskilda individer i ledande ställning som på olika sätt förespråkade och främjade tvåspråkighet, t.ex. i skolundervisningen.

Under den andra fasen, som tog sin början efter andra världskriget, hade minoriteten övergått till att vara huvudsakligen tvåspråkig. Den yngre generationen hade däremot blivit alltmer svenskspråkig med begränsad kunskap i minoritetsspråket. Under den här tiden började flera röster höras som inte bara verkade för tvåspråkighet utan som även ifrågasatte assimileringsspolitiken. Olika språk- och kulturfrämjande initiativ togs, exempelvis inom ramen för det nordiska samarbetet och i syfte att främja litteratur på minoritetsspråket.

Under den tredje fasen, med start i början av 1980-talet, förändrades minoritetens mobilisering och strategi genom att den blev mera aktiv, folklig och framför allt etnopolitisk i och med att STR-T bildades. Minoriteten utropade meänkieli som ett eget språk och 1999 erkändes meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk.

Under den fjärde fasen under 2000-talet har minoriteten bildat fler organisationer, exempelvis Föreningen för kväner och lantalaiset, och Meänmaa. En ny generation som huvudsakligen är ”ummikko” trädde fram och visade att man kan identifiera sig med minoriteten trots att man inte kan språket.

I detta kapitel presenteras vissa personer med namn då de är eller har varit offentliga personer, eller har intervjuats av kommissionen i kunskapsinhämtande syfte och lämnat sitt samtycke till att de namnges.

11.1 Röster för tvåspråkighet under första delen av 1900-talet

Så som har framkommit i kommissionens kartläggning var första delen av 1900-talet en period under vilken trycket av assimileringspolitikerna var kännbart. Trots detta fanns det enskilda personer som i egenskap av sin samhällsposition kunde argumentera för att minoritetsspråket borde vara undervisningsspråk i skolan.

11.1.1 Den utbildade tvåspråkiga medelklassens betydelse

Reservation mot Finnbygdsutredningen

Det var främst den utbildade medelklassen som blev förespråkare för tvåspråkig undervisning. Bland dessa fanns lärarna Walde Lorens Wanhainen, William Snell och Edvin Mäkitalo. De var tvåspråkiga och hade stor folkrörelsevana och kunde i kraft av sina samhällspositioner på olika sätt verka för minoritetsspråket och kulturen.¹ Samtidigt ingick de även i en yrkesgrupp som stod bakom den statligt sanktionerade försvenskningsspolitiken.

Det första tydliga motståndet mot den assimilerande språkpolitiken i skolan och den nationalistiska inställningen till minoritetens kultur formulerades av Walde Lorens Wanhainen. Han var född 1877, uppvuxen i Erkheikki och tvåspråkig. Han utbildade sig till agronom och arbetade under en period som lärare på Tornedalens folkhögskola. Han var liksom flera andra förgrundsgestalter involverad i Jordbrukarnas Ungdomsförbund (JUF).

¹ Elenius 2001, *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, s. 287.

Wanhainen som var ledamot i Finnbygdsutredningen 1921 reserverade sig mot dess felaktiga historieskrivning som gick ut på att minoritetsområdet tidigare hade haft ett stort inslag av svenskar som blivit förfinskade. Han reserverade sig även mot att enbart svenska föreslogs som undervisningsspråk i skolorna.²

En annan ledamot i Finnbygdsutredningen, folkskolläraren E.U. Eriksson, framhöll att viss undervisning i finska borde behållas vid Haparanda småskollärsseminarium och att finska av pedagogiska skäl skulle användas i svenskundervisningen i folkskolan.³ Det gjordes också enkäter för att ta reda på hur ordföranden i skolrådsnämnder såg på undervisning i finska. Tre av elva svarade att de var för viss undervisning på finska. Dessa var P.O Petterssån, kyrkoherde från Korpi-lombolo, J. Waara, landsfiskal från Karesuando och Georg Bergfors, prost i Vittangi.⁴

Införandet av finska i fortsättningsskolan

Så som har nämnts i kapitel 4 skickade åtta tornedalska lärare 1928 en petition till Skolöverstyrelsen om införande av undervisning i finska i folkskolan. Bland dessa fanns ovan nämnda Snell, Wanhainen och Mäkitalo. I den hårda debatt som följde anklagades petitionärerna för att vara landsförrädare som gick de finländska fennomanerna till mötes.⁵

Petitionen ledde till en proposition till 1935 års riksdag om att tillåta finska i fortsättningsskolan. Förslaget gick igenom.⁶

Samma år omvandlades läroverket i Haparanda till gymnasium med möjlighet att välja finska som tillval. Detta kan ses som en viktig principiell och symbolisk framgång som innebar att språkförbudet inte längre var absolut, åtminstone inte i fortsättningsskolan, men som i praktiken inte ledde till någon större förändring.⁷ Det skulle dröja till sent 1950-tal innan en oppositionell röst hördes i riksdagen mot den förda språkpolitiken i minoritetsområdet.

² Finnbygdsutredningen 1921, *Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Stockholm: Kungl. Ecklesiastikdepartementet, s. 350–379.

³ Finnbygdsutredningen 1921, s. 380–382.

⁴ Wande 1988, *Symposium lingua-cultura 1989*, s. 37–40.

⁵ Riksdagens protokoll 1935, Andra kammaren, nr 9, s. 5 ff. Se även Elenius 2001, s. 287–288. Inlämnade dokument rörande William Snell, Komm2023/00072/Ku 2020:01-40.

⁶ Prop. 1935:17 Kung. Maj:ts proposition till riksdag angående vissa frågor rörande folkundervisningen i rikets nordligaste gränssorter.

⁷ Tenerz 1963, s. 330, s. 362. Elenius 2001, s. 293–294, Hyltenstam och Salö, *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet, den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området*, s. 37–38 och s. 118. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

11.1.2 Förespråkarnas dubbla roll

Den dubbla roll som förespråkarna för undervisning på finska kunde ha illustreras av William Snell i rollen som skolinspektör. Han utnämndes 1937 mot domkapitlets och Skolöverstyrelsens vilja till skolinspektör. Utnämningen kan ses som ett paradigmskifte från en konservativ assimileringspolitik till en mer minoritetsvänlig politik.⁸ Snell skulle i egenskap av skolinspektör se till att barnen talade svenska i folkskola och arbetsstuga. Samtidigt var han aktiv i att främja minoritetsspråket. Han var exempelvis den första från minoriteten som 1944 publicerade boken *Kamaripirtiltä: muisteluksia Tornion murtheela: yhdistelmä ruotsiksi* på finska. Boken publicerades på ett finskt förlag men har sedermera getts ut av förlaget Tornedalica och även översatts till svenska.⁹ Snell skrev även den svenska (1938) och den finska (1947) texten till Tornedalssången som betraktas som Tornedalens nationalsång.¹⁰

En annan förespråkare för tvåspråkig undervisning var Mäkitalo (född 1898). Han arbetade som lärare och senare som rektor vid folkskolan i Kangos där han uppmuntrade eleverna att lära sig bl.a. om sin hembygd. Skolan publicerade en skoltidning, *Spånor ur livet*, där eleverna under 1930-talet fick skriva texter både på svenska och på meänkieli, dvs. under en period då det inte var tillåtet med finska i statliga skolor.¹¹

Mäkitalos och folkskolan i Kangos betydelse för hembygden och språket kommer även upp i intervjuer som kommissionen har gjort. Mona Mörtlund berättar att skolan i Kangos förmedlade att Kangos var en bra plats och att det inte fanns någon anledning att skämmas för sin hemby. Barnen blev tidigt introducerade till byns hembygds-museum.¹² Samtidigt hade man en pragmatisk hållning till svenskan:

Om skolan och samhället var på svenska, fanns liksom inget förhandlingsutrymme utan det var bara att acceptera det.¹³

⁸ Elenius 2001, s. 295.

⁹ Kamaripirtiltä: muisteluksia Tornion murtheela: yhdistelmä ruotsiksi Porvoo: WSOY, 1944. Kamaripirtti: berättelser från Pajalabygden/William Snell; ill. av Osmo Santamäki. Luleå: Tornedalica, 1976.

¹⁰ A William Snell. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=6090>.

¹¹ Kangos: framtidlandet (red. Rolf Berggård, Christer Frånlund), 2008, 1. uppl., s. 70–71.

¹² Intervju 162, se även intervju 27, 90, 98.

¹³ Intervju 162.

11.1.3 Den laestadianska väckelserörelsens betydelse för språkbevarandet

Så som har nämnts i kapitel 9 blev den laestadianska väckelserörelsen viktig under den här perioden. Inom laestadianismen var finskan det heliga språket, *lingua sacra*. Användningen av finska var dikterad av praktiska hänsyn och handlade inte om ett politiskt ställningstagande. Den laestadianska mötesverksamheten fungerade i huvudsak på finska, trots försvenskningsåtgärder från stat och kyrka.¹⁴ Exempelvis leddes byabönen av lekmanapredikanter i hemmen. Sammankomsterna blev på så sätt en språklig fristad som hade stor betydelse för språkligt och kulturellt bevarande. Den bidrog även till en stark sammanhållning och gemenskap där både det kristna budskapet och språket förenade minoriteten.

11.1.4 Tornedalens folkhögskolas dubbla roll

Så som framgår i kapitel 7 hade Tornedalens folkhögskola som startade 1899 en viktig funktion i försvenskningsprocessen. Syftet med skolan var bl.a. att ”i våra finskspråkiga bygder, sprida svenskt språk och svensk odling”.¹⁵ Samtidigt fanns det en viss öppenhet och språkligt liberal inställning bland rektorerna.

Skolans förste rektor Ludvig de Vylder betonade vikten av tvåspråkighet i flera sammanhang. Han motsatte sig exempelvis att eleverna inte skulle få prata finska med varandra i skolan. I början användes finska också i meddelanden och under de första åren publicerades t.ex. årsberättelsen på både finska och svenska. Samtidigt ansåg forskaren och seminarierector Hugo Tenerz att det var självklart att man på folkhögskolan skulle undvika användning av finska.¹⁶

Folkhögskolan blev på många sätt även en intellektuell knutpunkt som bidrog till framväxten av en tvåspråkig medelklass som kunde formulera och ställa minoritetspolitiska krav. Flera förgrundsgestalter som hade anknytning till skolan var även involverade i Jordbrukarnas Ungdomsförbund (JUF), hembygdsrörelsen och Tornedalens bibliotek. Ett exempel på detta är att de åtta lärare som skrev petitionen

¹⁴ Snellman, *Laestadianerna, språket och överbeten i svenska tornedalen fram till 1970*, s. 30 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁵ Mustakallio, *Tornedalens folkhögskola – folkhögskoleideologi och assimilering*, s. 8 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

¹⁶ Mustakallio, s. 13 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

om att införa finska som undervisningsspråk i folkskolan, gjorde det i samband med att de gick en hembygdskurs vid folkhögskolan och var medlemmar i JUF.¹⁷

Från folkhögskolans tidigare ambivalenta inställning till finska blev den så småningom ett viktigt nav för den språkliga revitaliseringen. Under 1950-talet började t.ex. Tornedalens folkhögskola tillsammans med Norrbottens Bildningsförbund att bedriva ett aktivt folkbildningsarbete i gränstrakterna mellan Sverige och Finland. Detta resulterar i Nordkalottkonferenserna som lade grund för vidare samarbete i regionen. I detta arbete var Ragnar Lassinantti, som då var riksdagsledamot, dragmotor. I slutet av 1960-talet (1968) startade Nordkalottlinjen som var ett nordiskt samarbete mellan Finland, Norge och Sverige vid Tornedalens folkhögskola. Tornedalens folkhögskola fick på så sätt en viktig roll som mötesplats för minoriteten.¹⁸

11.1.5 Jordbrukarnas ungdomsförbunds roll i att sprida litteratur och kultur på minoritetsspråket

Jordbrukarnas ungdomsförbund (JUF) bildades som riksorganisation 1918 och har haft en stark lokal förankring i minoritetsområdet. JUF:s främsta syfte var att utveckla ungdomsaktiviteter kring jordbruk, natur och miljö, men också att stimulera en kulturell verksamhet. Rörelsen fick stor spridning, särskilt i Tornedalen, och var som störst i slutet på 1940-talet med cirka 40 000 medlemmar.¹⁹

JUF hade redan från starten ett eget bibliotek och införskaffade både svensk och finsk litteratur till sina studiecirklar.²⁰ På vissa platser var dessa bibliotek de enda som fanns. År 1930 hade JUF 205 cirkelbibliotek med sammanlagt drygt 17 000 böcker.²¹

De anställda på JUF hade inte sällan utbildat sig på Tornedalens folkhögskola dit även många av JUF:s sammankomster förlades. JUF-instruktören kunde av minoriteten uppfattas som en myndighetsperson, men eftersom denne kom från samma område och talade

¹⁷ Elenius 2006, s. 256.

¹⁷ Elenius 2006, s. 256, Luleå stifts årsbok 1947, *Från bygd till vildmark i Lappland och Västerbotten*, s. 125–142.

¹⁸ *Tradition och förnyelse. Tornedalens Folkhögskola 100 år*, 1999, s. 205–211, Elenius 2001, s. 224–230, 412–419.

¹⁹ Historia och JUF i dag, <https://www.juf.se/historia-och-juf-idag/>.

²⁰ Tenerz 1963, s. 114–115.

²¹ Hultgren 1971, *Jordbrukare-ungdomens förbund 50 år: 1918–1968: JUF i hembygden*.

samma språk som dem blev det ett förhållandevis jämlikt möte. Många instruktörer rekryterades bland minoritetsområdets ungdomar.²²

JUF var även en mötesplats där det förekom drama, filmvisning, dans, musik och sång på svenska med inslag av minoritetsspråket. Det fanns med andra ord en långvarig tradition av amatörteater på det egna språket innan Tornedalsteatern startade 1986.²³

År 1936 började JUF publicera tidskriften *Tornedalen*.²⁴ Tidskriften var skriven på svenska, men hade fokus på närområdet och det kulturhistoriska bevarandet, vilket bidrog till en känsla av gemenskap och kollektiv identitet.

Försvenskningsspolitiken i minoritetsområdet var ett irritationsmoment i relationen mellan Finland och Sverige. För att begrava stridsyxan genomförde utrikesministrarna och utbildningsministrarna i de två länderna en gemensam resa 1937 till svenska Tornedalen, vidare till finska Tornedalen och ner till Helsingfors. Under den s.k. ministerresan skrev dåvarande redaktören för tidskriften *Tornedalen*, Uno Hanno, ett brev till utbildningsministern. Brevet ger uttryck för betydelsen och behovet av att bevara minoritetens språk och kultur:

Vi [tornedalingar] vilja lära oss att ordentligt behärska svenska språket, men – vi vilja även behålla och vårda det finska språket, som sedan generationer varit vår bygds modersmål. Ty finskan är dock ett kulturarv, som det i egenskap av hembygdsvänner är vår enkla plikt att vårda och bevara. Utan anknytning till det gångna stå vi rotlösa i vår egen hembygd och en tid kan komma då vi ej förstå byanamnen, ej sagorna och sägnerna, ej sångerna och talesätten som våra fäder lämnat i arv. Genom fördjupad kunskap i finska stiger respekten för vår hembygd samtidigt med att tacksamhetskänslan och kärleken till fosterlandet växer sig allt starkare. Ty utan hembygdskärlek tror jag icke att det kan bli någon verklig fosterlandskärlek.²⁵

Sammantaget kan man notera att JUF samtidigt som man var lojal med den språkliga assimileringen bidrog till att minoritetsspråket främjades genom att tillhandahålla litteratur och annan verksamhet på minoritetsspråket.

²² Groth 1987, *Folkbildaren och utbildaren Bengt Andersson*. Luleå: Tornedalica, s. 16 f.

²³ Tenerz 1963, s. 112–115; Ottoson och Hilleström 1951, *Amatörteater: En handledning*; Lindskog 2010, s. 270–271; Intervju 164.

²⁴ Elenius 2006, s. 262.

²⁵ Brevet är återgivet i sin helhet i *Met Tornedalen* Nr 3–4 1987, s. 17 f.

11.2 Protester mot försvenskningen under efterkrigstiden

Under den här perioden upphörde domkapitlets huvudmannaskap för de statliga skolorna. Förbudet mot att använda finska i skolan togs bort och bibliotek fick tillhandahålla böcker på finska. Det var också under den här tiden som arbetsstugorna upphörde och forskningen om tvåspråkighet tog fart. Samtidigt hade minoriteten övergått till att vara huvudsakligen svenskspråkig med alltmer begränsad kunskap i minoritetsspråket. Flera röster började höras som inte bara verkade för tvåspråkighet utan som även ifrågasatte försvenskningens processen. Olika initiativ i syfte att främja minoritetsspråket och minoritetskulturen togs, exempelvis inom ramen för det nordiska samarbetet och i syfte att främja litteratur på minoritetsspråket. Förlaget Tornedalica började publicera forskning och annan litteratur med koppling till minoritetsområdet.

Under den här perioden skedde med andra ord ett stegvis skifte till ett mera språkliberalt förhållningssätt.

11.2.1 Ragnar Lassinantti – en förgrundsgestalt för språket och kulturen

En av de mest betydelsefulla personerna under den här tiden anses vara Ragnar Lassinantti, född i Övertorneå 1915. Han var socialdemokratisk riksdagsledamot 1957–1966 och landshövding i Norrbottens län 1966–1982. På 1950-talet genomförde han sin valturné på minoritetsspråket. Som nybliven riksdagsledamot ställde han en interpellation om behovet av finskspråkig undervisning i småskolan i minoritetsområdet och begärde en utökad tvåspråkig lärarutbildning för småskollärarna i minoritetsområdet. Han ville också att förbudet mot att tala finska i skolan skulle upphöra.²⁶ Interpellationen fick uppmärksamhet i pressen och Lassinantti stämplades som en finskhetsman och en som vill flytta riksgränsen västerut.²⁷

Han var även en av dem som drev igenom att Skolöverstyrelsen skulle skicka ut en föreskrift om att det inte är tillåtet att förbjuda

²⁶ Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 4, 6–13 februari, s. 50, *Interpellation av Ragnar Lassinantti angående undervisning i småskola av barn, som enbart talar finska*. prot_1957__ak__4.pdf.

²⁷ Laukkunen 1992, *Ragnar Lassinantti Nordkalottens Gudfar*, s. 85.

minoritetsspråket i skolor. Det var efter lektor Nils E. Hansegårds anmälan som Skolöverstyrelsen genom en skrivelse förbjöd lärare att hindra barnen från att prata finska i skolan.²⁸

År 1963 krävde Lassinantti en genomlysning av försvenskningsspolitiken vid Nordiska rådets sammanträde. Bara ett par år senare, 1965, vände sig centralstyrelsen för Föreningen Norden till svenska regeringen med en skrivelse där man argumenterade för undervisning i finska från årskurs ett till årskurs nio.²⁹ Föreningen ville också ha en speciell lärarutbildningsanstalt och argumenterade för att den borde förläggas till Haparanda.³⁰

Lassinantti var en av upphovsmännen till bokförlaget Tornedalica som grundades 1962. Förlaget har i uppdrag att publicera forskning och annan litteratur med dokumentärt värde från Nordkalotten och Tornedalen. Förlaget har i dag gett ut 65 boktitlar.³¹

Lassinantti var även initiativtagare till andra typer av gränsöverskridande samarbeten inom Nordkalotten.³² Lassinantti var starkt pådrivande för samarbetet över gränserna och brukar kallas för ”Nordkalottens fader”. Från 1950-talet började Norrbottens bildningsförbund i samverkan med Tornedalens folkhögskola och med stöd av Lassinantti ett aktivt folkbildningsarbete. De två första kulturkonferenserna, 1958 och 1959, blev något av startskottet för det gränsöverskridande samarbetet. Under den här perioden var Nordkalottens kulturråd mycket aktivt och etablerade kontakter mellan skolor, bibliotek, teatrar, högskolor och museer på Nordkalotten. Mellan 1959 och 1975 anordnades exempelvis 445 finska föreställningar som sågs av närmare 35 000 personer.³³

Lassinantti har i ett tal berättat om en omständighet som visat vägen för honom i hans strävanden för gränsöverskridande nordiskt samarbete, särskilt på Nordkalotten:

Vi hade ett bibliotek i Tornedalen som bekostades av statsmedel, men före 1957 fick biblioteket inte förmedla finskspråkig litteratur fastän en del av befolkningen var enbart finskspråkiga och många tvåspråkiga. Då min mor var endast finskspråkig fick jag som liten parvel åka skidor en mil till bibliotekslådan i finska Pello för att låna henne böcker. Detta

²⁸ Tenerz 1966, s. 17; Wande 1988, s. 43 f.; Laukkanen 1992, s. 85 f.

²⁹ Tenerz 1966, s. 89.

³⁰ Tenerz 1966, s. 95.

³¹ Om tornedalica. <http://www.tornedalica.se/om-oss-21951612>.

³² Nordkalotten är ett geografiskt område som utgörs av Nordland fylke och Troms og Finnmark fylke i Norge, Norrbottens län i Sverige, och landskapet Lappland i Finland.

³³ Hemmi 1987, *Folkbildaren och utbildaren Bengt Andersson*, s. 28–32; Wande 1988, s. 44.

gjorde jag självfallet ytterst motvilligt men det gav mig tidigt, förutom förmågan att läsa finska, också den uppfattningen att alla språk måste betraktas som lika vackra och lika värdefulla som umgängesmedel mellan människorna. ... Med utgångspunkt från detta har jag arbetat för ett vidgat samarbete över gränserna med krav på rätt för gränsbefolkningen att lika fritt som före 1914 passera Torne älv.³⁴

Nordkalottensamarbetet innebar ett nytt sätt att betrakta området. Från att tidigare ha talat om finnbygden eller Tornedalen började man tala om Norrbotten och Nordkalotten.

11.2.2 Radiosändningar på meänkieli från 1957

Samtidigt som Lassinantti var riksdagsledamot var han även redaktör för det finskspråkiga radioprogrammet ”Pohjoiskalotti” (Nordkalotten) i Radio Norrbotten. Programmet omnämndes ofta som Lassinantti-radion.

I samband med att Sveriges Radio i början av 1990-talet startade en kanal med utökade sändningar på finska och meänkieli, Sisuradio, antogs namnet Meänraatio. På fredagar sänds programmet Finnmix som omtalas av flera intervjupersoner. De menar att dessa radioprogram av och med personer inom minoriteten bidrar till att meänkieli hålls levande. Flera intervjupersoner säger att de önskar mer sändningstid.³⁵ Inom minoritetsområdet har radiosändningarna på finska från Finland också varit viktiga som motvikt mot försvenskningsprocessen.

11.2.3 Språkpolitiskt uppvaknande inom forskningen på 1960-talet

Under 1960-talet skedde ett språkpolitiskt uppvaknande. Assimileringspolitiken innebar att många inom minoriteten hade blivit tvåspråkiga. Tvåspråkighet i kombination med en högre utbildning betydde att fler kunde bli förespråkare för meänkieli och formulera kritik mot den förda politiken. Flera akademiska texter där det riktas svidande kritik gentemot svensk minoritetspolitik publicerades.³⁶

³⁴ Lassinantti 1975, *Ragnar Lassinantti har ordet: ett urval av Ragnar Lassinanttis tal som en hyllning på hans 60-årsdag*, s. 175–176.

³⁵ Intervju 13, 60, 67, 91, 97, 99, 100, 101, 117, 132, 139, 147, 159.

³⁶ Hyltenstam och Salö, s. 39 f. i *Tolv tematiska forskningsrapporter*, SOU 2023:68.

Hugo Tenerz (född 1889) var folkskollärare i Luleå och senare rektor för småskollärarseminariet i Haparanda. Han kritiserade försvenskningsspolitiken och betonade vikten av att barn skulle få lära sig sitt modersmål i skolan. I en av sina böcker skriver han:

Vilken betydelse har modersmålet för individens personliga, religiösa och sociala utveckling? Denna fråga har aldrig aktualiserats i finnbygden, därför att skolan och myndigheterna handlat som om detta modersmål ej existerade. Att det administrativa språket var svenskan, må vara. Men att skolan ingenting gjort för att taga vara på befolkningens modersmål utan lämnat det vind för våg under strävan att förkväva det, är märkligare.³⁷

Vid samma tid publicerade Nils Slunga (född 1928), dåvarande rektor för Småskollärarseminariet i Haparanda, boken *Staten och den finskspråkiga befolkningen*. Det var en av de första vetenskapliga studierna som kritiskt granskade försvenskningssprocessen. Han analyserade den statliga politiken mot minoriteten och särskilt på vilket sätt staten utövade sin makt inom olika samhällsområden i syfte att assimilera minoriteten.

Slunga visade hur den statliga politiken präglades av målsättningen att till varje pris införa svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet. Han betonade att minoritetens inställning till språkfrågan var dikterad av ekonomiska hänsyn då det statligt finansierade skolorna möjliggjorde för kommunerna att utan kostnader för dem själva uppfylla folkskolestadgans krav på att inrätta folkskolor i kommunerna.³⁸

Under den här perioden pågick den s.k. halvspråkighetsdebatten som handlade om huruvida det är bra eller skadligt för barn att lära sig två språk.³⁹ Utredningar visade att elever i Tornedalen hade sämre kunskaper än elever i övriga landet. Mot den bakgrunden beslöt Skolöverstyrelsen att tillsätta en utredning ”för att vid lärarutbildningen tillgodose behov för den finsktalande befolkningen i Sverige”.⁴⁰

Länsskolnämnden i Norrbotten genomförde utredningen och var tämligen försiktig i sina slutsatser. Utredningen föreslog att det gemensamma skolsystemet för finsk- och svenskspråkiga elever i Tornedalen skulle bevaras och att den helsvenska metoden med finska som hjälpspråk skulle behållas. För att bättre möta de särskilda behov som fanns i Tornedalen föreslogs att lärarstuderande borde få

³⁷ Tenerz 1966, s. 71.

³⁸ Slunga 1965, *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*, s. 62, 66 och 173 ff.

³⁹ Hyltenstam och Salö, s. 40 f. i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

⁴⁰ Elenius (a) s. 33 f., i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

en ämnesfördjupning i det finska språket och att finska skulle erbjudas som ämnestillval för lärarkandidaterna.⁴¹ Den undervisning som vid tiden erbjöds var helt inriktad på standardfinska, då läromedel eller andra texter på meänkieli inte fanns att tillgå. Mötet med standardfinskan, också i form av lärare från Finland, torde ha spätt på mångas känsla av att varken svenska eller finska överensstämde med deras språk.⁴²

11.2.4 Lärarutbildningens roll

Under 1960-talet infördes grundskolan och nya läroplaner fastställdes som radikalt skiljde sig från de tidigare. Det innebar att även lärarutbildningen behövde ses över.

I slutet av 1950-talet inrättades länsskolnämnder som hade i uppdrag att fördela de statliga medlen för löner och att sköta övergripande fortbildning och kvalitetskontroll. Länsskolnämnden i Norrbotten blev en viktig pådrivande aktör för undervisning i minoritetsspråket. Mot bakgrund av att det fortfarande förekom förbud mot att prata minoritetsspråket såg sig nämnden tvungen att påminna om Skolöverstyrelsens föreskrift om att det inte var tillåtet att förbjuda elever att tala minoritetsspråket.⁴³

Utredningen om lärarutbildningen lämnade 1965 ett förslag om att alla Sveriges folkskoleseminarier och småskoleseminarier skulle avvecklas. Det innebar att även småskollärarseminariet i Haparanda, som en gång etablerats av hänsyn till minoriteten, skulle läggas ned.⁴⁴

Länsskolnämnden i Luleå uttryckte kritik mot utredningens förslag med argumentet att det behövdes tvåspråkiga lärare i länets tvåspråkiga bygd. Länsskolnämnden menade att det behövdes vetenskaplig forskning om den helsvenska metoden och att finskan var outhärligt som kontaktspråk med elevernas hem. Nämnden menade vidare att det även var av intresse för Sverige som land att finska vårdades då det skulle stärka kontakterna med Finland. Nämnden ville att en tvåspråkig lärarutbildning skulle förläggas i Luleå. Kollegiet

⁴¹ Kenttä och Weinz 1968, s. 24 ff., 37 ff. *Lärarutbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten*.

⁴² Hyltenstam och Salö, s. 45 i *Tolv tematiska forskarrapporter*. Wande 1988, s. 44. Se även intervju 168.

⁴³ Wande 1988, s. 43 f.

⁴⁴ SOU 1965:29 *Lärarutbildningen, 1960 års lärarutbildningssakkunniga*, s. 644; Slunga 1995, *Utbildning lönar sig: minnen – dokumentation: i skolans och lärarutbildningens tjänst i Norrbotten*, s. 44 f.

vid folkskoleseminariet i Haparanda höll med om vikten av tvåspråkig utbildning för lärare, men ansåg att den skulle vara i Haparanda, då Tornedalen var det enda enhetliga finskspråkiga området i Sverige. Även Centralstyrelsen för föreningen Norden ställde sig bakom detta.⁴⁵

Hugo Tenerz som var rektor för seminariet i Haparanda kritiserade i skarpa ordalag Lärarutbildningskommitténs betänkande:

Dess betänkande gav emellertid ingenting för finnbygdsskolans lärarutbildning. I överensstämmelse med svenska statens och skolmyndigheternas ståndpunkt i språkfrågan synes den ha dragit den yttersta konsekvensen av den tillämpade skolpolitiken, nämligen, att då ingen språkfråga existerar behöves inget speciellt seminarium för finnbygdens grundskola.⁴⁶

Han avslutar sin bok med att skriva:

Med glädje kan man konstatera, att intresset för det under åtta decennier förkvävda språkproblemet i Norrbottens finnbygd under de senaste tiderna även bland skolmännen i vårt land börjat vakna till liv. Den tvångströja som försvenskningens pionjärer lade på hela frågan, börjar lossna och tilltron till den auktoritetstroga helsvenska metodens allena saliggörande verkan rubbas i sina grundvalar. Även finnbygdsbon vågar hysa en egen uppfattning utan att betraktas som fosterlandsförrädare och fennoman.⁴⁷

Genom 1967 års lärarutbildningsreform avskaffades folkskoleseminarierna och ersattes av lärarhögskolorna.

Med tiden kom en handfull lärare verksamma vid Högskolan i Luleå att fungera som påskyndare för språkligt och kulturellt uppvaknande. Elever från minoritetsområdet som studerade vid lärarhögskolan kom i beröring med lärare från samma bakgrund som gjorde dem uppmärksamma på språkets och kulturens egenvärde. Genom att erbjuda ämnestillval i finska respektive samiska appellerade de till studenter med kunskap i språken och kulturerna.⁴⁸

Från mitten av 1980-talet praktiserades språkprov som ett av inträdeskraven till utbildningsinriktningen i samiska och tornedalsfinska.⁴⁹ Flera personer som intervjuats berättar om hur mötet med lärare som Matti Kenttä, Tage Ranängen och Ester Cullblom, för att

⁴⁵ Tenerz 1966, s. 92 ff.

⁴⁶ Tenerz 1966, s. 92.

⁴⁷ Tenerz 1966, s. 95.

⁴⁸ Slunga 1965, s. 51 f.

⁴⁹ METavisi 1986/1 s. 21.

nämna några, blev helt avgörande för deras etniska uppvaknande och engagemang för minoriteten.⁵⁰

11.3 Synliggörande och etnopolitiskt uppvaknande i början av 1980-talet

I början av 1980-talet hade det redan skett en stor utflyttning av befolkningen från minoritetsområdet och småbruken hade rationaliserats bort. Det rådde en viss uppgivenhet. Samtidigt organiserade sig minoriteten och protesterade mot sådant som inte hade direkt med försvenskningen att göra.

Ett exempel är ”giftkriget i Aapua” som handlade om lokalt motstånd mot de statliga skogsbolagens användning av växtbekämpningsmedlet hormoslyr i Övertorneå och Pajala. Ett annat exempel är skolstrejken i Merasjärvi då föräldrar protesterade mot att skolan skulle läggas ned och att barnen skulle gå i skola och tvingas bo i skolhem i Vittangi. Även gruvstrejken 1969–1970 tjänar som exempel på en händelse som stärkt minoritetens integritet.⁵¹

Under den här tiden växte en medvetenhet om vikten av organisering inom minoriteten. Det medförde också att organiseringens inriktning ändrades och blev mera aktiv, folklig och framför allt etnopolitisk i och med att STR-T bildades. Från att arbetet huvudsakligen förts på svenska, fördes det nu även på meänkieli. Minoriteten utropade meänkieli som ett eget språk 1988 i syfte att meänkieli skulle bli erkänt som språk. Erkännandet kom 1999 när meänkieli fick status som ett nationellt minoritetsspråk i Sverige.

11.3.1 Minoriteten synliggörs i litteraturen

Litteratur, musik och teater spelade en viktig roll i att synliggöra minoriteten. På 1970-talet började minoriteten synliggöras i litteraturen på ett nytt sätt och fler böcker skrivna av författare med minoritetsbakgrund publicerades. Under 1980-talet etablerades också fler

⁵⁰ Intervju 4, 66, 67, 111, 136, 160, 162, 168, 169, 170.

⁵¹ Intervju 170; Nilsson Mohammadi 2018, *Den stora gruvstrejken i Malmfälten: en muntlig historia*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2018; Artikel om protesterna i Aapua, i Norrländska Socialdemokraten 1979-07-23; METavisi, 1989/2, s. 27 f.

bokförlag inom minoritetsområdet som ibland publicerade böcker på meänkieli.⁵²

Livet i minoritetsområdet och det förtryck som minoriteten utsatts för skildras i litteraturen. Gunnar Kieri debuterade 1976 med boken *Av dig blir det ingenting* som skildrar ett flottarlags livsfarliga kamp med en jättelik timmerbröt. I boken berättas även om det kulturella förtryck som minoriteten utsatts för av de svenska myndigheterna och om den stränga laestadianismens grepp.

Kerstin Johansson i Backe publicerade 1978 boken *Som om jag inte fanns* som handlar om en flicka som helst talar minoritetsspråket men är tvungen att tala svenska i skolan.

Bengt Pohjanen debuterade 1979 med romanen *Och fiskarna svarar Guds frid* som är en roman om olösta konflikter från barndomen och om ett gränsland mellan två språk och kulturer. År 1985 publicerade han *Lyykeri*, den första romanen på meänkieli som handlar om den svensk-finska gränsen i minoritetsområdet under 1950-talets kalla krig. Bengt Pohjanen har sedan dess skrivit åtskilliga romaner, drama och lyrik. Han har även översatt verk till meänkieli och skrivit ned en grammatik för meänkieli i *Meänkielen kramatiikki*.

Pohjanen belönades 2023 med ett minoritetsspråkspris för att han genom sina många insatser för meänkieli höjt statusen för språket och kulturen både hos minoriteten själv och det omgivande samhället.

Katarina Kieri från Luleå debuterade som författare 1993 med diktsamlingen *Slutet sällskap*. Mikael Niemi publicerade 2000 romanen *Populärmusik från Vittula* för vilken han bl.a. belönades med August-priset samma år. En man född på 1960-talet säger att Niemis bok bidrog till en enorm vändpunkt för den tornedalska kulturen och att han upplevde det som att ”Sverige blev mer medveten om områdets existens och att det hos många väckte ett intresse för det tornedalska samhället”.⁵³

Betydelsen av litteratur som synliggör minoriteten och minoritetsspråket ska inte underskattas och bör ses i en historisk kontext där språket och kulturen både osynliggjorts och skambelagts.

⁵² Några exempel är förlagen Kaamos (1986), Meän akateemi – Academica Toredaliensis (1987). Senare startar även Biblioteca Laestadiana (1996), Barents publisher (1998), Luomio (1999), Meänkielen Förlaaki (2007), samt Meänpress (2022).

⁵³ Intervju 113.

11.3.2 Musikens roll i att bevara kulturen

Även musiken fick en central roll i att synliggöra och bevara minoritetens kultur och språk. Under 1970-talet startades gruppen Norrlåtar i ett försök att tillvarata och föra vidare tornedalska folkvisor. På 1980-talet gjorde förskolläraren Mona Mörtlund en insamling av barnvisor på minoritetsspråket. Detta resulterade i skriften *Moron Moron ostaks poron* (sv. God morgon, god morgon vill du köpa en ren) som är en samling barnvisor, ramsor, sagor, lekar och gåtor på meänkieli. Under Mörtlunds arbete med insamlingen fick hon ofta svaret att man inte hade något att dela med sig av:

”Inte har vi sysslat med ramsor. Inte har vi visor” var den vanligaste kommentaren, men när tidningar började skriva om insamlingen började människor att höra av sig. Även förskolor och äldreboenden hjälpte till.⁵⁴

Även musikern Torvald Pääjärvi har spelat en viktig roll med bl.a. utgivningen av albumet *Meän lauluja* på 1980-talet och låten *Ei se kannatte* (sv. det lönar sig inte) som speglade den känsla av uppgivenhet som vid tidpunkten präglade minoritetsområdet. Även Pääjärvi berättar om liknande erfarenheter som Mörtlund om minoriteten som inte ansåg de egna kulturella uttrycken vara viktiga.⁵⁵ Musikern Hasse Alatalo som också samlat musik och folkvisor från minoritetsområdet refererar på motsvarande sätt till meänkielitalande som inte sett något värde i de egna visorna och sångerna.⁵⁶ Musikens betydelse för känslan av stolthet över den egna kulturen framträder dock i flertalet intervjuer. En man född på 1950-talet berättar att han ibland på kvällarna när han lyssnar på den tornedalska musikgruppen Raj Raj Band får tårar i ögonen och nämner låten *On kaipuu tänne aina pohjaton* (sv. ”längtan hit är alltid bottenlös”).⁵⁷

11.3.3 Språket och kulturen tar plats på scen

Under 1984 satte fyra kvinnor (Karin Forsén, Irma Matela, Irene Muskos och Adela Westergren) upp teaterföreställningen *Uusia aikoja* (sv. Nya tider) i Kiruna. Föreställningen gav sedan inspiration till en

⁵⁴ Intervju 162.

⁵⁵ Intervju 169.

⁵⁶ Alatalo 2004, *Ängens fågel: visor och låtar i Norrbottens finnbygder 1677–1984 = Nurmen lintu: lauluja ja tansikappalheita Pohjoisruottin suomiseutuissa*, s. 11 f.

⁵⁷ Intervju 142, se även intervju 34, 86, 98, 101, 106, 147, 148, 149.

musikteaterföreställning som visades under folkmusikfestivalen i Kaustinen i Finland. I festivalen deltog flera band från minoritetsområdet, bl.a. *Sisaret* (sv. Systrarna), en grupp som bildades 1978. Fler personer berättar hur kulturmöten med andra minoriteter inspirerade och hur en vision om ett större uppförande på en teaterscen började konkretiseras.⁵⁸ Några framhåller även att Seskaröspelen 1984 var idégivaren.⁵⁹

I nära anslutning till den första uppsättningen av *Jää lähtee/Isen går* (av Håkan Rudehill och regi av Ulla Lytkens) bildades Tornedals-teatern 1986. Pjäsen var tvåspråkig och hade premiär samma år i samband med Pajala marknad.⁶⁰ Föreställningen spelades inför fulla hus på en rad orter. Irene Muskos, som var med och satte upp flera teaterföreställningar, bl.a. *Usia aikoja*, menar att föreställningens attraktionskraft bl.a. berodde på att den spelades både på minoritets-språket och svenska:

Teatern var som en riktig väckelserörelse. ... Man skrattade och grät där ibland publiken. ... Det var så viktigt för oss alla som gjorde den eftersom vi kände att folk kommer och tittar, och varför kommer de? Jo därför att vi gör bra föreställningar och därför att vi talar det här språket eller blandar [meänkieli: sekottaa]. De kände att det var hemlandstoner.⁶¹

Teaterpjäsen *Kuutot* av Bengt Pohjanen som sattes upp 1987 var den första pjäs som spelades enbart på meänkieli. Den har fortfarande nästan fyrtio år senare publikrekordet.⁶²

Flera forskare har framhållit Tornedalsteaterns stora betydelse för minoritetens språk, kultur och litteratur. Birger Winsa beskriver Tornedalsteatern som helt avgörande för det språkliga och kulturella uppvaknandet:

Om teatern använt finska hade det upplevts onaturligt och på svenska hade humorn inte fungerat kontextuellt. Men när teatern använde meänkieli och kunde växla språk blev det träffsäkert. Det som hände var att folksjälen hittade tillbaka. Ett band av samhörighet knöts mellan människor genom språket som användes.⁶³

⁵⁸ Intervju 162, 164.

⁵⁹ METavisi 1984/3–4 s. 28; Intervju 164.

⁶⁰ Tornedalsteatern. Vår historia. <https://www.tornedalsteatern.se/om-oss/historia/>; Intervju 171.

⁶¹ Intervju 171.

⁶² Tornedalsteatern. Vår historia. <https://www.tornedalsteatern.se/om-oss/historia/>.

⁶³ Intervju 170.

Även intervjupersoner tar upp den stora betydelse Tornedalsteatern har haft för känslan av stolthet för språket och identiteten och för att synliggöra minoriteten.⁶⁴ Tornedalsteatern var samtidigt en fortsättning på en lång tradition av amatörteater i minoritetsområdet. Det nya var att meänkieli nu fick ta plats på scen.

Fler teatrar skulle också tillkomma. Under 2005 bildades Meänmaan Teatteri (sv. Vår teater) i Övertorneå. Ett år senare talades meänkieli för första gången på nationalscenen Dramaten i pjäsen *Regnblommorna är vackra i år*. Mona Mörtlund var manusförfattare till pjäsen som också visades på SVT 2007. Även Bengt Pohjanen har skrivit manus till större transnationella föreställningar som uppförts i minoritetsområdet, exempelvis trilogin *Smugglaroperan* (2005), *Laestadiusoperan* (2008) samt *Krigsoperan* (2009).⁶⁵

11.3.4 Festivaler som bidrar till stolthet över hembygden

Festivaler fick ett uppsving under 1970- och 1980-talen i minoritetsområdet. I slutet av 1970-talet arrangerades exempelvis kulturfestivaler i Kangos. Römppäviikko, en fest-, kultur- och dansvecka återuppväcktes 1987 och arrangeras årligen sedan dess i Pajala. Konceptet var att väcka liv i ett gammalt tornedalskt kulturelement i ett försök att få fart på människor och liv och rörelse i byarna. Folk fick vara sig själva och språket och kulturen skulle höras och synas. Bertil Isaksson, som var en av initiativtagarna till Römppäviikko, berättar:

Kraften kom av det att vi utgick från oss själva och från det som var vårt eget.⁶⁶

Festivalen fick ett positivt mottagande men väckte även ilska hos vissa då det sågs som att man hade skämt ut kommunen.⁶⁷ En man född på 1960-talet återger ett minne från Römppäviikko:

Jag kommer ihåg jag var på Römppäviikko, det var någon gång under 2000-talet och på den römppän så hade Mikael Niemis bok släppts och den var en succé och han var där. Jord hade släppt sin första skiva, de hade skivsläpp och var där och spelade. Raj-Raj Band spelade också där. Alla de

⁶⁴ Intervju 70, 132, 139, 150, 152, 155.

⁶⁵ Meänmaan Teatteri – Vår teater. http://www.meanmaa.net/index_mmt.htm.

⁶⁶ Intervju 164.

⁶⁷ Intervju 164.

tre storheterna var på Römppä i Pajala. Det var en sådan enorm kulturell vändning och efter det har alla gått rakryggade och utforskat kulturen.⁶⁸

Fler festivaler har senare tillkommit på initiativ av personer från minoritetsområdet, exempelvis Nattfestivalen i Korpilombolo. Festivalerna har bidragit till en känsla av stolthet och engagemang för hembygden.⁶⁹ Minoriteten har också intagit scener där samarbete över språk, kultur och nationsgränser stått i fokus. Birger Winsa var drivmotorn för Europeiska sångtävlingen för minoritetsspråk i Östersund 2006, som arrangerades av minoritetsföreningen, SWEBLUL. Den visade att minoriteten funnit sig tillrätta inom de europeiska sammanhangen.⁷⁰

11.3.5 Minoriteten organiserar sig etnopolitiskt genom STR-T

STR-T bildas 1981

Den folkliga och kulturella mobiliseringen bidrog till att minoriteten började organisera sig även etnopolitiskt. Den första och största etnopolitiska rörelsen för minoriteten är Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksoalaiset (STR-T) som bildades 1981. STR-T har haft en central roll i minoritetens erkännande som nationell minoritet och meänkielis erkännande som ett nationellt minoritetsspråk. Förbundet har sedan starten ägnat sig åt lobby-arbete och uppvaktat politiker både nationellt och lokalt, inte minst i samband med minoritetsspråksutredningar på 1990-talet. Från 2000, efter att minoritetslagen trädde i kraft, har STR-T också varit ett remissorgan i frågor som rör minoriteten.

Förbundet har vidare haft en avgörande roll i tillkomsten av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Initiativtagarna och syfte

Initiativet till att bilda STR-T togs av Mona Mörtlund. Hon var forskollärare och ingick i musikgruppen *Sisaret* (sv. Systrarna) som sjöng sånger på meänkieli. Mörtlund berättar att hon vid en minoritetskonferens på Färöarna insåg att minoriteter i andra nordiska

⁶⁸ Intervju 113.

⁶⁹ Bergström, Johansson, Ridbäck och Wander 2015, *Korpilombolo: från kyrkobygge till nattfestival*.

⁷⁰ Winsa 2007, *Tornedalingarna – en språklig minoritet*, s. 86 f.

länder hade organiserat sig och arbetade språk- och kulturfrämjande, men att det inte fanns någon sådan organisation för tornedalingar. Under studietiden började hon och några kurskamrater fundera över varför befolkningen i Tornedalen pratade finska och varför finskan inte ansågs lika fin som svenskan. De utforskade frågan i ett projektarbete som resulterade i en uppsats med titeln *Rätten till vårt språk*. Den innehöll en lista på åtgärder, bl.a. att barnen måste få rätt till undervisning på meänkieli i skolan. Många av dessa förslag var sådana frågor som STR-T sedan började driva.

Mona Mörtlund bildade, tillsammans med sin dåvarande man Björn Eklöv och journalisten Bertil Isaksson, Tornedalens kulturförening 1981. Föreningen tog sedan namnet Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset. I STR-T:s första stadgar framgår att begreppet tornedalingar inte avser endast människor som bor i området kring Torneälven utan alla som hör till den ursprungliga finskspråkiga befolkningen i Norrbotten. I stadgarna omnämns även försvenskningen och vikten av att tornedalingar själva verkar aktivt för tornedalsfinskans överlevnad:

En minoritets språk och kultur överlever inte av sig självt. Speciellt inte efter att ha utsatts för ett så massivt försök till försvenskning som varit fallet i Tornedalen. Tornedalskulturen och tornedalsfinskan överlever endast om vi tornedalingar själva vill det och arbetar för det.⁷¹

I dag definierar STR-T förbundet som en intresseorganisation för alla som känner samhörighet med meänkieli och det ursprungliga språkområdets kultur och historia. Förbundets målsättning är att främja och stärka minoritetens identitet samt dess språkliga och kulturella utveckling och förankring.⁷²

Värkning av medlemmar

Förbundet var mycket aktivt när det gällde att värva medlemmar genom att bl.a. involvera kultur- och hembygdsorganisationer, knacka dörr, göra skolbesök, delta på marknader och anordna konferenser.⁷³ Från att Tornedalens Kulturförening bildades av tre personer 1981,

⁷¹ Norrbottens Föreningsarkiv/Svenska Tornedalingars Riksförbund/protokoll, volym 1.

⁷² Stadgar. Svenska Tornedalingars Riksförbund. <https://www.str-t.com/wp-content/uploads/2022/03/Stadgar-STR-T-20220326.pdf>.

⁷³ Intervju 164.

var medlemsantalet 2 500 personer två år senare.⁷⁴ På slutet av 1990-talet hade STR-T 5 000 medlemmar och 50 kollektiva medlemmar. I dag (2023) är medlemsantalet drygt 1 300. Verksamheten baseras på åtta lokalavdelningar, inklusive Föreningen Svenska Kväner-Lantalaiset, och ett ungdomsförbund, Met Nuoret. Flera kulturföreningar bildades i samband med att STR-T bildades.⁷⁵ Föreningslivet som helhet fick med andra ord ett uppsving.

Mona Mörtlund berättar att de flesta var positiva till bildandet av STR-T men att det även fanns de som inte var lika positiva:

Miksi tet alatta porräämhään tämän kielen kans. Eihään se ole mikhään. Eihään tämä ole oikea suomi. Eihään tällä kielelä pärjää.

[Sv. Varför börjar ni svamla med det här språket. Det är ju ingenting. Det här är ingen riktig finska. Det är inget språk man klarar sig med.]⁷⁶

Många av de som engagerade sig i STR-T var välutbildade och kom från kultur- eller utbildningssektorn. En intervjuperson säger att många tillhörde samma generation, befann sig på samma plats i livet och hade liknande erfarenheter och tankar för framtiden.⁷⁷ Det är också känt att STR-T till en början mötte kritik från personer som menade att föreningen inte var politiskt neutral. Ännu tio år efter bildandet av STR-T förekom kritik men det fanns även de som tog föreningen och initiativtagarna i försvar och hänvisade till det som åstadkommit på kulturfronten.⁷⁸

METavisi (Vår tidskrift)

STR-T började 1981 publicera tidskriften *Meikäläiset*⁷⁹, en tidskrift för det tvåspråkiga minoritetsområdet. Redaktörerna framhöll på ledarplats att tidskriften var en ”nysatsning och resultatet av en ny tornedalsk medvetenhet”.⁸⁰ Efter två nummer ändrades namnet på tidskriften till *Met* och i dag har den namnet *METavisi* (Vår tidskrift).

⁷⁴ METavisi 1984/2, s. 27.

⁷⁵ Exempelvis byföreningen i Keräsjoki, Sattajärvi kulturförening, Aapua hembygdsförening och Matarengi-Övertorneå hembygdsförening.

⁷⁶ Intervju 162.

⁷⁷ Intervju 147.

⁷⁸ METavisi 1991/3–4 s. 23 f.; Intervju 164.

⁷⁹ Meikäläiset betyder ”sådana som vi” och började användas för människor som inte själva kommer från Tornedalen, men talar meänkieli. Begreppet meikäläiset användes under 1980- och 1990-talet, men är inte lika vanligt förekommande nu.

⁸⁰ METavisi, nr 2, 1983.

Tidskriften innehåller artiklar både på svenska och på meänkieli. Under åren 1986–1988 utgavs tre gemensamma dubbelnummer av METavisi och JUF:s tidskrift *Tornedalen*, vilket uttrycker samhörighet och kontinuitet mellan de två språkrören inom minoriteten.⁸¹

En utflyttad man berättar att han upplever att språket fick en renässans på 1980-talet efter att Bertil Isaksson med flera började jobba ”för att de skulle få det bättre”. Han säger att ”det hände något” och att han bl.a började prenumerera på METavisi. Det var vid den tidpunkten som han för första gången kunde säga ”jag kommer från Pajala faktiskt” och känna stolthet.⁸²

Bertil Isaksson berättar själv att det vid den här tiden fanns ett slags större öppenhet för att visa sin härkomst. Bland annat trycktes t-shirtar med texten: Stolt tornedaling. Texten var dock på svenska och inte på meänkieli, understryker han.⁸³

11.3.6 Erkännande av språket

Startskottet för språkets erkännande

STR-T spelade en viktig roll i processen som ledde fram till att meänkieli erkändes som ett nationellt minoritetsspråk 1999. Forskarna Erling Wandé och Birger Winsa, med rötter i minoritetsområdet, har bidragit till meänkielis utveckling genom forskningsinsatser om språket och arbetet med praktiskt revitalisering av språket.

En viktig händelse för mobiliseringen av meänkielirörelsen var konferensen ”Sista språkstriden” som hölls i Svanstein 1984. Enligt Wandé skapade den en debatt som gav STR-T ytterligare stöd i deras mobilisering. Förbundet har sedan dess spelat en viktig roll i att skapa ett levande kulturliv för meänkieli och för den språkpolitiska mobiliseringen.

Birger Winsa minns, i en intervju med kommissionen, att på frågan om skillnaden mellan språk och dialekt svarade en språkvetare vid konferensen att det handlar om ett politiskt beslut som de själva skulle bestämma över.⁸⁴

⁸¹ Avser METavisi 1986/3–4, 1987/3–4 och 1988/3–4 samt *Tornedalen* Nr 18-1986, Nr 19-1987 och Nr 20-1988.

⁸² Intervju 133.

⁸³ Intervju 164.

⁸⁴ Intervju 170.

Terje Aronsen, förgrundsgestalt för den norska kvänrörelsen, har berättat om en insikt han fick på resan hem från konferensen i Svanstein: ”selvä niinku plääki, mie olen kvääni” (sv. klart som bläck, jag är kvän).⁸⁵

Ytterligare ett seminarium arrangerades ett halvt år senare, även då i Svanstein. Vid detta seminarium presenterades forskningsresultat som visade att barn kan lära sig flera språk samtidigt. Ester Cullblom, författare och lärare vid lärarutbildningen i Luleå, berättade om modersmålets betydelse och sade ”att skämmas för sitt modersmål, sitt första språk, är att skämmas för sin barndom och för sin bakgrund” och pläderade för utökad undervisning ”i skolorna i och om språken i Tornedalen”.⁸⁶

I samband med denna konferens gjorde STR-T ett uttalande där man vädjade till riksdag, regering och andra beslutsfattare att i enlighet med internationella konventioner och Sveriges lagar ge reella möjligheter för Norrbottens finskspråkiga befolkning, kultur och språk att existera.⁸⁷ Konferenserna blev startskottet för ett fortsatt arbete i syfte att få meänkieli erkänt som ett språk.

Meänkieli utropas som språk 1988

Den mobilisering för språket som inleddes på 1970-talet kulminerade i att minoriteten den 27 februari 1988 i Pajala utropade meänkieli till ett eget språk. Vid ceremonin berättade Erling Wande om det tornedalsfinska lexikonet han hade tagit fram och Bengt Pohjanen läste på meänkieli delar ur Markusevangeliet (*Tule Leevi följhjyy*) som han nyligen översatt.⁸⁸ Samma dag bildades även stiftelsen Meän Akateemi med syfte att utveckla och arbeta med meänkieli samt att lyfta fram minoritetens kultur.⁸⁹

Det var dock inte en självklarhet för alla i minoritetsområdet att meänkieli skulle erkännas som ett språk. En utflyttad man berättar i en intervju om hur hans moster reagerade när det började talas om meänkieli på 1980-talet:

⁸⁵ MET nr 2, 1992, s. 28.

⁸⁶ METavisi, nr 1, 1984.

⁸⁷ METavisi nr 1 1984, s. 26 f.; Met nr 4 1983, s. 23.

⁸⁸ Meänkielidagen 27 februari. <https://www.youtube.com/watch?v=1VbELh1QnRE>.

⁸⁹ Intervju 165.

Nå, måste man dra upp det där nu igen. Nu är vi ju svenskar, nu ska det pratas svenska och inte hålla på med det där fula språket.⁹⁰

De som engagerade sig för språkets erkännande kunde också uppleva motståndet i form av direkta hot. En man som var medlem i STR-T i början av 1980-talet berättar att det hände att han blev uppringd av personer som på olika sätt var hotfulla. En gång kissade någon in i lägenheten via brevinkastet och högg fast en kniv i dörren. Mannen i fråga bestämde sig då för att lämna sitt uppdrag i STR-T.⁹¹

Bengt Pohjanen, som är och har varit en viktig aktör i språkfrågan, såg inledningsvis meänkieli mer som en finsk dialekt än som ett eget språk. Han kom ett par år senare fram till att språkfrågan inte är en vetenskaplig fråga utan en praktiskt politisk fråga: ”Om man bestämmer sig för att det är ett eget språk. Så är det ett eget språk.”⁹²

Meänkielidagen firas varje år den 27 februari till minne av när meänkielitalare samlades i Pajala i februari 1988 och utropade meänkieli till ett eget språk.

Från ett utropat språk till ett erkänt officiellt minoritetsspråk

Efter att minoriteten utropat meänkieli som ett språk, inledde STR-T ett arbete för att språket skulle få ett officiellt erkännande som språk.⁹³ Frågan hade aktualiserats om Sverige skulle ansluta sig till europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk (språkstadgan) och Europarådets ramkonvention för skydd av nationella minoriteter (ramkonventionen).

Ramkonventionen är det första juridiskt bindande multilaterala dokumentet rörande minoritetsfrågor i allmänhet och anger de principer som staterna åtar sig att efterleva till skydd för de nationella minoriteterna. Språkstadgan syftar till att skydda och stödja europeiska landsdels- eller minoritetsspråk som en värdefull del av Europas flerkulturella och flerspråkiga arv. I Europarådet har skyddet för nationella minoriteter setts som en viktig del av skyddet för mänsk-

⁹⁰ Intervju 133.

⁹¹ Intervju 139.

⁹² Språkentusiaster som skapat historia. <https://minoritet.se/1403>.

⁹³ Se t.ex. MET nr 2 1997, s. 16; MET nr 3 1997, s. 2; MET nr 2 1998, s. 2 och s. 5 f.; MET nr 3 1998, s. 2, s. 15 f.; MET nr 4 1998, s. 2 och s. 10; MET nr 2 1999, s. 2; MET nr 3 1999, s. 2; MET nr 4 1999, s. 2 och s. 16; MET nr 1 2000, s. 2.

liga fri- och rättigheter och en viktig utgångspunkt för att kunna bygga ett stabilt, demokratiskt och säkert Europa.⁹⁴

Regeringen tillsatte en parlamentarisk kommitté 1995 som skulle utreda om, och i så fall på vilket sätt, som Sverige borde ansluta sig till språkstadgan.⁹⁵ Året efter beslutade regeringen om ett tilläggsdirektiv som innebar att kommittén skulle utreda frågan om Sverige även borde ratificera ramkonventionen.⁹⁶

Kommittén föreslog att Sverige skulle ratificera språkstadgan, men inte för meänkieli utan för finska som skulle innefatta meänkieli. Även samiska och romani chib skulle erkännas som nationella minoritetsspråk.⁹⁷

Förslaget togs inte väl emot av minoriteten och en av kommitténs ledamöter, Henning Johansson, professor emeritus i pedagogik och medlem i STR-T, valde att skriva ett särskilt yttrande. Han tog avstånd från vad han ansåg var kommitténs val att i sina förslag om finska använda sig av meänkieli i Tornedalen och Malmfälten som alibi för att stärka finskans ställning i Sverige. Han ansåg att ett sådant förfaringsätt var kränkande för såväl sverigefinnarna som de meänkielitalande. Han ansåg vidare att kommittén genom förslaget införde ytterligare en majoritetsspråksrelation för de meänkielitalande då finska är ett officiellt språk i Finland.⁹⁸

Frågan orsakade starka spänningar mellan sverigefinnar och tornedalingar och ledde till att dåvarande statsministern i Finland, Paavo Lipponen, skrev till Sveriges regering.

Flera remissinstanser var kritiska mot kommitténs förslag om att behandla meänkieli som en varietet av finska och regeringen valde slutligen att erkänna meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk. Regeringen menade att det fanns flera skäl som talade för att behandla meänkieli som ett eget språk, bl.a. minoritetens språkliga, kulturella

⁹⁴ SOU 1997:193 *Steg mot en minoritetspolitik – Europarådets konvention för skydd av nationella minoriteter*, s. 9.

⁹⁵ Dir. 1995:84.

⁹⁶ Dir. 1996:77.

⁹⁷ SOU 1997:192, s. 237 f. Som argument för att ratificera språkstadgan fördes bl.a. fram att Sverige bör, liksom övriga Europa, värna om det mångkulturella och flerspråkiga historiska arvet. Meänkieli ansågs, liksom de övriga minoritetsspråken, att vara en vital del i bl.a. den tornedalska kulturen i Sverige och en värdefull del av det svenska kulturarvet och borde därför bevaras för framtiden.

⁹⁸ SOU 1997:192, s. 257 f.

och historiska särdrag.⁹⁹ Flera personer har i olika sammanhang framhållit Henning Johanssons betydelse för språkets erkännande.¹⁰⁰

Stolthet över det egna språket

Erkännandet av meänkieli som ett eget språk väckte stolthet och glädje hos minoriteten. Bengt Niska var med i riksdagen när beslutet klubbades igenom och berättar följande:

Det var en stund som berörde mig djupt. Man tog beslut om det den 5 december 1999 och jag höll ... ett tal i samband med det. Jag tror att det var första gången som jag var i kammaren och fick ordet. Det var, vill jag minnas, exakt 40 år sedan som jag började skolan, och så togs ett sådant beslut. Då var det som en fantastisk dröm att få vara med om att besluta att det är ett eget språk, med ett eget värde. Och för en som kommit till skolan, ödmjuk ..., med mössan i handen och rädd för det svenska skolsystemet, att då 40 år senare få rösta i kammaren, där detta språk blir ett av Sveriges officiella minoritetsspråk. Det var ett rörande ögonblick.¹⁰¹

Enligt Torvald Pääjärvi, dåvarande ordförande i STR-T, innebar erkännandet en våg av positiv uppmärksamhet:

På något sätt började människor se fördelar. Exempelvis vändes det till att bli en merit i kommunen om någon kunde meänkieli. Man började se ett värde i det här. Men givetvis fanns det en del och lär fortfarande finnas som inte ser någon mening i det här, utan menar att det är bara att lämna det bakom sig.¹⁰²

En kvinna berättar att hon känner sig stolt och hon tror att vändningen kom med flaggan och att meänkieli erkändes och fick status som minoritetsspråk.¹⁰³

⁹⁹ Prop. 1998/99:143 *Nationella minoriteter i Sverige*, s. 33. En språkvetenskaplig analys fann att det fanns påtagliga språkstrukturella skillnader mellan meänkieli och finska varieteter som talas i Finland, inklusive standardfinska. Talare av meänkieli har haft annorlunda livsvillkor än talare av finska varieteter i Finland vilket har bidragit starkt till att skillnaderna mellan meänkieli och annan finska är mer uttalade i dag än de skillnader som föreligger mellan aktuella talade varieteter inom Finland. Se SOU 1997:192, bilaga 3, s. 404. Diskussion av begreppen språk och dialekt – med resonemang om meänkielis status som eget språk.

¹⁰⁰ Intervju 27, 67, 139, 141, 146. Se även METavisi nr 4 1999, s. 16.

¹⁰¹ Intervju 172.

¹⁰² Intervju 169.

¹⁰³ Intervju 154.

11.4 Etnopolitisk mobilisering och generationen ummikko i början av 2000-talet

Under den fjärde fasen, med start i början av 2000-talet, fortsätter den etnopolitiska mobiliseringen genom att fler organisationer bildas, exempelvis Föreningen Svenska Kväner-Lantalaiset och Meänmaa. En ny generation som huvudsakligen är ”ummikko” träder fram och visar att man kan identifiera sig med minoriteten trots att man inte kan språket. I och med att Sverige anslöt sig till ramkonventionen och språkstadgan förändrades förutsättningarna för minoritetens arbete för att bevara och främja språket.

11.4.1 STR-T efter 2000

I samband med att tornedalingar erkändes som en nationell minoritet och meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk förändrades STR-T:s inriktning. Till skillnad från stadgarna från 1981 handlar STR-T:s uppgift inte längre om att bevara språk och kultur utan om att främja och stärka minoritetens identitet och språkliga och kulturella utveckling. Inga särskilda etniska eller språkliga grupper utpekades utan förbundet vänder sig till alla som känner samhörighet med meänkieli och det ursprungliga språkområdets kultur och historia. Inte heller anges något geografiskt område till skillnad från i början av 1980-talet, då STR-T uttryckligen nämnde Tornedalen och Malmfälten.¹⁰⁴

År 2008 antog förbundet en språkpolicy om att STR-T:s mål är att främja och utveckla meänkieli i både tal och skrift. STR-T betonar i denna policy att det finns en förståelse för de lokala varieteterna som tillämpas och att STR-T utvecklar språket med språkbrukare och myndigheter.

I STR-T:s verksamhetsplan för 2023 nämns bl.a. behovet av ökat ekonomiskt stöd till förbundet, mer vetenskaplig forskning inom kultur och historia, en långsiktig ökning av programproduktion inom public service samt en rad förslag som ska åtgärda bristerna inom utbildningsområdet. Vidare ska förbundet verka för att frågan om det finns fler urfolk i Sverige prövas av staten och för att kommissionens förslag implementeras.¹⁰⁵

¹⁰⁴ STR-T stadgar. <https://str-t.com/wp-content/uploads/2023/06/stadgar-str-t-20230422.pdf>.

¹⁰⁵ STR-T verksamhetsplan 2023. <https://str-t.com/wp-content/uploads/2023/06/verksamhetsplan-2023-str-t-1.pdf>.

11.4.2 Kväner och lantalaiset organiserar sig men känner sig fortsatt osynliggjorda

År 2019 bildades föreningen Svenska Kväner-Lantalaiset som en lokalförening till STR-T. Föreningen är en intresseförening i språkliga, kulturella och samhällliga frågor för alla som identifierar sig som kväner eller lantalaiset och andra som känner samhörighet med föreningens mål och strävanden. Föreningen ska generellt verka för att synliggöra minoritetens ursprungliga historia och kultur samt arbeta för revitaliseringsprocessen i form av återtagandet av språket, identiteten och kulturen. Vidare verkar föreningen för att minoritetens delaktighet och synliggörande i samhället ökar, att minoritetens intressen tillvaratas och synliggörs i svensk minoritetslagstiftning och annan relevant lagstiftning, samt att språket stärks genom ökad kunskap, acceptans och användning av meänkielis språkliga varieteter.¹⁰⁶

Den kvänska rörelsen överskrider nationalstatsgränser och har en egen flagga och flaggdag den 16 mars. Dagen benämns Kvänfolkets dag och firas med anledning av att det den 16 mars 1340 stiftades ett avtal mellan kvänerna och den svenske kungen.

Flera personer som engagerat sig i Svenska Kväner-Lantalaiset har berättat att de upplever sig osynliggjorda och att det finns stor okunskap kring dem som grupp, deras historia och härkomst. Några berättar att de upplever att de inte tas på allvar och deras identitet som kväner ifrågasätts.¹⁰⁷ En man född på 1980-talet berättar varför det kan vara jobbigt att säga att man är engagerad för kvänerna:

Nio av tio gånger så måste man börja förklara att man inte alls är ett "hittepå-folk". Att man har en kultur sen innan och att meänkieli inte alls är ett språk som man bara sätter i bakom orden. ... Ska man förklara det på något vettigt sätt så känns det som att man hade behövt dra igång en sån Metoo-kamp eller kampanj sapmi-kväner för att det ska bli synliggjort och bli någon ändring i det. Man känner sig kränkt helt enkelt.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Svenska Kväner-Lantalaiset Kiruna. <https://str-t.com/lokalavdelningar/svenska-kvaner-lantalaiset/>.

¹⁰⁷ Intervju 14, 122, 126.

¹⁰⁸ Intervju 12.

11.4.3 Meänmaa

Ytterligare en viktig organisation som driver språk och kulturfrågor för minoriteten är Föreningen Meänmaa (sv. Vårt land) som bildades 2007 av författaren Bengt Pohjanen och upphovsmannen till tornedalsflaggan, meänflaku, Herbert Wirlöf.

Meänflaku (sv. vår flagga), vars färger är hämtade från Sveriges och Finlands flaggor, hissades officiellt för första gången den 15 juli 2007. I samband med detta utropade Bengt Pohjanen dagen till Tornedalens nationaldag. Sedan 2015 finns dagen med i Svenska Akademiens kalender som Tornedalingarnas dag. I en intervju berättar han om hur ceremonin gick till:

Symboliskt bar vi nationsflaggorna från finska och svenska sidan. Möttes mitt på bron och sedan sparkade vi den gamla gränspålen ner i Torneälven och lät den flyta iväg. Sedan bytte vi flaggor och gick till var sin sida av gränsålv. Hissade den nya flaggan, sjöng och höll tal.¹⁰⁹

Flaggan visar synen på Meänmaa som ett gränsöverskridande område med ett gemensamt språk, både på svenska och finska sidan av Torne älv och Muonioälven.

Efter ceremonin samlades ett antal människor och kom överens om att det behövdes en ny form av organisation för att omfatta ett större geografiskt område än svenska Tornedalen. Detta gav upphov till Föreningen Meänmaa. Förening antog meänflaku vid bildandet och ansvarar årligen för att arrangera Meänflakus dag.

Med Meänmaa avses en kulturregion och ett symboliskt land på båda sidor om Torneå, Muonio, och Könkämä älv som omfattar kommunerna Haparanda, Övertorneå, Pajala, Gällivare, Kiruna, delar av Överkalix och Kalix samt finska kommunerna Tornio, Ylitornio, Pello, Kolari, och Muonio.¹¹⁰ Föreningen är en ideell gränsöverskridande förening som syftar till att sprida kunskap om Meänmaa samt främja och utveckla dess kultur, språk och dialekter.¹¹¹

Under 2022 började föreningen även publicera böcker under förlagsnamnet *Meänpress*. Föreningen bedriver arbetet bl.a. i nära samarbete med *Meänmaa Teatteri* (sv. Vår Teater), som startades 2005,

¹⁰⁹ Spräkentusiaster som skapat historia. <https://minoritet.se/1403>.

¹¹⁰ 1 § i Föreningen Meänmaas stadgar, antagna vid extra årsmöte 18 april 2009. <http://www.meanmaa.net/mmy/stadgar/stadgar.htm>.

¹¹¹ 2 § i Föreningen Meänmaas stadgar, antagna vid extra årsmöte 18 april 2009. <http://www.meanmaa.net/mmy/stadgar/stadgar.htm>.

Barents Publishers FIN, som grundades 1997 av Bengt Pohjanen, samt kulturinstitutioner på båda sidor om älven och med kvänerna i Norge.

11.4.4 Met Nuoret

Under 2014 grundades Met Nuoret, förbundet för ungdomar som känner samhörighet med meänkieli och det ursprungliga språkområdets kultur och historia. Met Nuoret är ett nationellt ungdomsförbund med styrelseledamöter och medlemmar bosatta över hela Sverige. Förbundet är en avdelning av STR-T men driver sina egna minoritetspolitiska frågor och projekt.

Det var STR-T som tog initiativet att starta ett ungdomsförbund för minoriteten genom ett projekt som leddes av Juliana Bergman. Den första styrelsens medlemmar hade kopplingar till t.ex. Ung minoritet¹¹², Tornedalen Pride¹¹³ och Tornedalsteatern. Förbundets första ordförande blev Eva Törmä och Charlotte Kalla utnämndes till hedersmedlem.

Att vara minoritet inom minoriteten är en fråga som förbundet velat uppmärksamma sedan start. Under 2015 höll dåvarande ordförande för Met Nuoret, Madeleine Isaksson, invigningstalet på Tornedalen Pride. Ett av de första projekten Met Nuoret drev igenom var att översätta RFSL:s queerordlista till meänkieli med hjälp av Mona Mörtlund. Det var ett direkt svar på ett behov av att utveckla meänkieli som blev tydligt under Tornedalen Pride. Många begrepp saknades och andra var nedvärderande. Det blev den första ordlistan med HBTQI+-begrepp på ett av de nationella minoritetsspråken. För det arbetet blev förbundet nominerat till Diversity Index Award 2017.

Språkrevitalisering och rätten till sin kultur har varit de viktigaste minoritetspolitiska frågorna för förbundet. Met Nuoret representerar en generation där en majoritet inte pratar meänkieli.

År 2018 var förbundets språkpaket klart, en idé som lanserats av Sverigefinska ungdomsförbundet där nyblivna föräldrar får ett inspirationspaket med tips på hur språket kan föras vidare till nästa

¹¹² Ung minoritet var ett initiativ av de fem nationella minoriteternas organisationer med stöd av MUCF. Projektet gick ut på att representanter från Sveriges fem nationella minoriteter skulle få träffas och utbyta erfarenheter. Både med varandra och andra minoriteter i Europa.

¹¹³ 2014 startade Tornedalen Pride. Det väckte initialt stor debatt och motstånd men när paraden väl genomfördes på Pajala marknad tågade uppemot 1 000 personer till stöd för HBTQI+ personers erkännande och lika rättigheter. En dokumentär om Tornedalen Pride sändes samma år på SVT. <https://youtu.be/uV6sDLEqtk>.

generation. Paketet köps in av kommuner och regioner runt om i hela Sverige och delas ut på t.ex. bibliotek eller BVC.

Sedan starten har samarbete med andra minoriteters ungdomsförbund varit viktigt för Met Nuoret, inte minst med Kveeninuoret¹¹⁴ där förbunden under flera år turades om att arrangera ett gemensamt språkläger. Fram till sommaren 2022 pågick även projektet KOLME där också Suomen karjalaiset nuoret¹¹⁵ var en av projektägarna. Under tre år ordnades olika typer av utbyte mellan de tre minoriteternas kultur, språk och historia, och sista året ordnades ett läger i Karelen.

På Met Nuorets Instagramkonto har medlemmar fått dela med sig av sina erfarenheter av att vara ung minoritet. Ofta handlar inläggen om ens koppling till minoritetsområdet, kärlek till kulturen och naturen men även frågor kring att förstå sitt sammanhang när man inte har språket som identitetsmarkör. För förbundet har det varit viktigt att markera att man inte behöver kunna meänkieli för att kunna uttala sig och arbeta för minoritetens rättigheter.

Förbundet har också varit drivande tillsammans med STR-T för att få tillstånd en sannings- och försoningskommission för tornedalingar, kväner och lantalaiset samt en kulturinstitution för minoriteten.

11.4.5 En ny generation som är ”Proud to be ummikko”

På 2000-talet börjar den generation som inte har fått lära sig meänkieli uppmärksamma sin identitet och den språkliga förlust de har blivit utsatta för.

Författaren Katarina Kieri, med rötter i Luleå och minoritetsområdet, var en de första att litterärt beskriva den här generationens upplevelser av assimileringpolitiken i relation till föräldragenerationen:

Född i mitten av sextioalet lärde jag mig aldrig att tala min moders mål. Vi är tusentals som delar den erfarenheten. Tornedalsfinskan var föräldrarnas språk. De talade det sinsemellan, med sina syskon, föräldrar och andra som självklart hörde till den sfären. Men inte med oss barn. Jag sörjer det, men jag dömer dem inte. De ville ge oss det finaste, det bästa. Och så mycket hade de lärt sig, att det finaste och bästa var inte modersmålet.¹¹⁶

¹¹⁴ Norska kvänernas ungdomsförbund.

¹¹⁵ Finska karelernas ungdomsförbund.

¹¹⁶ Kieri 2008, *Jag har suttit vid många köksbord i Tornedalen under min uppväxt. Och jag har inte förstätt*. Dagens Nyheter. <https://www.dn.se/arkiv/kultur/katarina-kieri-jag-har-suttit-vid-manga-köksbord-i-tornedalen-under-min-uppvaxt-och-jag-har-inte/>.

Den yngre generationens erfarenheter har fått växande uppmärksamhet. Frågor om detta lyfts bl.a. i podden *Proud to be ummikko* som produceras av journalisten och doktoranden Daniel Fjellborg.¹¹⁷

Några av dem som intervjuats i podden visar på att man kan identifiera sig med minoriteten trots att man inte kan språket. Samtidigt kan det finnas en tvetydighet kring identiteten. Charlotte Kalla beskriver exempelvis i podden att hon upplever sig som lite sökande och frågar sig själv om hon får klassa sig som tornedaling när en så stor del av kulturen och språket inte finns hos henne.

Viktiga frågor även för denna generation handlar om rätt och möjlighet till utbildning från förskola till universitet, både för nybörjare och sådana som kan språket. Flera nämner att de tar upp kampen, inte minst för sina barns skull.

På samma sätt som språket utgör en identitetsmarkör för föräldragenerationen, är den en identitetsmarkör även för den yngre generation som inte kan språket. Meänkieli kan med andra ord betraktas som ens språk även om man inte kan det.

11.5 Kyllä se kannattee!

I detta kapitel har en rad olika initiativ och projekt för att främja och bevara minoritetens språk och kultur beskrivits. Först och främst har minoriteten mobiliserat sig och argumenterat för att meänkieli ska erkännas som ett språk. Minoriteten har också organiserat sig politiskt i olika föreningar och drivit på genomförandet av minoritetspolitiken inte minst genom att rikta kritik mot den bristande implementeringen av lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk samt ramkonventionen och språkstadgan.

Det är framför allt minoriteten som har arbetat med att standardisera meänkieli och drivit på rätten att tala språket i kontakt med myndigheter. Det är också minoriteten som tagit initiativ till och driver olika kulturprojekt så som teater, bokförlag, festivaler. Minoriteten har bidragit till att språket och kulturen har blivit mer kända i majoritetssamhället och sett till att meänkieli används i radio, tv, sociala media och poddar. Många från minoriteten har även bedrivit forskning som handlar om språkpolitik och försvenskingsprocessen i minoritetsområdet.

Alla dessa initiativ har varit outhärliga i att nå dit minoriteten befinner sig i dag. Kyllä se kannattee! (sv. Visst lönar det sig!)

¹¹⁷ Proud to be ummikko. <https://www.ummikko.se/>.

DEL 4

Kommissionens bedömningar och förslag

12 Kommissionens bedömning i ansvarsfrågan

Följande kapitel ger en sammanfattning av de principiella överväganden som kommissionen gjort vad gäller frågan om statens och Svenska kyrkans ansvar för den assimileringspolitik som förts mot tornedalingar, kväner och lantalaiset. Bedömningen grundar sig i de förhållanden kartläggningen visat i fråga om historiska skeenden, enskilda aktörers agerande och inte minst minoritetens egna berättelser och erfarenheter.

12.1 Staten och kyrkan bär ett ansvar

Av direktivet framgår att kommissionens uppdrag består i att kartlägga och granska den assimileringspolitik som svenska staten och Svenska kyrkan som statlig myndighet bedrev mot tornedalingar, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen. Redan direktivets formulering ger med andra ord uttryck för att svenska staten och Svenska kyrkan har haft en roll i, och ansvar för, assimileringspolitiken.

I betänkandets olika kapitel redogörs för assimileringspolitikens historiska förlopp inom områdena språk, kultur och identitet (kapitel 6), utbildning och fostran (kapitel 7), traditionella näringar (kapitel 8), Svenska kyrkans ansvar (kapitel 9) och rasbiologi (kapitel 10).

De individuella erfarenheter och upplevelser av exkludering, kränkningar och övergrepp som enskilda har gett uttryck för har varit centrala för kommissionens slutsatser om hur assimileringspolitiken genomförts och på vilket sätt den drabbat minoriteten.

Kartläggningen visar att statliga myndigheter, och andra inblandade genom sina företrädare på olika nivåer, bedrev en aktiv assimilering- och försvenskningsspolitik gentemot tornedalingar, kväner

och lantalaiset. Assimileringspolitiken möjliggjordes genom statens och kyrkans roll i beslutande, rådgivande och verkställande organ kopplade till skolor och arbetsstugor. Men det handlar också om att staten och kyrkan bistod och gjorde det möjligt för andra aktörer som exploaterade minoriteten och minoritetsområdet.

12.1.1 Assimileringspolitiken har åsamkat minoriteten skada

Staten och kyrkan har agerat på ett sätt som inneburit en skada för minoriteten. Begreppet skada ska i det här sammanhanget förstås i en vidare kontext, och rymmer något mer än det man i vardagligt språkbruk kallar den fysiska eller psykiska skada som kan drabba en individ. Den skada assimileringspolitiken lett till återfinns dels på individnivå, dels på grupp- och samhällsnivå.

På individuell nivå handlar skadan bl.a. om förlusten av språket och om att inte fullt ut kunna tillgodogöra sig den kultur man är en del av på grund av bristande språkkunskaper. Det handlar också om det kunskapsunderläge de finsk- och meänkielitalande barnen hamnade i när skolundervisningen bedrevs enbart på svenska. Den skada som åsamkats minoriteten på individuell nivå kan ta sig uttryck i negativa känslor i förhållande till sin identitet som tornedaling, kvän eller lantalaiset – känslor av skam, smärta, otillräcklighet, tomhet och rotlöshet. Sådana känslor kan uppkomma inte bara hos de individer som varit direkt utsatta för assimileringspolitiken utan också hos barn och barnbarn till dem som utsatts (se avsnitt 12.5).

På gruppnivå handlar skadan om negativa konsekvenser för relationerna inom familjen och släkten där kedjan mellan generationerna brutits eller försvagats på grund av att språket och kulturen i många fall inte överförts. Att föräldrar inte överfört sitt språk och sin kultur till nästa generation har i vissa fall handlat om att man inte velat utsätta sina barn för det stigma man själv upplevt, i andra fall har man inte själv fått lära sig språket och därför inte haft någon möjlighet att lära ut det till sina barn.

Samhörigheten inom gruppen har skadats eller försvagats som en följd av att minoritetens språk och kultur skambelagts. Assimileringspolitiken har också indirekt åsamkat skada genom den splittring som uppkommit inom minoriteten kring synen på assimileringen och dess följder. Statens agerande har lett till att minoriteten förlorat

markrättigheter och möjligheten att utöva sina traditionella näringar, vilket av många inom minoriteten upplevs som en konkret form av skada som behöver kompenseras för men också utredas och justeras utifrån dagens situation.

På samhällsnivå har assimileringpolitiken lett till en skada i tillit i minoritetens relation till staten och Svenska kyrkan. Den skadade tilliten gäller således inte i relation till alla enskilda individer inom minoriteten.

Att assimileringpolitiken på olika nivåer och utifrån olika perspektiv lett till en skada för minoriteten innebär dock inte att skadan måste vara bestående. En skada kan läka, men för att den ska ha förutsättningar att göra det krävs att den som bär ansvaret för det som skett, i detta fall staten och Svenska kyrkan, visar att man tar det ansvaret och att man genomför de åtgärder som kan utgöra inledningen till en läkningsprocess.

12.1.2 Kommissionens uppdrag och ramar för ansvarsutkrävande

Den kartläggning som kommissionen har gjort omfattar händelser som i vissa fall har skett långt innan dagens lagstiftning på dessa områden formulerades och i en tid av andra värderingar. Andra händelser utgörs av sådant som redan i samtiden skulle ha ansetts som en kränkning eller ett övergrepp. Det agerande från statens och kyrkans sida som granskats av kommissionen innefattar i många fall ett flertal aktörer vars enskilda ansvar är komplicerat att urskilja i efterhand. Dessa omständigheter gör ansvarsfrågan komplex.

Det strikt juridiska perspektivet är en av flera möjliga utgångspunkter när man förhåller sig till ansvarsfrågan. Utifrån den juridiska aspekten kan staten inte i strikt mening anses vara ansvarig för kränkningar och övergrepp som inträffade innan Sveriges folkrättsliga åtaganden om mänskliga rättigheter, eller relevant nationell lagstiftning, hade trätt i kraft.

Ett bredare synsätt på ansvar och ansvarsutkrävande inkluderar dock det moraliska ansvaret. Det moraliska ansvaret innefattar ett ansvar som går utöver det strikt juridiska ansvaret att kompensera för en skada.

Kommissionen menar att staten och Svenska kyrkan har ett moraliskt ansvar för att komma till rätta med de kvarlevande orättvisor som utgör assimileringens konsekvenser, samt att gottgöra för den skada som uppstått. Det är också rimligt att förvänta sig ett politiskt ansvar; dvs. att dagens politiker har ett ansvar för att med konkreta, politiska åtgärder kompensera för kvarlevande orättvisor.

I kapitel 1 presenterades några perspektiv på hur man kan förstå och tolka ansvar och ansvarsutkrävande med utgångspunkt i olika teorier inom fältet. Vissa av dessa perspektiv har varit särskilt relevanta för kommissionen att förhålla sig till under kartläggningens gång, både i relation till uppdraget som det formulerats i direktivet till de historiska skeenden som varit föremål för kartläggningen och till intervjupersonernas berättelser.

Som nämnts tidigare rör kartläggningen händelser som i vissa fall har skett långt före dagens lagstiftning och i en tid av andra värderingar. Detta i kombination med att många aktörer varit inblandade i den assimileringens politik som bedrivits gör att ansvarsfrågan kan vara svår att reda ut i enskilda fall. Kommissionens bedömning i frågan om ansvar har därför behövt problematiseras och analyseras utifrån vad som förefaller rimligt i förhållande till uppdraget och det kartläggningen visat. En diskussion i dessa frågor presenteras nedan.

12.2 Att dra en gräns mellan statens och kyrkans ansvar

En fråga som är relevant för kartläggningen är hur gränsen för ansvar ska dras mellan staten och Svenska kyrkan. Särskilt gäller det i frågor om makt över och insyn i skolväsendet, genom vilket en stor del av assimileringens politik kanaliserats. Var ska gränsen anses gå för statens respektive kyrkans makt och ansvar? Hur ska kyrkans agerande skiljas från statens och hur ska man se på enskilda företrädare för staten och kyrkans agerande i förhållande till dessa institutioner som övergripande enheter?

Följande avsnitt redogör för hur förhållandena såg ut under 1800- och 1900-talen på den nationella, regionala respektive lokala nivån.

12.2.1 Svenska statens och Svenska kyrkans samverkande roll på nationell nivå

När det gäller det område som är mest centralt för assimileringen av minoriteten – utbildningsväsendet – kan man konstatera att det är mycket svårt att dra en skiljelinje mellan statens och kyrkans agerande eftersom kyrkan innehade rollen som statskyrka och därför utgjorde en del av staten genom myndighetsutövning. Med anledning av detta är kyrkans och statens agerande, motiv och inflytande svåra att hålla isär i ett historiskt perspektiv – en svårighet som följer med ända ner till de enskilda aktörerna.

När folkskolan inrättades 1842 var det kyrkan som hade tillsynsansvaret. Även när den statliga kontrollen över skolan successivt ökade, genom att det inrättades en statlig folkskoleinspektion 1861, fanns kyrkans inflytande kvar.

Kyrkans företrädare hade alltså uppgifter som innebar myndighetsutövning. Kyrkans ämbetsinnehavare hade tjänsteuppdrag på olika nivåer, t.ex. som skolinspektörer och ledamöter i olika nämnder och styrelser som rörde skolan. Vissa hade alltså parallella uppdrag och därför möjlighet att agera utifrån dubbla roller. Ett sådant exempel är Olof Bergqvist, biskop i Luleå stift under de första tre decennierna av 1900-talet, som kunde blockera införandet av finska språket i skolan både i sin ledande roll i domkapitlet och som ledamot i riksdagen. Den särskilda omständighet som rådde i minoritetsområdet, och som fick betydelse för assimileringen, var dock att staten 1888 inrättade och finansierade folkskolor, och därmed fick staten direkt inflytande och tillsyn över dem. Svenska som undervisningsspråk var ett krav för statlig finansiering. Inrättandet av Tornedalens folkhögskola och bibliotek hade också betydelse för försvenskningen. Även denna verksamhet fick finansiering av staten. På så sätt kunde staten ha direkt kontroll över åtgärder för försvenskning inom utbildningsområdet.

Inom skolväsendet generellt gällde att statens direkta inflytande ökade under 1900-talets första hälft. Med Folkskoleöverstyrelsens inrättande 1914 och senare Skolöverstyrelsen 1920, etablerades statlig tillsyn över folkskolan. Det yttersta ansvaret för skolväsendet under större delen av perioden låg på Ecklesiastikdepartementet som inrättades 1840 och fanns kvar fram till 1967. Det faktum att departe-

mentet hade ansvar för både utbildningsfrågor och kyrkliga frågor visar hur tätt sammankopplade dessa områden var historiskt.

Ansvar för skolorna och arbetsstugorna i minoritetsområdet under den aktuella perioden har således legat både på kyrkan och andra statliga myndigheter. Staten har haft ett intresse av att kontrollera minoriteten och minoritetsområdet utifrån nationalistiska, försvarspolitiska, ekonomiska och rasbiologiska syften. Ämbetspersoner inom kyrkan har alltså agerat i assimilerande syfte inom sina statliga uppdrag (kapitel 9 redogör närmare för kyrkans agerande).

12.2.2 Domkapitlet och länsstyrelsen – myndighetsutövning på regional nivå

Under 1800- och 1900-talen fattades många beslut om skolan av organ på regional och lokal nivå, och i dessa satt ofta företrädare för kyrkan. Sedan folkskolans inrättande 1842 var det domkapitlet i varje stift som hade ansvar för tillsynen av folkskolan på regional nivå. Detta gällde ända fram till 1958.

Stiften låg organisatoriskt under domkapitlet som leddes av biskopen. Biskopen hade ansvar för stiftets församlingar och dess verksamhet. Kommissionens kartläggning visar hur enskilda biskopar i Härnösands och Luleå stift haft olika inställning till frågor som rör minoriteten, t.ex. krav på svenska som undervisningsspråk i skolan. Biskop Lars Landgren som var den förste biskopen i det nybildade Luleå stift i början av 1900-talet, drev mycket aktivt försvenskningen av skolväsendet i minoritetsområdet. Som nämnts ovan var det också vanligt att företrädare för kyrkan hade myndighetsuppdrag. I motsats till sin företrädare hade Bengt Jonzon, som tillträdde som biskop i Luleå stift 1938, inställningen att samerna och finnarna borde få behålla sin språkliga och kulturella identitet och arbetade bl.a. för att inrätta en samisk folkhögskola. Samtidigt kan man säga att båda biskoparna var en del av sin samtid, och Jonzon verkade i en tid då assimileringspolitikerna började mjukas upp.

Samma svårighet vad gäller gränsdragningen mellan kyrkans uppdrag och de statliga institutionerna som länsstyrelsens eller skolmyndigheternas uppdrag, återkommer alltså på den regionala nivån.

När det gäller frågor som berör mark- och naturresurser och en del andra regionala frågor var Länsstyrelsen i Norrbottens län ansvarig. Ofta existerade dock ett tätt samarbete mellan länsstyrelsen

och domkapitlet. Detta framgår t.ex. i arbetet med att arrangera resor för barn till svensktalande bygd under ferierna och bygdekurser som anordnades för att sprida svenskt språk och svensk kultur. Initiativet till dessa insatser kom från både statens och kyrkans aktörer som agerade utifrån ett gemensamt mål om assimilering. Det är i efterhand svårt att fastställa vem som var den drivande parten.

Kartläggningen visar alltså på många exempel på ämbetspersoner som innehade både statliga och kyrkliga uppdrag. Ibland framstår det heller inte tydligt i vilken roll olika aktörer agerade. Hur självständig stiftens och dess biskopars initiativ, ställningstaganden och ageranden var i förhållande till kyrkan som helhet är heller inte alltid enkelt att utläsa i efterhand. När det gäller den politik som fördes gentemot minoriteten, genomfördes den utifrån kyrkans håll framför allt på stiftsnivå genom biskopen och domkapitlet i Härnösands, och senare Luleå, stift.¹

När kyrkans företrädare agerade genom sina formella uppdrag inom t.ex. domkapitlet, i arbetsstugornas styrelser eller i kyrkoråden, var de alltså företrädare för kyrkan men de var också myndighetspersoner. Som nämnts tidigare gör detta att svårigheten att skilja kyrkans agerande från statens återfinns på alla nivåer, ända ner till enskilda personers agerande.

12.2.3 Den lokala nivån – de lokala styrelserna och prästerna

Många beslut som rörde förhållanden på enskilda skolor och arbetsstugor fattades på den lokala nivån. Från folkskolans inrättande fanns lokala skolstyrelser, senare skolråd, där kyrkoherden var ordförande. Kyrkliga frågor beslutades av församlingarna, varav vissa frågor styrdes av stiftet och domkapitlet. Även i de lokala styrelserna för arbetsstugorna var ordförandeposten ofta vigd till en präst.

Som framgått visar kartläggningen att enskilda personer, både i sina roller som statliga tjänstepersoner och kyrkliga företrädare, agerat som opinionsbildare, initiativtagare eller representanter i olika granskande och beslutande organ. I vilken mån dessa individers ageranden bör antas ha varit sanktionerade av stiftet eller domkapitlet, och i vilken utsträckning kyrkan bör anses ansvarigt för enskilda

¹ Elenius 2016, Stiftsledningen och minoritetspolitiken i Lindmark och Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, vol. 1, s. 470.

prästers agerande, är ibland svårt att sluta sig till utifrån historieskrivningen.

Enskilda ämbetspersoner inom kyrkan verkar dock ha haft viss frihet att fatta beslut och agera på sätt som inte uppenbarligen framstår som sanktionerade av staten eller kyrkan. Detta eftersom handlingarna inte alltid följer en konsekvent linje. Snarare är det mer regel än undantag att enskilda företrädare för kyrkan verkar ha agerat utifrån egna initiativ, drivkrafter och övertygelser som följt olika, och ibland rent motsägelsefulla, spår. De enskilda personer som beskrivits i kommissionens kartläggning har genom sina roller som beslutsfattare, opinionsbildare och tillsynsansvariga varit drivande, och avgörande för genomförandet av statens och kyrkans assimileringspolitik. I sina roller som representanter för staten och kyrkan har de haft makt, och i många fall också förtroende och legitimitet, att agera på ett sätt som lett till kränkningar och övergrepp på minoriteten. Samtidigt agerade dessa individer inom ramen för sina statliga och kyrkliga uppdrag. Ansvaret för upprättelse och försoning vilar därför i huvudsak på de institutioner som bar det övergripande ansvaret för assimileringpolitiken och som i dag också har möjlighet att ta de steg mot försoning som minoriteten själv vill se.

12.3 Att betrakta historien med nutidens glasögon

Man kan alltså fråga sig i vilken mån det är rimligt för dagens beslutsfattare inom staten och Svenska kyrkan att ta ansvar för handlingar som staten eller kyrkan begick för länge sedan, påverkade av de normer som rådde då.

Denna problemställning har inom forskning om historisk rättvisa benämnts retroaktivitetsdilemmat.² Så som har nämnts i kapitel 1 handlar dilemmat om huruvida man kan hålla en nutida aktör ansvarig för orättvisor som drabbat individer eller en hel grupp i en annan tid och under andra förutsättningar.

Genom att värderingar förändras över tid, förändras också vår syn på historien – det blir möjligt för oss att kritiskt granska historiska skeenden utifrån dagens värderingar. Det kan dock vara problematiskt att utifrån nuvarande lagar, regler och värderingar göra bedöm-

² För en diskussion om retroaktivitetsdilemmat, se t.ex. Arvidsson 2016, *Att ersätta det oersättliga: statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn.*

ningar av historiska skeenden och enskilda personers agerande. I en del fall handlade dessa personer utifrån vad det omgivande samhället menade var rätt vid den tiden. I andra fall gick de utanför sina befogenheter och missbrukade sitt förtroende.

Dilemmat hänger samman med ett annat som också blivit aktuellt i kommissionens kartläggning. Det handlar om att försöka avgöra i vilken mån de kränkningar och övergrepp minoriteten utsattes för drabbade dem i egenskap av tornedaling, kvän eller lantalaiset, och därmed var ett resultat av assimileringsspolitiken, och i vilken mån det var kränkningar och övergrepp som vid den tiden drabbade även andra individer eller grupper som inte tillhörde minoriteten. Det vill säga huruvida det inträffade kan ses som ett resultat av de normer som då rådde, och att det därför inte utgjorde en del av en assimileringsspolitik.

Båda dessa dilemman, att bedöma händelser som vid den tid då de inträffade ansågs moraliskt godtagbara och att bedöma i vilken mån de riktades mot minoriteten i assimileringssyfte, har aktualiserats under kartläggningens gång.

12.3.1 Arbetsstugebarnens situation i retrospektiv

Dokumentationen av den behandling som barnen i minoritetsområdet blev utsatta för i skolan och i arbetsstugan, särskilt under första hälften av 1900-talet, är ett exempel som kan illustrera dessa dilemman.

Regleringen av aga var restriktiv

Barnen i arbetsstugan och i skolan utsattes under den aktuella perioden för olika former av bestraffningar och övergrepp. Under den tid som arbetsstugorna i minoritetsområdet bedrev sin verksamhet, mellan 1903 och 1954, skilde sig synen på barnuppföstran och fysiska bestraffningar från den syn som råder i dag. Samtidigt kan det konstateras att även om agandet av barn i folkskolan förbjöds först 1958 så innebar inte äldre regler att det var fritt fram för aga.

Aga av barn var tidigt reglerat i stadgar och reglementen för både folkskola och läroverk och via barnavårdslagstiftningen. Redan i 1905 års läroverksstadga betonas att eleverna i första hand skulle tillrättavisas genom att läraren gav en muntlig tillrättavisning och en

varning. År 1928, när det blev möjligt för flickor att gå i läroverket, infördes ett absolut förbud mot aga. Detta förbud omfattade inte bara aga utan också kränkande och sårande behandling. Även i folkskolan underströks så tidigt som i 1897 års folkskolestadga, och även i den som kom 1921, att disciplinering av skolelever skulle ske ”med lugn besinning och kärleksfullt allvar”. Aga av äldre barn i fortsättningskolan var förbjudet.³

Aga var alltså redan under den period kommissionens kartläggning omfattar en omstridd form av bestraffning, som hade börjat begränsas. Det fanns också tidigt en opinion som ifrågasatte agan. Där emot är det troligt att praktiken släpade efter regelverket, t.ex. bland lärarna. Samtidigt innehåller några av intervjupersonernas berättelser situationer där föräldrarna sade ifrån när barnen blev bestraffade, vilket ger en fingervisning om att aga inte var en norm som okritiskt accepterades av alla.

När det gäller regelverket för arbetsstugorna i minoritetsområdet framkommer i stiftelsen för Norrbottens läns arbetsstugors årsrapport från 1923–1924 hur man förhöll sig till aga under den tiden. I instruktionerna till föreståndarinnorna står det att man vinner mest genom en ”förtroendefull vänlighet” mot barnen. Om vänlighet är otillräckligt för att nå en önskvärd förbättring i barnets beteende kan ”strängt allvar” och ”lämpliga bestraffningsgrader” användas, däribland ”uteslutning från måltid, förbud mot att lämna rummet och även kroppslig aga”.⁴ Troligen baserades instruktionerna på det regelverk som gällde för skolor i Nedre Torneås skoldistrikt och som angav att aga endast skulle användas i de fall ingenting annat hjälpte. Agan fick dock inte ge skador på barnet.

Det moraliska ansvaret för behandlingen av arbetstugebarnen

Huruvida föreståndarinnorna i formell mening begick ett regelrätt brott mot dåtidens regler när de agade barnen beror alltså på situationen och bestraffningens art. Det kan dock konstateras att många av de situationer som beskrivs av intervjupersonerna definitivt stred mot det regelverk som gällde för arbetsstugorna redan 1923–1924. Därutöver utgör många av de bestraffningar som beskrivits en orätt

³ Sandin, Sköld och Schiratzki 2022, *Var går gränsen för statens ansvar? Upprättelseprocessen för den som vanvårdats*, s. 255–256.

⁴ Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, *årsrapport 1923–24*.

utifrån ett moraliskt perspektiv och särskilt utifrån den situation barnen befann sig i.

Retroaktivitetsdilemmat innebär alltså att kommissionen både har behövt ta ställning till de sammanhang de historiska aktörerna verkade i och till de anspråk på upprättelse och gottgörelse som förs fram i dag, utifrån en delvis förändrad lagstiftning och delvis förändrade normer. Varken statens eller Svenska kyrkans företrädare kan anses vara juridiskt ansvariga för kränkningar och övergrepp som inträffade innan den lagstiftning trädde i kraft som förbjöd sådana handlingar.

Vid arbetsstugornas tid hade Sverige ännu inte förbundit sig till det internationella regelverk om mänskliga rättigheter som upprättades efter andra världskrigets slut. Däremot fanns det, som framkommit ovan, regler som angav en restriktiv syn på kroppsliga bestraffningar. Utöver det finns naturligtvis det moraliska ansvaret för barnens välmående och trygghet.

Assimilering på bekostnad av barnens trygghet och värdighet

Flera omständigheter utmärkte arbetsstugornas verksamhet i minoritetsområdet i förhållande till arbetsstugor på andra platser i landet, och som i sin tur påverkade barnens utsatthet.

I årsberättelserna från Stiftelsen för Norrbottens läns arbetsstugor framkommer att man från stiftelsens sida medvetet ville skilja barnen från deras hemmiljöer som man inte ansåg kunna erbjuda goda vanor och andlig utveckling. Om barnen talade finska blev de bestraffade med t.ex. kvarsittning och i vissa fall aga. Det fanns normer för hur man skulle vara klädd och vilka vanor och aktiviteter man skulle delta i som en del av fostran till att bli mer svensk (mer om detta i kapitel 7).

Vad gäller skoltiden berättar intervjupersoner om en negativ syn på finska och meänkieli, att man kunde bestraffas med kvarsittning om man talade sitt språk, samt att de som var duktiga på svenska beaktades, och behandlades, som bättre och finare människor.

De bestraffningar som barnen utsattes för på arbetsstugan och i skolan utgjorde ett led i att beröva barnen de språkliga, kulturella och religiösa uttryck som utmärkte dem som en del av minoriteten. Dessa bestraffningar bör ses som någonting annat än de som delades ut av andra orsaker, som dåligt uppförande, då de riktades mot ut-

tryck för barnens identitet – dvs. barnets språk, seder, bruk och religiösa traditioner. Barnen bestraffades därmed för att de använde det språk, den kultur och de vanor de hade med sig hemifrån och som var en del av deras egen person. De bestraffades för vilka de var, snarare än vad de gjorde, vilket skapade ett stigma och en skam hos många som fanns kvar hela livet. På arbetsstugan befann sig barnen dessutom i många fall långt från sin hemmiljö och den trygghet som familj, släkt och hembygd innebar. På grund av att barnen inte fick använda sitt språk hamnade de i en synnerligen utsatt position, där de inte kunde uttrycka sina behov eller på andra sätt ge uttryck för sin situation i relation till föreståndarinnan eller de andra barnen. På det sättet tog man ifrån barnen i arbetsstugan hela det potentiella förhandlingsutrymmet.

Det övergripande målet att assimilera barnen till att bli svenskar fick i det här sammanhanget alltså företräde framför andra, helt grundläggande hänsynstaganden om respekt för människovärdet samt barnens trygghet och värdighet. Trots dåtidens syn på barnuppfostran borde barnens utsatta position i arbetsstugorna ha varit uppenbar för de ansvariga aktörerna.

För detta bör Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, som ansvarade för arbetsstugornas drift, ta ansvar. Det gäller också de instanser som hade ansvar för tillsynen av arbetsstugorna; de lokala styrelserna för arbetsstugorna, de lokala skolråden, domkapitlet i Luleå stift och Länsstyrelsen i Norrbottens län.

12.4 Reparativ rättvisa – den drabbade i fokus

Flera tidigare sannings- och försoningskommissioner har anknutit till teorier om reparativ rättvisa (på engelska: restorative justice). Inom denna idétradition betonas vikten av att återupprätta relationer, snarare än att bestraffa en viss handling. Detta förhållningssätt har förespråkats av en rörelse som velat sätta brottsoffers situation i fokus, och kan tillämpas genom flera olika metoder. I dag implementeras idéer om reparativ rättvisa främst vid medling mellan offer och förövare, som anordnas vid sidan av den ordinarie rättsprocessen.

Tankar om reparativ rättvisa har dock även legat till grund för upp-rättelseprocesser rörande historiska orättvisor.⁵

En process som grundar sig på idén om reparativ rättvisa är inriktad på att både den som begått en oförrätt och den drabbade ska vara aktiva, men det är den drabbade individens berättelse som ska stå i fokus. Dialogen som sker mellan parterna handlar om att reda ut det som hänt, hur det kändes för den som drabbades, hur händelsen påverkade den drabbade samt vad som krävs för att situationen ska bli så bra som möjligt utifrån den nuvarande situationen. En rättslig tvist har vanligen fokus på att hitta en exakt definition av förövarens brott och vilket straffvärde detta ska ha. En process med utgångspunkt i reparativ rättvisa har i stället sikte på någonting mer än enbart en utredning av själva lagbrottet – nämligen att skapa en dialog och en fördjupad förståelse för den drabbade hos den som begått oförrätten.⁶

En bärande idé är alltså att även om det alltid är den som begått oförrätten som bär ansvaret för det som skett, innehåller en framgångsrik läkningsprocess att både den drabbade och den som begått oförrätten är aktiva i att hitta en överenskommelse som innebär att skadan i någon mån kan repareras. Det är då inte bara innehållet i själva överenskommelsen som är värdefull utan även den process som leder dit. För att en framgångsrik dialog och överenskommelser ska kunna ske krävs att samtalen mellan parterna utförs på ett neutralt, säkert och konfidentiellt sätt som respekterar de inblandade individernas värdighet, solidaritet och sanning, samt att parterna känner förtroende för processen.⁷

12.4.1 Intervjupersonernas berättelser kan bidra till fördjupad förståelse

I kommissionens arbetssätt återfinns flera av de aspekter som är grundläggande för reparativ rättvisa som tanketradition. Först och främst har minoritetens aktiva deltagande varit en förutsättning för kommissionens arbete.

Redan tidigt i processen valde kommissionen att involvera minoriteten i processen genom att bjuda in till att delge synpunkter och

⁵ Granholm 2021, *Demokratiska konflikter? Möjligheten till medling på restorativ grund*, i (red.) Spiliopoulou Åkermark Styr Ålännarna sitt öde? s. 195.

⁶ Granholm 2021, s. 202.

⁷ Granholm 2021, s. 203.

tankar gällande uppdragets upplägg, innehåll och inriktning via s.k. uppstartsmöten. Senare i processen genomfördes öppna möten i form av kaffemöten och toinen kuppi-möten runt om i landet, dels för att lyssna på minoritetens egna personliga berättelser och upplevelser, dels för att lyssna på önskemål om kommissionens kartläggning och förslag (mer om detta i kapitel 5).

Utöver att informera om kommissionens uppdrag har syftet med dessa möten alltså varit att erbjuda tillfällen för minoriteten att tala om det som hänt och för kommissionen att få en fördjupad förståelse för de historiska händelser som kartläggningen innefattar.

Personliga berättelser för fördjupad förståelse

En central del av kartläggningen har också varit de intervjuer som genomförts med enskilda personer ur minoriteten. Alla som identifierar sig som en del av minoriteten har erbjudits möjlighet att berätta sin historia och att dela med sig av sina erfarenheter och upplevelser av assimileringpolitiken utifrån ett personligt perspektiv. Det är kommissionens förhoppning att de samtal som förts under intervjutillfällena haft ett värde i sig för de som deltagit.

Berättelserna har bidragit till att levandegöra kommissionens kartläggning och att skapa en grund till en fördjupad förståelse hos de parter som bär ansvaret för assimileringpolitiken (staten och Svenska kyrkan). Förhoppningen från kommissionens sida är också att berättelserna ska bidra till en fördjupad förståelse hos allmänheten för hur de historiska händelserna påverkade, och fortsätter att påverka, minoriteten.

I processer som bygger på idén om reparativ rättvisa är det centralt för ansvarsutkrävandet att adressera både den materiella och den psykologiska skada som skett, med det långsiktiga målet om läkning.⁸ Sanning i en sådan process innebär ett erkännande av att varje persons återgivelse av en händelse innehåller sanning, även om varje enskild berättelse i sig inte kan rymma hela sanningen om en händelse eller ett skeende.

Som nämnts ovan har ett viktigt syfte med intervjuerna varit att bereda möjlighet för minoriteten att sätta ord på den materiella och psykologiska skada som i många fall skett. Genom att samla in be-

⁸ Granholm 2021, s. 204.

rättelser och återge dem i betänkandet vill kommissionen ge erkännande åt dessa upplevelser.

En framgångsrik medlingsprocess på reparativ grund kan bidra till en läkande process för alla medverkande parter. För att så ska ske bör den part som bär ansvaret, i detta fall staten och Svenska kyrkan, på djupet inse konsekvenserna av sina handlingar. Detta är processer som kan ta tid. En stor del av ansvaret efter det att kommissionen lämnat sitt slutbetänkande vilar därför på staten och Svenska kyrkan, samt andra aktörer som omnämns i betänkandet. Ansvaret handlar om att föra processen vidare inom sina organisationer genom implementeringen av de åtgärder som minoriteten behöver för att kunna gå vidare mot en försoning.

12.5 Tidigare generationers upplevelser och kvarlevande orättvisor

En omständighet som aktualiseras vid kritiska granskningar av historiska händelser är hur man ska se på det som hänt i ljuset av att många av dem som utsattes för assimileringpolitiken inte längre är i livet. Med tanke på den tidsperiod kommissionens kartläggning innefattar är detta en omständighet som kommit upp, inte minst i de intervjuer som genomförts. En del av de intervjuade menar att en eventuell upprättelse kommer alldeles för sent. Många av de individer som utsattes för assimileringpolitiken under 1800- och 1900-talen är av förklarliga skäl inte längre i livet.

En del av att förhålla sig till ansvaret för historiska kränkningar och övergrepp handlar dock om att ta hjälp av historien för att också förstå dagens förhållanden. I stället för att enbart tala om historiska orättvisor kan man tala om ”kvarlevande orättvisor”.⁹ Begreppet ringar in de effekter av historiska händelser som fortfarande påverkar människor som lever i dag. Ett sådant synsätt kan bidra till att rikta fokus mot vad de ansvariga aktörerna, i detta fall staten och Svenska kyrkan, kan göra för att gottgöra och kompensera för det som har hänt. Sådan gottgörelse kan sedan förhoppningsvis utgöra en grund till upprättelse och försoning. Men det räcker inte med att bara fokusera på dagens förhållanden. För att förstå den situation

⁹ Spinner-Halev 2012, *Enduring injustice*.

som råder i dag behöver man förstå hur de historiska orättvisorna kunde äga rum, vad som möjliggjorde kränkningarna och övergreppen. Först då kan man förstå på vilket sätt de strukturella orättvisor som fortfarande lever kvar, har uppkommit.

För kommissionens del har perspektivet om kvarlevande orättvisor aktualiserats genom hela kartläggningen.

I berättelserna från de intervjuade framkommer att de flesta har upplevt assimileringpolitiken eller effekterna av den på något sätt under sin livstid. Andra har snarare upplevt den som en erfarenhet de tagit del av och påverkats av genom sina föräldrar eller far- och morföräldrar.

Många uttrycker en lättnad över att den del av historien som tidigare varit dold, nu lyfts fram i ljuset. Först när de historiska skeendena skärskådas och granskas kan en djupare förståelse av dagens situation bli begriplig, både för den som tillhör minoriteten och den som inte gör det. En del av de intervjuade uttrycker dock att historien legat så djupt inbäddad i skam och tystnad att det är först i samband med kommissionens intervju de börjat tänka aktivt på det som hänt dem och deras släktingar. Att ta fram alla delar av historien kommer därför att kräva längre uthållighet och tid än den kommissionen har haft inom ramen för sitt uppdrag.

Effekterna av assimileringpolitiken utgörs alltså både av nutida erfarenheter av exkludering, och av ärvda trauman och olika slags kvarlevande orättvisor. I många fall samverkar de olika kvarlevande orättvisorna med förhållanden som fortfarande existerar i dagens samhälle. Några aspekter av kvarlevande orättvisor tas upp i det följande.

12.5.1 Den ärvda skammen och tystnaden

Många av de intervjuades berättelser handlar om känslor av skam. Minoritetens språk och kultur har under lång tid varit föremål för negativa och förminskande beskrivningar och värderingar som med tiden införlivats och blivit en del av självbilden för många. Andra beskriver en ”tystnad”, att man inte är stolt över sitt ursprung, inte anser att kunskaper i meänkieli eller traditionella hantverk och sedvänjor är något att visa upp för omvärlden.

Andra talar om en ännu mer underliggande effekt som präglat minoriteten och som också den blivit en integrerad del av själv-

bilden; ett dåligt självförtroende och en känsla av att man inte borde sticka ut. En del vittnar också om att känslan av skam fått reella effekter. En del föräldrar såg inte värdet av sitt språk, och valde därför att inte överföra det till sina barn. Andra vittnar om att den hel-svenska metoden (dvs. att man bara fått undervisning i svenska från första dagen i skolan) lett till att de fått sämre skolresultat, vilket i sin tur skapat känslan av misslyckande och dåligt självförtroende. Detta har i sin fått konkreta effekter på t.ex. yrkesval senare i livet.

En del av de intervjuade vittnar om att en negativ syn på sin egen minoritetstillhörighet är något som levt kvar och överförs i generationer, även för de som inte själva varit på arbetsstuga eller blivit exkluderade eller diskriminerade i skolan. Den ärvda skammen har i vissa fall manifesterat sig som en tystnad – en mamma eller en farfar som inte velat berätta om sina erfarenheter. Det kan handla om att ha blivit föremål för rasbiologiska värderingar, bestraffningar i arbetsstugan eller exkludering i olika sammanhang. Ens familjemedlemmar har ibland tystnat ner dessa berättelser och i vissa fall också tigit om släktens minoritetsursprung. Som en kvardröjande effekt har nästkommande generation växt upp med en slags tomhet kring sitt ursprung som de kanske inte kunnat identifiera men som levt vidare och påverkat dem på olika sätt. En del intervjupersoner vittnar om att det är först i samband med att meänkieli vid millennieskiftet blev ett nationellt minoritetsspråk som synen på språket långsamt börjat vända och få högre status, och att de då själva haft lättare att omfamna det. Fortfarande är det dock svårt att få tillgång till undervisning i meänkieli i skolan på grund av att modersmålsundervisningen i många fall inte prioriteras och att det råder brist på både lärare och läromedel.

I förhållande till det som kommit fram i kartläggningen och genom intervjuerna, står det utan tvivel att assimileringspolitikerna lett till att minoriteten missgynnats i förhållande till svensktalande, och att detta lett till kvarlevande orättvisor även för nästkommande generationer.

12.5.2 Naturresurser och markrättigheter – exkludering och osynlighet

Ett vanligt tema bland de intervjuade är berättelser som handlar om förlust i förhållande till traditionella näringar och markrättigheter. De erfarenheter intervjupersonerna berättar om inkluderar händelser från ett brett tidsspann, från början av 1800-talet fram till i dag.

Många av erfarenheterna handlar om rennäringen, att det hos minoriteten funnits en tradition att hålla renar, men att detta osynliggjorts både i den historia som skrivs om rennäringen och utifrån det regelverk kring rennäringen som gäller i dag. Det många lyfter fram är att lagstiftningen upprättats med utgångspunkt i att rennäringen betraktas som en exklusiv rättighet för samer. Rätten att bedriva traditionella näringar som jakt och fisk knyts dessutom till rennäringen. Flera intervjupersoner tar också upp frågan om den avvitrning av mark som staten genomfört vid flera tillfällen genom historien och uttrycker att det finns oklarheter om hur detta gått till. Många inom minoriteten har ett behov av att få svar på sina frågor kring avvitrningen.

En del av berättelserna vittnar om att man inte känt något värde i att vara kvar i minoritetsområdet, att det enda alternativet om man skulle ha ett bra liv var att flytta söderut. Utflyttning från mindre orter i samband med den ökade industrialiseringen var ett mönster som också fanns på andra platser i landet. I minoritetsområdet fanns nödvändiga naturresurser i form av mineraler, skog och älvar som staten drog stor nytta av i samband med industrialiseringen av hela landet. Samtidigt återfinns i olika sammanhang en nedvärderande beskrivning av minoritetsområdet och minoriteten som outvecklade och efterblivna. En del intervjupersoner vittnar om att en dubbelhet i statens inställning har skapat en känsla av att ha låtit sin hembygd utnyttjas för att komma till nytta någon annanstans. I vissa fall uttrycker intervjupersonerna en skepsis och en misstänksamhet mot myndigheter och företrädare för myndigheter, också på lokal nivå, som finns kvar än i dag.

Det finns berättelser som också rymmer nutida erfarenheter av att bli osynliggjord i myndighetskontakter, t.ex. i förhållande till länsstyrelsen i frågor som berör rennäring, jakt och fiske. Osynliggörandet kan också handla om att staten i direktiv till utredningar om markfrågor inte inkluderar minoritetens intressen och perspektiv. Det handlar om missnöje över att inte bli lyssnad på, att inte vara delaktig och om att sakna möjlighet att påverka beslut.

Av kommissionens kartläggning framgår alltså tydligt att minoriteten missgynnats på flera sätt i frågor som berör naturtillgångar och markrättigheter vilket resulterat i kvarlevande orättvisor som i hög grad påverkar minoriteten i dag.

12.6 Principer för ansvarsutkrävande

Vägledande för ett ställningstagande i ansvarsfrågan kan vara att utgå från den principiella diskussion som förts inom forskningen om hur ansvar för att gottgöra historiska orättvisor kan uppkomma. Det ligger nära till hands att tänka sig att en aktör som har orsakat en uppkommen situation, antingen genom sitt handlande eller genom sin underlåtenhet att handla, kan anses ha ett moraliskt ansvar att komma till undsättning. Man skulle också kunna argumentera för att den aktör som är bäst lämpad att agera bör göra det oavsett hur den allvarliga situationen orsakades.¹⁰

När det gäller historiska orättvisor i allmänhet är det ofta svårt att urskilja vem som varit ansvarig för ett visst agerande, vilket komplicerar frågan om ansvarsutkrävande. Det kan dock vara så att det finns individer, företag eller stater som har dragit nytta av historiska orättvisor utan att det varit deras avsikt – de kanske inte ens var födda eller bildade när den ursprungliga orättvisan inträffade. Även i dessa fall, menar en del forskare, kan det finnas skäl att tala om ett ansvar att gottgöra.¹¹

Med utgångspunkt i denna principiella diskussion kan statliga myndigheter och andra aktörer komma i fråga på flera olika sätt. Det råder inget tvivel om att den assimileringspolitik som bedrevs av företrädare för kyrkan delvis hade som syfte att stärka sin egen ställning, att stärka nationen och kyrkans ställning som statskyrka. Den statliga assimileringspolitiken har möjliggjorts genom den roll som kyrkan spelade som myndighetsutövare, men kyrkan har också stärkts som organisation under perioden, som ett resultat av den position man hade som myndighetsutövare.¹² Andra statliga myndigheter involverade i assimileringspolitiken var Ecklesiastikdepartementet, Folkskoleöverstyrelsen, Skolöverstyrelsen och länsstyrelsen.

Staten har haft ett intresse av att kontrollera minoriteten och minoritetsområdet utifrån nationalistiska, försvarspolitiska, ekonomiska och rasbiologiska syften.

I det följande utvecklas några av principerna för ansvarsutkrävande som nämnts ovan.

¹⁰ Miller 2001, *Distributing responsibilities*.

¹¹ Butt 2007, *On benefiting from injustices*.

¹² Norlin och Sjögren 2016, *Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser*, s. 411.

12.6.1 Det moraliska ansvaret

Som framgått ovan skulle en del av de handlingar som kartläggningen identifierat som kränkningar och övergrepp mot minoriteten med dagens mått mätt anses strida mot grundläggande mänskliga rättigheter.

Sverige har under senare delen av 1900-talet förbundet sig till en rad internationella konventioner, t.ex. barnkonventionen och Europakonventionen om mänskliga rättigheter. Särskilda rättigheter gäller dessutom för de nationella minoriteterna genom Europarådets konventioner om skydd för nationella minoriteter och minoritetsspråk.

Det strikt juridiska perspektivet är en princip man kan utgå från när man förhåller sig till ansvarsfrågan. Ett bredare synsätt inkluderar också det moraliska ansvaret. Det moraliska ansvaret omfattar mer än det juridiska ansvaret att kompensera för en skada.

I bedömningen av de olika aktörernas ansvar räcker det inte att enbart väga in statens och kyrkans roll som beslutsfattare. Dess företrädare har också agerat i andra roller – som opinionsbildare, rådgivare och initiativtagare. Präster har dessutom agerat dörröppnare till de rasbiologiska undersökningar som genomfördes i minoritetsområdet och även på det sättet påverkat den politik som förts mot minoriteten. När olika aktörers ansvar ska ringas in är det därför rimligt att inkludera också sådant handlande som går utanför det formella beslutsfattandet och som snarare är att betrakta som ett moraliskt ansvar.

Sammanlutningen mellan stat och kyrka och systemet av de samverkande nationalistiska utbildningarna under den aktuella perioden är en del av förklaringen till att den förda assimileringspolitik blev så allomfattande och mycket svår att värja sig mot för minoriteten.

Detta betyder inte att staten och kyrkan bör ha mindre ansvar för det som hänt eller de representanter som företräder dem. Utifrån minoritetens perspektiv spelade det troligen mindre roll om initiativet till språkförbudet i skolan eller om de negativa beskrivningarna om minoriteten var sprungna ur en enskild biskops, landshövding, lärares eller handläggares uppfattning eller om denne uttalade sig på uppdrag av sitt stift eller sin organisation. Statens och kyrkans företrädare agerade utifrån sin auktoritet och förtroende bland folket och handlade därmed utifrån ett stort maktkapital. För detta hade, och har, staten och Svenska kyrkan ett moraliskt ansvar.

12.6.2 Underlåtenhet att agera

Ett moraliskt ansvar kan som nämnts ovan, uppkomma genom underlåtenhet att agera. Många handlingar har genom historien möjliggjorts via andra individers och hela samhällets passivitet. Man skulle kunna argumentera för att staten och kyrkans passivitet, och underlåtande att handla, varit ett lika stort problem som de aktiva handlingarna.

När det gäller de kränkningar och övergrepp som skedde mot barnen i arbetsstugan och skolan var dessa verksamheter under tillsyn av dels skolråden på lokal nivå och dels domkapitlet och länsstyrelsen på regional nivå. Tillsyn utövades också av folkskoleinspektörer under en tid, och senare skolmyndigheter. Från 1930 och framåt hade kommunala barnavårdsnämnder tillsyn över arbetsstugorna (tidigare utövades tillsynen av folkskoledirektion).¹³

Dessa instanser bar ett ansvar för den situation barnen befann sig i både i skolan och i arbetsstugan.

Underlåtenhet att agera kan också handla om att inte ta hänsyn till minoritetens perspektiv genom den förda politiken eller att man inte agerat för att skydda minoritetens språk och kultur i förhållande till samhällsförändringar som berövat minoriteten dess traditionella sätt att leva.

En underlåtenhet att agera kan också handla om att agera på ett sätt som innebär att kunskaper i språk och traditionellt hantverk inte värdesätts och bevaras för framtiden. Genom de bygdekurser och resor till svensktalande bygd som anordnades av Länsstyrelsen i Norrbottens län och domkapitlet i Luleå stift ville man föra in svenskt språk och kultur i den s.k. finnbygden men man underlät samtidigt att se värdet i minoritetens kultur.

Även kyrkans förhållande till den laestadianska väckelserörelsen innehåller en underlåtenhet att se det värde väckelsen hade för minoriteten utifrån den religiösa, kulturella och etniska aspekten, samt för samhörigheten. Fokus låg i stället på att utmåla och agera mot väckelsen utifrån det hot man upplevde att trosinriktningen utgjorde mot kyrkans egen ställning och mot nationen.

¹³ Nilsson Ranta, s. 9 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

12.6.3 Handlingarnas intentioner

Det finns i kommissionens kartläggning många exempel på handlingar som följde assimileringens politikens linje men som sannolikt utfördes av välvilja. Även handlingar som springer ur välvilja kan dock vara del av en nedvärderande ideologi, detta är tydligt inte minst i beskrivningarna av arbetsstugebarnen. Välviljan i sig har ibland rymt en respektlöshet i det att statens och kyrkans representanter gjorde sig till talespersoner för människor och på det sättet visade att de inte ansåg minoriteten kvalificerad att föra sin egen talan.

Att intentionerna och inställningen kunde variera är tydligt inte minst i kapitlet om kyrkans roll, där det framkommer att biskoparna i Luleå stift hade olika inställning i förhållande till minoriteten, och verkade handla utifrån delvis olika intentioner. Man kan därför fråga sig vilken roll dessa intentioner har i förhållande till utfallet och effekten.

I vissa fall framstår det som att det inte fanns någon direkt avsikt att underminera minoritetens språk och kultur, utan att det först och främst handlade om att undanröja det man uppriktigt uppfattade som ett säkerhetshot. Ett exempel på detta är Olof Bergqvist, biskop i Luleå stift, som under 1920- och 1930-talet arbetade för att införa det svenska språket som undervisningsspråk i skolan som del av ett försvenskingsprojekt med yttersta syfte att bygga ett skydd mot fennomanerna i öst, eller stiftssekreterare Albert Carlgren som ville råda bot på fattigdom genom införandet av arbetsstugorna. Inom utbildningsväsendet fanns även en vilja att förbättra möjligheterna till social och ekonomisk utveckling genom att befolkningen lärde sig svenska. Det fanns med andra ord det man uppfattade som goda avsikter som blandades med värderingar om att det svenska språket och kulturen värderades högre än minoritetens. Att handlingarna inte ansågs kontroversiella berodde naturligtvis på att de låg i linje med normer eller uttalade mål inom den politiska, ekonomiska och kulturella sfären vid den tiden.

Att det fanns goda avsikter inom assimileringens politik förtar dock inte effekterna av dessa handlingar. För minoriteten blev effekten i många fall negativ.

En bärande del i assimileringens politik som genomfördes av företrädare för staten och kyrkan på olika nivåer var synen på minoriteten som mindre värd än svensktalande. Inte minst manifesterade detta sig genom de rasbiologiska undersökningar som genomfördes

och det sätt man underlättade för aktörer att få tillgång till individer i minoritetsområdet för dessa undersökningar. Genom detta uppvisade präster, lärare och myndighetspersoner en syn på minoriteten som lägre stående, en representant för det ociviliserade, fattiga och obildade folket och, som i vissa fall, också betraktades som en fara för landets säkerhet och ett hot mot en homogen svensk nationell identitet.

12.7 Minoritetens behov som utgångspunkt – vägen framåt

De utmaningar som beskrivits ovan utgår alla från försök att med hjälp av yttre ramar och principer ringa in den exakta gränsen för, och omfattningen av, statens och Svenska kyrkans ansvar för assimilering och försvenskning.

Ett annat sätt att se på frågan är att vända på perspektivet och i högre grad utgå från minoritetens behov av ansvarstagande samt statens och Svenska kyrkans egen villighet att ta ansvar.

Ett sådant perspektiv kräver inte något slutgiltigt svar på var olika gränser för ansvar ska gå när det gäller statens och kyrkans handlingar. Snarare handlar det om viljan att ta ansvar utifrån dagens situation.

Utifrån ett sådant perspektiv är det viktigaste att utgå från hur minoriteten tolkat myndighetspersoners agerande. Det kan konstateras att statens och kyrkans företrädare haft en maktposition med möjlighet att agera med stor auktoritet. Detta gäller oavsett om enskilda myndighetsrepresentanters agerande varit direkt sanktionerat av offentliga institutioner eller om de agerat på eget initiativ. I allmänhetens ögon uppfattades prästerna, lärarna och ämbetspersonerna sannolikt ändå som representanter för överheten och som auktoriteter.

Inrättandet av Statens institut för rasbiologi (rasbiologiska institutet) är ett sådant exempel. En del beslutsfattare verkar ha agerat utifrån privata drivkrafter och använde sin ställning på hemorten i sådana syften, samtidigt som de agerade inom ramen för rasbiologiska institutet som utgjorde en statlig myndighet (se kapitel 10). Oavsett var de exakta gränserna för olika aktörers ansvar dras, blev resultatet att minoritetens människovärde inte respekterades.

Utifrån ett perspektiv som sätter minoritetens behov i centrum handlar ansvarstagandet alltså mindre om att få fram en absolut sanning om olika aktörers agerande, och mer om det sätt staten och Svenska kyrkan tillmötesgår minoriteten i en sannings- och försoningsprocess utifrån dagens situation. Det handlar om att lyssna till historiska erfarenheter och upplevelser, föra en lyssnande och öppen dialog med minoriteten samt att vidta de åtgärder som minoriteten behöver för att komma vidare i en läkningsprocess.

12.7.1 Kommissionens kartläggning ett första steg

Det är angeläget att påpeka att en läkningsprocess inte bör stå i motsättning till vidare kartläggningar och analyser av statens och Svenska kyrkans historiska handlingar. Att utifrån minoritetens behov gå djupare in i vissa delar av de historiska händelserna för att få fram mer information om statens och kyrkans agerande kan vara en del av det som krävs för försoning.

Det är angeläget att Svenska kyrkan och andra myndigheter undersöker sin egen historia och den verksamhet och ideologi som ledde till den assimileringspolitik och de kränkningar och övergrepp som inträffat, att staten och Svenska kyrkan på ett lämpligt sätt framför en ursäkt för det inträffade och att de i nära dialog med minoriteten, genomför de åtgärder som kan bidra till gottgörelse och försoning.

Sådana åtgärder kan handla om att staten och kyrkan fortsätter att vara en aktiv del av processer som redan är i gång. Arbetet med repatriering av mänskliga kvarlevor är ett sådant exempel. I takt med en ökad medvetenhet inom minoriteten om det som skett, samt att nya efterforskningar görs och nya uppgifter blir kända, kan det uppkomma nya frågor och ytterligare behov av åtgärder. Det är alltså värdefullt att Svenska kyrkan även efter den repatriering av mänskliga kvarlevor som är planerad till 2024 visar en vilja att vara aktiv och delaktig i frågor som minoriteten ser som viktiga i ett fortsatta försoningsarbete. Det kan också handla om att Svenska kyrkan arbetar generellt för att synliggöra tornedalingars, kväners och lantalaisets språk och kultur, kyrkliga traditioner och andlighet samt öka minoritetens delaktighet i svenska kyrkan. Detta inkluderar fördjupad dialog med minoriteten inom de laestadianska fromhetstraditionerna.

För statens del handlar det om att vidta olika åtgärder för att stärka, synliggöra och skapa förutsättningar för minoritetens egenmakt samt om att implementera och utöka de folkrättsliga åtagandena. Det handlar också om insatser med inriktning på språk och kultur genom ett utökande av möjligheterna att få undervisning i meänkieli. Ännu en viktig del av statens ansvar handlar om att möta de behov som finns hos minoriteten att vidare utreda områden som minoritetens renskötsel, avvitrningen och frågan om urfolksstatus.

En process som tar avstamp i minoritetens behov av ansvarstagande är dock inte beroende av definitiva svar om enskilda aktörers agerande och förhållande i staten och kyrkan som helhet. Fokus i en sådan process ligger i stället på att hitta en balans mellan å ena sidan minoritetens behov av statens och kyrkans ansvarstagande i de delar som är avgörande för försoning, å andra sidan statens och kyrkans förmåga att gå minoriteten till mötes i dessa delar och att genomföra de åtgärder som krävs på ett sätt båda parter kan acceptera.

12.8 Sammanfattning

Assimileringspolitiken var sanktionerad av staten och minoriteten upplevde kränkningar och övergrepp som en direkt eller indirekt följd av detta.

Genom kartläggningen av de historiska händelserna har det i vissa fall varit möjligt att blottlägga vilka aktörer som burit ansvaret för det som inträffat. I andra fall har det inte varit möjligt.

Det är dock klarlagt att assimileringpolitiken har lett till en skada. Det handlar bl.a. om att språket skambelagts och i flera fall gått förlorat, att barn inte fått använda sitt modersmål i skolan och arbetsstugan och därmed hamnat i ett kunskapsunderläge som på olika sätt påverkat dem under deras livstid, förlust av kulturella näringar samt upplevelser av rasbiologiska värderingar. Konsekvenserna av detta lever vidare än i dag. För att en försoningsprocess överhuvudtaget ska vara möjlig behöver kvarlevande orättvisor åtgärdas.

Det som framkommit om statens och Svenska kyrkans agerande och oförmåga eller underlåtenhet att skydda enskilda – särskilt barn – skulle med dagens mått mätt anses strida mot grundläggande mänskliga rättigheter som framgår av b.l.a. Sveriges internationella åtagan-

den, såsom barnkonventionen och Europakonventionen om mänskliga rättigheter.

Som påpekats tidigare kan staten inte anses vara juridiskt ansvarig för kränkningar och övergrepp som inträffade innan Sveriges folkrättsliga åtaganden om mänskliga rättigheter hade trätt i kraft. Där emot kan staten och kyrkan, utifrån resonemanget om vikten av att staten tar ansvar för att komma till rätta med bestående orättvisor, anses ha ett moraliskt ansvar för att gottgöra assimileringens konsekvenser och att reparera den skada som uppstått.

Därutöver har staten ett rättsligt ansvar att i dag vidta åtgärder som främjar minoritetens kultur och identitet, genom att bl.a. leva upp till de förpliktelser som man åtagit sig genom Europarådets konventioner om skydd och främjande av de nationella minoriteter och de nationella minoritetsspråken.

13 Upprättelse och försoning

13.1 Intervjupersonernas tankar om upprättelse och försoning

I intervjuerna har frågan om intervjupersonernas syn på upprättelse och försoning ställts. Ofta har frågan fungerat som en slags avslutning eller sammanfattning av intervjun. Det finns också intervju-personer som säger att de inte kommer på något eller inte har något behov av upprättelse och försoning.

En vanlig åsikt är att det viktigaste är att något liknande inte får hända igen. Beroende på vad olika personer varit med om kan det variera vad det är som inte ska hända igen. Ofta är det fråga om kränkningar och övergrepp i skola eller på arbetsstuga. För att det inte ska upprepas efterfrågar de flesta kunskapsspridning, att människor får lära sig om historien t.ex. i skolan.

Det allra mest återkommande temat som intervjupersonerna nämner är synliggörande.¹ Det handlar om synliggörande av och kunskapsspridning om minoriteten, dess kultur och språket meänkieli eller synliggörande av historien. Några nämner att det som hänt ska synliggöras för att inte hända igen.²

Nedan beskrivs de olika tematiska områden som kommer fram i intervjuerna som svar på frågorna om hur intervjupersonerna ser på upprättelse och försoning och hur en ursäkt eller gottgörelse skulle kunna se ut.

¹ Intervju 8, 22, 23, 24, 26, 29, 30, 32, 38, 41, 42, 46, 47, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 71, 72, 74, 77, 81, 82, 85, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 104, 106, 111, 112, 118, 122, 123, 127, 130, 133, 142, 146, 149, 150, 154, 158, 159.

² Intervju 31, 55, 63, 67, 115, 152, 155.

13.1.1 Offentlig ursäkt eller något annat slags erkännande

En uttrycklig fråga har ställts till intervjupersonerna om hur de ser på en offentlig ursäkt. Det gör att just den typen av upprättelse berörs i de allra flesta intervjuer oavsett om intervjupersonen känner starkt för en ursäkt eller inte. Att det är många som uttryckt att de är positiva till en ursäkt betyder inte nödvändigtvis att detta skulle vara en av de viktigaste åtgärderna utan kan alltså handla om att det är en möjlig åtgärd som förts på tal genom den uttryckliga frågan.

Många vill ha en ursäkt som en del av en upprättelse, till exempel att staten ska ”säga vad som skett och redogöra för konsekvenser av det”³ eller ”visa att staten förstår att många barn for illa på ett sätt som aldrig skulle accepteras i dag och be om ursäkt”⁴.

Många kopplar en ursäkt till ansvarstagande. De vill att staten på olika sätt erkänner att fel har begåtts och/eller att staten som aktör har haft ett ansvar. Det kan handla om att staten ska ”erkänna de fel som begåtts av tidigare generationer, till exempel vid arbetsstugorna”⁵ eller att staten ”erkänner sin skuld för rasbiologiska undersökningar”⁶.

Flera säger uttryckligen att de inte vill ha en ursäkt. Några personer uttrycker att det är för sent, bl.a. eftersom de som utsattes eller de som var ansvariga har gått bort.⁷ Det finns också några personer som är osäkra på om de vill ha en ursäkt. Det kan bero på att man inte upplever sig kränkt eller inte utsatts personligen.

Flera ser en risk för att en eventuell ursäkt skulle ta bort fokus från de åtgärder som behövs framöver. ”Det viktiga är vad som görs framåt”⁸ och ”en ursäkt räcker inte”⁹ är några kommentarer från intervjupersoner. Det är alltså sällan ursäkten i sig som är det viktiga utan vilka åtgärder som staten vidtar i samband med en eventuell ursäkt. ”Staten ska *ta lärdom* av kränkningar i arbetsstugor” (kommissionens kursivering) är ett exempel.¹⁰

³ Intervju 108.

⁴ Intervju 113.

⁵ Intervju 101.

⁶ Intervju 90, se även intervju 13, 18, 32, 38, 52, 53, 77, 90, 91, 99, 108.

⁷ Intervju 6, 28, 29, 54, 59, 60, 65, 76, 86, 102, 107, 146, 157.

⁸ Intervju 132.

⁹ Intervju 129.

¹⁰ Intervju 115, se även intervju 34, 61, 71, 82, 87, 97, 107.

13.1.2 Olika slags satsningar för att meänkieli ska överleva

Användning av språket i vardagslivet

Det är många som menar att det är viktigt att meänkieli ska leva vidare. För det krävs möjligheter att använda språket praktiskt, i skolan och i andra miljöer. Det räcker inte att det finns en rätt att läsa meänkieli utan det efterfrågas att språket används i ett sammanhang, till exempel inom andra skolämnen. Ett bra exempel för att hålla språket vid liv som nämns är minoritetsförskolor där all verksamhet sker på meänkieli.¹¹

Mer litteratur, läromedel och språkliga mötesplatser

Det behövs mer litteratur på meänkieli, så som läromedel utifrån olika nivåer av kunskaper i språket och även barnböcker.¹² Intervjupersonerna nämner också andra slags resurser, till exempel språkliga mötesplatser, så som ett språkcentrum eller språkcafé.¹³ Några intervjupersoner föreslår någon slags språk-app. för att tillgängliggöra språkstudier för yngre personer.¹⁴

Meänkieli genom hela utbildningskedjan

Flera uttrycker att kommuner, skolor eller bibliotek som har uppdrag om att främja meänkieli inte fullföljer uppdraget. En person tror att det beror på bristande kompetens och ekonomi och menar att staten bör göra det ”mer tvingande” att följa uppdragen.¹⁵ Det behövs struktur och samverkan mellan olika utbildningsnivåer och myndigheter i dessa frågor. Det måste finnas möjlighet att läsa meänkieli genom hela utbildningskedjan.¹⁶

Det finns de som försökt eller försöker lära sig meänkieli i vuxen ålder, exempelvis via högskolekurser. En kvinna född på 1940-talet menar att det behöver finnas kurser som är på långsammare takt än halvfart för att möjliggöra detta. Andra incitament för att lära sig

¹¹ Intervju 114, se även intervju 13, 14, 23, 26, 33, 62, 64, 66, 69, 74, 79, 82, 85, 86, 92.

¹² Intervju 13, 26, 33, 55, 62, 64, 66, 69, 95, 136, 147, 155.

¹³ Intervju 14, 99, 111, 121, 132.

¹⁴ Intervju 69, 98.

¹⁵ Intervju 137, se även intervju 13, 33, 46, 69, 74, 108, 109, 117.

¹⁶ Intervju 86, 114, 141 och 150.

meänkieli som nämns av samma person är förmåner till doktorander som vill forska i språket.¹⁷ En annan kvinna född på 1970-talet säger att det bör vara ett ”plus” när man söker jobb, exempelvis genom att det ger en högre lön.¹⁸

Rättigheter men bristande möjligheter i grundskolans språkundervisning

Även om det finns lagstadgade rättigheter till undervisning i minoritetsspråk i dag vittnar många om hinder. Detta lyfts inte bara fram som svar på frågan om upprättelse och försoning utan framkommer även apropå andra frågor i intervjuerna.

Det som framkommer är främst bristande resurser och att det saknas lärare, läromedel och undervisningstimmar. En kvinna född på 1980-talet berättar att hennes barn bara har haft två till tre lektioner på en hel termin. Hon är själv lärare och tror att anledningen till att kunskap om minoriteten och regionen inte tas upp i skolan är att lärarna har mycket annat och språket upplevs som en ”utövergrej”. Språket behöver också få plats inom lärarutbildningen menar hon, t.ex. genom att lära ut hur man undervisar tvåspråkigt.¹⁹ Några konkreta förslag som hon själv nämner är:

- Att skolan anställer minst en person som är bra på att tala meänkieli så att det finns någon som kan tala med eleverna.
- Att skolan ”väver in” språket i andra ämnen, till exempel har geografi på meänkieli och talar om djur och natur. Då får språket ta plats på ett naturligt sätt och även de barn som inte har minoritetsspråksundervisning, men som bor i ett meänkielitalande område, har möjlighet att lära sig språket.
- Att lärare erbjuds fortbildning i meänkieli på betald arbetstid.
- Att förlägga en lärarutbildning i minoritetsområdet, där meänkieli har en plats.

¹⁷ Intervju 136.

¹⁸ Intervju 137.

¹⁹ Intervju 76, se även intervju 13, 147, 154.

Att meänkieli borde ”bakas in” i annan undervisning tas upp av flera och minoritetsspråksförskolan (för meänkieli, samiska och finska) i Luleå nämns som ett föredöme.²⁰ Enligt vissa är språkundervisningen i skolan inte anpassad efter att eleverna har olika förkunskaper och det finns stora skillnader mellan olika årskurser och skolor.²¹ En kvinna född på 1980-talet med barn i en minoritetsspråksförskola uttrycker oro eftersom skolans modersmålsundervisning som ofta bara är en timmes språkundervisning i veckan inte kommer att räcka till för att bibehålla eller utveckla språket när barnen börjar grundskolan.²²

Det beskrivs också att skolan försvårar för elever som vill läsa meänkieli. Ett exempel är att eleverna måste läsa meänkieli före eller efter skoldagens slut vilket blir en börda och kan upplevas som ett straff och bidra till att elever slutar.²³

Sammanfattningsvis är de problem som lyfts fram i intervjuerna:

- tidsbrist,
- få utbildade lärare,
- avsaknad av lärare,
- avsaknad av läromedel och pedagogiskt material,
- erbjudande om undervisning i finska i stället för meänkieli,
- okunskap och ointresse,
- lågprioritering,
- barn måste läsa på ”overtid” – före eller efter skolan.

13.1.3 Behov av kulturella samlingsplatser

Många vill se satsningar på minoritetens kultur. Det är viktigt att människor ser och hör språket för att skapa engagemang kring det, säger en kvinna född på 1950-talet som vill se satsningar på exempelvis amatörteater på meänkieli.²⁴ Fler mötesplatser för minoriteten lyfts också fram. Exempel på behov som nämns i intervjuerna är kultur-

²⁰ Intervju 69, 76, 136, 137.

²¹ Intervju 33, 79, 117.

²² Intervju 114, se även intervju 97.

²³ Intervju 67, 76, 136.

²⁴ Intervju 147.

institutioner, resursbibliotek, hembygdsgräddor och idrottsföreningar.²⁵ Det är viktigt att stöddja teater, litteratur och skapande, säger en man född på 1980-talet.²⁶ Kulturen måste hållas levande och utvecklade, säger en annan man född på 1960-talet, kulturen riskerar att dö ut i takt med att byarna avfolkas. Han lyfter också fram musik och även kulturellt samarbete med Finland som viktigt för kulturen.²⁷

Intervjupersonerna efterfrågar också ekonomiska möjligheter för att kunna satsa på kulturen, till exempel finansiellt stöd till kulturövning i allmänhet och stipendier för musik på meänkieli.²⁸

13.1.4 Synliggörande och kunskapsspridning i majoritetssamhället

De flesta som lyfter fram synliggörande av minoriteten vill att majoritetssamhället ska få ökad kunskap om minoriteten. Man vill till exempel att minoriteten ska omnämnas i läro- och historieböcker och på så sätt synliggöras i skolan och i samhället i stort. Vissa nämner hela regionens historia och kultur som något som osynliggörs och bör lyftas fram mer. I intervjuerna framkommer även att minoriteten upplever ett utanförskap och att det inte finns kunskap om minoriteten i resten av landet.²⁹

Känslan av att höra till periferin är märkbar. Minoritetens historia är del av Sveriges historia och ”inte två sidor i en historiebok”, säger en kvinna född på 1970-talet som också beskriver hur många i Stockholm fortfarande saknar förståelse för frågor som hur många människor som finns i norra Sverige, hur långa avstånden är och hur stor skogen är.³⁰ En annan kvinna född på 1950-talet säger att politiker har en okunskap men också att de inte bryr sig om vad som händer här i norr.³¹

En del vill att minoriteten ska synas mer i media, vissa nämner uttryckligen public service. En man född på 1960-talet säger att ”information är inget som kommer av sig självt utan det krävs resurser” och tycker därför att det behövs fler anställda inom public service i

²⁵ Intervju 69, 86, 114, 124.

²⁶ Intervju 69.

²⁷ Intervju 86, se även intervju 36, 38, 46, 47, 50, 55, 77, 84, 86, 92, 95, 104.

²⁸ Intervju 14, 91, 110, 127, 141, 147.

²⁹ Intervju 9, 13, 30, 31, 32, 34, 53, 61, 62, 71, 72, 74, 81, 82, 85, 89, 90, 94, 96, 99, 101, 108, 118, 122, 130, 132, 133, 138, 146, 155, 158.

³⁰ Intervju 63.

³¹ Intervju 134.

Kiruna och Gällivare så att minoritetsområdet kan få en bättre bevakning.³² En kvinna född på 1980-talet säger att minoritetens historia har börjat synas till exempel genom dokumentärer på tv och att det pratas om det som skett. Det är en bekräftelse på att det skett ”på riktigt” och inte bara är ens egen upplevelse.³³

Flera intervjupersoner nämner att det behövs mer forskning om minoriteten.³⁴ Andra efterfrågar fysiska monument eller minnesplatser att besöka för att synliggöra det som hänt.³⁵ En person vill att minoritetens högtidsdagar ska vara flaggdagar.³⁶

13.1.5 Naturresurser och andra frågor om inflytande

Många av de intervjuade personerna nämner frågor om naturresurser. Det handlar främst om rätten till utövande av kulturnäringsar som jakt och fiske men även om rennäringen.³⁷ Vissa tar upp frågor om myndigheters olika ansvarsområden. Många av dem uttrycker även en stark misstro mot myndigheter, särskilt Länsstyrelsen i Norrbotten och deras hantering av frågorna.³⁸ En man född på 1950-talet säger t.ex. att länsstyrelsen bör se över sitt arbetssätt när det gäller att bestämma över skogsägarna på deras egen mark.³⁹ Några personer nämner att det bör inrättas en myndighet för den egna minoriteten, motsvarande Sametinget, eller att Sametinget ska byta namn så att även minoriteten inkluderas.⁴⁰

13.1.6 Kommissionens del i upprättelse- och försoningsprocessen

I vissa intervjuer framkommer att kommissionen har en roll i processen för upprättelse och försoning eller att tillsättandet av kommissionen är ett tecken på förändring. Många av de intervjuade är positiva till att kommissionens arbete bedrivs men vissa är skeptiska till att ”gräva i de där gamla sakerna” eller säger att det egentligen är

³² Intervju 111.

³³ Intervju 156, se även intervju 113, 114, 123.

³⁴ Intervju 47, 71, 81, 87, 104, 108, 132, 134, 137, 142.

³⁵ Intervju 8, 55, 56, 113.

³⁶ Intervju 97.

³⁷ Intervju 13, 40, 49, 50, 51, 55, 69, 76, 80, 81, 83, 84, 86, 89, 90, 96, 105, 107, 147, 158, 161.

³⁸ Intervju 10, 11, 12, 47, 53, 57, 75, 122, 123, 126, 127, 130, 134, 135.

³⁹ Intervju 120.

⁴⁰ Intervju 14, 19, 123, 126, 127.

”för sent”.⁴¹ Det kan vidare antas att personer som är kritiska till kommissionens arbete inte anmält sig till intervjuer.

En kvinna född på 1950-talet säger att hon ser kommissionens existens som ”en bekräftelse på att någonting har skett, som inte är okej”.⁴² En annan kvinna född på 1960-talet säger att hon blev ”jättejätteglad” när hon hörde om arbetet och beskriver vikten av att det synliggörs att det här har hänt i Sverige.⁴³ En kvinna född på 1980-talet säger att utifrån hennes perspektiv är intervjun i sig en del i försoningen.⁴⁴ Arbetet för att sanningen kommer fram kan leda till förståelse, säger en man född på 1950-talet.⁴⁵

En annan man född på 1950-talet menar att de erfarenheter som kommissionen får bör tas tillvara när det gäller ”segregerade områden” i Sverige där människor ”aldrig kommer in i samhällssystemet”.⁴⁶

13.2 Resultat från förankringsarbetet

För att säkerställa kvalitén i kommissionens slutbetänkande har det varit viktigt för kommissionen att förankra kartläggningens resultat med minoriteten. Som en del i förankringen av slutbetänkandet har kommissionen därför hållit ytterligare en serie kaffemöten, s.k. *toinen kuppi*-möten (sv. påtår-möten). Förankringsarbetet har även inneburit kommunbesök och särskilda dialogmöten med föreningar och organisationer som företräder minoriteten och bedriver språk- och kulturfrämjande verksamhet.

I förankringsmötena har kommissionen presenterat kommissionens uppdrag och resultatet av kartläggningen. Förutom att informera om kartläggningens resultat har fokus varit att ha en dialog med minoriteten kring möjliga förslag på fortsatta insatser som kan bidra till upprättelsen och främja försoning. I förankringsmötena har därför de förslag som intervjupersoner lyft presenterats övergripande.

Toinen kuppi-mötena har fått ett positivt mottagande hos minoriteten. Många har under mötet fört fram att de känner igen sig i det som framkommer i kommissionens kartläggning och instämt i förslagen på fortsatta insatser för upprättelse och försoning. Mötena

⁴¹ Intervju 86, se även intervju 6, 54.

⁴² Intervju 62.

⁴³ Intervju 9.

⁴⁴ Intervju 156.

⁴⁵ Intervju 14.

⁴⁶ Intervju 121.

har också visat att upplevelserna från skolan och arbetsstugan kan skilja sig åt. Medan vissa har en dåliga erfarenheter från skolan och arbetsstugan har andra positiva minnen. Frågor så som rätten till en sammanhållen utbildningskedja, rätten till utövandet av traditionella näringar, behovet av reparativa insatser och ökad synlighet är några som har nämnts. Minoriteten har också betonat att försoningsprocessen inte får stanna av utan måste fortsätta även efter att kommissionen har slutfört sitt arbete och att det behövas både ekonomiska resurser och politisk vilja för en sådan process. Flera har också uttryckt en skepticism mot att förslagen för försoning och upprättelse kommer att tas vidare.

Förankringsarbetet har mot den bakgrunden stärkt kommissionens bedömning av vilka fortsatta insatser som behövs för upprättelse och försoning.

13.3 Erkännande av historiska kränkningar är en förutsättning för försoning

Bedömning: För att försoning ska vara möjlig måste de historiska kränkningar som begåtts mot minoriteten erkännas. Den skada som har uppstått till följd av assimileringpolitiken måste repareras.

13.3.1 Kommissionen har lagt grunden för en fortsatt försoningsprocess

Kommissionens kartläggning visar att assimileringpolitiken innebar att minoritetens språk, kultur och identitet nedvärderades och skambelagdes. Det ledde bl.a. till att språket minskade i användning för att efter hand inte föras vidare till nästa generation annat än i begränsad utsträckning. Assimileringpolitiken har åsamkat minoriteten en skada i form av förlust och skambeläggning gällande minoritetens språk, kultur och identitet.

Enligt kommittédirektivet är det angeläget att försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats. Så som har nämnts i avsnitt 1.6.5 gör kommissionen bedömningen att den fördjupade dialogen, bearbetningen och återupprättandet av relationen kan ske först efter att kommissionen lämnat sitt slut-

betänkande. Kommissionens kartläggning och granskning av assimileringsspolitiken kan därför närmast beskrivas som starten på en längre process. En noggrann kartläggning, omfattande förankring och ett långsiktigt perspektiv är avgörande för att en försoningsprocess ska vara framgångsrik. Kommissionen har därför sett det som sitt uppdrag att förbereda det fortsatta arbetet för försoning och upprättelse.

13.3.2 Stegen i genomförandet av en försoningsprocess

För att kunna genomföra en försoningsprocess behöver begreppet försoning få en närmare innebörd och de olika stegen som bör omfattas av en långsiktig försoningsprocess beskrivas. Den kanadensiska sannings- och försoningskommissionen definierar försoning som en pågående process för att etablera och upprätthålla respektfulla relationer. En viktig del av en sådan process är att reparera det skadade förtroendet genom att be om ursäkt, tillhandahålla individuell och kollektiv gottgörelse och följa upp med konkreta åtgärder som visar på verklig samhällsförändring.⁴⁷

Vägledning kan även hämtas från Svenska kyrkans pågående försoningsarbete angående det förtryck och övergrepp som skett gentemot det samiska folket och som Svenska kyrkan har varit delaktig i. I den vitbok som Svenska kyrkan tagit fram identifieras fyra huvudelement i en försoningsprocess:

- att erkänna historien,
- att beröras av historien,
- att återupprätta relationen mellan förövare och offer, och
- att förlåta.

Dessa kategorier är relativt vida och rymmer flera underelement. Erkännande är ett första steg i en försoningsprocess och innebär att den som har ansvaret för de historiska händelserna av förtryck och övergrepp erkänner vad som har skett historiskt och de enskildas upplevelser. Erfarenheter visar att en viktig del av kränkta individers helande processer består i att de kränkta kan berätta vad som hänt

⁴⁷ Honouring the Truth, Reconciling for the Future Summary of the Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada, s. 16. https://ehprnh2mwo3.exactdn.com/wp-content/uploads/2021/01/Executive_Summary_English_Web.pdf.

dem. För att förstå och skapa mening är det samtidigt mycket viktigt att ha kännedom om den egna gemenskapens berättelser. Men det är även viktigt att den som har kränkt börjar tala sanning om det som har hänt. Här handlar det om att etablera en gemensam och sann bild av det inträffade.

Det andra steget i processen, att beröras av historien, handlar om hur man existentiellt berörs av händelserna. För den som har utfört kränkningen handlar det om ånger, medan det för offret innebär att sätta ord på smärtan. Den kränkande parten erkänner inte historien enbart som faktiska händelser, utan som något som var fel, något man bär ansvar för, och därmed också skuld. Offentliga ursäkter kan ha stor betydelse för att markera slutpunkten för en historia präglad av orätt och bilda startpunkten för ett nytt sätt att förhålla sig till varandra. Samtidigt kan en offentlig ursäkt som inte åtföljs av handlingar som syftar till upprättelse, trivialisera kränkningar av människovärdet och underminera försoningsarbetet.

Det tredje steget handlar om att lägga grunden för en ny gemensam framtid. Detta är en av huvuduppgifterna inom s.k. reparativ rättvisa (eng. *restorative justice*) där offrets behov av upprättelse och helande sammanhålls med målsättningen att återupprätta relationen mellan förövare och offer. Att reparera det som förstörts (en del av det eller hela), förutsätter en vilja till nya handlingar som tillvaratar offrets behov av värdighet, rättvisa och trygghet, för att inte nya kränkningar ska äga rum. Detta betyder att man måste utmana mönster och strukturer som låter gammal orätt fortsätta, och samtidigt etablera nya, vilket är en poäng inom s.k. strukturell rättvisa (eng. *structural justice*).

Det fjärde och sista steget är förlåtelse. För de allra flesta är förlåtelse något dyrbart, smärtsamt och svårt. I regel är det därför först när man har avverkat de tre första stegen i försoningsprocessen som tiden kan vara inne för förlåtelse. Det viktigaste med förlåtelse måste vara att tydligt ta avstånd ifrån tidigare övergrepp, att erkänna den smärta som övergreppen har medfört, samt att erkänna ansvar i nu-tid. Förlåtelse innebär att den utsatta kan lämna tankar på hämnd och på så sätt frigöra gärningspersonen från de ogärningar som har begåtts och som har definierat relationen mellan parterna.⁴⁸

⁴⁸ Samerna och Svenska kyrkan, (2017), *Underlag för kyrkligt försoningsarbete*, Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), s. 105 f. <https://www.svenskakyrkan.se/filer/f24142bd-90d2-4013-9d21-eb2c40350fe5.pdf>.

13.3.3 Ett omfattande arbete återstår innan försoning kan uppnås

Utifrån beskrivningen av de fyra stegen i en försoningsprocess kan kommissionen konstatera att ett omfattande arbete återstår. Kommissionens arbete med att sprida kunskap om minoriteten, samt kartlägga och granska assimileringpolitiken kan anses vara en del i det första steget i en försoningsprocess dvs. ett erkännande av historiska händelser och de enskildas upplevelser. Däremot har staten ännu inte tagit på sig rollen genom att tala sanning om det som har hänt. Samma sak gäller för steg två i processen som handlar om att sätta ord på smärtan och för den kränkande parten att erkänna sitt ansvar för kränkningarna. Enskilda som har blivit intervjuade om sina erfarenheter har på så sätt getts möjlighet att sätta ord på sin smärta. Däremot har staten varken erkänt sitt ansvar för de kränkningar som begåtts eller vidtagit andra åtgärder för att reparera skadan. Arbetet med det tredje (återuppbyggelse) och fjärde steget (förlåtelse) i en försoningsprocess har ännu inte påbörjats.

Den kartläggning och granskning som kommissionen har genomfört bör därför ses som en grund för en fortsatt och långsiktig försoningsprocess. Staten behöver nu axla sitt ansvar genom att erkänna de enskildas upplevelser och de historiska händelser som har påverkat minoriteten. Det är först efter ett erkännande från statens sida som ett långsiktigt försoningsarbete kan genomföras. Det är viktigt att arbetet präglas av en gemensam bild av det inträffade och konkreta åtgärder som kan bidra till upprättelse och försoning. Här har staten i form av regeringen ett stort ansvar att i nära dialog och samarbete med minoriteten driva och hålla ihop den fortsatta processen. Även Svenska kyrkan har ett ansvar för att belysa och granska sin egen roll i assimileringpolitiken och bidra till den fortsatta försoningsprocessen.

13.3.4 De historiska kränkningarna måste erkännas och skadan repareras

Kommissionens kartläggning visar att minoriteten efterfrågar en rad olika åtgärder som den anser kan bidra till upprättelse och försoning. Minoriteten efterfrågar ett erkännande eller offentlig ursäkt, olika satsningar för minoritetsspråket, behov av kulturella samlingsplatser, synliggörande och kunskapsspridning, rätt till naturresurser och andra

inflytandefrågor. Utifrån dessa områden har kommissionen identifierat olika övergripande mål som regeringen bör eftersträva i sitt fortsatta arbete. De åtgärder som kommissionen föreslår syftar till att bidra till att målen uppfylls men ska inte ses som uttömmande. Ytterligare åtgärder kommer att behövas och de föreslagna åtgärderna kan behöva justeras och utvecklas.

En central utgångspunkt för en försoningsprocess är att minoriteten tillförsäkras det skydd och de rättigheter den åtnjuter enligt ramkonventionen till skydd för de nationella minoriteterna och den europeiska stadgan för landsdels- eller minoritetsspråk. Granskningen av Sveriges efterlevnad av konventionerna visar att Sverige inte till fullo har infriat sina åtaganden enligt konventionerna. För att försoningsprocessen inte ska orsaka ytterligare skada är det grundläggande att regeringen utan dröjsmål infriar sina åtaganden gentemot minoriteten.

För att försoning ska vara möjlig måste de historiska kränkningarna som begåtts mot minoriteten erkännas och den skada som har uppstått till följd av assimileringpolitiken repareras.

14 Förslag på insatser för försoning och upprättelse

14.1 Insatser för en ansvarstagande upprättelse- och försoningsprocess

Som en introduktion följer nedan en lista med de förslag och uppmaningar som kommissionen lägger fram i detta kapitel. Förslagen är riktade till regeringen och strukturerade utifrån fyra övergripande mål. Genom att identifiera dessa mål vill kommissionen peka ut riktningen för regeringens fortsatta arbete för att främja försoning och bidra till upprättelse. Förslagen ska bidra till att de övergripande målen nås men det kan finnas behov av andra eller ytterligare åtgärder än de som kommissionen föreslagit för att fullt nå målen. Kommissionen ser att målen behöver kunna följas upp och har därför föreslagit att regeringen i nära samråd med minoriteten utarbetar en handlingsplan som innehåller en tydlig uppföljningsmekanism.

Även andra aktörer än staten har haft en roll i assimileringspolitik. Det kan även finnas aktörer som kan spela en viktig roll i försoningsprocessen. Kommissionen riktar därför en rad uppmaningar till andra aktörer om åtgärder som behöver vidtas. Kommissionen har i denna del tagit inspiration från sannings- och försoningskommissionen i Kanada.

För att läsa mer om de enskilda förslagen hänvisas till de särskilda avsnitten i detta kapitel.

Insatser för en fortsatt försoningsprocess

Regeringen

- bör ta på sig ansvaret för en fortsatt sammanhållen försoningsprocess i nära samråd med minoriteten, myndigheter och andra berörda aktörer,
- bör utan dröjsmål erkänna de kränkningar som har begåtts mot minoriteten,
- bör utan dröjsmål inleda en dialog med minoriteten om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt,
- bör utan dröjsmål och i nära samarbete och dialog med minoriteten utarbeta en handlingsplan för genomförandet av förslag till fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning.

Övergripande mål: synliggörande och egenmakt

Regeringen

- bör ge minoriteten ökat inflytande och ökad egenmakt,
- bör erkänna kväner och lantalaiset som en del av den nationella minoriteten tornedalingar,
- bör ge stöd till etablerandet av ett huvudmuseum,
- bör ge stöd till inrättandet av ett informationscentrum,
- bör ge Forum för levande historia ett utökat uppdrag i syfte att synliggöra historiska övergrepp och kränkningar av minoriteten,
- bör öka organisationsbidraget till minoritetsorganisationerna,
- bör i nästa sändningstillstånd för public service (2026–2031) se till att förstasändningar och det samlade utbudet av programverksamhet på meänkieli ökar,
- bör ge Vetenskapsrådet i uppdrag att genomföra en satsning om minoritetens historia, språk och samhälle,
- bör se till att kommissionens slutbetänkande översätts till meänkieli,
- bör se till att minoriteten får representation i Ortnamnsrådet,
- bör se till att återbördande av mänskliga kvarlevor omfattar minoriteten.

Övergripande mål: förverkliga och utöka rättigheterna

- Förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* bör genomföras.
- De folkrättsliga åtagandena i förhållande till språkstadgan bör utökas.
- Regeringen bör utreda frågan om språk som en grund för diskriminering i diskrimineringslagen.

Övergripande mål: språkrevitalisering och kulturfrämjande

Regeringen

- bör permanenta pågående insatser för språket,
- bör ge Statens skolverk ett uppdrag som syftar till att integrera undervisning på meänkieli i kommuner i förvaltningsområdet,
- bör utreda hur statsbidrag för alfabetiseringskurs i meänkieli kan genomföras,
- bör stärka möjligheten att lära sig meänkieli i kombination med de kulturella och kreativa näringarna.

Övergripande mål: stärkt nordiskt samarbete

- Regeringen bör ta initiativ till gränsöverskridande samarbete med Norge och Finland för att främja minoritetens språk och kultur.

Frågor som kräver ytterligare utredning

- Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning som på ett allsidigt sätt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel.
- Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning av frågan om hur avvitrningen av ströängar genomförts i syfte att reda ut rättsliga oklarheter kring rättigheter kopplade till ströängar så som jakt och fiske.
- Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning i syfte att utreda minoritetens status som urfolk.

Kommissionen uppmanar följande aktörer att vidta åtgärder

- Svenska kyrkan bör erkänna kyrkans delaktighet i assimileringprocessen och i nära dialog med minoriteten vidta åtgärder som kan bidra till upprättelse och försoning.
- Länsstyrelsen i Norrbottens län bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och utbildningsinsatserna.
- Berörda kommuner bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och skolhemmen.
- Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bör underlätta tillgången till arkivmaterial och rikta medel till studier som kan leda till att meänkieli främjas.
- Universitet och högskolor bör göra efterforskningar om sin roll i rasbiologiska undersökningar och insamling av mänskliga kvarlevor samt anta en minoritetspolitisk strategi.
- Tornedalens folkhögskola bör närmare granska sin roll och sitt ansvar i assimileringen av minoriteten.
- Delägarna Region Norrbotten och kommunerna Arjeplog, Boden, Gällivare, Haparanda, Jokkmokk, Kalix, Kiruna, Luleå, Pajala, Piteå, Älvsbyn, Övertorneå och Övertorneå bör aktivt synliggöra minoriteten genom Film pool Nord.

14.2 Regeringen bör ta på sig ansvaret för en fortsatt försoningsprocess

Bedömning: Regeringen bör ta på sig ansvaret för en fortsatt sammanhållen försoningsprocess i nära samråd med minoriteten, myndigheter och andra berörda aktörer.

Det ingår inte i kommissionens uppdrag att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ekonomisk kompensation till enskilda som har drabbats. Det hindrar dock inte att kommissionen drar en slutsats om vilken aktör som har haft det övergripande ansvaret för den genomförda assimileringpolitiken. Kommissionens kartläggning visar att assimileringpolitiken till stor del har varit sanktionerad av

staten och att den har fått konsekvenser som lever vidare än i dag för minoriteten. Statens och Svenska kyrkans agerande har inneburit en skada för minoriteten.

Skadan har skett på flera olika sätt, t.ex. genom en förlust av traditionella näringar och markrättigheter, en nedvärderande syn på och skambeläggande av minoritetens språk, kultur och traditioner, upplevelser av rasbiologiska undersökningar samt underlåtenhet att skydda enskilda, särskilt barn, från kränkningar och övergrepp. Skadan har inneburit en kränkning av människovärdet vilket har orsakat smärta och lidande. Skadan har vidare påverkat tilliten till samhället, självkänslan och möjligheter att tillgodogöra sig utbildning. För en del kan det även ha påverkat rätten till trosutövning. Skadan har inneburit bristande likvärdighet och inflytande. Slutligen har skadan påverkat relationer både inom minoriteten och i förhållande till andra minoriteter, samt inom enskilda familjer som tillhör minoriteten.

Så som har redovisats i detta slutbetänkande fanns ett nätverk av samverkande institutioner och aktörer som bidrog till assimileringspolitikens genomförande. Nätverket bestod av myndigheter, präster, lärare, rektorer, föreståndarinnor på arbetsstugor, militärer, biskopar, politiker, landshövdingar och andra som strävade efter att införa svenskt språk och svensk kultur i minoritetsområdet. Även privat verksamhet som arbetsstugorna integrerades i den statliga organisationen. Försvarspolitik, järnvägspolitiken, skol-, fostrans- och upplysningspolitiken och möjligen politiken kring naturresurser nyttjades parallellt för att uppnå assimileringspolitikens syfte. Det var staten i form av regering, riksdag, myndigheter och andra offentliga aktörer som planerade och genomdrev assimileringspolitik.

En försoningsprocess tar tid och kräver ett långsiktigt och systematiskt arbete. Den måste genomföras i nära dialog och samarbete med minoriteten och av en ansvarig aktör som håller samman processen och driver den framåt. Ansvaret för den fortsatta försoningsprocessen vilar i främsta rummet på regeringen men även myndigheter och andra aktörer har ett ansvar. Regeringen bör därför ta ansvar för en fortsatt sammanhållen försoningsprocess i nära samråd med minoriteten, myndigheter och andra berörda aktörer.

14.3 Regeringen bör utan dröjsmål erkänna de kränkningar som har begåtts mot minoriteten

Bedömning: En fortsatt försoningsprocess förutsätter att staten erkänner sin delaktighet i och sitt ansvar för den assimileringspolitik som har bedrivits mot minoriteten under 1800- och 1900-talen samt de konsekvenser detta har fått för minoriteten.

Förslag: Regeringen bör erkänna statens ansvar för de kränkningar som har begåtts mot minoriteten och att de inneburit en skada för minoriteten. Mot bakgrund av att många av dem som drabbats av assimileringspolitiken är äldre bör regeringen utan dröjsmål tillkännage sitt erkännande.

Det som har framkommit i kommissionens kartläggning och granskning av assimileringspolitiken visar att staten genom en rad aktiva handlingar har bedrivit en assimileringspolitik som har fått allvarliga konsekvenser för minoriteten. Utgångspunkten för assimileringspolitiken har varit statens ideologiska ställningstagande om att minoritetens språk och kultur är av mindre värde. Staten har genomfört assimileringen genom bl.a. myndighetsstyrning och villkorade statsbidrag.

Men statens ansvar handlar inte bara om en aktivt genomförd assimileringspolitik. Statens underlåtenhet att vidta tillräckliga åtgärder för att främja och bevara minoritetens språk har också fått konsekvenser för minoriteten. För många inom minoriteten har det inneburit att minoritetens språk och kultur förmins-kats, nedvärderats och i vissa fall gått förlorade. De trauman många inom minoriteten har upplevt lever kvar än i dag och har till viss del återupplevts genom kommissionens kartläggning. Kommissionens arbete har även inneburit att intervju-personerna reflekterat över sina upplevelser, sin egen historia och sitt kulturarv. För många har det inneburit att de för första gången har kunnat reflektera över vad de och deras föräldrar varit med om och på vilket sätt det har påverkat nästkommande generationer.

Kommissionens kartläggning har med andra ord inneburit att erfarenheter, som tidigare inte diskuterats i någon större utsträckning, har lyfts fram i offentligheten. Det har väckt förväntningar på en fortsatt process även efter att kommissionens uppdrag är avslutat.

Av kommittédirektivet framgår att det är viktigt att försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens slutbetänkande lämnats fram. För att en försoningsprocess, inklusive en offentlig ursäkt, överhuvudtaget ska vara möjlig krävs som ett första steg att en ansvarig aktör erkänner de kränkningar som begåtts mot minoriteten. En fortsatt försoningsprocess förutsätter att staten erkänner sin delaktighet i och sitt ansvar för den assimileringspolitik som har bedrivits mot minoriteten under 1800- och 1900-talen samt de konsekvenser detta har fått för minoriteten. Att inte erkänna statens ansvar för de kränkningar som har begåtts mot minoriteten och det faktum att dessa kränkningar inneburit en skada riskerar att uppfattas som ytterligare en kränkning och ett osynliggörande av minoriteten.

Regeringen bör därför utan dröjsmål erkänna statens ansvar för de kränkningar som har begåtts mot minoriteten samt det faktum att dessa inneburit en skada för minoriteten. Mot bakgrund av att många av dem som drabbats av assimileringspolitiken är äldre bör regeringen utan dröjsmål tillkännage sitt erkännande.

14.4 Dialog om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt

Förslag: Regeringen bör utan dröjsmål inleda en dialog med minoriteten om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt. Mot bakgrund av att många av dem som drabbats av assimileringspolitiken är äldre är det angeläget att dessa personers behov och önskemål särskilt beaktas.

Offentliga ursäkter återkommer som viktiga element i många nationella försoningsprocesser i världen. Sådana ursäkter kan ha stor betydelse genom att de bildar en startpunkt för ett nytt sätt för de involverade parterna att förhålla sig till varandra.

Offentliga ursäkter i andra länder har ofta gällt rättighetskränkningar i samband med krig, kolonialism, slaveri, diktatur eller annat auktoritärt styre. En relativt stor andel av ursäkterna är riktade till urfolk och minoriteter. Sådana ursäkter har exempelvis framförts i Kanada, Australien, Norge, Tjeckien och Peru. I Norge framförde

kungen Harald V 1997 en ursäkt till det samiska folket för den förnorskningspolitik som staten hade utsatt samerna för.

Det finns olika former för hur en ursäkt kan framföras. Den kan framföras skriftligen eller muntligen vid en ceremoni. Det varierar också vem som framför en ursäkt. Den kan exempelvis föras fram av statsministern, ansvarig minister eller parlamentets talman. I Sverige framförde dåvarande talman Per Westerberg 2011 en ursäkt till dem som utsattes för vanvård i den sociala barnvården under 1900-talet.

Frågor om offentliga ursäkter väcker ofta gränsdragningsfrågor om exempelvis vilken tidsperiod och vilka historiska orättvisor ursäkten ska omfatta, vilka som ska bjudas in etc. Ursäkter föregås ofta av ett långt påverkansarbete och är resultatet av en politisk process.

Det som framkommit i kommissionens kartläggning visar att det finns ett behov av försoning mellan minoriteten och staten. Bland dem som har uttryckt att de vill ha en ursäkt framkommer att de önskar att staten på olika sätt erkänner att fel har begåtts, vilka konsekvenser det har fått och att staten som aktör har haft ett ansvar. Det finns även personer som inte vill ha en ursäkt bl.a. eftersom de tycker att den kommer för sent, då många drabbade gått bort. Flera menar att det inte är ursäkten i sig som är det viktiga utan vilka åtgärder som staten vidtar i samband med en eventuell ursäkt. Flera nämner också att det är viktigt att det som hänt blir känt så att det inte händer igen.

En offentlig ursäkt kan bidra till en personlig upprättelse för dem som har upplevt och kanske försökt påtala missförhållanden i t.ex. arbetsstugor. Den kan också bidra till en personlig upprättelse för dem som lidit av konsekvenserna av försvenskningens politik. En ursäktsceremoni, med den mediala uppmärksamhet som detta vanligen innebär, kan bidra till att sprida kunskap om och synliggöra minoritetens historia och erfarenheter. Samtidigt finns det risker med en ursäkt om den framförs förhastat och utan förankring. Både formen för och innehållet i en offentlig ursäkt behöver noga förankras med minoriteten. Det är därför viktigt att avsätta både tid och resurser för den process som ska leda fram till en offentlig ursäkt. Så som har nämnts tidigare kan såväl innehåll som formen för framförandet riskera att ytterligare försvaga förtroendet för staten. Därför är det avgörande att ursäkten är väl förberedd och väl förankrad inom minoriteten.

Oavsett formen för en offentlig ursäkt är det viktigt att den inte bara blir en symbolisk fråga utan även innebär konkreta åtgärder som kan bidra till upprättelse och försoning. Offentliga ursäkter som inte åtföljs av handlingar som syftar till upprättelse riskerar att bagatellisera kränkningar av människovärdet och försvåra försoningsprocessen.

Kommissionen föreslår att regeringen utan dröjsmål inleder en dialog med minoriteten om förutsättningarna och formerna för en offentlig ursäkt. Mot bakgrund av att många av dem som drabbats av assimileringpolitiken är äldre är det angeläget att dessa personers behov och önskemål särskilt beaktas.

14.5 Mekanism för genomförande och uppföljning av förslagen

Förslag: Regeringen bör utan dröjsmål och i nära samarbete och dialog med minoriteten utarbeta en handlingsplan för genomförandet av förslag till fortsatta insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning. Handlingsplanen bör vara riksdagsbunden och innehålla en tydlig uppföljningsmekanism som ger minoriteten insyn i och möjlighet att påverka regeringens arbete med handlingsplanen.

14.5.1 Staten har ett moraliskt ansvar att reparera skadan

Kommissionen föreslår en rad olika åtgärder som kan bidra till upprättelse och främja försoning. Förslagen är strukturerade utifrån följande övergripande mål:

- synliggörande och egenmakt,
- förverkligade och utökade rättigheter,
- språkrevitalisering och kulturfrämjande,
- stärkt nordiskt samarbete för språket.

De övergripande målen efterföljs av kommissionens bedömningar och förslag till insatser som kan bidra till de övergripande målen. Genom att identifiera övergripande mål vill kommissionen peka ut

riktningen för regeringens fortsatta arbete för att främja försoning och bidra till upprättelse.

Kommissionens bedömning och förslag tar avstamp i det som har framkommit i kartläggningen och särskilt intervjupersonernas egna önskemål. Kommissionen har även beaktat vad som framkommit i andra sammanhang, exempelvis den kritik som har förts fram till Sverige inom ramen för Europarådets granskning av Sveriges efterlevnad av ramkonventionen till skydd för de nationella minoriteterna och den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk.

Kommissionen vill i sammanhanget påminna om att Sverige enligt ramkonventionen har åtagit sig att främja de förutsättningar som är nödvändiga för att personer som tillhör en inhemsk minoritet ska ges möjlighet att bibehålla och utveckla sin kultur och bevara de väsentliga beståndsdelarna av sin identitet, nämligen religion, språk, traditioner och kulturarv. Kommissionens kartläggning bekräftar den kritik som har förts fram i internationella granskningar om att Sverige inte vidtar tillräckliga åtgärder för att minoriteten ska kunna behålla och utveckla sitt språk och sin kultur.

Kommissionen anser att Sverige inte bara har en folkrättslig förpliktelse att säkerställa att minoriteten kan bibehålla och utveckla sin kultur och bevara väsentliga delar av sin identitet. Den skada som har åsamkats minoriteten genom den statligt sanktionerade assimileringspolitikens förpliktigar även moraliskt att reparera skadan. Det kräver att regeringen visar på ansvarstagande och handlingskraft i genomförandet av de föreslagna åtgärderna. Regeringen behöver även tillskjuta tillräcklig finansiering för att åtgärderna ska kunna förverkligas. De föreslagna åtgärderna får med andra ord inte bara bli en pappersprodukt.

14.5.2 Minoriteten måste ges inflytande över regeringens fortsatta arbete för försoning och upprättelse

Minoriteten har generellt ett lågt förtroende för staten och dess myndigheter, därför finns det en risk för en svekdebatt om regeringens genomförande av förslagen fördröjs, inte ses som tillräckligt eller överhuvudtaget inte blir av. Det är därför viktigt att minoriteten ges en aktiv roll och har insyn i hur och när förslagen ska genomföras. Utifrån de övergripande målen kan det även vara så att minori-

teten ser behov av andra eller ytterligare åtgärder än de som kommissionen föreslagit.

Mot den bakgrunden ser kommissionen ett behov av en mekanism som konkretiserar regeringens fortsatta arbete med att främja försoning och bidra till upprättelse. Det bör enligt kommissionens mening göras genom att regeringen utan dröjsmål och i nära dialog med minoriteten utarbetar en handlingsplan för genomförandet av kommissionens förslag till fortsatta insatser. En sådan handlingsplan bör konkretisera vilka steg som behöver vidtas för att kommissionens förslag ska förverkligas, vilka som ska involveras och konkreta tidsramar för när förslagen ska vara genomförda.

Det är en viktig del av minoritetens egenmakt att minoriteten har möjlighet att påverka och ha insyn i både arbetet med att utforma och genomföra handlingsplanen. Regeringen bör därför utarbeta handlingsplanen i nära samarbete och dialog med minoriteten. Handlingsplanen bör innehålla en tydlig uppföljningsmekanism som ger minoriteten insyn och möjlighet att påverka regeringens arbete med handlingsplanen.

14.5.3 Gränsdragning mellan åtgärder som berör specifikt minoriteten och åtgärder som berör samtliga nationella minoriteter

Kommissionens förslag handlar om åtgärder som är specifika för tornedalingar, kväner och lantalaiset och åtgärder som även berör övriga nationella minoriteter, dvs. judar, romer, samer och sverigefinnar. Åtgärder som syftar till synliggörande, egenmakt, språkrevitalisering och kulturfrämjande är specifika för just minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaiset medan de förslag som handlar om att säkerställa och utöka rättigheterna berör samtliga nationella minoriteter. Eftersom handlingsplanen är begränsad till att handla om insatser som kan bidra till upprättelse och främja försoning för tornedalingar, kväner och lantalaiset bör endast åtgärder som specifikt berör just denna minoritet omfattas av handlingsplanen. Planeringen av åtgärder som berör samtliga nationella minoriteter bör tas i en särskild ordning där samtliga berörda minoriteter involveras. Till det senare hör frågan om lagstiftning gällande minoritetens rättigheter till undervisning i och på minoritetsspråket, stärkta folkrättsliga åtaganden och utredning av språk som diskrimineringsgrund i diskrimineringslagen.

14.5.4 Handlingsplanen kan bidra till att minoritetspolitikens mål nås

Länsstyrelsen i Stockholms län har tillsammans med Sametinget enligt sina respektive regleringsbrev ett särskilt uppdrag inom minoritetspolitiken. De ska tillsammans samordna och följa upp hur Sveriges minoritetspolitik genomförs i landets kommuner, regioner och myndigheter utifrån minoritetspolitikens fastställda mål och delområden: diskriminering och utsatthet, inflytande och delaktighet samt språk och kulturell identitet.

Uppföljningsmekanismen för handlingsplanens genomförande som föreslås i detta slutbetänkande avser inte ersätta det uppföljningsansvar som Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget har. Uppföljningsmekanismens fokus bör i stället vara på att ge minoriteten insyn och möjlighet att påverka regeringens genomförande av handlingsplanen. Handlingsplanens genomförande kan å sin sida bidra till att minoritetspolitiken utvecklas och går framåt. På så sätt kan den bidra till att de uppställda målen för minoritetspolitiken nås.

14.6 Övergripande mål: synliggörande och egenmakt

I kommittédirektivet framgår att för att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning är det nödvändigt att i hela Sverige öka kunskapen om de historiska kränkningar som begåtts och de trauman som lever vidare än i dag. Härigenom kan kommissionens arbete enligt kommittédirektivet också bidra till att något liknande inte händer i framtiden.

I undersökningar framkommer att kännedom om minoriteten är låg. Färre än en femtedel av Sveriges befolkning känner till att torne-dalingar är en nationell minoritet.¹ Att synliggöra och öka kunskapen om minoriteten är den insats som intervjupersonerna oftast lyfter fram i intervjuerna. Vissa intervjupersoner exemplifierar med behovet av att öka kunskapen om minoriteten och meänkieli i majoritetssamhället och att ändra vad som tas upp i undervisningen, t.ex. att minoritetens historia bör synliggöras i historieböcker och andra läromedel. I några intervjuer pekar intervjupersonerna även på behovet av ett monument eller andra minnesplatser att besöka.

¹ Institutet för språk och Folkminnen (Isof), Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget 2020, *Nationella minoriteter 2020 – vad vet Sveriges befolkning om dem?* s. 10.

Behovet av ökad egenmakt och ökat inflytande är frågor som understryks som centrala av minoriteten både i intervjuer och i olika samrådsmöten.

14.6.1 Ökat inflytande och ökad egenmakt

Bedömning: För att en försoningsprocess överhuvudtaget ska kunna inledas och vara framgångsrik krävs att det finns ett förtroende parterna emellan. Frågan om minoritetens egenmakt och inflytande är därför central i det fortsatta arbetet.

Förslag: Regeringen bör inom ramen för handlingsplanen ta upp den övergripande frågan om minoritetens egenmakt och inflytande i syfte att förutsättningslöst identifiera de behov minoriteten ser. I ett nästa steg bör regeringen inom ramen för handlingsplanen utarbeta de åtgärder som behövs för att stärka minoritetens egenmakt och inflytande.

Flera av intervjupersonerna tar upp frågan om egenmakt och inflytande som viktiga frågor för minoriteten och att de genomgående upplever brist på inflytande i frågor som rör dem. Det handlar bl.a. om rätten till mark, jakt och fiske, renskötsel, samt frågor om ortnamn, språk och kultur.

Många inom minoriteten uppger att de inte har samma rätt till jakt, fiske och renskötsel som samerna. De upplever att deras intressen är åsidosatta och att de inte får gehör från myndighetshåll för sina behov och önskemål. Sametingets beslutandemakt i frågor om renskötseln ses i detta sammanhang som problematisk. Kommissionen lämnar i avsnitt 14.10.1 ett förslag till utredning av frågan om renskötselrätten i syfte att skapa ett regelverk som inte missgynnar minoriteten. I avsnitt 14.10.2 lämnar kommissionen ett förslag till utredning av frågan om hur avvittringen av ströängar genomförts i syfte att reda ut rättsliga oklarheter kring rätten till jakt och fiske kopplad till ströängar. För att minoritetens ska känna ett förtroende för staten krävs att minoriteten även ges ett inflytande över hur utredningsdirektiven utformas och över de beslut som fattas framöver i frågor om rätten till renskötsel, jakt och fiske.

Åtgärder för att bevara och främja minoritetens språk och kultur är centrala för minoriteten. Kommissionen ger en rad olika förslag som syftar till att främja språket och kulturen, bl.a. genom att permanenta pågående insatser. För att dessa ska kunna vara framgångsrika krävs även att minoriteten får inflytande över frågorna. Ett sätt att göra det på är att stärka de språkvårdande insatserna som bedrivs i statlig regi genom ökade resurser. Minoriteten bör även ha inflytande över beslut som rör språk- och kulturfrämjande insatser.

Bristande resurser är ett återkommande tema i alla de frågor som minoriteten tar upp. Bristande resurser innebär att minoritetens möjlighet till inflytande begränsas. Det innebär även att kommuner kan ha svårt att leva upp till sin skyldighet att samråda enligt 5 § lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk när minoriteten inte har resurser att delta i alla samråd. En stor del av arbetet som genomförs i minoritetsorganisationerna görs på frivillig basis. Det saknas resurser att kunna delta i samråd, svara på remisser och verka på lika villkor som andra minoritetsorganisationer. Det är särskilt en utmaning för ungdomsorganisationen Met Nuoret. I detta sammanhang nämner flera att minoriteten bör få en egen myndighet motsvarande Sametinget. För att minoriteten ska kunna ha inflytande över frågor som berör den behövs således ökade resurser. Kommissionen lämnar i avsnitt 14.6.6 förslag om att statsstödet till minoritetsorganisationerna måste öka. Frågan om resurser handlar dock inte bara om utökat statsstöd till minoritetsorganisationerna utan rör en större fråga om minoritetens reella inflytande i frågor som berör den.

Den upplevda bristen på inflytande och egenmakt innebär att minoriteten har ett lågt förtroende för statliga myndigheter. För att en försoningsprocess överhuvudtaget ska kunna inledas och vara framgångsrik krävs att det finns ett förtroende parterna emellan. Frågan om minoritetens egenmakt och inflytande är därför centrala i det fortsatta arbetet. Kommissionen lämnar i detta slutbetänkande en rad förslag som kan bidra till ökat inflytande och egenmakt, men kommissionen menar att det därutöver behövs ett bredare förhållningssätt. Det kan inte uteslutas att minoriteten behöver en egen myndighet för att komma till rätta med bristande inflytande och egenmakt.

Om frågan om inflytande och egenmakt inte hanteras som en prioriterad fråga inom ramen för försoningsarbetet finns det risk för att förtroendet för statsmakten skadas ytterligare, vilket i sin tur skulle kunna leda till en havererad försoningsprocess. Innan ett arbete med

försoning inleds behöver därför frågan om minoritetens egenmakt och inflytande hanteras.

Kommissionen föreslår mot den bakgrunden att regeringen inom ramen för handlingsplanen tar upp den övergripande frågan om minoritetens egenmakt och inflytande i syfte att förutsättningslöst identifiera de behov minoriteten ser. I ett nästa steg bör regeringen inom ramen för handlingsplanen utarbeta de åtgärder som behövs för att stärka minoritetens egenmakt och inflytande.

14.6.2 Ett erkännande av kväner och lantalaiset som en del av den nationella minoriteten tornedalingar

Bedömning: Under kommissionens arbete har det framkommit att de som identifierar sig som kväner och lantalaiset upplever att de exkluderas genom att minoriteten benämns tornedalingar. Erkännandet av endast tornedalingar som nationell minoritet osynliggör kväner och lantalaiset som en del av minoriteten.

Förslag: I syfte att synliggöra och inkludera hela minoriteten bör regeringen erkänna samtliga tre grupper som en nationell minoritet, dvs. förutom tornedalingar även kväner och lantalaiset.

Den av regeringen erkända nationella minoriteten är benämnd tornedalingar. Eftersom minoriteten har fört fram att det inte finns en gemensam benämning som samtliga inom minoriteten identifierar sig med har kommissionen valt att inkludera identitetsbegreppen tornedalingar, kväner och lantalaiset i uppdraget. Kommissionen har med andra ord valt att använda de benämningar som minoriteten själv använder utan att definiera vilka som tillhör den. Så som framkommer i avsnitt 1.4.1 används begreppet tornedalingar vanligtvis om människor som bor i eller har kulturell anknytning till Tornedalen men omfattar inte nödvändigtvis personer från hela minoritetsområdet som identifierar sig med minoriteten.

Under kommissionens arbete har minoriteten ibland fört fram att benämningarna lantalaiset och kväner inte alltid synliggörs. Det hänger troligtvis samman med det faktum att det endast är tornedalingar som är erkända som nationell minoritet. I syfte att synliggöra och inkludera hela minoriteten bör regeringen erkänna samtliga tre grup-

per inom ramarna för en och samma nationella minoritet, dvs. förutom tornedaling även kväner och lantalaiset.

14.6.3 Stöd till etablerandet av ett huvudmuseum

Bedömning: Det finns ett stort behov av ett museum som kan bidra till ökad kunskap om minoriteten och dess kulturarv. Minoritetens kultur och historia är en del av Sveriges kultur och historia. Ett museum för minoriteten är därför en nationell angelägenhet som staten bör understödja och bidra till.

Förslag: Regeringen bör i nära samråd med minoriteten utreda hur det planerade museet för tornedalingar, kväner och lantalaiset kan stödjas finansiellt och på annat sätt.

Minoriteten har i dag till skillnad från andra nationella minoriteter ingen kulturinstitution motsvarande exempelvis Finlandsinstitutet, Judiska museet eller Åjtte fjäll- och samemuseum.

Frågan om en kulturinstitution har varit aktuell hos STR-T och Met Nuoret under en lång tid. Kulturarvet för minoriteten är i dag utspritt mellan en rad aktörer på lokal, regional och nationell nivå utan ett tydligt nationellt ansvar.

Föreningen Norden Norrbotten har utfört ett projekt i syfte att ta fram ett förslag på hur en kultursamlade verksamhet för tornedalingar, kväner och lantalaiset kan utformas och planeras. Projektet har genomförts på uppdrag av kulturenheten vid Region Norrbotten med finansiering från Statens kulturråd och Region Norrbotten.

Föreningen Norden Norrbotten presenterade i augusti 2023 ett förslag på hur en kultursamlade verksamhet för tornedalingar, kväner och lantalaiset kan utformas och planeras.² Ett förslag handlar om inrättande av ett huvudmuseum för tornedalingar, kväner och lantalaiset som en del i projektet att skapa en kulturinstitution. Museet ska spegla kulturarv och kulturmiljöer samt dåtid, samtid och framtid för minoriteten. Syftet är att förmedla kunskap och den primära

² Poppa. *Slutrapport kultursamlade verksamhet för tornedalingar, kväner och lantalaiset*. Maja Mella Föreningen Norden Norrbotten. <https://norden.se/wp-content/uploads/2023/08/POPPA-Slutrapport-Kultursamlade-verksamhet-for-tornedalingar-kvaner-och-lantalaiset-2.pdf>.

målgruppen är majoritetsbefolkningen samt barn och unga. Den digitala delen av museets verksamhet ska rikta sig till barn och unga, vilket innebär att den förslagsvis bör inriktas sig på att uppfylla skolans läroplan. Museet ska också ha möjlighet att bedriva forskning i samarbete med universitet och högskolor.

Föreningen Norden Norrbotten föreslår att Region Norrbotten i samarbete med Kiruna kommun ska få i uppdrag att utarbeta en plan för ett huvudmuseum för tornedalingar, kväner och lantalaiset med nationellt ansvar. Föreningen Norden Norrbotten menar att museet kan finansieras antingen genom stat och region i samverkan med kommun och civilsamhälle eller genom att regeringen avsätter specifika medel för minoriteten. Staten ska bidra med finansiering till museet. Museet ska byggas upp successivt under 2024–2026 innan ett museum slutligen inrättas senast 2027.³

Kommissionen bedömer att det finns ett stort behov av ett museum som kan bidra till ökad kunskap om minoriteten och dess kulturarv. Minoritetens kultur och historia är en del av Sveriges kultur och historia. Ett museum för minoriteten är därför en nationell angelägenhet som staten bör understödja och bidra till. Regeringen bör därför i nära samråd med minoriteten utreda hur det planerade museet för tornedalingar, kväner och lantalaiset kan stödjas finansiellt och på annat sätt.

Statens bidrag till vissa museer

Kommissionen noterar att det finns olika sätt som staten kan stödja ett museum på och att staten ger stöd till nationella minoriteters museer redan i dag. Det handlar om Ájtte fjäll- och samemuseum och Judiska museet i Stockholm som båda bedrivs i form av stiftelser.

Ájtte fjäll- och samemuseum ägs och drivs av en stiftelse som bildades 1983 av staten, Norrbottens läns landsting, Jokkmokks kommun, Svenska samernas riksförbund (SSR) och Same Ätnam. Ájttes finansieringsform skiljer sig från vad som är vanligt vid andra stiftelsemuseer med statligt stöd. I samband med bildandet skrevs ett finansieringsavtal där landstinget, kommunen och staten med medel som var resultatet av en vattendom, förband sig att stödja verksam-

³ Poppa 2023, s. 27–29.

heten. Stiftelsen är tillförsäkrad ett årligt stöd från Vattenfall AB.⁴ Museet får också medel från Norrbottens läns landsting, Jokkmokks kommun och Europeiska unionens regionala utvecklingsfond. Därutöver tilldelades Åtjte 1,5 miljoner kronor i regleringsbrevet för 2023.⁵ Det var en minskning från föregående år då museet tilldelades 1,8 miljoner kronor. Vattenfall sponsrar museet med 10 miljoner kronor per år som utgör drygt hälften av museets driftsbudget.

Staten tilldelar även årligen bidrag till Stiftelsen Judiska museet i Stockholm. För 2023 tilldelades stiftelsen 3,6 miljoner kronor.⁶

14.6.4 Stöd till etablerandet av ett informationscentrum

Bedömning: Att förmedla fakta, information och kunskap om minoriteten bidrar till att minoritetens kultur och språk bevaras och synliggörs.

Förslag: Regeringen bör i nära samråd med minoriteten utreda hur det planerade informationscentret kan stödjas finansiellt och på annat sätt.

Inom ramen för Föreningen Norden Norrbottens projekt att ta fram ett förslag på en kultursamlade verksamhet, har även ett förslag på ett informationscentrum, utarbetats. Informationscentrumet syftar till att sprida kunskap om minoriteten via en webbplats samt att samordna informationskampanjer i samarbete med andra aktörer. Föreningen Norden Norrbotten pekar på att förstudien *”Då var jag som en fånge” Statens övergrepp på tornedalningar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen* lyfter fram behovet av ett informationscentrum som förmedlar kunskap om minoritetens kultur. Föreningen menar också att det i dag saknas en organisation som har ett tydligt nationellt ansvar att förmedla kunskap och information om minoriteten. Informationen i dag vilar på en sårbar struktur då ingen har ett nationellt ansvar att långsiktigt informera och förmedla djupare kun-

⁴ Kihlström, Lars-Magnus 2018, Vattenkraft och renar går ihop

<https://group.vattenfall.com/se/nyheter-och-press/nyheter/2015/vattenkraft-och-renar-gar-ihop>.

⁵ Regleringsbrev för budgetåret 2023 avseende anslagen 1:2, 2:1, 5:2, 7:3, 8:2, 8:3, 8:5, 10:1, 11:1 och 11:3.

⁶ Se samma regleringsbrev.

skap om minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaiset.⁷ I *Nästa steg – förslag för en stärkt minoritetspolitik* (SOU 2017:60), hädanefter refererad till som *Nästa steg*, gjordes bedömningen att regeringen, i utvecklingen av den nationella minoritetspolitiken, särskilt bör uppmärksamma behovet av att bygga upp starka institutioner för de nationella minoriteternas språk och kultur.⁸

Enligt Föreningen Norden Norrbotten är frågan om etableringen av ett informationscentrum ett ärende som bör hanteras och beslutas av regeringen då ett informationscentrum är en nationell angelägenhet. Föreningen Norden Norrbotten föreslår därför att regeringen ger STR-T i uppdrag att inrätta ett informationscentrum för minoriteten. Den beräknade summan för centrumet är drygt 7,7 miljoner kronor.

Kommissionen bedömer att det är viktigt att inte bara sprida information och öka kunskapen om minoritetens historia utan även om minoriteten i dag. Att förmedla fakta, information och kunskap om minoriteten kan bidra till att minoritetens kultur och språk bevaras och synliggörs. Regeringen bör därför i nära samråd med minoriteten utreda hur det planerade informationscentret kan stödjas finansiellt och på annat sätt.

14.6.5 Utökad uppdrag till Forum för levande historia i syfte att synliggöra historiska övergrepp och kränkningar

Bedömning: Det finns ett stort behov av att fortsatt sprida information om de historiska skeenden som påverkat minoriteten även efter det att kommissionens uppdrag är avslutat. En viktig utgångspunkt för ett sådant arbete är den kartläggning som kommissionen genomfört. Kunskapen om minoriteten behöver särskilt spridas i skolor.

Förslag: Forum för levande historia får i uppdrag att öka och sprida kunskap om de historiska skeenden som påverkat minoriteten med utgångspunkt i den kartläggning som kommissionen genomfört. Forum för levande historia ska inom ramen för detta uppdrag ta fram en populärversion av kommissionens slutbetänkande som kan användas som utbildningsmaterial i skolor.

⁷ Poppa 2023, s. 24–27.

⁸ SOU 2017:60 *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik*, s. 258.

Forum för levande historia har i uppdrag att främja arbete med demokrati och mänskliga rättigheter. Detta ska göras med utgångspunkt i lärdomar från Förintelsen och kommunistiska regimers brott mot mänskligheten i historien, liksom andra brott mot mänskligheten i historien.⁹ Myndighetens uppdrag var tidigare begränsat till Förintelsen och omfattade frågor som rör demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter. I och med inrättandet av Sveriges museum om Förintelsen såg regeringen behov av att vidga Forum för levande historias uppdrag till att också omfatta andra brott mot mänskligheten.

I augusti 2021 gav Regeringskansliet en utredare i uppdrag att biträda Kulturdepartementet i arbetet med att utreda konsekvenserna för Forum för levande historia i och med inrättandet av Sveriges museum om Förintelsen (Ku 2021:A). Uppdraget har inneburit att se över hur Forum för levande historias uppgifter påverkas av inrättandet av Sveriges museum om Förintelsen och med vilken inriktning Forum för levande historias arbete ska bedrivas framöver.

Utredningen gjorde i promemorian *Forum för levande historias framtida inriktning* bl.a. bedömningen att regeringen bör överväga att ge Forum för levande historia en permanent uppgift att öka och sprida kunskap om historiska skeenden som påverkat de nationella minoriteterna i Sverige.¹⁰ Utredningen bedömde även att regeringen bör överväga att ge Forum för levande historia en roll i att hantera frågor som lyfts fram av kommissionen, Sanningskommissionen för det samiska folket och vitboken om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet.

Skälen för utredningens bedömning var att Forum för levande historia tidigare har belyst flera av Sveriges nationella minoriteter ur ett historiskt perspektiv som en del i sitt uppdrag och att det därför finns goda skäl att överväga att ge myndigheten en permanent uppgift att genomföra kunskapshöjande insatser om historiska skeenden som påverkat de nationella minoriteterna i Sverige. En sådan uppgift skulle enligt utredningen även ligga i linje med Forum för levande historias uppdrag eftersom minoritetspolitiken har sin grund i åtaganden om mänskliga rättigheter.

Regeringen gav den 22 juni 2022 Forum för levande historia i uppdrag att under 2022–2024 genomföra kunskapshöjande insatser om historiska skeenden som påverkat de nationella minoriteterna

⁹ 1 § förordningen (2007:1197) med instruktion för Forum för levande historia.

¹⁰ Ku2022/00436, Forum för levande historias framtida inriktning.

judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar i Sverige.¹¹ I uppdraget ingår att ta fram och sprida material bl.a. riktat till aktörer inom skolväsendet och inom folkbildningen. Forum för levande historia ska inom ramen för uppdraget synliggöra Sveriges historiska behandling av de nationella minoriteterna och vilka konsekvenser denna har haft. Synliggörandet kan bidra till att öka kännedomen om de nationella minoriteternas historia och rättigheter.

Kommissionen noterar att detta uppdrag är snarlikt det permanenta uppdrag att öka och sprida kunskap om historiska skeenden som påverkat de nationella minoriteterna som föreslås i departementsserien *Forum för levande historias framtida inriktning*.

Kommissionen ser att det finns ett stort behov av att fortsatt sprida information om de historiska skeenden som påverkat minoriteten även efter att kommissionens uppdrag är avslutat. En viktig utgångspunkt för ett sådant arbete är den kartläggning som kommissionen genomfört. Det är viktigt att arbetet framöver bedrivs systematiskt och långsiktigt. Kunskapen om minoriteten behöver särskilt spridas i skolor.

Kommissionen föreslår därför att Forum för levande historia får i uppdrag att öka och sprida kunskap om de historiska skeenden som påverkat minoriteten med utgångspunkt i den kartläggning som kommissionen genomfört. Forum ska inom ramen för detta uppdrag ta fram en populärversion av kommissionens slutbetänkande som kan användas som utbildningsmaterial i skolor.

14.6.6 Utökat organisationsbidrag

Bedömning: Kommissionens olika förslag som syftar till att främja försoning och bidra till upprättelse kommer att kräva ökade resurser för minoriteten. Minoritetens insatser för språkrevitalisering och kulturfrämjande kräver tillräckliga och långsiktiga resurser. Storleken på resurstilldelningen får inte påverkas av att det tillkommer ytterligare organisationer som beviljas statsstöd.

Förslag: Statsstödet till minoritetsorganisationerna måste öka. Regeringen bör därutöver och i nära samråd med minoriteten utarbeta en reglering som innebär att resurstilldelningen inte påverkas av att det tillkommer nya organisationer som ansöker om stöd.

¹¹ Ku2022/01209 Uppdrag till Forum för levande historia att genomföra kunskapshöjande insatser om historiska skeenden som påverkat de nationella minoriteterna i Sverige.

Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget noterar i sin rapport om minoritetspolitikens utveckling att företrädare för nationella minoriteter deltar i samråd på frivillig basis och ofta utan arvode. Det skapar ojämlikhet i förhållande till förvaltningsmyndigheternas företrädare och kan också försvåra för minoritetsföreträdarna att delta.¹² Även kommissionen har i sin kartläggning noterat att minoriteten har svårigheter att bevaka olika frågor och delta i samråd p.g.a. bristande resurser. Ungdomsorganisationen Met Nuoret har exempelvis ingen anställd, utan verksamheten bedrivs ideellt och är beroende av frivilliga insatser utanför arbetstid.

Bestämmelser om statsbidragets fördelning finns i förordningen (2005:765) om statsbidrag för nationella minoriteter. Vid beräkning av fördelningen av statsbidraget ska en sådan fast del som anges i 3 § förordningen uppgå till minst 1 300 000 kronor.¹³

I regeringens handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken framgår att regeringen har förstärkt organisationsstödet till riksorganisationer som företräder de nationella minoriteterna under 2022–2024. Organisationsstödet har ökat från 7,9 miljoner kronor 2019 till 13 miljoner kronor från och med 2022.¹⁴ STR-T fick som en följd av detta ett ökat fast stöd om 1,3 miljoner kronor 2022. Året innan var det fasta stödet 844 935 kronor. Kommissionen noterar dock att det fasta organisationsstödet till STR-T minskat under 2023 till 650 000 kronor. Anledningen är att även Föreningen Meänmaa har sökt och att organisationsbidraget delats mellan dem.

STR-T har överklagat Länsstyrelsen i Stockholms läns beslut om organisationsbidraget till Förvaltningsrätten i Stockholm. STR-T, som består av åtta lokalföreningar och ett ungdomsförbund, hävdar att det halverade stödet kommer att försämra förutsättningarna för språkrevitalisering, kulturstärkande insatser och synliggörande av minoriteten. STR-T menar vidare att organisationen under flertal år beviljats fast stöd av Länsstyrelsen i Stockholms län och att detta har varit en förutsättning för att kunna bedriva den verksamhet som organisationen avser. Organisationen menare vidare att ingen dialog

¹² Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022, Länsstyrelsen Stockholm, rapport 2023:11, s. 60.

¹³ <https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbrid=23196> se ap. 10.

¹⁴ Se regleringsbrev för budgetåret 2021 avseende anslagen 7:1 och 7:2 inom utgiftsområde 1 Rikets styrelse, anslagspost 10, regleringsbrev för budgetåret 2022 avseende anslagen 7:1 och 7:2 inom utgiftsområde 1 Rikets styrelse, anslagspost 10 och regleringsbrev för budgetåret 2023 avseende anslagen 7:1 och 7:2 inom utgiftsområde 1 Rikets styrelse, anslagspost 10.

har förts med minoriteten om det minskade bidraget och att beslutet kan innebära att STR-T måste minska eller upphöra med bidraget till Met Nuoret, vilket skulle innebära en märkbar försämring av barns och ungas möjligheter till inflytande och samråd i frågor som berör dem.¹⁵

Kommissionen noterar att frågan om möjligheten att införa en reglering där nytillkomna organisationer inte får del av hela den fasta delen av bidraget togs upp i utredningen *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik*. Utredningen ansåg att regeringen behövde arbeta vidare med frågan i samråd med de nationella minoriteterna. Utredningen ansåg vidare att statsbidraget var alltför lågt och inte ger tillräckliga förutsättningar för minoriteterna att utöva den egenmakt som är lagstiftningens syfte. Minoriteternas riksorganisationer har sällan några anställda och få aktiva medlemmar som har möjlighet att delta vid samråd utan att få ersättning.¹⁶ I dagsläget har STR-T två anställda men riskerar att behöva säga upp personal p.g.a. det minskade statsstödet.

Kommissionens olika förslag som syftar till att främja försoning och bidra till upprättelse kommer att kräva ökade resurser för minoriteten. Det handlar inte minst om minoritetens involvering i utarbetandet och uppföljningen av handlingsplanen. Men även andra insatser som minoritetens bidrag till språkrevitalisering och kulturfrämjande insatser kräver resurser.

Om språkrevitalisering och kulturfrämjande insatser ska vara långsiktigt hållbara krävs inte bara tillräckliga resurser men även att det finns en långsiktighet i resurstillförseln. Storleken på resurstilldelningen får inte påverkas av att det tillkommer ytterligare organisationer som beviljas statsstöd. Att enskilda organisationer får ett minskat statsstöd då nytillkomna organisationer beviljas statsstöd skapar en osäkerhet i den långsiktiga finansieringen och försvagar enskilda organisationer. Det kan även leda till en splittring organisationerna emellan.

Mot den bakgrunden föreslår kommissionen att statsstödet till minoritetsorganisationerna måste öka. Regeringen bör därutöver och i nära samråd med minoriteten utarbeta en reglering som innebär att resurstilldelningen inte påverkas av att det tillkommer nya organisationer som ansöker om stöd.

¹⁵ STR-T:s överklagan av Länsstyrelsen i Stockholms läns beslut om statsbidrag med diarienummer 811-57821-2022, 2023-02-23. Se även yttrande till Förvaltningsrätten i Stockholm i mål nr 3395-23, 2023-04-21.

¹⁶ SOU 2017:60, s. 118.

14.6.7 Utökat utbud och förhöjd kvalitet inom public service

Bedömning: Ett utökat utbud och förhöjd kvalitet av programverksamhet på meänkieli skulle bidra till att synliggöra minoriteten och språket samt främja språkanvändningen och språkrevitaliseringen.

Förslag: Förstasändningar och det samlade utbudet av programverksamhet på meänkieli bör öka i nästa sändningstillstånd för public service (2026–2031). För att kunna utöka programutbudet och samtidigt höja kvalitén i programverksamheten på meänkieli bör public service-bolagen få förstärkta resurser.

Enligt public services nuvarande sändningstillstånd ska SVT:s förstasändningar på var och ett av de nationella minoritetsspråken öka under tillståndsperioden jämfört med 2019 års nivåer. SVT:s samlade programutbud på samiska, finska, meänkieli och romani chib samt på svenskt teckenspråk ska, sammantaget med SR:s och UR:s utbud, uppgå till minst 2019 års nivå.¹⁷

Under 2019 uppgick antalet förstasändningar på meänkieli till 24 timmar. Enligt Sveriges Televisions public service-redovisning för 2022 var det totala antalet sändningstimmar detsamma som föregående år, men däremot sjönk antalet timmar av förstasändningar från 29 timmar 2021 till 25 timmar 2022.¹⁸ Utifrån en jämförelse med 2019 då antalet förstasändningar på meänkieli var 24 timmar handlar det med andra ord inte om någon nämnvärd ökning.

Regeringen har i februari 2023 tillsatt en parlamentarisk kommitté som ska föreslå hur public service-uppdraget ska regleras från och med 2026 och vad som ska ingå i uppdraget under tillståndsperioden 2026–2033. I direktivet betonas att public serviceföretagen har ett ansvar att tillhandahålla ett utbud på såväl de nationella minoritetsspråken som på svenskt teckenspråk och att ha en kontinuerlig dialog om utbudet med de grupper som talar minoritetsspråk och svenskt teckenspråk. Omfattningen av utbudet på minoritetsspråken och hur utbudet ska tillgängliggöras är viktiga delar av de krav som

¹⁷ 12 § i Tillstånd för Sveriges Television AB att sända tv och sökbar text-tv, 2019-12-05 Ku2013/02310/MD (delvis), Ku2019/01786/MD (delvis), Ku2019/02007/MD.

¹⁸ Sveriges television public service-redovisning 2022, s. 89. Public servicedovisning 2022.pdf (svt.se).

ställs på programföretagen. Enligt direktivet ska kommittén lämna förslag på hur uppdraget rörande svenska språket, de nationella minoritetsspråken och det svenska teckenspråket kan stärkas i syfte att uppnå hög kvalitet i utbudet.¹⁹

Kommissionen noterar att i den utredning som föregick nuvarande tillståndsperiod hade kommittén i uppdrag att bl.a. föreslå hur ansvaret för utbudet på minoritetsspråken ska formuleras för att bidra till att kvalitén och synligheten stärks.²⁰ Den nu tillsatta kommitténs uppdrag är däremot begränsat till förbättrad kvalitet, och behov av synlighet nämns inte specifikt. Kommissionen vill i sammanhanget betona att det fortfarande finns mycket liten kännedom om minoriteten i befolkningen i stort. Det finns därför ett fortsatt stort behov av att synliggöra minoriteten. Flera intervjupersoner efterfrågar att meänkieli används i flera sammanhang och att kunskapen om minoriteten hos befolkningen i stort måste öka. Ett led i ökat synliggörande är att fortsatt öka antalet förstasändningar på meänkieli. Ett utökat utbud av programverksamhet på meänkieli skulle bidra till att synliggöra minoriteten och språket samt främja språk-användningen. Det skulle dessutom indirekt påverka den språkliga revitaliseringen genom att meänkieli används inom fler fackområden.

Därutöver behöver kvalitén på programutbudet öka. Minoriteten har själv fört fram att det är viktigt med ett nyproducerat programutbud och särskilda satsningar för programutbudet för barn och unga.²¹ För att kunna stärka utbudet genom ökat antal sändningstimmar samtidigt som även kvalitén höjs behöver resurserna till public service stärkas.

Mot den bakgrunden föreslår kommissionen att förstasändningar och det samlade utbudet av programverksamhet på meänkieli bör öka i nästa sändningstillstånd för public service (2026–2031). För att kunna utöka programutbudet och samtidigt höja kvalitén bör public service-bolagen få förstärkta resurser.

¹⁹ Dir. 2023:27 *Långsiktiga villkor för ett hållfast och oberoende public service.*

²⁰ Dir. 2017:73 *Tilläggsdirektiv till kommittén om radio och tv i allmänhetens tjänst* (Ku 2016:06).

²¹ Rapport från hearingen i samband med public service-dialogen den 10 juni 2022, 2022-12-07, Ku2022/01167.

14.6.8 Forskningssatsning om minoritetens historia, språk och samhälle

Bedömning: Det finns ett stort behov av mer forskning om minoriteten. Mer forskning skulle kunna bidra till både ökad kunskap om och synlighet för minoriteten och deras behov.

Förslag: Vetenskapsrådet får i uppdrag att kartlägga och ta fram rekommendationer gällande forskning om minoritetens historia, språk och samhälle. Vetenskapsrådet ska därefter genomföra en särskild forskningssatsning angående minoriteten.

Det finns lite vetenskaplig forskning om minoriteten. Kommissionen har under sitt uppdrag beställt flera forskarrapporter i syfte att sammanställa befintlig forskning inom olika tematiska områden. Kommissionen har under kartläggningens gång noterat flera områden där mer forskning behövs. Det finns med andra ord ett fortsatt behov av forskning inom området. Det gäller inte minst frågor om minoritetens historia före 1800-talet, inklusive urfolksfrågan. Men det handlar även om minoritetens samhälle och språk, frågor om klass, genus, funktionsvariationer och etnicitet, det etniska uppvaknandet, rennäringen och koncessionssamebyarna, markfrågor och naturresurser samt assimileringsspolitiken i Sverige i förhållande till Norge och Finland.

Kommissionen noterar att Vetenskapsrådet tidigare har haft i uppdrag att kartlägga och ta fram rekommendationer gällande forskning om Förintelsen och antisemitism samt andra gruppers utsatthet i samband med Förintelsen, inklusive romer (U2021/02276). Syftet med uppdraget var att långsiktigt stärka det aktuella forskningsfältet. Med utgångspunkt i uppdraget har Vetenskapsrådet ett årligt återkommande uppdrag fram till 2027 att genomföra en forskningssatsning om Förintelsen och antisemitism.²²

Som nämnts ovan finns det ett stort behov av mer forskning om minoriteten. Mer forskning skulle kunna bidra till både ökad kunskap om och synlighet för minoriteten och minoritetens behov. Kommissionen anser att en forskningssatsning om minoritetens historia, samhälle och språk behövs. Vetenskapsrådet bör därför få i uppdrag att kartlägga och ta fram rekommendationer gällande forskning om

²² Regleringsbrev för budgetåret 2022 avseende Vetenskapsrådet, U2022/03906 (delvis) U2022/04061.

minoritetens historia, samhälle och språk. Vetenskapsrådet ska därefter genomföra en särskild forskningsstatsning angående minoriteten.

14.6.9 Översättning av kommissionens slutbetänkande

Bedömning: En översättning av kommissionens slutbetänkande är en del i att synliggöra, främja och stärka meänkieli. Det kan ses som en symbolisk men viktig del i regeringens insats att reparera den skada som staten åsamkat minoriteten genom att förbjuda och skambelägga språket.

Förslag: Regeringen bör se till att kommissionens slutbetänkande i sin helhet översätts till meänkieli.

Meänkieli har osynliggjorts och skambelagts och förbudet mot att prata meänkieli i skolan har inneburit att många har förknippat språket med en skam och mindervärdes känsla. Inom ramen för kommissionens uppdrag har det inte varit möjligt att översätta kommissionens slutbetänkande till meänkieli. Översättningen av publikationen *Meän tottuus ja toelisuus – Vår sanning och verklighet* som ingår i detta slutbetänkande, har möjliggjorts tack vare STR-T, Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor och Region Norrbotten.

Frågan om översättning av slutbetänkandet är viktig för minoriteten och en del i att synliggöra, främja och stärka meänkieli. Det kan ses som ett led i att återupprätta meänkielis status och värde som språk samt bidra till språkets synliggörande. Att slutbetänkandet tillgängliggörs på meänkieli kan också ses som en symbolisk men viktig del i regeringens insats att reparera den skada som staten åsamkat minoriteten genom att förbjuda och skambelägga språket. Regeringen bör mot den bakgrunden se till att kommissionens slutbetänkande i sin helhet översätts till meänkieli.

14.6.10 Representation i Ortnamnrådet

Bedömning: Ortnamn på meänkieli är en viktig del i att främja minoritetsspråket och ett led i att synliggöra minoritetens historiska närvaro i området.

Förslag: Regeringen bör ändra förordningen (2009:946) med instruktion för Lantmäteriet i syfte att ge minoriteten representation i Lantmäteriets ortnamnsråd.

Enligt 18 § förordningen (2009:946) med instruktion för Lantmäteriet finns inom Lantmäteriet Ortnamnrådet som ger råd i frågor om ortnamn med företrädare för ortnamnsvårdande och namngivande intressenter. Ortnamnrådet är ett samarbetsorgan för myndigheter och organisationer som bevakar intressen inom ortnamnsvården. Ortnamnrådet bildades 1985.

Ortnamnrådet består av Lantmäteriets representant som är generaldirektören eller som denne utser. De övriga representerar Institutet för språk och folkminnen, Riksantikvarieämbetet, Sametinget, Sveriges kommuner och regioner, Trafikverket och Universiteten. Vid behandling av frågor som berör myndigheter och organisationer som inte är representerade kan rådet tillfälligt utökas.

Rådets viktigaste uppgift är att tillsammans med Lantmäteriet utveckla principer och formulera mål för en god ortnamnspolitik. Ortnamnrådet ska tolka och informera om god ortnamnsred. I enlighet med 1 kap. 4 § kulturmiljölagen ska god ortnamnsred iakttas vid statlig och kommunal verksamhet. Det innebär att

- hävdvunna ortnamn inte ändras utan starka skäl,
- ortnamn i övrigt stavas enligt vedertagna regler för språkriktighet, om inte hävdvunna stavningsformer talar för annat,
- påverkan på hävdvunna namn beaktas vid nybildning av ortnamn, och
- namn på svenska, samiska, finska och meänkieli så långt möjligt används samtidigt på kartor samt vid skyltning och övrig utmärkning i flerspråkiga områden.

Namn som godkänts av Lantmäteriet ska i statlig och kommunal verksamhet användas i sin godkända form.

Minoriteten har ingen representant i Ortnamnrådet. Det innebär att minoriteten inte heller har inflytande i de frågor om ortnamnsred som diskuteras i rådet. Flera av intervjupersonerna berättar om hur minoriteten osynliggörs generellt men även specifikt i förhållande till ortnamn. Intervjupersoner berättar exempelvis om hur tidigare namn på meänkieli gradvis bytts ut mot svenska eller samiska namn och att de upplever att deras identitet och existens i hemområdet osynliggörs.

Att synliggöra ortnamn på meänkieli är en viktig del i att främja minoritetsspråket och ett led i att synliggöra minoritetens historiska närvaro i området. Det finns studier som visar att exempelvis skyltning på ett minoritetsspråk kan leda till förbättrat psykiskt mående.²³

Mot den bakgrunden anser kommissionen att regeringen bör ändra förordningen (2009:946) med instruktion för Lantmäteriet i syfte att ge minoriteten representation i Lantmäteriets ortnamnsråd.

14.6.11 Återbördande av mänskliga kvarlevor måste omfatta minoriteten

Bedömning: Att säkerställa återbegravning är ett viktigt steg för upprättelse och försoning. Det är därför angeläget att kvarlevor från tornedalningar, kväner och lantalaiset kan repatrieras och återbegravas på ett värdigt sätt.

Förslag: Regeringens utformning av ett sammanhållet regelverk för repatriering av mänskliga kvarlevor från museer och institutioner behöver omfatta även kvarlevor från tornedalningar, kväner och lantalaiset.

Frågor om återbördande av mänskliga kvarlevor har aktualiserats under kommissionens arbete. Forskaren Carl-Gösta Ojala har på uppdrag av kommissionen kartlagt ifall det kan finnas kvarlevor från minoriteten i statliga museer eller i anatomiska samlingar som förvaras på vissa universitet. Efterforskningarna resulterade bl.a. i att kvarlevor som grävts upp på Akamella kyrkogård i Pajala församling

²³ Huss, s. 35 i *Tolv tematiska rapporter*, SOU 2023:68.

under 1800-talet identifierades. Kvarlevorna från ett 20-tal personer har därefter överlämnats från Siida museet i Enare till Pajala församling under hösten 2022. Ett arbete pågår nu för att dessa kvarlevor ska kunna återbördas till kyrkogården i Akamella under 2024 och samtal förs om hur ceremonin i anslutning till detta ska utformas.

Kommissionen har även fått ta del av muntliga uppgifter om att det ska finnas ytterligare ett kranium från utgrävningen vid Muonionniska/Akamella kyrkogård år 1878, som i dag förvaras i den anatomiska samlingen i Gustavianum, Uppsala universitetsmuseum. Arbetet med att repatriera även detta kranium för återbegravning pågår.

Frågor om återlämnande av mänskliga kvarlevor som samlats in av rasbiologer och andra har diskuterats i allt större omfattning i Sverige de senaste åren. Centrala frågor har bl.a. varit att belysa hur kvarlevorna hamnat i samlingarna, motiven för rasbiologernas särskilda intresse för vissa grupper, vilka som får begära återlämnande (s.k. repatriering), utformning av regelverk kring repatriering, hur kostnader för repatriering och återbegravning ska lösas samt hur ceremonier kring återbegravningar ska utformas. I vart fall en del av de kvarlevor som i dag finns i anatomiska samlingar har förvärvats på ett oetiskt sätt. I bl.a. Svenska kyrkans vitbok om kyrkans historiska relationer till samerna framkommer att en del kvarlevor samlats in av rasbiologer genom gravplundring och att vissa präster varit behjälpliga när detta skedde.

Ett antal återbegravningar, främst av samiska kvarlevor, har genomförts de senaste åren. En återkommande fråga i dessa sammanhang har varit vem som ska stå för de ekonomiska kostnaderna som uppkommer i samband med en repatrieringsprocess och en återbegravning. Stort fokus i diskussionerna har legat på kvarlevor som förvaras i de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet, Karolinska Institutet och Lunds universitet. Sametinget och andra samiska aktörer har bl.a. i samarbete med Svenska kyrkan, drivit frågorna i relation till regeringen. I en debattartikel 2022 krävde dåvarande ärkebiskopen Antje Jackelén tillsammans med samiska, tornedalska och sverigefinska företrädare att kvarlevor måste lämnas tillbaka.

International Council of Museums (ICOM) är en internationell organisation för museer och museianställda som är rådgivande organ åt FN-organet UNESCO. ICOM har bl.a. tagit fram etiska regler som rör kvarlevor från urfolk. ICOM:s etiska regler uppges enligt den svenska sektionen för ICOM återspegla principer som är all-

mänt accepterade av det internationella museisamfundet och som även svenska museer ska följa. De etiska reglerna utgör en minimi-standard. När det gäller kvarlevor från andra grupper än urfolk råder det i dag större osäkerhet kring vilka regler som ska efterlevas. I Sverige har denna osäkerhet kring nationella minoriteter lett till diskussioner mellan berörda grupper och institutioner där kvarlevor förvaras.

För att komma vidare i frågor kring repatriering fick Riksantikvarieämbetet i december 2022 i uppdrag av regeringen att analysera och beskriva hur nuvarande juridiska, ekonomiska och praktiska förutsättningar för identifiering och återbördande av samiska föremål och mänskliga kvarlevor möjliggör respektive utgör hinder för dessa processer. Riksantikvarieämbetet ska också analysera och beskriva motsvarande förutsättningar för ett sammanhållet regelverk för identifiering och återbördande av samiska föremål och mänskliga kvarlevor. Uppdragets ska redovisas senast den 31 mars 2024.²⁴

Kommissionen noterar att regeringsuppdraget är begränsat till samiska kvarlevor, trots att frågorna berör samtliga nationella minoriteter. Det råder osäkerhet kring repatriering rörande de nationella minoriteter som har varit särskilt utsatta. Att säkerställa återbegravning är ett viktigt steg för upprättelse och försoning. Det är därför angeläget att även kvarlevor från tornedalningar, kväner och lantalaiset kan repatrieras och återbegravas på ett värdigt sätt. Regeringens utformning av ett sammanhållet regelverk för repatriering av mänskliga kvarlevor från museer och institutioner behöver därför omfatta även kvarlevor från tornedalningar, kväner och lantalaiset.

14.7 Övergripande mål: förverkliga och utöka rättigheterna

Det är många av intervjupersonerna som anser att det är viktigt att meänkieli bevaras. Kommissionen noterar att minoriteten redan i dag har rättigheter genom Sveriges folkrättsliga åtaganden och svensk lagstiftning men att förverkligandet av rättigheterna brister. För att språket ska överleva krävs att rättigheterna förverkligas. Därutöver finns det ett behov av att stärka skyddet för minoriteten genom att utöka de folkrättsliga åtaganden och förbudet mot diskriminering.

²⁴ Regleringsbrev för budgetåret 2023 avseende Riksantikvarieämbetet. <https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?RBID=23385>.

14.7.1 Förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* bör genomföras

Bedömning: Sverige lever varken upp till sina folkrättsliga åtaganden eller sina egna uppställda mål för politiken för mänskliga rättigheter och minoritetspolitiken när det gäller att säkerställa minoritetens rätt till undervisningen i och på minoritetsspråket. Regeringen behöver vidta skyndsamma åtgärder för att meänkieli ska fortsätta att vara ett levande språk i Sverige.

Förslag: Regeringen bör utan dröjsmål genomföra förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* (SOU 2017:91).

Kommissionens kartläggning visar att det har skett ett omfattande språkbyte där minoriteten alltmer har övergått till att tala svenska.²⁵ Det bekräftas även av Institutet för språk och folkminnen som i en rapport konstaterar att språkbytesprocessen för samtliga minoritetsspråk har gått mycket långt. För samtliga nationella minoritetsspråk gäller att åtminstone en eller flera generationer inte har fått lära sig språket av sina föräldrar. En stor del av föräldrarna till minderåriga barn har inte själva kunskap i minoritetsspråket utan kunskapen finns i stället hos mor- eller farföräldrar.²⁶ Denna bild bekräftas även av kommissionens kartläggning. Av den anledningen är det viktigt att frågan om att bevara och främja meänkieli hanteras skyndsamt.

Frågan om tillgång till utbildning på och i meänkieli kommer upp i flera intervjuer. Det som efterfrågas är bl.a. struktur och samverkan mellan olika utbildningsnivåer och myndigheter, exempelvis att det måste finnas möjlighet att läsa meänkieli genom hela utbildningskedjan. Många anser också att undervisningen i meänkieli måste ske under skoltid då eleverna inte upplever det motiverande att behöva stanna kvar i skolan efter skoldagens slut.

²⁵ Se bl.a. Hyltenstam och Salö, s. 101 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68 och SOU 2017:91, s. 24.

²⁶ Fördjupat handlingsprogram för bevarande av de nationella minoritetsspråken finska, jiddisch, meänkieli och romska. Institutet för språk och folkminne, redovisning av regeringsuppdraget Ku 2021/01315, 30 september 2021, s. 17.

Kommissionen noterar att regeringen har ett högt satt mål för politiken för mänskliga rättigheter, nämligen att säkerställa full respekt för Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter.²⁷ Målet är även en utgångspunkt för minoritetspolitiken som har det specifika målet att ge skydd för de nationella minoriteterna och stärka deras möjligheter till inflytande samt stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande.²⁸ Trots detta konstaterar Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget i sin senaste rapport om minoritetspolitikens utveckling 2022 att det inte har skett någon tydlig positiv förändring 2022 i syfte att nå minoritetspolitikens mål.²⁹ Sedan den 1 januari 2020 gäller barnkonventionen som svensk lag. Artikel 30 i konventionen innebär att Sverige bl.a. är skyldig säkerställa att barn som tillhör en språklig minoritet inte förvägras rätten att tillsammans med andra inom sin grupp använda sitt eget språk.

I betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* (SOU 2017:91), hädanefter refererad till som *Nationella minoritetsspråk i skolan*, föreslås en rad åtgärder som ska bidra till att stärka tillgången till och undervisningen i och på minoritetsspråken. Utredningen lämnade i korthet följande förslag:

- undervisningen i de fem nationella minoritetsspråken i grundskolan ska regleras särskilt och benämnas nationella minoritetsspråk och anges som ämne i skollagen,
- den minsta garanterade undervisningstiden för ämnet nationellt minoritetsspråk ska regleras i timplanerna för grundskolan och vara 960 timmar,
- det ska inte finnas krav på förkunskaper för undervisning i nationellt minoritetsspråk i gymnasieskolan,
- tvåspråkig undervisning på de nationella minoritetsspråken bör införas och utökas och för alla fem nationella minoritetsspråken bör gälla samma villkor för tvåspråkig undervisning som för finska i åk 1–9,

²⁷ Prop. 2015/16:1 utg.omr. 1, bet. 2015/16:KU1, rskr. 2015/16:59.

²⁸ Prop. 2008/09:1 utg.omr. 1, bet. 2008/09:KU1, rskr. 2008/09:83.

²⁹ *Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022*, Länsstyrelsen Stockholm, rapport 2023:11, s. 13.

- en strategisk handlingsplan behövs för att kunna skapa en fungerande lärarutbildning i de nationella minoritetsspråken på kort och på lång sikt och vara relaterad till målet att stötta en språklig förstärkning och revitalisering av språken,
- ämnet nationellt minoritetsspråk ska kunna ingå i en ämnesläro-examen.

Regeringen har inte genomfört betänkandets förslag men har i juni 2023 beslutat propositionen *Utökad rätt för elever i gymnasieskolan och anpassade gymnasieskolan att läsa nationella minoritetsspråk*.³⁰ Om lagförslaget genomförs innebär det att kravet, att gymnasieelever ska ha goda kunskaper i sitt nationella minoritetsspråk för rätt till modersmålsundervisning i språket, tas bort.

I april 2022 antog regeringen ett handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken. I handlingsprogrammet nämner regeringen att utbildning i och på minoritetsspråken ska vara tillgängliga i en kedja från språkutveckling i förskolan till utbildningar på universitetsnivå. På sikt menar regeringen att det också bör vara möjligt att bedriva forskning på minoritetsspråken. I programmet understryker regeringen vidare att möjligheten för barn och unga att få undervisning på och i de nationella minoritetsspråken är avgörande för den nya generationens minoritetsspråkstalare.³¹

I handlingsprogrammet nämns även att Statens skolverk sedan hösten 2022 har ansvar för nationell samordning av undervisning i nationella minoritetsspråk. Uppdraget innefattar bl.a. att planera och ansvara för hur fjärrundervisning i nationella minoritetsspråk kan göras tillgänglig för alla huvudmän som enligt skollagen (2010:800) ska erbjuda undervisning i språken. Skolverket ska även förbereda ett arbete med att stödja produktionen av, främja utvecklingen av och tillgången till läromedel inom de nationella minoritetsspråken.³² Uppdraget ska redovisas till Regeringskansliet den 28 februari 2024.

Regeringen har även gett Lunds universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet, och Södertörns högskola i uppdrag att under

³⁰ Prop. 2022/23:132 *Utökad rätt för elever i gymnasieskolan och anpassade gymnasieskolan att läsa nationella minoritetsspråk*.

³¹ Regeringens handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken, publicerad 28 april 2022, s. 27, <https://www.regeringen.se/contentassets/fa31150262b2484eb44713835db2f2b3/handlingsprogram-for-bevarande-och-framjande-av-de-nationella-minoritetsspraken.pdf>.

³² Regleringsbrev för budgetåret 2022 avseende Statens skolverk, 2022-12-15, U2022/03031 (delvis), U2022/03922.

2022–2024 stärka och utveckla arbetet med revitalisering och bevarandet av de nationella minoritetsspråken.³³ Det finns dock farhågor om att uppdraget är för generellt utformat och att det därför är osäkert om det kommer att leda till att flera lärare utbildas i nationella minoritetsspråk.³⁴

Regeringen har fått kritik för att inte ha genomfört förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan* och för att regeringens handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken inte lever upp till det som krävs för att revitalisera minoritetsspråken.³⁵ Även Europarådets expertkommitté riktade i sin senaste granskning kritik mot Sverige för att inte efterleva den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk. Kommittén rekommenderar Sverige att utöka tillgången till meänkieli i förskolan, utöka antalet undervisningstimmar i grundskolan samt utveckla en plan för utbildning av lärare i meänkieli på alla nivåer.³⁶

Kommissionen noterar att flera insatser för att öka tillgången på undervisning i och på minoritetsspråket pågår. Samtidigt får Sverige fortsatt kritik för att inte leva upp till sina folkrättsliga åtaganden att säkerställa minoritetens rättigheter i bl.a. undervisningen. Regeringen kan därför i kommissionens mening inte anses leva upp till sina egna uppställda mål för politiken för mänskliga rättigheter och minoritetspolitiken. De pågående insatserna bör fortsätta men regeringen bör därutöver utan dröjsmål genomföra förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan*.

Kommissionen kan inte nog understryka vikten av att åtgärderna vidtas skyndsamt mot bakgrund av hur långt språkbytesprocessen har kommit men även mot bakgrund av att många intervjupersoner ser bevarandet av meänkieli som det allra viktigaste i en fortsatt försoningsprocess. Det krävs med andra ord skyndsamma åtgärder för att meänkieli ska fortleva.

³³ Regeringsbeslut 2022-03-10, Uppdrag till Lunds universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet och Södertörns högskola att stärka de nationella minoritetsspråken, Ku2022/00584.

³⁴ Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022, Länsstyrelsen Stockholm, rapport 2023:11, s. 17.

³⁵ Svensk skola – Bara bromskloss eller minoritetspolitikens huvudmotståndare? Minoritetspolitiskt bokslut 2022. Rapport av Lennart Rohdin på uppdrag av Sverigefinländarnas delegation, augusti 2022. <https://minoritet.se/7564>, s. 14 f.

³⁶ Eight evaluation report on Sweden. Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages. Adopted on 17 November 2022. MIN-LANG (2022) 16, s. 31.

14.7.2 Stärkta folkrättsliga åtaganden

Bedömning: Regeringens ambition att utöka Sveriges folkrättsliga åtaganden gällande europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk (språkstadgan) bör inte begränsa sig till det som Sverige redan i dag uppfyller i lagstiftning.

Förslag: Regeringen bör vidta åtgärder så att samtliga förslag från Utredningen om en stärkt minoritetspolitik *Nästa steg? Del 2, Förslag för en stärkt minoritetspolitik* (SOU 2017:88) till utökade folkrättsliga åtaganden i förhållande till språkstadgan genomförs.

I regeringens handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken (handlingsprogrammet) uttalar regeringen att den avser att utöka åtagandenivån enligt språkstadgan så att åtagandena harmonierar med nationell lagstiftning med utgångspunkt i förslagen som lämnades i slutbetänkandet *Nästa steg? Del 2, Förslag för en stärkt minoritetspolitik* (SOU 2017:88), hädanefter refererad till som *Nästa steg, Del 2*.

Del III i språkstadgan är uppbyggd så att staten kan ”skräddarsy” sina åtaganden så att de passar det aktuella språkets situation. För var och en av artiklarna ska staten i samband med ratificeringen ange vilka förpliktelser den väljer att åta sig avseende respektive territoriellt språk. Det är därmed möjligt för staten att ha åtaganden som skiljer sig åt mellan olika språk. En stat har möjlighet att förändra sina åtaganden enligt del III i språkstadgan genom att meddela Europarådets generalsekreterare detta. Det är bl.a. möjligt för staten att utöka sina åtaganden gentemot de språk avseende vilka staten redan tillämpar del III. Det sker genom att staten åtar sig förpliktelser enligt ytterligare punkter eller enligt alternativa punkter eller stycken som motsvarar en högre åtagandenivå (se punkt 2 i artikel 3 i språkstadgan).

I betänkandet *Nästa Steg? Del 2* lämnar utredningen om en stärkt minoritetspolitik flera förslag på hur Sverige skulle kunna utöka sina åtaganden i språkstadgans del III bl.a. i förhållande till meänkieli. Kommissionen väljer här att endast nämna de som berör meänkieli. Dessa handlar i korthet om följande:

- Tillhandahålla en väsentlig del av förskoleverksamheten på minoritetsspråket (artikel 8.1.a.ii i språkstadgan).
- Integrera minoritetsspråket som en del av läroplanen i grundskolan och yrkesutbildningen (artikel 8 1.b–1.d. i språkstadgan).
- Tillhandahålla vanligen använda förvaltningstexter och formulär på minoritetsspråket (artikel 10.1.b i språkstadgan).
- Tillhandahålla resurser för studier i minoritetsspråket på universitet eller inom den högre utbildningen (artikel 8.1.e).
- Säkerställa representation för minoritetsspråken i vissa organ genom att regeringen i samråd med minoriteten säkerställer att i vart fall någon i styrelsen för Förvaltningsstiftelsen för public service-bolagen samt i Granskningsnämnden för radio och TV kan representera de nationella minoriteternas perspektiv (artikel 11.3).
- Inkludera minoriteten i bilden av Sverige utomlands genom att förtydliga Svenska institutets uppdrag (artikel 12.3).
- Främja framställning på minoritetsspråket genom att stödja och utveckla översättning samt främja och finansiera tjänster som avser översättning och terminologisk forskning även för meänkieli (åtagandena gäller nu enbart i förhållande till finska och samiska) (artikel 12.1 c och 1 h).
- Tillhandahålla konsumentinformation på minoritetsspråket (artikel 13.2.e).

I *Nästa steg? Del 2* gjordes bedömningen att Sverige borde kunna utöka sina folkrättsliga åtaganden enligt utredningens förslag. Utredningen bedömde att vissa åtaganden kunde höjas direkt medan andra krävde åtgärder från regeringens sida.

Kommissionen välkomnar att regeringen avser att utöka åtagandnivån i förhållande till språkstadgan. Regeringens avsikt så som den är uttalad i handlingsprogrammet är att ”utöka åtagandnivån enligt språkstadgan så att åtagandena harmonierar med nationell lagstiftning”. Regeringens ambition verkar därmed vara begränsad till att utöka åtagandena endast i förhållanden till de bestämmelser i språkstadgan som Sverige redan uppfyller i nationell lagstiftning. Vissa av bedömningarna i slutbetänkandet *Nästa steg? Del 2* handlar dock om att regeringen först behöver vidta vissa åtgärder innan de folkrätts-

liga åtagandena kan utökas. Det gäller t.ex. i fallet med att främja framställning på minoritetsspråket genom att stödja och utveckla översättning, säkerställa minoritetens representation i Förvaltningsstiftelsen för public service-bolagen och i Granskningsnämnden för radio och TV och att inkludera minoriteten i Sverige bilden genom att förtydliga uppdraget till Svenska institutet. Kommissionen har dock inte haft möjlighet att uttömmande undersöka huruvida behövliga åtgärder har vidtagits för att uppfylla samtliga föreslagna åtaganden. Regeringen behöver ta fram en konkret plan för de åtgärder som behövs innan de folkrättsliga åtagandena kan utökas. Syftet med att utöka de folkrättsliga åtagandena bör vara att främja minoritetens kultur, språk, identitet och traditioner så att minoritetens rättigheter enligt ramkonventionen om skydd för de nationella minoriteterna kan förverkligas.

Genom att utöka åtaganden i förhållande till språkstadgan förbinder sig Sverige folkrättsligt till att genomföra åtagandena. Det innebär att Sveriges regering och riksdag inte kan frångå sina åtaganden med mindre än att ändra på Sveriges åtaganden i förhållande till språkstadgan. De utökade åtagandena är på så sätt en garant för att rättigheterna säkerställs långsiktigt.

Kommissionen anser mot den bakgrunden att regeringens ambition att utöka Sveriges folkrättsliga åtaganden gällande språkstadgan inte bör begränsa sig till det som Sverige redan i dag uppfyller. Regeringen bör därför vidta åtgärder så att samtliga förslag från betänkandet *Nästa steg? Del 2* gällande utökade folkrättsliga åtaganden i förhållande till språkstadgan genomförs.

14.7.3 Språk som diskrimineringsgrund

Bedömning: Diskrimineringsgrunden etnisk tillhörighet ger inte ett fullgott skydd i fall av diskriminering som har samband med språk.

Förslag: Regeringen bör utreda frågan om språk som en grund för diskriminering i diskrimineringslagen.

Europarådets expertkommitté för den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk anser i sin senaste granskning av Sverige att det är i strid med stadgans grundläggande principer att språk inte

utgör en diskrimineringsgrund i diskrimineringslagen (2008:567). Kommittén menar att en kränkning av rättigheter som har samband med etnisk tillhörighet och språk manifesteras olika i vardagen och att det är uppenbart att det finns fall där språket är den enda diskrimineringsgrunden. Kommittén pekar på att även minoriteterna i Sverige anser att etnisk tillhörighet inte utgör tillräckligt skydd mot diskriminering som har samband med nationella minoritetsspråk.³⁷

Kommissionen noterar att Utredningen om en stärkt minoritetspolitik i delbetänkandet *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik* (SOU 2017:60) föreslog att regeringen i lämpligt sammanhang bör pröva frågan om att införa språk som diskrimineringsgrund i diskrimineringslagen. Utredningen pekade bl.a. på att det har förekommit att personer tillhörande de nationella minoriteterna förbjudits att använda sitt språk sinsemellan i skolan och på arbetsplatser, även under raster. Utredningen menade att det ofta hävdas att diskriminering på grund av språk faller under förbudet mot diskriminering på grund av etnicitet. Men alla som använder t.ex. ett nationellt minoritetsspråk anser sig inte ha en annan etnicitet än den svenska.

Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget anser i sin rapport om minoritetspolitikens utveckling under 2022 att införandet av språk som diskrimineringsgrund skulle bidra till att synliggöra den diskriminering som bland andra nationella minoriteter utsätts för när de t.ex. inte ges möjlighet att använda sitt språk.³⁸ Sverige är även folkrättsligt bunden, enligt artikel 2 i den Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter, att tillförsäkra konventionens rättigheter utan åtskillnad av något slag, exempelvis på grund av språk.

Kommissionen gör samma bedömning som betänkandet *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik* och anser att diskrimineringsgrunden etnisk tillhörighet inte ger ett fullgott skydd i fall av diskriminering som har samband med språk. Regeringen bör därför utreda frågan om språk som en grund för diskriminering i diskrimineringslagen.

³⁷ Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages, Eight evaluation report of Sweden, adopted on 17 November 2022.

³⁸ Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022.

14.8 Övergripande mål: språkrevitalisering och kulturfrämjande

Minoritetsspråket är en del av det gemensamma kulturarvet och för individer som tillhör minoriteten kan det vara avgörande för den egna identiteten. Utan långsiktiga insatser för att bevara och revitalisera meänkieli kommer språket på sikt inte längre att ha några talare. Det skulle även innebära att en del av minoritetens identitet och kulturarv försvinner. Det finns därför ett stort behov av långsiktiga och permanenta insatser för att revitalisera meänkieli och för att främja minoritetens kultur. Det behöver även finns flera möjligheter till att lära sig språket.

14.8.1 Permanenta pågående insatser för språket

Bedömning: Det behövs ett långsiktigt arbete i syfte att bevara och främja de nationella minoritetsspråken.

Förslag: Regeringens pågående insatser i syfte att bevara och främja de nationella minoritetsspråken behöver fortsätta långsiktigt och finansieras med permanenta medel i statens budget.

I regeringens handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken finns olika satsningar som är tidsbegränsade. Regeringen har bl.a. gett lärosätena med särskilt ansvar för minoritetsspråken i uppdrag att under 2022–2024 stärka och utveckla sitt arbete med främjande och bevarande av de nationella minoritetsspråken. Syftet med uppdraget är att förbättra förutsättningarna för revitalisering och bevarandet av minoritetsspråken.³⁹

Regeringen har även gett Isof i uppdrag att ansvara för språkcentrum för finska, jiddisch, meänkieli och romani chib under 2022–2024. Språkcentrumen ska aktivt främja och stimulera ökad användning av minoritetsspråken i samhället, bistå med sakkunskap, utveckla metoder för att stärka enskildas förutsättningar att bruka och återta språken samt sprida kunskap om revitalisering. Insatser som riktar sig till barn och ungdomar ska prioriteras särskilt. Språkcentrumens

³⁹ Regeringsbeslut 2022-03-10, Uppdrag till Lunds universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet och Södertörns högskola att stärka de nationella minoritetsspråken, Ku2022/00584.

arbete ska utgå från språkbärarnas behov av revitaliseringsinsatser och ske i fortsatt dialog med språkbärarna.⁴⁰

Regeringen har vidare gett Kungliga biblioteket i uppdrag att genomföra en satsning på de nationella minoriteternas bibliotek som resursbibliotek för respektive språkgrupp och för landets kommuner under 2021–2023. I uppdraget ingår bl.a. att dessa bibliotek ska vara stöd för landets kommuner och främja medieförsörjning på de nationella minoritetsspråken. I uppdraget ska tillgång till litteratur för barn och unga särskilt beaktas.⁴¹

Uppdragen har kritiserats för att vara kortsiktiga och för att det saknas förutsägbarhet kring hur politiken kommer att se ut när perioden som dessa uppdrag omfattar tar slut.⁴² I kommissionens kontakt med Isof och Kungliga biblioteket har det framkommit att det tar tid och resurser i anspråk att bygga upp verksamheterna som resursbiblioteket och språkcentrum. Inledningsvis har mycket tid gått åt till att etablera de strukturer som behövs framför allt genom rekrytering av personal. För att insatserna ska ha avsedd effekt krävs att de är långsiktiga.

Kommissionen bedömer att samtliga insatser behövs som en del i ett långsiktigt revitaliseringsarbete. Det är därför olyckligt att insatserna är tidsbegränsade. Behovet av ett språkcentrum och ett resursbibliotek är långsiktiga. En undersökning som Kungliga biblioteket presenterade 2018 visade att många av folkbiblioteken ute i landet fortfarande inte bedriver någon verksamhet riktad mot de nationella minoriteterna. Särskilt gäller det skolbiblioteken. Dessa bibliotek är viktiga för att visa barn och unga att språken finns och syns, och för att kunna erbjuda tillgång till litteratur på språken. Behovet av stöd från resursbiblioteken till det allmänna biblioteksväsendet är alltså fortsatt stort.⁴³

Även lärosätenas insatser för att främja och bevara minoritetsspråken är viktiga, inte minst för att bygga upp forskningsmiljöer som på sikt ska öka tillgången till lärare på språken. De olika insat-

⁴⁰ Regeringsbeslut, 2021-12-16. Uppdrag att ansvara för språkcentrum för finska, jiddisch, meänkieli och romani chib, Ku2019/00160, Ku2019/00736, Ku2019/01708, Ku2021/02483.

⁴¹ Regeringsbeslut 2020-12-17, Uppdrag till Kungl. biblioteket om nationella minoriteters bibliotek, Ku2020/02691.

⁴² Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022, Länsstyrelsen Stockholm, rapport 2023:11, s. 13.

⁴³ Kungliga biblioteket. *Biblioteken och de nationella minoritetsspråken – en lägesbeskrivning*, 2018, diarienummer 6.6-2017-376.

serna behöver därför fortsätta långsiktigt och finansieras med permanenta medel i statens budget.

14.8.2 Integrerad undervisning på meänkieli i kommuner i förvaltningsområdet

Bedömning: Barns möjligheter att tillägna sig meänkieli och stärka sin kulturella minoritetsidentitet behöver stärkas, i enlighet med artikel 30 i FN:s barnkonvention.

Förslag: Statens skolverk bör ges i uppdrag att i dialog med minoriteten utforma en flerårig försöksverksamhet inom förvaltningsområdet för meänkieli i syfte att ge elever möjlighet till dels fler undervisningstimmar i meänkieli i grundskolan, dels undervisning på meänkieli kring minoritetens historia, hantverk, traditioner och kulturarv. Riktade stadsbidrag bör utgå till kommuner som ansluter sig till försöksverksamheten, enligt en liknande modell som i dag erbjuds kommuner i form av integrerad samisk undervisning.

En rad förslag har lämnats de senaste åren för att stärka möjligheten för barn som tillhör minoriteten att stärka sitt minoritetsspråk. Bland annat har det föreslagits att antalet timmar med modersmålsundervisning bör utökas. Regeringen har hittills inte gått vidare med några sådana förslag. Som tidigare nämnts, behövs en sammanhållen utbildningskedja för att stärka meänkieli, vilket också har lyfts fram av minoriteten i en rad olika sammanhang. Även Europarådet har vid upprepade tillfällen uppmanat den svenska regeringen att stärka modersmålsundervisningen och se till att tvåspråkig undervisning i meänkieli erbjuds.

Kommissionens kartläggning har visat att den språkbytesprocess som har ägt rum, delvis till följd av assimileringspolitik, är långt gången. Det finns i dag en stor grupp ”ummikkot”, dvs. personer som identifierar sig med minoriteten och meänkieli men som inte har fått möjlighet att lära sig språket. Den skada som assimileringspolitik åsamkat denna grupp måste repareras. Mot bakgrund av att meänkieli riskerar att sluta existera som levande språk är det bråttom att stärka barns och ungas tillgång till undervisning i meänkieli. Att unga väljer att använda meänkieli är en förutsättning för att språket

ska leva vidare. Då behöver de också kunna använda meänkieli i digitala plattformar. För att det ska vara möjligt krävs utveckling av språkteknologiska hjälpmedel som stavningskontroll, talsyntes och maskinöversättning. Språkteknologiska satsningar är därför av stor betydelse för meänkielis livskraft både nu och i framtiden. För språk med färre talare, som meänkieli, saknas kommersiella intressen för att ta fram de nödvändiga språkteknologiska resurserna. Därför ligger ett stort ansvar på det allmänna.

Sameskolstyrelsen har under lång tid erbjudit s.k. integrerad samisk undervisning. Målet är att varje elev ska stärka sin samiska identitet genom att läsa sitt språk och lära sig om kulturen och traditionella kunskaper. Samisk integrering omfattar alla grundskolans årskurser. Integrerad samisk undervisning anordnas i dag i grundskolor och innebär att elever kan få undervisning i samisk kultur utöver modersmålsundervisningen. Vidare blir integrerad samisk undervisning i årskurserna 7–9 en naturlig fortsättning för elever som genomgått sameskola. En huvudman som har samiska elever får efter avtal med Sameskolstyrelsen anordna integrerad samisk undervisning. Varje huvudman kan ansöka hos Sameskolstyrelsen om medel till samisk integrering.

Modellen med samisk integrering är väl etablerad och det är ett kostnadseffektivt sätt att förbättra elevers möjligheter att tillägna sig sitt minoritetsspråk. En liknande modell för meänkieli skulle på samma kostnadseffektiva sätt kunna ge fler barn bättre möjligheter att utveckla sitt minoritetsspråk och stärka sin kulturella minoritetsidentitet.

Integrerad undervisning i meänkieli skulle vara särskilt stor betydelse i familjer där den språkliga kedjan mellan generationer brutits, som ett resultat av assimileringpolitiken och där föräldrar själva inte har tillräckliga kunskaper att överföra meänkieli till sina barn.

En försöksverksamhet bör därför initieras för att ge skolhuvudmän inom förvaltningsområdet möjlighet att utveckla former för att erbjuda utökad undervisning i meänkieli. Formerna för undervisningen kan utvecklas under en flerårig försöksperiod i nära dialog med kommuner i förvaltningsområdet. En försöksverksamhet skulle även ge goda förutsättningar att utforma och hitta lämpliga former för undervisning på meänkieli kring minoritetens historia, hantverk, traditioner och kulturarv.

Möjligheten att få utökad undervisning i meänkieli i grundskolan skulle även innebära införandet av en sammanhållen undervisnings-

kedja för barn som i dag erbjuds förskola på meänkieli inom förvaltningsområdet för meänkieli. Inriktningen bör redan från början vara att verksamheten på sikt ska permanentas. Utökad ämnesundervisning är i sin tur beroende av satsningar på språkvård i form av utarbetande av fackterminologi på meänkieli. Utökad undervisning i meänkieli kan ge en skjuts i det arbetet.

Kommissionen bedömer att barns möjligheter att tillägna sig meänkieli och stärka sin kulturella identitet behöver stödjas i enlighet med artikel 30 i FN:s barnkonvention. Skolverket bör därför ges i uppdrag att i dialog med minoriteten utforma en flerårig försöksverksamhet inom förvaltningsområdet för meänkieli. Försöksverksamheten syftar till att ge elever möjlighet till dels fler undervisningstimmar i meänkieli i grundskolan, dels undervisning på meänkieli kring minoritetens historia, hantverk, traditioner och kulturarv. Riktade statsbidrag bör utgå till kommuner som ansluter sig till försöksverksamheten, enligt en liknande modell som i dag erbjuds kommuner i form av integrerad samisk undervisning.

14.8.3 Utvecklade möjligheter att lära sig meänkieli i vuxen ålder

Bedömning: Det finns ett stort behov av flera möjligheter att lära sig meänkieli, särskilt för personer i vuxen ålder.

Förslag: Regeringen bör utreda hur statsbidrag för bl.a. alfabetiseringskurs i meänkieli kan genomföras.

Av intervjuerna framkommer att det finns de som försökt eller försöker lära sig meänkieli i vuxen ålder, exempelvis via högskolekurser.

Umeå universitet erbjuder en terminslång nätbaserad undervisning för personer som varken kan tala eller skriva meänkieli. Däremot finns det ingen möjlighet till att bedriva kortare studier i meänkieli.

Kommissionen noterar att det sedan en längre tid pågår ett aktivt arbete med att revitalisera de samiska språken. Enligt förordningen (2007:1347) om statsbidrag vid vissa studier i samiska kan statsbidrag lämnas till den som bedriver kortare studier i alfabetisering i samiska. Syftet med bidraget är att främja det samiska språket så att samer som inte har fått möjlighet att lära sig läsa och skriva på samiska får tillfälle att lära sig det. För att få korttidsstudiebidrag behöver per-

sonen i fråga delta i en kortkurs som anordnas av antingen Samernas utbildningscentrum i Jokkmokk, en folkhögskola, kommunal vuxenutbildning eller en studiecirkel via ett studieförbund. En förutsättning för att kunna ansöka om studiebidraget är att personen själv, eller dennes föräldrar, far- eller morföräldrar har eller har haft samiska som språk i hemmet eller att personen själv är eller har en förälder som är eller har varit upptagen i röstlängden till Sametinget. Sametinget ansvarar för fördelningen av korttidsstudiebidrag. Kostnaden för korttidsstudiebidraget är vanligen 500–600 tkr årligen.⁴⁴

Det finns ett stort behov av flera möjligheter att lära sig meänkieli, särskilt för personer i vuxen ålder. Stöd för att underlätta studier i meänkieli kan, mot bakgrund av vad som framkommit i kommissionens kartläggning, betraktas som en form av upprättelse för den språkförlust som många intervjupersoner har beskrivit. Kommissionen anser att ett statsbidrag öronmärkt för alfabetisering av meänkieli, och andra kortkurser på olika nivåer, bör införas. Regeringen bör därför utreda hur statsbidrag för alfabetiseringskurs och andra kortkurser i meänkieli kan genomföras.

14.8.4 Förstärkta möjligheter att lära sig meänkieli i kombination med de kulturella och kreativa näringarna

Bedömning: Bidraget till Folkbildningsrådet är ett viktigt led i att skapa fler möjligheter att lära sig meänkieli och insatsen behöver vara långsiktig. Ytterligare möjligheter för minoriteten att lära sig språket i vuxen ålder i behövs.

Förslag: Bidraget till Folkbildningsrådet under 2022–2024 för insatser i syfte att stärka de nationella minoritetsspråken bör permanentas. Regeringen bör därutöver undersöka ytterligare möjligheter att i vuxen ålder lära sig meänkieli i kombination med utövan- det av kulturella och kreativa näringar. Regeringen bör i samman- haget undersöka möjligheten till finansiering från Luossavaara- Kiirunavaara Aktiebolag (LKAB) som till 100 procent är statligt ägt.

⁴⁴ Sametingets årsredovisning 2022, <https://www.sametinget.se/176510>.

Regeringen har beslutat om ett årligt bidrag till Folkbildningsrådet under 2022–2024 för insatser i syfte att stärka de nationella minoritetsspråken.⁴⁵ Folkbildningen har unika möjligheter att bidra till språkens vitalisering genom att skapa utbildningsmöjligheter och nya sammanhang för användning av språken. Inom folkbildningen sker verksamhet hos såväl studieförbund som folkhögskolor med fokus på nationella minoriteter, rättigheter, språk och kultur. Kommissionen bedömer att bidraget till Folkbildningsrådet är ett viktigt led i att skapa fler möjligheter att lära sig meänkieli och att insatsen behöver vara långsiktig. Bidraget behöver därför bli permanent.

Kommissionen anser dock att regeringen bör överväga ytterligare möjligheter för minoriteten att lära sig språket i vuxen ålder i kombination med utövandet av ett hantverk eller andra kulturella inslag. Att det finns ett behov av mötesplatser för de kulturella och kreativa näringarna som berör minoriteten framkommer i Föreningen Nordens slutrapport om kultursamlade verksamhet för tornedalingar, kväner och lantalaiset (se avsnitt 14.6.3). Exempel kan hämtas från Samernas utbildningscentrum som i dag är ett modernt utbildningscentrum med 60–70 elever på de längre utbildningarna. Skolan satsar på samiskt hantverk, språk och kultur, men har även en roll i utvecklingen av de samiska näringarna.⁴⁶

I minoritetsområdet finns Malmfältens folkhögskola och Tornedalens folkhögskola som skulle kunna utgöra de mötesplatser som behövs för språkförkovran i kombination med utövandet av kulturella och kreativa näringar.

Regeringen bör därför undersöka ytterligare möjligheter för minoriteten att lära sig meänkieli i kombination med utövandet av kulturella och kreativa näringar. Regeringen bör i sammanhanget undersöka möjligheten till finansiering från Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolag (LKAB) som är till 100 procent statligt ägt.

14.9 Övergripande mål: stärkt nordiskt samarbete

Norges sannings- och försoningskommission för samer, kväner och norskfinnar, (Kommissjonen for å granske fornorskingspolitikk og urett overfor samer, kvener og norskfinner), lämnade sin slutrapport

⁴⁵ Regeringens handlingsplan för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken.

⁴⁶ En folkhögskola för samer. <https://www.samer.se/2571>.

till Stortinget den 1 juni 2023. I rapporten finns en rad förslag som ska bidra till försoning. I arbetet med att ta fram förslag till åtgärder har utredningen tagit utgångspunkt i målet om ett mer försonat samhälle präglat av språklig, kulturell och identitetsmässig jämlikhet. För att uppnå detta anser den norska kommissionen att det behövs en bred mobilisering i hela samhället och att offentliga institutioner inom alla samhällssektorer och på alla förvaltningsnivåer bör överväga hur de kan bidra till försoning.⁴⁷

14.9.1 Gränsöverskridande samarbete för att främja språk och kultur

Bedömning: Det nordiska samarbetet kan fungera som en stärkande kraft i att främja minoritetens språk och kultur.

Förslag: Regeringen bör ta initiativ till en dialog med Norge och Finland om hur samarbetet kan utformas i syfte att stärka rätten till utbildning i och på minoritetsspråket samt i syfte att synliggöra minoritetens språk och kultur.

Den norska sannings- och försoningskommissionen har identifierat två områden där den ser möjlighet till gemensamma nordiska förslag.

Det ena området gäller nordiskt samarbete för att stärka utbildningsutbudet från förskola till högre utbildning på minoritetsspråken. Enligt den norska kommissionen bör gränsöverskridande samarbete med Sverige och Finland genomföras i syfte att stärka språkarbetet bl.a. genom kulturutbyte, gemensam förskola och skolutbud, harmonisering av läroplaner och gemensam läromedelsproduktion.⁴⁸

De utmaningar som finns i Norge gällande tillgången till undervisning i och på minoritetsspråk liknar de som finns i Sverige. Bland annat råder det brist på lärare och undervisningen förläggs ofta efter skoltid vilket inte motiverar eleverna. Ett annat problem är att rätten till undervisning i kvänska är begränsad till områdena Nord-Troms

⁴⁷ Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskingspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner, s. 652.
<https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/sannhets--og-forsoningskommisjonen/rapport-til-stortinget-fra-sannhets--og-forsoningskommisjonen.pdf>.

⁴⁸ Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskingspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner, s. 654.

och Finmarkku/Finnmärku/Finnmark och är inte en rättighet som alla kvänska barn har. Det nordiska samarbetet kan fungera som en stärkande kraft i att främja minoritetens språk och kultur. Genom ett gränsöverskridande samarbete mellan Finland, Norge och Sverige kan minoritetens möjligheter till utbildning i och på minoritetsspråket stärkas, exempelvis genom tillgången till läromedel och annat utbyte.

Det andra området handlar om kultur. Den norska kommissionen föreslår att Norge tar initiativ till ett samarbete med andra nordiska länder för att stödja internationell spridning av ursprungs- och minoritetskultur. Samarbetet kan kopplas till t.ex. Nordiska kulturfonden, där kväner, samer och skogsfinnar har möjlighet att söka stöd till kulturprojekt. Den norska kommissionen uppmuntrar även medier till att stärka mediebevakningen av ursprungsbefolkningar och nationella minoriteter. Kommissionen föreslår vidare en förstärkning av det nordiska mediasamarbetet för att utveckla det samiska och kvänska medieutbudet. Kommissionen anser vidare att det är särskilt viktigt att prioritera medieutbudet för barn och unga, och samtidigt se till att kväner och samer får tillträde till nyheter och viktig information på sitt eget modersmål.⁴⁹

Meänkieli (kvänska i Norge) talas i de nordiska grannländerna Norge och Finland och den erfarenhet talarna har av assimilering och dess konsekvenser är liknande. Genom ett nordiskt samarbete kan insatser för att revitalisera språket och synliggöra minoriteten stärkas. Exempelvis kan insatser för att standardisera språket tjäna på ett gränsöverskridande samarbete. Samarbetet kan även bidra till att minoriteten synliggörs på ett bredare plan. Det gränsöverskridande samarbete kan på så sätt bidra till att stärka minoritetens egenmakt och självkänsla samt bidra till en samhörighet. Kommissionen föreslår därför att regeringen tar initiativ till en dialog med Norge och Finland om hur samarbetet kan utformas i syfte att stärka rätten till utbildning i och på minoritetsspråket samt i syfte att synliggöra minoritetens språk och kultur.

⁴⁹ Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskingspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner, s. 656.

14.10 Frågor som kräver ytterligare utredning

Under utredningens gång har kommissionen identifierat tre områden som är av central betydelse för minoriteten och där ytterligare kunskap måste inhämtas. Det handlar om rätten till renskötsel, frågor i anslutning till avvitrning av ströängar och frågan om minoritetens status som urfolk. Kommissionen bedömer att utredningar av dessa områden skulle bidra till att minoriteten får ett ökat förtroende för staten och på längre sikt att minoritetens rättigheter kan stärkas. Ett ökat förtroende och stärkta rättigheter är centrala delar i en försoningsprocess.

14.10.1 Utredning som allsidigt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel

Bedömning: Minoriteten har en lång tradition av att bedriva renskötsel vilket även bekräftas av förarbeten till 1886 års renbeteslag och 1928 års renbeteslag. Kommissionen är av uppfattningen att den nuvarande regleringen av rennäringen missgynnar minoriteten.

Förslag: Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning som på ett allsidigt sätt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel och ser över nuvarande lagstiftning i syfte att skapa ett regelverk som inte missgynnar minoriteten.

Så som har nämnts i kapitel 8 uppger många av intervjupersonerna att renskötseln har varit, och fortfarande är, en viktig del av minoritetens vardag. Flera har ett eget renmärke eller har släktingar som har eller har haft renmärke och renskötseln är en del av deras egen och släktens identitet. Minoritetens möjlighet att ägna sig åt ägande och skötsel av renar har dock länge varit begränsad.

Renskötselrätten är sedan 1886 års renbeteslag en exklusiv samisk rättighet även om det framgår av förarbeten till 1886 års lag att ett betydligt antal renar tillhörde den bofasta befolkningen i Norrbotten som inte ansågs vara samer. Det framstår därför som om minoriteten historiskt har ägnat sig åt renskötsel men fråntagits denna rättighet genom lagstiftning som missgynnat dem.

Minoriteten har i dag möjlighet att ha s.k. skötesrenar inom ramen för koncessionsrenskötseln men koncessionsrenskötseln får endast bedrivas av samer som har fått tillstånd av Länsstyrelsen i Norrbottens län. Många intervjupersoner upplever en orättvisa i att endast personer av samisk härkomst har rätt att bedriva renskötsel och anser att regelverket kring koncessionsrenskötseln missgynnar dem. Det handlar vidare om att en skötesrenägare endast har en röst oavsett reninnehav i motsats till koncessionshavarna som har en röst för varje påbörjat tjugotal renar, att det krävs bosättning inom området där renskötseln bedrivs för att få ingå i koncessionsrenskötseln samt begränsningen av max 30 skötesrenar.

Renmarkskommittén ska i maj 2025 lämna ett förslag till en ny renskötsellag som ska ersätta den nuvarande rennäringslagen (1971:437). Kommittén ska bl.a. analysera det samiska folkets rätt till jakt och fiske såväl för de samer som i dag är medlemmar i samebyar som för dem som inte är det. Kommittén ska även analysera hur rennäringslagens regler för medlemskap i samebyar förhåller sig till regeringsformens och Europakonventionens rättighetsreglering. Detta bl.a. mot bakgrund av att rennäringslagens regler om samebyar har kritiserats för att ha en splittrande effekt bland samer och då det har ifrågasatts om regelverket om medlemskap i samebyar är förenligt med regeringsformens och Europakonventionen om mänskliga rättigheters bestämmelser om skydd för egendom. Kommittédirektivet utgår från att renskötselrätten fortsatt ska vara en exklusiv samisk rättighet och en översyn av minoritetens rätt till renskötsel ingår således inte i utredningen.

Det har inte ingått i kommissionens uppdrag att utreda frågan om minoritetens rätt till renskötsel. Under arbetets gång har dock frågan om renskötselrätten kommit upp vid flera tillfällen både i intervjuer och i möten med minoriteten. Minoriteten har haft en lång tradition av att vara renskötare, vilket även bekräftas av förarbeten till 1886 års renbeteslag och 1928 års renbeteslag. Kommissionen är av uppfattning att den nuvarande regleringen av renskötseln missgynnar minoriteten och att renskötseln är av så stor betydelse för minoriteten att den inte kan lämnas därhän. Det behövs en utredning som på ett allsidigt sätt belyser minoritetens historiska tradition av att bedriva renskötsel och ser över nuvarande lagstiftning i syfte att skapa ett regelverk som inte missgynnar minoriteten.

14.10.2 Utredning av hur avvittringen av ströängar genomförts

Bedömning: Frågan om avvittring av ströängar väcker känslor hos minoriteten av att ha blivit orättfärdigt behandlad av staten, vilket skadar minoritetens förtroende för staten. Frågan om rätten till jakt och fiske är en betydelsefull aspekt förknippad med ströängar.

Förslag: Regeringen bör i nära samråd med minoriteten och andra berörda ta fram förslag till en utredning av frågan om hur avvittringen av ströängar genomförts i syfte att reda ut rättsliga oklarheter kring rättigheter kopplade till ströängar så som jakt och fiske.

Så som framgår i kapitel 8 finns det flera omständigheter kring statens hantering av avvittringen av ströängar som har skapat missuppfattningar, missnöje och en upplevelse av rättsosäkerhet hos en del inom minoriteten. Enskilda personer har även överlämnat skriftliga handlingar till kommissionen som dels gäller uppgifter om oklarheter kring rättigheter knutna till specifika fastigheter, dels protokollshandlingar som härrör från indragning av ströängar enligt 1921 års lag om ströängars indragande till kronan. Av den sistnämnda typen av handlingar framgår att vissa avsteg gjordes från det regelverk som gällde för förfarandet vid ströängars indragande.⁵⁰

Eivind Torp konstaterar i sin rapport *Ströängar* att det inte råder tvekan om att statens hantering av ströängar berörde en befolkning som var utan möjligheten att påverka de beslut som de omfattades av. Han anser vidare att den problematiken kring ströängar och de oklarheter som fortfarande finns vad gäller oreglerade ströängar påverkar minoriteten, men även personer med annat ursprung. Ströängar är och har varit viktiga för minoritetens slätterbruk men är numera huvudsakligen kopplade till frågan om rätten till jakt- och fiske.

Av tidigare utredningar framgår att de överväganden och bedömningar som gjorts under de historiska avvittringarna framför allt utgått från statens intressen för ströängarna. Minoritetens tradition att använda ströängar har inte i tillräcklig hög grad beaktats i bedömningarna. Av intervjupersonernas berättelser framkommer att alla

⁵⁰ Komm 2021/00043/KU 2020-01-43.

troligtvis inte förstod vad avvitringsprocessen innebar och att de berörda inte alltid behärskade svenska (se kapitel 8).

I riksdagens tillkännagivande från 1990 konstateras att det finns oklarheter om ströängarnas läge och avgränsning, att det måste skapas klarhet om rättigheter för de boende i område och att det är angeläget att frågan blir löst i förhållande till rennärings och skogsbrukets intressen.⁵¹ Riksdagen tillkännagav mot den bakgrunden att regeringen bl.a. bör göra en översyn regleringen kring ströängar.

I en departementspromemoria från 1997 föreslogs att ströängarna skulle avvecklas till förmån för innehavaren. Promemorian pekade därutöver på att tidigare innehavare av indragna ströängar ansåg sig i en del fall fortfarande ha kvar vissa rättigheter förknippade med den ströängen, t.ex. jakträtt. Det förekom även att riktigheten och äktheten av de kartor som upprättats vid avvitrning och tilläggsavvitrning ifrågasattes.⁵² Förslaget i departementspromemorian om att avveckla ströängarna genomfördes aldrig.

Riksrevisionen riktade 2000 kritik mot regeringen för att inte ha lämnat förslag om ströängarnas slutgiltiga reglering i enlighet med riksdagens beslut 1989/90. Riksrevisorerna ansåg bl.a. att det allmänna stämmingsläget kring frågor om avvitrings konsekvenser hade försämrats och att missämjan mellan olika grupper samt mellan dessa grupper och myndigheterna, ansågs vara så pass utbredd och djup att många befارade att konflikterna kunde eskalera ytterligare. Riksrevisionen lyfte även fram att frågorna om jakt- och fiskerättigheter är centrala.⁵³

Torp konstaterar i sin rapport att den översyn av ströängsfrågan som riksdagen har tillkännagivit för regeringen inte kan anses ha blivit genomförd av regeringen. Han konstaterar vidare att jakträtten numera omtalas som en alltmer betydelsefull aspekt av ströängar men att frågan inte uppmärksammats i offentliga utredningar.⁵⁴

Det har inte ingått i kommissionens uppdrag att utreda frågor kopplade till ströängar och deras avvitrning. Kommissionen har dock i sina kontakter med minoriteten förstått att frågan är fortsatt aktuell och väcker känslor hos minoriteten av att ha blivit orättfärdigt be-

⁵¹ Riksdagens skrivelse 1989/90 nr 209, p. 1.

⁵² Torp. Eivind, Ströängar i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68. Se även Ds 1997:37, s. 20.

⁵³ Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2 Avvitrings genomförande och konsekvenser, s. 7, 10–11.

⁵⁴ Torp, s. 24 i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68.

handlad av staten. Frågor om rätten till jakt och fiske är starkt sammankopplade med minoritetens kultur och identitet. Kommissionen bedömer att en grundlig och allsidig utredning av frågan behövs för att återskapa minoritetens förtroende för staten. Regeringen bör därför i nära samarbete med minoriteten och andra berörda ta fram förslag till en utredning av frågan om hur avvittringen av ströängar genomförts i syfte att reda ut rättsliga oklarheter kring rättigheter kopplade till ströängar så som jakt och fiske.

14.10.3 Utredning i syfte att utreda minoritetens status som urfolk

Bedömning: Frågan om status som urfolk är förknippad med rättigheter till mark, vatten, jakt och fiske som är starkt sammankopplade med minoritetens traditionella näringar.

Förslag: Regeringen bör i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning i syfte att utreda minoritetens status som urfolk.

Frågan om minoritetens status som urfolk ligger utanför kommissionens uppdrag. Likväl har frågan dykt under kommissionens arbete. I dag är det endast samerna som är ett erkänt urfolk i Sverige.

Urfolksfrågor, som till skillnad från den nationella minoritetspolitiken i betydande grad handlar om t.ex. rätten till kultur, mark och vatten samt jakt och fiske, hanteras folkrättsligt inom ramen för ILOs konvention (nr 169) om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder från 1989. I denna definieras urfolk som

folk i självstyrande länder, vilka betraktas som ursprungsfolk på grund av att de härstammar från folkgrupper som bodde i landet eller i ett geografiskt område som landet tillhör, vid tiden för erövring eller kolonisation eller fastställandet av nuvarande statsgränser och vilka, oavsett rättslig ställning, har behållit en del av eller alla sina egna sociala, ekonomiska, kulturella och politiska institutioner.

Sverige är dock inte part till ILO-konventionen. Sveriges riksdag ställde sig 1977 bakom Kulturutskottets betänkande (KrU 1976/77:43), där det inledningsvis står:

De överväganden som redovisas i propositionen och de förslag som läggs fram utgår från den grunduppfattningen att samer är en etnisk minoritet i Sverige, som i egenskap av ursprunglig befolkning i sitt eget

land intar en särskild ställning. Utskottet ansluter sig till denna grundsyn och anser det värdefullt att den uttalas så klart.

Utskottet refererar till propositionen 1976/77:80 *Om insatser för samerna*. Propositionen byggde i sin tur på betänkandet *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur* (SOU 1975:99), som inleddes:

En grundläggande utgångspunkt för sameutredningen har varit uppfattningen att samerna utgör en ursprunglig befolkning, som torde vara lika gammal i Sverige som – eller äldre än – landets majoritetsbefolkning. Samerna är således inga invandrare i modern mening.

I Sameutredningens avsnitt om samernas historiska bakgrund skriver utredningen:

Samerna och svenskarna i övrigt kan anses som två olika folk, vilka utgör motparter under historiens gång. Enligt detta synsätt är alltså samerna ett särskilt folk med sitt speciella levnadssätt, med ett eget arbets- och näringsliv, en egen kultur, eget språk och egna bosättningsområden.

I slutbetänkandet *Nästa steg? Del 2* konstateras att ställningstagandet om samer som ett urfolk i Sverige endast prövats i förhållande till den svenska majoritetsbefolkningen och möjligen till minoriteter som invandrat till Sverige i modern tid. Utredningen konstaterar vidare att förekomsten av andra historiska minoriteter i Sverige helt lyser med sin frånvaro. Någon prövning av huruvida andra grupper i Sverige skulle kunna göra anspråk på urfolksstatus gjordes inte av Sameutredningen. De internationella definitionerna på urfolk utesluter inte heller att kan finnas mer än ett urfolk i ett land.

Frågan om samernas folkrättsliga ställning utreddes av Samerättsutredningen (SOU 1986:36). Inte heller denna utredning kunde se några bestämda rättsverkningar knutna till begreppet urbefolkning. Inte heller berörde den frågan om det skulle kunna finnas fler grupper som skulle kunna komma i fråga som urfolk i Sverige.

STR-T överlämnade 2020 en formell begäran till regeringen om att erkänna tornedalningar, kväner och lantalaiset som urfolk enligt artikel 1 i ILO 169.

I kommissionens arbete har det framkommit att det finns betydande intressekonflikter inom renskötseområdet och att flera inom minoriteten menar att de har en lång tradition av renskötsel, jakt och fiske i området. Många upplever det som problematiskt att Sameetinget har bestämmanderätt i renskötsel frågor som berör minorite-

ten. Bland de som identifierar sig som tornedaling, lantalainen eller kvän finns en önskan om att även denna minoritet med sin månghundraåriga historia i norra Sverige blir erkänd som urfolk i Sverige. Frågan om status som urfolk är förknippad med rättigheter till mark, vatten, jakt och fiske som är starkt sammankopplade med minoritetens traditionella näringar. Regeringen bör därför i nära samråd med minoriteten tillsätta en utredning i syfte att utreda minoritetens status som urfolk.

14.11 Uppmaning till andra aktörer

Kommissionen anser att en försoningsprocess måste omfatta en bredd av aktörer som på olika sätt kan bidra till upprättelse och försoning. Under kartläggningen har kommissionen blivit uppmärksam på att det, förutom statliga myndigheter, även finns andra aktörer som har ansvarat för eller haft en roll i assimileringsspolitiken. Kommissionen anser att statliga myndigheter men även andra aktörer som varit involverade i assimileringsspolitiken bör ta initiativ till att granska sitt förflutna. Mot den bakgrunden har kommissionen valt att rikta några specifika uppmaningar till olika myndigheter och andra aktörer. Kommissionen har i denna del tagit inspiration från sannings- och försoningskommissionen i Kanada.

Kommissionens uppmaningar är riktade till främst andra statliga myndigheter som i olika sammanhang förekommit i kommissionens kartläggning då de har haft en roll i assimileringssprocessen.⁵⁵ I flera fall handlar det om att ytterligare efterforskningar behövs för att klargöra det ansvar och den roll en aktör har haft. Detta gäller inte minst Svenska kyrkan samt berörda kommuner och Länsstyrelsen i Norrbottens län som alla har haft en central roll i assimileringen. Även inom områden där det inte finns en direkt koppling till assimileringsspolitiken kan det finnas skäl att vidta åtgärder i syfte att främja minoritetens språk och kultur, exempelvis genom ökad synlighet.

Förutom de aktörer och uppmaningar som tas upp nedan kan det finnas behov även för andra att granska sitt förflutna och den roll de eventuellt kan ha haft i assimileringen. Kommissionen hoppas därför att uppmaningar nedan kan vara en inspiration för fler aktörer att

⁵⁵ Svenska kyrkan var en statlig myndighet under den tidsperiod som kommissionens kartläggning omfattar men är sedan 1 januari 2000 avskild från staten.

granska sitt förflutna. Sådana framtida granskningar bör vidtas i nära samråd med minoriteten.

14.11.1 Svenska kyrkan bör utveckla en försoningsprocess i nära dialog med minoriteten

Uppmaning: Svenska kyrkan bör erkänna kyrkans delaktighet i assimileringprocessen och i nära dialog med minoriteten vidta åtgärder som kan bidra till upprättelse och försoning.

Kommissionen bedömer att Svenska kyrkan har ett ansvar för assimileringpolitiken genom att kyrkan har varit huvudman för skolorna och delaktig i arbetsstugorna. Svenska kyrkan har även bidragit till assimileringpolitiken genom att på olika sätt understödja de rasbiologiska undersökningarna.

Svenska kyrkan bör därför utveckla en fortsatt försoningsprocess i nära dialog med minoriteten. En sådan försoningsprocess bör inledningsvis omfatta en fördjupad kartläggning av Svenska kyrkans roll och agerande i assimileringen av minoriteten. Kyrkan bör belysa sin egen historia och det faktum att verksamheten ledde till övergrepp, initiera en dialog med minoriteten om en officiell ursäkt för det inträffade och i nära dialog med minoriteten genomföra åtgärder som kan bidra till upprättelse och försoning. Svenska kyrkan bör även arbeta generellt för att synliggöra minoritetens språk och kultur, minoritetens kyrkliga traditioner och andlighet samt öka minoritetens delaktighet inom Svenska kyrkan.

Den laestadianska väckelserörelsen blev en motkultur till den officiella kyrkliga religiositeten och utgjorde en andlig fristad där minoritetens språk användes och religiösa sedvänjor praktiserades. Laestadianismen utvecklades till en gemensam arena för minoriteten och samerna som stärkte samhörigheten mellan dessa grupper under en tid när kyrkan motarbetade dem. Det har inte sällan inneburit att det finns en misstro mot Svenska kyrkan hos dem inom minoriteten som tillhör den laestadianska väckelserörelsen. Svenska kyrkan bör därför särskilt uppmärksamma de tornedalingar, kväner och lantalaiset som räknar sig till den laestadianska väckelserörelsen i sina fortsatta samtal om upprättelse och försoning.

14.11.2 Länsstyrelsen i Norrbottens län bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och utbildningsinsatserna

Uppmaning: Länsstyrelsen i Norrbottens län bör granska sin roll och ansvar i frågor om arbetsstugorna och de olika utbildningsinsatserna. Länsstyrelsen bör ha en nära dialog med minoriteten om möjliga vägar framåt för att främja försoning och bidra till upprättelse.

Länsstyrelsen i Norrbottens län hade ett ansvar för utbildningsinsatserna i minoritetsområdet med målsättningen att införa svenskt språk och kultur i minoritetsområdet. Länsstyrelsen hade även ett ansvar för arbetsstugorna och de s.k. ferieresorna. Ansvaret för arbetsstugorna vilade inledningsvis på länsstyrelsen och länets landshövding satt med i styrelsen. Länsstyrelsen anordnade tillsammans med andra aktörer resor till svensktalande bygd som syftade till att de finsktalande barnen skulle lära sig svenska.

Länsstyrelsen i Norrbottens län har onekligen haft en betydande roll i assimileringen och bör därför närmare granska sin roll. Länsstyrelsen bör i detta sammanhang samråda med minoriteten om vilka behov de ser och vilka möjliga vägar framåt som finns för att främja försoning och bidra till upprättelse.

14.11.3 Berörda kommuner bör granska sin roll i förhållande till arbetsstugorna och skolhemmen

Uppmaning: Kommunerna bör göra en allsidig genomlysning av sin roll i förhållande till arbetsstugorna och skolhemmen. Kommunerna bör samråda med minoriteten om vilka behov de ser och möjliga vägar framåt för att främja försoning och bidra till upprättelse.

Nuvarande Haparanda, Övertorneå, Pajala, Gällivare och Kiruna kommuner hade en roll i arbetsstugornas etablering och verksamhet bl.a. genom att vara medfinansiärer och genom representation i lokalkommittéer som ansvarade för att välja ut lämpliga barn till arbetsstugan. Från 1930-talet lydde arbetsstugorna under den kommunala barnavårdsnämnden. Lokalkommittéer var enväldiga när det gällde

intagningen och bestod ofta av samma personer som också satt i skolrådet och fattigvårdsnämnden. Barnens placering presenterades som ett erbjudande, men eftersom föräldrarna i realiteten inte kunde ordna skolgången på egen hand kunde erbjudandet uppfattas som ett tvång. Föräldrarna verkar dock inte mer än undantagsvis ha motsatt sig att låta sina barn skickas till arbetsstuga. Samtidigt är det just separationen från föräldrarna som återkommer som en smärtsam erfarenhet för barnen som placerades på arbetsstugorna.

Kommunerna tog 1954 över driften av arbetsstugorna som då började kallas skolhem. Vissa intervjupersoner som började i skolan efter 1954 berättar att det inte längre var lika hårt när arbetsstugorna blev skolhem men att de fortfarande bara fick tala svenska i skolan. Vissa föreståndarinnor fortsatte också med bestraffningar när barnen bröt mot språkförbudet.

Det har inom ramen för kommissionens kartläggning inte varit möjligt att utröna detaljer kring kommunernas roll gällande arbetsstugorna och skolhemmen. De berörda kommunerna bör därför göra en allsidig genomlysning av vilken roll de har haft bl.a. i att sanktionera förbudet att tala meänkieli och finska och i frågan om barnen skickades till arbetsstugan frivilligt eller mot sin och föräldrarnas vilja. Kommunerna bör i detta sammanhang samråda med minoriteten om vilka behov de ser och möjliga vägar framåt för att främja försoning och bidra till upprättelse.

14.11.4 Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bör underlätta tillgången till arkivmaterial och rikta medel till studier som kan leda till att meänkieli främjas

Uppmaning: Stiftelsen Norrbotten läns arbetsstugor bör på olika sätt underlätta för människor att få tillgång till arkivmaterialet generellt men även specifikt det som berör den egna vistelsen i arbetsstugan. Stiftelsen bör även undersöka möjligheten att rikta medel till studier som kan leda till att meänkieli främjas.

Centralstyrelsen för Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bildades 1903 med säte i Luleå. Kommissionen konstaterar i kapitel 7 att arbetsstugorna i Norrbotten kom att fungera som en del i försvenskningen genom att barnen fostrades i svenskt språk och kultur. I arbets-

stugorna rådde dygnet runt ett strikt förbud att tala meänkieli och finska. Eftersom barnen tillbringade all sin tid i stugorna, både sin skoltid och sin fritid, blev arbetsstugorna en form av ”totalinstitution”. Uppskattningsvis 5 500 barn var placerade på en arbetsstuga under de 50 år som arbetsstugorna fanns. Den sista arbetsstugan stängde år 1954⁵⁶.

Det kan vara värdefullt för dem som önskar att få ta del av det arkivmaterial som finns om arbetsstugorna generellt men även mer specifikt det material som berör den egna vistelsen i arbetsstugan. Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor bör därför på olika sätt underlätta för människor att få tillgång till det nämnda arkivmaterialet.

Stiftelsen har enligt sitt reglemente till uppgift att ge studiehjälp till ungdomar från Norrbottens län, företrädesvis från de bygder där arbetsstugor funnits (Arjeplog, Arvidsjaur, Gällivare, Haparanda, Jokkmokk, Kiruna, Pajala och Övertorneå kommuner). Bidrag kan vidare lämnas till studieresor, studiebesök, lägervistelser, kurser och projektverksamhet för barn och ungdom i arbetsstuge-kommunerna. Syftet är att stödja ungdomars utbildning och i övrigt deras sociala och kulturella utveckling.

Stiftelsen bör undersöka möjligheten att rikta medel till studier som kan leda till att meänkieli främjas. Det kan handla om att lära sig meänkieli men även om andra studier som främjar kunskapen i och om meänkieli.

14.11.5 Universitet och högskolor bör göra efterforskningar om sin roll i rasbiologin samt genomföra en minoritetspolitisk strategi

Uppmaning: Universitet och högskolor bör undersöka sin roll i samband med insamling av mänskliga kvarlevor och de rasbiologiska undersökningarna i förhållande till minoriteten. Universitet och högskolor bör vidare granska hur de hanterat kvarlevor från minoriteten och granska om kvarlevor sålts eller donerats vidare till andra institutioner i Sverige eller utlandet.

⁵⁶ 1954 tog kommunerna över kvarvarande arbetsstugor för att användas som skolhem.

Vidare efterforskningar av rollen i rasbiologiska undersökningar och insamling av mänskliga kvarlevor

Kommissionens kartläggning har visat att universiteten och högskolorna har haft en aktiv roll i de rasbiologiska undersökningar och insamling av mänskliga kvarlevor. Flera lärosäten har vid förra sekelskiftet samlat på sig mänskliga kvarlevor i form av bl.a. kranier. I den forskarrapport som kommissionen beställde av Carl-Gösta Ojala konstateras att det inte har gått att spåra någon mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor specifikt inriktad mot minoriteten. Samtidigt är det vedertaget att det funnits intresse för minoriteten inom rasvetenskaplig anatomi och antropologi samt inom rasbiologi.

Kommissionens kartläggning har visat att undersökningar med rasbiologiska motiv, på uppdrag av Stockholms högskola, förekom så sent som på 1950-talet. Det har dock inte gått att fastställa hur vanligt förekommande undersökningarna var och i vilken utsträckning undersökningarna har varit sanktionerade av staten. Med utgångspunkt i att universiteten och högskolorna kan ha dragit nytta av de rasbiologiska undersökningarna kan de anses ha ett ansvar att gottgöra för de kränkningar som minoriteten utsatts för.

Universiteten bör därför undersöka sin roll i insamling av mänskliga kvarlevor och de rasbiologiska undersökningarna i förhållande till minoriteten. Eftersom mänskliga kvarlevor var handels- och bytesvaror under en lång tid, behöver universitet och högskolor granska hur de hanterat kvarlevor från minoriteten och granska om sådana sålts eller donerats vidare till andra institutioner i Sverige eller utlandet.

Genomför en minoritetspolitisk strategi

Uppmaning: Universiteten och högskolorna bör utarbeta och genomföra en minoritetspolitisk strategi så som UHR rekommenderar.

I en studie som publicerades av Universitets- och högskolerådet (UHR) 2018, intervjuades gymnasieungdomar från de judiska, romska, samiska, sverigefinska och tornedalska minoriteterna om hur de ser på högskolestudier. Unga i alla grupper svarar, om än i varierande grad, att de inte skulle uppleva det som problemfritt att vara öppna med sin identitet på högskolan. När det gäller högskolestudier räds ungdomarna, i olika grad, att bemötas av okunskap och fördomar från

andra studenter. En del beskriver även farhågor om att diskrimineras av lärare, till exempel genom lägre betyg. Ungdomar från den tornedalska minoriteten uppger bl.a. att bristen på kunskap om att minoriteten överhuvudtaget existerar som grupp kunde kännas kränkande.

UHR rekommenderar i rapporten alla lärosäten att ha en minoritetspolitisk strategi. I en sådan kan det ingå att högskolorna har proaktiva ställningstaganden mot diskriminering av de nationella minoritetsgrupperna.⁵⁷

Studien visar att det finns okunskap och fördomar mot minoriteten inom högskolorna. Universiteten och högskolorna bör därför utarbeta och genomföra en minoritetspolitisk strategi så som UHR rekommenderar.

14.11.6 Tornedalens folkhögskola bör närmare granska sin roll och sitt ansvar i assimileringen av minoriteten

Uppmaning: Folkhögskolan bör närmare granska sin roll och sitt ansvar i assimileringen av minoriteten. Folkhögskolan bör vidare aktivt arbeta för språkfrämjande insatser, genom att exempelvis utveckla kursverksamheten, skapa digitala och fysiska mötesplatser och möjligheter till förkovran i kulturella och kreativa näringar.

Kommissionen har i kapitel 7 beskrivit hur Tornedalens folkhögskolan blev ett verktyg för att knyta ungdomar i byarna närmare samhörigheten med Sverige genom spridningen av svenskt språk och kultur. Undervisning i svenska var därför mer omfattande på Tornedalens folkhögskola än på andra folkhögskolor i övriga landet.

Kommissionen konstaterar att Tornedalens folkhögskola inte var som övriga folkhögskolor i landet. Från folkhögskolans grundande 1899 och under dess första årtiondena hade skolan en operativ roll i assimileringsspolitiken. Folkhögskolan var med om att sprida nedsättande värderingar om minoritetens språk och kultur. Under senare delen av 1950-talet omprövade folkhögskolan sin kulturhierarkiska hållning och skolan blev i stället en plats som förknippades med språkligt och kulturellt uppvaknande.

Kommissionen har kartlagt folkhögskolans roll men inte haft möjlighet att granska skolans roll på detaljnivå. Folkhögskolan bör där-

⁵⁷ Universitets- och högskolerådet (UHR). *Vad kan den svenska högskolan göra för ungdomar från Sveriges nationella minoriteter?* Rapport 2018:4.

för närmare granska sin roll och sitt ansvar i assimileringen av minoriteten. Folkhögskolan bör vidare aktivt arbeta för språkfrämjande insatser, genom att exempelvis utveckla kursverksamheten, skapa digitala och fysiska mötesplatser och möjligheter till förkovran i kulturella och kreativa näringar.

14.11.7 Region Norrbotten och kommunerna bör aktivt synliggöra minoriteten genom Filmpool Nord

Uppmaning: Region Norrbotten tillsammans med kommunerna Arjeplog, Boden, Gällivare, Haparanda, Jokkmokk, Kalix, Kiruna, Luleå, Pajala, Piteå, Älvsbyn, Övertorneå och Övertorneå bör undersöka möjligheten att på ett aktivt sätt bidra till att minoriteten och meänkieli synliggörs i film och tv-produktion.

Filmpool Nord är ett aktiebolag där tretton av Norrbottens fjorton kommuner samt Region Norrbotten ingår som delägare. De tretton kommunerna är Arjeplog, Boden, Gällivare, Haparanda, Jokkmokk, Kalix, Kiruna, Luleå, Pajala, Piteå, Älvsbyn, Övertorneå och Övertorneå.

Bolagets två huvuduppdrag är att vara ett produktionscentrum för långfilm, audiovisuella verk och tv-drama samt att vara ett resurscentrum innefattande bl.a. filmpedagogik, barn- och ungdomsverksamhet, talangutveckling, digital utveckling, visning och spridning av film, filmkulturella frågor och biograffrågor. Bolagets lokala nytta är att verka för att produktionerna prioriteras till de kommuner som är ägare, samt att i samtliga länets kommuner tillgängliggöra bolaget som ett resurscentrum. Bolaget ska vidare arbeta med film för och med barn och unga, i skolor och med unga filmare för att utveckla filmintresset och branschens långsiktiga utveckling.⁵⁸

Kommissionen har i betänkandet betonat behovet av att synliggöra minoriteten brett i samhället. Ett ökat synliggörande av minoriteten och meänkieli kan bl.a. främja minoritetens självkänsla och främja språket. Region Norrbotten tillsammans med Arjeplog, Boden, Gällivare, Haparanda, Jokkmokk, Kalix, Kiruna, Luleå, Pajala, Piteå, Älvsbyn, Övertorneå och Övertorneå kommuner bör därför undersöka möjligheten att på ett aktivt sätt bidra till att minoriteten och meänkieli synliggörs i film och tv-produktion.

⁵⁸ Filmpool nord är. <https://filmpoolnord.se/om-oss/>.

15 Konsekvenser av förslagen

15.1 Kravet på konsekvensutredning

Enligt 14 § kommittéförordningen (1998:1474) ska en kommitté särskilt redogöra för konsekvenserna av de förslagen i ett betänkande som påverkar kostnaderna eller intäkterna för bl.a. staten och kommunerna. Om förslagen innebär samhällsekonomiska konsekvenser i övrigt ska dessa redovisas. När det gäller kostnadsökningar och intäktsminskningar för bl.a. staten ska kommittén föreslå en finansiering.

Har förslagen i ett betänkande betydelse för den kommunala självstyrelsen ska konsekvenserna enligt 15 § kommittéförordningen i det avseendet anges i betänkandet. Detsamma gäller när ett förslag har betydelse för brottsligheten och det brottsförebyggande arbetet, för sysselsättning och offentlig service i olika delar av landet, för små företags arbetsförutsättningar, konkurrensförmåga eller villkor i övrigt i förhållande till större företag, för jämställdheten mellan kvinnor och män eller för möjligheterna att nå de integrationspolitiska målen.

Enligt 15 a § kommittéförordningen ska förslagens kostnadsmissiga och andra konsekvenser anges i betänkandet om det innehåller förslag till nya eller ändrade regler. Konsekvenserna ska anges på ett sätt som motsvarar de krav på innehållet i konsekvensutredningar som finns i 6 och 7 §§ förordningen (2007:1244) om konsekvensutredning vid regelgivning.

I kommittédirektivet finns inte specificerat att kommissionen därutöver ska redovisa andra konsekvenser. Nedan redovisar kommissionen de konsekvensbedömningar som kommissionen har gjort. Kommissionen bedömer inte att förslag och bedömningar i övrigt medför sådana konsekvenser som ska redovisas enligt kommittéförordningen.

15.2 Kostnader och samhällsekonomiska konsekvenser

15.2.1 Ett fortsatt arbete för försoning och upprättelse kräver resurser

Så som framgår i kapitel 13 har kommissionens arbete lagt en grund för en fortsatt och långsiktig försoningsprocess. Staten i form av regeringen behöver nu ta sitt ansvar för att driva arbetet vidare i nästa steg. Det fortsatta arbetet för försoning och upprättelse kommer att kräva resurser både från statens och från minoritetens sida.

Minoriteten behöver tillförsäkras tillräckliga resurser för att aktivt kunna involveras i det fortsatta försoningsarbetet, inte minst vad gäller i utarbetandet och uppföljningen av handlingsplanen (se avsnitt 14.5). Arbetet med revitalisering av minoritetens språk, samt kulturfrämjande insatser, kräver stora resurser från minoritetsorganisationerna. Minoritetens delaktighet genom samråd och representation kommer att kräva ökade resurser för minoriteten. Kommissionen har föreslagit att statsstödet till minoritetsorganisationerna måste öka, men det krävs att minoriteten tilldelas ökade resurser redan innan ett nytt statsstöd är utrett. Frågan om ökade medel är en viktig del i den fortsatta försoningsprocessen och behöver utformas i nära dialog med minoriteten. Kommissionen avhåller sig därför från att bedöma storleken på de ökade resurserna.

15.2.2 Förslag från andra utredningar

Många av kommissionens förslag kommer att kräva ytterligare utredningar eller har redan utretts. Frågor som behöver tas i framtida utredningar handlar bl.a. om inrättande av ett huvudmuseum, ett informationscentrum, utredning av språk som diskrimineringsgrund och statsbidrag för alfabetiseringskurs i meänkieli. Eftersom frågorna behöver utredas i särskild ordning har kommissionen inte sett det som sitt uppdrag att utreda kostnaderna för genomförandet.

Flera förslag handlar om att genomföra åtgärder som redan föreslagits i tidigare utredningar. Det gäller bl.a. förslagen i betänkandet *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* (SOU 2017:91), förslagen i *Nästa steg? Del 2* (SOU 2017:88) angående utökade åtaganden enligt språkstad-

gan och utredningen om den framtida inriktningen för Forum för levande historia (Ku2022/00436). Då dessa förslag har utretts i tidigare utredningar hänvisar kommissionen till dessa utredningars respektive konsekvensutredningar.

Flera förslag handlar om att permanenta pågående insatser. Det gäller bl.a. förslaget om att ge permanenta medel till språkcentrum, resursbiblioteket och bidrag till Folkbildningsrådet. Kostnaderna för att permanenta insatserna bör rimligtvis kunna finansieras inom ramen för nuvarande anslag.

15.3 Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter och minoritetspolitikens mål

Kommissionen har inte haft i uppdrag att redovisa vilka konsekvenser förslagen har för att leva upp till Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter. Ett sådant krav på redovisning framgår inte heller av kommittéförordningen. Eftersom kommissionen bedömer att flera förslag påverkar efterlevnaden av Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter väljer kommissionen trots detta att redogöra för förslagets konsekvenser i denna del.

Sverige har åtagit sig att, utifrån Europarådets ramkonvention om skydd för de nationella minoriteterna och Europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk, skydda nationella minoriteter och deras språk och kultur. Regeringen har även ett högt satt mål för politiken för mänskliga rättigheter, nämligen att säkerställa full respekt för Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter. Målet är även en utgångspunkt för minoritetspolitiken som har det specifika målet att ge skydd för de nationella minoriteterna och stärka deras möjligheter till inflytande samt att stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande.¹ De folkrättsliga åtagandena och politiskt uppställda målen förpliktigar till nödvändiga och påkallade åtgärder.

Så som har nämnts i kapitel 2 har Sverige återkommande fått omfattande kritik både internationellt och nationellt för att inte leva upp till sina folkrättsliga åtaganden när det gäller nationella minoriteters rättigheter. I fallet med tornedalingar handlar kritiken särskilt om brister i att tillgodose minoritetens rätt till undervisning i och på

¹ Prop. 2008/09:1 utg.omr. 1, bet. 2008/09:KU1, rskr. 2008/09:83.

meänkieli. Bland annat rekommenderas Sverige att öka tillgången till undervisning i och på minoritetsspråk och se till att skolans modersmålsundervisning uppfyller de krav som anges i språkstadgan samt att erbjuda en adekvat språkundervisning som gör att eleverna kan uppnå fullt utvecklad kompetens i de berörda språken.

Flera av kommissionens förslag har förts fram i tidigare utredningar. Dessa utredningar har gjort bedömningen att förslagen kan bidra till genomförandet av Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter.²

Kommissionens bedömning är att genomförandet av de föreslagna åtgärderna kommer att bidra till Sveriges efterlevnad av de folkrättsliga åtagandena och minoritetspolitikens uppsatta mål. Genom detta ökar Sveriges möjlighet att leva upp till sina internationella förpliktelser.

15.4 Tillgodose enskildas rättigheter som en del av en försonings- och upprättelseprocess

Kommissionen konstaterar i kapitel 13 att en central utgångspunkt för en försoningsprocess är att minoriteten tillförsäkras det skydd och de rättigheter den åtnjuter enligt Sveriges internationella åtaganden om mänskliga rättigheter. Staten har även en moralisk förpliktelse att reparera skadan som har uppstått. Kommissionens förslag kan, så som har nämnts ovan, bidra till att tillgodose enskildas rättigheter bl.a. gällande tillgången till undervisning i och på meänkieli. Många av de intervjuade uttrycker önskemål om olika insatser för att meänkieli ska överleva. Att kunna bibehålla och utveckla sin kultur och bevara de väsentliga beståndsdelarna av sin identitet är centrala för minoriteten.

Att tillgodose minoritetens önskemål i denna del kan vara ett sätt att reparera den skada som åsamkats minoriteten genom den statligt sanktionerade assimileringsspolitiken. Att inte säkerställa minoritetens rättigheter kan däremot orsaka ytterligare skada. En väl genomförd försoningsprocess där minoriteten garanteras sina rättigheter och ges stort inflytande kan förväntas bidra till minoritetens välbefinnande i form av bl.a. bättre självkänsla, förbättrad hälsa och ökad egenmakt.³ Åtgärder som tydligt visar att minoritetens språk och

² Se bl.a. SOU 2020:27, s. 272 och SOU 2017:60, s. 270.

³ Huss, Språkförlustens konsekvenser. Om språk, kultur och välbefinnande i *Tolv tematiska forskarrapporter*, SOU 2023:68, s. 34 ff.

kultur värdesätts kan i sin tur bidra till en positiv samhällsutveckling genom ökad jämlikhet och ett mer motståndskraftigt och välmående samhälle. Möjligheterna att utveckla minoritetens kultur och hantverk skulle kunna gynna småföretagande. Genomförandet av kommissionens förslag kan på så sätt bidra till flera positiva konsekvenser både för enskilda och för samhället i stort.

Konsekvenserna i det fall regeringen väljer att inte genomföra kommissionens förslag berör flera olika aspekter. Det skulle framför allt upplevas som ytterligare en kränkning av minoriteten, med bristande tillit som följd. Det skulle även innebära att Sveriges internationella anseende skadas, vilket kan få negativa konsekvenser för Sveriges roll i det internationella arbetet för mänskliga rättigheter.

Referenser

Litteratur

- Ackrén, Maria (2019). *Självständighetstanken i Grönland – fiktion eller verklighet.*
- Alalehto, Tage (2022). *Försvenskningen av Tornedalen – dess socio-ekonomiska och kulturella konsekvenser.*
- Alamäki, Yrjö, Kenttä, Matti och Hederyd, Olof (red.) (1991–1993). *Tornedalens historia I–II.*
- Alatalo, Hasse (2004). *Ängens fågel: visor och låtar i Norrbottens finnbygder 1677–1984 = Nurmen lintu: lauluja ja tansikappallheita Pohjoisruottin suomiseutuissa.*
- Angel, Naomi (2012). Before Truth: The Labors of Testimony and the Canadian Truth and Reconciliation, i *Culture, Theory and Critique.*
- Antti, Petter (2018). *Träskan och gäddan – Torneåböndernas insjöfiske under 1500-talet*, Matarengi-Posten, medlemsblad nr 20, maj 2018.
- Anttonen, Marjut (1998). The dilemma of some present-day Norwegians with Finnish-speaking ancestry, i *Acta Boeralia.*
- Arell, Nils (1977). *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken.*
- Aro, Stefan (2018). *Ette tohtia olla oma itte – samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen.*
- Arvidsson, Malin (2018). Sanningskommission på svenska: Riksdagsdebatt om upprättelse och ansvarsutkrävande för historiska orättvisor. M. Arvidsson, L. Halldenius och L. Sturfelt (red.), *Mänskliga rättigheter i samhället.*

- Assman, Jan (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*.
- Bergman, Ingela och Edlund, Lars-Erik (2016). Birkarlar and Sámi – inter-cultural contacts beyond state control. Reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies, i *Acta Borealia*.
- Bergman, Ingela och Ramqvist, Per H. (2017). Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600, i *Acta Borealia*.
- Brink, Stefan (1990). *Sockenbildning och sockennamn: Studier i äldre territoriell indelning i Norden*.
- Butt, Daniel (2007). On benefiting from injustices, i *Canadian Journal of Philosophy*.
- Carlsson, Sten (1962). *Svensk historia 2. Tiden efter 1718*.
- Claesson, Urban (2004). *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkekyrkans genombrott: en studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*.
- Dahlgren, Carl-Erik (1967). Jakten och fisket i jord- och skogsbrukets rationalisering, i *Norrbotten 1969*.
- Deutsch, Henrik (1970). *Oeconomiska anteckningar rörande norra delen af Uleåborgs län, under resor derstädes åren 1814 och 1815*.
- Ekman, Sten (2013). *Kalixlinjen. Kalla krigets lås i norr*.
- Elenius Lars (2001). *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*.
- Elenius, Lars (2002). Statistiken i nationalstatens tjänst i Heidi Hansson m.fl. (red.), *När språk och kulturer möts*.
- Elenius, Lars (2006). *Från bygd till vildmark i Lappland och Västerbotten*.
- Elenius, Lars (2007) (a). Tornedalen och Bottenviken som nordliga ekonomiska periferier. Lars Elenius och Kristina Söderholm (red.). *Samhällsförändrarna. Livsmönster, idéer och teknisk förändring*.
- Elenius, Lars (2007) (b). Kväner – en föränderlig identitet på Nordkalotten. Inga Lundström (red.), *Historisk rätt och historiens sprängkraft*.

- Elenius (2008). Guds ord på meänkieli och samiska – kyrkan och språkpolitiken under fyra biskopar. *Norrbottnens museums årsbok 2008*.
- Elenius, Lars (2009). Den nordiska minoritetspolitiken som demokratiskt experiment. Lars Elenius & Leif Ericsson (red.), *Är vi inte alla minoriteter i världen? Rättigheter för urfolk, nationella minoriteter och invandrare*.
- Elenius, Lars (2014). Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen, i *Nordic Journal of Educational History* 2/1 (2014).
- Elenius, Lars (2016) (a). Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk. Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*.
- Elenius, Lars (2016) (b). Ethnopolitical mobilisation in the North Calotte area. Kari Alenius & Matti Enbuske (red.), *The Barents and the Baltic Sea region: Contacts, influences and social change*.
- Elenius, Lars (2016) (c). Stiftsledningen och minoritetspolitiken. Red. Lindmark Daniel och Olle Sundström. *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*.
- Elenius, Lars (2018) (a). Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter. *Historisk tidskrift* Nr 3.
- Elenius, Lars (2018) (b). Were the "Kainulaiset" in the Kalix River valley Finns or Swedes? A reinterpretation of ethnonyms in Finland and the Gulf of Bothnia area from the Viking Age and onwards. *Acta Borealia* No 2.
- Elenius, Lars (2019). The dissolution of ancient Kvenland and the transformation of the Kvens as an ethnic group of people. On changing ethnic categorizations in communicative and collective memories. *Acta Borealia* No 2.
- Elenius, Lars (2021). Kvänerna i myt och verklighet, i *Norrbotten: årsbok 2020–2021*. Luleå: Norrbottens museum.
- Enequist, Gerd (1935). *Övre Norrlands storbyar i äldre tid*.
- Fell, Christine E. (1983). Spröget i Ottars of Wolfstans beretninger, i Nils Lund (red) *Ottar og Wulfstan: to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*.

- Fewster, Derek (2006). *Visions of past glory: nationalism and the construction of early Finnish history.*
- Florin, Christina (1987). *Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906.*
- Granholm, Petra (2021). Demokratiska konflikter? Möjligheten till medling på restorativ grund. Spiliopoulou Åkermark (red.), *Styr ålämningarna sitt öde. Demokratiperspektiv på Åland.*
- Granlund, John (1967). Laxfiske i Tornedalen. *Norrbottnen 1969.*
- Groth, Östen (1987). *Folkbildaren och utbildaren Bengt Andersson.*
- Grundberg, Leif (2006). *Medeltid i centrum.*
- Guðmarsdóttir, Sigríður, Regan, Paulette och Demaine, Solomons (red.) (2021). *Trading Justice for Peace – Reframing Reconciliation in TRC Processes in South Africa, Canada and Nordic Countries.*
- Göthe, Gustaf (1929). *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750.*
- Haavio-Mannila, Elina & Suolinna, Kirsti (red.) (1971). *Studier kring gränsen i Tornedalen.*
- Hadenius, Stig (1994). *Riksdagen. En svensk historia.*
- Hagman, Maja (2016). Svenska kyrkan och rasbiologin, i Lindmark och Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, vol. 1.
- Hagström Yamamoto, Sara (2010). *I gränslandet mellan svenskt och samiskt. Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-talet till 2000-talet.*
- Hansegård, Nils Erik (1968). *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?*
- Hansegård, Nils Erik (1990). *Den norrbottensfinska språkfrågan: en återblick på halvspråkighetsdebatten.*
- Hansen, Lars-Ivar och Bjørnar Olsen (2006). *Samernas historia fram till 1750.*
- Hansen, Lars-Ivar och Evjen, Bjørg (2008). Innledning Kapitel I. Kjært barn – mange navn. Bjørg Evjen, and Lars-Ivar Hansen (red.), *Nordlandens kulturelle mangfold. Etniske relasjoner i et historisk perspektiv.*
- Harrison, Dick (2004). Från överhöghet till rike: stormän och kungar i det medeltida Nordeuropa, i *Finsk tidskrift*. 2004.

- Harrison, Dick (2022). *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige.*
- Hederyd, Olof (1992). *Haparanda efter 1809 kommunhistoria* utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum (Tornedalens historia III).
- Hellström, Paul (1917). *Norrlands jordbruk.*
- Hemmi, Lauri (1962). *Nordkalottens kulturråd 1962–1978: några minnesbilder.*
- Hoppe, Gunnar (1945). *Vägarna inom Norrbottens län. Studier över den trafikgeografiska utvecklingen från 1500-talet till våra dagar.*
- Hultblad, Filip (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken.*
- Hultgren, Johan (1971). *Jordbrukare-ungdomens förbund 50 år: 1918–1968: JUF i hembygden.*
- Hyltenstam, Kenneth och Tuomela, Veli (2001 [1996]). *Hemspråksundervisning.* Kenneth Hyltenstam (red.), *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige.*
- Isaksson, Olov (1967). *Bystämman och bystadga: organisationsformer i övre Norrlands kustbyar: om samspelet mellan lokal tradition och central påverkan.*
- Jaakola, Magdalena (1972). *Om tvåspråkighetens sociologi: med speciell hänsyn till språkförhållandena i svenska Tornedalen.*
- James, Matt (2012), *A Carnival of Truth? Knowledge, Ignorance and the Canadian Truth and Reconciliation Commission.*
- James, Matt (2021), *The Structural Injustice Turn, the Historical Justice Dilemma and Assigning Responsibility with the Canadian TRC Report.*
- Jirlow, Ragnar och Wahlberg, Erik (1961). *Jordbruket i Tornedalen genom seklen: redskap och metoder.*
- Johansson, Britt-Inger, Ridbäck, Irma, Bergström, Håkan och Wander, Erling (2015) *Korpilombolo: Från kyrkobygge till Nattfestival.*
- Julku, Kyösti (1986). *Kvenland – Kainuunmaa.*
- Jutikkala, Eino och Pirinen, Kauko (1973). *Finlands historia.*

- Karppi, Kristina & Eriksson, Johan (red.) (2002). *Conflict and Cooperation in the North* (Kulturens frontlinjer 38).
- Katz, David. (1953). *Studien zur experimentellen Psychologie*. (Mit 37 Tafeln).
- Kenttä, Matti och Weinz, Erik (1968). *Lärarutbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten: utredning verkställd på uppdrag av Skolöverstyrelsen*.
- Klinge, Matti och Norrback, Märtha (1996). *Finlands historia 3*.
- Kuoksu, Erik (2012). *Birkarlssläkter från nedre Tornedalen 1539–1800*.
- Kuvaja, Christer, Hårdstedt, Martin och Hakala, Pertti (red.) (2008). *Det åländska folkets historia 4 Från finska kriget till Ålandsrörelsen 1808–1920*.
- Lainio, Jarmo och Wande, Erling (1996). Finskan i utbildningsväsendet och sverigefinnarnas utbildning i Sverige. Jarmo Lainio (red.), *Finnarnas historia i Sverige 3*.
- Larsen, Rolf Inge (2016). ”Presten har det i bokhylla, mens vi har det i hjertet” – Hjertespråket – om minoritetsspråkens position i laestadianismen, et norskt perspektiv. Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria*.
- Larsson, Mats G. (2005). *Minnet av vikingatiden: de isländska kungasagorna och deras värld*.
- Lassinantti, Ragnar (1975). *Ragnar Lassinantti har ordet: ett urval av Ragnar Lassinanttis tal som en hyllning på hans 60-årsdag*.
- Laukkunen, Markku (1992). *Ragnar Lassinantti: Nordkalottens gudfar*.
- Leinberg, K.G. (1886). *Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening intill 1885 års utgång*.
- Lindmark och Sundström (2016). Vem bär ansvar för kyrkans agerande mot samerna i historien? Några avslutande reflektioner, i Lindmark och Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, vol. 2.
- Lindskog, Gerda Helena (2010). ”Snölandets fattiga ungdom till hjälp”: om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933.
- Lindskog (2014), *Först och främst misshagade namnet – arbetsstugor för barn i Tornedalen och Lappland 1930–1954. Tjugosex intervjuer*.

- Luleå stifts årsbok 1947.
- Lundholm, Kjell (1991). Näringarnas utveckling. Olof Hederyd & Yrjö Alamäki & Matti Kenttä red.), *Tornedalens historia I, Från istid till 1600-talet*.
- Lundmark, Lennart (2006). *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*.
- Lundquist, Lennart (1997). *Fattigvårdsfolket: ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*.
- Males, Mikael (2017). *Snorre och sagorna: de isländska källorna till vår äldre kulturhistoria. Första upplagan*.
- Marcussen-Mølgaard (2020). *Forsoningsprocessen i Grønland – en afstandstagen fra kolonitidens eftervirkninger?*
- Matti, Bengt (1999). Bygdekurserna – en flyttande folkhögskola. Karl Pekkari (red.), *Tradition och förnyelse. Studier i Tornedalens skol-, språk- och kulturhistoria* (Tornedalica nr 53).
- Meinander, Henrik (2006). *Finlands historia: linjer, strukturer, vändpunkter*.
- Meinander, Nils (1917) *Virkesbushållning och sågverksrörelse i Torne, Kemi och Simo älvodalar intill första världskriget*.
- Miller, David (2001). *Distributing responsibilities, The Journal of Political Philosophy*.
- Mogren, Mats (2000). *Faxeholm i maktens landskap: en historisk arkeologi*.
- Nagy, Rosemary (2014), *The Truth and Reconciliation Commission of Canada: Genesis and design*.
- Niemi, Einar (1977). *Oppbrudd og tilpassing. Den finske flytningen til Vadsø 1845–1885*.
- Niemi, Einar (1983). *Vadsøs historie. Bd 1, Fra øyvær til kjøpstad (intill 1833)*.
- Niemi, Einar (2010). Kvenene-Nord-Norges finner: En historisk oversikt, i A.C.B. Lund & B.B. Moen (red.), *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*.
- Niemi, Einar (2014). Kvenene-Nord-Norges finner. En historisk oversikt. *Veiviser i det mangfoldige nord. Utvalgte artikler av Einar Niemi*.

- Nilsson Mohammadi, Robert (2018). *Den stora gruvstrejken i Malmfälten: en muntlig historia.*
- Nilsson Ranta, Daniel. (2008). *Nödhjälp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdsidé, Norrbottens arbetsstugor 1903–1954.*
- Nordblad, Julia (2013). *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925.*
- Norlin och Sjögren (2016). Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900: Inflytande, vägval och konsekvenser. Lindmark & Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, vol. 1.
- Nygård, Toivo (1978). *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen: aatteellinen heimotyö itsenäisessä Suomessa = [The greater Finland or helping kindred people?]: [work on the ideology of kinship in independent Finland].*
- Ojala, Carl Gösta, (2016). Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. Lindmark Daniel och Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna.*
- Opsahl, Erik (2003). Del I. 900–1537. Knut Kjeldstadli (red.) *Norsk invandringshistorie.* Bd 1, I kongenes tid.
- Ottoson, Elvin och Hilleström, Gustaf (1951). *Amatörteater: En handledning.*
- Park, Augustine S.J (2015). *Settler Colonialism and the Politics of Grief Theorising a Decolonising Transitional Justice for Indian Residential Schools.*
- Pekkari, Karl (1997). Meänkieli som hemspråk i skolan genom åren, i Eva Westergren och Hans Åhl (red.), *Mer än ett språk. En antologi om två- och trespråkigheten i norra Sverige.*
- Pekkari, Karl (1999). Folkhögskoleplaner förverkligas – motstånd och tvekan övervinns. Karl Pekkari (red.), *Tradition och förnyelse: studie i Tornedalens skol-, språk- och kulturhistoria: Tornedalens folkhögskola ”Mataringin opisto” 100 år.*
- Persson Curt, (2018). ”Då var jag som en fånge” – statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen.

- Ross, Alan Strode Campbell (1940). *The Terfinnas and Beormas of Obthere*.
- Ryymin, Teemu (2001). Creating Kvenness: identity building among the Arctic Finns in northern Norway. *Acta Borealia* nr 1.
- Ryymin, Teemu (2004). Histori, fortidsforestilling og kvensk identitetsbygging. Bård A. Berg & Einar Niemi (red.), *Fortidsforestillingar: Bruk og misbruk an nordnorsk historie*.
- Sandin, Sköld och Schiratzki (2022). *Var går gränsen för statens ansvar? Upprättelseprocessen för dem som vanvårdats i samhällsvård ur ett historiskt perspektiv på normalitet, aga och barns rättigheter*.
- Sandström, Raija (1991). *Om försvenskningen av efternamn i Pajalatrakten på 1900-talet och dess orsaker*. Fenno-Ugrica Suecana 1991 (10).
- Schnitler, Peter (1962). *Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745:I, vol.1*. Kristian Nissen and Ingolf Kvamen (red.).
- Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*.
- Slunga, Nils (1965). *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*.
- Slunga Nils (1993). ”Skola för glesbygd”. *Arbetsstugor i norra Sverige*.
- Slunga, Nils (1995) *Utbildning lönar sig: minnen – dokumentation: i skolans och lärarutbildningens tjänst i Norrbotten*.
- Slunga, Nils (2000). *Arbetsstugorna i norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst* (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 192).
- Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*.
- Smith, Anthony D. (1991). *National identity*.
- Smith, Anthony D. (2000). *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*.
- Snell, William, (1976), *Kamaripirtti: berättelser från Pajalabygden*.
- Snell, William (1976). *Återblick* (Tornedalica nr 22).
- Steckzén, Birger (1964). *Birkarlar och lappar. En studie i birkarläväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*.

- Stern, H.H. (red.) (1963[1967]). Foreign languages in primary education: The teaching of foreign or second languages to younger children. *Report on an international meeting of experts 9–14 April, 1962.*
- Sundelius, Bengt och Wiklund, Claes (2000). *Norden i sicksack. Tre spårbyten inom nordiskt samarbete* (red. Bengt Sundelius & Claes Wiklund).
- Suolinna, Kirsti (1971). *Den laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen, i Studier kring gränsen i Tornedalen*; Nordisk utredningsserie, 1971:7.
- Söderholm, Eira (2021). Bruken av navneparene kvener – Kvenland og finner – Finland i tekster fra middelalderen. En kildekritisk gjennomgang. *Namn og nemne*, 38, 2021.
- Tarkiainen, Kari (1993). *Finnarnas historia i Sverige 2, Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944.*
- Tarkiainen, Kari (2008). *Sveriges österland Från forntiden till Gustav Vasa.*
- Tegengren, Helmer (1952). *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria.*
- Tenerz, Hugo (1960). *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900* (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 102).
- Tenerz, Hugo (1962). *Ur Norrbottens finnbygds historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talet.*
- Tenerz (1963) *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälftena av 1900-talet jämte språkdebatten.*
- Tenerz, Hugo (1966). *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län.*
- Torikka, Sture (2017). *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid: om folket, en kyrka och en vårfloed: ett fruset ögonblick i historien: en introduktion till 1610-talets Tornedalen samt förberedande arbete för vidare forskning och studier.*
- Townend, Matthew (2014). *Viking age Yorkshire.*
- Vahtola, Jouko (1991). Folkens mångfald, i Olof Hederyd & Yrjö Alamäki & Matti Kenttä red., *Tornedalens historia I, Från istid till 1600-talet.*

- Wahlberg, Erik (1962). Birkarlar och birkarlasläkter, i *Till William Snell*.
- Wallerström, Thomas (1995). *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*.
- Wallerström, Thomas (2006). *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arkelogiskt dilemma*.
- Wande, Erling, (1988). *Symposium lingua-cultura* (1989). Symposium lingua-cultura: Övertorneå 1988-11-21--22.
- Westin, Gunnar och Olofsson, Sven Ingemar (1962). *Övre Norrlands historia. D. 1, Tiden till 1600*.
- Westin, Gunnar (red.) (1962–1974). *Övre Norrlands historia 1–4*. Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting.
- Winsa, Birger (1991). *Östligt eller västligt?: det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan*.
- Winsa, Birger (1998). *Language Attitudes and Social Identity: The Oppression and Revival of a Minority Language in Sweden*.
- Winsa, Birger (2007) *Tornedalingarna – en språklig minoritet*. Westergren, Eva & Åhl, Hans (red.) *Mer än ett språk: antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. 2.

Statens offentliga utredningar

- SOU Finnbygdsutredningen (1921). *Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Stockholm: Kungl. Ecklesiastikdepartementet.
- SOU 1957:30 *Ströängar. Betänkande med förslag*.
- SOU 1965:29 *Läroarbilden, 1960 års läroarbidsutredningssakkunniga*.
- SOU 1989:41 *Samerättsutredningen*.
- SOU 1997:193 *Steg mot en minoritetspolitik – Europarådets konvention för skydd av nationella minoriteter*.
- SOU 2001:101 *Samernas rennäringspolitik – öppna samebyar och samverkan med andra markägare*.
- SOU 2010:55 *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*.
- SOU 2011:9 *Barnen som samhället svek – åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården*.

- SOU 2011:61 *Vanvård i social barnvård.*
- SOU 2017:60 *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik.*
- SOU 2017:88 *Nästa steg? Del 2 Förslag för en stärkt minoritetspolitik.*
- SOU 2017:91 *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar för undervisning och revitalisering.*
- SOU 2018:19 *För flerspråkighet, kunskapsutveckling och inkludering – modersmålsundervisning och studiehandledning på modersmål.*
- SOU 2022:32 *Då människovärdet mättes. Exkludering och assimilering av tordedalingar, kväner och lantalaiset.* Stockholm: Regeringskansliet.

Motioner, propositioner, protokoll och skrivelser

- Motion 2003/04:K287, Sveriges riksdag.
- Motion 2005/06:K308, Sveriges riksdag.
- Prop. 1928:43 *Kung. Maj:ts proposition till riksdag med förslag till lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m.m.*
- Prop. 1935:17 *Kung. Maj:ts proposition till riksdag angående vissa frågor rörande folkundervisningen i rikets nordligaste gränsorter.*
- Prop. 1976/77:80 *om insatser för samerna.*
- Prop. 1998/99:71 *Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall.*
- Prop. 1998/99:143 *Nationella minoriteter i Sverige.*
- Prop. 2008/09:1 utg.omr. 1 *Budgetpropositionen för 2009.*
- Prop. 2008/09:158 *Från erkännande till egenmakt. Regeringens strategi för de nationella minoriteterna.*
- Prop. 2009/10:80 *En reformerad grundlag.*
- Prop. 2011/12:160 *Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården.*
- Prop. 2013/14:148 *Vissa skollagsfrågor.*
- Prop. 2021/22:235 *Sekretess hos två kommissioner.*
- Prop. 2022/23:132 *Utökad rätt för elever i gymnasieskolan och anpassade gymnasieskolan att läsa nationella minoritetsspråk.*

Regeringens skrivelse 2011/12:56 *En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032.*

Regeringens skrivelse 2017/18:182 *Nystart för en stärkt minoritetspolitik.*

Riksdagens protokoll 1874, Andra kammaren, nr 3.

Riksdagens protokoll 1935, Andra kammaren, nr 9.

Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren, nr 4.

Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren, nr 9.

Riksdagens skrivelse 1989/90, nr 209.

Utredningsdirektiv

Dir. 1995:84 *Europarådets konvention om regionala språk och minoritetsspråk.*

Dir. 1996:77 *Tilläggsdirektiv till Minoritetsspråkskommittén.*

Dir. 1997:103 *ILO:s konvention nr 169 om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder.*

Dir. 2017:73 *Tilläggsdirektiv till kommittén om radio och tv i allmänhetens tjänst.*

Dir. 2021:103 *Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket.*

Dir. 2022:58 *Tilläggsdirektiv till Renmarkskommittén.*

Dir. 2023:27 *Långsiktiga villkor för ett hållfast och oberoende public service.*

Departementsserien

Ds 1997:37 *Ströängar.*

Ds 2014:8 *Den mörka och okända historien – Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet.*

Promemorian *Forum för levande historias framtida inriktning.*
Ku2022/00436.

Regeringsbeslut

Handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken, publicerad 28 april 2022.

<https://www.regeringen.se/informationsmaterial/2022/04/handlingsprogram-for-bevarande-och-framjande-av-de-nationella-minoritetsspraken/>.

Tillstånd för Sveriges Television AB att sända tv och sökbar text-tv, 2019-12-05. Ku2013/02310/MD (delvis), Ku2019/01786/MD (delvis), Ku2019/02007/MD.

Uppdrag att ansvara för språkcentrum för finska, jiddisch, meänkieli och romani chib. Ku2019/00160, Ku2019/00736, Ku2019/01708, Ku2021/02483.

*Uppdrag till Forum för levande historia att genomföra kunskaps-
höjande insatser om historiska skeenden som påverkat de nationella minoriteterna i Sverige*. Ku2022/01209.

Uppdrag till Kungl. biblioteket om nationella minoriteters bibliotek. Ku2020/02691.

Uppdrag till Lunds universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet och Södertörns högskola att stärka de nationella minoritetsspråken. Ku2022/00584.

Rapporter, publikationer och skrivelser från statliga myndigheter

Centrala Etikprövningsnämndens beslut den 9 november 2012, T 4-2011.

Institutet för språk och Folkminnen (Isof), Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget 2020, *Nationella minoriteter 2020 – vad vet Sveriges befolkning om dem?*

Institutet för språk och Folkminnen (Isof), *Fördjupat handlingsprogram för bevarande av de nationella minoritetsspråken finska, jiddisch, meänkieli och romska*. Institutet för språk och folkminne, redovisning av regeringsuppdraget Ku 2021/01315, 30 september 2021.

Kungliga biblioteket (2018). *Biblioteken och de nationella minoritetsspråken – en lägesbeskrivning*. diarienummer 6.6-2017-376.

- Länsstyrelsen Stockholm, *Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Minoritetspolitikens utveckling år 2022*. Rapport 2023:11. *Rapport från hearingen i samband med public service-dialogen den 10 juni 2022, 2022-12-07*. Ku2022/01167.
- Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2. *Avvittringens genomförande och konsekvenser*.
- Sametingets årsredovisning 2022.
- Skolinspektionen 2019, *Rätten till modersmålsundervisning i nationella minoritetsspråk i årskurserna 7–9 – en tematisk tillsyn*.
- Statistiska centralbyrån, Del 1. *Befolkningen 1720–1967 Sverige*.
- Universitets- och högskolerådet (UHR). *Vad kan den svenska högskolan göra för ungdomar från Sveriges nationella minoriteter?* Rapport 2018:4.
- Vetenskapsrådet (2002) *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*.

Rapporter från Europarådet

- Eight evaluation report on Sweden. Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages*. Adopted on 17 November 2022. MIN-LANG (2022).
- Recommendation CM/RecChL(2023)2 of the Committee of Ministers on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Sweden*. Adopted by the Committee of Ministers on 19 April 2023.
- Resolution CM/ResCMN(2018)9 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Sweden*. Adopted by the Committee of Ministers on 12 September 2018.

Andra rapporter, beslut m.m.

- Allvarlig negligering, Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaisets kommentarer gällande Sveriges femte rapport till Europarådet*, skuggrapport, 2023-03-18. Komm2023/00072/Ku 2020:01-85.

- Betænkning udgivet af Grønlands Forsoningskommission 2017, *Vi forstår fortiden, Vi tager ansvar for nutiden, Vi arbejder sammen for en bedre fremtid.*
- Centralkommittén för Norrbottens läns arbetsstugor, *Årsbok för arbetsstugorna 1907–1908.*
- Centralkommittén för Norrbottens läns arbetsstugor, *Årsbok för arbetsstugorna 1909–1910.*
- Centralkommittén för Norrbottens läns arbetsstugor, *Årsbok för arbetsstugorna 1923–24.*
- General Comment adopted by the Human Rights Committee under article 40, paragraph 4, of the International Covenant on Civil and Political Rights.* CCPR/C/21/Rev.1/Add. 5, 26 April 1994.
- Government of Canada, *About the Truth and Reconciliation Commission*, <https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/eng/1450124405592/1529106060525>.
- Honouring the Truth, Reconciling for the Future. *Summary of the Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*, https://ehprnh2mwo3.exactdn.com/wp-content/uploads/2021/01/Executive_Summary_English_Web.pdf.
- ICJT (International Center for Transitional Justice) 2013, *What Is Transitional Justice?*
- ICJT 2013, *Truth Seeking – Elements of Creating an Effective Truth Commission.*
- Muonionalusta församling, död- och begravningsboken.
- Poppa. (2023) *Slutrapport kultursamlade verksamhet för torne-dalingar, kväner och lantalaiset.* Maja Mella, Föreningen Norden Norrbotten.
- Samerna och Svenska kyrkan, (2017), *Underlag för kyrkligt försoningsarbete*, Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.).
- Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskingsspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner. *Rapport til stortinget fra sannhets- og forsoningskommisjonen.* Avgitt til Stortingets presidentskap 01.06.2023.
- Spheres of Influence (2021). *The Limits of Canada's Truth and Reconciliation Commission.*

STR-T:s överklagan av Länsstyrelsen i Stockholms beslut om statsbidrag med diarienummer 811-57821-2022, 2023-02-23.

STR-T:s yttrande till Förvaltningsrätten i Stockholm i mål nr 3395-23, 2023-04-21.

Suomen tilastollinen vuosikirja 1889–1890.

Svenskt biografiskt lexikon, se Olof Bergqvist, Adolf Widmark, Lars Berg, Karl Husberg, Karl Johan Bergström, Oscar von Sydow, Walter Murray, Gösta Malm, Nils Gustaf Ringstrand, August Beskow, Bernhard Gärde, David Hansén, Oscar Lövgren.

Svensk skola – Bara bromskloss eller minoritetspolitikens huvudmotståndare?. Minoritetspolitiskt bokslut 2022. Rapport av Lennart Rohdin på uppdrag av Sverigefinländarnas delegation, augusti 2022.

Sveriges television public service-redovisning 2022.

The Use of Vernacular Languages in Education. Paris: Unesco, 1953.

The Royal Commission on Aboriginal Peoples (RCAP) 1996, Report of the Royal Commission on Aboriginal Peoples.

Truth and Reconciliation Commission of Canada 2015, *Truth and Reconciliation Commission of Canada: Calls to Action.*

Utkast till kommittédirektiv för sanningskommission, från Svenska Tornedalings Riksförbund-Tornionlaaksolaiset. Ku2018-00859.

Ålandsbeslutet 1921, protokoll vid Nationernas förbunds råds 14:e möte 24 juni 1921.

<https://kulturstiftelsen.ax/app/uploads/2020/06/svenska3.pdf>.

Arkiv

Haparanda kommun, Karl Gustav skolarkiv, skolstyrelsens protokoll, bilagor och diverse handlingar 1954 och 1954.

Haparanda kommun, Karl Gustav skolarkiv, 7II:18, Språkundersökning 1958.

Haparanda stad, arkivet för skolexpeditionen, ingående och utgående skrivelser, 1950–1951.

Hietaniemi kommunarkiv, Skolstyrelsen, handlingar till Kungliga Skolstyrelsen.

Härnösands landsarkiv, Norrbottens läns landskansli. Handlingar angående försvenskningens arbetet i Tornedalen, GXXXIII:1.

Härnösands landsarkiv, Domkapitlets i Luleå arkiv, Kungliga brev 1951–1953.

Junosuando kommunarkiv, Skolarkivet.

Norrbottens Föreningsarkiv.

Pajala kommunarkiv, skolarkiv.

Riksarkivet. Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962.

Övertorneå kommunarkiv, diverse utgående handlingar 1932–1950.

Pressmeddelanden, tidningsartiklar och webbpublikationer

Betänkning udgivet af Grønlands Forsoningskommission 2017, Vi forstår fortiden, Vi tager ansvar for nutiden, Vi arbejder sammen for en bedre fremtid.
<https://www.justiceinfo.net/en/43949-lessons-from-the-greenlandic-reconciliation-process.html>.

Föreningen Meänmaas stadgar, antagna vid extra årsmöte 18 april 2009. <http://www.meanmaa.net/mmy/stadgar/stadgar.htm>.

Hermann, Anne Kristine (2019). *Så gick det till när Danmark tog 22 barn från sina familjer på Grönland*, Dagens Nyheter 2019-03-10. <https://www.dn.se/nyheter/varlden/sa-gick-det-till-nar-danmark-tog-22-barn-fran-sinaa-familjer-pa-gronland/>.

Indian Residential Schools Settlement Agreement. *Mandate for the Truth and Reconciliation Commission*.
https://www.residentialschoolsettlement.ca/SCHEDULE_N.pdf.

Kieri, Katarina (2008) *Jag har suttit vid många köksbord i Tornedalen under min uppväxt. Och jag har inte förstått*. Dagens Nyheter, publicerad 2008-11-25.

Lethbridge 2023, Truth before Reconciliation: How to Identify and Confront Residential School Denialism.
<https://www.ulethbridge.ca/research/centres-institutes/institute-child-and-youth-studies/truth-reconciliation-how-identify-and>.

METavisi 1983–1999.

- Meänkielidagen 27 februari.
<https://www.youtube.com/watch?v=1VbELh1QnRE>.
- Meänmaan Teatteri – Vår teater.
http://www.meanmaa.net/index_mmt.htm.
- Meänraation 2023: Minoriteter i Tornedalen söker urfolksstatus.
Sameradion, Sveriges Radio, inslag i Sveriges radio 23 augusti 2023.
- Pohjanen, Bengt (2009). *Arbetsstugorna kommer till Meänmaa*,
krönika i Haparandabladet 2009-04-03.
- Pressmeddelande: Tornedalingar, kväner och lantalaiset kräver
urfolksstatus. <https://str-t.com/pressmeddelande-tornedalingar-kvaner-och-lantalaiset-kraver-urfolksstatus/?fbclid=IwAR2x5eV12hktGUHmjRLrJfTIiuKs bI6bImrkMarJ0WzUDAGWc3xJjJEFXM>.
- Protesterna i Aapua, i Norrländska Socialdemokraten, 1979-07-23.
- Proud to be ummikko. <https://www.ummikko.se/>.
- Society for American Archaeology 2022, *Joint Statement on Indian residential School Denialism*. <https://www.saa.org/quick-nav/saa-media-room/news-article/2022/06/10/joint-statement-on-indian-residential-school-denialism>.
- Språkentusiaster som skapat historia*. <https://minoritet.se/1403>.
- Statsrådet 2023, *Statsrådet antog meddelande om främjande av likabehandling, jämställdhet och icke-diskriminering*,
pressmeddelande 2023-08-31. <https://vnk.fi/sv/-/statsradet-antog-meddelande-om-framjande-av-likabehandling-jamstalldhet-och-icke-diskriminering>.
- Statsrådet 2021, Sannings- och försoningskommissionen för samer inleder sitt arbete i Finland, pressmeddelande, 2021-10-28
<https://valtioneuvosto.fi/sv/-//10616/sannings-och-forsoningskommissionen-for-samer-inleder-sitt-arbete-i-finland>.
- STR-T:s stadgar. <https://www.str-t.com/wp-content/uploads/2022/03/Stadgar-STR-T-20220326.pdf>.
- STR-T verksamhetsplan 2023. <https://str-t.com/wp-content/uploads/2023/06/verksamhetsplan-2023-str-t-1.pdf>.

- Sundhetsministeriet 2023, *Kommissorium: Uvildig udredning af ”spiralsagen” og den øvrige svangerskabsforebyggelsespraksis i Grønland og på efterskoler i Danmark med grønlandske elever i årene fra 1960 til og med 1991.*
- Svenska Kväner-Lantalaiset Kiruna.
<https://str-t.com/lokalavdelningar/svenska-kvaner-lantalaiset/>.
- Svenska kyrkan 2022, *Åtta åtaganden kopplade till ursäkten till det samiska folket.* <https://www.svenskakyrkan.se/svenska-kyrkans-ataganden-kopplade-till-ursakten-till-det-samiska-folket>.
- Sveriges television 2023, Grönländska kvinnor tvingades sätta in spiral – stämmer Danmark.
<https://www.svt.se/nyheter/utrikes/gronlandska-kvinnor-tvingades-satta-in-spiral-stammer-danmark>. Tornedalen Nr 18-1986.
- Tornedalen Nr 18-1986, Nr 19-1987, Nr 20-1988.
- Tornedalica. Om Tornedalica.
<http://www.tornedalica.se/om-oss-21951612>.
- Tornedalsteatern. Vår historia.
<https://www.tornedalsteatern.se/om-oss/historia/>.
- Uddannelses- og Forskningsministeriet 2023, Grønland og Danmark er enige om kommissorium, 22 juni 2023.
<https://ufm.dk/aktuelt/pressemeddelelser/2023/kommissorium-for-udredning-mellem-gronland-og-danmark>.
- Queen’s University, Canada, Terminology Guide:
<https://www.queensu.ca/indigenous/ways-knowing/terminology-guide>.

Diarieförda handlingar hos kommissionen

- Intervju 1–161, *Vitnesmål*, Komm2022/00511/Ku 2020:01 dokumentnummer 1–117 och 119–161.
- Intervju 162, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/Ku 2020:01-12.
- Intervju 164, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/Ku 2020:01-14.
- Intervju 165, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/Ku 2020:01-10.

- Intervju 166, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/
Ku 2020:01-11.
- Intervju 168, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/
Ku 2020:01-13.
- Intervju 169, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/
Ku 2020:01-16.
- Intervju 170, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/
Ku 2020:01-17.
- Intervju 171, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/
Ku 2020:01-18.
- Intervju 172, *Utredningshandlingar*, Komm2023/00073/
Ku 2020:01-19.
- Ljudfiler intervju 1–161, *Vittnesmål*, Komm2022/00511/
Ku 2020:01-118.
- Mikrofilmade dokument. Komm2021/00043/Ku 2020:01-43.

Konventioner

- Europeisk stadga om landsdels- eller minoritetsspråk. Strasbourg den 5 november 1992. SÖ 2000:3.
- Ramkonvention om skydd för nationella minoriteter. Strasbourg den 1 februari 1995. SÖ 2000:2.

Kommittédirektiv 2020:29

Uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset

Beslut vid regeringssammanträde den 19 mars 2020

Sammanfattning

En kommitté i form av en sannings- och försoningskommission för granskning av kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset ska utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs. Syftet är att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse, främja försoning och motverka att något liknande händer i framtiden.

Kommissionen ska bl.a.

- kartlägga och granska assimileringspolitiken och dess konsekvenser för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda,
- sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter, och
- lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Uppdraget ska redovisas senast den 16 maj 2022.

Uppdraget för en sannings- och försoningskommission

Tornedalingar, kväner och lantalaiset var bosatta i Sverige långt före den nuvarande svenska statsbildningen. Såväl staten som den svenska kyrkan och eventuellt andra aktörer har genom tiderna varit delaktiga i att på olika sätt undertrycka minoriteten, dess språk och dess kultur. Den förda assimileringpolitiken har drabbat minoriteten som grupp men också inneburit kränkningar och övergrepp av enskilda individer inom minoriteten.

Ett steg mot upprättelse för tornedalingar, kväner och lantalaiset togs när Sverige år 2000 ratificerade Europarådets ramkonvention till skydd för nationella minoriteter (SÖ 2000:2) och den europeiska stadgan om landsdelseller minoritetsspråk (SÖ 2000:3). Tornedalingar erkändes då som en av Sveriges fem nationella minoriteter och meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk i Sverige (prop. 1998/99:143). Målet för den nu gällande politiken för nationella minoriteter är att ge skydd för minoriteterna och stärka deras möjlighet till inflytande samt stödja de historiska minoritetsspråken så att de hålls levande (prop. 2008/09:1 utg.omr. 1, bet. 2008/09:KU1, rskr. 2008/09:83).

För minoritetspolitikens fortsatta utveckling krävs en bred gemensam förståelse av de historiska händelser som lett fram till dagens situation. Den 29 maj 2017 beslutade därför Regeringskansliet (Kulturdepartementet) om medel till Svenska Tornedalingars Riksförbund-Tornionlaaksolaiset (STR-T) för genomförande av en förstudie om det historiska förhållandet mellan svenska staten och tornedalingar samt meänkielitalande. I förstudien *Då var jag som en fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talen* (Ku2018/00859/CSM), redogörs det översiktligt för de historiska skeendena och olika aspekter av den assimileringprocess som staten och Svenska kyrkan bedrev mot minoriteten. Den bärande delen i förstudien utgörs av ett tjugotal vittnesmål från individer med egna erfarenheter av påtvingat språkbyte, rasbiologiska undersökningar och andra kränkningar och övergrepp. Förstudien pekar på behovet av ytterligare forskning, däribland forskning som lyfter fram kvinnors situation.

För att bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse och främja försoning är det nödvändigt att i hela Sverige öka kunskapen om de historiska oförrätter som begåtts och de trauman som lever

vidare än i dag. Härigenom kan kommissionens arbete också bidra till att något liknande inte händer i framtiden.

Kartlägga och granska assimileringpolitiken

Det behövs en kartläggning och allsidig granskning av svenska statens och Svenska kyrkans ageranden under 1800- och 1900-talen för att införa det svenska språket och svenska sedvänjor inom meänkielitalande områden. Assimileringspolitiken har genomförts på olika nivåer i samhället och av såväl offentliga som eventuellt andra aktörer. En analys av politiska beslutsfattares, myndigheters, Svenska kyrkans och det statligt finansierade forskarsamhällets roll, ställningstaganden och ansvar i genomförandet av denna politik måste göras utifrån ett historiskt perspektiv. I förstudien framkommer att det råder stor brist på forskning som belyser tornedalingars, kväners och lantalaisets förhållande till staten. Utöver att redovisa existerande forskning på området är det därför nödvändigt att kommissionen använder sig av arkivmaterial och annat källmaterial i samråd med berörda forsknings- och arkivinstitutioner. Det är särskilt angeläget att förekomsten av kränkningar och övergrepp mot meänkielitalande barn inom ramen för, och i anslutning till, deras skolgång granskas och att den ännu levande äldre generationens vittnesmål från både män och kvinnor dokumenteras och bevaras.

Kommissionen ska

- kartlägga och granska den assimileringspolitik som bedrevs mot tornedalingar, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen och relevanta aktörers ansvar vid genomförandet av denna politik,
- bjuda in enskilda, också unga, att lämna vittnesmål och berättelser om sina egna eller närståendes erfarenheter,
- analysera omfattningen av och orsakerna till att tornedalingar, kväner och lantalaiset utsattes för rasbiologiska undersökningar samt undersöka hur övergreppen finansierades,
- analysera och redovisa andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, t.ex. industrialiseringen, förflyttningen av arbetskraft och uppbyggnaden av välfärdssamhället, och

- analysera konsekvenserna för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda, också utifrån yngre generationers perspektiv.

Sprida information om den nationella minoritetens historiska erfarenheter och lämna förslag till fortsatta insatser

Tornedalingars, kväners och lantalaisets historia är en självklar del av historien om Sverige i går, i dag och i framtiden. Samtidigt har allmänheten i Sverige i regel låg kännedom om såväl den nationella minoriteten tornedalingar som det nationella minoritetsspråket meänkieli, som även talas av kväner och lantalaiset. Likaså är kunskapen låg – också inom minoriteten – om den systematiska assimileringssprocess som ägt rum så sent som under 1900-talet och om konsekvenserna av den förda assimileringsspolitiken. Det finns därför behov av ökad kunskap i hela landet. Tornedalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter påverkar fortfarande självbilden och identitets-, språk- och kulturutvecklingen inom den nationella minoriteten. Skyddsåtgärder och insatser för att bevara och revitalisera det nationella minoritetsspråket meänkieli har vidtagits. Sådana åtgärder bedöms dock inte tillräckliga för att ge upprättelse och läka de smärtsamma minnen av assimileringsspolitiken som många äldre meänkielitalande bär med sig och som har förts vidare till andra generationer. Det är vidare angeläget att försoningsprocessen fortsätter långsiktigt även efter att kommissionens arbete avslutats och att insamlat material arkiveras och bevaras för framtida generationer och för vidare forskning.

Det ingår inte i uppdraget att överväga eventuella ansvarsfrågor i enskilda fall eller ekonomisk kompensation till enskilda som drabbats.

Kommissionen ska

- sprida information om tornedalingars, kväners och lantalaisets historiska erfarenheter på både svenska och meänkieli,
- delta i den allmänna debatten kring den kompletterande kunskap som framkommer, och
- lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Kontakter och redovisning av uppdraget

Kommissionen ska i sitt uppdrag ha fortlöpande kontakt och dialog med minoriteten. I kontakterna med enskilda ska hänsyn tas till de individuella trauman som kommissionens arbete kan väcka till liv. Kommissionen ska samråda med relevanta myndigheter och organisationer i genomförandet av uppdraget. För att hälso- och sjukvården respektive socialtjänsten ska ha god beredskap att vid behov stödja tornedalingar, kväner och lantalaiset som erfarit kränkningar och övergrepp i assimileringprocessen ska kommissionen fortlöpande informera Socialstyrelsen om sitt arbete. Insamlingen av vittnesmål och berättelser ska ske i dialog med berörda forskningsinstitutioner och lokala organisationer. Kommissionen ska nära följa arbetet i den norska sanningskommissionen som rör samer, kväner och norskfinnar samt motsvarande arbete i Finland och i andra länder.

Uppdraget ska redovisas senast den 16 maj 2022. Det står kommissionen fritt att dessförinnan redovisa delar av arbetet i ett eller flera delbetänkanden.

(Kulturdepartementet)

Kommittédirektiv 2021:49

Tilläggsdirektiv till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01)

Beslut vid regeringssammanträde den 23 juni 2021

Förlängd tid för uppdraget

Regeringen beslutade den 19 mars 2020 kommittédirektiv om uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset (dir. 2020:29). Kommittén har tagit sig namnet Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Kommissionen har i uppdrag att utreda den assimileringspolitik som bedrevs av svenska staten under 1800- och 1900-talen samt verka för att minoritetens historiska erfarenheter synliggörs. Kommissionens arbete ska bidra till att ge minoriteten en kollektiv upprättelse, främja försoning och motverka att något liknande händer i framtiden. Uppdraget skulle enligt direktiven redovisas senast den 16 maj 2022. Det stod kommissionen fritt att dessförinnan redovisa delar av arbetet i ett eller flera delbetänkanden.

Utredningstiden förlängs. Ett delbetänkande ska lämnas senast den 16 maj 2022.

Uppdraget i övrigt ska redovisas senast den 15 maj 2023.

(Kulturdepartementet)

Kommittédirektiv 2023:15

Tilläggsdirektiv till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01)

Beslut vid regeringssammanträde den 26 januari 2023

Förlängd tid för uppdraget

Regeringen beslutade den 19 mars 2020 kommittédirektiv om uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset (dir. 2020:29). Den 23 juni 2021 beslutade regeringen tilläggsdirektiv till kommittén. Enligt tilläggsdirektiven skulle uppdraget redovisas senast den 15 maj 2023.

Utredningstiden förlängs. Uppdraget ska i stället redovisas senast den 15 november 2023.

(Kulturdepartementet)

Statens offentliga utredningar 2023

Kronologisk förteckning

1. Skärpta straff för flerfaldig brottslighet. Ju.
2. En inre marknad för digitala tjänster – ansvarsfördelning mellan myndigheter. Fi.
3. Nya regler om nödlidande kreditavtal och inkassoverksamhet. Ju.
4. Posttjänst för hela slanten. Finansieringsmodeller för framtidens samhällsomfattande posttjänst. Fi.
5. Från delar till helhet. Tvångsvården som en del av en sammanhållen och personcentrerad vårdkedja. S.
6. En lag om tilläggs-skatt för företag i stora koncerner. Fi.
7. På egna ben. Utvecklad samverkan för individers etablering på arbetsmarknaden. A.
8. Arbetslivskriminalitet – arbetet i Sverige, en bedömning av omfattningen, lärdomar från Danmark och Finland. A.
9. Ett statligt huvudmannskap för personlig assistans. Ökad likvärdighet, långsiktighet och kvalitet. S.
10. Tandvårdens stöd till våldsutsatta patienter. S.
11. Tillfälligt miljötillstånd för samhällsviktig verksamhet – för ökad försörjningsberedskap. KN.
12. Förstärkt skydd för demokratin och domstolarnas oberoende. Ju.
13. Patientöversikter inom EES och Sverige. S.
14. Organisera för hållbar utveckling. KN.
15. Förnybart i tanken. Ett styrmedelsförslag för en stärkt bioekonomi. LI.
16. Staten och betalningarna. Del 1 och 2. Fi.
17. En tydligare bestämmelse om hets mot folkgrupp. Ju.
18. Värdet av vinden. Kompensation, incitament och planering för en hållbar fortsatt utbyggnad av vindkraften. Del 1 och 2. KN.
19. Statlig forskningsfinansiering. Underlagsrapporter. U.
20. Förbud mot bottenfrålning i marina skyddade områden. LI.
21. Informationsförsörjning på skolområdet. Skolverkets ansvar. U.
22. Datalagring och åtkomst till elektronisk information. Ju.
23. Ett modernare socialförsäkringsskydd för gravida. S.
24. Etablering för fler – jämställda möjligheter till integration. A.
25. Kunskapskrav för permanent uppehållstillstånd. Ju.
26. Översyn av entreprenörsansvaret. A.
27. Kamerabevakning för ett bättre djurskydd. LI.
28. Samhället mot skolattacker. U.
29. Varje rörelse räknas – hur skapar vi ett samhälle som främjar fysisk aktivitet? S.
30. Ett trygghetssystem för alla. Nytt regelverk för sjukpenninggrundande inkomst. S.
31. Framtidens yrkeshögskola – stabil, effektiv och hållbar. U.
32. Biometri – för en effektivare brottsbekämpning. Ju.
33. Ett förbättrat resegarantisystem. Fi.
34. Bolag och brott – några åtgärder mot oseriösa företag. Ju.
35. Nya regler om hållbarhetsredovisning. Ju.
36. Genomförande av minimilöne-direktivet. A.

37. Förstärkt skydd för den personliga integriteten. Behovet av åtgärder mot oskuldskontroller, oskuldssintyg och oskuldssingrepp samt omvändelseför-sök. Ju.
38. Ett förstärkt konsumentskydd mot riskfylld kreditgivning och överskuldssättning. Fi.
39. En inre marknad för digitala tjänster – kompletteringar och ändringar i svensk rätt. Fi.
40. Förbättrade möjligheter för barn att utkräva sina rättigheter enligt barnkonventionen. S.
41. Förutsättningarna för en ny kollektiv-avtalad arbetslöshetsförsäkring. A.
42. Ett modernare regelverk för legalise-ringar, apostille och andra former av intyganden. UD.
43. En samordnad registerkontroll för upphandlande myndigheter och enheter. Fi.
44. En översyn av regleringen om frihets-berövande påföljder för unga. Ju.
45. Övergångsrestriktioner – ökat förtroende för offentlig verk-samhet. Fi.
46. Jakt och fiske i renbetesland. LI.
47. En utvecklad arbetsgivardeklaration – åtgärder mot missbruk av välfärdssystemen. Fi.
48. Rätt förutsättningar för sjukskriv-ning. S.
49. Skyddet för EU:s finansiella intressen. Ändringar och kompletteringar i svensk rätt. Fi.
50. En modell för svensk försörjnings-beredskap. Fö.
51. Signalspaning i försvars-underrättelseverksamhet – frågor med anledning av Europadomstolens dom. Fö.
52. Ett stärkt och samlat skydd av välfärdssystemen. S.
53. En ändamålsenlig arbetsskadeförsäk-ring – för bättre ekonomisk trygghet, kunskap och rättssäkerhet. Volym 1 och 2. S.
54. Centraliseringen av administrativa tjänster till Statens servicecenter – en utvärdering. Fi.
55. Vem äger fastigheten. Ju.
56. Några smittskyddsfrågor inom social-tjänsten och socialförsäkringen. S.
57. Åtgärder för tryggare bostadsområden. Ju.
58. Kultursamhället – utvecklad sam-verkan mellan stat, region och kommun. Ku.
59. Ny myndighetsstruktur för finansiering av forskning och innovation. U.
60. Utökade möjligheter att använda preventiva tvångsmedel 2. Ju.
61. En säker och tillgänglig statlig e-legitimation. Fi.
62. Vi kan bättre!
Kunskapsbaserad narkotikapolitik med liv och hälsa i fokus. S.
63. Sveriges säkerhet i etern. Ku.
64. Ett förändrat regelverk för framtidens el- och gasnät. KN.
65. Bättre information om hyresbostäder. Kartläggning av andrahands-marknaden och ett förbättrat lägen-hetsregister. LI.
66. För barn och unga i samhällsvård. S.
67. Anonyma vittnen. Ju.
68. Som om vi aldrig funnits – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Aivan ko meitä ei olis ollukhaan – eksklyteerinki ja assimileerinki tornionlaaksolaisista, kväänistä ja lantalaisista. *Slutbetänkande*. Som om vi aldrig funnits. Vår sanning och verklighet. Aivan ko meitä ei olis ollukhaan. Meän tottuus ja toelisuus. *Intervju berättelser*. Som om vi aldrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter. Aivan ko meitä ei olis ollukhaan. Kakstoista temattista tutkintoraporttia. *Forskarrapporter*. Ku.

Statens offentliga utredningar 2023

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

På egna ben.

Utvecklad samverkan för individers etablering på arbetsmarknaden. [7]

Arbetslivskriminalitet – arbetet i Sverige, en bedömning av omfattningen, lärdomar från Danmark och Finland. [8]

Etablering för fler – jämställda möjligheter till integration. [24]

Översyn av entreprenörsansvaret. [26]

Genomförande av minimilönedirektivet. [36]

Förutsättningarna för en ny kollektiv-avtalad arbetslöshetsförsäkring. [41]

Finansdepartementet

En inre marknad för digitala tjänster – ansvarsfördelning mellan myndigheter. [2]

Posttjänst för hela slanten.
Finansieringsmodeller för framtidens samhällsomfattande posttjänst. [4]

En lag om tilläggsskatt för företag i stora koncerner. [6]

Staten och betalningarna. Del 1 och 2. [16]

Ett förbättrat resegarantisystem. [33]

Ett förstärkt konsumentskydd mot riskfylld kreditgivning och överskuldssättning. [38]

En inre marknad för digitala tjänster - kompletteringar och ändringar i svensk rätt. [39]

En samordnad registerkontroll för upphandlande myndigheter och enheter. [43]

Övergångsrestriktioner – ökat förtroende för offentlig verksamhet. [45]

En utvecklad arbetsgivardeklaration – åtgärder mot missbruk av välfärdssystemen. [47].

Skyddet för EU:s finansiella intressen.

Ändringar och kompletteringar i svensk rätt. [49]

Centraliseringen av administrativa tjänster till Statens servicecenter – en utvärdering. [54]

En säker och tillgänglig statlig e-legitimation. [61]

Försvarsdepartementet

En modell för svensk försörjningsberedskap. [50]

Signalspaning i försvarsunderrättelseverksamhet – frågor med anledning av Europadomstolens dom. [51]

Justitiedepartementet

Skräpta straff för flerbaldig brottslighet. [1]

Nya regler om nödlidande kreditavtal och inkassoverksamhet. [3]

Förstärkt skydd för demokratin och domstolarnas oberoende. [12]

En tydligare bestämmelse om hets mot folkgrupp. [17]

Datalagring och åtkomst till elektronisk information. [22]

Kunskapskrav för permanent uppehållstillstånd. [25]

Biometri – för en effektivare brottsbekämpning. [32]

Bolag och brott – några åtgärder mot oseriösa företag. [34]

Nya regler om hållbarhetsredovisning. [35]

Förstärkt skydd för den personliga integriteten. Behovet av åtgärder mot oskuldskontroller, oskuldssintyg och oskuldssingrepp samt omvändelseförsök. [37]

En översyn av regleringen om frihetsberövande påföljder för unga. [44]

Vem äger fastigheten. [55]
Åtgärder för tryggare bostadsområden.
[57]
Utökade möjligheter att använda
preventiva tvångsmedel 2. [60]
Anonyma vittnen. [67]

Klimat- och näringslivsdepartementet

Tillfälligt miljötillstånd för
samhällsviktig verksamhet
– för ökad försörjningsberedskap. [11]
Organisera för hållbar utveckling. [14]
Värdet av vinden. Kompensation,
incitament och planering för
en hållbar fortsatt utbyggnad av
vindkraften. Del 1 och 2. [18]
Ett förändrat regelverk för framtidens
el- och gasnät. [64]

Kulturdepartementet

Kultursamhället – utvecklad samverkan
mellan stat, region och kommun. [58]
Sveriges säkerhet i etern. [63]
Som om vi aldrig funnits
– exkludering och assimilering av
tornedalingar, kväner och lantalaiset.
Aivan ko meitä ei olis ollukhaan
– eksklyteerinki ja assimileerinki
tornionlaaksolaisista, kväänistä ja
lantalaisista. *Slutbetänkande.*
Som om vi aldrig funnits.
Vår sanning och verklighet.
Aivan ko meitä ei olis ollukhaan.
Meän tottuus ja toelisuus.
Intervjuberättelser.
Som om vi aldrig funnits.
Tolv tematiska forskarrapporter.
Aivan ko meitä ei olis ollukhaan.
Kakstoista temattista tutkintoporttia.
Forskarrapporter. [68]

Landsbygds- och infrastrukturdepartementet

Förnybart i tanken. Ett styrmedelsförslag
för en stärkt bioekonomi. [15]
Förbud mot bottenrälning i marina
skyddade områden. [20]
Kamerabevakning för ett bättre
djurskydd. [27]
Jakt och fiske i renbetesland. [46]

Bättre information om hyresbostäder.
Kartläggning av andrahands-
marknaden och ett förbättrat lägen-
hetsregister. [65]

Socialdepartementet

Från delar till helhet. Tvångsvården
som en del av en sammanhållen och
personcentrerad vårdkedja. [5]
Ett statligt huvudmannaskap
för personlig assistans.
Ökad likvärdighet, långsiktighet
och kvalitet. [9]
Tandvårdens stöd till våldsutsatta
patienter. [10]
Patientöversikter inom EES och Sverige.
[13]
Ett modernare socialförsäkringsskydd för
gravida. [23]
Varje rörelse räknas – hur skapar vi ett
samhälle som främjar fysisk aktivitet?
[29]
Ett trygghetssystem för alla. Nytt
regelverk för sjukpenninggrundande
inkomst. [30]
Förbättrade möjligheter för barn att
utkräva sina rättigheter enligt barn-
konventionen. [40]
Rätt förutsättningar för sjukskrivning. [48]
Ett stärkt och samlat skydd
av välfärdssystemen. [52]
En ändamålsenlig arbetsskadeförsäkring
– för bättre ekonomisk trygghet,
kunskap och rättssäkerhet. Volym 1
och 2. [53]
Några smittskyddsfrågor inom social-
tjänsten och socialförsäkringen. [56]
Vi kan bättre!
Kunskapsbaserad narkotikapolitik med
liv och hälsa i fokus. [62]
För barn och unga i samhällsvård. [66]

Utbildningsdepartementet

Statlig forskningsfinansiering.
Underlagsrapporter. [19]
Informationsförsörjning på skolområdet.
Skolverkets ansvar. [21]
Samhället mot skolattacker. [28]

Framtidens yrkeshögskola
– stabil, effektiv och hållbar. [31]

Ny myndighetsstruktur för finansiering av
forskning och innovation. [59]

Utrikesdepartementet

Ett modernare regelverk för legaliseringar,
apostille och andra former av intyganden. [42]